

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

REFERATI SA MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA
"HISTORIOGRAFIJA O BOSNI I HERCEGOVINI 1980.-1998."
ODRŽANOG 4. I 5. NOVEMBRA 1999. GODINE

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

Ovaj broj Priloga posvećen je akademiku Enveru Redžiću, dugogodišnjem direktoru i utemeljivaču Instituta za istoriju u Sarajevu, povodom 85. godišnjice života i 40. godišnjice postojanja i rada Instituta.

REDAKCIJA: Robert J. Donia, Tomislav Išek, Dževad Juzbašić, Ibrahim Karabegović (glavni i odgovorni urednik), Vera Katz (sekretar), Ibrahim Kemura (tehnički urednik), Vera Bukić-Kržišnik, Dubravko Lovrenović, Enes Pelidija, Avdo Sućeska, Mirko Valentić

ORGANIZACIONI ODBOR ZA OBILJEŽAVANJE 40.-GODIŠNJICE POSTOJANJA
I RADA INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU:

Seka Brkljača, Robert J. Donia, John V. A. Fine, Tonči Grbelja, Ilias Hadžibegović, Ahmed Hadžirović, Safet Halilović, William A. Hunt, Rasim Hurem, Mustafa Imamović, Tomislav Išek, Ante Jerković, Dževad Juzbašić, Vera Katz (sekretar), Ibrahim Karabegović (predsjednik), Husnija Kamberović, Ibrahim Kemura, Matko Kovačević, Nejra Krilić, Dubravko Lovrenović, Budimir Miličić, Boris Nilević, Enes Pelidija, Enver Redžić (počasni predsjednik) Fahrudin Rizvanbegović, Haris Silajdžić, Avdo Sućeska, Nedim Šarac, Nusret Šehić, Behija Zlatar

This issue of the "Prilozi" is published thank to the donation of "St. Lawrence University Solidarity Project". Professor William Hunt, Director and the "Koerner Foundation". We also thank The Soros Foundation – Fund Open Society Bosnia-Herzegovina for the support and understanding.

Akademik Enver Redžić

SADRŽAJ – TABLE OF CONTENTS

ČETRDESET GODINA POSTOJANJA I RADA INSTITUTA ZA ISTORIJU U
SARAJEVU – THE INSTITUTE OF HISTORY, SARAJEVO, ON OCCASION
OF THE 40th ANNIVERSARY OF EXISTENCE AND WORK

<i>Riječ Redakcije - Editorial</i>	11
Tomislav Išek, <i>Društveno znanstveni portrait akademika Envera Redžića (u povodu 85 godina života) – The social scholarly portrait of the academician Enver Redžić (on occasion of his eighty – five years of life)</i>	13
Budimir Miličić, <i>Bibliografija radova akademika Envera Redžića za period 1991.-2000. godine – Academician Enver Redžić – The Bibliography of Works, 1991-2000.</i>	25
<i>Pozdravna riječ akademika Envera Redžića slavljenicima i učesnicima međunarodnog naučnog skupa – Academician Enver Redžić's address to the Institute and the participants of the International scientific meeting</i>	31
<i>Obraćanje direktora Instituta akademiku Enveru Redžiću povodom dodjele zahvalnice i nagrade – The Director of the Institute - an address to the academician Enver Redžić on occasion of the letter of gratitude and award</i>	32
<i>Pozdravni telegrami upućeni Institutu za istoriju u Sarajevu povodom četrdesetogodišnjice postojanja i rada – Telegraphic greetings to the Institute of History, Sarajevo on occasion of the Forty Years of existence and work</i>	35
<i>Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju - The Institute of History, Sarajevo, on occasion of the 40th anniversary of existence and work</i>	39

REFERATI PODNESENI NA MEĐUNARODNOM NAUČNOM SKUPU
 "HISTORIOGRAFIJA O BOSNI I HERCEGOVINI 1980.- 1998."- PAPERS
 SUBMITTED TO THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING "THE
 HISTORIOGRAPHY OF BOSNIA – HERZEGOVINA 1980-1998"

- Uvodna riječ prof. dr. Ibrahima Karabegovića uoči početka rada naučnog skupa – A speech delivered by Prof. Dr. Ibrahim Karabegović at the eve of the Scientific meeting* 47
- Esad Kurtović, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980.-1998.) - The historiography literature on the Medieval Bosnia published in the country and abroad (1980-1998)*..... 49
- Enes Pelidija, *Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463. do kraja 18. stoljeća) u posljednje dvije decenije 20.stoljeća – The essential results of the Bosnian-Herzegovinian historiography of the Ottoman period (from 1463 to the end of the eighteen century) in the past two decades of the twentieth century* 89
- Ahmed Aličić, *Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19.stoljeću - The historiography literature relating to the history of Bosnia-Herzegovina in the nineteenth century* 111
- Zijad Šehić, *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u austrougarskoj epohi (1878.-1918.) objavljena u zemlji i inozemstvu posljednje dvije decenije (1980.-1998.) - The historiography literature on Bosnia-Herzegovina at the time of Austro-Hungary (1878-1918) published in the country and abroad in the course of the past two decades* 117
- Rasim Hurem, Seka Brkljača, *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena nakon 1980.godine u zemlji i inostranstvu - The historiography literature on Bosnia-Herzegovina in the World War II, published after 1980 in the country and abroad*..... 141
- Tomislav Išek, *O nekim aspektima pristupa i tumačenjima historiografske literature o Bosni i Hercegovini u periodu 1980.-1998. (period 1918.-1941.) - On some aspects of the approaches and interpretation of the historiography literature about Bosnia –Herzegovina in the period 1980-1998 (the period 1918-1941)* 163
- Senija Milišić, *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini objavljena u zemlji i inostranstvu, a koja se odnosi na socijalistički period (1945.-1992.) – The historiography literature about Bosnia-Herzegovina published in the country and abroad relating the Socialist period (1945-1992)*..... 183

- Budimir Miličić, *Istoriografska istraženost izvorne baze i proučenost sela u Bosni i Hercegovini 1945.-1956.godine - The historiography researches of the original base and the study of the village in Bosnia-Herzegovina, 1945-1956.* 207
- Enver Redžić, , *Istoriografija o "muslimanskoj naciji" - The historiography on the "Muslim nation"* 233
- Muhamed Nezirović, "Historija bosanskih Jevreja" Moše (Rafaela) Atijasa - Zeki efendije - "Histoire des Juifs de Bosnie", oeuvre de Moshe (Rafael) Attias, dit Zekky-effendi 245
- Robert J. Donia, , *Prolazna slava. Djela o Bosni i Hercegovini na engleskom jeziku - 1990.-1999. - Fleeting fame. The Works on Bosnia-Herzegovina published in English, 1990-1999* 261
- Ladislav Hladký, *Češka historiografija o Bosni i Hercegovini (1980.-1998.) - The Czech historiography on Bosnia-Herzegovina (1980-1998)* 275
- Kristian Pósa, *Historiografija o Bosni i Hercegovini u Mađarskoj (1980.-1998.) - The historiography on Bosnia-Herzegovina in Hungary (1980-1998)* 281
- Vera Kržišnik-Bukić, *Institut za istoriju u Banjoj Luci i historiografija Bosne i Hercegovine 1980.-1999. - The Institute of History in Banja Luka and the historiography of Bosnia-Herzegovina 1980-1999* 301
- Azem Kožar, *Historijski izvori i historiografija Bosne i Hercegovine - The historical sources and the historiography on Bosnia-Herzegovina* 321
- Maja Miljković, *Beogradski istoriografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka - The Belgrade circles of historians and the problem of the rational perceiving of the national interest phenomenon by the end of the twentieth century* 329
- Safet Bandžović, *Bošnjaci u postjugoslavenskoj srpskoj historiografiji - The Bosniaks in the post-Yugoslav Serbian historiography* 345
- Muhidin Pelesić, *Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini - Bosnia-Herzegovina manipulated by the Serbian historiography* 367
- Vesna Mušeta-Aščerić, *Pojam istinitosti kroz historiju - historijska istina kao pitanje moralne istine - The idea of truth throughout of history - the historical truth as a question of moral truth* 405
- Dubravko Lovrenović, *O nemoći historiografije - On the frailty of the historiography* 419

DISKUSIJA - DISCUSSION

- Ante Škegro, *"Historija Bosne (i Hercegovine)" koja to nije – "The history of Bosnia-Herzegovina" which is not.....* 427
- Lidija Fekeža, *Osvrt na arheološku historiografiju srednjeg vijeka 1983.-1999.godine- A review of the archaeological historiography of the Middle Ages, 1983-1999* 435
- Pejo Čošković, *Prilog za diskusiju – A contribution to the Discussion* 443
- Sonja Dujmović, *"Molimo tišinu"- prilog kritici istoriografije međuratnog perioda 1918.-1941.godine – "Silence, please" – A contribution to the critique of the historiography of the inter war period, 1918-1941* 449
- Izet Rizvanbegović, *Obnavljanje Muzejsko-konzervatorskog društva i njegova aktivnost u razvoju mreže muzeja Bosne i Hercegovine - The renewal of the Museum conservation society, The activity on the museums development in Bosnia-Herzegovina* 455
- Mustafa Memić, *Prilog za diskusiju – A contribution to the Discussion.....* 469
- Said Hadžiahmetović, *Apel upućen historičarima – An appeal to historians* 473

IN MEMORIAM

- Prof. dr. Boris Nilević (Ibrahim Karabegović)* 475

*ČETRDESET GODINA POSTOJANJA I RADA INSTITUTA ZA
ISTORIJU U SARAJEVU – THE INSTITUT OF HISTORY,
SARAJEVO, ON OCCASION OF THE 40TH ANIVERSARY OF
EXISTENCE AND WORK*

RIJEČ REDAKCIJE

Redakcija *Priloga*¹⁾, koja je vršila i ulogu redakcije za pripremu i organizaciju međunarodnog naučnog skupa pod naslovom *Historiografija o Bosni i Hercegovini*, na sjednici održanoj 3. februara 2000. godine odlučila je da se svi materijali sa naučnog skupa (referati, diskusioni prilozi, riječ akademika Envera Redžića, referat dr. Ibrahima Karabegovića i pozdravni telegrami u povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta, objave u broju 29. *Priloga*. Na istoj sjednici je donesena odluka da se ovaj broj 29 *Priloga* posveti akademiku Enveru Redžiću, bivšem direktoru Instituta za istoriju u Sarajevu, a u povodu 85-te godišnjice života i plodonosnog rada. S tim u vezi u *Prilozima* je objavljen tekst dr. Tomislava Iška o životnom putu i naučnom opusu akademika Envera Redžića, kao i bibliografija njegovih najnovijih radova, koji su objavljeni u periodu od 1991. do 1999.² Kako se vidi, najveći dio sadržaja ovog broja *Priloga* čine materijali sa naučnog skupa.

Suorganizator međunarodnog naučnog skupa pod navedenim naslovom, koji je održan u Sarajevu 4. i 5. 11. 1999. godine u okviru četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju u Sarajevu, bio je Hrvatski institut za povijest u Zagrebu. Redakcija se i ovom prilikom najljepše zahvaljuje gosp. dr. Mirku Valentiću, ravnatelju pomenutog instituta i njegovim naučnim saradnicima, koji su aktivno učestvovali u radu međunarodnog naučnog skupa.

Međunarodni naučni skup *Historiografija o Bosni i Hercegovini* je nastavak Savjetovanja o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982.), koje je održano u Sarajevu 11. i 12. februara 1982.godine.³ Osnovni ciljevi naučnog skupa i pomenutog savjetovanja su veoma bliski: jedan od osnovnih ciljeva je valorizacija postignutih rezultata posljednje dvije decenije (od 1982. do 1999.) u Bosni i Hercegovini i van njenih granica. Koliko se u tome uspjelo, prepuštamo sudu naučne javnosti. Referati i diskusioni prilozi publikovani su u obliku u kojem su prezentirani na naučnom skupu, pa i oni koji sadrže mišljenja i ocjene koje ne dijele članovi Redakcije. Zato ističemo da izložena gledišta odražavaju isključivo stavove autora.

1. Za ovaj broj *Priloga* redakcija je proširena sa dr. Mirkom Valentićem, ravnateljem Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu i dr. Verom Kržišnik-Bukić, naučnom savjetnicom u Institutu za nacionalno pitanje u Ljubljani. Isto tako, redakcija *Priloga* na sjednici od 3. februara 2000. godine, donijela je odluku da u sastav redakcije uđe gosp. Robert Donia, University of Michigan.
2. Bibliografija radova akademika E.Redžića nastala do 1990.godine objavljena je u *Zborniku radova* povodom 75.godišnjice života akademika Envera Redžića, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga XCII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 25, Sarajevo 1990, str.11-23.
3. *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)* ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12, Sarajevo 1983.god.

Tomislav Išek

DRUŠTVENO ZNANSTVENI *PORTRAIT* AKADEMIKA ENVERA REDŽIĆA (u povodu 85 godina života)

Kada je ovaj, 29-i broj *Priloga* bio pripremljen za objavljivanje priopćena mi je za mene nimalo jednostavna zadaća - da za uvod napišem prigodan tekst o akademiku Redžiću. Teško je bilo odbiti zamolbu, da ne kažem naređenje, direktora Instituta, glavnog i odgovornog urednika dr. Karabegovića. Presudnije od činjenice što sam trenutno doajen među članovima kolektiva bilo je, za moj pozitivan odgovor, osobno uvjerenje da se radi o *atipičnom* i čovjeku i znanstveniku koji je, uz sve ostalo, najviše "kriv" što mi je ovo čime se trideset i osam godina profesionalno bavim - životno opredjeljenje. Na prvi pogled dosta motiva koji, ni u startu, niti dok ovo "bacam na papir", nisu ni za jotu ublažili ili odagnali osjećaj svekolike ograničenosti (prigodnosti teksta i ograničenost prostora) da se u ovakvoj prilici i spomene, a kamoli izrekne sve što bi trebalo. Možda će mnogima naglašena riječ u naslovu biti začudna. Ono što ona, u slučaju dr. Redžića, podrazumijeva (vjeran opis neke ličnosti, riječima je dočarati...), mislim, da treba barem *pokušati* izreći njegove društvene i znanstvene karakteristike, slijedeći *curriculum vitae* naprednog studenta, gimnazijskog i univerzitetskog profesora, (prvo)borca, vijećnika, zastupnika (poslanika), društveno-kulturnog djelatnika, znanstvenika, akademika - *čovjeka* u punom "gorkijevskom" smislu te riječi. Previše bi bilo i za romansiranu biografiju, pogotovo što je E. Redžić bio *sudionikom* najvećih i najznačajnijih promjena što ih je iznjedrilo ovo najburnije od svih prethodnih razdoblja XX stoljeća.

Roden 4.5.1915.g.u Starom Majdanu, rastući i školujući se u Bihaću, zarana je sazrio. Već u gimnazijskim klupama upoznao se sa idejama što ih je njemu i mlađoj braći Husrefu i Ešrefu, generacijskim drugovima: Veljku Koraću, Safetu Krupiću, Avdi Humi (navodim po sjećanju Enverovih suradnika neke koji su postali "netko" u svojoj branši) i mnogim drugima - misionarski širio, tada suplent bihačke gimnazije Oskar Davičo. Svoje uvjerenje i usmjerenje Redžić je uskoro i praktično očitovao kao student Filozofskog fakulteta u

Beogradu. Tridesete godine na Beogradskom univerzitetu bile su, malo je reći, burne. Dvadesetogodišnji budući germanista je već (1935.g.) bio zbog aktivnog učestvovanja u nerijetkim studentskim antirežimskim demonstracijama pod paskom policije. Studenti ne samo uče nego i demonstriraju i formuliraju svoja zahtijevanja. Krajem 1937.g. kao potpisnik prvog *Otvorenog pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti* skreće na sebe i svoje drugove pažnju javnosti. Nakon dvije godine, 1.prosinca/decembra 1939.g., u osvit nove svjetske kataklizme, on i njegovi istomišljenici potpisuju čuveno treće otvoreno pismo *Protiv rata* u kojem će formulirati ideje, programske ciljeve bitne za uže i šire prostore cijele zemlje, naroda Bosne i Hercegovine, posebno.

Iako epizoda sa podizanjem optužnice državnog tužitelja u Bihaću (s početka 1940.g.) na temelju zloglasnog Zakona o zaštiti države, javne bezbjednosti i poretka zbog Redžićeve studentske aktivnosti, nije proizvela kažnjavanje, zacijelo je, na svoj način, u nizu događanja bitno uticala na njegovo definitivno opredjeljenje - *borbu* bukvalno s puškom i perom u ruci za jedno drugačije, humanije društvo u kojem će Bosna i Hercegovina i njeni ljudi ostvariti položaj i život koji zaslužuju.

Dajem sebi za pravo dobrano pretpostaviti, a zašto ne i zaključivati da se, i u jednoj generaciji i u osobnosti osobenog studenta, uoči sudbonosnih događaja krajem tridesetih godina rađao, umnogome sazrijevao jedan novi, drukčiji pogled posebno u odnosu na ove prostore i narode različitih vjera i nacionalne pripadnosti koji je kroz, još očit u embrionu shvaćanu formuliranu programatski KPJ-otovski artikuliranu *autonomiju*, imao elemente *vizije*. Za objašnjenje i razumijevanje Redžićevog cjelokupnog opusa *conditio sine qua non* je poimanje njegove životne pragme, oličene u aktivnom studentu, prvoborcu, vijećniku, društveno-kulturnom radniku, s jedne, i profesoru, znanstveniku, akademiku, s druge strane.

U Redžićevom životopisu nezaobilazna je dvije decenije kontinuirano duga zastupnička (poslanička) aktivnost. Kao vijećnik bio je sudionik *svih*, i za Bosnu i Hercegovinu i "drugu" Jugoslaviju, i te kako značajnih zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, potom Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije 1945., zatim Narodne skupštine FNRJ (1945-1953.) i, na kraju, Savezne narodne skupštine (1953-1963.). I ta Redžićeva aktivnost bila je atipična. Na dvostruki način zorno je odslikavala karakter jedne ličnosti, bila odraz specifičnog vremena bez čijeg pominjanja bi njen *portrait* bio jednostran. Oni koji su nešto detaljnije analizirali ovaj segment njegove biografije uočili su jedno prividno unutarnje protuslovlje. Kao zastupnik nije često istupao, ali ti su istupi bili i pravovremeni i svrsishodni. Po općevažećoj političkoj praksi u navedenom periodu govornike, po nepisanom pravilu, su određivala republička politička rukovodstva. Jedan od sudionika toga vremena zapisao je: "Enver kao

jedan među najmlađima (zastupnicima m.o.), bio je na listi daleko iza partijski starijih drugova, kako onih iz najviših partijskih foruma tako i onih iz vrhovnih državnih organa". U obavljanju te dužnosti bilo je nečeg što bi kao korektiv moglo da ovovremenim parlamentarcima - od kantonalnih do federalnih - posluži kao primjer da se ne slikaju publiciteta radi i da kad-tad odgovaraju onima koji su ih birali. Prema istom izvoru E. Redžiću "nije bila potrebna jeftina reklama preko štampe", "svoj poslanički mandat pretežno (je) koristio da položi račun biračima..."

U pisanoj riječi kod E.Redžića postoji jedna relativno duga četrnaest-godišnja pauza, no, više od te činjenice značaj ima konstatacija da je između prvijenca iz đačkih dana 1932.g. i serije povremenih i (u poređenju sa poznijim) ne baš nešto značajnih napisa vidna zajednička odrednica šireg značenja - *kultura*.

Redžićev životopis nameće određenje njegove stvaralačke ličnosti kvalifikativom polivalentnosti. Akademski obrazovan, svoju revolucionarnu ličnost transformirao je tijekom specifičnog vremena postratnih burnih promjena od poslanika politike u poslanika kulture (od uređivanja jednog od naših najcjenzjenijih časopisa *Pregleda* do prvog predsjednika Kulturno-prosvjetne zajednice Bosne i Hercegovine).

Deceniju poslije završetka rata, u nekih pedesetak njegovih napisa, pored onih takoreći marginalnih (*Za bolje i organizovanije rješavanje problema na polju građevinskih radova, Za veću inicijativu i širu nadležnost opština*), pokojeg prikaza, osvrta na aktuelna pitanja srednjih, visokih škola i fakulteta, onih religijskog karaktera, iz autorove cjelokupne bibliografije radova vidno je uočljiva preokupacija tematikom i problematikom *izdavaštva*. Zaokupljenost problemima jedne specifične oblasti kulture opterećene naslijeđima sredine i teškim općim stanjem užih i širih prostora (krizama, negativnim pojavama) maksimalno su mobilizirali čovjeka takvih životnih pogleda, opredjeljenja, iskustva kakve je emanirao E. Redžić. Sasvim prirodno, u najzrelijim godinama našao se u jednom trenutku, na raskršću profesionalnih angažmana, na čelu institucije koja je bila vodeća u Sarajevu, Bosni i Hercegovini i jedna od najuglednijih u državi - izdavačkog poduzeća "Svjetlost".

Nimalo slučajno, kada je dobroano prevazišao fazu angažmana u oblasti kulture, mogao je da u eseju *Kultura i revolucija* iz 1981. zrelo prosudi kako je "privilegija kulturnog stvaralaštva da bude u funkciji *slobode*", te da praveći otklon od poretka vladajuće klase i njene ideologije odgovorno zaključi i poruči da kultura "pripada... prvenstveno i *uvijek* čovjeku" (podvukao T.I.).

Retrospektivni pogled na Redžićev pisani opus do sredine pedesetih godina je zanimljiv jer se na temelju pojedinih naslova može naslutiti da predmet njegovog interesiranja, pored dotad elaboriranih tema (koje će mu još koju godinu biti zanimljive i značajne) postaju neke koje imaju različite veze sa

prošlošću (izdanja Arhiva KP BiH; *Vaso Pelagić o pitanju Bosne i Hercegovine; Građa o počecima radničkog pokreta u BiH od 1878. do 1905.*). Ne može se, a ne podvući značaj nimalo slučajnog autorovog početnog zanimanja za *izvore i građu*.

U, uvjetno govoreći, prvog fazi znanstvene karijere uočljiv je Redžićev interes za teme veoma širokog spektra historijskih zbivanja koje omeđuje Austro-Ugarska, odnosno tematski sklop pitanja socijaldemokratske provenijencije. Vremenom, one se utiču u kompleks izuzetno složenog nacionalnog pitanja, preciznije njegove bosanskohercegovačke komponente.

Kada bi se morala pronaći ona "crvena nit", *diferentia specifica* koja bi odslikavala cjelokupni Redžićev opus od vremena kada on, u profesionalnom smislu, prelazi svoj stvaralački Rubikon, onda je to, u raznim varijantama i izvedenicama, zatajna, višeznačna, kompleksna, nimalo lako odgonetljiva i objašnjiva riječ - nacija. Opredjeljenje E.Redžića da se sustavno znanstveno opredijeli za baš taj kompleks pitanja je, i za njega i historiografiju, tim značajniji jer je pojam *naciona* bio i ostao *alfa i omega* sveukupnosti života modernog i suvremenog doba južnoslavenskih, jugoslavenskih, a nadasve bosanskohercegovačkih prostora i ljudi koji ih nastanjuju.

Pogotovo ako se zna da je dugo vremena u sveukupnoj teoriji i praksi prevladavajuće bilo stanovište da je KPJ jednom za svagda "riješila" nacionalno pitanje.

Metaforično spomenuti Rubikon objektivno i suštinski "baca svjetlo" na društveno-znanstveni *portrait* Envera Redžića. Dvije strane jedne ličnosti se prepliću, dopunjuju i u stalnoj su čas teško uočljivoj, čas, ipak, vidljivoj, dokučivoj i, manje - više objašnjivoj interakciji. Za razumijevanje njegove, nesumnjivo, kako je rečeno, polivalentne ličnosti (revolucionara i društvenokulturnog radnika, odnosno znanstvenika - akademika) je bitno ne tretirati ih i ne tumačiti mehanički, nego suštinski, kroz tri faze stvaralačkog života E.Redžića. Oni koji malo bolje pamte sudbine sličnih osobno profesionalnih permutacija iz vremena monopartijskog života "druge" Jugoslavije lako će se složiti da je silazak ili prelazak iz sfere politike u oblast nauke najčešće bio oblik degradacije, forma kazni. Isluženi ili nepodobni ili otpisani odlazili su na "sporedni kolosijek". Takav slučaj nije bio sa E. Redžićem. Promjena je, koliko je meni poznato, bila njegova želja ili molba, svejedno je, ali jako bitna. To opredjeljenje se djelotvorno, stvaralački zorno odrazilo na cjelokupni njegov angažman od početka 60-ih do kraja 90-ih godina.

Slučajnost i koincidencija je da se prvi dio "druge faze" Redžićevog životopisa podudara sa nekim mojim počecima znanstvenog rada. S jeseni 1961.godine tek osnovani *Institut za istoriju radničkog pokreta* u Sarajevu dobiva (drugog po redu) direktora prof. Envera Redžića. Sjećanja i iskustva su uprkos skoro četiri prohujala desetljeća intenzivna i sveprisutna. Osobna (ne-

važna), institutska (važna) i ona koja se tiču ličnosti E. Redžića, prevažna. I prema naglašeno specifičnoj instituciji kakav je bio naš Institut E.Redžić se ponašao atipično. Najmanje je bio direktor u klasičnom smislu te riječi. Takve se ljude moglo rijetko sresti, ne što je to bilo neko novo vrijeme, drugačije, nego što su, rukovodioci koji su teško ili nikako mogli da prevaziđu općevažeće uskopartijske šablone sa tim osobinama iščezavali. U privredi je tada takav bio jedan Emerik Blum, u teatru - Bojan Stupica, npr. Nisu to bili feniksi koji obnavljaju, nego djelatnici - stvaraoci koji startaju od počeka, takoreći od ničega. Instituti koje je krajem pedesetih osnivala Partija bili su institucije bez naučnika, školovanih znanstvenika, bez iskustva u stvaranju i realizaciji znanstvenih programa sa kadrovima kojima su znanja jezika bila *terra incognita*, bez glasila (časopisa), bez stanova... E.Redžić, beskrajno odgovoran, uporan u vizijama, osjećao je i znao šta i kako treba raditi. U pravilu - svi mlađi sa kraćim radnim iskustvom, znalo se - pravac studij trećeg stepena (magisterij). Sa vremesnijim je išlo teže. Svi na učenje jezika. Svi (po mogućnostima i redoslijedu) na specijalizacije - put Beča, Moskve, Berlina, Beograda, Pariza... doktorske disertacije. Ubrzo se pojavio prvi broj časopisa *Prilozi* (1965.), obranjena je prva disertacija... Kvantitet je rađao kvalitet. *Institut za istoriju radničkog pokreta* prerasta inicijalne zadatke. Suvremene tendencije u historiografiji najavljuju i nameću transformacije. Uvriježeno opredjeljenje da pobjednici pišu "svoju" historiju prevladava saznanje da je nužno i neophodno pisati "totalnu historiju", *ab ovo*, u kojoj neće biti preferirana samo jedna strana historije - radnički pokret, KPJ, socijalistička revolucija i poslijeratni period iz ugla KPJ - SKJ. *Spiritus rector* i *spiritus movens* tih inovacija je, prije svih, E. Redžić, uz one koji slijede njegove zamisli i prijedloge u organima upravljanja, naučnom vijeću i redakciji časopisa. Za te i takve promjene trebalo je ne pripremiti, nego pripremati teren, stvarati uvjete.

Dosezanje jedne zavidne razine razvoja ustanove koja se, pored navedenog, ogledala i u angažmanu djelatnika Instituta u *Društvu istoričara BiH*, npr. na simpozijima, okruglim stolovima, kongresima historičara Jugoslavije, svjetskim smotrama povjesničara, u čemu je obol E. Redžića bio evidentan, konačno je evoluiralo do saznanja o nužnosti definitivne promjene sveukupne programske djelatnosti. Ali, priroda stvari i zakoni života uvjetovali su rastanak.

E. Redžić početkom 1972.g. odlazi u mirovinu. Tada, reklo bi se, počinje još jedna atipična i plodotvorna faza u životu te, po mnogo čemu, jedinstvene ličnosti. Razvija se i sazrijeva u polihistorika čija je znanstvena upitanost, istraživački nerv i upornost doštojna divljenja. Ipak, malo je, zapravo riplijeviski, rijeđak slučaj da netko, tek odlaskom u mirovinu, obranom doktorske disertacije formalno-pravno stekne "vizu" za znanost, producira knjige od kojih je svaka naredna bolja i vrijednija od prethodne. Prva polovina sedamdesetih je izuzetno znakovita za E. Redžića. Ovdje bi trebalo napraviti jednu neobičnu digresiju.

Oni što se bave tzv. "trećim dobom" u životu ljudi napisali su studije i knjige o frustriranim i istraumatiziranim ljudima koji nisu znali ili mogli da se suoče sa psihofizičkim, materijalnim i inim izazovima nakon odlaska u mirovinu. Većina prisutnih na otvaranju znanstvenog skupa posvećenog 40-oj obljetnici Instituta za istoriju bili su zatečeni podatkom da je akademik Redžić skoro tri desetljeća na spisku umirovljenika. Dok, da se pleonastički izrazim, ogromna većina njegovih ispisnika zaslužene dane mirovine provodi sukladno novom statusu, E. Redžić se prilježnošću koju podrazumijeva pozvanje znanstvenika marljivošću, serioznošću, nadasve plodotvornošću u ove skoro tri posljednje decenije i dalje neprekidno potvrđuje kao svojevrsni unikum među našim suvremenim historiografima.

Prijemom u članstvo Akademije nauka i umjetnosti BiH (1978.g. za dopisnog, a 1984.g. za redovitog člana) uspješnim vođenjem njenog Odjeljenja društvenih nauka - do današnjih dana - njegova sveukupna aktivnost, karakterizirana bogatstvom ideja, inicijativnošću i kreativnošću, dosegla je intelektualni, "parnasovski" vrhunac.

Osobno sam uvjeren da pojava knjiga koje tematski, problemski, elaboriraju određene *proces*e same sobom predstavljaju događaj. Njegova doktorska disertacija pretočena u knjigu *Austromarksizam i jugoslovensko pitanje* jedna je od takvih. Vrijeme koje je proteklo, reakcije koje je izazvala netom po tiskanju (1977.g.) i kasnije, pogotovo, znanstvena kritika kojom je popraćena svrstali su je u red klasičnih ostvarenja, a autoru priskrbili epitet pionira u obradi dva fenomena sadržana u njenom naslovu. Od strane znanstveno kompetentnih povjesničara dr. Redžić je, u kontekstu prosudbi ostvarenih rezultata u ovom djelu, autoritativnosti koju je potvrdio obradom temata i problema, svrstan u sam evropski vrh povjesničara-historiografa. Ne samo u stvaranju ove knjige nego i u svim narednim dr. Redžić je dosljedno sprovodio istraživački metod koji ga, po primjeni strogih visokih standarda (konsultiranje brojnih bibliografskih naslova, temeljni uvid u relevantne fondove tuzemnih i inozemnih arhivskih institucija, pomno iščitavanje brojnih periodičnih izdanja) svrstava u red izuzetnih historioografa. Mada je, pokatkad u namjeri i želji da dokumentarno utemelji svoje stavove i zaključke *in extenso* citiranjem ili parafrazom znao preći u ekstenzivnost izlaganja, imponirala je cjelovitost pristupa obradi problema. Strogo prosuđujući o ovoj knjizi autor je - takvih slučajeva bilo je i do današnjih dana (N.Malcolm *Kratka povijest Bosne*), npr."zaboravljao" na recentnu produkciju. Ovi navodi ni u kom slučaju ne mogu umanjiti ocjene sveukupnosti krajnjih dosega jednog djela, a još manje opusa u cjelini, nego su samo primjer nesavršenosti historioografskih uradaka bez obzira na formu znanstvenog priopćavanja. E. Redžić je na najbolji mogući način i sebi i historijskoj znanosti "otvorio", "trasirao" put ka serioznom pristupu i znanstvenom izučavanju "pitanja svih pitanja" ovih prostora s kraja XIX i cijelog narednog XX stoljeća - nacionalnog pitanja.

U istraživačkom i izvedbenom dijelu realizacije ove knjige autor je na rijetko viđen način uravnoteženo tretirao pojmove, kako one u širem (austromarksiističkom) tako i u užem (Rener, Bauerovskom) smislu, zatim fakticitet Austro-Ugarske Monarhije i jugoslovenskog povijesnog kompleksa. Redžićeva interpretacija proizašla je, reklo bi se, iz u recentnoj historiografskoj produkciji jedinstvenog pristupa: istraživanja *cjelovite društveno-političke stvarnosti*. Drugim riječima rečeno, u ovoj knjizi (a slična ocjena mogla bi se izreći i za naredne koje će slijediti) poštovan je svojevrsni *paralelizam*, tj. uvažavanje oba pola suvremene historije - onog revolucionarnog (komunističkog), socijaldemokratskog (reformističkog), sa jedne, i "građanskog", sa druge strane. Izrečena prosudba dobiva puni značaj ako se pomenuta, ipak, rijetko sretana osobina ovog vrsnog istraživača stavi u kontekst cjelokupne jugoslovenske historiografske produkcije njegovog vremena koju je karakterizirala apsolutna predominacija izučavanja historije radničkog pokreta, preciznije kazano historije KPJ - SKJ. S jedne strane, imali smo hiperprodukciju jednog pola, a naglašenu deficitarnost drugog pola - tematike tzv. "građanske" provenijencije. Negativne posljedice dugi niz godina prisutnog trenda u radovima naših povjesničara nakon Drugog svjetskog rata mogu se ukratko izraziti u posvemašnjoj apsurdnoj konstataciji da ta "građanska" komponenta (djelatnost građanskih političkih stranaka od 1918.g. do 1941.g.) ni na pragu XXI stoljeća nije monografski u cjelini obrađena, mada se radi o samo 23 godine dugom periodu trajanja "prve" Jugoslavije. Paradoksalnost izrečene konstatacije je još veća ako se historiografska istraženost ovog međuratnog perioda naše povijesti uporedi sa produkcijom koja se odnosi na prethodni austrougarski period.

Politika je (po tko zna koji put) odnijela prevagu nad znanošću u cjelini, historiografijom posebno. Kreatori i jedne i druge politike (one "same po sebi" i one znanstvene) neke historijske istine niti su htjeli, niti željeli uvažiti. Tretman političke historije Bosne i Hercegovine, ili njene književnosti, ili dijela njenog žiteljstva - Muslimana (Bošnjaka), to nedvojbeno potvrđuje. Ilustrativno pomenuti povijesni aspekti, bez obzira na sve postojeće ustavno-pravne teorije i regule sustavno su, manje ili više, u ovakvoj ili onakvoj formi neznanstveno tretirani.

Slijedeća konstanta, koja ne samo karakterizira opus Envera Redžića nego ga i izdvaja kao polihistorika, sadržana je u činjenici da pomenuti ključni fenomen sveukupnih zbivanja modernog doba - široki spektar nacionalnog pitanja, od njegovog teorijskog profiliranja do brojnih političkih varijanti procesa proisteklih iz specifičnosti stvaranja države na istom principu, korijena većine sukoba, ratova, kataklizmi on istražuje na njemu svojstven način. Uočena i ovdje potcrtana njegova primarna orijentacija na izvore i izvanredna inicijalna procjena da u istraživanjima treba krenuti od samih početaka istraživanog procesa, u startu su ga savršeno pozicionirali naspram istraživačkih napora i

zadataka kojih tada, vjerovatno, nije bio ni svjestan. Te polazne osnove omogućile su mu maksimalno širok prostorni (južnoslavenski, jugoslavenski, bosanskohercegovački) okvir situiranja temata nacionalnog pitanja kojeg *in continuo* prati od austrougarskog perioda, preko međuratnog razdoblja do sruza antifašističkih (oslobodilačkih) i nacifašističkih (okupatorskih), te kolaboracionističkih snaga u okvirima Drugog svjetskog rata na tlu Bosne i Hercegovine.

Treća prevažna značajka Redžićevog znanstvenog rada je osobena temporalnost istraživačkog prosedea. Od početnih ozbiljnijih istraživačkih koraka pa do kraja devedesetih godina on i kao istraživač i kao obrađivač znanstveno prati procese započete na razmeđu stoljeća, njihovo poluvjekovno odvijanje, što je, opet, historiografski raritet. Neki od njegovih suvremenika počinjali su npr. sa izvora, od početaka (dr. B.Krizman vis a vis pojave Hrvatske pučke seljačke stranke i S.Radića) i ne prateći "maticu" tu ostajali, a neki drugi, čak, sa kraja (dr. Lj. Boban obradom sporazuma Cvetković - Maček). Opredjeljenje za praćenje tog pitanja na tako širokom prostoru i kroz tako dug period je koliko izazovno, toliko, i još više i teže, ako se zna da društvena tektonika zbivanja na omeđenim granicama nije dozvoljavala, odnosno omogućavala onaj prirodni tok odvijanja procesa. Paradoksalno je saznanje da su ti procesi praćeni kontinuirano, a sami su bili naglašeno diskontinuitetni. Granične godine (1914-1918-1941-1945.) nosile su, diktirale, nametale sobom potpuno nove društvene okvire (Prvi svjetski rat, "prvu" Jugoslaviju - Drugi svjetski rat - "drugu" Jugoslaviju). Unutar svakog perioda promjene (državnopravne, ekonomske, političke) dodatno su komplicirale sve procese, a onaj iz sfere nacionalnih odnosa posebno. Kroz tu prizmu gledano, tek se može naslutiti koje je *Scile i Haribde* dr Redžić morao da prevladava u istraživanju i obradi te prevalentne odrednice zamjernog opusa, bilo da se radi o pisanoj riječi ili istupima na znanstvenim konferencijama, savjetovanjima, kongresima. Ako se ima na umu naprijed rečeno, nimalo ne treba da čudi da su neka djela iz cjelokupnog Redžićevog opusa, ili pak neki od stavova i zaključaka izazivali i divergentne reakcije, što je razumljivo i shvatljivo jer se radi o originalnom i serioznom istraživaču.

Nisam siguran da li je E.Redžić znao za žestok prijekor koji je M.Hadžijahić svojevremeno daleke 1944. uputio muslimanskim (bošnjačkim) intelektualcima što se ozbiljnije ne bave pitanjima vezanim za Muslimane (Bošnjake), čime otežavaju ne samo položaj njih samih nego i onih njima naklonjenih. Među inim koji su se u periodu koji je iza nas bavili ovom znanstvenom, apsolutno nedovoljno istraženom problematikom, utoliko značajnijom zbog predugog lutanja oficijelnog režima oko njihovog statusa, nemoguće je ne spomenuti Redžićev doprinos. Deplasirano bi bilo citirati brojne naslove u kojima je tretirao razne aspekte tog fenomena naše historije i suvremene stvarnosti, ali bih naveo samo nekoliko po obimu i značaju karakterističnih bibliografskih jedinica: *Opšti pogled na razvojne etape i kraj muslimanskog pokreta za auto-*

nomiju BiH; Politička kretanja među Muslimanima u BiH za vrijeme Prvog svjetskog rata; Muslimansko autonomništvo i 13. SS divizija - autonomija BiH i Hitlerov Treći Rajh; O posebnosti bosanskih Muslimana. Na prvi pogled lako je uočiti da je u pristupu obradi i ovog problema bio dosljedan samom sebi. Granične godine istraživačkih tema potvrđuju da je poštovao onaj (i u ovoj oblasti) rjeđe sretan princip procesualnosti. Dr. Redžić spada među rijetke istraživače koji su muslimansko-bošnjački fenomen historiografski istraživali u tako širokom vremenskom dijapazonu. Poznata monografija dr. A. Purivatre o Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji npr. doseže do 1929.g., ali, ono što E. Redžića i u pristupu historiografske obrade muslimanskog pitanja distingvira od ostalih autora su dva veoma važna faktora: on ukazuje (doduše ne jedini) na etničku posebnost Muslimana, ali ju pokušava *znanstveno* objasniti. Za razliku od nekih suvremenih bošnjačkih povjesničara koji *a limine* odbacuju gotovo sva dosadašnja historiografska istraživanja koja se odnose na posljednje decenije osmanske uprave u Bosni, E.Redžić, na sebi svojstven način, akceptira dosege drugih povjesničara i kritički analizira taj period.

Pozicija E.Redžića u trećoj fazi njegovog kreativnog opusa na njemu bliže (po vremenu) povijesno iskustvo je, opet, atipična. Suštinski prosuđujući, to je logički razumljivo i jednostavno lako objašnjivo. U jednom od najburnijih perioda novovjeke historije ovih podneblja i naroda koji ih naseljavaju, revolucionarnih promjena, sveukupnosti društvenih odnosa, dr. Redžić je bio, to treba stalno imati na umu, ne samo neposredni svjedok, nego i sudionik, a potom znanstveni istraživač. Malo koje razdoblje kao ono iz Drugog svjetskog rata je tretirano na toliko raznih načina (u zapisima, dnevnicima, sjećanjima, umjetničkim djelima - romansijskim, slikarskim, vajarskim, glazbeno, posebno objavljivanjem izvorne građe, historiografski).

Posljednjom (za sada!) knjigom *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* (1998.) njen autor je sublimirao sve kreativne osobine znanstvenika-historiografa naglašene akribije. U svim njegovim istraživačkim naporima Bosna i Hercegovina je promatrana iz ugla rođenog Bosanca koji je cijeli svoj život posvetio onom što su svojim posebnim povijesnim odlukama "poručivali" historijski skupovi kakvi su bili ZAVNOBiH i AVNOJ - priznanju samobitnosti Bosne i Hercegovine i njenih naroda.

Nimalo slučajno na tlu BiH u peridu radikalnih promjena na ex - jugoslavenskim prostorima tijekom Drugog svjetskog rata odvijale su se najveće vojne operacije i desile najznačajnije političke promjene koje su imale prevažne opće posljedice. Paradoksalno zvuči da enormna historiografska produkcija o tim promjenama nije ta sva događanja uspjela da elaborira na znanstveno primjeren način. Dr E. Redžić je dosljedno svom cjelokupnom znanstvenom angažmanu krajem 80-ih godina inicijalno

zamislio da se pozabavi nacionalnim odnosima u BiH u periodu od 1941. do 1945.g. Istražena problematika i metod obrade historijskih zbivanja i pitanja kojim se do ove knjige autor služio navela su ga na redefiniranje njenog naslova. Realizacija ovog projekta je predstavljala, u stvari, apsolutnu potvrdu Redžićevih stavova koje je tako uspješno potvrđivao u svim fazama svoga znanstvenog djelovanja: na temelju primarnih objavljenih i neobjavljenih izvora, metodom rekonstruiranja, analiza uz naglašenu kritičnost, poštivajući cjelovitost zbivanja, dosljednom objektivnošću doći do sveobuhvatne, sintetizirane historijske istine lišene jednostranosti koja je eliminirana pluralnom izmjenom stare izreke *audiatur et altera pars*. Knjiga *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* sadržava dokumentarno predstavljenu viziju mjesta i uloge *svih* čimbenika vojno-političkih zbivanja u Bosni i Hercegovini u periodu od 1941. do 1945.: njemačkih, italijanskih, ustaških, četničkih, muslimanskih, NOP-ovskih.

Na sebi svojstven način, akademik Redžić je ovom knjigom dao sjajan primjer kako je moguće ne samo prevazilaziti, nego i na kraju krajeva prevazići decenijama (od 1945. do skora) prisutnu jednostranu, ideološko-politički-partijski diktiranu selekciju izvora i obrade historijskih pitanja i problema. Iako uz njegov cjelokupni (ovom prilikom samo marginalno dotaknut) opus mogu da apsolutno utemeljeno stoje epiteti: polivalentni historik, sintetičar, on je svjestan kako u historiografiji nema konačnih istina. Stoga može da izražava nadu i želju da će za buduće historičare, ne samo ovog perioda, u pogledu arhivskih istraživanja "doći bolji dani, a time i rezultati". Može li se od čovjeka tolikog životnog iskustva, višestruko kreativne društvene, kulturne, posebno znanstvene - *ljudske* - aktivnosti očekivati bolju poruku onim koji će se iskazati kao historiografi?

S u m m a r y

THE SOCIAL SCHOLARLY PORTRAIT OF THE ACADEMICIAN ENVER REDŽIĆ (ON OCCASION OF HIS EIGHTY – FIVE YEARS OF LIFE)

The paper represents an attempt to portray an outstanding personality of our social, political, cultural and scholarly life, Dr. Enver Redžić, who in the

course of his age of eightyfive years, fighting with a "gun and pen" in his hand passed a long, honest, invariably successful, not to be repeated, the way of a student of progressive orientation, secondary school teacher, veteran of the Liberation Anti-Fascist War, deputy in the prior and post war assemblies of ZAVNOBIH, AVNOJ (Anti Fascist Assemblies of Liberation, B-H and of Yugoslavia and the MP of the Federal Parliament (1945-1963). He was a university professor, active in culture (main editor of the most prominent journal *Pregled* (A Review), director of one of the biggest publishers-*Svjetlost*, the first president of the Cultural-Educational Community of B-H... A special part of the second phasis of his life (the first one being dedicated to the revolution to 1945., the second one to the social and cultural work until 1972. and the third one-the scholarly work-to the present days). He was director of the Institute of History (since 1961. to his retirement)-a period in which he left firm traces in establishing the first institution of the kind in B-H, particularly, his care to educate the young scholars, master of arts and doctors degree, published *Prilozi*, the journal of the Institute.

He has not been typical to the end of his career (he took the doctor's degree when retiring, published about fifteen books, over 200 papers, he was elected to the Academy, first as the corresponding and later as the full time member-1984. Academician Enver Redžić, in the interval of his first book (*Austro-Marxism and the Yugoslav Question-1977*) to his latest book (*Bosnia-Herzegovina in the World War II, 1988*) developed into a manifold personality, politico-historian being successful, ab ovo, with the most significant question of our most recent history-the national question, among others-the Muslims (Bosniaks). In his life, his complete written opus, many a lectures at the scientific meetings and congresses of historians, he has a special place, not only, in the Bosnian-Herzegovinian historiography, but a great deal outside.

Budimir Miličić

BIBLIOGRAFIJA RADOVA AKADEMIKA ENVERA REDŽIĆA ZA PERIOD 1991.-2000. GODINE

A. PUBLIKOVANI RADOVI

I. MONOGRAFIJE I SINTETIČKA DJELA

1. *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Izdavač: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga LXXI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 40, Sarajevo, 1993, s. 94, lat.
Summary: Historical views of religious and national relations in Bosnia and Herzegovina, P. 87-88.
2. *Bosna i Hercegovina 1941-1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima*, Izdavač: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga LXXII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 41, Sarajevo, 1996, s. 168, lat.
Summary: Bosnia and Herzegovina 1941-1945. in german and italian Documents, P. 161-163.
3. *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*, Izdavač: Grafičko-izdavačka kuća d.d. Printing and Publishing House Inc. - Sarajevo i suizdavač: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1998, s. 489, lat.
Summary: Bosnia and Herzegovina in the Second World War, P. 469-472.

II. ČLANCI, RASPRAVE I PRILOZI

4. *BiH /Bosna i Hercegovina/ - otvoren prostor velikodržavnog ekspanzionizma.* - U: *Oslobođenje*, Sarajevo, XLVIII, Broj 15603 od 25. novembra 1991, s. 2, lat.
5. *Za mir borbom protiv rata.* /Apel javnosti 83 istaknuta bosanskohercego-

vačka javna radnika/. - U: *Oslobođenje*, Sarajevo, XLVIII, Broj 15586 od 8. novembra 1991, s. 3, lat.

Apel je potpisao i akademik Enver Redžić.

6. *Bosna, Evropa i bosanski duh*. - U: *Oslobođenje*, Bosanskohercegovački nezavisni dnevnik, Sarajevo, LI, Broj 16688 od 25. XI 1994, s. 9, Broj 16689 od 26. XI 1994, s. 9 i Broj 16690 od 27. XI 1994, s. 5, lat.
7. *Problemi državnopravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945, Uvodno izlaganje*. - U: *Okrugli sto: "Problemi državnopravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945"*, (Sarajevo, 17. novembar 1993), /održan u organizaciji Odbora za istorijske nauke ANUBiH i Instituta za istoriju u Sarajevu/, Izdavač: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Naučne komunikacije XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo, 1994, s. 7-11, lat.
8. *ZAVNOBiH i sadašnjost*. - U: *Zora Cankarjeva*, Revija za kulturo in družbena vprašanja, Izdavač: Slovensko kulturno društvo "Cankar", Sarajevo, II, 2, 1994, s. 18-19, lat.
9. *Fašizam danas*. - U: *Časopis slobodne misli 99*, Izdavač: Studio 99 d.o.o. sa p.o., Sarajevo, I, 1, 1995, s. 12-14, lat.
10. *Priroda čovjeka. Destrukcija i tolerancija*. - U: *Dijalog*, Časopis za filozofska pitanja, Izdavač: Međunarodni centar za mir i "Sarajevo Publishing" (raniji "Veselin Masleša"), Sarajevo, Nova serija, I, 1-2, 1995, s. 96-101, lat.
11. *Zajedništvo - oblik egzistencije*. - U: *Revija slobodne misli 99*, Izdavač: Asocijacija nezavisnih intelektualaca "Krug 99", Sarajevo, II, 4, 1996, s. 9-12, lat.
Tekst na engleskom jeziku pod naslovom *Togetherness as a form of wxis-tance*, objavljen u: *Review of free thought*, Sarajevo, II, 4, 1996, P. 9-11.
12. *Hvala Papi*. - U: *Dijalog*, Časopis za filozofska i društvena pitanja, Izdavač: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Međunarodni centar za mir, Sarajevo, Nova serija, III, 2, 1997, s. 149-155, lat.
13. *Tri historijske monografije o Sarajevu*. - U: *Prilozi historiji Sarajeva, Radovi sa Znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva, održanog 19. do 21. marta 1993. godine /u Sarajevu/*, Izdavač: Institut za istoriju - Sarajevo i Orijentalni institut - Sarajevo, Sarajevo, 1997, s. 261-274, lat.
Summary: Three Historical Monographs on Sarajevo, P. 261.
14. *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i historijska nauka*. - U: *Dijalog*, Sarajevo, Nova serija, IV, 1, 1998, s. 57-71, lat.
15. *Agresija, zavjera, podjela - historijski kraj države Bosne i Hercegovine?* - u: *Dijalog*, Sarajevo, Nova serija, IV, 2-3, 1998, s. 24-34, lat.
16. *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu (sinteza)*. - U: *Revija slobodne misli 99*, Sarajevo, IV, 15-16, 1998, s. 11-22, lat.

- Tekst uporedo štampan na engleskom jeziku pod naslovom *Bosnia-Herzegovina in the World War II (Synthesis)*, P. 11-21.
17. *Da li se istorija ponavlja?* - U: *Revija slobodne misli* 99, Sarajevo, IV, 15-16, 1998, s. 9-10, lat.
Tekst uporedo štampan na engleskom jeziku pod naslovom *Can History be repeated?*, P. 9-10.
Izlaganje na promociji knjige *Enver Redžić, Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*, Izdavač: Grafičko-izdavačka kuća d.d. Printing and Publishing House Inc. - Sarajevo i suizdavač: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1998, s. 489, lat. Promocija održana u Sarajevu 5. oktobra 1998. godine.
18. *O socijalističkom ujedinjenju nekad i sad.* - U: *Oslobođenje*, Sarajevo, LV, Broj 17857 od 16. II 1998, s. 2, lat.
19. *Ideologija i politika srpskog i hrvatskog velikodržavlja, Bosna i muslimani.* - U: *Revija slobodne misli* 99, Sarajevo, V, 21-22, 1999, s. 81-93, lat.
Résumé /Summary/: *Ideology and politics of the Serb and Croat state expansionism, Bosnia and Muslims*, P. 92-93.
20. *Nacionalizam - prepreka za povratak izbjeglica.* - U: *Revija slobodne misli* 99, Sarajevo, V, 23-24, 1999, s. 5-8, lat. Tekst uporedo štampan na engleskom jeziku pod naslovom *Nationalism-an obstacle for return of refugees*, P. 58-8.
21. *Od ZAVNOBiH-a do Dejtona.* - U: *Revija slobodne misli* 99, Sarajevo, V, 23-24, 1999, s. 15-25, lat.
Tekst uporedo štampan na engleskom jeziku pod naslovom *From ZAVNO-BiH to Dayton*, P. 15-25.
22. *Položaj Bosne i Hercegovine u odlukama međunarodnih foruma.* - U: *Dijalog*, Sarajevo, Nova serija, V, 3-4, 1999, s. 151-154, lat.
23. *Uz 60-godišnjicu sporazuma Cvetković-Maček.* - U: *Forum Bosnae*, Časopis za kulturu, znanost, umjetnost i politiku, Izdavač: Međunarodni Forum Bosna, Broj 5, 1999, s. 165-176, lat.
24. *Prilozi razmatranju naučnog djela akademika Nedima Filipovića.* - U: *Dijalog*, Sarajevo, Nova serija, VI, 1-2, 2000, s. 159-169, lat.

III. NAUČNE DISKUSIJE

25. *Pojava i položaj nacionalnih manjina u jugoistočnoj Evropi.* - Zora Cankarjeva, Sarajevo, I, 1, 1993, s. 9-10, lat. /Rezime diskusije na Tribini o temi *Nacionalne manjšine včeraj, danas, jutri*, održanoj 1993. godine u organizaciji Slovenskog kulturnog društva "Cankar" u Sarajevu/.

26. *Međureligijski dijalog i religijski odnosi u BiH /Bosni i Hercegovini/*. - U: *Dijalog*, Sarajevo, Nova serija, IV, 5-6, 1998, s. 211-214, lat.
/Diskusija na Okruglom stolu o temi Religija i ljudska prava: Multireligioznost, pomirenje i reintegracija Bosne i Hercegovine, održanom u organizaciji Internacionalnog, međureligijskog i interkulturnog centra u Sarajevu i Centra za filozofska pitanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 22. juna 1998. godine/.

IV. PRIKAZI I OSVRTI

27. *Istorijska nauka o bosanskom identitetu. Vera Kržišnik-Bukić: Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti, Institut za nacionalna pitanja, Ljubljana, 1997.* - U: *Oslobođenje*, Sarajevo, LIV, Broj 17626 od 29. VI 1997, s. 14, lat.
28. *Kapitalan doprinos istoriografiji. Marko Šunjić: "Bosna i Venecija u XIV i XV vijeku", monografija, Izdavač HKD "Napredak", Sarajevo 1996.* - U: *Revija slobodne misli 99*, Sarajevo, III, 5-6, 1997, s. 77-79, lat.
29. *Misao Bosne. /Povodom pojave prvog broja časopisa Forum Bosnae, Sarajevo/*. - U: *Revija slobodne misli 99*, Sarajevo, IV, 17-18, 1998, s. 13-17, lat.
Prikaz uporedo štampan na engleskom jeziku pod naslovom *Thought of Bosnia /On the occasion of the appearance the first issue a magazine FORUM BOSNAE*, Sarajevo, P. 13-17/.

V. IN MEMORIAM

30. *In memoriam: Marko Šunjić.* - U: *Dijalog*, Sarajevo, Nova serija, IV, 4, 1998, s. 215-220, lat.

B. RUKOPISI

I. STUDIJE I ZBORNICI ESEJA I RASPRAVA

31. *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u uslovima agresije i rata, Sarajevo, 1998, s. 83.*
/Studija, na osnovu pozitivne recenzije akademika Avde Sućeske, primljena na sjednici Odjeljenja društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 8. februara 1998. godine/.
32. *Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije, Sarajevo, 1999, s. 270.*
/Studija, na osnovu pozitivne recenzije akademika Muhameda Filipovića, primljena na sjednici Odjeljenja društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 3.XI 1999. godine/. Pripremljeno za štampu.

33. *Pogledi iz anti-istorije, Zbornik eseja i rasprava, Sarajevo, 1999. s. 416.*
Pripremljeno za štampu.

II. ČLANCI, RASPRAVE I PRILOZI

34. *Rat u Bosni i Hercegovini i istorijska nauka.* Referat podnijet na proširenoj sjednici Odbora za istorijske nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, održanoj u Sarajevu 12. novembra 1992. godine, 8 kart.
35. *Ulice, istorija, politika* (Sarajevo, 8. III 1994), 4 kart. Rukopis teksta nalazi se u ličnoj arhivi autora.
36. *Povodom 50-godišnjice pobjede nad fašizmom.* Referat podnijet na svečanoj sjednici Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, održanoj 9. maja 1995. godine u Sarajevu, 13 kart.
37. *Istoriografija o muslimanskoj naciji.* Referat podnijet na Međunarodnom naučnom skupu o temi *Dostignuća istoriografije o Bosni i Hercegovini 1982-1999. godine*, održanom u Sarajevu 4. i 5. novembra 1999. godine, 16 kart.

III. DISKUSIJE

38. *Prilog diskusiji o totalitarizmu.* Izlaganje na *Forumu o totalitarizmu*, održanom 10. decembra 1991. godine u organizaciji Kulturno-prosvjetne zajednice Bosne i Hercegovine, 3 kart.
39. *Izlaganje na sastanku članova Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i članova Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine o temi Država, unutrašnja politika i spoljna politika.* Sastanak održan u Sarajevu 11. marta 1994. godine, 4 kart.
40. *Diskusija o federalizmu*, na Naučnom kolokviju održanom u organizaciji Društva Švajcarska-Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 3-4. juni 1994. godine, 4 kart.

IV. GOVORI

41. *Govor u Saboru Republike Bosne i Hercegovine 27. avgusta 1993. godine*, 4 kart.
42. *Pozdravna riječ francuskim akademikima prilikom njihove posjete Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 25. juna 1993. godine.*

POZDRAVNA RIJEČ AKADEMIKA ENVERA REDŽIĆA SLAVLJENICIMA I UČESNICIMA MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA

Poštovani slavljenci i učesnici ovog naučnog skupa.

Zamoljen sam, a čini mi čast i posebno zadovoljstvo, da otvorim ovu svečanost istorijske nauke, 40-godišnji jubilej našeg Instituta za istoriju.

Četrdeset godina u razvoju Instituta obilježeno je naporima i ambicijama mladog kolektiva da se afirmira naučnim inicijativama i rezultatima da bi svojim sazrijevanjem i rastom doprinosa opravdanosti i potvrđivanju Instituta, svoju i njegovu perspektivu pretvarao u realnost. Mislim da danas možemo reći da su mladi istoričari gradili Institut, ali i da je Institut stvarao pretpostavke za njihovu naučnu izgradnju i reputaciju.

Da su živi, danas bi sa nama podijelili radost nezaboravni učitelji mladog naraštaja istoričara profesori i akademici Anto Babić, Branislav Đurđev, Hamdija Kapidžić, Ferdo Hauptman, koji su poziv i ime naučnika učinili najvišim vrijednostima svojih života, svojim životnim principom i vrhunskim smislom. Njihovo stvaralačko djelo traje kao intelektualna inspiracija generacijama u čijem rasporedu je prepoznatljiva mogućnost i budućnost moderne istorijske nauke u nas.

Ne treba smetnuti s uma da su istoričari u istoriji bili cijenjeni svojim doprinosom opštem dobru i napretku društva, ali i ocjenjivani po apoteozama i djelovanju kao protagonisti ideja i ideologija kojima su trovani ljudski duh i ljudsko srce.

Istoriografija je društvena nauka, prema tome i politička nauka. Kao takva, ona je, kao malo koja naučna disciplina, izložena i opkoljena zamkama da se pretvara i pretvori u slugu politike. Da to ne bi postala, ona je najznačajnijim primjerima nastojala da se emancipuje od uticaja aktuelne politike kritičkim metodom i metodologijom kojima je prodirala i otkrivala istorijsku fenomenologiju i procese, prepoznavala i identifikovala njihovu objektivnost, bitne elemente i komponente istorijskog kretanja, razvoja i zakonitosti.

U minuloj agresiji, zavjeri i ratu Institut se ne samo održao kao autentična ustanova, već je sačuvao dignitet asocijacije intelektualnih stvaralaca. Bez

takvog naučno proizvodnog i aktivnog potencijala ne bi bila mogućna njegova poslijeratna obnova i reafirmacija.

Vraćajući film o Institutu pokušavam da iz početnih godina (1959. i 1960.) dokučim njegovu razvojnu perspektivu, ali moram da priznam da sam zadivljen nemogućnošću spoznaje njegovog nadasve uspješnog dostignuća, koje je izraženo i u ovom međunarodnom naučnom skupu.

S razlogom smo ponosni na činjenicu da je Institut za istoriju pokretač i organizator naučnog diskursa o globalnom rezultatu istorijske nauke o povijesnim epohama BiH. Ovaj rezultat potvrđuje da je istorijska nauka u BiH ukinula i prevazišla katastrofalnu nacionalnu diobu BiH i da njene spoznaje, koje se ostvaruju ne samo u BiH, već i u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Mađarskoj, Češkoj, Americi, svuda u svijetu gdje je živ interes za istorijski fenomen Bosne, utire put budućnosti BiH, ujedinjene i zaslugom istoričara, na njenim najvišim vrijednostima - ljudskom zajedništvu.

Četrdeset godina Instituta za istoriju je malo, ali dragocjeno, izvorno svjedočanstvo o neocjenjivoj ulozi istorijske nauke.

Sa izloženom mislim i riječima čestitam Vam jubilej koji obilježavate na pravi način, naučnim sintezama o istorijskim epohama BiH.

OBRAĆANJE DIREKTORA INSTITUTA AKADEMIKU ENVERU REDŽIĆU PRILIKOM DODJELE ZAHVALNICE I NAGRADE

Poštovane dame i gospodo !

Dozvolite mi da se u okviru ovog jubilarnog dijela naučnog skupa sa nekoliko rečenica obratim gospodinu akademiku Enveru Redžiću, čovjeku koji je, po našem dubokom uvjerenju, najzaslužniji za razvoj i naučnu afirmaciju Instituta za istoriju u Sarajevu.

Uloga akademika Envera Redžića u utemeljenju Instituta je neprocjenjiva, i mi njegovi saradnici, koji su imali čast da više godina provedu u Institutu zajedno s njim, najbolji smo svjedoci svega onoga što je Enver Redžić učinio za nas i Institut u cjelini, posebno u periodu od 1. oktobra 1961. do maja 1972. godine, kada se nalazio na dužnosti direktora Instituta. Ovom prilikom je posebno potrebno istaći ulogu Envera Redžića u školovanju mladog naučnog kadra i njegova nastojanja da Institut uspostavi što bolju i razvijeniju naučnu saradnju u zemlji i inostranstvu.

Dragi Envere, u ime bivših i sadašnjih saradnika Instituta i u svoje ime najljepše Ti se zahvaljujem na svemu što si učinio za naš Institut. Želim Ti puno zdravlja i stvaralačke snage za još koje vrijedno djelo iz oblasti historiografije.

Dozvoli da Ti u ime kolektiva Instituta predam zahvalnicu i skroman poklon.

POZDRAVNI TELEGRAMI UPUĆENI INSTITUTU ZA ISTORIJU POVODOM ČETRDESETOGODIŠNJICE POSTOJANJA I RADA

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Poštovani kolega Ibrahimе,

Od prvog dana prihvatio sam Vašu ideju o suorganizaciji znanstvenog skupa u Sarajevu kao priliku za susret naših historiografa. Želio sam i aktivno sudjelovati. Nažalost, u posljednje vrijeme moja stara bolest u kralježnici ponovno stvara probleme, pogotovo u putovanju. Ostajem bez radosti susreta s našim starim kolegama, a žao mi je da neću imati priliku upoznati i Vaše mlade nove povjesničare. To su uvijek one posebne vrijednosti naših znanstvenih susreta.

Poštovani kolega, dopustite da bar na ovaj način poželim Vama i svim sudionicima dobru znanstvenu raspravu uz međusobno poštivanje i uvažavanje.

S osobitim poštovanjem,

Ravnatelj
Dr. sc. Mirko Valentić

Orijentalni institut u Sarajevu

U nemogućnosti da prisustvujem međunarodnom naučnom skupu u povodu obilježavanja četrdeset godina rada Instituta za istoriju upućujem Vam najiskrenije čestitke. Za Institut me veže dugi niz godina naučnoistraživačkog rada u kome sam prošla sve faze od asistenta početnika preko postdiplomskog studija i zvanja magistra do doktorata iz oblasti istorijskih nauka i objavljivanja moje prve knjige iz ove oblasti.

I sada kada više nisam zaposlena u Institutu za istoriju vezana sam za njega na raznim poljima rada. U nadi da ćemo i dalje uspješno sarađivati na

zajedničkim projektima u oblasti historijskih istraživanja želim Vam mnogo uspjeha u daljem radu.

Direktorica
dr. Behija Zlatar

Međunarodni forum "Bosnia"

Cijenjena gospodo,

Srdačno Vam zahvaljujem za poziv da prisustvujem Vašem skupu "Historiografija o Bosni i Hercegovini". Osobno i u ime Međunarodnog foruma "Bosna" čestitam Vam organiziranje tog skupa i želim uspješan rad. Nažalost, druge obaveze me priječe da prisustvujem u radu Vašeg skupa.

S najb olijm ž eljma i poštovanjem,

Direktor
Rusmir Mahmutćehajić

Cjenjena gospodo,

Srdačno se zahvaljujem za poziv (br. 05.0501-121/99 od 24.09.1999.g.) na sudjelovanje u radu Međunarodnog naučnog skupa "Historiografija o Bosni i Hercegovini (1980-1998)", koji će se održati 4. i 5. studenog 1999. u Sarajevu.

Zbog drugih obaveza nažalost ne mogu se odazvati Vašem ljubaznom pozivu i sudjelovati u radu spomenutog skupa.

Skupu upućujem najbolje želje da ostvari što kvalitetniju znanstvenu komunikaciju i sve Vas prijateljski pozdravljam.

Srećko M. Džaja

Univerze v Mariboru

Spoštovani gospod direktor, dragi kolega,

Dozvolite, da Vam vljudno zahvalim za današnji faks, s katerim me vabite, naj se 4. in 5. novembra 1999. udeležim mednarodnega znanstvenega simpozija, ki ga organizira Vaša cenjena ustanova. Z vabilom ste me zelo počastili, vendar se mu na žalost ne morem odzvati, saj se med 5. in 12. novembrom 1999. kot član delegacije Slovenije udeležujem zasedanja Generalne konference UNESCO v Parizu.

Z najboljšimi željami za uspeh simpozija, ki ga pripravljate, Vas pozdravljam s pristrčnim poštovanjem!

Prof. Dr. Janez Šumrada

Institut za savremenu istoriju, Beograd

Poštovani gospodine direktore,

Dobio sam Vaš poziv da kao gost Vašeg Instituta prisustvujem međunarodnom naučnom skupu koji Vi organizujete, na čemu Vam od srca zahvaljujem. Međutim, iz zdravstvenih razloga nisam u mogućnosti da u to vreme budem Vaš gost. Nadam se da će nam se ukazati prilika i da ćemo se videti u Sarajevu ili Beogradu. Pozdravljam sve kolege iz Instituta i želim uspeh skupu.

Naš saradnik Maja Miljković doći će na skup.

Srdačne pozdrave

Direktor instituta
Dr. Petar Kačevenda

Dragi Ibro,

Ljubeznata pokana za učestvo vo odbeležuvanje na 40-godišnji jubilej na Vašiot Institut mnogokratno prijatno me iznenadi i zaraduva od poveke pričini. Se potsetiv na zaedničkite godini minati, koga rabotevme na proekti, se druževme, počituvavme, posetuvavme... Bevme DRUGARI. No, ete, vremenjata se promenija, ostanuva na mladite generaciji istoričari da istražuvaat i gi baraat pričinite za toa.

Vašata pokana ja svakam, pred se, kako želba obnovuvanje na sorabotkata i prijateljstvo, kako gest na zaemno uvažuvanje.

Dragi Ibro,

I pokraj mojata želba, mnogu žalam što ne možam da bidam prisuten na svečenostite po povod odbeležuvanjeto na jubilejot i na Megunarodniot naučen sobir posveten na "Istoriografijata za Bosna i Hercegovina, 1980-1998", na koj ke se prezentiraat mnoštvo referati so interesna soadržina.

Žalam što ne možam da se sretnam so Tebe i drugite moi poznati i prijатели vo Sarajevo. Prvata naredna prilika, veruvajte, ke go storam toa.

Dragi Ibro,

Čestituvajki Vi go 40-godišniot jubilej na Institutot, na site vraboteni Vi poželuvam da odbeleživate ušte mnogu novi jubilei, da postignuvate mnogu uspesi, mnogu promocii na novi izdanja, a pred sve mnogu zdravje i lična sreka.

Na site učesnici na Naučniot sobir Vi poželuvam plodna i uspješna rabota.

Skopje, 3.XI 1999.

Vaš dr. Vlado Ivanovski

Ibrahim Karabegović

U POVODU ČETRDESETOGODIŠNJICE POSTOJANJA I RADA INSTITUTA ZA ISTORIJU (kratak osvrt)

Ove godine navršava se 40 godina od osnivanja odnosno početka rada Instituta za istoriju u Sarajevu. Institut je osnovan na osnovu *Zakona o organizaciji naučnog rada* iz 1957. godine i posebne *Uredbe o osnivanju Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu*, avgusta 1958. godine. Kao samostalna naučna ustanova, Institut je počeo da radi početkom 1959. godine, odnosno u vrijeme kada su u našoj sredini činjeni prvi koraci u stvaranju uslova za naučni rad i kada su u Bosni i Hercegovini osnivane prve naučne ustanove. Osnivanjem Instituta za istoriju, uz već postojeću katedru za istoriju na Filozofskom fakultetu, stvoreni su povoljniji uslovi za organizovan naučni rad u oblasti historiografije.

U prvoj, početnoj fazi rada, koja traje do kraja 1961. godine, uglavnom su uspostavljene zakonske, administrativne i organizacione osnove za što uspješniji rad Instituta, dok je konačna unutrašnja organizacija Instituta završena u drugoj fazi njegovog razvoja do 1972. godine. Naravno, to je u prvom redu zavisilo od stanja naučnog kadra. U ovom periodu su uz već angažovane historičare koji su se već dokazali u istraživačkom radu u oblasti historiografije, pristigle i dvije generacije mladih naučnih radnika sa završenim postdiplomskim studijem. Do nove reorganizacije 1973. godine, unutrašnju organizacionu strukturu Instituta činili su Odjeljenje historijske građe (arhivsko-dokumentaciono odjeljenje), Odjeljenje historijske obrade, Odsjek opštih poslova i Tehnička služba (štampanija). Neposredni i dugoročniji programski zadaci Instituta prvi put su određeni tekućim i perspektivnim planom rada za period 1962-1969. godine. U ovom periodu težište rada bilo je na izučavanju historije radničkog (socijalističkog i komunističkog) pokreta i NOB-e, ali su već od početka obrađivane i neke druge teme kao što su Hrvatska seljačka stranka u BiH do 1929; Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike; Četničke organizacije u BiH 1918-1941.; Borba Muslimana BiH za vjersku autonomiju itd. Do reorganizacije

Institutu došlo je sa novim Zakonom o Institutu kojega je usvojila Skupština SR BiH 31. januara 1973. godine (Sl.list SR BiH, br.3 od 12.2.1973.). Time je započela i njegova treća faza razvoja, koja traje do 1983. godine. Zakonom o Institutu iz 1973. godine pred ovu naučnu ustanovu postavljeni su, pored ostalih, slijedeći zadaci:

- da proučava i naučno obrađuje, organizuje i podstiče proučavanje historije naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, kao i historije drugih naroda čija je prošlost vezana za historiju naroda Bosne i Hercegovine,
- da saraduje sa odgovarajućim ustanovama i organizacijama kao i pojedinim naučnim radnicima u zemlji i inostranstvu,
- da neposredno saopštava rezultate svog naučnog rada i čini ih dostupnim javnosti.

Pomenutim zakonom Institut mijenja naziv, pa umjesto dotadašnjeg naziva *Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta*, ova ustanova sve do danas nosi naziv *Institut za istoriju u Sarajevu*.

Promjena naziva Instituta nije bila formalnog karaktera. Ona je nastala kao logička posljedica dotadašnjeg iskustva u radu i novih zahtjeva društvene zajednice. Zapravo, stvoreni su povoljniji materijalni i kadrovski uslovi za proširenje naučne djelatnosti, odnosno izučavanje sveukupne historije Bosne i Hercegovine, počevši od srednjeg vijeka do najnovijeg vremena. Od 1973. godine u Institutu djeluju odjeljenja za srednjovjekovnu historiju, osmansku vladavinu, austrougarski i međuratni period, razdoblje II svjetskog rata i socijalističke izgradnje. Pomenutom reorganizacijom od Instituta je odvojeno arhivsko odjeljenje i priključeno Arhivu BiH, a štamparija je otpočela poslovanje kao samostalna radna organizacija. Oba pomenuta odjeljenja su u Institutu postigla zapažene rezultate.

U ovoj trećoj fazi rada, Institut za istoriju u Sarajevu startovao je sa novim naučnim programom u kojem su formilirane teme iz srednjeg vijeka, osmanskog, austrougarskog, međuratnog i socijalističkog perioda. U Institutu se radilo na ukupno 42 projekta. U periodu od 1974. do kraja 1988. godine u potpunosti je završeno 30 projekata, što je nešto više od 70% planiranih.

Četvrta faza u radu Instituta počinje srednjoročnim programom koji je definisan u tzv. Društvenom cilju DC XIII/2 i koji je trebao biti realizovan do kraja 1990. godine. Opredjeljenja za novu organizaciju rada i izradu srednjoročnog programa u oblasti historiografije usvojena su na savjetovanju o historiografiji Bosne i Hercegovine koje su organizovali ANUBiH i Institut za istoriju, 11 i 12. februara 1982. godine (Posebna izdanja ANUBiH, Od. Društ. Nauka, knjiga-2, smjer 1983.).

Oko izrade pomenutog Društvenog cilja DCXIII/2 i njegove realizacije Institut za istoriju, u funkciji koordinatora, okupio je 80 historičara i naučnika drugih profila iz Bosne i Hercegovine i bivše Jugoslavije. Svi projekti iz okvira DC XIII/2 finansirani su preko Samoupravne interesne zajednice nauke Bosne i Hercegovine. Preovladava uvjerenje da je to u pogledu organizacije rada, sigurnosti finansiranja istraživanja i publikovanja monografija od osnutka Instituta najoptimalniji period do danas. Do početka 1992. godine realizovano je oko 50% zadataka iz DC-a. Za cijelo vrijeme postojanja rad Instituta je finansiran iz budžeta Republike Bosne i Hercegovine, a danas se to čini iz budžeta Sarajevskog kantona.

Iako je Institut počeo rad još 1959., tek 1965. godine pojavio se prvi broj *Priloga za istoriju radničkog pokreta* (od 1973.- *Prilozi za istoriju*). Dosada je izašlo ukupno 28 brojeva ovog godišnjaka Instituta, odnosno 25 knjiga, s obzirom da su štampana i 3 dvobroja. *Prilozi* su najbolji pokazatelj naučnih preokupacija i sazrijevanja Instituta i njegovih saradnika. Iz sadržaja pojedinih brojeva čitalac se može upoznati sa raznovrsnošću tretirane problematike, naučnom usmjerenošću i nastojanjima Redakcije da okupi što više saradnika iz zemlje i inostranstva. O otvorenosti časopisa za saradnju najbolje govori podatak da su *Prilozi* uspjeli okupiti blizu 200 saradnika iz naučnih centara bivše Jugoslavije, zatim iz Češke, Slovačke, Poljske, Austrije, Njemačke, bivšeg Sovjetskog Saveza, Italije, Bugarske i SAD.

U prošle četiri decenije postojanja i rada *Institut za istoriju* u Sarajevu uspio je da se afirmiše i postane poznata naučna ustanova u zemlji i van njenih granica. Skoro svi naučni saradnici Instituta proveli su izvjesno vrijeme na kraćim i dužim studijskim boravcima u Beču, Moskvi, Istanbulu, Pragu, Varšavi, Rimu, Parizu, Bonu, Berlinu, Amsterdamu, Koblencu, Heidelbergu, Zagrebu, Beogradu, Dubrovniku i drugim naučnim centrima.

Dobrom kadrovskom politikom, za koju je najzaslužniji višegodišnji direktor Instituta akademik Enver Redžić, Institut je uspio da okupi grupu već afirmisanih i mlađih naučnih saradnika koji su se angažovali u naučnom istraživanju kompleksnih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja. Ukupno 24 mlađa naučna saradnika, nakon redovnog pohađanja postdiplomskih studija u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, stekla su naučno zvanje magistara historijskih nauka, od kojih su većina (ukupno 21) odbranili doktorske disertacije. Sve doktorske disertacije, izuzev jedne, objavljene su i predstavljaju veliki naučni doprinos izučavanju historije Bosne i Hercegovine, počevši od srednjeg vijeka do najnovijeg vremena. Za naučne rezultate i doprinos razvoju historiografije u Bosni i Hercegovini više naučnih saradnika Instituta za istoriju u Sarajevu nagrađeno je najvišim nagradama, a jedan od saradnika dobitnik je Herderove nagrade. Više saradnika predlagani su u ANUBiH, od kojih je jedan 1994. godine primljen u ovu najvišu naučnu ustanovu.

U proteklih 40 godina stalni i spoljni saradnici Instituta objavili su oko 1.600 bibliografskih jedinica, od čega 30 monografija, 15 knjiga izbora članaka i rasprava, 10 zbornika radova sa naučnih skupova, dvije hronologije, 11 knjiga građe, sjećanja i reprint izdanja listova, oko 700 članaka i rasprava, 400 osvrti i prikaza itd. Bibliografija izdanja Instituta za period 1959-1978. objavljena je 1978.godine u *Prilozima* br.14-15, a bibliografija koja je obuhvatila 40-godišnji period rada Instituta biće uskoro objavljena.

Samostalno i u saradnji sa drugim naučnim ustanovama Institut je organizovao 30 naučnih skupova, savjetovanja i okruglih stolova. Saradnici Instituta su aktivno, sa saopštenjima, učestvovali u zemlji i inostranstvu na više od 100 naučnih skupova, kongresa historičara, u radu brojnih međunarodnih komisija za historiju i savjetovanja.

Institut za istoriju u Sarajevu jedan je od najstarijih stalnih članova Međunarodne konferencije historičara (ITH) koja svake jeseni već 36 godina u Lincu (Austrija) okuplja historičare sa svih kontinenata. Saradnici Instituta su redovni učesnici ove tradicionalne manifestacije historičara na kojoj su podnijeli više desetina referata koji su objavljeni u ITH protokolima.

Ukupno su za ovih proteklih 40 godina kroz Institut prošla 132 zaposlena, od čega su 52 naučna i stručna saradnika, 20 arhivista, dokumentarista i bibliotekara, 46 administrativnih i pomoćnih radnika i 14 radnika tehničke službe. Do danas se na čelu Instituta nalazilo devet direktora: prvi je bio dr. Miroslav Đorđević od 1959. do 1961., akademik Enver Redžić od 1961. do 1972.godine, zatim se redaju dr. Nikola Babić, dr. Zdravko Antonić, dr. Ibrahim Karabegović, dr. Iljas Hadžibegović, dr. Boris Nilević i dr. Tomislav Išek.

Uoči rata u BiH, aprila 1992. godine, u Institutu su bila zaposlena 33 naučna, administrativna i pomoćna radnika (11 doktora nauka, 10 magistara, 3 asistenta i 9 ostalih). U ovom momentu u Institutu je zaposleno ukupno 16 naučnih, administrativnih i pomoćnih radnika (4 doktora nauka, 5 magistara, 1 asistent i 6 administrativnih i pomoćnih radnika).

Izuzev nekoliko saradnika koji su se u početku rata otvoreno stavili na stranu rušitelja Bosne i Hercegovine, zatim onih koji su zbog bolesti i drugih porodičnih razloga napustili Sarajevo, ostale članove kolektiva ujedinjavala je i okupljala jedna zajednička ideja, a to je borba za opstanak Bosne i Hercegovine i nastavak rada Instituta u ratnim uslovima. Čuvanje zgrade Instituta, namještaja, dokumentacije i biblioteke bila je glavna briga onih saradnika Instituta koji su ostali u opkoljenom Sarajevu.

Već u prvim danima rata u Bosni i Hercegovini, Institut za istoriju uključio se, sa svim raspoloživim naučnim i drugim radnicima, u intenzivnu aktivnost, poznatu kao duhovni otpor agresiji. U vezi s tim, Institut samostalno i u suorganizaciji organizovao je 13 naučnih skupova, okruglih stolova i savjetovanja, od kojih bi trebalo posebno izdvojiti *SEFARAD* 92- naučni skup u povodu

500 godina izгона Jevreja iz Španije, održan septembra 1992. godine, *Pola milenija Sarajeva*- naučni skup održan marta 1993. godine, okrugli sto pod naslovom *Urbano biće Bosne i Hercegovine* održan marta 1995. godine i *Bosna i Hercegovina i svijet* - naučni skup održan marta 1996. godine. U organizaciji Instituta i Štaba armije BiH krajem 1994. godine objavljena je knjiga *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* koja je 1998. godine doživjela drugo izdanje.

Saradnici Instituta objavili su u toku rata nekoliko knjiga, više desetina članaka i uzeli učešća u mnogim drugim manifestacijama. Uz pomoć kolega iz Austrije, u toku rata u Beču je štampan br. 27 *Priloga* - časopisa Instituta za istoriju koji je bio pripremljen početkom 1992. godine, ali za njegovo štampanje nisu postojali uslovi.

U ratnim godinama, u uvjetima blokade i opsade grada ostvarena je i učvršćena prijateljska i višestruko korisna saradnja sa grupom historičara iz SAD (Univerzitet u Mičigenu i St. Lawrence Univerzitet Njujork).

Upraznjena mjesta na Filozofskom fakultetu u Sarajevu - Odsjek za istoriju popunili su u toku rata naučni saradnici Instituta, a dvojica naučnih saradnika drže predavanja na Filozofskom fakultetu u Tuzli.

Posebno treba istaći činjenicu da je Institut u toku i nakon rata sačuvao multinacionalni i multikonfesionalni sastav.

U naredni period Institut za istoriju, kao i druge srodne naučne ustanove čiji je osnivač Republika Bosna i Hercegovina, ulazi u novu fazu djelatnosti, fazu prilagođavanja novim uslovima rada i finansiranja. Nadamo se da će ubrzo položaj nauke i naučnih ustanova biti regulisan i novim zakonom o naučnoistraživačkom radu.

Dosadašnji rezultati Instituta za istoriju, koji su evidentni i podložni ocjeni, pokazuju da je razlog postojanja ove značajne naučne ustanove opravdan. Ali, ako uporedimo predratno i sadašnje stanje kadrova uočićemo da je naučni potencijal u stalnom opadanju, više naučnih radnika je pred mirovinom, a u Institutu već više od deset godina nije primljen niti jedan asistent. Budući da je za osposobljavanje asistenta za samostalan naučni rad potrebno najmanje desetak godina, nije teško zaključiti da je najvažniji zadatak društva u cjelini i ove naučne ustanove da što prije obezbijedi finansijska sredstva za prijem nekoliko talentovanih studenata istorije.

Podstanarski status Instituta za istoriju je jedan od važnih problema koji je moguće riješiti samo uz pomoć šire društvene zajednice, odnosno Sarajevskog kantona, koji je, i pored vanrednih političkih i ekonomskih uslova, za našu ustanovu dosada pokazao veliko razumijevanje.

Za rezultate koje je Institut postigao u prošlih 40 godina svog postojanja, uz naučne, zaslužni su svi drugi rukovodni, administrativni i pomoćni radnici.

S u m m a r y

THE INSTITUTE OF HISTORY, SARAJEVO, ON OCCASION OF THE 40TH ANNIVERSARY OF EXISTENCE AND WORK (A Brief review)

By the end of 1999 the Institute of History celebrated 40 years of its existence and work. Till 1973 the official title was: The Institute for the Researches in the Labour Movement History, while since 1973, according to the law, the official title is The Institute of History, Sarajevo. Since 1973 the following departments have taken shape: Medieval period, Ottoman period, Austro-Hungarian administration, inter wars period, World War II period and the socialist period. Since 1965 the Institute has been publishing the journal PRILOZI (Contributions), until now 28 issues have appeared. In the past 40 years the permanent and other associates of the Institute have published about 2.600 bibliographical units, among some tenths of monographs and doctoral dissertations. The Institute maintains a wide scholarly cooperation with similar institutions in the country and abroad. In the past 40 years were employed 132 people (scientists, professionals and administrative staff). Nine directors were appointed successively. For the time being 18 people are employed. Director is dr. Ibrahim Karabegović

*REFERATI PODNESENI NA MEĐUNARODNOM NAUČ-
NOM SKUPU "HISTORIOGRAFIJA O BOSNI I HERCEGO-
VINI 1980.-1998. " – PAPERS SUBMITTED TO THE INTER-
NATIONAL SCIENTIFIC MEETING "THE HISTORIO-
GRAPHY OF BOSNIA-HERZEGOVINA 1980-1998"*

UVODNA RIJEČ PROF. DR. IBRAHIMA KARABEGOVIĆA, DIREKTORA INSTITUTA, UOČI POČETKA RADA NAUČNOG SKUPA

Naučni skup pod naslovom *Historiografija o Bosni i Hercegovini* organizovali su zajednički Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest u Zagrebu. Ja se ovom prilikom najljepše zahvaljujem gospodinu, kolegi i prijatelju dr. Mirku Valentiću, ravnatelju Hrvatskog instituta za povijest, koji je, ja bih rekao objeručke i bez ikakvih uslova, prihvatio ponuđenu saradnju. Nadam se da će se i našem Institutu ukazati prilika za revanš.

Današnji naučni skup koji je, ustvari, nastavak sličnog naučnog skupa održanog u ovoj istoj sali februara 1982. godine, pored ostalog ima zadatak da izvrši uvid u ono što je u oblasti historiografije napisano i objavljeno o Bosni i Hercegovini. Naravno, očekujemo da će se neki referenti upustiti i u ocjene objavljene literature, da će ukazati na stepen obrađenosti određene problematike i na neki način trasirati put daljim naučnim istraživanjima. Poseban značaj pridajemo činjenici da smo uspjeli da okupimo dosta historičara iz susjednih zemalja, pa čak i iz SAD, i nadamo se da će njihovo prisustvo doprinijeti obnavljanju i učvršćenju ranijih i uspostavljanju novih veza i saradnje među historičarima. Naravno, u ovom trenutku u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina teško bi bilo zamisliti da se organizuje ovakav naučni skup bez materijalne podrške sponzora: fonda Otvoreno društvo Bosne i Hercegovine (SOROS fondacija), Sarajevskog kantona - odnosno Ministarstva za obrazovanje, nauku i informisanje, kao i kolega sa Sent Lorens univerziteta u Njujorku i Univerziteta u Mičigenu.

U ime organizatora najljepše se zahvaljujem navedenim sponzorima.

Esad Kurtović

HISTORIOGRAFSKA LITERATURA O SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI OBJAVLJENA U ZEMLJI I INOSTRANSTVU (1980.-1998.)

Ponudeni okvir razmatranja dostignuća historiografske literature o srednjovjekovnoj Bosni sastavnim je dijelom dva perioda. Iako temeljne vrijednosti ne podliježu detaljnijim periodizacijama, historiografska produkcija razvojno, u svome prvom dijelu, negdje do sredine ovog razdoblja, pripada jednoj od faza ranijeg perioda sagledavanja, a drugi dio, uveliko opterećen aktualnim dešavanjima, u kojima se i danas djeluje, pripada međuprostoru sa izraženim preispitivanjima, zatvaranjima i definiranjima. Najveći dio produkcije drugog perioda prate zatvaranja aktualnog vremena, pa i bukvalna, i otežavajuća je okolnost njenog sagledavanja i vrednovanja. Dodatnom opterećenju pripada nedostatak parcijalnih pregleda praćenja dostignuća o proučavanju bosanskog srednjovjekovlja u samoj Bosni i Hercegovini.¹ Odsustvo stručne recenzije doprinosi činjenici da se neki i ovdje spomenuti radovi prvi put promoviraju u Bosni i Hercegovini. Izraženi nedostaci i nenamjerna ispuštanja, naročito iz drugog perioda ovog razdoblja, daju osmišljenost međuprostora kojim je vrijeme u kojem se djeluje, bez ikakvih metodoloških pretenzija, i označeno.² Višestruk

1. Kao što je to rađeno pred ranije sagledavanje: ĆIRKOVIĆ S., *Bosnie, Moyen age*. "Historiographie Yugoslave 1955-1965", Beograd 1965, 103-112; ĆIRKOVIĆ S.-ŽIVKOVIĆ P., *Bosnia in the Middle ages*, The Historiography of Yugoslavia 1965-1975, Begrade 1975, 95-100; ISTI, *Desetgodišnji rezultati istoriografije o srednjovjekovnoj Bosni*, Pregled 66/5, Sarajevo 1976, 561-568. Dobre preglede za druge sredine i tematike pružaju primjerice, BUDAK N., *Hrvatska historiografija o srednjem vijeku (1975-1985)*, HZ 40, Zagreb 1987, 1-21; AGIĆIĆ D., *Hrvatska historiografija u posljednjih godinu dana (jesen 1995.-ljeto 1996.)*, Radovi Zavoda 29, Zagreb 1996, 288-294; MIŠIĆ S., *Pregled srpske medievistike 1990-1995*, JIČ 24/1-2, Beograd 1996, 189-192, te iscrpno, VUJADINOVIĆ Ž., *Prilog istoriji istoriografije o Crnoj Gori (osvrst na radove od 1989 do 1997)*, JIČ 25/2, Beograd 1997, 173-210. Iznimno, u ocjeni razdoblja ističe se pristup, LOVRENOVIĆ D., *Bosanski mitovi*, Erasmvs 18, Zagreb 1996, 26-37.
2. Aktualna zatvorenost ima za rezultat činjenicu da sve zajedno za rad otvorene biblioteke u BiH nemaju kompletnu historiografsku produkciju relevantnu za ovo razdoblje, a primjera

značaj ovakvog sagledavanja pokriven je njegovim delegiranjem i održavanjem, a ponuda na ovom mjestu pretendira na otvaranje rasprave. Radni materijal je pretpostavio elaboraciju na znatno većem broju strana i činjenica je da bi se u referatskoj podlozi moglo angažirati i do desetak autora.

*

U ovom razdoblju održano je više naučnih skupova na kojima su razmatrane medievalske teme ili širi vremenski okviri sa zapaženim učešćem medievalista. Najveći dio je i objavljen. Na početku bi se moglo istaći da su objavljeni rezultati nekih skupova iz ranijeg perioda: Simpozijum o Vlasima iz 1973. (Sarajevo), Bogumilstvo na Balkanu iz 1979. (Skoplje), a čitavo razdoblje premašuje pojava kompletnijih rezultata skupa o rudarstvu i metalurgiji iz 1973. (Zenica), koji je objavljen tek ove godine.³ Svojevrsni prelaz čini posljednje savjetovanje o historiografiji 1945.-1982., koje je ne samo pratilo i ocjenjivalo dotadašnje rezultate nego i uobličavalo razvoj medievalistike u ovom razdoblju.⁴

Zapažen skup posvećen trebinjskoj biskupiji održan je 1984.g.⁵ Nekoliko referata sa skupa o Mileševi bilo je posvećeno i njenom značaju u historiji srednjovjekovne Bosne i Huma.⁶ Zemaljski muzej u Sarajevu bio je organizator skupa o Bosni i Hercegovini u tokovima kretanja jugoistočne Evrope 1988., s više dobro pripremljenih referata s tematikom iz srednjeg vijeka.⁷ Obilježavanje 800-godišnjice povelje Kulina bana, 1989., proteklo je s nizom kvalitetnih saopštenja na upriličenom skupu Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, ali i kritikom nekih segmenata po pojavi publikacije.⁸ Značajnim temat-

radi, temeljnije historiografske monografije iz, za BiH otvorenijeg susjedstva, Hrvatske, nisu stigle u sarajevske knjižare.

3. *Simpozijum: Vlasi u XV i XVI vijeku*, Radovi ANU BiH 73, Odjeljenje društvenih nauka 22, Sarajevo 1983; *Bogumilstvo na Balkanu i svjetlinata na najnovite istraživanja*, SANU - MANU - ANU BiH, Skopje 1982; *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999.
4. Referat D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ (*Srednji vijek*, 31-36), te diskusije P. ŽIVKOVIĆA (126-131) i I. VOJEJA, (142-145), *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Posebna izdanja ANU BiH 65, Odjeljenje društvenih nauka 12, Sarajevo 1983.
5. *Tisuću godina trebinjske biskupije*, SV 2, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo 1988.
6. *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, SANU, Naučni skupovi 38, Odeljenje istorijskih nauka 6, Beograd 1987.
7. *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1989.
8. *Osamsto godina Povelje bana Kulina*, Posebna izdanja ANU BiH 90, Odjeljenje društvenih nauka 23, Sarajevo 1989. Pored niza kvalitetnih doprinosa, elaboracija prisustva G. Čremošnika u proučavanju povelje bila je zanemarena. Uporedi kritiku, GRDINA I., ZČ 44/2, Ljubljana 1990, 305-309; VOJE I., *Delež Gregorja Čremošnika pri proučavanju ekonomske zgodovine srednjeveškoga Dubrovnika in balkanskih držav*, na istom mjestu, 278-284.

skim okvirom migracionih kretanja u Bosni i Hercegovini skupom 1989. u Sarajevu predstavljena su i dostignuća nekolicine medievalista.⁹ Prisustvo srednjovjekovne Bosne kroz okvire Kosovske bitke 1389. sastavnica je niza referata podnesenih na skupovima povodom njene 600 godišnjice, u Prištini, Beogradu, Zagrebu. Rezultati simpozija održanog u Sarajevu nisu objavljeni.¹⁰ Vjerski odnosi temeljitije su praćeni skupom o kršćanstvu srednjovjekovne Bosne.¹¹ U 1991. održan je u Sarajevu zapažen skup s nizom značajnih referata posvećen sedamstogodišnjem prisustvu franjevaca u Bosni.¹² Iste godine jedno okupljanje struke u Sarajevu bilo je posvećeno šestotoj godišnjici smrti bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića. Kompletni rezultati nisu još objavljeni.¹³

U otežavajućim okolnostima, ratnih godina u Bosni i Hercegovini, većina skupova širi su tematski okviri u kojima je razmatrano i bosansko srednjovjekovlje. Karakterizira ih ograničenost prisustva medievalista iz različitih sredina, a i mali broj referenata uspijevao je prevazići opterećenja vremena u kojem se djeluje. Njihovi dometi i rezultati većinom su skromniji u odnosu na temeljna dostignuća ranijeg perioda.¹⁴ U Beogradu je održan zvanično prvi skup

9. Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, 26. i 27. X 1989, u Sarajevu, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990.
10. Proširen referat sa skupa objavio je ĆIRKOVIĆ S., *Percepcija ishoda Kosovske bitke*, IG 1-2, Beograd 1994, 7-14, kao i, KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *O učešću bosanskog odreda u Kosovskoj bici*, Naši dani 36/970 Nova serija 40, Sarajevo 23.VI 1989; NILEVIĆ B., *Prilog karakterologiji bosanskog srednjeg vijeka*, Prilozi XXV/27, Sarajevo 1991, 11-18.
11. *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, SV 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo 1991.
12. Najveći dio referata sa skupa o 700-godišnjem prisustvu franjevaca u Bosni objavljeno je u, *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291.-1991.*, (zbornik radova), FTS, Samobor 1994. Neki referati su naknadno objavljeni: KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne*, Radovi HDZU III (1995), 33-44; NILEVIĆ B., *Odnosi srpsko-pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini do početka XVII. stoljeća*, BF III/4, Samobor 1995, 99-113; JALIMAM S., *Odnos franjevaca i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, BF V/8, Sarajevo 1998, 194-203.
13. Sa skupa o Tvrtku I, dio saopštenja S. Džaje, S. Ćirkovića, M. Brandta i D. Lovrenovića, objavljen je u Prilogu Odjeka, *Šest stoljeća od smrti bosanskog kralja Tvrtka I*, Odjek 44/17-18, Sarajevo 1991, 7-9., a neka su objavljena zasebno, JALIMAM S., *Rubne bilješke o dominikancima i katoličkoj crkvi u doba Tvrtka I. Kotromanića*, BF VII/11, Sarajevo 1999, 150-160.
14. O Livnu je skup održan 1992., *Livanjski kraj u povijesti*, Split-Livno 1994; o Sarajevu 1993, *Prilozi historiji Sarajeva*, Orijentalni institut - Institut za istoriju, Sarajevo 1997; o urbanom biću 1995, *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, Institut za istoriju-Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1996, a s obzirom na srednji vijek, ispod nivoa o Neumu, u Sarajevu 1993., "Neum i bosansko primorje", Sarajevo 1994. Za skup o Neumu i bosanskom primorju uporedi kritiku, ANČIĆ M., CCP XIX/36, Zagreb 1995, 110-115.

o bosanskohercegovačkoj prošlosti na kojemu su podneseni i zapaženi referati o bosanskom srednjovjekovlju.¹⁵

Prisustvo bosanskog srednjovjekovlja na poslijeratnim skupovima nosi značajke ratnog perioda, ali i vidnog napredovanja u pokušajima prevazilaženja različitih opterećenja. U Sarajevu su održani skupovi s temom Bosna i svijet, te o fra Anđelu Zvizdoviću, a u Jajcu jedan skup je posvećen 600-godišnjici postojanja Jajca.¹⁶ Jedan skup iz 1996. posvećen je "hrvatskom Počitelju" i njegovoj okolini kroz prošlost.¹⁷ Skromno prisustvo medievalista karakterizira skup održan u Beogradu 1996. posvećen islamu, Balkanu i velikim silama.¹⁸ Nizom kvalitetnih referata Konavle pod bosanskom vlašću razmatrano je na skupu o Konavlima u Cavtatu 1996.¹⁹ Novija istraživanja i kvalitetna osvježavanja saznanja o pljevaljskom kraju ponuđena su kroz referate na skupu u Pljevljima 1998.²⁰ Dimenzijama nekih održanih i javnosti prezentiranih skupova historiografija je davala neznanstvenu ocjenu ili ih nije uopšte registrirala.²¹ Jedan je skup u Sarajevu imao i za javnost zatvoren karakter.²² Rijetki su skupovi s pratećim ili s objavljenim diskusijama.

Na skupovima međunarodnog karaktera, izvan južnoslavenskih okvira, zapažena je obrada bosanskog srednjovjekovlja sa značajnim referatima pojedinaца, naročito najuglednijih medievalista, Sime Ćirkovića, Desanke Kovačević-Kojić, Marka Šunjića, Nade Miletić. Dobrim dijelom oni su publicirani i u prevodu.²³

15. Održan 1994. *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*. SANU, Istarski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995.
16. *Bosna i svijet*. Institut za istoriju, Sarajevo 1996; Zbornici sa skupova o Jajcu i fra Anđelu Zvizdoviću nisu još objavljeni.
17. *Povijest hrvatskog Počitelja, zbornik znanstvenog simpozija (16.-17.02. 1996.g.)*, Čapljina 1996.
18. *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Istarski institut SANU, Zbornik radova, Knjiga 14, Beograd 1997.
19. *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1, 2*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Posebna izdanja, Monografije XV/1, Dubrovnik 1998; XV/2, Dubrovnik 1999.
20. *Pljevlja u prošlosti – naučni problemi i rezultati novijih istraživanja*, Glasnik Zavičajnog muzeja 1, Pljevlja 1999.
21. Primjera radi, skup održan u Zenici 1996. sa 20-tak učesnika. (*Bosanska srednjovjekovna država i savremenost*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1996.), kojim su politolozi rovarili po "selektivnoj literaturi" o bosanskom srednjovjekovlju i u potrazi za politološkim određenjima dolazili jedva na nekim mjestima do poznatih stavova historiografije, tipičan je primjer zatvaranja.
22. Skupom se pratio razvoj Šipova i njegove okoline od prethistorije do savremenog doba, a njegova zatvorenost objašnjavana je organiziranim povratkom stanovništva na svoja ognjišta. *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Udruženje intelektualaca Bošnjaka Šipova u izgnanstvu, Zenica 1999.
23. U Italiji najviše, redovni skupovi u Pratu; skup u Bariju 1988. (*Ragusa e il Mediterraneo*, (a cura di A. Di Vittorio), Caeucci editore, Bari 1990). Većina objavljenih saopštenja je prezen-

**

Među kolektivnim projektima, manjeg ili većeg obima, u kojima je bosansko srednjovjekovlje bilo predmetom obrade može se napraviti izdvajanje i isticanje njih nekoliko po kojima se značajnijim rezultatima najbolje prepoznaju i markiraju budući pravci rada. To su publiciranje ostvarenih rezultata na izradi historije Bosne i Hercegovine u izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Enciklopediji Jugoslavije, Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine, te učešće medievalista na realizaciji izvedbenog projekta Društvenog cilja XIII/2. U ovom razdoblju publicirani su i rezultati preliminarnih istraživanja u okviru projekta "Drina u doba Kosača" obavljenih 1973.g.²⁴ Ovome slijedu bi se mogli pridodati i izrada monografije o Visokom, Fojnici, katoličanstvu u BiH, činjenicama iz historije BiH te tzv. "Armijskoj historiji BiH".

U radu na historiji Bosne i Hercegovine medievalisti su svoj doprinos zaokružili obradom privrede, društva i Crkve bosanske. Obustavljeni projekat ušao je u anale moderne historije Bosne i Hercegovine i sam po sebi zahtijeva obradu.²⁵

Enciklopedija Jugoslavije u svome drugom izdanju izašla je do šestog sveska. Zasebno je štampan *Separat Bosna i Hercegovina*. Dostignućima u proučavanju bosanskog srednjovjekovlja rađeni su novi ili osvježavani stari tekstovi u izvedbi Pava Anđelića, Zdravka Kajmakovića, Nade Miletić, Desanke Kovačević-Kojić, Pava Živkovića, Đure Tošića i dr.²⁶ Tekst Ante Babića *Srednjovjekovna Bosna*, izmijenjen od strane Marka Vega, bio je predmetom kritike.²⁷ Zaokruženi rezultati otvorili su pristup danas potrebitom izdanju Enciklopedije BiH.

U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* sumirani su rezultati istraživačkog rada arheologa u zadnjih 100 godina. To je najveći projekat Zemaljskog muzeja čiji značaj prevazilazi dimenzije ovih okvira sagledavanja. Srednji

tirana nešto niže. Za prisustvo S. Ćirkovića na tim skupovima uporedi prevode referata, neke objavljene prvi put, ĆIRKOVIĆ S., *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, Equilibrium, Biblioteka Dimenzije istorije 1, Beograd 1997.

24. *Drina u doba Kosača* (D. Kovačević-Kojić, V. Palavestra i Z. Kajmaković), NS 14-15, Sarajevo 1981.

25. BABIĆ A., *Društvo srednjovjekovne bosanske države* (21-83); KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države* (85-190); ĆIRKOVIĆ S., *Bosanska crkva u bosanskoj državi* (191-254), *Prilozi istoriji Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne Bosne*, Posebna izdanja ANU BiH 88, Odjeljenje društvenih nauka 18, Sarajevo 1987.

26. *Enciklopedija Jugoslavije* I-VI, 2. izd., JLZ, Zagreb 1980-1990.

27. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Primjedbe na tekst "Srednjovjekovna bosanska država"*, *Istoriografski tekstovi u separatu Bosna i Hercegovina - II izd. Enciklopedije Jugoslavije*, Prilozi XXI/22, Sarajevo 1986, 261-262.

vijek je obrađen kroz preko 3.400 arheoloških nalazišta i 25 karata. U izradi Arheološkog leksikona BiH uz iskazane rezultate Pava Anđelića i Nade Miletić stasala je generacija sposobna da nastavi dalja istraživanja.²⁸

Istraživački projekt Društveni cilj XIII/2 pokazao se plodnim i poučnim u realizaciji medievalista. Pored Marka Šunjića, Sime Ćirkovića, Ignacija Vojea, Desanke Kovačević-Kojić, Đure Tošića, niz historičara mlađe generacije u njemu je izradio doktorate i doživio afirmaciju. Aktivni angažman medievalista praćen je i dodatnim stručnim osmišljavanjem putem zapažene diskusije.²⁹ Objavljeni rezultati učešća u ovom projektu jesu i najjače zaokružene monografske obrade s istaknutim rezultatima u proučavanju bosanskog srednjovjekovlja.³⁰

Pouke "DC XIII/2" i drugih projekata su jasne. Afirmativniji prilaz izvornim elaboracijama i formiranju kadra moguće je riješavati upravo putem metodološki dobro pripremljenih i praćenih projekata.

Sistematsko objavljivanje arhivske građe relevantne i za historiju srednjovjekovne Bosne, i dalje je, s manjim ili većim prekidima, nastavljeno u Beogradu i Zagrebu. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* proširen je s 17. i 18. sveskom do kraja XIV. st., te upotpunjen Dodacima

-
28. Arheološko-historijske osvrte za srednji vijek dali su: MILETIĆ N., *Rani srednji vijek*; ANĐELIĆ P., *Kasni srednji vijek*. U Opštem bibliografskom dijelu N. Miletić je obradila pojmove iz ranog srednjeg vijeka, T. Glavaš, L. Fekeža i P. Anđelić za kasni srednji vijek, dok je G. Kraljević obradio novac. Pored radnika Zemaljskog muzeja u obradi nalazišta i izradi karata uključeni su djelatnici muzeja u pojedinim regijama BiH. U izradi leksikona obradom preko 2.500 nalazišta N. Miletić je podnijela najveći teret, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I-III; *Arheološka karta Bosne i Hercegovine*, Tom I-IV, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.
 29. Tekst osvrta N. KLAJIĆ na stanje medievalistike u BiH i na projekat, te diskusije M. ŠUNJIĆA, S. ĆIRKOVIĆA, Đ. TOŠIĆA i D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2*, Istraživanja iz oblasti istorije, ANU BiH, Naučne komunikacije VI, Odbor za istorijske nauke, Sarajevo 1986.
 30. ŠUNJIĆ M., *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, HKD Napredak, Sarajevo 1996; ANČIĆ M., *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti HAZU i ZIRAL, Zadar-Mostar 1997; JALIMAM S., *Djelovanje dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, IPP Hamidović, Tuzla 1998; TOŠIĆ Đ., *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Istorijski institut SANU, Posebna izdanja 30, Beograd 1998. Još nisu objavljeni realizirani projekti I. Vojea, S. Ćirkovića P. Čoškovića i D. Kovačević-Kojić. Uporedi, ŠEHIĆ N., Izvještaj o izvršenim zadacima iz programa DC XIII/2 (Istraživanja iz oblasti istorije) za 1991. godinu, (interni izvještaj SIZ-u za nauku i kulturu, Sarajevo, 12.1. 1992). Projekte su završili i V. Mušeta-Ašćerić i D. Lovrenović.

do 1270.³¹ Tri nova sveska spisa dubrovačke kancelarije, prvih sačuvanih knjiga dubrovačkog arhiva iz kraja XIII stoljeća, nastavljajući na Čremošnikov prvi svezak, priredio je Josip Lučić.³² Dubrovačko zakonodavstvo postalo je pristupačnije izdavanjem Zelene (1358-1459) i Žute knjige (1460-1483), koje je priredio Branislav Nedeljković.³³ Objavljeni su zapisi kurije grada Trogira 1310.-1331. u redakciji Mihe Barade.³⁴ Priređeni su komentari E. S. Pikolominija, pape Pija II.³⁵ Vatikanski dokumenti (*Camera apostolica*) predmet su obrade nove serije izvora u izdavačkoj izvedbi Zagreba i Rima.³⁶

Započeto je i izdavanje s prevodom *Kraljevstva Dalmacije i Hrvatske* Ivana Lučića.³⁷ Izdan je pretisak Turocijeve kronike.³⁸ *Kraljevstvo Slavena* Grgura Barskog objavio je Eduard Peričić.³⁹ I izdanje Slavka Mijuškovića o

31. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVII, (1379.-1394.), Zagreb 1981; XVIII, (1395.-1399), Zagreb 1990; Supplementa, Svezak I, (1020-1270), Zagreb 1998.
32. *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II, Zagreb 1984; Knjiga III, Zagreb 1988; Knjiga IV, Zagreb 1993., (JAZU/HAZU i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Monumenta historica Ragusina).
33. NEDELJKOVIĆ B., *Liber viridis*, SANU, Zbornik za istoriju jezika i književnost srpskog naroda, III odeljenje, Knjiga XXIII, Beograd 1984; ISTI, *Liber croceus*, SANU, Zbornik za istoriju jezika i književnost srpskog naroda, III odeljenje, Knjiga XXIV, Beograd 1997.
34. *Trogirski spomenici (Zapisci kurije grada Trogira od 1310. do 1331.)*, (prepisao i uredio Barada Miho), Splitski književni krug, Svjedočanstva 10, Split 1988.
35. *Enea Silvio Piccolomini, Papa Pio II*, ed. L. Totaro, vol. I-II, Milano 1984.
36. *Camera apostolica (Obligaciones et solutiones camerale primo 1299-1560)*, Svezak 1, Monumenta Vaticana Croatica I, Croatica christiana, Fontes 12, HAZU - Hrvatski državni arhiv - KS - Papinski katolički zavod sv. Jeronima, Zagreb-Rim 1996.
37. *Ivan Lučić, O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Biblioteka Latina et Graeca VII-X, Zagreb 1986.
38. *Johannes de Thwroc, Chronica Hungarorum, apud Erhardum Ratdolt, Venetiis 1488*, Budapest 1986.
39. PERIČIĆ E., *Sclavorum Regnum Grgura Barskog*, KS, Zagreb 1991. Uporedi, HADŽIJAHIĆ M., *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriale Substrat*, Südost-Forschungen 42, München 1983, 11-60; ISTI, *Kako su nastali najstariji naši ljetopisi*, "Dubrovnik" 28/4, Dubrovnik 1985, 61-84; STEINDORFF W., *Die Synode auf der Planities Dalmae, Reichsteilung und Kirchenorganisation im Bilde der Chronik der Priester von Dioclea*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 93, Wien-Köln-Graz 1985, 279-324; ISTI, "Liber Methodius". *Überlegungen zur kyrillomethodianischen Traditionen beim Priester von Dioclea*, Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich 8/1, 1986, 157-172; REĐEP J., *Legenda o kralju Zvonimiru*, MS, Novi Sad, 1987; BOBA I., *Čiril-Konstantin i Svetopolk u Ljetopisu popa Dukljanina*, NEV 35/1-2, Sarajevo 1985, 143-156; LESNY J., *Historia Królestwa Slowian czyli Latopis Popa Duklanina*, Warszawa 1988; KOVAČIĆ S., *Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću*, Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka-Zagreb 1988, 11-39; ANČIĆ M., *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)*, ZČ 44/4, Ljubljana 1990, 521-546; MUŽIĆ I., *Hrvatska kronika 547.-1089.*, MH, Split 1998; MARGETIĆ L., *Poruka i datacija tzv. Ljetopisa popa Dukljanina*, CCP XXII/41, Zagreb 1998.

ovom izvoru je ponovo objavljeno.⁴⁰ Podaci puškara Jerga iz Nürnberga su postali dostupniji prevodom koji je priredio Zoran Konstantinović.⁴¹ Objavljen je reprint Tomašićevog prevoda *De administrando imperio* Konstantina VII Porfirogeneta.⁴² Đorđe Živanović priredio je još jedno izdanje kronike Konstantina Mihailovića iz Ostrovice.⁴³ Fra Ignacije Gavran priredio je ljetopis fra Nikole Lašvanina.⁴⁴ Pod uredništvom Herte Kune objavljen je Hvalov zbornik.⁴⁵ Ponovno je objavljena knjiga odredaba dubrovačke carinarnice obožavana prevodom Josipa Lučića.⁴⁶ Preveđen je i dubrovački statut.⁴⁷ Izašao je i reprint Stojanovićevekih zapisa i natpisa.⁴⁸ Izvori o bici na Kosovu 1389.g. sakupljeni su na jednom mjestu pod uredništvom Sime Ćirkovića.⁴⁹ Objavljena je kronika rimineškog kondotjera Broglia di Tartaglia de Lavelo.⁵⁰ Ranije priređeno *Kraljevstvo Slovena* Mavra Orbina objavljeno je i na njemačkom jeziku.⁵¹

Objavljivanje ranih osmanskih deftera i dalje je praćeno iščekivanjima medievalista. Ahmed Aličić je objavio poimenični popis hercegovačkog sandžaka iz 1477.⁵² Objavljene su i vakufname XV. i XVI. st.⁵³

40. *Ljetopis popa Dukljanina*, (ed. Mijušković S.), "Stara srpska književnost u 24 knjige", Knjiga 1., Prosveta-SKZ, Beograd 1988.
41. *Puškar Jerg iz Nirberga, Traktat o Turcima, Kosovo u pamćenju i sećanju*, Biblioteka Raskovnik 7, Beograd 1989, 49-72; Uporedi, KONSTANTINOVIĆ Z., *Puškar Jerg iz Nirberga o Bosni i Srbiji*, na istom mjestu, 41-48.
42. *Konstantin Porfirogenet, De Administrando Imperio, O upravljanju Carstvom*, (priredio Švab Mladen), August Cesarec - AGM, Zagreb 1994.
43. *Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičarove uspomene ili turska hronika*, "Stara srpska književnost u 24 knjige", Knjiga 15, Prosveta - SKZ, Beograd 1986.
44. *Fra Nikola Lašvanin, Ljetopis*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1981.
45. *The Codex of Hval Krstjanin*, Transcription and Commentary (N. Gošić, B. Grabar; V. Jerković, A. Nazor, H. Kuna), Svjetlost - ANU BiH, Sarajevo 1986. Uporedi, KUNA H., *Hvalov zbornik*, Bibliotekarstvo 32, Sarajevo 1986, 1-2; ISTA, *Izdavanje bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih kodeksa*, Tekstologija srednjovjekovnih južnoslovenskih književnosti, SANU, Naučni skupovi 10, Odeljenje jezika i književnosti 2, Beograd 1981, 149-160.
46. *Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice 1277*, HAD, Dubrovnik 1989.
47. *Statut grada Dubrovnika 1272.*, (preveli Križman Mate i Kolanović Josip), HAD, Dubrovnik 1990.
48. STOJANOVIĆ LJ., *Stari srpski zapisi i natpisi I-VI*, SANU - Narodna biblioteka Srbije - MS, Fototipska izdanja 4 (1982), 5 (1983), 7 (1984), 10 (1985), 11 (1987), 13 (1988), Beograd.
49. *Bitka na Kosovu 1389. godine*, Galerija SANU 65, Beograd 1989.
50. *Gaspere Broglia Tartaglia, Cronaca Malatestina del secolo XV (dalla Cronaca Universale)*, a cura di A. G. Luciani, Rimini 1982.
51. *Orbini Mauro, Il regno degli Slavi, Pesaro 1601*, Nachdruck besorgt S. Ćirković - P. Rheder. Mit einem Vorwort S. Ćirković, Otto Sagner, München 1985.
52. ALIČIĆ A., *Poimenični popis sandžaka Vilajeta Hercegovina*, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia, Tom VI, Serija II, Defteri 3, Orientalni institut, Sarajevo 1985. Uporedi i prateću kritiku, ĐURĐEV B., *Povodom izdanja deftera za hercegovački sandžak iz 1477. godine*, Diskusija o defteru za hercegovački sandžak iz 1477.g., GDI BiH

Radom na neobjavljenoj građi i njenom prezentacijom u periodici ili priložima u sklopu širih radova istaklo se nekoliko autora. Marko Šunjić je objavio trogirske izvještaje o padu Bosne i dokument o depozitu Vladislava Kosača u Zadru.⁵⁴ Josip Lučić objavio je nekoliko dokumenata iz XIV., Mladen Ančić iz XIV. i početka XV. a Pejo Čošković iz XV. st., dok je Džon Fajn prezentirao izvor o prilikama u Bosni 1400. godine.⁵⁵ O bosanskom roblju dokumente je objavio Nenad Fejić.⁵⁶

Obrada latinskih bosansko-humskih povelja i pisama doživljava značajan iskorak definiranjem modernog diplomatskog pristupa i najavom prvog diplomatskog zbornika bosansko-humskih povelja i pisama. Šibenski diplomat, sa prepisima nekoliko bosansko-humskih latinskih povelja koje se odnose na Šibenik i Trogir priredili su Josip Barbarić i Josip Kolanović.⁵⁷

U više navrata Milko Brković se posvetio obradi latinskih bosanskih povelja i pisama, njihovoj analizi, novom objavljivanju i prevođenju.⁵⁸ Iskazani

-
- 38, Sarajevo 1987, 113-121; VASIĆ M. – KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *O rukopisu deftera za hercegovački sandžak iz 1477. godine*, na istom mjestu, 123-127; STOJAKOVIĆ M., IČ 33 (1986), Beograd 1987, 231-235.
53. *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta Turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia 5, Serija III, Vakufname 1, Orijentalni institut, Sarajevo 1985.
54. ŠUNJIĆ M., *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)*, GADAR BiH 29, Sarajevo 1989, 139-157; ISTI, *O vojvodi Vladislavu Kosači i njegovoj srebrnini deponovanoj u Zadru*, GDI BiH 39, Sarajevo 1988, 65-71.
55. LUČIĆ J., *Miscellanea saeculi XIV ex archivio Ragusii (Dubrovnik)*, AV 21-22, Zagreb 1980, 323-329; ISTI, *Miscellanea saeculi XIV ex archivio Ragusii (Dubrovnik)*, (IV. Dubrovnik i naše područje), AV 28, Zagreb 1985, 45-54; ANČIĆ M., *Pet dokumenata za povijest istočnojadranskog zaleda na početku XV. stoljeća*, GADAR BiH 29, Sarajevo 1989, 159-168; ISTI, *Prilozi u, Putanja klatna; ČOŠKOVIĆ P., Prilozi u, Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443.-1446.*, Istorijski institut, Banja Luka 1988; FAJN DŽ., *Novootkriveni izvor o prilikama u Bosni 1400. godine*, GDI BiH 38, Sarajevo 1987, 107-109.
56. FEJIĆ N., *Dokumenti o prodaji i oslobađanju bosanskog roblja iz Bosne i Dubrovnika u Kataloniji (XIV i XV vek)*, Miscellanea 22/10, Beograd 1982, 3-32; ISTI, *Notes sur la traite des Esclaves de Bosnie a Barcelone au Moyen Age*, *Estudis historics i documents del arxius de protocols* 10, Barcelona 1982, 107-126.
57. Šibenski diplomat. *Zbornik šibenskih isprava*, Šibenik 1986. Uporedi, KLAČIĆ N., *Trogir u srednjem vijeku. Javni život grada i njegovi ljudi*, II/1, Trogir 1985.
58. BRKOVIĆ M., *Diplomatičke formule latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća*, Radovi 24 RPZ 11 (1984-1985), Zadar 1985, 133-148; ISTI, *Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća*, CCP IX/15, Zagreb 1985, 24-35; ISTI, *Vanjske karakteristike bosanskih latinskih povelja koje se danas nalaze u Dubrovniku i Veneciji, Hercegovina 6*, Mostar 1987, 59-69; ISTI, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417.*, Radovi 26. RPZ 13 (1986-1987), Zadar 1987, 225-236; ISTI, *Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. izdana splitskom nadbiskupu Andriji Gualdo godine 1390. (30. VIII)*, CCP XII/22, Zagreb 1988, 141-150; ISTI, *Latinske povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća*, CCP XIII/24, Zagreb 1989, 202-210; ISTI, *Latinska povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića iz godine 1333. (15.II.)*, IZ 10, Banjaluka 1989, 7-17;

rezultati otvaraju pitanje objavljivanja vrijedne zbirke izvora za historiju srednjovjekovne Bosne. Isti autor je sintetizirao svoja dugogodišnja istraživanja u oblasti diplomatike i pored obrade latinskih, priprema za izdavanje, zajedno s ćirilskim poveljama, kompletan diplomatski zbornik povelja bosansko-humskih vladara i velmoža.⁵⁹

Bosanskim poveljama bavili su se i Đuro Tošić, Rade Popović, Vera Jerković, Nevenka Gošić i Igor Grdina.⁶⁰ Jedno Tvrtkovo ćirilsko pismo analizirao je Božidar Šekularac.⁶¹

Glagoljske natpise sintetizirao je Branislav Fučić.⁶² Predmet daljeg interesiranja su latinski i ćirilički natpisi.⁶³ Posebna pažnja posvećena je Humačkoj ploči.⁶⁴ Inventar ćirilskih rukopisa sačinio je Dimitrije Bogdanović.⁶⁵

ISTI, *Tri povelje Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu Stjepaniću*, Radovi Zavoda 31, Zadar 1990, 139-154; ISTI, *Srednjovjekovne latinske isprave bosanskih vladara izdane u Dubrovniku*, Anali 28, Dubrovnik 1990, 41-61; ISTI, *Bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Trogiru*, 83-105; *Povelja bosanskog kralja Tvrtka I Mlečanima iz godine 1385. (23. VIII.)*, 107-118; *Latinska povelja bosanskog kralja Tvrtka I izdana Braču godine 1390. 119-130*, sva tri prethodna rada u, Radovi Zavoda 33, Zadar 1991; ISTI, *Bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Splitu*, CCP XIV/25, Zagreb 1990, 109-125; ISTI, *Četiri bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Šibeniku*, CCP XV/27, Zagreb 1991, 38-52; ISTI, *Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Makarskog primorja u XV. stoljeću*, CCP XXI/39, Zagreb 1997, 1-18; ISTI, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, Radovi Zavoda 40, Zadar 1998, 97-142.

59. BRKOVIĆ M., *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Djela 10, ZIRAL, knjiga 106, Zadar - Mostar 1998. Uporedi i, ISTI, *Latinske povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža*, (doktorska teza), FF, Zadar 1989; ISTI, *Latinska bosansko-hercegovačka srednjovjekovna kancelarija*, Hrvatski narodni godišnjak 1999, HKD Napredak, Sarajevo 1998, 182-191.
60. TOŠIĆ Đ., *Dvije povelje bosanskog kralja Dabiše*, IČ 39, Beograd 1992, 5-24; ISTI, *Dvije bosanske povelje iz XV vijeka*, IČ 40-41 (1993-1994), Beograd 1994, 19-42; POPOVIĆ R., *Diplomatički aspekt strukture povelja i pisama bosanskih vladara XII-XV vijeka*, IZ 3, Banja Luka 1982, 149-165; GOŠIĆ N., *Kritičko izdanje Povelje bana Kulina, Osamsto godina Povelje ...*, 7-22; ISTA, *Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja povelje bana Kulina*, na istom mjestu, 45-59; JERKOVIĆ V., *Paleografske odlike povelje Kulina bana*, na istom mjestu, 105-121; GRDINA I., *Gregor Čremošnik in cirilska paleografija*, ZČ 44/2, Ljubljana 1990, 159-162.
61. ŠEKULARAC B., *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut, Titograd 1987.
62. FUČIĆ B., *Glagoljski natpisi*, Djela JAZU 57, Zagreb 1982; ISTI, *Glagoljica na natpisima u Bosni i Hercegovini*, NEV 31/1-2, Sarajevo 1981, 255-267.
63. ANĐELIĆ T., *Dva nova natpisa na stećcima u Donjem Lukavcu kod Nevesinja*, Tribunia 8, Mostar 1984, 7-10; BEŠLAGIĆ Š., *Natpis vojvode Mastana u Drežnici*, Most 50, Mostar 1983, 229-234; ISTI, *Epitaf Vignja Miloševića u Kočerinu*, IA MI BiH 20, Sarajevo 1984, 140-142; ISTI, *Epitaf kneza Radivoja Vlatkovića u Opličićima kod Čapljine*, Most XI-XII/55-56, Mostar 1984-1985, 119-123; ISTI, *Epitaf velikog kaznaca Nespine iz Malog Čajnog*, Starinar 36, Beograd 1985, 215-220; ISTI, *Epitaf Vlatka Vladevića*, Odjek XXXVIII/22, Sarajevo 1985, 16; ISTI, *Grubač*, EJ IV, 2. izd., JLZ, Zagreb 1986, 618; ISTI, *Dijaci stećaka*, Odjek XLI/18, Sarajevo 1988, 16; ISTI, *Dva srednjovjekovna ćirilička epigrafska spomenika*

Desanka Kovačević-Kojić dala je pregled arhivsko-historijskih istraživanja Gornjeg Podrinja.⁶⁶ Marko Vego je objavio ispile o srednjovjekovnoj Hercegovini te regeste dokumenata o Trebinju iz dubrovačkog arhiva.⁶⁷ Isti autor napravio je izbor prevoda ćirilskih povelja i dokumenata.⁶⁸ Na malobrojnim mjestima izučavanje tradicije pokazalo je dobre rezultate.⁶⁹ I prilaz genealogiji i heraldici bio je predmetom interesa u ovom periodu.⁷⁰

- u okolini Makarske, Hercegovina 7-8, Mostar 1990, 15-22; OREČ P., *Pisma i natpisi iz zapadne Hercegovine*, Most 43-44, Mostar 1982, 87-103; DELONGA V., *Latinski epigrafski spomenici starohrvatske županije Livno*, Livanjski kraj u povijesti ..., 81-88; KAJMAKOVIĆ Z., *Novi natpisi na stećcima*, NS 16-17, Sarajevo 1984, 69-73; TOMOVIĆ G., *Nadgrobnii natpisi iz Podrinja*, IČ 29-30 (1982-1983), Beograd 1983, 47-61; VEGO M., *Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 39-64; VUJAČIĆ D., *Iz antroponimije srednjovjekovnih natpisa u Hercegovini*, Zbornik Šeste jugoslavenske onomastičke konferencije. SANU, Naučni skupovi 37, Odeljenje jezika i književnosti 7, Beograd 1987, 283-291. Uporedi, DELONGA V., *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Monumenta medii aevi Croatiae 1, Split 1996.
64. FUČIĆ fra B., *Humačka ploča, 100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, Zbornik radova, Ljubuški 1985, 141-157; NOSIĆ M., *Humačka ploča*, na istom mjestu, 159-164; ANĐELIĆ P., *Tko bi mogli biti Bret i Krsimir sa Humačke ploče?*, na istom mjestu, 165-168; BEŠLAGIĆ Š., *Ktitorski ćirilički natpis u Humcu kod Ljubuškog*, JF 42, Beograd 1986, 129-136.
65. BOGDANOVIĆ D., *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI - XVII veka)*, SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, I odeljenje, Knjiga 31, Beograd 1982.
66. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Arhivsko-istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 109-125.
67. VEGO M., *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 279-312; ISTI, *Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku*, Tribunia 2, Trebinje 1982, 115-138.
68. VEGO M., *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo 1982.
69. PALAVESTRA V., *Bilješke o historijskim predanjima i toponomastici u Gornjem Podrinju*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 127-139; ISTI, *Sandalj Hranić Kosača u našim narodnim predanjima*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 73-87; MRŠEVIĆ-RADOVIĆ D., *Od Kulina bana i dobrih dana, Osamsto godina Povelje ...*, 123-135; MIHALJIĆ R., *Istorijska podloga izreke od Kulina bana*, IG 1-2 (1990-1992), Beograd 1992, 7-13; ANĐELIĆ P., *Narodna tradicija o padu Bobovca*, IA MI BiH 20, Sarajevo 1984, 143-145.
70. MRĐENOVIĆ D., PALAVESTRA A., SPASIĆ D., *Rodoslovne tablice i grbovi srpskih vladara i vlastele*, Nova knjiga, Beograd 1987; BANAC I., *Grbovi, biljezi identiteta*, Zagreb 1991. Izašla su i ponovljena izdanja udžbenika i priručnika: ĐORĐIĆ P., *Istorija srpske ćirilice*; NOVAK V., *Latinska paleografija*; STIPIŠIĆ J., *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*; ZMAJIĆ B., *Heraldika*. Uporedi i, ČIRIĆ M., *Heraldika 1*, (Grb: ilustrirani osnovni pojmovi), Univerzitet umetnosti u Beogradu, 1. izd. 1983, 2. izd. 1988; ŠEKULARAC B. – ATLAGIĆ M., *Pomoćne istorijske nauke*, Priština 1997. Iz numizmatike, MIMICA B., *Numizmatička povijest Dubrovnika*, HAZU-Arhiv HAZU-Vitagraf-Mladinska knjiga, Rijeka 1994. Za historiju historiografije i historijsku metodologiju, GRAFENAUER B., *Struktura in tehnika zgodovinske vede (Uvod u študij zgodovine)*, FF, Ljubljana 1980; GROSS M., *Suvremena historiografija*, Novi liber, Zagreb 1996.

Izvorna baza i dalje je ostala ograničena poznatim prostorima dalmatinskih gradova i Italije u kojima ima najveće uporište. Kompleksnost građe za historiju srednjovjekovne Bosne na različite načine se pokušava razbiti i prevazići. Prevelikim su se očekivanjima pokazali zahtjevi od građe mađarskih arhiva, a rani osmanski defteri i dalje su korisna uporišta za praćenje niza tema iz srednjeg vijeka. Nedostatak objavljenih zbirki izvora i individualna istraživanja bez stvaranja fondova građe nalazi u svakoj generaciji početničke pristupe arhivima. Velika trasiranja izvornih elaboracija starijih historičara u mlađoj generaciji dobila su drugačiju vrstu zadatka. Narasla historiografska produkcija pretpostavlja dugotrajniji istraživački rad s usitnjenim, razbacanim parčićima neobjavljene ili nedovoljno iskorištene građe i nove metodološke i sintetičke prilaze, kojima se vrše preispitivanja ustaljenih i proširuju okviri budućih spoznaja.

U Bosni i Hercegovini nedostatak sistematskog objavljivanja arhivske građe pokušao je animirati pokojni Marko Šunjić, i prije ovog perioda razmatranja, inicijativom za publiciranjem objavljenih izvora koji se odnose na srednjovjekovnu Bosnu iz već uveliko rijetkih primjeraka starih, teže pristupačnih zbirki. Takvi naponi razbijaju se u ključnom pitanju dimenzije stvaranja zbirke izvora za historiju srednjovjekovne Bosne.⁷¹ Za širu čitalačku publiku Salih Jalimam priredio je prvu bosanskohercegovačku zbirku objavljenih prevoda izvora za historiju srednjovjekovne Bosne, značajnu i poučnu za vrijeme u kojem djelujemo.⁷²

Zemaljski muzej u Sarajevu povodom stogodišnjice priredio je spomenicu kojom je dat značajan doprinos u sagledavanju mjesta i uloge ove renomirane institucije u proučavanju prošlosti. Obradena je naučna i muzeološka djelatnost u oblasti srednjovjekovne arheologije i etnologije.⁷³ Obilježena je i 100-godišnjica Muzeja na Humcu.⁷⁴ Slavljenik, Institut za istoriju u Sarajevu,

71. ŠUNJIĆ M., *Izvori za istorije Bosne i Hercegovine (Srednji vijek), I-VII*, Arhiv BiH, Sarajevo.

72. *Izvori za istoriju srednjovjekovne bosanske države (izbor)*, priredio S. Jalimam, Historijski arhiv, Tuzla 1997. Uporedi ocjenu, KURTOVIĆ E., GR IZ BiH 60/11-12, Sarajevo 1998, 1236-1240.

73. MILETIĆ N., *Naučna djelatnost u oblasti srednjovjekovne arheologije*, Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 119-137; MARIJANOVIĆ B., *Muzeološka djelatnost arheološkog odjeljenja*, na istom mjestu, 234-263; PALAVESTRA V., BUTUROVIĆ Đ. i KAJMAKOVIĆ R., obradili su etnologiju, 137-178; Iscrpan pregled izdavačke djelatnosti Zemaljskog muzeja daje LJUBIČIĆ S., na istom mjestu, 426-511.

74. U okviru proslave jubileja Muzeja na Humcu 18-19.X 1984, održan je skup pod nazivom "Kulturno blago u posjedu vjerskih zajednica na području Hercegovine". Izdata je i publikacija u kojoj je objavljen dio referata s tog skupa, *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*.

svoju 40 godišnjicu obilježava i ovim skupom, pokazujući kroz čitavo razdoblje najjaču osnovicu historiografije Bosne i Hercegovine.

Na polju bibliografije bosanskog srednjovjekovlja učinjeni su dobri rezultati već u početku ovoga razdoblja s bibliografijom objavljenih izvora i literature od strane Pava Živkovića.⁷⁵ Ovom zbirkom, pionirskih obilježja i s pratećom kritikom, udareni su temelji moderne bibliografije pisane riječi o bosanskom srednjovjekovlju.⁷⁶ Daljim radom ona je upotpunjavana bibliografijama pojedinaca ili tematskih cjelina.⁷⁷ Još uvijek otežani protok pisane riječi uveliko onemogućava sagledavanje napisanog o bosanskom srednjovjekovlju pa se javlja potreba za izradu nove bibliografije koja bi popunila i ovo razdoblje, kao koristan oslonac struci.⁷⁸

U ratnom vremenu potisnut je veći dio stručnih glasila u kojima su djelovali medievalisti u Bosni i Hercegovini. Svoju aktivnost ponovo su uhodali *Prilozi* Instituta za istoriju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, *Hercegovina* (kroz 2 časopisa). Od novijih časopisa mogu se izdvojiti *Bosna franciscana*, *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, *Forum Bosnae*, *Hrvatska misao*. Istaknutu poziciju u proučavanju srednjovjekovne Bosne u ovom periodu izgradio je časopis iz Hrvatske *Croatia Christiana Periodica*. U Beogradu je pokrenut *Zbornik za*

-
75. ŽIVKOVIĆ P., *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Istarski institut Sarajevo- Zavičajni muzej Travnik, Sarajevo 1982.
76. JALIMAM S., GDI BiH 34, Sarajevo 1983, 165-178; ISTI, Bibliotekarstvo XXX, Sarajevo 1984, 94-101; ČOŠKOVIĆ P., IZ 3, Banja Luka 1982, 212-216; HADŽIJAHIĆ M., NEV 33/1-2, Sarajevo 1983., 210-212; BRKOVIĆ M., Pregled 73/5, Sarajevo 1983, 528-529; NILEVIĆ B., Odjek 36/8, Sarajevo 1983, 23; VOJE I., ZČ 41/1, Ljubljana 1987, 189-193; BIŠKUP M., CCP XIII/24, Zagreb 1989, 232-233.
77. U nekoliko tematskih cjelina radom na bibliografiji istakao se JALIMAM S., *Bibliografija radova o istoriji Zenice*, Radovi IX, Muzej grada Zenice, Zenica 1985; ISTI, *Prilog bibliografiji o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, GDI BiH 36, Sarajevo 1985, 178-196; ISTI, *Izvori i literatura o djelatnosti predstavnika dominikanskog prosjačkog reda na teritoriji srednjovjekovne Bosne*, Bibliotekarstvo 32, Sarajevo 1986, 126-133; ISTI, *Istorijska literatura o Fojnici (prilozi za bibliografiju)*, Fojnica kroz vjekove, Fojnica-Sarajevo 1987, 505-531. Uporedi, primjera radi i, NIKIĆ A., *Dr. fra Dominik Mandić, istaknuti hercegovački franjevac i povjesničar. Bio-bibliografija*, Mostar 1981; KOVAČIĆ A. S., *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene*, Svjetlost - NIU BiH - Franjevački provincijalat "Bosne Srebrene", Sarajevo 1991; MILINKOVIĆ B., *Bibliografija radova o religiji, crkvi i ateizmu 1945-1985*, Stvarnost, Zagreb 1986.
78. I dalje su kvalitetan radni materijal godišnje bibliografije "Starinara" i "Istorijskog glasnika" (Beograd), a većina stručnih publikacija ima bibliografije pojedinaca i većeg dijela svojih brojeva. U BiH godišnja praćenja ostvarivao je časopis *Pregled*, mada samo za monografska ostvarenja, a danas to kvalitetnije čini samo *Bosna franciscana*, časopis FTS-a. Javnosti je nedavno prezentirana i informacija o pripremljenoj bibliografiji *Srednjovjekovna Bosna i Hum*, koja sadrži oko 10.000 bibliografskih jedinica, OMERDIĆ M., *U spomen Mustafi Čemanu (1925.-1999.)*, GR IZ BiH 61/7-8, Sarajevo 1999, 868-870.

istoriju Bosne i Hercegovine. Zamašna produkcija pretpostavlja pojavu časopisa za medievalnu problematiku, ili neki njen segment kao korisnu osnovicu u pojačavanju recenzije i kritike i prevazilaženju zatvaranja.

U ovom periodu djelovali su medievalisti iz više generacija. Računajući od Babića, Dinića, Šidaka i Čremošnika nadalje, to su predstavnici druge i treće generacije. Razdoblje karakterizira gubitak nekolicine medievalista, Pava Anđelića, Marka Vega, Šefika Bešlagića, Marka Šunjića, Irme Čremošnik, Đure Baslera, Muhameda Hadžijahića, Alojza Benca, kao i Nade Klaić, Josipa Lučića, Vinka Foretića, Bernarda Stullija, Cvite Fiskovića, Božidara Ferjančića, Dimitrija Bogdanovića, Boge Grafenauera. Osim Srbije i Hrvatske, izvan Bosne i Hercegovine značajnije djeluju u Ljubljani Ignacije Voje i Igor Grdina, a u Münchenu Srećko Džaja i Jozo Džambo. Dostignućima i metodologiji pojedinih medievalista najčešće se dužna pažnja posvećuje prigodnim nekrologom ili pratećim tekstom uz reprint izdanje, a javljaju se i pokušaji širih analiza koje pretpostavljaju delegiranje teme historije historiografije bosanskog srednjovjekovlja.⁷⁹ U Jajcu je 1989. prigodnim skupom obilježen lik i djelo fra

79. Navodimo nekoliko primjera, NAZOR A., *Đuro Daničić kao izdavač srednjovjekovnih bosanskih rukopisa*, Zbornik o Đuri Daničiću, SANU-JAZU, Beograd-Zagreb 1981, 415-424; DOROVSKY I., *Konstantin Jireček - život a dilo*, Spisy Univerzity J. E. Perkyne, Filozoficka fakulta 241, Brno 1983; ČOVIĆ B., *Pavao Anđelić 1920-1985*, GZM 40/41, Sarajevo 1985-1986, 7-9; DEMA Ž., *Arheologija srednjega vijeka i srednjovjekovni spomenici Bosne u radovima Ćire Truhelke*, Ćiro Truhelka, zbornik, MH, Zagreb 1994/1995, 51-71; ZELIĆ-BUČAN B., *Truhelkin rad na pismu i spomenicima bosančice*, na istom mjestu, 79-89; ŠUNJIĆ M., *Anto Babić (1899-1974.)*, Babić Anto, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1996, 108-112; VOJE I., *Povodom stogodišnjice rođenja dra G. Čremošnika*, DH XXII/30, Dubrovnik 1990, 37-38; ISTI, *Fragmenti spominov dr. Gregorja Čremošnika na sarajevsko živiljensko obdobje*, Celjski zbornik, Celje 1992, 209-216; ISTI, *Pomen Miklošičevih studij in izdaj virov za preučevanje zgodovine južnoslovanskih narodov*, Miklošičev zbornik, Maribor 1991, 185-205; KURELAC M., *Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije*, ŠK, Zagreb 1994; MIHALJIĆ R., *Čirković Sima*, EJ III, 2. izdanje, JLZ, Zagreb 1984, 342; MIRNIK I., *Ćiro Truhelka kao numizmatičar*, Marulić 22/3, Zagreb 1989, 298-306; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ N., *Ćiro Truhelka (Osijek 1865-Zagreb 1942)*, HKD Napredak, Sarajevo 1991., 250-256; PAVLIČEVIĆ D., *O metodološkim nazorima Vjekoslava Klaića*, HZ 41, Zagreb 1988, 281-297; LOVRENOVIĆ D., *Pogovor*, Klaić Vjekoslav, *Povijest Bosne*, Svjetlost, Biblioteka Izdanci, Sarajevo 1990, 353-356; ISTI, *Fra Antun Knežević - historičar srednjovjekovne Bosne*, NEV 39-40/1-2, Sarajevo 1990, 191-196; ISTI, *Uz drugo izdanje*, Dr. fra Leon Petrović, *Kršćani bosanske crkve ("Kr'stiani cr'kve bos'nske")*, 2. izd., Knjižnica "Baština" 8, Svjetlo riječi - ZIRAL, Sarajevo - Mostar 1999, 5-10; ISTI, *Prof. dr Marko Šunjić (1927-1998) (In memoriam)*, Prilozi 28, Sarajevo 1999, 313-314; REDŽIĆ E., *Marko Šunjić (In memoriam)*, *Dijalog* 4, Sarajevo 1998, 215-220; ŠKEGRO A., *Dr. Marko Šunjić (15.2. 1927.-31.3. 1998.)*, BF VI/9, Sarajevo 1998, 250-253; GOLDSTEIN I., *Nada Klaić-borac za povijesnu istinu*, Klaić Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb 1994, 267-275. Uporedi kvalitetan primjer: *Enciklopedija srpske historiografije* (priredili Čirković Sima i Mihaljić Rade), Beograd 1997.

Antuna Kneževića.⁸⁰ Povodom 50-godišnjice smrti, Ćiri Truhelki je novembra 1992. u Zagrebu bio posvećen poseban naučni skup.⁸¹

U drugom dijelu ovog razdoblja, obilježenog i raspršenošću medievalista, značajnijim se može nazvati okupljanje oko Zbornika za istoriju Bosne i Hercegovine u Beogradu. S druge strane medievalisti koji su otišli u Hrvatsku svojim radovima u novoj sredini i u Bosni i Hercegovini i dalje kvalitetno utječu na potrebna definiranja.

Veći broj visokoškolskih institucija u Bosni i Hercegovini koje se bave obrazovanjem historičara, novoosnovanih u drugom periodu ovog razdoblja, nema kadrovsko pokriće, uprkos, prema ranijoj razvojnoj liniji, stabilnoj smjeni generacija i stasavanjem mlađeg kadra (Đure Tošića, Peje Ćoškovića, Borisa Nilevića, Mladena Ančića, Saliha Jalimama, Vesne Mušete-Aščerić, Dubravka Lovrenovića). Na mnogim mjestima kvalitetna pomoć ostvaruje se preko institucija i medievalista u Hrvatskoj i Srbiji. U Banjoj Luci i zapadnom Mostaru još nema domaćeg udžbenika historije u osnovnim i srednjim školama, a isti iz Beograda i Zagreba nemaju dovoljnu zastupljenost tematike iz historije srednjovjekovne Bosne. I jedini domaći, sarajevski udžbenici, imaju svoje mane: u njihovom kreiranju medievalisti ne učestvuju. Sve ih više ili manje opterećuje vrijeme u kojem su stvarani. Nije ni započelo formiranje mlađeg naučnog kadra u Tuzli, Bihaću, Banjoj Luci i Mostaru, jer se prisustvo struke većinom bazira na gostujućim predavačima. Pitanje postdiplomskog studija za srednji vijek u BiH time je značajnije no ikad postavljeno na dnevni red.⁸²

Iako je historiografska produkcija pretpostavlja, kvalitetna sinteza historije srednjovjekovne Bosne nije izrađena u ovom periodu. Najdalje se otišlo definiranjem manjih cjelina u prilogima za historiju BiH. Babić Anto, Kovačević-Kojić Desanka i Ćirković Sima dali su cjelovitiju sintetičku obradu historije privrede, društva i Crkve bosanske, znatno unaprijedivši nivo Ćirkovićeve sinteze iz 1964.⁸³

Sintetički pristup prošlosti srednjovjekovne Bosne pokušalo je da ostvari više autora, kroz drugi, otežani dio ovog razdoblja, najčešće u sklopu širih sa-

80. *Zbornik radova sa simpozijuma u povodu 100. obljetnice smrti fra Antuna Kneževića*, KS, Sarajevo 1991.

81. *Ćiro Truhelka, zbornik*, MH, Zagreb 1994.

82. U formiranju medievalista postdiplomski studij Fakulteta političkih nauka u Sarajevu ne podrazumjeva i relevantan nastavni kadar.

83. *Prilozi istoriji Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*.

gledavanja bosanskohercegovačke prošlosti.⁸⁴ Opšta karakteristika im je njihova pojavna uslovljenost i površnost, kao obilježja većeg dijela produkcije drugog perioda. Dostignuća historiografije u njima nisu u dovoljnoj mjeri iskorištena. Rijetka je ili nikakva međusobna uključivost ili pokušaj kritike. Prisutna su im i preispitivanja projiciranjem modernijih shvatanja. Nisu ni plod dugotrajnijeg metodološkog usavršavanja, niti dovoljnog stručnog recenziranja. Pojam zatvaranja u njima dolazi u potpunosti do izražaja. Kostur Ćirkovićeve sinteze iz 1964. osnova je koja se isprječava pred većinom ovih pokušaja. Poveći broj sintetičkih pristupa u ovom kratkom periodu uvećan je ponovljenim izdanjima Klaićeve *Povijesti Bosne, Napretkove povijesti BiH* i Ćorovićeve *Historije Bosne* čijim pojavama se dodatno nude revalorizacije i definiranja sinteze.⁸⁵ Širu produkciju kvalitetnije predstavljaju manje sintetske cjeline kojima se put prema sintezi uspješnije trasira. Postavkama se izdvajaju obrade D. Lovrenovića, B. Nilevića i M. Šunjića.⁸⁶

Srednjovjekovna Bosna više ili manje predmetom je obrade i u sintezama koje prate druge sredine, jugoistok Evrope, Srbiju ili Hrvatsku, u srednjem vijeku ili u širim vremenskim okvirima.⁸⁷ Srednjovjekovna Bosna prisutna je tema

-
84. *Istina o Bosni i Hercegovini. Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*, (D. LOVRENOVIĆ), Altermedia, Sarajevo 1991; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Press centar Armije BiH, (B. NILEVIĆ i M. ŠUNJIĆ), Sarajevo 1994; ŽIVKOVIĆ P., *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata bosanske posavine do početka XX. stoljeća*, HKD Napredak, Mostar 1994; ISTI, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, I dio Značenja V/11 (73-84), II dio Značenja V/12 (53-68), Doboj 1986; MALCOLM N., *Povijest Bosne - Kratki pregled*, Erasmus Gilda - Novi liber - Dani, Zagreb 1995; DONIA R. J.-FINE J. V. A., *Bosna i Hercegovina - tradicija koju su izdali*, Fama, Sarajevo 1995; KRŽIŠNIK-BUKIĆ V., *Bosnska identiteta. Med preteklostjo in prihodnostjo*, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 1996; IMAMOVIĆ M., *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo 1997; ARNAUTOVIĆ E., *Pregled historije Bosne i Hercegovine od prahistorije do kraja srednjeg vijeka*, Pedagoška akademija, Mostar 1997; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, (D. LOVRENOVIĆ, B. NILEVIĆ i M. ŠUNJIĆ), 2. dopunjeno izd., BKC, Sarajevo 1998.
 85. KLAJIĆ V., *Povijest Bosne*; Grupa autora, *Povijest Bosne i Hercegovine*, 2. izd., HKD Napredak, Sarajevo 1991; 3. izd., 1998; ĆOROVIĆ V., *Historija Bosne*.
 86. LOVRENOVIĆ D., *Od slavenskog naseljavanja do bana Kulina (VII-XII st.)* (43-56); NILEVIĆ B., *Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države* (57-81); ŠUNJIĆ M., *Uništenje srednjovjekovne bosanske države* (83-96), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, BKC.
 87. ANTOLJAK S., *Hrvati u prošlosti*, Split 1992; ISTI, *Pregled hrvatske prošlosti*, Split 1994; BUDAK N., *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994; ĆIRKOVIĆ S., *Srbi u srednjem veku*, Idea, Beograd 1995, (2. izd. 1997), na talijanskom 1992 i 1994, francuskom 1994, ruskom 1996; ĆOROVIĆ V., *Istorija Srba*, I-II, BIGZ, Beograd 1989; FINE J. V. A., *The Early Medieval Balkans - A Critical Survey from the Sixts to the Twelfth Century*, Ann Arbor 1983; ISTI, *The Late Medieval Balkans - A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987; FALCZOK W.-WASILEWSKI T., *Historia Jugoslawii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódz, Ossolineum, 1985; FORETIĆ V., *Povijest Du-*

i u obradama za različite enciklopedije i prigodna izdanja.⁸⁸ "Nacrt sinteze" hrvatskog srednjovjekovlja Tomislava Raukara najjači je metodološki uzus koji je ponuđen sintezi srednjeg vijeka u ovome periodu i kvalitetan je obrazac za pristup sintezi srednjovjekovne Bosne.⁸⁹

Rad na političkoj historiji srednjovjekovne Bosne unaprijeđen je kroz definiranje položaja ranosrednjovjekovne Bosne djelom Nade Klaić.⁹⁰ Postavkom položaja novih zajednica po doseljavanju Slavena na nove prostore ponuđen je drugačiji okvir kojim su unapređena dosadašnja gledišta.⁹¹

brovnika do godine 1808., I dio, MH, Zagreb 1980; GOLDSTEIN I., *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi liber, Zagreb 1995; *Istorija srpskog naroda I, (Od najstarijih vremena do Maričke bitke 1371.)*, SKZ, Beograd 1981; *Istorija srpskog naroda II, (Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371-1537.))*, SKZ, Beograd 1982 (2. izd. 1994); KALIĆ J., *Srbi u poznom srednjem veku*, Beograd 1994; KONT F., *Sloveni I-II*, Filip Višnjić, Biblioteka "Retrospektive", Beograd 1989; MATUZ J., *Osmansko carstvo*, ŠK, Zagreb 1992; MITROVIĆ J., *Istorija Srba*, Beograd 1994; MUŽIĆ I., *Podrijetlo Hrvata*, MH, Zagreb 1989; ISTI, *Slaveni, Gotti i Hrvati*, Domanović, Zagreb 1997; PANTELIĆ S., *Najstarija povijest Hrvata*, Mainz 1993; PAVLIČEVIĆ D., *Povijest Hrvatske*, Zagreb 1994; SPREMIĆ M., *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994; STULLI B., *Povijest Dubrovačke Republike*, Zagreb - Dubrovnik 1989; VESELINOVIĆ A., *Država srpskih despota*, Beograd 1995; VOJE I., *Oris zgodovine jugovzhodne Evrope - srednji vek*, Ljubljana 1992; ISTI, *Nemirni Balkan. Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja, Državna založba Slovenije*, Ljubljana 1994. Izašla su i ponovljena izdanja, JIREČEK K., *Istorija Srba I-II*, Slovo Ljubve, Beograd 1981; ČOROVIĆ V., *Istorija Jugoslavije (reprint izdanja iz 1933)*, Beograd 1989; KLAJČ V., *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća 1-5*, MH, Zagreb 1980; ŠIŠIĆ F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara (pretisak izdanja iz 1925)*, MH, Zagreb 1990; OSTROGORSKI G., *Istorija Vizantije (2. fototipsko izd.)*, Sabrana dela 1-6, Prosveta, Beograd 1983.

88. Pored EJ (i Separata SR Bosna i Hercegovina), s prepravljenim tekstom A. Babića, uporedi, VOJE I., *Bosna*, Velika ilustrirana enciklopedija, Zgodovina 1, Ljubljana 1983; ISTI, *Bosna i Hercegovina*, ES 1, Ljubljana 1987, 337-338; ĆIRKOVIĆ S., *Bosna*, Lexikon des Mittelalters, München-Zürich, Artemis Verlag, 1982; TIHIĆ S., *Bosna i Hercegovina*, Blago na putevima Jugoslavije (Enciklopedijsko-turistički vodič), Jugoslavijapublik, Beograd 1983, 262-337; BENAC A.-LOVRENOVIĆ I., *Bosnia and Herzegovina*, 2. ed., Svjetlost-Jugoslovenska revija, Sarajevo-Beograd 1986; *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, (Đ. BASLER, DŽ. ČELIĆ, Z. KAJMAKOVIĆ, A. BEGIĆ), Svjetlost, Sarajevo 1988; LOVRENOVIĆ I.-IMAMOVIĆ M., *Bosnia & Herzegovina a millenium of continuity*, 1. izd., Oslobođenje (Publisher), Sarajevo 1992, 2. izd., 1996.
89. RAUKAR T., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, ŠK, Zagreb 1997.
90. KLAJČ N., *Srednjovjekovna Bosna*, 1. izd., GZH, Zagreb 1989; 2. izd., Eminex Zagreb 1994. Uporedi, ISTA, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Globus, Zagreb 1990.
91. ČOŠKOVIĆ P., *Bosansko-ugarski odnosi u širem kontekstu političkih gibanja u X. stoljeću*, Bosna i svijet ..., 11-37; LOVRENOVIĆ D., *Na ishodištu srednjovjekovne bosanske etno-politogeneze*, BF VI/9, Sarajevo 1998, 85-125; ISTI, *Od slavenskog naseljavanja do bana*

Odnos Bosne i susjeda obuhvatio je više monografskih obrada i sitnijih priloga s unapređenjem spoznaje i pravicima preispitivanja položaja srednjovjekovne Bosne. Pored N. Klaić odnosima s Ugarskom, određenim kao ključnim, nove postavke i priloge ponudili su Mladen Ančić, Dubravko Lovrenović, Pejo Ćošković i Pavo Živković.⁹² Odnose Bosne s Venecijom pratilo je više autora, a posebnom monografskom obradom Marko Šunjić.⁹³ Položaj Bosne prema Bizantu i Dalmaciji pratili su Sima Ćirković, Jadran Ferluga, Marko Šunjić, Milko Brković, Dubravko Lovrenović i Pavo Živković.⁹⁴ Bosansko-

Kulina (VII-XII st.), Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata, BKC ..., 43-56. Uporedi, NOVAKOVIĆ R., *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka (Istorijsko-geografsko razmatranje)*, Problemi i znanja, Istorijski institut-Narodna knjiga, Beograd 1981; MAKSIMOVIĆ LJ., *Struktura 32. glave spisa De Administrando Imperio*, ZRVI 21, Beograd 1982, 25-32; KLAJĆ N., *Najnoviji radovi o 29, 30. i 31 poglavlju u djelu De Administrando imperio Konstantina VII Porfirogeneta*, SP 15, Split 1985, 31-60; FERJANČIĆ B., *Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo (osvrst na nova tumačenja)*, ZRVI 35, Beograd 1996; ĆIRKOVIĆ S., *"Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija*, ZRVI 37, Beograd 1998.

92. ANČIĆ M., *Putanja klatna ...*; ISTI, *"Križarske vojne" XII stoljeća*, Radovi HDZU III, Sarajevo (1995), 13-35; LOVRENOVIĆ D., *Utjecaj Ugarske na odnos Crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni*, Sedam stoljeća ..., 37-93; ĆOŠKOVIĆ P., *Dubica u bosansko-ugarskim odnosima 1398-1402. godine*, IZ 2, Banja Luka 1981, 43-53; ŽIVKOVIĆ P., *Sigismundova odmazda prema Hrvatima i pokušaj pokoravanja Bosanskog Kraljevstva*, Radovi 28, RPZ 15, Zadar 1989, 103-134; Uporedi i, DŽAJA S., *Rama u tkivu povijesnih razdoblja*, NEV 38/1-2, Sarajevo 1988, 15-21; PÁL E., *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik 16, Zagreb 1998, 57-72.
93. ŠUNJIĆ M., *Bosna i Venecija*; Uporedi: ISTI, *Postupni uspon bosansko-venecijanskih ekonomskih odnosa u XV stoljeću*, Radovi HDZU I, Sarajevo (1993), 9-42; ISTI, *Venezia e gli ultimi re della Bosnia (1420.-1463.)*, Radovi HDZU III, Sarajevo (1995), 45-54; KREKIĆ B., *Mleci i unutrašnjost Balkana u četrnaestom veku*, ZRVI 21, Beograd 1982, 143-158; HRABAK B., *Venecija i bosanska država*, Istraživanja 12, Novi Sad 1989, 407-505. U svome djelu M. Šunjić napore B. Hrabaka podvrgava oštroj kritici ocjenjujući ih negativno.
94. ĆIRKOVIĆ S., *Bosna i Vizantija, Osamsto godina Povelje ...*, 23-35; FERLUGA J., *Pota in metode bizantinske politične in kulturne ekspanzije na Balkanu od srede VII. do prvih desetletij XI. stoletja*, ZČ 41/4, Ljubljana 1987, 573-583; ŠUNJIĆ M., *Vlatko Kosača u Poljicima*, GDI BiH 34, Sarajevo 1983, 145-147; BRKOVIĆ M., *Bosanski kraljevski dvor prema Zadru i Hrvojeva uloga u zadarskim događajima krajem XIV i početkom XV st.*, Radovi 25, RPZ 12 (1985-1986), Zadar 1986, 255-270; LOVRENOVIĆ D., *Cetinski knez Ivaniš Nelipčić u političkim previranjima u Dalmaciji krajem 14. i tokom prvih decenija 15. stoljeća*, Prilozi XXI/22, Sarajevo 1986, 199-220; ISTI, *Da li je Jelena Nelipčić bila majka Balše Hercegovića*, IZ 7, Banja Luka 1986, 195-198; ISTI, *Ostrovnica i Skradin u mletačko-ugarskim ratovima za Dalmaciju (1409-1420)*, HZ 39, Zagreb 1986, 163-172; ISTI, *Kako je bosanski vojvoda Sandalj Hranić došao u posjed Ostrovice i Skradina*, Radovi 19, Zagreb 1986, 231-236; ISTI, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna*, Prilozi XXII/23, Sarajevo 1987, 37-45; ISTI, *Istočni Jadran u odnosima između Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića na prelazu iz XIV. u XV. stoljeće*, GADAR BiH 27, Sarajevo 1987, 55-66; ISTI, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi 20, Zagreb 1987, 183-193; ŽIVKOVIĆ P., *Bosna između Dubrovnika i Mletačke Republike dvadesetih godina XV stoljeća*, IZ 7, Banja Luka

dubrovački odnosi obrađivani su monografijama o Dubrovniku Bernarda Stulija i Vinka Foretića, a kroz prizmu Konavala posebno radovima Josipa Lučića, Bariše Krekića, Pave Živkovića i Zdenke Janeković.⁹⁵ Odnos Bosne i Srbije, kao i Bosne i Zete, nije zaokružen posebnim naslovnim okvirom.⁹⁶ Susjedstvo i prisustvo Bosne i Bosanaca u Kosovskoj bici predmet je obrade više autora.⁹⁷ Ni odnos Bosne i Osmanskog carstva nema monografsko sagledavanje, mada je u radovima prisutno preispitivanjima Borisa Nilevića i Đure Tošića.⁹⁸ Definiranje pada Bosne pod osmansku vlast uznapredovalo je istraživanjima i postavkama

- 1987, 7-24; ISTI, *Ivaniš Nelipić između Mletačke Republike i bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića*, Radovi 27, RPZ 14, Zadar 1988, 151-170; ISTI, *Knin i Bosna od kraja 13. do početka 15. stoljeća*, Kninski zbornik, MH, Zbornici i monografije, Zagreb 1993, 123-131.
95. B. STULLI, *Povijest Dubrovačke Republike*; ISTI, *Dubrovačke odredbe o Konavlima (I)*, Konavoski zbornik I, Dubrovnik 1982, 29-43; FORETIĆ V., *Povijest Dubrovnika I*; LUČIĆ J., *Kroz konavosku prošlost*, Konavoski zbornik I, Dubrovnik 1982, 13-28; JANEKOVIĆ Z., *Stjecanje Konavala: Antička tradicija i mit u službi diplomacije*, Konavle u prošlosti ..., 31-45. ŽIVKOVIĆ P., *Ustupanje Konavala Dubrovčanima*, na istom mjestu, 77-100; ISTI, *Diplomatski kontakti Bosne i Huma s Dubrovčanima o ustupanju Konavala*, HM 6, Sarajevo 1998, 89-105. Uporedi i, LUČIĆ J., *Prevlaka u doba Dubrovačke Republike*, Lučić Josip - Obad Stijepo, *Konavoska prevlaka*, MH, Dubrovnik 1994, 23-76.
96. Oni su predmet obrade u okviru više naslova srpske historije srednjeg vijeka u fusnoti 85. Uporedi i, PUŠIĆ I., *Hercegovačka luka i pristanište u srednjem vijeku*, GPM 27-28, Kotor 1979-1980., 25-36; ZLOKOVIĆ M., *Pomorstvo Novoga za vrijeme Tvrtkove i Kosačine vladavine*, GPM 29-30, Kotor 1981-1982, 41-59; DONDOVIĆ B., *Herceg-Novi u srednjem vijeku*, Boka 13-14, Herceg-Novi 1982., 31-53.
97. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *O učestću bosanskog odreda u Kosovskoj bici*; MIHALČIĆ R., *Lazar Hreblianović. Istorija-kult-predanje*, Nolit, Beograd 1984; TOŠIĆ Đ., *Kosovska bitka u istoriografiji o srednjovjekovnoj Bosni*, SANU, Zbornik radova 11, Beograd 1990, 101-107; ČIRKOVIĆ S., *Percepcija ishoda Kosovske bitke*; ISTI, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora na Kosovu*, VIG 40/2, Beograd 1989, 151-168; ISTI, *Kosovska bitka u kontekstu srpske i balkanske istorije*, Boj na Kosovu - starija i novija saznanja, Beograd 1992, 361-364; HRABAK B., *Odredi saveznika kneza Lazara u bici na Kosovu*, Uzički zbornik 18, Titovo Uziče 1989, 39-50; BRKOVIĆ M., *Uloga bosanskog kralja Tvrtka I. u zbivanjima prije, u vrijeme i nakon Kosovske bitke 1389. godine*, CCP XIII/23, Zagreb 1989, 1-8. Uporedi, ŽIVKOVIĆ P., *Neki manje poznati detalji o boju na Kosovu polju*, Književna revija III, Sarajevo 1989.
98. NILEVIĆ B., *O bosansko-turkim odnosima do 1463. godine*, Pregled 76/4, Sarajevo 1986, 417-424; ISTI, *Bosna i Osmansko Carstvo*, Bosna i svijet ..., 65-74; ISTI, *Sjeveroistočna Bosna u tokovima evropske srednjovjekovne povijesti. Prilog historiji Srebreničke banovine*, BF IV/6, Sarajevo 1996, 116-122; TOŠIĆ Đ., *Bosna i Turci od Kosovske do Angorske bitke*, Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995, 85-97. Izašlo je još jedno izdanje, ŠABANOVIĆ H., *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo 1982. Uporedi i, DOKLESTIĆ LJ., *Osmanlije i Balkan u vrijeme prve etape njegova osvajanja*, HZ 42, Zagreb 1989, 19-30; SINDIK D., *Nagoveštaji islamizacije Bosne, Islam, Balkan i velike sile ...*, 159-163; MAŽURAN I., *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Golden marketing, Zagreb 1998; SIMONITI V., *Turki so v deželi še. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*, Mohorjeva družba, Celje 1990; VOJE I., *Jugoslovske dežele od prevlade Benečanov in Turkov do prevlade Habsbružanov (Rezultati jugoslovske historiografije in problemi)*, ZČ 36/1-2, Ljubljana 1982, 19-43; ISTI, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1996.

Marka Šunjića.⁹⁹ Prisutni su i pokušaji revalorizacije starijih mišljenja u razmatranjima Borisa Nilevića.¹⁰⁰ Praćenju predstavnika vladarske kuće poslije pada Bosne pažnju je posvetio Đuro Tošić.¹⁰¹ Veze Bosne s Celjskim i Ugarskom preko brakova bosanskih princeza pratili su Tomislav Raukar, Ignacij Voje i Peter Rokay.¹⁰²

Politički život u srednjovjekovnoj Bosni, praćen i radovima o odnosima Bosne i susjedstva, konkretnije monografske obrade dobio je radovima Pave Živkovića¹⁰³ i Peje Čoškovića¹⁰⁴ koji su obrađivali više segmenata bosanske historije XV. stoljeća. Novim razinama nameće se izučavanje političke historije radovima Srećka Džaje i Dubravka Lovrenovića. Preispitivanja čina Tvrtkovog krunisanja otvara sagledavanje ideološkog, crkveno-političkog i politološkog okvira srednjovjekovne Bosne.¹⁰⁵ Prisutni su i pokušaji politološkog i državno-

99. ŠUNJIĆ M., *Trogirski izvještaji*; ISTI, *Osvrt na ocjene uzroka propasti srednjovjekovne bosanske države*, Radovi HDZU II, Sarajevo (1994), 25-33; ISTI, *Savremeno javno mnijenje o propasti bosanskog kraljevstva*, Stečak I/9, rujan, Sarajevo 1994, 37-38; ISTI, *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*, BKC. Uporedi, KURELAC M., *Hrvatski protuturski pisci XV stoljeća*, Rasprave 1, Zagreb 1998., 77-92.
100. NILEVIĆ B., *Prilog karakterologiji bosanskog srednjeg vijeka*; ISTI, *O moralnom stanju Bosne pred 1463. godinu*, POF 40 (1990), Sarajevo 1991, 115-123. Uporedi i, ŽIVKOVIĆ P., *Sumrak Bosne i Huma (Zadnje godine bosansko-humske neovisnosti)*, (romanizirano), HKD Napredak, Orašje 1997.
101. TOŠIĆ Đ., *Ponašanje bosanske kraljice Mare (Jelene) u izbjeglištvu*, Zbornik radova X kongresa SIJ, Beograd 1998, 393-398; ISTI, *Bosanska kraljica Katarina (1425-1478)*, Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997, 73-112. Uporedi, ARNDT M., *Prvobitni natpis na grobu bosanske kraljice Katarine* (prevod s njemačkog originala iz 1977), Jukić 19/20, Sarajevo 1989/1990, 132-143; ZGODIĆ E., *Katarina, papa i Bosna*, Država, nacija, demokratija, Sarajevo 1998, 133-143.
102. VOJE I., *Katarina Celjska – Kotromanićka in njen pečat*, Celjski zbornik 1977-1981, Celje 1981, 287-292; RAUKAR T., *Grofovi Celjski i hrvatsko kasno srednjovjekovlje*, HZ 36 (1983), Zagreb 1984, 113-140; ROKAY P., *Bibliografsko-genealoška beleška o ugarskoj kraljici Jelisaveti Kotromanić*, Povodom sto pedeset godišnjice rođenja Ilariona Ruvarca, Zbornik za istoriju MS 28, Novi Sad 1983, 129-133.
103. ŽIVKOVIĆ P., *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Institut za istoriju, Studije i monografije, Sarajevo 1981. Uporedi: ISTI, *Kada je rođen i kada je umro Tvrtko II Tvrtković ?*, IČ 28, Beograd 1981, 155-159; ISTI, *Prvi ugarsko-turski sukobi na tlu Bosne ("Dobojska bitka" 1415. godine)*, Značenja III/3-4, Doboj 1983, 149-157; ISTI, *"Bitka kod Dobora 1394. godine"*, Značenja IV/5, Doboj 1984, 55-62; ISTI, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovići i bosanski vladari posljednjih decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća*, HZ 39, Zagreb 1986, 147-162.
104. ČOŠKOVIĆ P., *Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443.-1444.*; ISTI, *O dolasku Stjepana Tomaša na vlast i njegovom međunarodnom priznanju*, IZ 5, Banja Luka 1984, 7-6.
105. DŽAJA S., *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije*, Jukić 15, Sarajevo 1985, 81-102; ISTI, *Ideološki i politološki aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine*, CCP XVIII/10, Zagreb 1986, 206-214; LOVRENOVIĆ D., *Bosansko srednjovjekovlje u svjetlu kristijanizacije vladarske ideologije (Na trećem putu tzv. "monarhijske pobožnosti")*, BF V/8, Sarajevo 1998, 156-193; ISTI, *Proglašenje Bosne kraljevstvom (Pokušaj revalorizacije)*, Forum Bosnae 3-4, Sarajevo 1999, 227-287. Uporedi, sa-

pravnog određenja koji još nemaju izgrađenu metodološku postavku. Njihov nivo je ograničen aktualnim zatvaranjima, modernim projiciranjima, individualnom racionalizacijom i nedostatkom recenzije.¹⁰⁶

Topografija Bosne i Huma u srednjem vijeku dobila je nizom novih radova i novu sliku. Cjelovit sintetički opis nije ostvaren.¹⁰⁷ Dobila ga je samo *Humska zemlja* monografijom Siniše Mišića.¹⁰⁸ Proučavanje Visokog i njegove okoline, središta srednjovjekovne Bosne, Pavo Anđelić je svoja istraživanja zaokružio monografskom obradom.¹⁰⁹ Daljim radom Anđelić je nastavio ranija proučavanja Hercegovine obradom Bišća i Blagaja te župa Primorje, Popovo i Žaba.¹¹⁰ Župu Trebinje, Drijeva i donji tok Neretve novom izvornom elaboracijom osvijetlio je Đuro Tošić.¹¹¹ Istraživanja u obradi župe Vrhbosna Vesna Mušeta-Aščerić završila je monografskom obradom.¹¹² U posljednje vrijeme

opštenja u prilogu Odjeka, "Šest stoljeća od smrti bosanskog kralja Tvrtka I": DŽAJA S., *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije* (7-8), ĆIRKOVIĆ S., *Prenošenje kraljevstva u Bosnu* (8), BRANDT M., *Tvrtkov uspon na kraljevsko dostojanstvo* (8), D. LOVRENOVIĆ, *A zemlja ostaje*, Odjek 44/17-18, Sarajevo 1-31.X 1991; ANĐELIĆ P., *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM (A) 34 (1979), Sarajevo 1980, 183-247; ĆIRKOVIĆ S., *Mileševa i Bosna, Mileševa u istoriji srpskog naroda ...*, 137-143; ANČIĆ M., *Stjepan Tvrtko I (o 600-oj obljetnici smrti)*, HKD Napredak, Sarajevo 1991., 88-94; ISTI, *Politička struktura srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski narodni godišnjak 1999, HKD Napredak, Sarajevo 1998, 173-181.

106. Uporedi, *Bosanska srednjovjekovna država i savremenost*. Za drastičnu zloupotrebu historiografije (naročito djela N. Klaić), IBRAHIMAGIĆ O., *Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1997.

107. Pokušaj M. Markovića je beskoristan jer se zasniva na rezultatima starije historiografije, temeljito *Naselja ...* M. Vega iz 1957, i ne podrazumjeva novija dostignuća, MARKOVIĆ M., *Descriptio Bosnae & Hercegovinae. Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, Posebno izdanje AGM, Zagreb 1998.

108. MIŠIĆ S., *Humska zemlja u srednjem veku*, FF, Beograd 1996.

109. ANĐELIĆ P., *Doba stare bosanske države*, Visoko i okolina kroz historiju 1, Visoko 1984, 101-309; ISTI, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo 1982.

110. ANĐELIĆ P., *Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 41-72; ISTI, *Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji*, Tribunia 6, Trebinje 1982, 27-40; ISTI, *Srednjovjekovna župa Popovo*, Tribunia 7, Trebinje 1983, 61-79; ISTI, *Srednjovjekovna župa Žaba*, Hercegovina 3, Mostar 1983, 35-56.

111. TOŠIĆ Đ., *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987; ISTI, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*.

112. MUŠETA-AŠČERIĆ V., *Srednjovjekovna župa Vrhbosna. Problemi granica i vlasti*, Prilozi XX/21, Sarajevo 1985, 257-268; ISTA, *Ostaci srednjovjekovne toponomastike na području*

područje Vrhbosne i počeci Sarajeva predmet su interesa više autora.¹¹³ Fojnicu u srednjem vijeku obradila je Desanka Kovačević-Kojić, Bihać Mladen Ančić, Goražde Bogumil Hrabak, a područje Zenice, Šipova i Vranduk Salih Jalimam.¹¹⁴ Obradeno je i područje gornjeg Podrinja, područje porodice Kosača, župe Brotnjo, Uskoplje, Dabar i Luka od strane Desanke Kovačević-Kojić, Zdravka Kajmakovića, Marka Vega, Ante Škegra i Marijana Sivrića.¹¹⁵ Sjeveroistočnom dijelu Bosne niz radova posvetio je Pavo Živković, a Dobor u Usori obradio je Ivo Bojanovski.¹¹⁶ Područje Konavala je s više aspekata obrađi-

župe Vrhbosna, GZM (A) 40/41 (1985-1986), Sarajevo 1986, 211-230; ISTA, *Sarajevo i njegova okolina u XV. stoljeću*, (doktorska teza), FF, Sarajevo 1996.

113. MUŠETA-AŠČERIĆ V., *Sličnosti i razlike u urbanom razviju bosanskih gradova Sarajeva i Zvornika u XV stoljeću*, Urbano biće ..., 57-64; ISTA, *Srednjovjekovno naselje na mjestu današnjeg Sarajeva*, Prilozi historiji Sarajeva ..., 35-45. Uporedi i, BOJANOVSKI I., *Vrhbosna. srednjovjekovni kaštel iznad Sarajeva*, HKD Napredak, Sarajevo 1991, 339-340; FEKEŽA L., *Rezultati ranijih arheoloških istraživanja kasnoantičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na području Sarajeva*, na istom mjestu, 24-34; KUPUSOVIĆ A., *Vakufnama Isabega Ishakovića*, na istom mjestu, 47-51. Sada i, ANČIĆ M., *Razvoj srednjovjekovnog naseobinskog kompleksa na mjestu današnjeg Sarajeva*, HM III/11-12, Sarajevo 1999, 48-82; DRAGIĆ M., *Vrhbosanske srednjovjekovne crkve i mučenici u povijesti i predaji*, na istom mjestu, 151-157; ŽIVKOVIĆ P., *Vrhbosanska biskupija sufragana u procijepu Dubrovačke i Splitske biskupije*, na istom mjestu, 99-112.
114. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Fojnica u srednjem vijeku*, Fojnica kroz vijekove, 35-62; ANČIĆ M., *Bihaćki kraj od 1262. do početka XV. stoljeća*, GADAR BiH 25, Sarajevo 1985, 193-230; ISTI, *Bihać - slobodna kraljevska varoš*, IZ 4, Banja Luka 1983, 125-134; HRABAK B., *Goražde u XIV-XVI veku*, JIČ 25/2, Beograd 1997; JALIMAM S., *Vranduk - kraljevski grad*, Zavičajni muzej Travnik-Trekking Co Zenica, Travnik 1996; ISTI, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, Muzej grada Zenice, Trekking Co, Zenica 1996; ISTI, *Područje Šipova u srednjem vijeku*, Bošnjaci Šipova ..., 17-34.
115. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Arhivsko-istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja*; KAJMAKOVIĆ Z., *Drina u doba Kosača*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 141-177 (Uporedi, PALAVESTRA V., *Prilozi za historijsku topografiju gornjeg Podrinja*, Radio Sa VIII/26, Sarajevo 1979, 523-536); VEGO M., *Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most 28-29, Mostar 1980, 129-140; ISTI, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk 1981; ŠKEGRO A., *Uskoplje I, Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austrougarske uprave*, Hrvatska uzdanica, Uskoplje 1996; SIVRIĆ M., *Srednjovjekovna humska župa Dabar*, Hercegovina 2 (10), Mostar 1996, 35-47; ISTI, *Srednjovjekovna humska župa Luka*, Povijest hrvatskog Počitelja, Čapljina 1996, 168-224.
116. ŽIVKOVIĆ P., *Usora i Soli - poprište značajnih historijskih događaja u XIV. i XV. stoljeću*, Članci i građa 15, Tuzla 1984, 33-45; ISTI, *Pregled historije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-i, Tuzla 1985, 11-54; ISTI, *Modriča sa okolinom u srednjem vijeku*, Modriča sa okolinom u prošlosti, Modriča 1986., 35-72; ISTI, *Kratak pregled istorije općine Orašja*, Sto godina proizvodnje duhana u srednjoj bosanskoj Posavini / "Bosanac" 1888-1988/, Zadrugar, Sarajevo 1989, 9-30; ISTI, *Hrvati Bosanske Posavine u prošlosti*, Radovi 32, RPZ 19, Zadar 1992-1993, 255-297; ISTI, *Povijest Bosne i Hercegovine*; BOJANOVSKI I., *Dobor u Usori (Sjeverna Bosna)*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 11-37. Uporedi i, ČREMOŠNIK I., *Tipovi slovenskih nastambi nadenih u sjeveroistočnoj Bosni*, Arhivski vestnik 31, Ljubljana 1980, 132-158.

vano.¹¹⁷ Rezultatima se izdvajaju i obrade Polimlja.¹¹⁸ Različitim nivoom obrađenosti više krajeva, župa i mjesta bilo je predmetom analize kod niza autora.¹¹⁹ Novijim uglom posmatranja ističu se i postavke Lovorke Čoralić na

117. Pored literature u fusnoti 93, uporedi i, ČOSIĆ S., *Dubrovački plemićki i građanski rodovi konavoskog podrijetla*, Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti ..., 47-75; BADURINA A., *Hagiotopografija Konavala*, na istom mjestu, 253-261.
118. ČUK R., *Dva stara trga u Polimlju*, IČ 29-30 (1982-1983), Beograd 1983, 39-46; ISTA, *Breza i Komorani - srednjovjekovna naselja u Polimlju*, IČ 34, Beograd 1987, 61-73; ISTA, *Karavanske stanice u Polimlju u srednjem veku*, Mileševski zapisi 2, Prijepolje 1997, 7-24; ISTA, *Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi*, Glasnik Zavičajnog muzeja 1, Pljevlja 1999, 55-67; TOŠIĆ Đ., *Kontinuitet naseljenosti pljevaljskog kraja od praistorije do uspostavljanja turske vlasti*, na istom mjestu, 39-53; TOMOVIĆ G., *Brezica*, na istom mjestu, 69-76; SPASIĆ D., *Srednjovjekovni utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja*, na istom mjestu, 77-98; ISTI, *Srednjovjekovni utvrđeni gradovi srednjeg Polimlja*, Mileševski zapisi 2, Prijepolje 1997; CVIJOVIĆ V., *Neki pomeni pljevaljskih toponima u istorijskim izvorima do kraja petnaestog veka*, Breznički zapisi 1, Pljevlja 1990, 5-18; LOMA A., *Toponomastika i arheologija - antički lokaliteti kod Pljevlja i Prijepolja i mogući predslavenski ostaci u ta-mošnjoj toponimiji*, SANU, Odjeljenje jezika i književnosti, Odbor za onomastiku, Onomato-loški prilozi 10, Beograd 1989, 1-32; PETROVIĆ ?, *Prilog poznavanju Prijepolja u srednjem veku*, Simpozijum Sesoki dani Sretena Vukosavljevića 8, Prijepolje 1980, 157-172; DRNDA-ČAR H., *Iz prošlosti Jeleča*, NZ 12, Novi Pazar 1988, 69-72; ISTA, *Iz prošlosti Prijepolja*, Prilozi XXII/23, Sarajevo 1987, 47-54.
119. BEĆIROVIĆ F., *Kakanj i njegova okolina*, NIP Kakanjski glas, Kakanj 1995; BEŠLAGIĆ Š., *Jeleč na Govzi*, Odjek 33/24, Sarajevo 1980, 4; BOJANOVSKI I., *Sokol na Plivi*, HKD Napredak, Sarajevo 1991., 287-294; IMAMOVIĆ E., *Neke spoznaje o kraljevskom gradu Kozogradu iznad Fojnice*, na istom mjestu, 305-313; FEKEŽA L., *Arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada i crkve u selu Gradac kod Hadžića*, GZM (A) 42-43 (1987-88), Sarajevo 1989, 165-187; ISTA, *Neke osnovne crte razvoja srednjovjekovnih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini*, Urbano biće ..., 37-45; FRANJIĆ Ž., *Povijest Bihaća, od najstarijih vremena do 1878. godine*, HKD Napredak, Bihać 1999; GRALJUK B., *Rezultati (pokusnih) arheoloških iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu "Zidine" u Krupi na Vrbasu*, NS 18-19, Sarajevo 1989, 99-108; FIŠIĆ L., *Korijeni i život. Povijest župe Dolac s osvrtom na ostale župe lašvanske kotline*, Visoko 1987; JURIĆ I., *Prošlost Metkovića od najstarijih vremena do danas (1422-1984)*, (katalog izložbe), Metković 1984; KLAJIĆ N., *O Pokuplju kao vjekovnoj krajini između Jadrana i Panonije*, Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom po-dručju, Hrvatsko arheološko društvo 10 (1985), Zagreb 1986, 189-197; LOVRENOVIĆ D., *Jajce - biser našega srednjovjekovlja (Uz 600. obljetnicu prvog spomena)*, Kalendar Svetoga Ante, Svjetlo riječi, Livno (Sarajevo) 1997, 80-88; MANDIĆ N., *Gacko kroz vijekove (prilozi istoriji Gacka)*, Gacko 1985; ISTI, *Zemlja zvana Gacko*, knj. 1, Beograd 1995; SPAHO F., *Nekoliko novih podataka o Stocu iz XV i XVI stoljeća*, POF 37 (1987), Sarajevo 1988, 197-201; SPARAVALO LJ., *Bijela kneza Alekse Paštrovića*, IG 1-2, Beograd 1981, 63-88; ČREMOŠNIK I., *Nalazi prvih ranoslavenskih naselja u Bosni i Hercegovini*, ZČ 35/1-2, Ljubljana 1981, 93-99; DALMACIJA S., *Iz istorije nekih srednjovjekovnih toponima Bosan-ske krajine*, Posebna izdanja ANU BiH 70, Odjeljenje društvenih nauka 13, Sarajevo 1985; PECO A., *Prilog proučavanju hercegovačke antponimije u predturskom periodu*, na istom mjestu; RATKOVIĆ A., *Srednjovjekovni Mostar i problematika njegovog istraživanja*, NS 14-15, Sarajevo 1981., 75-78; MILINOVIĆ A., *Prilozi za identifikaciju i ubicaciju srednjovjekovnog grada Novog na Uni*, ZKM 7, Banja Luka 1983, 137-147; SELMANOVIĆ M., *Jajce od pada pod Turke do kraja XVI vijeka*, POF 42-43 (1992-1993), Sarajevo 1995,

izučavanju komunikacija i njihovih specifičnosti.¹²⁰ Prisutni su i radovi kojima se prate pojedini segmenti pitanja granica srednjovjekovne Bosne, dok je pristup historijskoj kartografiji definiran, iako je prema izvornim pokazateljima i njihovoj obradi ostao usputan.¹²¹ Uz rezultate rada na Arheološkom leksikonu BiH može se istaći da su pripremljeni uslovi za sintetičku obradu opisa srednjovjekovne Bosne.

Proučavanje privrede i društva srednjovjekovne Bosne doživjelo je niz kvalitetnih zaokruživanja i otvaranja novih pravaca. U prilogima za historiju Bosne i Hercegovine D. Kovačević-Kojić napravila je sintetski prikaz koji obuhvata zamašnu produkciju i izraz historiografije na izučavanju privrede u periodu poslije drugog svjetskog rata.¹²² Zaokruživanju dostignutih proučavanja pripada i niz drugih radova i referata kojima je i evropska historiografija upoznata s definiranjem privrednih kretanja na jugoistoku Evrope, prije svega S. Ćirkovića i D. Kovačević-Kojić.¹²³ Zapažene radnje dali su Voje I., Hrabak B.,

155-190; ZELENKA A., *Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice*, Hercegovina 2 (10), Mostar 1996, 61-76; ŽIVKOVIĆ P., *Napomene iz povijesti Livna*, Livanjski kraj u povijesti ..., 135-141.

120. ĆORALIĆ L., *Izvori i literatura o povijesti cesta i puteva u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama i Bosni*, Radovi 24, Zagreb 1991, 23-40; ISTA, *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, Zagreb 1997.
121. GRDINA I., *Obseg bosenske države za bana Kulina*, ZČ 42/3, Ljubljana 1988, 449-456; BLAGOJEVIĆ M., *Pregled istorijske geografije srednjovjekovne Srbije*, Zbornik Istorijskog muzeja Srbije 20, Beograd 1983, 45-126; ISTI, *Severna granica bosanske države u XIV veku*, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena ..., 59-76; VESELINOVIĆ A., *Granica između Srbije i Bosne u XV veku*, na istom mjestu, 87-100; NIKOLIĆ M., *Karta Balkanskog poluostrva iz prve polovine XV veka*, IČ 29-30 (1982-1983), Beograd 1983, 63-75; *Atlas svjetske povijesti*, dopunjeno izdanje za Jugoslaviju, (S. Ćirković), Cankarjeva založba, Ljubljana-Zagreb 1986; PANDŽIĆ A., *Stare karte i atlasi Povijesnog muzeja Hrvatske*, *Povijesni muzej Hrvatske*, Katalog muzejskih zbirki XXII, Zagreb 1987; *Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, (publikacija povodom izložbe), (ĆIRKOVIĆ S., *Svedočenje karte*, 11-17, TOMOVIĆ G., *Srbija na starim geografskim kartama od antike do kraja XVI veka*, 21-52), Galerija SANU 70, Beograd 1991; MARKOVIĆ M., *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, Zagreb 1993; ISTI, *Descriptio Bosnae & Hercegovinae*.
122. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, Društvo i privreda ..., 85-190.
123. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Ekonomske veze i kulturni uticaji između bosanske države i talijanskih gradova u XIV i XV vijeku*, GDI BiH 35, Sarajevo 1984, 35-44; ISTA, *Kulinova povelja i bosansko-dubrovački odnosi*, *Osamsto godina Povelje* ..., 37-44; ISTA, *Il commercio Raguseo di terraferma nel medio evo*, *Ragusa e il Mediterraneo* ..., 61-78; KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D. - ĆIRKOVIĆ S., *L'économie naturelle et la production marchande au XIIIe - XIVe siecle dans les regions actualles de la Yugoslavie*, *Balkanica* 13-14, Beograd 1982-1983, 45-

Fejić N., Tošić Đ. i dr.¹²⁴ Rudarstvo je jedna od istraživanih tema, a najznačajniji radovi su rezultat rada na skupu o rudarstvu i metalurgiji u Zenici 1973.¹²⁵ U praćenju odnosa Bosne i Venecije M. Šunjić značajno obrađuje i pitanje ekonomskih veza Bosne i Dalmacije, a zasebno nudi rezultate istraživanja putem praćenja njenih parametara.¹²⁶ Slabije istraženim segmentima privrede, zemljoradnji i stočarstvu, Đ. Tošić je dao značajne doprinose kroz proučavanje trebinjske župe.¹²⁷

Najveći dio istraživanja privrede približen je i povezan obradom društvene tematike. To je orijentacija koju su s dobrim rezultatima obrađivali S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, M. Šunjić i Đ. Tošić, a novim monografskim

-
- 56; ĆIRKOVIĆ S., *The Production of Gold, Silver and Cooper in the Central Parts of the Balkans 13th to the 16th Century*, Beitrage zur Wirtschaftsgeschichte 2, Stuttgart 1981, 41-69; ISTI, *Sviluppo e arretratezza nella penisola balcanica fra il XIII e il XVI secolo*, (Prato 1978), Atti della Decima settimana di Studio, Firenze 1983, 291-311; ISTI, *Die ostlichen Teile Jugoslawiens 1350-1650*. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 3, 1986; ISTI, *Ragusa e il suo retroterra nel Medio Evo*, Ragusa e il Mediterraneo ..., 15-26; LUČIĆ J., *Trgovačke veze Dubrovnika s balkanskim zaleđem u srednjem vijeku*, "Dubrovnik" 28/4, Dubrovnik 1985, 95-98.
124. TOŠIĆ Đ., *Trg Drijeva*; ISTI, *O izvozu žitarica sa Neretve u Dubrovnik u XIV vijeku*, Prilozi XIX/20, Sarajevo 1984, 109-118; ISTI, *O krijumčarenju soli na Neretvi*, Tribunia 9, Trebinje 1985, 25-30; DINIĆ-KNEŽEVIĆ D., *Tkanine u privredi srednjovjekovnog Dubrovnika*, Posebna izdanja SANU 540, Odeljenje istorijskih nauka 8, Beograd 1982; FEJIĆ N., *Trgovina bosanskim robljem u Barceloni krajem XIV i početkom XV veka*, IČ 28, Beograd 1981, 27-48; ISTI, *Španci u Dubrovniku u srednjem veku*, SANU, Istorijski institut, Monografije 25, Prosveta, Beograd 1988; ĆUK R., *Poslovanje Dubrovčana u Podrinju*, Valjevo - postanak i uspon gradskog središta, Valjevo 1993; LUČIĆ J., *O nekim oblicima neagrarne privrede u dubrovačkom zaleđu na prijelazu XIII u XIV stoljeće*, IČ 31, Beograd 1984, 41-51; VOJE I., *Kreditno poslovanje u srednjovjekovnom Dubrovniku*, DH 29, Zagreb 1989, 60-66; ISTI, *Poskusi kvantifikacije trgovinskog prometa in proizvodnje v srednjeveškem Dubrovniku*, ZČ 42/3, Ljubljana 1988, 373-387; ISTI, *Privatne poslovne knjige dubrovniških trgovcev (XIV stolelje)*, ZČ 34/1-2, Ljubljana 1980, 77-85; ŽIVKOVIĆ P., *Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima*, ZČ 34/2, Ljubljana 1980, 299-311.
125. ANĐELIĆ P., *Marginalija o tragovima starog rudarstva i metalurgije u srednjoj Bosni*, GZM (A) 38, Sarajevo 1983, 145-152; KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni*, GDI BiH 34, Sarajevo 1983, 113-122; HRABAK B., *Gleta iz Bosne u XV i XVI veku*, IZ 5, Banja Luka 1984, 183-202. Uporedi rezultate sa simpozijuma održanog 1973. u Zenici, Rudarstvo i metalurgija ...; TOMOVIĆ G., *Srednjovjekovno rudarstvo*, Rudarstvo Jugoslavije, Zagreb-Beograd 1982, 123-127.
126. ŠUNJIĆ M., *Bosna i Venecija*; ISTI, *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)*, - I. dio, Radovi HDZU IV, Sarajevo (1996), 37-74; II. dio, Radovi HDZU V, Sarajevo (1997), 37-64; ISTI, *Trgovina bosanskim robljem*, Napredak (kalendar za 1995), Sarajevo 1994., 346-353.
127. TOŠIĆ Đ., *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj župi Trebinje*, GDI BiH 40-41 (1989-1990.), Sarajevo 1991, 42-58; ISTI, *Stočarstvo u srednjovjekovnoj trebinjskoj oblasti*, IG 1-2, Beograd 1995, 37-50; Uporedi, ISTI, *Trebinjska oblast*.

pristupom obilježio P. Živković, otvarajući pitanje sagledavanja mentaliteta kroz ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu.¹²⁸

Pored Babićevog sintetskog rada na proučavanju bosanskog društva, objavljenog u ovom periodu i sa značajem temeljnijeg pristupa, nastavljena su istraživanja i produblјivanja kojima se trasiraju i daljnja zaokruživanja.¹²⁹ Izučavanje stanovništva dobija različite pravce, naročito u drugom razdoblju ovog perioda. Ranije pojačano interesiranje za migracije stanovništva dobilo je i šira zaokruživanja radnjama F. Gestrina¹³⁰ i D. Dinić-Knežević.¹³¹ Ono je bilo predmetom rada više autora ostajući i dalje istaknutim okvirom proučavanja.¹³² Prilaz proučavanju vlašskog stanovništva u sjeni je re-

-
128. ŽIVKOVIĆ P., *Ekonomsko - socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću*, Univerzal, Tuzla 1986; ISTI, *Socijalne i ekonomske promjene na dvoru bosanskih kraljeva i velikaša tijekom 14. i 15. stoljeća*, Radovi 21, Zagreb 1988, 23-34.
 129. BABIĆ A., *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, Privreda i društvo ..., 21-83. Objavljeno je ponovo i, ISTI, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1995.
 130. GESTRIN F., *Slovenske migracije v Italijo*, Slovenska matica, Ljubljana 1998; ISTI, *Migracije Slovena u Italiju kroz vekove*, IČ 31, Beograd 1981, 67-77; ISTI, *Migracije Slovanov v Italiju skozi stoletja*, Glasnik Slovenske matice 8/1, Ljubljana 1984, 49-57; ISTI, *Le migrazioni degli slavi in Italia nella storiografia jugoslava*, "Migrazioni slave e albanesi in Occidente, Romagna, Marche, Abruzzi secoli XIV-XVI", Quaderni di Proposte e ricerche No 3, Italia felix, Ancona 1988, 247-271; ISTI, *Suženjstvo - prisilna migracija Slovanov v Italijo*, ZČ 50/1, Ljubljana 1996, 11-20.
 131. DINIĆ-KNEŽEVIĆ D., *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, Novi Sad 1995; ISTA, *Slovenski živalj u urbanim naseljima srednjovekovne Južne Ugarske*, Zbornik MS za istoriju 37, Novi Sad 1988, 7-42; ISTA, *Stanovnici bosanske države u Dubrovniku u srednjem veku*, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena ..., 159-170.
 132. ŠUNJIĆ M., *Slavi nell'Anconitano: il XV secolo*, Migrazioni slave e albanesi in Occidente ..., 111-132; ISTI, *Mediteransko usmjerenje kretanja ljudi i roba iz srednjovjekovne Bosne*, HM 3-4, Sarajevo 1997, 155-159; ISTI, *La circolazione di persone e merci della Bosnia medievale verso il Mediterraneo*, "Prodotti e tecniche d'oltremare nelle economie europee secc. XII-XVIII", (a cura di Simonetta Cavaciocchi), Istituto internazionale di storia economica "F. Datini", Prato 1998, 781-784; ANČIĆ M., *Veze Malatesta i Bosne. Uvjeti za stvaranje stereotipa*, HZ 42, Zagreb 1989, 137-150; ČORALIĆ L., *Prilog poznavanju prisutnosti i djelovanja doseljenika iz Bosne u Veneciji od XIV. do XVII. stoljeća*, HZ 45, Zagreb 1993, 31-60; ISTA, *Neretvani u Veneciji tijekom XV. i XVI. stoljeća*, Hrvatski neretvanski zbornik 1, Metković 1993, 159-167; ISTA, *Bratovština slovenskih doseljenika sv. Jurja u Tripuna u Veneciji*, Radovi 27, Zagreb 1994, 43-57; NILEVIĆ B., *Iz migrantske psihologije srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u XV i XVI stoljeću*, Migracije i Bosna i Hercegovina ..., 51-56; HRABAK B., *Preseljavanja preslavenskog stanovništva na Balkan tokom srednjeg veka*,

zultata simpozijuma iz 1973., a u novije vrijeme dobija svoja preispitivanja.¹³³ Manjim priložima osvjetljavani su velikaški rodovi i pojedine ličnosti različitog društvenog ugleda, društveni slojevi, stranci, zdravstvo.¹³⁴ Dobar okvir čini se trasiranjem izučavanja gradskog stanovništva, njegovog organiziranja i života

- Zbornik radova X kongresa SII, Beograd 1998, 73-83; ROKAY P., *Sticanje poseda kao vid imigracije balkanskog stanovništva za Ugarsku u srednjem veku*, na istom mjestu, 107-112.
133. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka*, Vlasi u XV i XVI vijeku ..., 79-84; DINIĆ-KNEŽEVIĆ D., *Učešće Vlaha u preradi vune i prevozu sukna u XIV i XV veku*, na istom mjestu, 85-92; FILIPOVIĆ N., *Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI stoljeću*, na istom mjestu, 139-148; PETROVIĆ Đ., *Dubrovačke arhivske vesti o društvenom položaju žena kod srednjovekovnih Vlaha*, IČ 32 (1985), Beograd 1986, 5-25; HRABAK B., *Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XIV vek)*, Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji, Titograd 1981, 181-201; ISTI, *Naseljavanje hercegovačkih i kosovskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku*, Migracije i Bosna i Hercegovina ..., 67-87; ĆIRKOVIĆ S., *Vlaštaci. Stranica iz socijalne istorije*, GDI BiH 39, Sarajevo 1988, 34-41; TOŠIĆ Đ., *O vlaškoj skupini Vraneši u nahiji Ljuboviđa*, Mileševski zapisi 2 (1996), Prijepolje 1997, 101-113; MALOVIĆ-ĐUKIĆ M., *Drobnjaci u karavanskoj trgovini Polimlja u srednjem veku*, na istom mjestu; ISTA, *Prilog istoriji Drobnjaka u srednjem veku*, Glasnik Zavičajnog muzeja I, Pljevlja 1999, 145-155.
134. ANČIĆ M., *Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama*, IČ 33 (1986), Beograd 1987, 37-56; ISTI, *Humsko kneštvo*, Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme, Mostar - Zagreb 1996; ANĐELIĆ P., *Mesnoviči, Masnoviči, Babanjići humska i bosanska vlastela*, Hercegovina 2, Mostar 1982, 79-89; ISTI, *Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rodovi Hlivnjana*, GZM (A) 38, Sarajevo 1983, 133-143; ANĐELIĆ T., *Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Tribunia 7, Trebinje 1983, 81-100; BAČIĆ J., *O najranijim medicinskim vezama Dubrovnika s Bosnom*, DH 29, Zagreb 1989, 67-70; ČOŠKOVIĆ P., *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovnić*, CCP XX/37, Zagreb 1986; ĆUK R., *Djelatnost dubrovačkog trgovca Luke Milanovaća dvadesetih godina XV veka*, IČ 38, Beograd 1991; ISTA, *Dubrovačke građanske porodice porijeklom iz srednjovekovne bosanske države*, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena ..., 171-181; ČUČKOVIĆ V., *Porodica i porodični odnosi u srednjovjekovnom Dubrovniku*, GPF 31 (1983), Sarajevo 1984, 267-282; HRABAK B., *Knezovi i vojvode Trebinja i Popova do XVII veka*, Tribunia 6, Trebinje 1982, 79-88; ISTI, *Prenošenje kuge iz italijanskih sajamskih i lučkih gradova na prostor Neretva-Bojana (1350-1600)*, Acta historiae medicinae 29/4, Beograd 1989, 5-16; JANEKOVIĆ Z., *Javni rituali u političkom diskursu humanističkog Dubrovnika*, Radovi 29, Zagreb 1996, 68-86; KREKIĆ B., *Dva priloga bosanskoj istoriji petnaestog vijeka*, GDI BiH 37, Sarajevo 1986, 137-141; ISTI, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne*, GDI BiH 39, Sarajevo 1988, 50-57; NILEVIĆ B., *O srednjovjekovnom bosanskom građaninu*, Urbano biće ..., 29-36; ŠIMUNDIĆ M., *Nepoznata osobna imena na srednjovjekovnim i drugim kamenim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, Radovi ANU BiH 70, Odjeljenje društvenih nauka 21, Sarajevo 1981; ŠUICA M., *Bosanska vlasteoska porodica Banovići*, IG 1-2, Beograd 1993, 25-35; BESAROVIĆ V., *Italijani u Bosni i Hercegovini u kasnom srednjem vijeku*, GDI BiH 36, Sarajevo 1985, 141-147; ISTA, *Italijani - dubrovački ljekari u srednjovjekovnoj Bosni*, Prilozi XXI/22, Sarajevo 1985, 247-256; ŽIVKOVIĆ P., *Dubrovačko-bosansko-humska saradnja na polju zdravstvene kulture tijekom XIV i XV stoljeća*, Anali 26, Dubrovnik 1988, 67-76; ISTI (sa STOLIĆ V.), *Rad dubrovačkih ljekara na tlu Bosne u XV stoljeću*, Zbornik radova: Treći kongres ljekara Bosne i Hercegovine, Društvo ljekara BiH, Sarajevo 1985, 53-56.

radovima S. Ćirkovića,¹³⁵ Đ. Tošića¹³⁶ i D. Kovačević-Kojić.¹³⁷ Područje Kona-
vala dobilo je značajne istraživačke pristupe.¹³⁸ Ispitivanja etničke strukture nisu
dobila svoja detaljnija istraživanja.¹³⁹ Slabijim rezultatima pripadaju pokušaji
sintetičkog obrađivanja etničke slike srednjovjekovne Bosne, bez dovoljno is-
traživanja i kao obilježja drugog perioda ovog razdoblja sa izrazitim zatvaran-
jima. Njihov nivo se opravdano naziva pseudoznanstvenim.¹⁴⁰

-
135. ĆIRKOVIĆ S., *Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia*, Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times, Los Angeles - London, 1987, 158-184.
136. TOŠIĆ Đ., *Trg Drijeva*; ISTI, *O ponašanju dubrovačkih carinika u rudniku Deževice*, GDI BiH 34, Sarajevo 1983, 148-150; ISTI, *Petar Primović – dubrovački trgovac i zakupac carina u Bosni*, GDI BiH 37, Sarajevo 1986, 75-89; ISTI, *Srednjovjekovni život u trebinjskoj oblasti (feudalna sredina na primjeru jedne regije)*, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena ..., 77-85; ISTI, *Trebinjska oblast*.
137. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., *Društvena struktura rudarskih gradova*, Socijalna struktura gradskih naselja (XII-XVIII vek), Smederevo-Beograd 1992, 35-49; ISTA, *Istaknutiji Dubrovčani u Srebrenici u doba Despotovine*, Valjevo - postanak i uspon gradskih središta, Valjevo - Beograd 1994, 122-133; ISTA, *Domaći stanovnici – dubrovački građani u gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države*, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena ..., 149-158; ISTA, *Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne*.
138. VUKMANOVIĆ J., *Konavli. Antropogeografska i etnološka ispitivanja*, Posebna izdanja SANU 527, Odeljenje društvenih nauka 85, Beograd 1980; KAPETANIĆ N.-VEKARIĆ N., *Stanovništvo Konavala 1-2*, Posebna izdanja Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice VII/1, Dubrovnik 1998, VII/2, Dubrovnik 1999; ISTI, *Broj stanovnika Konavala od 15. do 20. stoljeća*, Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti ..., 101-110. Pristup J. Vukmanovića dobio je poučnu metodološku kritiku, KAPETANIĆ N.-VEKARIĆ N., *Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova*, Posebna izdanja Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice VI, Dubrovnik 1997.
139. PALAVESTRA V., *Porijeklo stanovništva Rakitna*, GZM (E) 39, Sarajevo 1984, 1-142; ISTI, *Staro hercegovačko "pleme" Krmpotiči*, Hercegovina 6, Mostar 1987, 103-116; GRAFENAUER B., *Srednjovjekovna etnička struktura prostora jugoslavenskih naroda i odnos između osnovnih etničkih jezgara kasnijih naroda*, JIČ 23/1-2, Beograd 1988, 17-24; NAUMOV E. P., *Etničke predstave na Balkanu u epohi ranog srednjeg vijeka*, Dijalog 13/1-2, Sarajevo 1989, 234-246; ISTI, *Procesi razvitija etničkog samosoznanja u Srbiji i Bosni v XII - XIV vv.*, Razvitie etničkog samosoznanja slovjanskih narodov v epohu zrelog feudalizma, Moskva 1989, 94-117; MIKIĆ Ž., *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 23/21; ISTI, *Antropološko zapažanje o skeletu Vignja Miloševića*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BIH 24/22, Sarajevo 1986, 85-87; ISTI, *Soziale Gliederung und Brachykransisationsprozess im Mittelalter (Ein Beispiel der Steaci-Population Jugoslawiens)*, Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, P. izdanja ANU BiH 95, Odjeljenje društvenih nauka 27, Sarajevo 1991, 297-304; ISTI, *Prvi pokušaj socijalne stratifikacije srednjovjekovnih stećaka*, ZFF 17, Beograd 1991, 217-226; ĆIRKOVIĆ S., *Srednjovjekovna faza u tzv. etnogenezi balkanskih naroda*, Etnogeneza Hrvata, Zagreb 1996, 28-39.
140. ĆIRKOVIĆ S., *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Nastava istorije 1, SIJ, Beograd 1995, 7-20, i u: *Rabotnici, vojnici, duhovnici ...*, (pod naslovom: *Srbi u hrišćanskoj ekumeni srednjeg veka*) 385-395; MIŠIĆ S., *Humska zemlja*. Nesiguran niz Mišićevih stepenastih zaključaka o stanovništvu Huma Z. Glušćević je obilježjem vremena u kojem živimo

I proučavanje vjerskog života doživljava preispitivanja. Sinteza vjerskih prilika srednjovjekovne Bosne ostaje otvorenom. Produkcija kojom se detaljnije prate pojedini segmenti šarolike vjerske strukture nastavkom istraživanja rezultirala je produblјivanjima okvira kao i manjim sintezama. Proučavanje Crkve bosanske iz ranijeg perioda svoje zaokruživanje dobilo je monografskom obradom Sime Ćirkovića.¹⁴¹ Dalja proučavanja i sintetiziranja uradili su Dragoljub Dragojlović¹⁴² i Pejo Ćošković.¹⁴³ U proučavanju Crkve bosanske i vjerskih

odredio domet projiciranja srpskog etnocentrizma i slabijih dijelova Mišićeve monografije. Ističući da je S. Mišić "dokazao i pokazao da je Hum oduvek bio samo srpska zemlja i da je sve na toj teritoriji što je stvarano i ostavilo istorijskog belega iza sebe bilo srpsko", poprilično jasno je prikazao upakovane dobre domete historijsko-geografsko-topografskog razmatranja u izvedbi S. Mišića, (Z. Glušćević, na omotu u ime izdavača), na istom mjestu; HANDŽIĆ A., *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine*, POF 42-43 (1992-1993), Sarajevo 1995, 118-153; ŽIVKOVIĆ P., *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII. stoljeća (Dolazak, razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima)*, 1. izd., HKD Napredak, Sarajevo-Mostar 1996, 2. izd., 1998; ISTI, *Sudbonosna stoljeća u povijesti bosanskohercegovačkih Hrvata, Hrvati u Bosni i Hercegovini - ciljevi i mogućnosti*, Hrvatska budnica, Mostar 1995; IMAMOVIĆ E., *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo 1995; ISTI, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998. Za domet prilaza ovoj temi E. Imamovića uporedi kritiku, ŠKEGRO A., *Povijesni prilozi 17*, Zagreb 1998, 308-330; BF VI/10, Sarajevo 1998, 216-236; HM III/11-12, Sarajevo 1999, 317-338. Nije ostvaren uvid u, JANKOVIĆ Đ., *Etnički prostor Srba na Balkanu u srednjem veku u svjetlu arheoloških i pisanih izvora*, Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji, Etnički prostor Srba, Knjiga I, Beograd 1993.

141. ĆIRKOVIĆ S., *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, 191-254. Uporedi: ISTI, *Glose Srećkovićevog jevanđelja i učenje bosanske crkve*, Bogomilstvoto na Balkanot ..., 207-222; ISTI, *Bosnian Patarians and Western Heresies*, Heresy in Eastern Europe, London 1994; ISTI, *Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: bosanska crkva*, Glasnik CANU, Odjeljenje društvenih nauka 9, Podgorica 1995, 7-34.
142. DRAGOJLOVIĆ D., *Krstjani i jeretička Crkva bosanska*, SANU, Posebna izdanja Balkanološkog instituta 30, Beograd 1987; ISTI, *Jeretičke crkve "Dalmatiae" i "Slavoniae"*, Balcanica 12, Beograd 1981, 27-38; ISTI, *Zbornik krstjanina Hvala i problem "crkve bosanske"*, Balcanica 13-14, Beograd 1982-1983, 73-84; ISTI, *Hijerarhija Crkve bosanske*, Balcanica 15, Beograd 1984, 55-67; Uporedi i, ISTI, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II, Bogomilstvo na pravoslavnom istoku*, SANU, Posebna izdanja Balkanološkog instituta 15, Beograd 1982; ISTI, *Počeci bogomilstva na Balkanu*, Bogomilstvoto na Balkanot ..., 19-29.
143. ĆOŠKOVIĆ P., *Ustrojstvo "crkve bosanske" i njezina uloga u XV. stoljeću (doktorska teza)*, FF, Beograd 1987. Uporedi: ISTI, *O gostima "Crkve bosanske"*, IZ 4, Banja Luka 1983, 7-40; ISTI, *Bosanski krstjani u očima svojih kršćanskih savremenika*, Nastava povijesti 3/4, Zagreb 1988, 188-191; ISTI, *Progon sljedbenika Crkve bosanske 1459*, Migracije i Bosna i Hercegovina ..., 53-49; ISTI, *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)*, CCP XIX/35, Zagreb 1995, 1-54.

prilika u srednjovjekovnoj Bosni istaknuto mjesto zauzima Franjo Šanjek.¹⁴⁴ Manjim prilogima Crkva bosanska obrađivana je od strane više autora. Nizom radova različitog karaktera i dometa obilježen je pristup Crkvi bosanskoj, naročito u drugom periodu ovog razdoblja, gdje su većinom predmet ispitivanja temeljniji pristupi. Kroz izražena zatvaranja primjetan je i suvremeni nedostatak detaljnije ocjene stanja i razvoja problematike.¹⁴⁵

144. ŠANJEK F., "Interrogatio Iohannis" (Ivanova pitanja) - katarski apokrif slavenske provenijencije i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku, CCP V/7, Zagreb 1981, 43-64; ISTI, *Dernières traces du catharisme dans les Balkans*, Cahiers de Fanjeaux 20, 1985, 119-134; ISTI, *Heterodokšno kršćanstvo u našim krajevima u Kapistranovo doba*, CCP XI/19, Zagreb 1987, 83-94; ISTI, *Les idées oecuméniques et les peuples balkaniques dans les écrits de Jean Stojković de Raguse*, Meždunaroden simpozium 1100 godini ot blaženata končina na sv. Metodii (1985), B'lgarska patrijaršija, Sofija 1989; ISTI, *Crkva bosanska: Dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu pracrkve*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne ..., 157-172; ISTI, *Metodički pristup i valorizacija izvora o Crkvi bosansko-humskih krstjana*, CCP XVII/29, Zagreb 1992, 55-62; ISTI, "Dobri muže" *Crkve bosanskih i humskih krstjana*, Hrvatski narodni godišnjak 1999, HKD Napredak, Sarajevo 1998, 165-172;
145. ALIĆ S., *Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu*, Bogumilstvo na Balkanot ..., 153-193; HADŽIALIĆ S., *Manihejska prošlost srednjovjekovne Bosne*, *Islamska misao XII/143*, Sarajevo 1990, 7-15; ANČIĆ M., *Jedan fragment iz života Sandalja Hraniča*, Prilozi XVIII/19, Sarajevo 1982, 253-260; ISTI, *Neuspjeh dualističke alternative. O recepciji bosanske "hereze" u komunalnim društvima istočnog Jadrana*, Prilozi XXII/23, Sarajevo 1987, 7-35; BAJIĆ J., *Otigošće kod Bugojna zavičaj gosta Radina*, *Obeležja* 18/2, 1988, 143-155; BENKOVIĆ Ž., *Socijalna i politička uloga i značenje Crkve bosanske*, *GPF* 5, Banja Luka 1981, 307-333; ISTI, *Bogumilstvo i islamizacija*, *Argumenti* 2, Rijeka 1982, 220-234; BURNS Y., *The Testament of Gost Radin*, *Islam, Balkan i velike sile* ..., 165-173; CUNJAK M., *Testament Gosta Radina*, *Glasnik Srpske pravoslavne crkve* 4, Beograd 1980, 82-84; FINE J., *Zaključci mojih posljednjih istraživanja o pitanju Bosanske crkve*, *Bogumilstvo na Balkanot* ..., 127-133; ISTI, *Mid - fifteenth Century Source on the Bosnian Church: Their problems and significance*, *Medieval et Humanistica n. s. 12*, *Byzantin and Western Studies*, 1984, 17-31; GOŠIĆ N., *Bogumilska lična imena u zapisima bosanskih srednjovjekovnih rukopisnih knjiga i u drugim istorijskim izvorima*, *Zbornik Šeste jugoslovenske onomastičke konferencije*, SANU, Naučni skupovi 37, *Odeljenje jezika i književnosti* 7, Beograd 1987, 303-312; HADŽIJAHIĆ M., *Čirilsko-metodijske tendencije Crkve bosanske*, *NEV* 35/1-2, Sarajevo 1985, 117-128; HANDŽIĆ A., *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine*; JALIMAM S., *Studija o bosanskim bogomilima*, Zenica 1996; ISTI, *Politički položaj bosanskih bogomila*, *GR IZ BiH* 59/9-10, Sarajevo 1997, 891-902; ISTI, "Bogomilski skriptorij", *Odjek* 50/1-3, Sarajevo 1997, 6-7; ISTI, *Eshatologija i kosmologija bosanskih bogomila*, *GR IZ BiH* 60/1-2, Sarajevo 1998, 113-134; ISTI, *Historija bosanskih bogomila*, IPP Hamidović, Tuzla 1999; ISTI (sa SPAHIĆ M.), *Lastavica od bogumilskog zborišta do muslimanskog dovišta*, *Zemedia*, Zenica 1998; JOLIĆ fra R., *Bogumili ili krstjani?*, *Posuški zbornik* I/1, MH, Posušje 1996; MARTINS R., *Gedanken zum bosnisch-herzegowinischen Mittelalter. Die religiöse vielfalt in Südosteuropa, seine Auswirkung auf die Gegenwart*, Wien 1987; MILJKOVIĆ E., *Muslimanstvo i bogumilstvo u istoriografiji*, *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena* ..., 185-195; PETROVIĆ M., *Pomen bogomila - babuna u Zakonopravilu svetoga Save i "crkva bosanska"*, na istom mjestu, 263-283; POPASOVA K., *Cristen oder die*

Sintetski okvir proučavanja katoličanstva u srednjovjekovnoj Bosni dalo je više autora. Ističu se prilazi Franje Šanjeka i Srećka Džaje.¹⁴⁶ Ovom tematskom okviru prilazilo se i sitnijim priložima.¹⁴⁷ Franjevci su predmet obrade više autora, a posebno se ističu J. Džambo, P. Runje, M. Žugaj, B. Pandžić, S. Džaja, S. Ćirković, M. Ančić, D. Lovrenović, P. Živković, S. Jalimam i drugi.¹⁴⁸ Na

Bogomilen, Edition Perceval, Band 10, Oghan Verlag, Stuttgart 1983; ŠUNJIĆ M., "Mossolmani di Bossina", Prilozi XXII/23, Sarajevo 1987, 55-61; VEGO M., *Pleme Kosača u svjetlu patarenskog pitanja*, Most 50, Mostar 1983, 235-243; ŽIVKOVIĆ P., *Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika*, CCP XVII/31, Zagreb 1993, 42-48; WENZEL M., *Bosanska povijest i austrougarska politika: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa*, Erasmvs 15, Zagreb 1996, 63-72. Izašla su i ponovljena izdanja značajnijih pristupa iz ranijeg vremena: GLUŠAČ V., *Istina o bogomilima*; MANDIĆ D., *Bogumilska crkva*; ŠANJEK F., *Bosansko-humski krstjani*; PETROVIĆ L., *Kršćani bosanske crkve*.

146. ŠANJEK F., *Crkva i kršćanstvo u Hrvata, I srednji vijek*, KS, Zagreb 1988; 2. izd. 1993; ISTI, *Kršćanstvo Bosne i Hercegovine*, CCP XVI/30, Zagreb 1992, 119-152; DŽAJA S., *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do austro-ugarske okupacije*, Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini, 1. izd., Sarajevo 1993, 2. izd. 1997; ISTI, *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do austrougarske okupacije*, CCP XVI/30, Zagreb 1992, 153-178; ISTI, *Der bosnische Konfessionalismus - Ein Phänomen der weltgeschichtlichen Peripherie*, Saeculum 45, 1984, 267-292; ISTI, *Bosanska podijeljenost na konfesije*, Jukić 16-17, Sarajevo 1986/1987; ISTI, *Konfesionalnost i nacionalnost u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1992; Uporedi, MARKEŠIĆ LJ., *Hrvati i katolici u Bosni i Hercegovini*, BF VII/11, Sarajevo 1999, 140-149.
147. AUGUSTINOVIĆ A., *Povijest katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini a poglavito u Usori i Žepču*, Hercegtisak, Mostar-Žepče 1997; BABIĆ P., *Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne ..., 93-117; BASLER Đ., *Crkvene prilike u Bosni za vrijeme ranog srednjeg vijeka*, NEV 30/2, Sarajevo 1980, 181-185; DRAČEVAC A., *Srednjovjekovna stonsko-zahumska biskupija*, Tisuću godina Trebinjske biskupije ..., 83-90; GULIN A., *Srednjovjekovni bosansko-đakovački kaptol i njegovi pečati*, Rasprave 1, Zagreb 1998., 7-35; HADŽIJAHIĆ M., *Pitanje rasprostranjenosti Metodove nadbiskupije južno od Save*, CCP IX/15, Zagreb 1985, 1-23; PANDŽIĆ B., *Bosna i sabor u Mantovi (1459.-1460.)*, BF 10, Sarajevo 1998, 101-111; PAVLINOVIĆ A., *Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća*, CCP XIV/25, Zagreb 1991, 95-108; PULJIĆ I., *Prva stoljeća trebinjske biskupije*, Tisuću godina trebinjske biskupije ..., 47-82; RUPČIĆ B., *Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do g. 1735 (U povodu 100-te obljetnice utvrđenja redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini)*, NEV 31/1-2, Sarajevo 1981, 107-136; ŠALIĆ J., *Katolici na području župe Trn u prošlosti*, NEV 35/1-2, Sarajevo 1985, 117-128; ŠIDAK J., *Vjerski odnosi u Stonu i na stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku*, HZ 33-34, Zagreb 1980-1981, 275-290; ZELENKA A., *Katoličke crkve u starom Drijevu i Gabeli (prilog povijesti Katoličke crkve u donjoj Neretvi)*, Sedam stoljeća bosanskih franjevaca ..., 125-136.
148. ANČIĆ M., *Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni*, Prilozi XXII/21, Sarajevo 1985, 95-114; ISTI, *Pobožnost franjevaca Bosanske vikarije u drugoj polovici XIV. stoljeća*, Sedam stoljeća bosanskih franjevaca ..., 109-125; ATLIJA A., *Franjevci i njihova prisutnost u Bosanskoj Krajini (U povodu stote obljetnice banjalučke biskupije)*, NEV 31/1-2, Sarajevo 1981, 267-303; BULJAN S., *Povezanost rudara i franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni*, na istom mjestu, 333-346; DŽAJA S., *Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća*, CCP XVI/29, Zagreb 1992, 33-41; DŽAMBO J., *Die Franziskaner im*

nedostatak istaknutijeg sintetskog okvira upozorava i ponovno objavljivanje sinteze Julijana Jelenića.¹⁴⁹ Dominikanci su predmet zasebnih pristupa Saliha Jalimama¹⁵⁰ i Stjepana Krasića¹⁵¹ s detaljnijim analizama i monografskim obradama. I pravoslavlje je detaljnije obrađivano, a posebno od strane Borisa Nilevića.¹⁵²

- mittelalterlichen Bosnien*, Franziskanische Forschungen 35, Heft 1991; ISTI, *Die Franziskaner im mittelalterlichen Bosnien*, Dietrich-Coelde-Verlag, Werl/Westfalen 1991; ĆIRKOVIĆ S., *Jedna parnica srebreničkih franjevaca*, GDI BiH 40-41 (1989-1990.), Sarajevo 1991, 30-41; JALIMAM S., *Dolazak i početna djelatnost franjevaca u Bosni i Hercegovini*, Radio Sa XIII/45, Sarajevo 1984, 333-347; ISTI, *Odnos franjevaca i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*; ISTI, *Spor oko crkvene desetine i djelatnost franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni*, BF VI/9, Sarajevo 1998, 126-136; LOVRENOVIĆ D., *Evropska paradigma bosanskog franjevaštva. Spomen na Jurja Dragišića 1445.-1520.*, BF 2, Samobor 1994, 177-180; PANDŽIĆ B., *Bosna Argentina. Studien zur Geschichte des Franziskanerordens in Bosnien und Herzegowina*, Köln-Weimar-Wien, Böhlau 1995; ISTI, *Jakov Markijski vikar Bosanske vikarije*, BF V/7, Sarajevo 1997, 154-166; RUNJE P., *O crkvi svete Marije u Jajcu, trećorecima i časnoj sestri Stanici trećeg reda sv. Franje u srednjem vijeku*, Marulić 4, Zagreb 1987; ISTI, *Novi prilozi za život Mateja Bošnjaka-Mistilića franjevca trećoreca (o. 1430-1525)*, CCP IX/16, Zagreb 1985, 107-118; ISTI, *Prema izvorima*, Biblioteka Novo i staro 2, Zagreb 1990; ŠPIONJAK R., *Franjevački samostan u Gradovrhu*, NEV 38/1-2, Sarajevo 1988, 167-186; VRGOČ M., *Fra Andeo Zvizdović (1420.?-1498.). Uoči petstote obljetnice smrti!*, BF V/7, Sarajevo 1997, 167-198; ŽIVKOVIĆ P., *Jakov Markijski i bosanski franjevci. Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca*, IZ 5, Banja Luka 1984, 169-182; ŽUGAČ M., *Bosanska vikarija i franjevci konventualci*, CCP XIII/24, Zagreb 1989, 1-26; ISTI, *Samostani franjevaca konventualaca u Bosanskoj vikariji*, CCP XIV/25, Zagreb 1991, 1-48; SEMREN M., *Mučenici i svjedoci vjere (Iz srednjovjekovne povijesti katoličke crkve u Bosni)*, BF III/4, Samobor 1995, 114-122; *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine* (M. KARAMATIĆ i A. NIKIĆ), Privredni vjesnik, Zagreb 1990.
149. JELENIĆ J., *Kultura i bosanski franjevci I-II*, Svjetlost, Sarajevo 1990.
150. JALIMAM S., *Djelovanje dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*; ISTI, *Dominikanci i antiheretički priručnici*, Bibliotekarstvo 33 (1987), Sarajevo 1988, 56-62; ISTI, *Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni*, CCP XII/22, Zagreb 1988, 73-86; ISTI, *Spor dominikanaca i franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni*, CCP XIII/23, Zagreb 1989, 9-19; ISTI, *Bilješka o dominikancima u srednjovjekovnoj Srbiji*, IČ 38, Beograd 1991, 221-231; ISTI, *Dominikanci kao trebinjsko-mrkanjski biskupi*, BF 10, Sarajevo 1998, 91-100.
151. KRASIĆ S., *Dominikanci*, EJ IV, 2. izd., JLZ, Zagreb 1984., 521-523; ISTI, *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku*, Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne ..., 173-240; ISTI, *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili "Universitas Jadretina" (1396-1807)*, FF, Zadar 1996; ISTI, *Dominikanci. Povijest Reda u hrvatskim krajevima*, Hrvatska dominikanska provincija, Globus, Zagreb 1997. Uporedi i, RUPČIĆ B., *Značenje "Dubia" fra Bartola iz Alverna iz god. 1372/73. za povijest Bosne*, Pandžićev zbornik, Bamberg, 1-35; TOMLJENOVIĆ I., *Dubrovačanin Ivan Stojković (1390/95.-1443.) borac za jedinstvo zapada i zbližavanje sa istokom*, CCP VI/9, Zagreb 1982, 1-12.
152. NILEVIĆ B., *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990; ISTI, *Odnos između pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini od XV. do kraja XVII. stoljeća*, Prilozi XIX/20, Sarajevo 1984, 129-141; ISTI, *Pitanje etničko-konfesionalnih promjena u Bosni i Hercegovini nastalih dolaskom osmanske vlasti (prevashodno kod srpskog naroda)*, Prilozi XXII/21, Sarajevo 1986, 221-233;

Kulturne prilike srednjovjekovne Bosne okvirima Nade Miletić i Pava Anđelića dobile su u novom ruhu, preradom i dopunom, još jednu sintetsku obradu.¹⁵³ Njena okosnica je stabilna, iako je više autora raznim priložima dopunjuje, proširuje i redefinira. Produkcija napisanih korisnih priloga je šira zahvaljujući novim rezultatima terenskih, prije svega arheoloških istraživanja.¹⁵⁴

ISTI, *Iz historije srpske pravoslavne crkve u Bosni u srednjem vijeku*, Pregled 77/10, Sarajevo 1987, 1101-1106; ISTI, *Uloga i značaj manastira Mileševa u historiji srpskog naroda u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Mileševa u istoriji srpskog naroda ..., 175-185; ISTI, *Srpsko-pravoslavna crkva u Bosni - istorijski hod*, Ogledalo 1/2, Zagreb 1990, 58-59; ISTI, *Svetlost manastirâ u tmini Balkana*, Četiristo godina manastira Pive (Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Plužinama 1987), Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd 1991, 67-76; ISTI, *Odnosi srpsko-pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini do početka XVII stoljeća*; ISTI, *Iz migrantske psihologije srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u XV i XVI stoljeću*; Uporedi i, JANKOVIĆ M., *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem vijeku*, Istorijski institut-Narodna knjiga, Beograd 1985; ISTA, *Mileševska mitropolija*, Mileševa u istoriji srpskog naroda ..., 145-153; MIŠIĆ S., *Humska zemlja*; DRAGOJLOVIĆ D., *Šizmatički popovi franjevačkih Dubia i pravoslavna tradicija u srednjovjekovnoj Bosni*, Balcanica 16-17, Beograd 1985-1986, 43-55; KAŠIĆ L.J. D., *Pogled u prošlost Srpske crkve (Kratak istorijski pregled)*, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1984.

153. MILETIĆ N., *Rani srednji vijek (375-434)*, ANĐELIĆ P., *Doba srednjovjekovne bosanske države (435-587)*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod tursku vlast, 2. prerađeno i dopunjeno izd., Veselin Masleša, Sarajevo 1984.

154. ANĐELIĆ T., *Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 27-39; ISTI, *Crkвина, Tepčići kod Čitluka*, Hercegovina – kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura, AP 24, Beograd 1983, 109-110; ISTI, *Ostava srednjovjekovnog novca iz Međina kod Mostara*, Hercegovina 2, Mostar 1982, 33-44; ISTI, *Ostava vizantijskog zlatnog novca iz Blatnice kod Čitluka u Hercegovini*, Hercegovina 5, Mostar 1986, 19-22; ISTI, *Srednjovjekovna crkva u Tepčićima kod Čitluka*, Hercegovina 1 (9), Mostar 1995, 95-115; ISTI, *Srednjovjekovna crkva u Trijebnju kod Stoca u Hercegovini*, Hercegovina 2 (10), Mostar 1996, 49-59; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ V., *Nalaz franačkog oružja u Hercegovini*, Slovo Gorčina 10, Stolac 1982, 54-56; BASLER Đ., *Istočni zid grada Blagaja na Buni (arheološka skica)*, Hercegovina 3, Mostar 1983, 29-34; BELOŠEVIĆ J., *Materijalna kultura Hrvata*, Zagreb 1980; BEŠLAGIĆ Š., *Korito čatrnje u Hamzićima*, Hercegovina 6, Mostar 1987, 71-81; ISTI, *Kamene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Djela ANU BiH LIX, Odjeljenje društvenih nauka 34, Sarajevo 1985; BOJANOVSKI I., *Neki rezultati proučavanja srednjovjekovnih gradova u Bosni s posebnim osvrtom na transformaciju burga u artiljerijsku tvrđavu*, NS 18-19, Sarajevo 1989, 109-118; GLAVAŠ T., *Nekropola knezova Nikolića u Vranjevu Selu kod Neuma*, GZM (A) 42-43 (1987-1988), Sarajevo 1988, 143-164; DIMITRIJEVIĆ B., *Analiza proporcija tlocrta crkve u Gracu kod Hadžića*, na istom mjestu, 189-190; FEKEŽA L., *Keramičke posude u grobovima ranoslavenskog perioda na teritoriji Bosne i Hercegovine*, na istom mjestu, 209-231; JELOVINA D., *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, Split 1986; JURKOVIĆ M., *O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja na predro-*

Stećci su i dalje interesantan tematski okvir i autori su im posvećivali pažnju, posebno i opširnije su ih definirali njihovi istaknuti poznavaoi Alojz Benac,¹⁵⁵ Šefik Bešlagić¹⁵⁶ i Nada Miletić.¹⁵⁷ Problematika stećaka i dalje ostaje predmetom novih istraživanja i pokušaja definiranja u pristupu više autora.¹⁵⁸

- maničkoj plastici Bosne i Hercegovine*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 11, Zagreb 1987, 107-113; JUSIĆ E., *Srednjovjekovna crkva svetog Antuna - sadašnja džamija Fethija u Bihacu*, ZKM VII, Banja Luka 1982, 169-178; MILETIĆ N., *Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paléoslaves en Bosnie - Herzégovine*, Rapports du IIIe Congrès International d'archéologie slave, Tome 2, VEDA - Vydavatelstvo Slovenskej akademie vied, Bratislava 1980, 287-306; ISTA, *Resultate der neueren archäologischen Untersuchungen des frühen Mittelalters in Bosnien und Herzegowina*, Balcanoslavica 9, Prilep, 1980, 43-50; ISTA, *Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke*, GZM 34 (A) (1979), Sarajevo 1980, 137-181; ISTA, *Izveštaj o iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola u Buškom Blatu*, GZM 37 (A) Sarajevo 1982, 123-177; ISTA, *Rani srednji vijek u arheološkim istraživanjima na području sjeverozapadne Bosne*, ZAD BiH I, Sarajevo 1983, 217-224; ISTA, *Ranoslavenske nekropole u Bosni i Hercegovini - komparativna razmatranja*, GZM (A) 44, Sarajevo 1989, 175-200; ISTA, *Ranosrednjovjekovna koplja s krilima iz Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu, Posebna izdanja ANU BiH 95, Odjeljenje društvenih nauka 27, Sarajevo 1991, 201-208; *Oružje kroz vjekove*, (GLAVAS T.), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988; PUNDURIĆ S., *Kasnosrednjovjekovni grobovi iz tunula "Pod Pržinama" kod Gacka*, GZM (A) 42-43, Sarajevo 1989, 51-63; VINSKI Z., *O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji*, SP III/11, Split 1981; VRDOLJAK M. B., *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, SP III/18 (1988), Split 1990, 119-194; WENZEL M., *Two medieval ring in the Zavičajni muzej Trebinje (Dva srednjovjekovna prstena iz zbirke Zavičajnog muzeja Trebinje)*, Tribunia 6, Trebinje 1982, 47-78; ZEKAN M., *Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine*, Livanjski kraj u povijesti, 55-76; ŽERAVICA L., *Arheološka istraživanja na lokalitetu Pavlovac kod Sarajeva i osvrt na srednjovjekovne grobnice u Bosni krajem XIV i početkom XV vijeka*, Radio Sa XIII/47, Sarajevo 1984, 437-449; ISTA, *Arheološka topografija sjeverozapadne Bosne*, ZKM 7, Banja Luka 1983, 61-110; ŽERAVICA L. - ŽERAVICA Z., *Arheološka istraživanja na kastelu u Banjaluci*, NS 16-17, Sarajevo 1984., 19-46.
155. BENAC A., *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*, Bogumilstvo na Balkanot ..., 195-205; ISTI, *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika*, GZM (A) 44, Sarajevo 1989, 201-208.
156. BEŠLAGIĆ Š., *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982; ISTI, *Majstori stećaka*, Radio Sa VIII-IX (1979-1980), Sarajevo 1980, 249-273; ISTI, *Armenski hačkari i naši stećci*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 65-83; ISTI, *Dvije nekropole stećaka u okolini Knina*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 97-105; ISTI, *Jedan austrougarski popis stećaka*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, (Fiskovićev zbornik I), Split 1980, 638-647; ISTI, *Stećci u okolini Trogira*, GEM 45, Beograd 1981, 155-191; ISTI, *O umjetnosti stećaka*, Radio Sa XII/40, Sarajevo 1983, 319-348; ISTI, *Čiro Truhelka i stećci*, Radovi ANU BiH 73, Odjeljenje društvenih nauka 22, Sarajevo 1983; ISTI, *Broj i teritorija stećaka (najnovije stanje)*, Most 46-47, Mostar 1983, 91-94; ISTI, *Narodne i borbene igre na stećcima*, IA MI BiH 23, Sarajevo 1987., 170-171.
157. MILETIĆ N., *Stećci*, Umetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija Beograd - Spektar Zagreb - Prva književna komuna Mostar 1982; ISTA, *Stećci - arheološki i likovni aspekt*, Bogumilstvo na Balkanot ..., 233-240.
158. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ V., *Arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Pivnice u Hardomilju kod Ljubuškog*, 100 godina Muzeja na Humcu ..., 169-186; ISTA, *Zaštitno ar-*

Srednjovjekovnu umjetnost obradom je zaokružila Nada Miletić.¹⁵⁹ Noviji pogledi na izgled utvrđenja i njihovu ulogu ponuđeni su od Marka Popovića.¹⁶⁰ Književnost je sintetski obrađena od strane Herte Kune.¹⁶¹ Više radova bilo je posvećeno pisanoj riječi u srednjovjekovnoj Bosni.¹⁶² Dvorskoj kulturi srednjovjekovne Bosne novi prilog ponudio je Sima Ćirković.¹⁶³

heološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Stećci u Raškoj Gori kod Mostara, NS 18-19, Sarajevo 1989, 65-98; BASLER Đ., *Problematika stećaka i romanike u Bosni i Hercegovini*, NEV 30/1, Sarajevo 1980, 237-252; BELOŠEVIĆ V., *Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici na nekropoli u Marinoj šumi*, Glasnik Zavičajnog muzeja 1, Pljevlja 1999, 99-143; BOBAŠ M., *Stećak Mihovila Grahovčića*, Jukić 15, Sarajevo 1985, 103-110; DODIG R., *Greda - srednjovjekovna nekropola u Crvenom Grmu*, Hercegovina 4 (1984), Mostar 1985, 73-80; ESIN E., "SIN" (Bosna-Hersek'de Bogomillere atfedilen, XIII-XVI. asillardan lahdler ile Anadoludaki XII-XIV yuzyillardan musahhas tasvirli turk mezar taslari arasinda bir mukayese), POF 30, Sarajevo 1980, 107-138; FAZLAGIĆ N., *Stećci iz okoline Donjeg Vakufa*, Nova obzorja 8, Bugojno 1990; FISKOVIĆ C., *Stećci u Župi dubrovačkoj*, Zbornik Župe dubrovačke, Dubrovnik 1985, 3-21; KUJUNDŽIĆ J., *Problematika stećaka i romanike u Bosni i Hercegovini*, Nova et vetera 1/30, Sarajevo 1980, 237-252; KURENT T., *Simboli vasiona na stećcima I-IV*, Most, Mostar (XII/58-59, 1985, 111-122; XIII/60, 1985, 89-105; XIII/61-62, 1986, 77-88; XIV/68, 1987, 87-94); LECAQUE P., *Contribution à l'étude des stećci de Bosnie et Herzegovine: les stéeles du Lauragais sont-elles cathares ?*, Bogumilstvoto na Balkanot ..., 135-142; LOVRENOVIĆ I., *Stećci okoline Mrkonjić-Grada*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 85-96; MILOŠEVIĆ A., *Stećci i Vlasi*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture 2, Split 1991; MIKIĆ Ž., *Dinaridi srednjovjekovne nekropole Pavlovac kod Sarajeva*, GZM (A) 37, Sarajevo 1982, 207-216; MUTAPČIĆ S., *Pavlovac (nekropola stećaka)*, na istom mjestu, 167-177; PALAMETA M., *Kršćanska simbolika na stećcima neumskog zaleda*, Neum, zavičaj i zemlja Hrvata, Općinsko vijeće Neum, Neum 1995; PERIĆ S., *Zaštitno iskopavanje na nekropoli sa stećcima "Rimsko groblje" u selu Loznica*, Članci i grada 13, Tuzla 1980, 139-149; PURGARIĆ-KUŽIĆ B., *Dosadašnja istraživanja o stećcima*, Radovi 28, Zagreb 1995, 242-253; RAKIĆ S., *Predstave figura pokojnika na stećcima*, NS 16-17, Sarajevo 1984, 47-68; SOKOL V., *Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici neretvanskog područja*, Hrvatsko arheološko društvo 5, (Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka), Split 1980, 271-277; *Stećci Bosne i Hercegovine*, Zavod za zaštitu spomenika BiH, Sarajevo 1991; ZELENKA A., *Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini*, Hercegovina 2, Mostar 1982, 125-147; ISTI, *Problem prezentacije nekropole Radimlje*, Slovo Gorčina 10, Stolac 1982, 50-51; ISTI, *Stećci jablaničkog područja*, Hercegovina 4 (1984), Mostar 1985, 51-71; ŽERAVICA L., *Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva*, GZM (A) 37, Sarajevo 1982, 179-205.

159. MILETIĆ N., *Srednjovjekovna umjetnost Bosne i Hercegovine*, Bosna i Hercegovina u tokovima ..., 111-119.

160. POPOVIĆ M., *Uticao pojave topova na razvoj odbrambenih sistema u Bosni*, Bosna i Hercegovina u tokovima ..., 99-110; ISTI, *Srednjovjekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini (Prilog proučavanju fortifikacionih struktura)*, Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995, 33-55.

161. KUNA H., *Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost*, Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine, Veselin Masleša, Sarajevo 1982, 49-84.

162. PECO A., *Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka*, Osamsto godina Povelje bana Kulina ..., 61-76; VUKOMANOVIĆ S., *Leksika i gramatička značenja u povelji Kulina bana*, na istom mjestu, 77-97; MLADENOVIĆ A., *Pretpostavka o jednoj glasovnoj osobini u povelji bana Kulina*, na istom mjestu, 99-103; DRAGČILOVIĆ D., *Apoka-*

Pored Ćirkovićevog, i niz novijih radova apostrofira sintetički pristup prikaza mjesta i uloge kulture srednjovjekovne Bosne u evropskim okvirima.¹⁶⁴

- lipa bosanskih krstjana i staroslovensko književno nasleđe, KI XIII/52, Beograd 1981, 603-610; ISTI, *Crkvena književnost u srednjovjekovnoj Bosni do sredine XIII veka*, KI XVI/59, Beograd 1983, 339-346; ISTI, *Istorija srednjovjekovne bosanske književnosti*, KI XVI/61, Beograd 1983, 87-128; ISTI, *Biblijska književnost u srednjovjekovnoj Bosni*, KI XVI/62, Beograd 1983, 213-258; GOŠIĆ N., *Bosansko rukopisno evanđelje Sofijske narodne biblioteke "Kiril i Metodij"*, Radovi ANU BiH 70, Odjeljenje društvenih nauka 21, Sarajevo 1981; NEDIĆ M., *Bosančica - dragulj povijesti bosanskohercegovačke pismenosti*, Hrvatski narodni godišnjak 1999, HKD Napredak, Sarajevo 1998, 97-102; NIKOLAJEVIĆ I., *Toma Arhidakon, "Anastazije Bibliotekar" i Jene Bori u kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine*, ZRVI 24-25, Beograd 1986, 134-149; PRIJATELJ K., *Prilog pripadnosti minijatura Misala vojvode Hrvoja*, Radovi 23 RPZ 10 (1983-1984), Zadar 1984, 311-319; REDEP J., *Specifičnosti i zajedničke karakteristike jugoslovenskih srednjovjekovnih književnosti*, Radio Sa XV/55, Sarajevo 1987., 247-252. Uporedi, DRAGOJLOVIĆ D., *Istorija srpske književnosti u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, Svetovi, Novi Sad 1997.
163. ĆIRKOVIĆ S., *Dvor i kultura u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, Bosna i Hercegovina u tokovima, 61-69.
164. FEKEŽA L., *Srednjovjekovna Bosna u tokovima evropske civilizacije*, Bosna i svijet ..., 39-45; ISTA, (s GAVRILOVIĆ M.), *Srednjovjekovne crkve u Bosni i Hercegovini*, BF V/8, Sarajevo 199., 219-233; GLAVAŠ T., *Crkve u Bosni i Hercegovini od IX do XIII stoljeća*, Napredak (kalendar), Sarajevo 1991, 55-65; HARISIJADIS M., *Illuminacija rukopisa bosanskog porekla u srednjem veku*, Glas SANU 354, Odeljenje istorijskih nauka 6, Beograd 1988, 91-135; KARAMEHMEDOVIĆ M., *Umjetnička obrada metala*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980; LOVRENOVIĆ D., *Bosansko-humski mramorovi - stećci*, BF VI/7, Sarajevo 1997, 94-139; ISTI, *Srednjovjekovna Bosna i srednjoevropska kultura*, Forum Bosnae 5, Sarajevo 1999, 177-206; LOVRENOVIĆ I., *Labirint i pamćenje. Kulturnohistorijski esej o Bosni*, Klagenfurt-Celovac 1994; MAKSIMOVIĆ J., *Mileševa i bosanska minijatura*, Mileševa u istoriji srpskog naroda ..., 155-163; ĆELIĆ DŽ., *Prilog proučavanju porijekla stare bosansko-hercegovačke gradske kuće*, Slovo Gorčina 12, Stolac 1984, 38-44; MIKULIĆ P., *Elementi gotike u sakralnoj arhitekturi Jajca*, BF V/8, Sarajevo 1997, 204-218; ISTA, *Utjecaj islamske umjetnosti na formiranje gotičkog stila i kontinuitet srednjovjekovnih formi u Bosni*, BF VI/9, Sarajevo 1998, 149-168; ISTA, *Bosna i europska gotika*, Dijalog IV/4, Sarajevo 1998, 176-194; MUŠETA-AŠČERIĆ V., *Utjecaj Istoka i Zapada na nastanak i razvoj urbanih naselja u Bosni u XV. stoljeću*, Bosna i svijet ..., 55-63; NILEVIĆ B., *Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne*, Zvuk 2, Sarajevo 1980, 72-73; PETROVIĆ Đ., *Ukrštanje i sažimanje različitih uticaja u materijalnoj kulturi Bosne i Hercegovine*, Bosna i Hercegovina u tokovima ..., 71-97; RADOJKOVIĆ B., *Materijalna kultura bosanske vlastele*, Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995., 67-83; REDŽIĆ H., *Društveno-ekonomske i političke osnove srednjovjekovne umjetnosti u Bosni i Hercegovini*, Radio Sa IX/29, Sarajevo 1980, 549-565; ISTI, *Društveno-ekonomske i političke osnove srednjovjekovne umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Radovi ANU BiH 79, Odjeljenje tehničkih nauka 10, Sarajevo 1986; ŽIVKOVIĆ P., *Utjecaj ekonomsko-socijalnih prilika iz Dubrovnika i ostalih primorskih gradova na kulturne promjene u Bosni u XIV i XV stoljeću*, Radovi FF 25, RPZ 12 (1985-1986), Zadar 1986, 271-282.

Umjesto zaključka

Temeljnim vrijednostima u ovom razdoblju pripadaju radovi (monografije, članci, rasprave, prilozi, diskusije, recenzije i kritike) kojima je prezentiran dugotrajniji i ozbiljniji istraživački angažman autora. Neovisno od vidno različitih perioda, znatnog opterećenja i zatvaranja u drugom dijelu, oni su prepoznatljiva linija kojom se naučni pristup osmišljava, definira spoznaja, i ključno, u drugom dijelu razlikuju od dnevnopolitičke zloupotrebe historiografije.

Objavljivanje izvora za historiju srednjovjekovne Bosne ni u ovom periodu nije organizirano i sistematizirano, ali je i dalje unapređivano. Veće serijske publikacije razvijenijih centara izvan Bosne i Hercegovine, interesno, i dalje nastavljaju s objavljivanjem izvora prema ranije započetim okvirima prezentirajući, najčešće usputno, i izvore za historiju srednjovjekovne Bosne. Prazan hod u osmišljenosti školskog i obrazovnog prisustva pomoćnih historijskih nauka u Bosni i Hercegovini je neosporna smetnja u promjeni takvog stanja. Pristupom manjim tematskim okvirima i pojedinačnim dokumentima obogaćivan je fond objavljene građe. Značajnu osnovicu u definiranju zbirke izvora otvoren je detaljnijom obradom latinskih povelja i pisama. Rad na bibliografiji je dobio kvalitetno zaokruživanje i dalja proširivanja. Otvara se mogućnost osmišljavanja modernije standardizacije i prezentacije dostignutih proučavanja.

Raznovrsnost obrađivanih tematskih okvira, obilježen parcijalnošću i specijaliziranošću autora, rezultirao je značajnim produbljivanjima. Temeljnija sinteza i dalje je u sjeni Ćirkovićeve *Istorije srednjovjekovne bosanske države* iz 1964. Arheolozi su izvršili značajno zaokruživanje izradom *Arheološkog leksikona* i radom na topografiji unaprijedili opis srednjovjekovne Bosne. Ranosrednjovjekovlje je dobilo značajan pristup kojim su unapređuje produžetak naučnog dijaloga. Vanjskopolitički okvir detaljnije je rađen kroz odnose Bosne s Venecijom i Ugarskom, a s daljim produbljivanjima i u odnosu prema Dalmaciji, Dubrovniku i Bizantu. Unutrašnjopolitičke konture značajne pristupe dobile su za XV. stoljeće. Otvoren je pristup ideološkom i crkveno-političkom okviru historije srednjovjekovne Bosne. Pad Bosne je redefiniran.

Obradom niza župa i mjesta obogaćena je slika srednjovjekovne Bosne. Privreda i društvo dobili su svoja zaokruživanja i otvaranje novih pravaca. Pored obrade položaja Bosne u širim okvirima feudalne Evrope, otvaraju se i pristupi nedovoljno poznatim privrednim granama, kao i orijentaciji Bosne prema Dalmaciji. I izučavanje društva, feudalnog ustrojstva i stanovništva je uznapredovalo, sintetskim okvirom, istraživanjem migracija i definiranjem socijalnog i ekonomskog statusa. Pristup vjerskim odnosima obogaćen je tematskim zaok-

ruživanjima proučavanja katoličanstva, Crkve bosanske, dominikanaca i pravoslavlja.

Pored redefinirane sintetske obrade kulturne historije nizom pristupa pisanoj riječi, materijalnoj kulturi i umjetnosti, ideološkom i feudalnom okviru kulturnih kretanja, prezentirana saznanja otvaraju novi sintetički pristup.

Historiografska produkcija 1980-1998. u aktualnom međuprostoru pretpostavlja prevazilaženje zatvaranja detaljnijim sagledavanjem stanja i definiranjem novih pravaca u razvoju historiografije. Dobrom podlogom bi se mogao smatrati časopis medievalista. Niz otvorenih tematskih zaokruživanja, bibliografije pisane riječi o srednjovjekovnoj Bosni, zbirka izvora, vanjskopolitički okvir odnosa Bosne i Srbije, Bosne i Osmanskog carstva, monografska obrada Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića, sinteze topografije, vjere, kulture, te rad na sintezi historije srednjovjekovne Bosne, organiziranošću kroz projektna osmišljavanja, po uzoru na ovo razdoblje, unaprijedilo bi dosadašnje spoznaje.

Skraćenice:

AGM - Anton Gustav Matoš; ANALI - Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU/Zavoda za povijesne znanosti HAZU; ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine; AP - Arheološki pregled; AV - Arhivski vijesnik; BF - Bosna franciscana; BIGZ - Beogradski izdavački grafički zavod; BKC - Bosanski kulturni centar; CANU - Crnogorska akademija nauka i umjetnosti; CCP - Croatica Christiana Periodica; DH - Dubrovački horizonti; Članci i građa - Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne; EJ - Enciklopedija Jugoslavije; ES - Enciklopedija Slovenije; FF - Filozofski fakultet; FTS - Franjevačka teologija Sarajevo; GADAR - Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika; GDI - Godišnjak Društva istoričara; GEM - Glasnik Etnografskog muzeja; GPF - Godišnjak Pravnog fakulteta; GPM - Godišnjak Pomorskog muzeja; GR IZ - Glasnik Rijaseta islamske zajednice; GZH - Grafički zavod Hrvatske; GZM (A/E) - Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija/Etnologija); HAD - Historijski arhiv Dubrovnik; HAZU - Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; HKD - Hrvatsko kulturno društvo; HM - Hrvatska misao; HZ - Historijski zbornik; IČ - Istorijski časopis; IG - Istorijski glasnik; IZ - Istorijski zbornik; JAZU - Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti; JF - Južnoslovenski filolog; JIČ - Jugoslovenski istorijski časopis; JLZ - Jugoslovenski leksikografski zavod; KI - Književna istorija; MH - Matica hrvatska; MS - Matica srpska; NEV - Nova et vetera; NS - Naše starine; NZ - Novopazarski zbornik; POF - Prilozi za orijentalnu filologiju; Radio Sa - Radio Sarajevo Treći program; Radovi - Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb;

Radovi, RPZ - Radovi Filozofskog fakulteta, Razdio povijesnih znanosti, Zadar; Radovi FF - Radovi Filozofskog fakulteta; Radovi HDZU - Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost; Radovi Zavoda - Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zadar; SANU - Srpska akademija nauka i umjetnosti; RASPRAVE - Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti, Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU; SIJ - Savez istoričara Jugoslavije; SKZ - Srpska književna zadruga; SP - Starohrvatska prosvjeta; SV - Studia Vrhbosniensia; ŠK - Školska knjiga; VIG - Vojnoistorijski glasnik; ZAD - Zbornik Arheološkog društva; Zbornik - Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb; ZČ - Zgodovinski časopis; ZFF - Zbornik Filozofskog fakulteta; ZIRAL - Zajednica izdanja "Ranjeni labud"; ZKM - Zbornik krajiških muzeja; ZRVI - Zbornik radova Vizantološkog instituta.

S u m m a r y

THE HISTORIOGRAPHY LITERATURE ON THE MEDIEVAL BOSNIA PUBLISHED IN THE COUNTRY AND ABROAD (1980-1998)

In this period the essential values have those works where long years and serious reserches of a cetain author took place. The published sources on the medieval history of Bosnia, not even in this period was well organized, systematized and further advanced. The variety of topics was characterized by certain parts and authors' specialization. the results were fairly established. the basic synthesis is still in the shadow of Ćirković's History of the Medieval Bosnian State. Archeologists completed the issue by the Archeologic lexicon and their work on topography, so they contributed to the description of the medieval Bosnia. The scientific dialogue was continued by the new views on the early Middle Ages. The foreign policy was more detailed in the relations of Bosnia and Venice and Hungary, but more detailed in relations to Dalmatia, Dubrovnik and Byzantine. the important approaches to the inner political affaires took place in the XV century. The way was opened to the ideological

and church-political frame of history of the medieval Bosnia. The decline of Bosnia was redefined. The researches of a series of regions and localities the picture of the medieval Bosnia was enriched. The economy and the society and the new directions were completed. The studies of the society, the feudal system and population marked a progress. A synthetic frame, the researches on migrations, social and economic status was defined. The approach to the religious relation was enriched by the studies of Catholicism, the Bosnian church, Dominicans and Orthodoxy. Besides of the Redefined synthetic study of the cultural history, a series of researches on the written word, material culture and art,s ideologic and feudal cultural events, the achieved knowledge open a new synthetic approach. The historiography production (1980-1998) at the actual time assuming to overcome the closing up but the detailed realization of the condition. To define the new directions in the development of the historiography. The paper is defined in the same direction.

Enes Pelidija

OSNOVNI REZULTATI BOSANSKOHERCEGOVAČKE HISTORIOGRAFIJE OSMANSKOG PERIODA (od 1463. do kraja XVIII STOLJEĆA) U POSLJEDNJE DVIJE DECENIJE XX STOLJEĆA

Sve do 80-tih godina ovog stoljeća većina znanstvenika koji su proučavali prošlost Bosne i Hercegovine osmanskog perioda objavljivali su osmansku građu, kao orijentalisti i pisali historijske radove. O tim orijentalistima i historičarima kakvi su bili Safvet beg Bašagić, Hamdija Kreševljaković, Vladislav Skarić, Nedim Filipović, Branislav Đurđev, Hamid Hadžibegić, Hazim Šabanović, Mehmed Mujezinović, Alija Bejić, Ešref Kovačević, Adem Handžić, sve do, Ahmeda S. Aličića prije nepune dvije decenije pisao je akademik Avdo Sućeska.¹ U tom referatu prof. Sućeska ukazuje i na potrebu daljeg produbljiivanja dotadašnjih saznanja o prošlosti Bosne i Hercegovine osmanskog perioda. On takođe ukazuje i na otklanjanje izvjesnih propusta, nepreciznosti, pa i netačnosti. Bio je to uvod u jednu novu fazu bosanskohercegovačke historiografije kada orijentalisti više pažnje posvećuju prevođenju i objavljuju dragocjenu osmansku arhivsku građu i time daju izuzetno značajan doprinos, a historičari se sve više usredsređuju na svoj dio posla. To je rezultiralo objavljivanjem izvora istočne i zapadne provenijencije, kao i brojnih historijskih djela. U tome prednjače znanstvenici srednje i mlade generacije.

Među prvim nagovještajima da su neke ranije teze naučno prevaziđene i netačne ukazuje Ahmed S. Aličić u svom radu *Razdoblje turske (osmanske) vlasti* koji je štampan u drugom tomu *Enciklopedije Jugoslavije*. U tom prilogu - studiji dr Aličić donosi historijski pregled osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini od 1463. do 1878. godine. Cio rad pisan je pregledno, tematski i hronološki sa više podnaslova "Uspostava i organizacija osmanske vlasti", te o spa-

1 Avdo Sućeska, *Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke historiografije o osmansko - turskom periodu i njeni dalji rezultati*, Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945. - 1982.), ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXV, odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo 1983, pp. 37 - 53

hijsko - timarskom sistemu, feudalcima i raji, državnom vlasništvu nad zemljom, širenju islama, društvenoj podijeljenosti, o nasljeđivanju timara, razvoju gradova i privrede, porezima, čiflučenju, položaju vjerskih zajednica i o vojno - političkoj situaciji Bosanskog ejaleta.²

Sva navedena poglavlja autor piše na osnovu ranijih znanstvenih rezultata, ali i potpuno novih podataka do kojih je došao na osnovu arhivske građe osmanskog porijekla. Zato i ne iznenađuje pozitivno, kao i poneko negativno reagovanje pojedinaca koji su pokušali osporiti iznošenje novih naučnih rezultata dr. Aličića. Poseban doprinos ovog enciklopedijskog izdanja su izvjesne korekcije i nagovještaj novih historijskih pogleda na osmansku vladavinu u Bosni i Hercegovini i dijelovima susjednih zemalja koji su stoljećima bili u sastavu Bosanskog ejaleta. Isto tako u ovom radu dr Aličić ispravlja neke terminološke nazive, a za druge koje navodi a općeprihvaćeni su, nagovještava da imaju i adekvatnije nazive.

a) Objavljene studije

Zahvaljujući svim postignutim znanstvenim rezultatima interesovanje za historiju Bosne i Hercegovine, kako domaće, tako i strane javnosti postaje još veće. U želji da se zainteresiranim kaže nešto više o prošlosti naše zemlje, u protekle dvije decenije pored brojnih radova objavljeno je i više studija. U njima je veliki dio posvećen i 415 godina osmanske vladavine.

Jedna od prvih takvih studija objavljenih u posljednjih dvadeset godina je *Istina o Bosni i Hercegovini - činjenice iz istorije B i H.*³ Kako navode njeni autori Dubravko Lovrenović, Avdo Sućeska, Ibrahim Tepić i Vlado Azinović cilj im je bio da "umjesto mnoštva dezinformacija, stereotipija i nagađanja o Bosni i Hercegovini, čitalac po prvi put nađe na jednom mjestu oslonac iz istorijske građe koji je naučno verificiran".⁴ Pod naslovom *Osnovne osobnosti položaja Bosne u osmansko - turskoj državi* na stranicama ove knjige akademik Sućeska piše o osmanskom periodu Bosne i Hercegovine.⁵ Izišla u predvečerje agresije, ova knjiga izazvala je veliku pažnju kako domaćih, tako i stranih znanstvenih krugova. To govori i podatak o njenom čestom citiranju.

Međutim, u toku same agresije na Bosnu i Hercegovinu interesovanje o našoj domovini postaje još veće. To je rezultiralo objavljivanjem novih studija iz njene historije. Njih su pisali i domaći i strani historičari. U pojedinim studijama autori su nekritički preuzimali starije i na pojedinim mjestima i pitanjima davno

2 *Enciklopedija Jugoslavije*, 2 BJE-CRN, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1982, pp. 174-189; *Separat SR Bosna i Hercegovina*, JLZ, Zagreb 1983., pp. 86-101

3 Sarajevo 1991, pp. 86

4 ibidem, 4

5 ibidem, 29 - 43

prevaziđene podatke. Ova napomena je neophodna iz razloga što su svi autori dobronamjerni i cijenjeni historičari. Pažljiviji čitaoci, a posebno orijentalisti i historičari će uočiti te propuste, ali u tim djelima saznati i neke nove činjenice.

Prva od knjiga koja donosi cjeloviti historijat Bosne i Hercegovine je *Povijest Bosne* Noela Malkolma. Knjiga ovog britanskog historičara prvo je objavljena u Londonu 1994. godine, a u narednoj godini prevedena je i štampana i na naš jezik. Na njenim stranicama autor je u poglavljima: *Rat i otomanski poredak 1463-1606; Islamizacija Bosne; Srbi i Vlasi; Rat i politika u osmanskoj Bosni 1606-1815; Gospodarski život, kultura i društvo u otomanskoj Bosni 1606-1815; i Židovi i Romi u Bosni* pisao o historijatu Bosne i Hercegovine pod sultanovom vlašću.⁶ Svi doneseni podaci pisani su na osnovu objavljenih izvora i literature, a knjigu je preveo Zlatko Crnković.

Iste 1994. godine John V. Fine Jr. i Robert J. Donia su takođe objavili knjigu o Bosni i Hercegovini. O osmanskom periodu pisali su u poglavlju *Vjerske promjene u Bosni pod Osmanlijama* (pp. 28-56). Već u januaru 1995. godine knjiga je prevedena na bosanski jezik pod naslovom *Bosna i Hercegovina - tradicija koju su izdali*.⁷ Kao i prethodna, i ova knjiga pisana je na osnovu objavljenih izvora i literature.

Veoma interesantne podatke o Bosni i Hercegovini osmanskog perioda susrećemo i na stranicama knjige Jozefa Matuza *Osmansko carstvo* u prijevodu Nenada Moaćanina.⁸ Pišući o Osmanskom carstvu i njegovim pokrajinama, profesor Matuz piše i o Bosni, njenom mjestu i ulozi u sklopu Imperije.

U ratnom periodu devet saradnika sa Instituta za istoriju, katedre za historiju Filozofskog fakulteta i Pravnog fakulteta u Sarajevu napisali su knjigu *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Zbog velike zainteresovanosti znanstvene javnosti i šire čitalačke publike knjiga je doživjela dva izdanja. U drugom je obogaćena prilogom još jednog autora.⁹ U ovom djelu o posljednjim danima srednjovjekovne bosanske države piše dr Marko Šunjić u poglavlju *Kraj srednjovjekovne bosanske države* (pp. 83-97). Vrijednost ovog priloga je što akademik Šunjić na osnovu novih historijskih izvora znanstveno pobija dugo prihvaćenu tezu da je pred dolaskom osmanske vojske i njenog vladara sultana Mehmeda II Fatiha "Bosna šaptom pala". Upravo, autor ovog dijela piše o velikom i hrabrom otporu njenih branilaca.

6 Noel Malkolm, *Bosnia: A short history*, XXIV, London 1994, pp. 340; i s t i, *Povijest Bosne - kratki pregled*, Zagreb - Sarajevo 1995, pp. 370. Na osmanski dio u prijevodu odnose se stranice od 57 do 161.

7 Robert J. Donia, John V. A. Fine Jr, *Bosnia and Herzegovina a tradition Betrayed*, Harvard 1994; i s t i: *Bosna i Hercegovina - tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995, pp. 238, prijevod sa engleskog na bosanski jezik Nura Dika Kapić.

8 Zagreb 1992, pp. 223

9 Sarajevo 1994, pp. 337, i Sarajevo 1998, pp. 434

Druga dva priloga dr Behije Zlatar *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463-1593)* (pp. 99-134) i dr Enesa Pelidije *Bosanski ejalet od 1593. godine do Svištovskog mira 1791. godine* (pp. 135-175) pisana su na osnovu dotadašnjih historijskih saznanja sa više podataka koji su do tada bili poznati jedino u užim stručnim krugovima.

U cilju boljeg poznavanja prošlosti Bosne i Hercegovine pregledno, jasno piše akademik Muhamed Filipović u svojoj studiji *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*.

Osnovni zadatak, kako to i autor ističe, je da ova knjiga donese "temeljne i maksimalno pouzdane činjenice o zemlji i državi koja se zove Bosna i Hercegovina, u poglavljima *Bosna pod osmanskom upravom (76-86)*, *Osmanski period u kulturi Bosne i Književnost Bosne u osmanskom periodu (131-149)* akademik Filipović piše o osmanskom periodu. Kao i prethodne, i ova knjiga doživjela je dva izdanja.¹⁰

Jedan od najboljih znalaca Bosne osmanskog perioda dr Adem Handžić je, takođe u cilju bolje informisanosti strane javnosti, o prošlosti Bosne i Hercegovine u vrijeme agresije objavio knjigu *Studije o Bosni - historijski prilozi iz osmansko - turskog perioda*.¹¹ I ova knjiga doživjela je drugo izdanje na engleskom jeziku.¹² Na stranicama ovih studija dr. Handžića su njegovi od ranije objavljeni radovi u stručnim publikacijama. Neke od uvrštenih ovaj cijenjeni orijentalista i historičar dopunio je novim podacima iz osmanskih dokumenata.

b) Administrativno-upravna organizacija i društveni odnosi

U posljednje dvije decenije na temu administrativno - upravne organiziranosti i društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini objavljeno je više radova. Iako je u prethodnom periodu, prije ovog vremena o kome govorimo, na ovu temu objavljeno više značajnih studija i radova, i dalje se ima još puno pisati. To nam pokazuje i knjiga Ahmeda S. Aličića *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*.¹³ Iako nam naslov sugerira da se spomenuta studija odnosi na XIX stoljeće, čitajući je vidimo da autor s pravom govori i o ranijem vremenskom periodu. Na osnovu nove arhivske građe dr Aličić na stranicama ove studije donosi nove podatke, ali i koriguje izvjesne do tada općeprihvaćene stavove. Jedan od takvih je da je sve do XIX stoljeća bihački sandžak vojno, ali ne i civilno izdvojen iz bosanskog sandžaka. Posebno su interesantni i korisni podaci o administrativnim institucijama i njihovoj organizaciji.

10 Sarajevo 1996. I 1997, pp. 176

11 IRICA, Istanbul 1994, pp. 310

12 A Survey of Islamic Cultural Monuments Until the End of the Nineteenth Century in Bosnia, Istanbul 1996.

13 Sarajevo 1983, pp. 190

Pišući o administrativno-upravnoj podjeli osmanske države i njenih ejaleta u XVIII stoljeću turski historičar Fahameddin Basar piše i o Bosanskom ejaletu i njegovoj administrativno-upravnoj organizaciji. Spomenuti autor donosi imena bosanskih namjesnika, uglednijih ličnosti i opisuje administrativno uređenje Bosanskog ejaleta u vremenskom periodu između 1717. i 1730. godine.¹⁴

U više stručnih časopisa na ovu temu pisali su orijentalisti i historičari.¹⁵ Svi ti radovi ukazuju da su osmanske vlasti vodile računa o administrativno-upravnoj organizaciji i društvenim odnosima u Bosni i Hercegovini.

c) Vojni aspekt

Pored administrativno - upravnog, osmanske vlasti vodile su velikog računa i o bezbjednosno vojnom stanju. Uz većinu bosanskohercegovačkih gradova bila su veća ili manja vojna utvrđenja. Razlog za relativno veliki broj tvrđava bio je u činjenici što je, tokom cijele sultanove vlasti na teritoriji Bosanskog ejaleta, od 1580. godine kada je osnovana kao posebna pokrajina, Bosna bila krajište (serhat). Do bečkog rata 1683. godine Bosanski ejalet je bio prostor odakle su u pravcu sjevera išle ofanzivne osmanske vojne akcije, a od bečkog rata (1683.-1699.) bio je to najistureniji ejalet evropskog dijela Osmanskog carstva. Zato se i u bosanskohercegovačkoj historiografiji, kao i kod svih onih

14 Fahameddin Basar, *Osmanli eyalet tevcihati (1717-1730)*, Ankara 1997, pp. 359

15 Avdo Sućeska, *Pokušaji muslimanske raje u Bosni da se oslobode rajinskog statusa u XVIII stoljeću*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXXIII, Sarajevo 1985, pp. 235-246; i s t i, *Obim autonomije Poljica u osmansko-turskoj državi*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. XXXII 1984, Sarajevo 1985, pp. 279-290; Nedim Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju 36/1936, Sarajevo 1987, pp. 149-180; Muhamed Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18. Stoljeća*, Historijski zbornik 1980.-1981., Zagreb 1982, pp. 99-137; Ahmed S. Aličić, *Nahija Drežnica pod osmanskom upravom*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini - Etnografija 37, Sarajevo 1982, pp. 3-14; Fehim Dž. Spaho, *Skradinska nahija 1574*, Acta historico - oeconomica Jugoslaviae 16, Zagreb 1989, pp. 79-107; i s t i, *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, Acta historico - oeconomica Jugoslaviae 13/1986, Zagreb 1986, pp. 47-86; Ejup Mušović, *Nahija Jeleč u XVI veku - kadiluk Novi Pazar - sandžak Bosna*, Novopazarski zbornik br. 5, Novi Pazar 1981, pp. 41-75; i s t i, *Nahija Mileševo krajem XV vijeka*, Istorijski zapisi, god. 62, br. 1-2, Titograd 1989, pp. 11-22; Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22. i 23. aprila 1995. godine u Sarajevu - *Društveni i državno - pravni kontinuitet Sandžaka*, Sarajevo 1996, pp. 282; Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)*, Sarajevo 1989, pp. 304; i s t i, *Prilike u Bosanskom ejaletu uoči tursko - mletačkog rata 1714-1718. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 37/1987, Sarajevo 1988, pp. 159-172; A. Željzkova, *Bosnija pod osmanskoj vlast'ju u XV-XVII vv.*, *Osmanskoja imperija: gospodarstvennaja vlast' i social' napolitičeskoja struktura*, Moskva 1990, pp. 167-184; Marko Šunjić, *Trogirski izvještaji o osvajanju Bosne (1463 -)*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1989, pp. 139-157; Hatidža Čar - Drnda, *Teritorijalna i upravna organizacija vi-sočke nahije do početka 17. stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju 37/1987, Sarajevo 1988, pp. 185-197; Madžida Selmanović, *Jajačka nahija u opširnom popisu za bosanski sandžak iz 1562. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45/1994. - 95., Sarajevo 1996, pp. 207 - 279

naučnih radnika koje interesuje prošlost Bosne i Hercegovine osmanskog perioda, velika pažnja poklanja vojnom aspektu. U posljednje dvije decenije u ovom pitanju su napravljene znatni pomaci. Ti novi znanstveni rezultati iz vojne historije Bosne i Hercegovine postignuti su zahvaljujući i radovima ranijih osmanista i historičara koji su pisali na ovu temu.

Međutim, u posljednjih 29 godina bilo je više znanstvenih skupova o vojnom aspektu na području cijele ex Jugoslavije, pa time i Bosne i Hercegovine. Među takvima je i znanstveni skup održan od 23. do 25. studenog 1981. godine u Zagrebu na temu vojnih krajina. Na njemu je uzelo učešća preko 100 naučnika iz više zemalja. Podneseni referati štampani su u posebnom zborniku pod naslovom *Vojna krajina, povijesni pregled - historiografija - rasprave*. Navedeni Zbornik za štampu je priredio Dragutin Pavličević.¹⁶ Od 28 objavljenih referata, tri se djelimično odnose na prostore Bosne i Hercegovine u XVI i XVII stoljeću.¹⁷ I za knjigu Vojina S. Dabića *Banska krajina (1688.-1751.), prilog istoriji srpskog i hrvatskog naroda i krajiškog uređenja u Baniji*¹⁸ može se kazati da se djelimično odnosi i na prostore Bosne.

Sljedeći znanstveni skup na ovu temu održan je u Sinju od 23. do 25. oktobra 1987. godine pod nazivom *Sinj i Cetinska krajina u vrijeme osmanlijske vlasti*.¹⁹ Na stranicama ovog Zbornika objavljeno je 11 referata. Među njima su i radovi Fehima Dž. Spahe i Enesa Pelidije koji pišu o ovom kraju u toku i poslije osmanske uprave. Po prvi put je konkretno na osnovu izvorne arhivske građe pisano i na temu Sinjske alke.²⁰

Sličan skup na temu vojne historije održan je i u Beogradu 1987. godine. I sa toga međunarodnog skupa štampan je Zbornik radova pod nazivom *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira*.²¹ Svojim radovima Adem Handžić, Fehim Dž. Spaho i Avdo Sućeska obogatili su saznanja o vojno - fortifikacionim objektima na prostoru Bosanskog ejaleta.²² O vojnoj organizaciji u Bosanskom ejaletu Adem Handžić objavio je poseban rad

16 Zagreb 1984, pp. 476

17 Nenad Moačanin, *Vlasi u požeškom sandžaku 1545-1581*, pp. 193-199; Šime Peričić, *Vojna krajina u Dalmaciji*, pp. 199-207; Milan Kruhek, *Stvaranje i utvrđivanje odbrambene granice na Kupu u XVI i XVII stoljeću*, pp. 215-259

18 Beograd - Zagreb 1989, pp. 229

19 Sinj 1989, pp. 229

20 Fehim Dž. Spaho, *Vojna organizacija turske vlasti u Kliškom sandžaku u XVII stoljeću*, pp. 73-81; Enes Pelidija, *Pokušaj osvajanja Sinja od strane osmanske vojske 1715. godine*, pp. 167-177

21 SANU, knj. XLVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 12, Beograd 1989. godine

22 Adem Handžić, *O organizaciji krajine Bosanskog ejaleta u XVI stoljeću*, pp. 77-91; Fehim Dž. Spaho, *Organizacija Vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću*, pp. 101-114; Avdo Sućeska, *Nasljeđivanje službi bosanskih graničara po sistemu odžakluka*, pp. 69-76

*O organizaciji vojne krajine Bosanskog ejaleta u XVII stoljeću (sjeverna i sjeverozapadna granica).*²³

O brojnim ratovima koji su se u toku osmanske vladavine do kraja XVIII stoljeća vodili na teritoriji Bosne i Hercegovine, odnosno Bosanskog ejaleta, kao i o učešću njegovog stanovništva na frontovima daleko od njihove domovine u proteklom periodu objavljeno je više studija i radova. Tom problematikom su se podjednako bavili kako domaći, tako i strani historičari.²⁴ Brojne objavljene

23 Prilozi Instituta za istoriju, XXIII, 24, Sarajevo 1988, pp. 45-60

24 Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth - Century Bosnia*, Bul, Leiden - New York - Koln 1997, pp. 190; Ferdinand Hauptmann - Milan Vasić - Alija (treba Abdulah - prim. E. P.) Polimac - Rudiger Malli, *Die Reichsgeschichte Mehmed Subhi's 1738-1740*, Graz 1987, pp. 229; Omer Novljanin - Ahmed Hadžinesimović, *Obrana Bosne 1736.-1739.*, Dvije bosanske kronike, preveli i priredili dr Fehim Nametak i dr Lamija Hadžiosmanović, Zenica 1994, pp. 140; Muhidin Pelešić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, pp. 87; Raif Hajdarpašić, *Kolašinska kapetanija i bošnjački narod*, Sarajevo 1996, pp. 126; Gligor Stanojević, *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*, Beograd - Zagreb 1987, pp. 172; Fadil Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu (provala Eugena Savojskog u Sarajevo 1697.)*, Sarajevo 1997, pp. 232; Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)*, Sarajevo 1989, pp. 304; Bogumil Hrabak, *Trebinje, Popovo i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vrijeme morejskog rata*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XVI, br. 17, Sarajevo 1980, pp. 69-100; Enes Pelidija, *Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru 1706-1714. godine*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XVI, br. 17, Sarajevo 1980, pp. 101-129; i s t i, *O ulozi ruskog pukovnika Mihaila Miloradovića u dizanju ustanka crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena 1711. godine protiv turske vlasti*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XVII, br. 18, Sarajevo 1981, pp. 221-231; Avdo Sućeska, *Prilike u Bosni prije i poslije osvajanja Sarajeva od strane princa Eugena Savojskog (prema domaćim i osmansko-turским izvorima)*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XIX, br. 20, Sarajevo 1984, pp. 143-151; Enes Pelidija, *Tursko - ruski rat 1711. godine i pokreti crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XX, br. 21, Sarajevo 1985, pp. 257-269; Ignacij Voje, *Zasliševanje ujetnikov iz Bosne v času turških upadev v slavenske dežele*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XXIII, br. 24, Sarajevo 1988, pp. 33-44; Bogumil Hrabak, *Zapadna Bosna u zbivanjima kandijskog i morejskog rata*, Istorijski zbornik, god. III, br. 3, Banjaluka 1982, pp. 7-37; Dušanka Bojanić, *Dvije godine bosanskog krajišta (1479. i 1480.) - prema Ibn Kemal*, Prilozi za orijentalnu filologiju 36/1986, Sarajevo 1987, pp. 313-331; Zejnil Fajić, *Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga VII-VIII, Sarajevo 1982, pp. 89-109; Sabira Huseđžinović, *Džamije Banje Luke u planovima austrijskih ratnih karata iz XVIII stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju 47-48/1997-98, Sarajevo 1999, pp. 101-127; Avdo Sućeska, *Uloga ajanluka (ajanlik) u učvršćivanju vlasti bosanskih kapetana*, Godišnjak Pravnog fakulteta XXXVI, Sarajevo 1988, pp. 335-372; Bosna, Hrvatska, Hercegovina: zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Lugia Ferdinanda Marsiglia krajem XVII stoljeća, priredio Hamdija Hajdarhodžić, Zagreb 1996, pp. 177; Bogumil Hrabak, *Turske gradnje i dogradnje u fortifikacijama Herceg Novog*, Boka, 17, Herceg Novi 1985, pp. 71-85; Behija Zlatar, *O sudbini ratnih zarobljenika u Sarajevu u XVI stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990, Sarajevo 1990, pp. 259-266; Hamdija Hajdarhodžić, *Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XI-XII, Sarajevo 1985, pp. 289-330; Avdo Sućeska, *Izgradnja šajki u Bosni u XVI i XVII stoljeću za potrebe turske riječne flote*, Istorijski zbornik III, 3, Banja Luka 1982, pp. 37-45

knjige i radovi još više su obogatili naša saznanja o vojnom značaju Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću do kraja XVIII stoljeća. Naročito su nova saznanja iz ratova na tlu Bosanskog ejaleta iz XVII i XVIII stoljeća. Međutim, ostala su još mnoga otvorena pitanja, a posebno o istaknutijim ličnostima i nekim događajima o kojima donedavno nismo znali ni najosnovnije. Na to nam ukazuju i neki radovi u kojima se spominju poznatiji vojni zapovjednici i porodice koje su davale istaknutije vojne kadrove.²⁵ Svemu napisanom iz vojnog aspekta ubuduće treba posvetiti još više pažnje, te pisanjem manjih radova na ovu temu započeti raditi monografije, kako je to u nauci i uobičajeno.

Dva okrugla stola organizirana od strane Instituta za istoriju u Sarajevu o Bosanskoj Posavini²⁶ i vezama Bosne i svijeta²⁷ djelimično se odnose i na vojni aspekt Bosne osmanskog perioda. Takođe je o vezama Bosne sa susjednim zemljama, ali i udaljenim državama objavljeno u stručnim časopisima više radova.²⁸ Time su se saznanja iz višestoljetne prošlosti Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću još više upotpunila.

d) Gradovi

O urbanom razvoju bosanskohercegovačkih gradova, koji su uglavnom i nastali u osmanskome periodu, pišu mnogi historičari. Na ovu temu u proteklome periodu održano je više naučnih skupova. Jedan od takvih je u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu organizirao Institut za istoriju u Sarajevu, a u povodu pola milenija njegovog nastanka. Skup je održan od 19. do 21. marta 1993. godine u opkoljenome gradu. Sa ovog znanstvenog skupa objavljena su 54 rada u posebnoj publikaciji pod nazivom *Prilozi historiji Sarajeva - pola milenija Sarajeva*.²⁹ Većina publikovanih radova (23) odnosila se na osmanski period.

25 Hamid Hadžibegić, *Gazi Isa beg*, Glasnik VIS-a u SFRJ, Sarajevo 1983, god. 46, br. 1-2, pp. 147-151; Mehmet Ibrahim, *Gazi Husrev Bey ve Bosna - Hersek'teki son durum*, Vakif Hafteşi, Ankara 1992, pp. 7-10; Enes Pelidija, *Život i djelo Ferhad-paše Sokolovića*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, br. 6, god. LIV791, Sarajevo 1991, pp. ; Ibrahim Filipović, *Bosanska muslimanska porodica, njen postanak, razvoj i uticaj u vremenu od 1574-1991. godine*, Sarajevo 1991, pp. 289

26 *Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine* (Zbornik radova sa okruglog stola održanog 24. XI 1994. godine u Sarajevu), Sarajevo 1997, pp. 256. Za osmanski period vidi rad: Enes Pelidija, *O Bosanskoj Posavini u osmanskome periodu (1463-1791)*, pp. 51-71

27 Zbornik radova sa okruglog stola u organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu održanog 15. i 16. Marta 1996. godine pod nazivom *Bosna i Svijet*. Pod istim naslovom je štampan i Zbornik, Sarajevo 1996, pp. 286

28 Bogumil Hrabak, *Dubrovčani u zapadnoj Bosni, 1463-1669. godine*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XIX, br. 20, Sarajevo 1984, pp. 119-126; Muhamed Hadžijahić, *Odnosi Bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku*, Istorijski zapisi, 33, 3, Titograd 1980, pp. 85-98; Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808, drugi dio, od 1526. do 1806*, Zagreb 1988, pp.

29 Sarajevo, 1997, pp. 531

I drugi skup na sličnu temu *Tragom bosanskohercegovačke prošlosti - o urbanom licu BiH* održan je u organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu 15. i 16. marta 1995. godine. Cilj ovog skupa bio je da se sa povijesnog stanovišta znanstveno i interdisciplinarno kaže o Bosni i Hercegovini kao civilizacijsko - urbanom prostoru, te o odnosu tradicionalnog i modernog u bosanskom društvu. Referati su objavljeni u posebnoj publikaciji pod nazivom *Urbano biće Bosne i Hercegovine*.³⁰ Radovi Izeta Rizvanbegovića, Vesne Mušete - Aščerić, Behije Zlatar, Amine Šiljak - Jesenković i Lamije Hadžiosmanović odnosili su se na bosanskohercegovačke gradove osmanskog perioda.³¹

Kao i o Sarajevu, i o Mostaru je 9. i 10. septembra 1996. godine održan naučni skup pod nazivom *Mostar kroz stoljeća*. Na njemu su uzeli učešća poznati orijentalisti i historičari. Na dvodnevnom skupu podnesena su 32 referata u kojima se govori o Mostaru i njegovoj okolini. Od navedenog broja sedam radova se odnose na osmanski period historijata ovog grada i književno stvaralaštvo ljudi sa ovog prostora.³²

Međutim, u proteklom periodu objavljeno je i više monografija. Tako je knjiga Behije Zlatar *Zlatno doba Sarajeva*³³ donijela nova saznanja o najvećem i najznačajnijem gradu Bosne i Hercegovine. Autor na njenim stranicama piše o šehar Sarajevu od vremena Gazi Isa bega Ishakovića, pa do kraja XVI stoljeća. To je vrijeme punog procvata ovog grada koji se ubrajao u najveće urbane sredine evropskog dijela Osmanskog carstva. Isti autor na ovu temu objavio je više radova koji su štampani u stručnim publikacijama.³⁴

Takođe je objavljena i knjiga Husage Čišića *Mostar u Herceg - Bosni*,³⁵ te reprint izdanje knjige Radoslava Lopašića *Bihać i bihaćka krajina - mjestopisne i poviestne crtice* koja je prvi put štampana davne 1890. godine u Zagrebu.³⁶ Takođe je u proteklom periodu objavljeno više monografija pojedinih gradova Bosne i Hercegovine³⁷ kao i onih koji su stoljećima bili u sastavu Bosanskog jeajeta.³⁸

30 Sarajevo 1996, pp. 222

31 ibidem, pp. 47-103

32 *Hercegovina*, časopis za kulturu i historijsko nasljeđe, br. 9, Mostar 1997., pp. 277

33 Sarajevo 1996, pp. 260

34 *Tipologija gradskih naselja u XVI stoljeću, Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)*, Zbornik radova SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja 36, Beograd 1988, pp. 63-73; *Unne ville typiquement urbaine des Balkans (XV-XIX siecle)*, 3, Belgrad - Paris 1991, pp. 25-29; i s t a ; *Pljevlja kao sjedište hercegovačkog sandžaka*, Društveni i državno - pravni kontinuitet Sandžaka, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22. i 23. aprila 1995.godine u Sarajevu, Sarajevo 1996, pp. 127-130

35 Mostar 1991, pp. 292

36 Bihać, reprint 1991, pp. 330

37 Grupa autora, *Modriča sa okolinom u prošlosti*, Modriča 1986, ; i s t o, *Fojnica kroz vijekove*, Fojnica - Sarajevo 1987, pp. 531; i s t o, *Sarajevo, fotomonografija*, Sarajevo 1997, pp. 261;

Pored monografija, koje su po mome mišljenju trebale biti brojnije, o urbanim sredinama Bosanskog ejaleteta objavljeno je daleko više članaka i priloga, kao i onih knjiga koje djelimično govore o osmanskome periodu pojedinih mjesta.³⁹ I pored brojnosti objavljenih radova, potreba za pisanjem monografija mnogih gradova nameće se kao obavezan zadatak za buduće autore.

e) Vakufi

Jedan od većih pomaka historiografije Bosne i Hercegovine osmanskog perioda u zadnje dvije decenije osjetio se u izučavanju historijata vakufa. Po nepisanom pravilu vakufi - osnivači vakufa su doprinijeli nastanku novih, te uvećavanju postojećih urbanih sredina. Takođe, vakufi su nezaobilazni u svim segmentima djelatnosti ljudi sa ovih prostora u vrijeme o kome govorimo. Zato nas i ne iznenađuje veće interesovanje znanstvenih krugova o ovoj problematici.

-
- Martin Udovičić, *Travnik i okolina*, Zagreb 1984, pp. 63; Faruk Muftić, *Foča - grad neprolazne ljepote 1470-1996*, Sarajevo 1997, pp. 183
- 38 Enes Pelidija - Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko - turske vlasti*, Pljevlja 1988, pp. 53, Ejup Mušović, *Tutin i okolina*, Etnografski institut SANU, Beograd 1985. pp.
- 39 Avdo Sućeska, *O mu'afijetu u bosanskom ejaletu*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XXI, br. 22, Sarajevo 1986, pp. 235-243; Adem Handžić, *O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXX, 1980, Sarajevo 1981, 169-179; i s t i, *Bosna'da XVI. yuzyilda kasablarin gelismesin bazi ozllikleri*, IX, Turk Tarih Kurumu, Ankara 1988, cild 2 den ayri basin pp. 895-900; Dušan Grabrijan, *The Bosnia Oriental architecture in Sarajevo with special reference to the contemporary one*, Ljubljana 1984, pp. 183; Gordana Sedić, *Banjaluka i okolica na njenim kartama od 16. do 18. vijeka*, Istorijiski zbornik, 3, Banjaluka 1982, pp. 167-172; Tucaković Šemsko, *Aladža džamija - fočanski biser*, Sarajevo 1991.; Nijazija Koštović, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, drugo izdanje, Sarajevo 1998, pp. 345; Ahmed S. Aličić, *Prilog izučavanju Ljubuškog i okolice u XV i XVI stoljeću - 100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, Zbornik radova, Ljubuški 1985, pp. 187-201; Hatidža Čar - Drnda, *Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoljeća*, Novopazarski zbornik, 8, Novi Pazar 1984, pp. 77-102; i s t a, *Naselje nahije Trgovišta prema podacima deftera iz 1527/30 godine*, Rožajski zbornik, IV, 4., Rožaje 1985, pp. 23-30; i s t a, *Visoko u sastavu Osmanskog carstva - XV-XVI stoljeće*, Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990, Sarajevo 1991, pp. 193-219; i s t a, *Prilog proučavanju prošlosti Fojnice i Kreševa od uspostave osmanske vlasti do početka 17. sto-ljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju 35/1985, Sarajevo 1986, pp. 133-161; i s t a, *Iz prošlosti Prijepolja*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XXII, br. 23, Sarajevo 1987, pp. 47- 54; Fehim Dž. Spaho, *Prilog istoriji grada Islama u Ravnim kotarima u 17. stoljeću*, Zadarska revija, Zadar 1985, pp. 353-361; i s t i, *Livno u ranim turskim izvorima*, Prilozi za orijentalnu filologiju 32-33/1982.-83., Sarajevo 1984, pp. 129-163; i s t i, *Nekoliko novih podataka o Stocu iz XV i XVI stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju 37/1987, Sarajevo 1988, pp 197- 203; i s t i, *Grad Sinj u turskoj vlasti*, Zbornik Cetinske krajine, knj. IV, Sinj 1989, pp. 55- 63.; i s t i, *Neke karakteristike varoških naselja u kliškom sandžaku u XVI i XVII stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju 38/1988, Sarajevo 1989, pp. 241-252; Avdo Sućeska, *Gradovi pod turskom vlašću do početka XIX stoljeća*, Enciklopedija Jugoslavije IV, JLZ, Zagreb 1986, pp. 521-525

U organizaciji IZ za Bosnu i Hercegovinu i Gazi Husrev begove biblioteke u Sarajevu 22. i 23. novembra 1982. godine održan je Simpozij na teme: I. *Institucija vakufa i njegova uloga u vjerskom životu muslimana* i II. *Institucije Gazi Husrev begova vakufa*. Učešće na skupu uzela su 24 naučna radnika. Oni su ukupno podnijeli 26 referata koji su štampani u časopisu *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*".⁴⁰ Po dva rada objavili su dr Adem Handžić i hafiz Mahmud Traljić.

Vakufi, vakifi i vakufname podjednako su interesantne i za orijentaliste i historičare osmanskog perioda. Zato nas i ne iznenađuje saznanje da svi oni koji su izučavali prošlost Bosne i Hercegovine osmanskog perioda, manje ili više pišu i o vakufima koji su nezaobilazni skoro u svim društvenim segmentima. U tom smislu objavljivanje 27 vakufnama u prijevodu orijentalista i historičara predstavlja za historiju veliki doprinos. Štampane su u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu u seriji *Monumenta turcica*.⁴¹ Za manje znalce ove problematike, redakcija Zbornika se potrudila da donese više informacija sa osnovnim podacima o svakom dokumentu. Iako je Orijentalni institut želio da štampa original faksimila, zbog velikih materijalnih troškova to nije bio u stanju da realizuje. Prevodioci ovih vakufnama su najpoznatija imena ove cijenjene znanstvene institucije i njeni vanjski saradnici. Među objavljenim vakufnamama su i pojedine koje su već ranije publikovane. No, zbog historijske važnosti i vakufname, i vakifa, ali i dobrog prijevoda uvrštene su u ovu publikaciju.

Uporedo sa vakufnamama, isti izdavač štampao je i dokumente iz muhimme deftera.⁴²

Rad na objavljivanju prijevoda novih vakufnama nastavljen je i u narednom periodu. No, istovremeno historičari na ovu temu objavljuju i nove radove. To još više doprinosi upoznavanju ove značajne institucije naše zemlje iz vremena osmanske uprave.⁴³

40 knjiga IX-X, Sarajevo 1983, pp. 341

41 *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustratnia, Tomus quintus, serija III, *Vakufname*, knj. 1, Sarajevo 1985, pp. 278

42 *Muhimme defteri*: dokumenti o našim krajevima, priredio Ešref Kovačević, Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta turcica, historiam Slavorum Meridionalium illustratia, t. 4, Serija III, *Muhimme defteri*, knj. 1, sv. 1, Sarajevo 1985. pp.

43 Fazileta Cviko - Hafizović, *O Gazi Husrevbegovom vakufu u Slavonskoj Požegi*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XI-XII, Sarajevo 1985, pp. Pp. 75-78; Klaus Schwarz - Hars Kurio, *Firuz beg, bosanski šandžakbeg u svjetlu njegove vakfije*, Prilozi za orijentalnu filologiju 32-33/1982.-83, Sarajevo 1984, pp. 115-129; Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima siđžila sarajevskog kadije iz godine 973,974 i 975/1564, 65. i 66. Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45/1994-95, Sarajevo 1996, pp. 99-133; Behija Zlatar, *Uloga vakufa u razvitku Mostara*, Hercegovina, časopis za historiju i kulturno nasljeđe, Mostar 1997, pp. 35-39; Adem Handžić, *Dokument o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XV-XVI, Sarajevo*

Prijevodi vakufnama, ali ovoga puta iz XVII stoljeća, nastavljeni su da se publikuju u stručnim časopisima. Prijevodi Behije Zlatar, Lejle Gazić, Bećira Džake, Bisere Nurudinović, Saliha Trake i Fehima Nametka publikovani su u posebnom broju *Priloga* za orijentalnu filologiju.⁴⁴ Nadam se da će se ovoj tematici i ubuduće posvetiti dužna pažnja.

f) Privreda

U odnosu na vakufe, vakife i vakufname koje su bili predmet interesovanja znanstvenika od 1980. godine do sada, o privrednoj djelatnosti pisano je manje nego što ova tema zaslužuje. Da je to tako pokazuje i spisak objavljenih radova.⁴⁵ Posebno su interesantni radovi o rudama i rudarstvu.⁴⁶ Vezano za trgovinu, privredu, gradove i tvrđave, interesantni su i radovi koji govore o putevima i onima koji obezbjeđuju njihovu sigurnost.⁴⁷ Mislim da bi u narednom periodu bilo potrebno organizirati jedan znanstveni skup na ovu temu, a i buduće magistarske radove i doktorske disertacije posvetiti ovoj problematici.

g) Konfesije i migracije

Za razliku od privredne djelatnosti, u proteklom periodu orijentalisti i historičari su posvetili veliku pažnju stanovništvu Bosanskog ejaleta. Naročito

1990, pp. 3-18, isti, *O specifičnostima nekih osmanskih popisa u vezi institucije vakufa u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990, Sarajevo 1991, pp. 237-242

44 Sarajevo 1996, pp. 279-383

45 Bogumil Hrabak, *Privreda Banjaluke i šire okoline do rata 1683-1699. godine*, Istorijski zbornik, god. I, br. 1, Banjaluka 1988, pp. 85-126; Ahmed S. Aličić, *Economic and confessional structure of population in Herzegovina at the end of XVI century*, Turk Tarih Kongresi 10, 22-26 Eylul, Ankara 1986, pp. 137; Josip Lutić, *Iz međunarodne djelatnosti hercegovačkih i bosanskih trgovaca u nautičko - brodskoj i lučko - trgovačkoj privredi Dubrovačke Republike 1570-1670. godine*, Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, br. 4, Mostar 1985, pp. 109-131; Marko Šunjić, *Trgovina bosanskim robljem*, "Napredak" kalendar za 1995. godinu, Sarajevo 1994, pp. ; Enes Pelidija, *Privredne prilike u Bosanskom ejaletu u prvim decenijama XVIII stoljeća*, Istorijski zbornik, br. 7, god. VII, Banjaluka 1986, pp. 25-38 ; Ivan Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1497)*, Dubrovnik 1990, pp. 241

46 Adem Handžić, *Rudarstvo u Bosni od XV do XVII stoljeća*, Intisat Fakulteti Mecmuasi, Istanbul 1985, pp. 321-360; Bogumil Hrabak, *Galeta iz Bosne u XV i XVI veku*, Istorijski zbornik, god. V, br. 5, Banjaluka 1984, pp. 183-203; i s t i, *Dovoz bosanskog olova u Dubrovnik 1463-1520. godine*, Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, br. 5, Mostar 1986, pp. 31-81; Nenad Filipović, *Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj polovini XVII stoljeća*, Balcanica 20, Beograd 1989, pp. 243-259

47 Alma Bejdjić, *Derbendžijska organizacija u bosanskom sandžaku početkom 17. vijeka*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XXIII, br. 24, Sarajevo 1988, pp. 61-77

su pisali o pojedinim konfesijama, te njihovom međusobnom odnosu. Značajna pažnja poklonjena je i stavu osmanske države prema pojedinim konfesijama. Sva ta zainteresiranost rezultirala je objavljivanjem više studija, članaka, priloga, kao i zbornika o pojedinim konfesijama. Jedan od takvih međunarodnih skupova koji je u proteklom periodu izazvao veliku pažnju i okupio značajna imena bio je naučni skup o temi prihvatanja islama i islamske kulture na prostorima Bosne i Hercegovine, kao i cijelog Bosanskog ejaleta. Ovaj skup organizirao je Orijentalni institut u Sarajevu. *Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu* pored okupljenih znanstvenika, privukao je veliku pažnju domaćih i inozemnih naučnih krugova. Od 7. do 9. marta 1991. godine, koliko je trajao njegov rad, pročitano je po 14 referata na teme a) *Širenje islama u BiH* i b) *Islamska kultura u bosanskom ejaletu*. Referati i diskusije objavljeni su u međunarodno afirmisanom časopisu Prilozi za orijentalnu filologiju.⁴⁸

I prije ovog skupa o temi prihvatanja islama pisali su pojedini historičari i orijentalisti. U tim radovima bilo je pokušaja da se na osnovu provjerenih činjenica da realan odgovor, ali i onih tendencioznih koji su "naučna" saznanja stavljali u službu dnevne politike. Međutim, kada je o ovoj temi počeo da piše akademik Nedim Filipović, raniji neodmjereni radovi i autori više nisu mogli dobiti onakvo mjesto i ulogu koju su prije radova profesora Filipovića imali. Dobrim dijelom ti radovi su imali i imaju veliki doprinos u daljem izučavanju ovog pitanja, a objavljeni su u više stručnih časopisa.⁴⁹

U prihvatanju islama na ovom tlu nezaobilazno mjesto i ulogu imali su derviši i zavije. Upravo na ovu temu u granicama svojih mogućnosti i vremenu u kome je pisao objavio je knjigu dr. Džemal Čehajić.⁵⁰ Iako knjiga govori o dervišima i derviškim tarikatima na prostoru cijele ex Jugoslavije, ipak se najviše podataka odnosi na Bosnu i Hercegovinu i njen osmanski period. Međutim, spomenuti autor, kao i Halid Buljina, objavili su i posebne radove o derviškim tarikatima i tekijama.⁵¹ Takođe je interesantan i koristan prilog o islamu u našoj zemlji napisao i Mustafa Spahić u svojoj knjizi *Povijest Islama*.⁵²

48 vol. 40, Sarajevo 1991, pp. 450

49 Nedim Filipović, *O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čiflučenja*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XVII, br. 18, Sarajevo 1981, pp. 25-45; i s t i, *Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBiH, LXXIII, ODZ 22, Sarajevo 1983, pp. 139-148

50 *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut, Posebna izdanja XIV, Sarajevo 1986, pp. 281

51 Džemal Čehajić, *Društveno - politički, religiozni, književni i drugi aspekti derviških redova u jugoslovenskim zemljama*, Prilozi za orijentalnu filologiju 34/1984, Sarajevo 1985, pp. 93-115; Halid Buljina, *Tekije u fojničkom kraju*, Glasnik VIS-a u SFRJ, 46, 6, Sarajevo 1983, pp. 838-855

52 Sarajevo 1996, pp. 697

I dok se na jednoj strani pokušava pisati činjenično, bez ikakve ideološke natruhe, ipak pojedine sredine organiziraju naučne skupove na kojima se unaprijed pokušava dati odgovor na već postavljenu tezu. Jedan od takvih je i skup u organizaciji Istorijskog instituta u Beogradu i SANU koji je održan od 11. do 13. decembra 1996. godine. Referati podneseni na ovom skupu nisu mimoišli ni Bosnu i Hercegovinu i islam onako kako to autori žele, a ne kako dokumenti govore⁵³. To je eklatantan primjer kako ne treba poći sa pozicije već unaprijed postavljene teze koju po svaku cijenu treba dokazati.

Kao i o islamu, i o katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini održan je znanstveni skup pod naslovom *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291.-1991*⁵⁴. O katoličkoj crkvi i njenim vjernicima u Bosni i Hercegovini napisao je knjigu dr Pavo Živković koja je doživjela dva izdanja.⁵⁵

I o pravoslavnim vjernicima i njihovoj crkvi na prostorima Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu izašla je knjiga dr. Borisa Nilevića.⁵⁶ Pisana na osnovu izvorne arhivske građe i stručne literature, ova studija je korigovala razne predrasude o odnosu osmanskih vlasti prema pravoslavnoj crkvi i njenim vjernicima. Nadati se da će na ovu temu mlađi naučnici nastaviti pisanje novih studija.

Kada se govori o bosanskohercegovačkim konfesijama, nezaobilazno mjesto ima i jevrejska zajednica. O ovoj vjeri i njenim sljedbenicima bilo je više riječi i na znanstvenom skupu *Sefard '92*.⁵⁷ Skup je kao mnogi drugi održan u vrijeme agresije na našu domovinu od 11. do 14. septembra 1992. godine. Na njemu je podneseno 26 referata. Među njima su i radovi koji se odnose na osmanski period. Svi ti referati štampani su u posebnom zborniku pod nazivom kako je i skup naslovljen.

Kada je riječ o konfesijama u Bosni i Hercegovini iz osmanskog perioda spomenuo bih studiju Srećka M. Džaje *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine - predemancipacijski period 1463-1804*.⁵⁸ Ovo djelo prvo je štampano na njemačkom, pa na našem jeziku.⁵⁹

53 *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, pp. 654

54 Zbornik uredio Marko Karamatić, *Franjevačka teologija*, Sarajevo 1994.

55 *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII stoljeća (Dolazak, razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima)*, prvo izdanje: Mostar 1996; drugo izdanje Sarajevo - Mostar 1998, pp. 257

56 *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo 1990, pp. 261

57 Sarajevo 1995, pp. 338

58 Sarajevo 1992, pp. 277 s njemačkog preveo Ladislav F. Fišić

59 Srećko M. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina Voremanzipatorische Phase 1463 - 1804*, Minhen 1984.

Po prvi put je u proteklom periodu napisana knjiga *Historija Bošnjaka*. U njoj je autor dr Mustafa Imamović s pravom znatan dio posvetio osmanskome periodu. Djelo je pisano sintetički i pregledno.⁶⁰ Druga izdanja će vjerovatno donijeti i nove podatke, te eventualno korigovati neke stavove iz ove knjige.

Za izučavanje prošlosti stanovništva Bosne i Hercegovine značajni su radovi sa znanstvenog skupa *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*. Taj skup održan je u organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu, a u povodu 30-godišnjice njegovog postojanja, 26. i 27. oktobra 1989. godine u Sarajevu. Sa toga skupa objavljen je Zbornik radova u kome je štampano 49 referata. Od toga se sedam radova iz Zbornika odnosi na osmanski period.⁶¹ Na temu migracija objavljeno je i više radova koji su publikovani u stručnim časopisima.⁶²

Na teme o stanovništvu, konfesionalnoj podijeljenosti, ulozi i mjestu vjerskih zajednica pod vlašću Porte vraćali su se u više navrata mnogi orijentalisti i historičari osmanskog perioda Bosne i Hercegovine. To nam potvrđuje i relativno bogata literatura o ovim temama.⁶³

60 Sarajevo 1997, pp. 636

61 *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, pp. 671; U ovom Zborniku o migracionim kretanjima u osmanskome periodu pisali su: Boris Nilević, *Iz migrantske psihologije srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u XV i XVI stoljeću*, pp. 51-57; Adem Handžić, *O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor: Maglaj - Doboj - Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća*, pp. 57-67; Ignacij Voje, *Migracioni procesi iz Bosne u slovenačkim zemljama za vrijeme turskih provala u 16. stoljeću*, pp. 89-101; Bogumil Hrabak, *Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku*, pp. 67-89; Dragana Radojičić, *Migraciona kretanja iz Hercegovine u hercegnovski kraj krajem XVII i početkom XVIII vijeka*, pp. 101-109; Avdo Sućeska, *Uticaj migracionih kretanja na oblikovanje agrarnih odnosa u BiH u periodu osmanske vladavine*, pp. 109-119; Enes Pelidija, *O migracionim kretanjima stanovništva Bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII stoljeća*, pp. 119-133

62 Avdo Sućeska, *Uticaj migracionih kretanja na oblikovanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini u periodu osmanske vladavine*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXXVII/1989, Sarajevo 1990, pp. 233-243. Sa izvjesnim manjim korekcijama pod ovim nazivom rad je objavljen i u citiranom Zborniku. Muhamed Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u 18. i 19. stoljeću do okupacije 1878*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XVII, br. 18, Sarajevo 1981, pp. 25-45; Hatidža Čar-Drnda, *Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočkoj nahiji*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, Sarajevo 1991, pp. 195-253

63 Adem Handžić, *O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XXXII - 1982/83, Sarajevo 1984, pp. 129-146; i s t i, *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 42-43/1992-93, Sarajevo 1995, pp. 119-153; i s t i, *O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, pp. 37-43, Avdo Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo 1995, pp. 57; i s t i, *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija - Turaka*, Zbornik radova "Se-

h) Kultura i obrazovanje

U odnosu na raniji period, u posljednje dvije decenije ovog stoljeća iz kulturno - obrazovne prošlosti Bosne i Hercegovine osmanskog perioda objavljeno je više studija i radova. Bio je to rezultat većeg interesovanja znanstvenika srednje i mlade generacije i njihovog rada na ove teme.

Bogato stvaralaštvo ljudi ovih krajeva u vrijeme sultanove vlasti bilo je predmetom izlaganja istaknutih naučnika na znanstvenom skupu 24. i 25. februara 1989. godine u Sarajevu. Podneseni referati, njih ukupno 17 koji su se odnosili na osmanski period, objavljeni su u 39. broju Priloga za orijentalnu filologiju.⁶⁴

Drugi skup na sličnu temu održan je od 15. do 17. januara 1990. godine. Bila je to svojevrsna rekapitulacija dotada napisanog i obrađenog na temu kul-

fard '92", Sarajevo 1995, pp. 33-46; Branislav Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Odabrani radovi, Posebna izdanja, CANU, Titograd 1984; isti, *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, pp. 25-37; Francione Friedman, *Bosnian Muslims - Denial of a Nation*, Boulder, Colorado 1996; Marko Šunjić, *Mossalmanni di Bossina*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XXII, br.23, Sarajevo 1987, pp. 55-63; Fehim Dž. Spaho, *Jedan popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine*, Acta historico - oeconomica Jugoslaviae, 12, Zagreb 1983, pp. 21-120; Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990; Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987, pp. 197; Moritz Levy, *Sefardi u Bosni*, Sarajevo 1996, pp. 128. Ovo djelo štampano je na njemačkom jeziku 1911. godine i doživjelo više izdanja. Mustafa Memić, *Bošnjaci - Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996, pp. 410; Ejup Mušović, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997, pp. 180; Radovan Samardžić, *Srbi u XVIII veku*, Istorija srpskog naroda, četvrta knjiga, tom prvi, Beograd 1986, pp. 19-31 i 432-498; Behija Zlatar, *Dolazak Jevreja u Sarajevo*, Zbornik radova "Sefard '92", Sarajevo 1995, pp. 57-64; i s t a, *Stanovništvo Sarajeva u XVI stoljeću*, "Urbano biće Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1996, pp. 65-71; Boris Nilević, *Neka zapažanja o srpsko - pravoslavnoj duhovnosti u Bosni i Hercegovini u osmansko - turskom vremenu*, Prilozi za orijentalnu filologiju 42-43/1992-93, Sarajevo 1995, pp. 201-211; i s t i, *Odnosi između pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini od XV do kraja XVII stoljeća*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XIX, br. 20, Sarajevo 1984, pp. 129-143; i s t i, *Kulturna misija srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463-1557. godine*, Prilozi Instituta za istoriju, god. XX, br. 21, Sarajevo 1985, pp. 115-141; i s t i, *Iz historije geografije Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463-1557. godine*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XIII - XIV/1987, Sarajevo 1987; i s t i, *Uloga i značaj manastira Mileševa u historiji srpskog naroda u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Zbornik radova "Mileševa u istoriji srpskog naroda", knj. 6, Beograd 1987, pp. 175-185; Mile Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb 1982; Nenad Filipović, *Islamizacija u Bosni u prva dva desetljeća osmanske vlasti*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, 53-67. Na ovu temu u ranije već navedenom broju Priloga svoje radove su objavili : Ahmed S. Aličić, Fazileta Hafizović, Medžida Selmanović, Snježana Buzov, Amina Kupusović, Mustafa Memić, Nenad Močanin, Hatidža Čar - Drnda, Behija Zlatar, Ramiza Ibrahimović; Fehim Spaho i Slobodan Ilić.

64 39/1989, Sarajevo 1990, pp. 11 - 225

tura i obrazovanje pod nazivom *Islamska znanost i ulema u Bosni i Hercegovini*. Na skupu je podnešeno 43 referata, a u časopisu "Anali Gazi Husrev-begove biblioteke" objavljeno ih je 40. Među njima je i 10 radova koji se direktno odnose na stvaralaštvo Bošnjaka u osmanskom periodu.⁶⁵ Ni agresija na Bosnu i Hercegovinu nije spriječila mnoge znanstvenike da pišu i objavljuju knjige i radove o kulturi i obrazovanju u navedenom periodu. Ako se sa ove distance pogleda broj objavljenih studija i radova koji su u proteklom periodu štampani, može se s pravom kazati da je načinjen veliki pozitivni pomak.⁶⁶ I u

65 knjiga XVII - XVIII, Sarajevo 1996, pp. 406

66 Fehim Nametak, *Opsada Zvornika 1717. u pjesmi na turskom jeziku*, Prilozi za orijentalnu filologiju 32-33/1982.-83, Sarajevo 1984, pp. 109-115; i s t i, *Nekoliko novih podataka o književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima*, Prilozi za orijentalnu filologiju 34/1984, Sarajevo 1985, pp. 79-85; i s t i, *Književnost bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku do kraja XVII stoljeća*, Godišnjak - odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, god. XI, Sarajevo 1982, pp. 119-149; i s t i, *Muhamed Nerkesija Sarajlija: povodom 400 godišnjice rođenja*, Glasnik VIS-a u SFRJ, god. XLVII, br. 2, Sarajevo 1984, pp. 225-235; i s t i, *Društveno - istorijska uslovljenost divanske književnosti u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41/ 1991, Sarajevo 1991, pp. 311-319; isti, *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća*, Sarajevo 1992, pp. 211; i s t i, *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut, Posebna izdanja XXI, Sarajevo 1997, pp. 200; Amir Ljubović, *Na marginama rukopisnih djela Mustafe Ejubovića (1651-1707)*, Hercegovina, časopis za kulturu, br. 5, Mostar 1985, pp. 225-238; i s t i, *Hasan Kafija Prušćak, "Izabrani spisi"*, Sarajevo 1983 - uvod, prevod sa arapskog i bilješke Amir Ljubović i Fehim Nametak, pp. 189; i s t i, *Logična djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVIII, Sarajevo 1996, pp. 249; isti u koautorstvu sa Sulejmanom Grozdanićem, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVII, Sarajevo 1995, pp. 279; i s t i, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Mostar 1998, pp. 128; Sulejman Grozdanić, *Pisana riječ na orijentalnim jezicima u Bosni i Hercegovini*, Radio Sarajevo, Treći program, br. 34, X, Sarajevo 1981, pp. - 443-457; i s t i, *Mula Mustafa Bašeskija*, Putevi, br. 1, Banja Luka 1991, pp. 104-112; i s t i, *Bulbulistan Fevzije Mostarca*, Odjek, god. 44, br. 1-2, Sarajevo 1991, pp. 14; i s t i, *Hasan Kafija Prušćak - naučnik, mislilac i društveni reformator*, Dijalog, 1-2, Sarajevo 1995, pp. 225-228; Ismet Kasumović, *Ali Dede Bošnjak i njegova filozofsko - sufijska misao*, Sarajevo 1992, pp. 276; i s t i, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999. godine; Lamija Hadžiosmanović, *Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo 1985, pp. 141; i s t a, *Mehmed Mejlija Guranija - Izbor iz poezije (1713-1781)*, Sarajevo 1989, pp. 199; i s t a, *Umihana Čuvidina - prva pjesnikinja Muslimanka s kraja XVIII stoljeća*, Radio Sarajevo, Treći program, 35, Sarajevo 1981, pp. 490-496; Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Bosni*, Sarajevo 1990, pp. 352; isti, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980, pp. 229; i s t i, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar 1997, pp.; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka - muslimanska komponenta*, drugo izdanje, Zagreb 1994, pp. 383; Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo 1983, pp. 350; Omer Nakičević, *Arapsko - islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka (Sarajevo - Mostar - Prusac)*, Sarajevo 1988, pp. 252; Muhamed Ždralović, *Bosansko - hercegovačka prepisivačka djela u arabičkim rukopisima*, Sarajevo 1988, knj. I pp. 394, knj. II, pp. 461; i s t i, *Djela Ali Dede Mostarca u rukopisima Orijentalne zbirke JAZU, Hercegovina*, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, br. 6, Mostar 1987, pp. 117-133; Nijaz Šukrić, *450 godina*

narednom periodu nadati se da će na ovu temu biti objavljeno više studija i radova jer je obrazovno - kulturni život ljudi iz Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću bio čak i za bolje poznavaoce naše prošlosti izuzetno bogat.

i) Objavljeni izvori

Da bi se napisala brojna djela, pored arhivskih istraživanja i stručne literature, veliki doprinos predstavljaju i objavljeni izvori. U proteklom periodu su orijentalisti i historičari dali doprinos u objavljivanju deftera, fermana, bujurudija i drugih za historiju važnih dokumenata pisanih kako na orijentalnim, tako i na jezicima drugih naroda. Nesumnjivo da su najveći doprinos u ovome dali saradnici Orijentalnog instituta, koji je ujedno bio i glavni izdavač objavljenih izvora. *Monumenta turcica* Orijentalnog instituta objavila je *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Uvod, prijevod, napomene i regesta uradio je Ahmed S. Aličić.⁶⁷ Ovaj defter nastao je u popisu između 1475. i 1477. godine. Glavni popisivač Mevlana Muhijudin, poznatiji pod nadimkom Vildan, slične poslove je obavljao i u drugim sandžacima Carstva. Slovio je kao vrstan poznavalac zakonodavstva i osmanskog društvenog sistema.

I u izdanju ANU BiH dr. Adem Handžić objavio je *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533)*⁶⁸. Orijentalista Rašid Hajdarević preveo je i sa izvjesnim zakašnjenjem objavio *Defter sarajevskog saračkog esnafa 1726. - 1823.*⁶⁹ No, daleko je više orijentalista i historičara Bosne i Hercegovine osmanskog perioda u stručnim časopisima objavilo prijevode pojedinih dokumenata ili komentare na ovu temu. O tome nam govori brojna bibliografija.⁷⁰

Gazi Husrev- begove medrese u Sarajevu, Sarajevo 1988, pp. 239; Jasna Šamić, *Hasan Kaimi Baba*, Radio Sarajevo, Treći program, god. 13, br. 47, Sarajevo 1984, pp. 409- 436; Medžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1991, pp. 236; Andrej Andrejević, *Islamska monumentalna umetnost u XVI veku u Jugoslaviji*, Beograd 1984, pp. ; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, I - III*, Sarajevo 1998; Esad Zgodić, *Bošnjačko iskustvo politike osmanskog doba*, Sarajevo 1998, pp. 458; Nenad Filipović, *Bošnjaci u bici kod Sente 1697. godine - viđenje pjesnika Fidai bega*, Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990, Sarajevo 1991, pp. 309-335, te mnogi drugi.

67 serija II, defteri 3, Sarajevo 1985, pp. 658

68 *The two earliest land registers of the Sanjak of Zvornik (from 1519 and 1533)*, ANU BiH i SANU, Građa, knj. XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj.22, Sarajevo 1986, pp. 1986.

69 Sarajevo 1998, pp. 179

70 Fehim Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća - diplomatski opis*, Prilozi za orijentalnu filologiju 34/1984, Sarajevo 1985, pp. 137-163; i s t i, *Jedan turski popis Sinja i Vrljke iz 1604. godine*, Acta historico - oeconomica Jugoslavie 12/1985, Zagreb 1985, pp. 21-120; Fazileta Cviko- Hafizović, *Opširan defter za sandžak Požegu iz 1579. godine - diplomatski opis*, Prilozi za orijentalnu filologiju 32-33/1982.-83, Sarajevo 1984, pp. 167-187; i s t a, *O najstarijem popisu požeškog sandžaka*, Prilozi za orijentalnu filologiju 34/1984, Sarajevo 1985, pp. 129-137; Amina Kupusović, *Nahija Banja Luka u opširnom po-*

Veoma interesantni dokumenti za proučavanje prošlosti Bosne i Hercegovine osmanskog perioda nalaze se i u djelu Marka Jačova *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI - XVIII veka*.⁷¹ U ovom Zborniku su izvještaji biskupa koji su bili u vizitaciji i na teritoriji Bosanskog ejaleta. Publikovani dokumenti odnose se na vremenski period između 1500. i 1800. godine. Posebno su interesantni biskupski izvještaji iz osmanskih gradova sa susjednim državama u evropskom dijelu Osmanskog carstva u XVIII stoljeću. Navedeni spisak literature i objavljenih deftera nadamo se da će u narednom periodu biti i veći i raznovrsniji. To nam govori i saznanje o skorom izlasku iz štampe popisnog deftera bosanskog sandžaka iz 1604. godine u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Zaključak

Sve navedene studije, radovi i prilozi iz historije Bosne i Hercegovine osmanskog perioda do kraja XVIII stoljeća, a koji su publikovani kao knjige i članci u stručnim domaćim i stranim časopisima u posljednjih dvadeset godina obogatili su naša dotadašnja saznanja. Već sada se može kazati da je u ovom periodu napravljen zaokret u pisanju ovog interesantnog i historijski bogatog perioda. Radovi su pisani na osnovu neobjavljene i objavljene arhivske građe i stručne literature. Osjetni pomaci u pojedinim oblastima i periodima ne mogu zanemariti nedovoljno pisanje o nekim pitanjima kojima se treba vratiti i posvetiti dužnu pažnju.

Ubuduće, zadatak orijentalista i historičara trebao bi biti što veće prevođenje i publikovanje bogate arhivske građe, kako orijentalne, tako i zapadne provenijencije. U ovom pitanju podjednaku pažnju treba pokloniti kako dokumentima iz domaćih, tako i stranih arhiva. Već sada brojni objavljeni kata-

pisu bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45/1994-95, Sarajevo 1996, pp. 149-207; Salih Trako, *Hududnama čifluka Kizlar age Mustafe iz 1591. godine na kojem je osnovan Mrkonjić Grad*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXXI/1981, Sarajevo 1981, pp. 179-189; Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil visočkog kadiluka (1755-1810) kao istorijski izvor*, Prilozi za orijentalnu filologiju 38/1988, Sarajevo 1989, pp. 193-219; i s t a, *Sidžil tešanjskog kadiluka iz 1740-1746. godine kao istorijski izvor*, Naše starine, god. XVI - XVII, Sarajevo 1984, pp. 119-126; Šaban Zahiragić, *Sidžil mostarskiog kadije 1787-1788. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45/1994-95, Sarajevo 1996, pp. 405-413; Salih Jalimam, *Sidžil zeničkog naiba kao izvor za historiju Zenice*, Prilozi za orijentalnu filologiju 47-48/1997-98, Sarajevo 1999, pp. 127-145

71 SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II odeljenje, knj. XXII, Beograd 1983, pp. 357

lozi su od velike pomoći znanstvenicima da upoznaju arhivsko bogatstvo nekih domaćih arhiva, prije svega Gazi Husrev-begove biblioteke.

Takođe se osjeća nedostatak radova iz tema o urbanim sredinama, poznatim ličnostima, privredi, te stvaralaštvu ljudi sa ovog tla. Sve te monografije i radovi treba da budu bazirani na izvornoj arhivskoj građi, objavljenim dokumentima i stručnoj literaturi, pisani stručno, pregledno i objektivno. Istina, a ne mitologija i mitomanija treba da bude cilj svakog znanstvenog radnika. Ko misli drukčije čini štetu i sebi i onima kojima želi ugoditi. Pravom znanstveniku jedino mjesto i ugled obezbjeđuje istinitost onoga što piše i radi.

S u m m a r y

THE ESSENTIAL RESULTS OF THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE OTTOMAN PERIOD (FROM 1463 TO THE END OF THE EIGHTEEN CENTURY) IN THE PAST TWO DECADES OF THE TWENTIETH CENTURY

All the mentioned studies, papers and contributions on the history of Bosnia-Herzegovina of the Ottoman period to the end of the XVIII century, published as monographs, articles at home and in foreign journals, in the course of the past twenty years enriched our knowledge so far. It is already possible to say a turning point was done in writings of this interesting historically rich period. The works were based on the published and unpublished archival collections and professional literature. The real progress in certain fields and periods cannot neglect the unsatisfactory researches of some other questions that should be reconsidered and be given the proper attention.

The orientalist's future task and of the historians should be: to translate and publish the rich archival collections, the Oriental one, but those of West origin, as well. Dealing with the question, the equal attention should be given to the documents from our and foreign archival collections. The published catalogues have already been of a great help to the scholars, to get to know the abundance of some archives in the country, first of all, that of the Gazi Husrevbeg's Library.

Also, there is a lack of works on the urban environment, the known personalities, economy and creative work of the native people. The monographs and other works should be written based on the authentic archival collections, published documents and professional literature, written clearly and to be a fair account of a certain question: truth, no myths being spellbound by them should be the objectives of each scholar. Those, who think in a different way, do harm to oneself and to those people, who, one wants to please. The real scholar, his place and reputation is provided by truth, he researches and writes about.

Ahmed Aličić

HISTORIOGRAFSKA LITERATURA KOJA SE ODNOSI NA HISTORIJU BOSNE I HERCEGOVINE U 19. STOLJEĆU

Pristupajući pripremi za ovaj skup imao sam u vidu da je već napravljen jedan sintetski prikaz literature o historiji Bosne i Hercegovine od strane Dušana Berića. Taj prikaz obuhvatio je period od 1980. do 1988. godine i objavljen je u Zborniku Matice srpske za istoriju, br. 37 za 1988. godinu. Ja nisam želio prepisivati taj prikaz, a nema ni potrebe za tim. Mišlim da je dovoljno da uputim na njega, ali sa upozorenjem da su Berićeve ocjene pojedinih radova neprincipijelne, zapravo neobjektivne. Ovdje je svejedno dali je neke hvalio, a neke kudio. Zato će istraživači morati sami ocjenjivati radove koji su navedeni u spomenutom prikazu u slučaju da ih budu koristili. Prema tome, meni bi preostalo da prikazem literaturu nastalu u ovoj posljednjoj deceniji.

Kako je predmet moga istraživanja Bosna osmanskog perioda, a samo uslovno 19. stoljeće, kao neka uža specijalnost, meni bi preostalo da prikazem radove iz područja osmanistike.

Nažalost, moram reći da je ova posljednja decenija bila izrazito siromašna radovima iz te oblasti. Gotovo bi se moglo na prste nabrojati sve što je u tom periodu publicirano. Čini mi se da je isti takav slučaj i sa radovima koji bi se mogli označiti da predstavljaju opću historiju toga perioda.

U historiografskoj literaturi posljednjih desetak godina, pa i nešto više, primjećuju se težnje da se prave krupnija sintetska djela, a manje kraći radovi o pojedinim pitanjima. Osim toga, naglašena je nacionalna nota gotovo u svim radovima, bilo da su kraći prilozi ili krupnije monografije, bilo da su nastajali na tlu Bosne ili u njenom susjedstvu, ili pak negdje dalje u Evropi.

Što se mene tiče, ja danas neću analizirati ili prikazivati sve radove, jer mislim da to ne bi bilo prikladno. Ja ću spomenuti samo nekoliko radova koji se izravno i u cjelini odnose na Bosnu ili samo dotiču 19. stoljeće Bosne. Na prvom mjestu, to je djelo Milorada Ekmečića *Stvaranje Jugoslavije*. To je voluminozno djelo, pisano vještinom izvrsnog erudite i sa pretenzijama da bude ozbiljno, ali prema onome kako je autor prikazao Bosnu u 19. stoljeću ni na koji način ne

može izdržati naučnu kritiku. Gotovo bi se moglo reći da je taj period historije Bosne prikazao bez imalo naučničke odgovornosti, a to znači neozbiljno. O tome je Nenad Filipović već napisao jednu izvanrednu kritiku koja je objavljena u Prilozima za orijentalnu filologiju 1991. godine. Kritika je izrazito uravnotežena i vrlo argumentirano podložena. Nažalost, Mladi Filipović se nije upuštao u kritiku faktografskih propusta i netačnosti kojima uvelike obiluje ta knjiga. On se zadovoljio da ukaže na neka opća mjesta koja ni teoretski nisu održiva, što je posljedica Ekmečićevog ignoriranja relevantne osmanističke literature i u suštini nepoznavanja relevantne osmanske građe, a na drugoj strani služio se izrazito sumnjivim izvorima i literaturom manje vrijednosti. Što se mene tiče, potpuno prihvatam navedenu kritiku i dodajem da je sa stajališta faktografije knjiga potpuni promašaj, bar što se tiče historije Bosne u 19. stoljeću i pod osmanskom vlasti.

Sa osobitim zadovoljstvom ukazujem na jedno izrazito vrijedno djelo koje tretira historiju Bosne u 19. stoljeću. To je studija rahmetli Ibrahima Tepića *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima*. Studija je izvukla sve što su navedeni izvori mogli pružiti, a treba znati da je Rusija toga doba bila značajan činilac svih događaja na Balkanu pa i u Bosni, iako se može reći da Bosna nije bila izravni interes Rusije. Imajući u vidu sva događanja u Bosni u periodu koji navedena studija tretira, a na koja je Rusija imala, bar posredno, uticaja, svakako u korist Srbije, a protiv Osmanskog carstva, ruski izvori imaju značaj i za historiju Bosne, pogotovu u interpretaciji u kojoj se strogo vodilo računa o naučnim uzusima. A takvo je djelo Ibrahima Tepića. Ono je popunilo jednu prazninu u historiografiji Bosne za navedeni period. Njegovu vrijednost ne umanjuje ni činjenica da se osjećaju natruhe ideologije kojoj je bila podložna historiografija vremena u kojem je djelo nastalo. Uostalom, takva je bila gotovo sva historiografija nastala poslije Drugog svjetskog rata.

Dalje želim ukazati na jednu seriju knjiga Galiba Šljive o Bosni u 19. stoljeću, zapravo s kraja 18. i u 19. stoljeću. (*Bosna i Hercegovina 1813-1826*, Banjaluka 1985; *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banjaluka 1988; *Bosna i Hercegovina 1849-1853*, Banjaluka 1990; *Bosna i Hercegovina 1854-1860*, Landshut 1998.). Knjige su uglavnom rađene na osnovu izvora austrijskih arhiva. Za te knjige se može reći da je njihova interpretacija ekstenzivna i konzervativna, a i metod kojim su pisane je izrazito zastario. Moglo bi se reći da se u tim knjigama pretače srpska ideja o historiji Bosne, što ne čudi s obzirom na vrijeme kada su nastale i pod čijim uticajem su nastajale. Zanimajući sve to, te knjige već sada predstavljaju puke izvore, sa obavezom ponovnog valoriziranja svih dokumenata koji su tu korišteni.

Neposredno pred agresiju na Bosnu i u toku rata nastalo je nekoliko spisa za koje bi se moglo reći da su prije esejistički prikazi povijesti Bosne nego

naučna historijska literatura. Ne mislim da će im ni kao takvim biti dug vijek u historiografiji Bosne.

Jedno kolektivno djelo koje također tretira i 19. stoljeće, a nastalo u ratu, vrijedi da se ovdje spomene. To je knjiga *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do 1990.* Imajući u vidu teška vremena u kojim je nastala, kao i učešće naših istaknutih historičara, njoj se ne bi moglo mnogo toga zamjeriti. Ina nekih priloga kojima tu nije bilo mjesta, ali valjda je to zbog vremena njenog nastajanja. Njena najveća vrijednost je u tome što se gotovo u svim prilogima nastojalo očistiti historiju Bosne od idoloških primjesa i što je na jednom mjestu dat ukupan presjek historije Bosne. Tu nije bilo izrzi h pokušaja redefiniranja pojedinih društvenih oja va ili procesa, što će svakako biti nužno u daljoj obradi historije Bosne. To je djelo nastalo na osnovu dotadašnjih rezultata historijske nauke. Nekada se ono doima i kao rezultat do kojih su došli sami autori - učesnici u toj knjizi istraživanja i da su izostavljeni neki značajni rezultati do kojih je historiografija bila došla. Nedostatak je što se i u njoj, zahvaljujući nekim radovima, ali, historija Bosne povezivala sa historijom Srbije ili eventualno Hrvatske. Činjenica je, međutim, da se historija Bosne razvijala i odvijala kao historija jedne samostalne zemlje, a njene veze sa navedenim državama su čisto međudržavni odnosi. Naravno, u nekim slučajevima ili nekim kraćim vremenskim razdobljima dolazilo je do agresivnih pothvata ovih zemalja prema susjedima, ali se time njihova historija ne preklapa, nego se samo dodiruje. To pogotovu vrijedi za Hrvatsku koja, kako se znade, nije ni postojala kao država od samog početka dvanaestoga stoljeća. Ako nije tako, onda se i Bosna pojavljuje kao država koja je nametala svoju vlast spomenutim zemljama. Sasvim je svejedno koliko je ta vlast bila konkretna i na koji se način provodila. Opće je poznato da je i eventualna vlast Srbije ili Hrvatske u Bosni, bila privremena i da kao takva nije krucijalno određujuća za historiju Bosne.

Ne bi se moglo preći preko činjenice da se prije izvjesnog vremena u Bosni pojavila tzv. *Historija Bošnjaka* autora Mustafe Imamovića. Onak ođer zahvata 19. stoljeće. Ja nisam mogao odgonetnuti šta je bio cilj ove knjige, ali moram reći da je međudržavna logika koja je primijenjena nenaučna metodologija. Već samim tim što joj je takav naslov, a zahvata period koji zahvata Jer, u tom periodu, odnosno do austro-ugarske okupacije, ne postoji takva historija. U tom periodu postoji samo historija Bosne, a to znači da ne pokriva samo današnji bošnjački etnicum, odnosno Bošnjake islamske vjeroispovijedi. Nenaučan je i zbog toga što u svojoj bazičnoj ideji polazi od posljedica i njima objašnjava uzroke, a ne obrnuto. Ni to djelo ne može preživjeti dulji period zbog činjenice da ne zadovoljava nijedan naučni kriterij. Teško je na ovom mjestu i ovom prigodom dati detaljan prikaz te knjige. Potrebna je opširnija rasprava o tome, jer knjiga posebno pati od baratanja nesigurnim činjenicama. Ono što ne može uopće izdržati naučnu kritiku jest stav Imamovića kako se bošnjački etnicum

oformio i oblikovao zahvaljujući prihvatanju islama od strane jednog dijela bosanskog stanovništva (str. 9). Imamović nije odgovorio na pitanje, što je suštinsko za historiju Bošnjaka, koji je narod živio u Bosni u vrijeme kralja Tvrtka kada u Bosni nije bilo islama. Jesu li živjeli Srbi i Hrvati u današnjem smislu riječi, ili samo katolici i pravoslavni? A ako je bilo i krstjana (bogumila) kojem su oni narodu pripadali? Nije valjda da treba iz toga zaključiti da su današnji Bošnjaci nastali od bogumila koji su prihvatili islam. Takvo nešto je krajnje zastarjelo i samo prolazi kod neupućenih. Imamović, kao historičar države i prava, bio je dužan da objasni koliku je ulogu u srednjem vijeku igrala država u oblikovanju etnicuma. Zar to nije bilo presuđujuće? To se najbolje vidi na razvoju srpskog naroda čija matična podloga u potpunom smislu nije, čak, ni slavenskog etničkog porijekla. Dakle, Imamović je pošao od stava Komunističke partije Jugoslavije prema muslimanima u Bosni 1943. godine, a nije pošao od historijskih fakata koji su neupitni. Pri ovakvim stvarima ne može se podliježati dnevopolitičkim trendovima. Historija Bošnjaka je ozbiljna stvar i samo joj tako treba pristupati. Po mome sudu, Imamović je načinio nasilan rez u historiji Bosne i njenoga naroda. Zašto, ja ne mogu odgovoriti.

Imamović je više nego bljedelo prikazao 19. stoljeće, koje s druge strane ima osobit značaj za savremenu historiju Bosne i njenoga naroda. Mislim da Imamović nije u potpunosti, ili nije bar dovoljno, shvatio ovaj period ili ga je onako ovlaš prikazao prema onome što se već znalo u historiografiji bivše Jugoslavije. Otuda čitav niz materijalnih grešaka, uz nekonzistentnu interpretaciju. Nabrajati sve te greške gotovo da nema smisla.

Jednom drugom prilikom ja ću napisati širi prikaz ove knjige. Ne zato što je smatram važnom, nego zato što joj je, izgleda, bio cilj osvještavanje bošnjačkog naroda, a ona ide u suprotnom smjeru. Jer, Bošnjak iz nje ne može naučiti o sebi ništa novo i ništa pozitivno, što već do tada nisu o njemu napisali srpski i hrvatski historičari, a i neki muslimanski. Dakle, "Pleti kotac-ko i otac".

Ima nekoliko mojih radova koji se odnose na 19. stoljeće historije Bosne. Dozvolite mi da kažem da bi bilo neukusno da ja ocjenjujem svoje radove. Uostalom, ko bi to još kritizirao samoga sebe. Kod mene su pokušaji da se na drugi i drugačiji način pristupa historiji Bosne osmanskog perioda pa i Bosne u cjelini. Sasvim sam uvjeren da ti radovi neće i ne mogu uživati kritičku saglasnost, ali možda iz kritike da izraste pozitivan rezultat. Mislim da će i biti tako. U svakom slučaju moji radovi koji se odnose na devetnaesto stoljeće Bosne su pokušaj da se na osnovu validne građe približi to značajno stoljeće historijskoj nauci Bosne i oni su najtemeljitiiji od svih dosadašnjih radova (*Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878.*, Sarajevo 1883; *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996.)

Ima još nekih radova koji samo dotiču Bosnu osmanskog perioda ili se po svojoj tematici naslanjaju na taj period, koji zavređuju spomen i koji imaju

nepobitnu vrijednost. Ja bih na ovom mjestu spomenuo samo dva djela Iljasa Hadžibegovića *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine* i djelo *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Oba ova djela predstavljaju nove doprinose historiografiji Bosne, a za istraživače osmanskog perioda vrlo je značajno što se u tim djelima tretiraju pitanja koja gotovo nikako nisu doticana u našoj nauci za taj period. Sama činjenica da je svoje radove mogao povezati i nasloniti na taj period, a pogotovu njegova rješenja privrednog života i gradova, su izuzetno važna za osmaniste, a naravno i za našu historiografiju.

To bi u najkraćem bilo stanje nauke o 19. stoljeću Bosne. Nije teško zaključiti da je to stanje nezadovoljavajuće. Devetnaesto stoljeće po društvenim procesima koji su se dešavali predstavlja za Bosnu i bosanskog čovjeka najznačajniji period u njegovoj historiji. Iz tih procesa se porodila novija povijest Bosne i njenih naroda. Zapravo, u tom stoljeću je udarena osnova za novija vremena koja se još ne mogu nazvati historijom u suštском smislu. Ali je odavna poznato da je taj period historije Bosne najmanje i najslabije obraden. Prosto je neshvatljivo koliko istraživači bježe od toga perioda. Možda se mogu naći opravdani razlozi za to. Mislimo da nacionalne historiografije Srba, prije svega, pa onda i Hrvata, taj period, baš kao i period srednjeg vijeka, pokušavaju mistificirati nacionalnim ideologijama i nacionalnim oslobodilačkim pokretima koji ma prekrivaju Bosnu, pa svako ozbiljno bavljenje tim periodom gotovo sigurno bi bilo dočekano na nož. Ali su nužne historijske naučne istine koje će objasniti taj period historije Bosne. Ima još razloga za to. Za 19. stoljeće najmanje je izdato arhivske grade, osobito one osmanskog porijekla, pa su uvjeti za bolje rezultate slabi. Mislim da pred našom historiografijom stoji ozbiljan zadatak da se pozabavi ovim periodom, a prije svega demografskim promjenama ili prilikama u tom periodu, što je od izuzetnog značaja za objektivno sagledavanje identiteta Bosne sa svih aspekata, etničkih, religijskih, ekonomskih. Ako je poznato da su npr. svojinski odnosi u Bosni prikazivani naučno sasvim neutemeljeno. Osmanske reforme i njihove posljedice u Bosni, mislim da su potpuno nepoznate u našoj historiografiji. Spoljnopolitičke prilike u kojima se nalazila Bosna, uglavnom su jednostrano prikazivane. Mi danas ne znamo kakve stvarne rezultate ostvarivala ideologizirana politika naših susjeda u Bosni. Treba tačno razlučiti šta je rezultat interesa velikih sila, a šta rezultat propagande našeg susjedstva. Danas ima saznanja da u suštini nijedan pokret podstican od naših susjeda nije rezultirao pozitivnim ishodom. Mi zapravo još ne znamo šta je to što se u Bosni dešavalo uopće u tom periodu. Pogotovu ne znamo koji su se procesi odvijali u okvirima osmanskog sistema i šta su oni generirali. Konačno, agrarno pitanje u Bosni toga vremena je apsolutno netačno interpretirano i prikazivano. Uopće se ne zna da je i to bio proces započet mnogo prije ovoga vremena, a u ovom vremenu doveden do kraja. To je sve imalo

neugodne posljedice u Bosni i danas ih ima. Konačno, izuzetno je važno prikazati reforme i rezultate tih reforama u Bosni, jer bi to pokazalo da je Bosna u tom stoljeću bila duboko zagazila u civilno-građansko društvo i po organizaciji društva i po institucijama vlasti. Dakle, nije bila tamni vilajet. Svakako, to je proces koji se ne završava za godinu ili nekoliko godina. On traje dugo, čak i tamo gdje su promjene vršene silom revolucije.

Summary

THE HISTORIOGRAPHY LITERATURE RELATING TO THE HISTORY OF BOSNIA-HERZEGOVINA IN THE NINETEENTH CENTURY

The author draws the attention to the synthetic review on literature on history of Bosnia-Herzegovina, the period 1980-1988 (Zbornik Matice srpske, 37/1988) and states that many papers on the nineteenth century history were not published in the course of the last years. Prior to all others in the report was mentioned Milorad Ekmečić's: *CREATION OF YUGOSLAVIA*. The author agreed with Nenad Filipović's critique (POF/1991). As an exceptionally good work is the study by Ibrahim Tepić: *BOSNIA-HERZEGOVINA IN RUSSIAN SOURCES*, while the series of books by Galib Šljivo and *HISTORY OF THE BOSNIACS* by Mustafa Imamović, in author's opinion have a lot of failures. Also were quoted the following works: *BOSNIA-HERZEGOVINA FROM THE ANCIENT TIME TO 1990* (by a group of authors), *THE ORIGINES OF THE WORKER'S CLASS IN BOSNIA-HERZEGOVINA AND ITS DEVELOPMENT TO 1914*, *THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN TOWNS AT THE TURN OF THE NINETEENTH CENTURY* by Iljas Hadžibegović. To mention two works by the author of this paper (*THE ORGANIZATION OF THE BOSNIAN EYALET, 1789-1878*, Sarajevo, 1983), *THE MOVEMENT FOR THE AUTONOMY OF BOSNIA, 1831-1832*, Sarajevo 1996). According to the author this would be the position of the historiography on the nineteenth century Bosnia-Herzegovina.

Zijad Šehić

HISTORIOGRAFSKA LITERATURA O BOSNI I HERCEGOVINI U AUSTROUGARSKOJ EPOHI (1878.-1918.) OBJAVLJENA U ZEMLJI I INOZEMSTVU POSLEDNJE DVIJE DECENIJE (1980.-1998.)

Period austroугarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878.-1918.) imao je značajne posljedice za njen politički, privredni i kulturni razj. Ta činjenica je utjecala na povećani naučni interes za proučavanje i interpretiranje problematike iz ovog razdoblja, pa se ono može smatrati bolje obrađenim periodima bosanskohercegovačke prošlosti. Sintetički pregled nudi enciklopedijski separati SR Bosna i Hercegovina, koji sadrži brojne podatke iz oblasti historije, geografije, privrede, društvenog uređenja, kulture, nauke, obrazovanja, zdravstva, sporta i drugih aspekata života i društva.¹ Napisano je i nekoliko kraćih historijskih sinteza u kojima su u okviru širih tema razmatrani sadržaji iz perioda austroугarske uprave.²

U publiciranju arhivske građe prednost je davana temama iz političke i socijalne historije, koje su tematski povezane sa izučavanjem radničkog pokreta na bosanskohercegovačkom prostoru i njegovim vezama sa radničkim organizacijama u susjednim područjima, što je bilo u skladu sa ideološkom orijen-

1 Separat SR Bosna i Hercegovina, Zagreb 1983. O naučnim dometima djela vidi: Dževad Juzbašić, *Kritičke napomene na tekstove koji se odnose na istoriju naroda BiH u periodu austroугarske uprave i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Prilozi Instituta za istoriju XXI/22, Sarajevo 1986, 271-282.

2 Noel Malcolm, *Bosnia: a Short History*, New York 1994; London 1996 (*Povijest Bosne; Kratki pregled*, Sarajevo 1995); Dou Robert, *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*, New York 1994; London 1997 (*Bosna i Hercegovina-tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995); M. Ekmčević, *Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918.*, Sv. I 660 str.; Sv. II 840 str., Beograd 1989; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, uredatori Asaf Džanić i Ibrahim Tepić, Sarajevo 1994.: 1997².

tacijom društva.³ Historiografiju koja tretira problematiku austrougarskog perioda možemo uslovno podijeliti na tri tematske oblasti u kojima se razmatraju politička kretanja, privreda i društvo te kulturne prilike, mada u publikacijama nije uvijek moguće povući jasnu granicu.

Historiografska literatura o političkim kretanjima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave (1878.-1918.) zastupljena je u brojnim publiciranim monografijama, člancima, priložima, zbornicima referata i saopćenja sa naučnih skupova, kao i jubilarnim publikacijama.

Tomislav Kraljačić objavio je monografiju o Kállayevom režimu u Bosni i Hercegovini 1882-1903, naučno fundiranu na mnoštvu historijskih izvora i novih činjenica. Bogatstvo arhivske građe omogućilo je autoru da obradi brojna pitanja i sa različitih aspekata osvjetli period Kállayeve uprave.⁴ Džedo Nusreta Šehića *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske vladavine* predstavlja zapažen napor da se ova problematika sagleda u novom metodološkom i idejnom pristupu i objektivno prikaže razvoj Bošnjaka u austrougarskoj epohi. Na osnovu detaljnih analiza, autor je rezultate pokreta sagledao u cjelini.⁵ Sintezu historije bosanskohercegovačkih Srba od 1878. do 1914. dao je Milorad Ekmečić u *Istoriji srpskog naroda*, gdje je, na osnovu izvorne građe i literature, izložio demografski, ekonomski, socijalni, politički i kulturni razvoj bosanskohercegovačkih Srba.⁶ Na osnovu arhivske građe Božo Madžar je kompleksno obradio vjerska i kulturno-politička kretanja u redovima bosanskohercegovačkih Srba, u periodu koji je prethodio njihovom modernom političkom organiziranju.⁷ Politički, privredni i kulturni razvoj Bošnjaka bili su predmet razmatranja više autora, u djelima naučnog i publicističkog karaktera.⁸ Mustafa Imamović je sintetizovao glavne rezultate bosanskohercegovačke historiografije u izučavanju ove problematike.⁹ Ferdinand Hauptmann je dao sadržajan pregled političkog,

3 *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1908.*, Izd. Arhiva BiH, Sarajevo, 1982 (Grada), Priredio Božo Madžar; *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1909.*, Izd. Arhiva BiH, Sarajevo, 1984 (Grada), priredio isti.

4 Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo 1987, 567 str. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. III 1982.

5 Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.

6 Milorad Ekmečić, *Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini, (555-603) i Nacionalni pokreti u Bosni i Hercegovini (604-648)*, u: *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, prvi tom, Beograd 1983.

7 Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982.

8 O fenomenu bošnjaštva u XIX stoljeću vidi članak Vlado Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled 76/8-9, (Sarajevo 1986, 133-163, 241-263.

9 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 198².

privrednog i kulturnog razvoja bosanskohercegovačkih muslimana.¹⁰ Robert Donia je objavio monografiju o razvoju Bošnjaka u periodu od 1878. do 1914,¹¹ a Aydin Babuna o razvoju Bošnjaka sa posebnim osvrtom na period austrougarske uprave.¹² Šaćir Filandra objavio je djelo o bošnjačkoj politici u XX stoljeću.¹³ O političkom i kulturnom razvoju Bošnjaka pregledna djela objavili su Nijaz Duraković¹⁴ i Alija Isaković.¹⁵

O političkom organiziranju bosanskohercegovačkih katolika-Hrvata i djelatnosti njihovih prvaka od 1878. do otvaranja Sabora 1910. posebnu knjigu objavio je Luka Đaković,¹⁶ koji ne samo da je razmatrao razvoj bosanskohercegovačkih katolika-Hrvata, nego je dao i brojne podatke o političkoj, kulturnoj i ekonomskoj historiji Bosne i Hercegovine. Osnovnoj temi studije, pitanju nacionalnog razvoja i klerikalizma, autor je pristupio objektivno, izbjegavajući apologetiku i nacionalističke mitove, pa u tom smislu studija predstavlja značajan doprinos bosanskohercegovačkoj historijskoj nauci. Đaković je također obavio nekoliko istraživanja rane pojave klerikalizma na području Bosne i Hercegovine, vezujući je za aktivnosti nadbiskupa Josipa Stadlera i njegovog kruga.¹⁷ U vezi sa ovom problematikom istraženo je i nastojanje Stadlera da izdejstvuje autonomiju za katoličku crkvu u Bosni i Hercegovini.¹⁸ Pedagoška djelatnost Stadlera i njegovog kruga predmet je monografije Pava Jurišića¹⁹ o razvoju religijsko-pedagoške djelatnosti katoličke crkve u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918). Marko Karamatić napisao je djelo o franjevcima Bosne Srebrne u vrijeme austrougarske uprave od 1878. do 1914.

10) Ferdinand Hauptmann, *Die Mohammedaner in Bosnien-Herzegovina*, u: *Die Habsburger Monarchie*, Bd IV, Wien 1985, 670-701. .

11) Donia Robert, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina 1878-1914*, *Boulder East European Quarterly*; New York 1981 (*East European Quarterly*), New York 1981. (*East European monographs*; n° 8).

12) Aydin Babuna, *Die nationale Entwicklung der bosnische Muslime. Mit besonderer Berücksichtigung der oesterreichisch-ungarischen Periode*, Frankfurt; New York: Lang 1996. (*Europäische Hochschulschriften, Reihe 31, Politikwissenschaft*, Bd 294).

13) Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998.

14) Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993.

15) Alija Isaković, *O nacionalizovanju Muslimana, 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Zagreb 1990.

16) Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika - Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.)*, Zagreb 1985, 397 str. Doktorska disertacija odbranjena 1969.

17) Isti, *Prilog razmatranju ranih pojava političkog klerikalizma dr Josipa Šadlera*, Prilozi Instituta za istoriju XIX/20, Sarajevo 1984, 165-188.

18) Isti, *Nastojanje nadbiskupa Šadlera oko stjecanja crkvene autonomije u Bosni i Hercegovini*, Prilozi Instituta za istoriju XVII/18, Sarajevo 1981, 231-255.

19) Pavo Jurišić, *Erzbischof Josip Stadler auf den Spuren dreier Kulturen: Entwicklung der religionspädagogischen Tätigkeit der katholischen Kirche in Bosnien und Herzegovina während der österreichisch-ungarischen Regierung (1878-1918)*, Verlag Erzabtei St. Ottilien 1992.

godine.²⁰ Brojne činjenice sadrže i prilozi za proučavanje duhovnog lika nadbiskupa Stadlera publicirani u Zborniku 1989.²¹

Marta Čupić-Amrein je napisala sintetičko djelo o obrazovanju opozicije protiv austrougarske uprave, ponudivši i rješenja koja su ranije data u bosansko-hercegovačkoj nauci.²² Laslo Benze je na osnovu arhivske građe obradio problematiku okupacije Bosne i Hercegovine 1878.²³

Iz političke historije Bosne i Hercegovine postoji još nekoliko manjih istraživanja. Tomislav Kraljačić je objavio i rad o Káláyevoj političkoj prošlosti i djelatnosti do 1882., kao i rad o vjerskoj politici njegovog režima.²⁴ Pored toga, objavio je rad o mjerama austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini na suzbijanju ruskih utjecaja u prvim godinama okupacije.²⁵ Dževad Juzbašić je dao nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini do 1945.²⁶

Ibrahim Tepić objavio je rad o uspostavi austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini,²⁷ a Esad Arnautović o okupaciji Trebinja.²⁸ Jovan Jovanović je objavio članak o političkim pogledima Jovana P. Roganovića o Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave.²⁹ O spoljnoj historiji političkih borbi objavljeno je nekoliko radova. Tomislav Kraljačić istražio je držanje mladočeha

20 Marko Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrne u vrijeme austrougarske uprave 1978-1914.*, Sarajevo 1992.

21 *Zbornik Josip Stadler. Prilozi za proučavanje duhovnog lika prvog nadbiskupa, Vrhbosanska visoka teološka škola*, Sarajevo 1989.

22 Marta M. Čupić-Amrein, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Herzegovina (1878-1918)*, (Geist und Werk der Zeiten, Heft 73) Bern-New York 1987.

23 Laslo Benze, *Bosnia es Hercegovina okupacioya 1878-ban*, Budapest 1987.

24 Tomislav Kraljačić, *Kalajeva politička prošlost i djelatnost do 1882.*, Prilozi Instituta za istoriju XVII/18, Sarajevo 1981, 101-120; Isti, *Vjerska politika Kalajevog režima*, Godišnjak Društva istoričara BiH XXXIV, Sarajevo 1983, 17-77.

25 Isti, *Mjere austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini na suzbijanju ruskih uticaja u prvim godinama okupacije*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH XXVII, Sarajevo 1987, 67-75.

26 Dževad Juzbašić, *Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave*, *Sefarad '92*, Zbornik radova, Sarajevo, 1995, 93-110.

27 Ibrahim Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu 1879-1880.*, Prilozi Instituta za istoriju XXIII/24, Sarajevo 1988, 107-131.

28 Esad Arnautović, *Austrougarska okupacija Trebinja*, Tribunia 7-8, Trebinje, 1984, 39-50.

29 Jovan Jovanović, *Jovan P. Roganović o Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Bibliografski vjesnik 11/1, Sarajevo 1982, 153-162.

prema bosanskom pitanju u Kalláyevoj upravi,³⁰ a Đorđe Mikić stav mađarske opozicione štampe prema vladinoj politici u Bosni i Hercegovini nakon aneksione krize.³¹ Kosta Milutinović istraživao je stav Nikodima Milaša prema prvim pokušajima aneksije Bosne i Hercegovine,³² dok je Milorad Ekmečić pisao o utjecaju balkanskih ratova na društvo Bosne i Hercegovine.³³

Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske uprave bili su predmet širih razmatranja historijske nauke, pa je u ovoj oblasti nastao niz rasprava, članaka i drugih priloga. Od radova opće vrijednosti, dobar pregled privrednih kretanja u Bosni i Hercegovini u austrougarskoj epohi (1878-1918) nudi djelo Ferde Hauptmanna, u kojem je autor sintetički i cjelovito prikazao austrougarsku privrednu politiku i privredni i društveni razvitak Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1918. godine.³⁴ Djelo predstavlja vrijedan doprinos ekonomskoj, socijalnoj i političkoj historiji Bosne i Hercegovine ovog doba, ujedno inicirajući potrebu kompleksnijeg pristupa temama koje je autor naznačio nedovoljno istraženim. Isti rad kasnije je objavljen pod naslovom *Privreda i društvo u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*,³⁵ koji je autor u znatnoj mjeri obogatio naučnim analizama i zaključcima vezanim za problematiku agrara te socijalnu strukturu i razvoj bosanskohercegovačkog građanstva.

Preglednu cjelinu nudi i rad Dževada Juzbašića o nekim karakteristikama privrednog razvoja Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914.³⁶ Utjecaj austrougarske okupacije na privredu i društvo Bosanske krajine istražio je na

-
- 30 Tomislav Kraljačić, *Mladočesi prema bosanskom pitanju i Kalajevoj upravi u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova sa 18. naučnog skupa jugoslovensko-čehoslovačke komisije istoričara, Beograd 1987, 70-75.
- 31 Đorđe Mikić, *Mađarska opoziciona štampa prema austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini posle aneksione krize*, Zbornik radova sa 18. naučnog skupa jugoslovensko-čehoslovačke komisije istoričara, Beograd 1987, 91-108.
- 32 Kosta Milutinović, *Nikodim Milaš i prvi pokušaji aneksije Bosne i Hercegovine*, Godišnjak Društva istoričara BiH XXXV, Sarajevo 1984, 45-62.
- 33 Milorad Ekmečić, *Utjecaj balkanskih ratova na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao 4, Sarajevo 1985, 137-158. Rad je ponovo objavljen u: *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd 1997., 399-423.
- 34 Ferdinand Hauptmann, *Die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien und der Herzegovina 1878-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*, Graz 1983, str. 274.
- 35 *Privreda i društvo u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo 1987, 99-211.
- 36 Dževad Juzbašić, *Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine*, Pregled 74/3, Sarajevo 1984, 233-244. Verzija na engleskom: *Some features of the Economic Development of Bosnia and Herzegovina Between 1878. and 1914.*, u: Survey 2, Sarajevo 1984, 146-156.

osnovu nove arhivske građe Đorđe Mikić,³⁷ koji je objavio i jedan rad o privrednim kretanjima na krajiškom selu u prvim godinama austrougarske uprave.³⁸ O pretpostavkama razvoja kapitalizma u Bosni i Hercegovini pisali su Iljas Hadžibegović koji je istražio njegove korijene u drugoj polovini XIX i prvim decenijama XX stoljeća,³⁹ dok je Tomislav Kraljačić prikazao ulogu stranog kapitala u razvoju bosanskohercegovačkog kapitalizma.⁴⁰ Milan Vukmanović je posvetio pažnju ekonomskoj i političkoj strani organiziranja bankarskog kapitala u periodu austrougarske uprave.⁴¹ Dževad Juzbašić je istraživao ekonomske osnove austrougarske politike i publicirao nekoliko radova. Prvi se odnosi na ulogu Bosanskog sabora u raspravama oko osnivanja poštanske štedionice,⁴² u drugom se razmatra uključenje Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje,⁴³ dok se u trećem razmatra izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti.⁴⁴ Na osnovu austrijske putopisne literature, Ivan Pederin je objavio rad o ekonomskim interesima austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i razvoju njene privrede od 1878. do 1918.⁴⁵, a Waleria Heubergerl i K. Illming djelo o Bosni i Hercegovini

- 37 Đorđe Mikić, *Pregled društveno-ekonomskog i političkog života u Bosanskoj krajini u razdoblju austrougarske uprave 1878-1914*, IZb 6, Banjaluka 1985, 41-67; Isti, *Utjecaj austrougarske okupacije na karakter socijalno-političkih prilika u Bosanskoj krajini u periodu 1878-85. godine*, IZb 4, Banjaluka 1983, 61-69; Isti, *O privrednim i socijalnim prilikama u Bosanskoj krajini u prvim godinama austrougarske okupacije (1878-95)*, IZb 3, Banjaluka 1982, 75-110.
- 38 Đorđe Mikić, *Društveno-ekonomske prilike u selima Bosanske krajine u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914*, IZb 2, Banjaluka 1981., 77-111.
- 39 Iljas Hadžibegović, *Predpoklady razvoje kapitalizmu v Bosne i Hercegovine v 19. a na počatku 20. Století*. Referat na skupu jugoslovenskih i čehoslovačkih historičara objavljen u zborniku *Hospodarske dejiny-Economik History 7*, Praha 1981, 121-144.
- 40 Tomislav Kraljačić, *Uloha cizho kapitalu ve vyvoji kapitalizmu v Bosne i Hercegovine*, objavljen u istom zborniku, 313-338.
- 41 Milan Vukmanović, *Neki ekonomski i politički sadržaji organizovanja bankarskog kapitala u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Zbornik radova sa 18. naučnog skupa jugoslovensko-čehoslovačke komisije istoričara, Beograd 1987, 76-90..
- 42 Dževad Juzbašić, *Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice*, Prilozi Instituta za istoriju XII/18, Sarajevo 1981, 257-271.
- 43 Isti, *O uključanju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje*, Prilozi Instituta za istoriju XVIII/19, Sarajevo 1982, 125-161. Kraća verzija istog rada na njemačkom: *Die Einbeziehung Bosnien und der Herzegowina in das gemeinsame österreichisch-ungarischen Zollgebiet*, u: *Österreichische Osthäfte* 2, 1998, 196-211.
- 44 Isti, *Izgradnja željeznica u BiH i austrougarske ekonomske suprotnosti*, Pregled 71/2-3, Sarajevo 1981, 191-210. Na njemačkom jeziku: *Die Eisenbanbau in Bosnien und der Herzegowina und die wirtschaftlichen Gegensätze zwischen Österreich-Ungarn, u: Eisenbanbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Länder*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1993. 143-167.
- 45 Ivan Pederin, *Gospodarski razlozi austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i razvoj njene privrede 1878-1918. u svjetlu austrijske putopisne literature*, Prilozi Instituta za istoriju XVIII/19, Sarajevo 1982, 271-303.

u austrougarskoj epohi, koje sadrži izvode iz putopisne literature, ilustrovane razglednicama.⁴⁶ Luka Đaković objavio je monografiju o rudarstvu i topioničarstvu,⁴⁷ a Milan Ljiljak je prikazao razvoj i razmještaj poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja za vrijeme austrougarske uprave.⁴⁸

Istraživanje historije radničkog pokreta naišlo je na značajnu pažnju. Ilija Hadžibegović je objavio monografiju *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, koja po načinu istraživanja, obrade materijala i po naučnim rezultatima predstavlja značajan doprinos razvoju bosansko-hercegovačke historiografije u obradi društvene historije radničke klase i privrednih i društvenih prilika u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske i u vrijeme austrougarske uprave.⁴⁹ Pored toga, isti autor je objavio i članak o postanku i razvoju socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1919. godine,⁵⁰ prilog o italijanskim radnicima u Bosni i Hercegovini,⁵¹ kao i rad o radničkom socijalističkom pokretu u Bosni i Hercegovini do prvog svjetskog rata i stvaranju zajedničke države 1918.⁵² Dževad Juzbašić je razmatrao radničko pitanje u programima građanske politike i djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora.⁵³ O radničkom pokretu Trebinja pisao je Marjan Sivrić,⁵⁴ dok je Božo Madžar prikazao razvoj socijalističkog sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1909.⁵⁵ U više pojedinačnih rasprava Enver Redžić je u djelu *Jugoslavenska misao i socijalizam* razmatrao odnos između jugoslavenske ideje i ideje socijalizma i obratno.⁵⁶ Za period austrougarske

46 Waleria Heubergerl-Karl Illming, *Bosnien und Herzegowina 1878-1918.*, Wien 1994.

47 Luka Đaković, *Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini*, Tuzla 1981.

48 Milan Ljiljak, *Razvoj i razmještaj poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja za vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1914)*, knj. II, Sarajevo 1981.

49 Ilija Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914.*, Sarajevo 1980, 400 str.

50 Ilija Hadžibegović, *Nastanak i razvoj socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1919. u: Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knjiga I, Sarajevo 1990, 15-85.

51 Isti, *Italijanski radnici u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. godine do prvog svjetskog rata*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu 9-10 (1976-1980), Sarajevo 1980, 57-64. Sličan rad napisao je Giorgio Marsico pod naslovom *Italijanska doseljavanja u Bosnu i Hercegovinu (1878-1914)*, Godišnjak Društva istoričara BiH XXXI-XXXIII, Sarajevo 1982, 139-150.

52 Ilija Hadžibegović, *Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine*, Prilozi instituta za istoriju XVII/18, Sarajevo 1981, 121-153.

53 Dževad Juzbašić, *Radničko pitanje u programima građanske politike i djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora.*, Prilozi Instituta za istoriju XXI/22, Sarajevo 1986, 25-62.

54 Marjan Sivrić, *Radnički pokret u Trebinju od konca XIX stoljeća do 1914.*, Tribunia 6, Trebinje 1982, 95-112.

55 Božo Madžar, *Razvoj socijalističkog sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1909. godine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH 25, Sarajevo 1985, 149-157.

56 Enver Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982, str. 324.

uprave (1878.-1918.) objavljeno je nekoliko radova: Otpor austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine u svjetlu pogleda i stavova austrijskog socijalističkog pokreta, Lik i djelo Petra Kočića u studijama Veselina Masleše, Jugoslavenski nacionalno-revolucionarni pokret "Mlada Bosna", Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini i stvaranje jugoslavenske države 1918. O karakteristikama omladinskog nacionalno-revolucionarnog pokreta od 1903. do 1914 članak je objavio Luka Đaković,⁵⁷ a o "Mladoj Bosni" i jugoslovenstvu Dragomir Gajević.⁵⁸ Božo Jakanović napisao je monografiju o radničkom pokretu u jednom od najistaknutijih bosanskohercegovačkih radničkih centara, Zenici.⁵⁹ U prvom dijelu knjige autor je obradio radnički pokret Zenice u periodu austrougarske uprave (1878-1918), osvrćući se na privredni i društveni razvoj Zenice, porijeklo, strukturu pokreta te formiranje i djelatnost organizacije Socijaldemokratske stranke. O generalnom štrajku u Bosanskoj Dubici 1908. Božo Madžar je napisao obimniji rad,⁶⁰ a također je obradio štrajkaške i tarifne pokrete radništva tokom 1906., do generalnog štrajka.⁶¹ U drugom radu Madžar je pažnju posvetio uvođenju iznimnih mjera u Bosni i Hercegovini za vrijeme balkanskih ratova usmjerenih protiv radničkog pokreta,⁶² dok je Vladislav Hladky istražio uzajamne kontakte među češkim i bosanskohercegovačkim radničkim pokretom pred Prvi svjetski rat.⁶³ O političkim aktivnostima, stanovništvu i agrarnim odnosima napisano je nekoliko monografija kao i nekoliko manjih priloga.⁶⁴

Kulturne prilike u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) nisu ravnomjerno proučavane. Pored niza istraživačkih radova, ponuđena su i rješenja koja su ranije bila predmet razmatranja historijske nauke, predstavljajući manje-više uspješne kompilacije. Najviše pažnje posvećeno je

-
- 57 Luka Đaković, *Neke karakteristike djelatnosti jugoslovenskog omladinskog pokreta u BiH (1903-1914)*, Treći program Radio Sarajeva 34, Sarajevo 1981, 199-247.
 - 58 Dragomir Gajević, *Mlada Bosna i jugoslovenstvo*, Pregled 73/10, Sarajevo 1983, 1015-1030.
 - 59 Božo Jakanović, *Radnički pokret Zenice*, Zenica, 1985.
 - 60 Božo Madžar, *Generalni štrajk u Bosanskoj Dubici 1908*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH 23-24, Sarajevo 1983-1984, 135-145.
 - 61 Isti, *Štrajkaški i tarifni pokreti radničke klase BiH do generalnog štrajka 1906*. U knjizi *Mičo Sokolović*, Sarajevo 1983.
 - 62 Isti, *Balkanski ratovi i iznimne mjere protiv radničkog pokreta 1913*, Godišnjak društva istoričara BiH XXXV, Sarajevo 1984, 63-73.
 - 63 Hladky Vladislav, *Uzajamni kontakti među češkim i bosanskohercegovačkim radničkim pokretom pred prvi svjetski rat*, Prilozi Instituta za istoriju god. XXIV, br. 25/26, Sarajevo 1990, 187-205.
 - 64 D. Deletović, *Pitanje hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori za vrijeme i poslije ustanka 1882. godine*, Hercegovina 3, Mostar 1983, 273-308; Đorđe Mikić, *Zapažanja novinara Stevana Miličevića o političkim prilikama u Bosni i Hercegovini 1905. godine* - IZb 8, Banjaluka 1987, 65-91; Isti, *Pitanje iseljavanja Hercegovaca u Srbiju 1902. godine*, IZb 5, Banjaluka, 1984, 59-72; Isti, *Aktivnosti Vojislava Šole 1910. godine na usvajanju fakultativne osnove za otkup kmetova u Bosni i Hercegovini* IZb 5, Banjaluka 1984, 203-212. Grum M., *Društvo sarajevskih Slovencev (1897-1918)*, Zgodovinski časopis 28/1-2, Ljubljana 1983, 79-92.

istraživanju "jezičke politike", književne i kulturne baštine, razvoju školstva, a također i razvoju biblioteka i njihovoj ulozi u kulturnom životu Bosne i Hercegovine. Predmet istraživanja bile su i teme iz oblasti pozorišnog života i muzičkog stvaralaštva. Muhsin Rizvić je napisao studiju o bosanskohercegovačkoj književnosti u doba preporoda.⁶⁵ Risto Besarović sabrao je 11 svojih ranije publiciranih radova i ponudio na jednom mjestu kao cjelinu.⁶⁶ Riječ je prije svega o radovima koji se bave pisanom riječi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918., sa akcentom na prikazu listova, periodike, čitaonica, biblioteka i knjižnica. Tu su sadržani radovi o kulturnom životu Banjaluke, prvom pjevačkom društvu u Tuzli, akciji za podizanje spomenika Simi Milutinoviću-Sarajliji u Sarajevu, o pokretanju lista Hercegovče u Mostaru, političkoj pozadini odlikovanja fra Grge Martića, kao i radovi o pokušaju organiziranja književnika u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave, analizi kulturne rubrike banjalučkog lista "Otadžbina", Češkom lutkarskom pozorištu u Sarajevu, jednom izdavačkom pokušaju u Sarajevu 1913. koji je imao za cilj pokretanje Univerzalne biblioteke i edicije "Oslobođenje", te počecima formiranja prve mreže javnih biblioteka u Bosni i Hercegovini. Na osnovu nove građe Tomislav Kraljačić je obradio Kállayevu "jezičku politiku",⁶⁷ dok je Hanka Glibanović Vajzović istražila upotrebu pisama u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918.⁶⁸ Ljiljana Stančić je objavila djelo o lingvističkoj terminologiji u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave.⁶⁹ Miloš Okuka i Ljiljana Stančić priredili su zbornik radova o književnom jeziku u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine.⁷⁰ Publiciran je niz studija o školstvu i njegovom historijatu. Djelo Mitra Papića *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*,⁷¹ sadrži pregled pismenosti i školstva bosanskohercegovačkih katolika-Hrvata od prvih oblika opismenjavanja do 1918. godine. Drugi dio ove studije daje pregled školstva u periodu austrougarske uprave 1878-1918. Za ovaj period dati su podaci o vremenu osnivanja škola, nastavnim

65 Muhsin Rizvić, *Bosanskohercegovačka književnost u doba Preporoda 1887-1918.*, Sarajevo 1990.

66 Besarović Risto, *Iz kulturne istorije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.

67 Tomislav Kraljačić, *Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini*, Književni jezik 11/4, Sarajevo 1982, 165-177. Uporedi rad Dževad A. Jahić, *Uloga "bosanskog jezika" u procesima srpsko-hrvatske standardizacije*, *Pregled* 78/2, Sarajevo 1987, 245-255.

68 Hanka Glibanović-Vajzović, *Upotreba pisama u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918. godine (u svjetlu vjersko-nacionalnih odnosa)*, u: *Jezik i nacionalni odnosi* (Sveske instituta za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog studijskog centra CK SK BiH "Veljko Vlahović") 5-6, Sarajevo 1984, 405-414.

69 Ljiljana Stančić, *Lingvistička terminologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo 1986.

70 Miloš Okuka-Ljiljana Stančić, *Zbornik radova Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, München 1991.

71 Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo 1982, 162 str.

planovima i programima, organizacionim pitanjima i nekim odnosima u vezi sa radom u školama. Posebno su obrađene škole u kojima se školovao franjevački podmladak, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u susjednim zemljama. Autor je značajnu pažnju posvetio materijalnom položaju škola i učenika, odnosima sa drugim školama, kao i njihovom javnom statusu. U opsežnoj studiji o razvoju muslimanskog školstva do 1918., Hajrudin Ćurić je posvetio značajnu pažnju razvoju muslimanskog školstva u austrougarskoj epohi,⁷² istražujući sibjam mektebe, mektebi ibtidaije ili reformisane mektebe, medrese, ruždije, dar-ul-mualimin u Sarajevu, žensku muslimansku učiteljsku školu u Sarajevu, muslimansku višu djevojačku školu u Sarajevu i šerijatsko-sudačku školu u Sarajevu. Analitički pisana na osnovu mnogobrojnih izvora i literature, sa precizno izrađenim registrima, uz brojne rijetke ilustracije koje dopunjuju tekst, knjiga sadrži dragocjene podatke iz kulturnog razvoja Bošnjaka. Srećko M. Džaja je kompleksno istražio proces formiranja i djelovanja bosanskohercegovačke inteligencije u periodu austrougarske uprave,⁷³ osvjetljavajući politička kretanja u bosanskohercegovačkom društvu, pa djelo predstavlja značajan doprinos političkoj historiji Bosne i Hercegovine. Ibrahim Kemura autor je monografije o kulturno-prosvjetnom društvu Gajret,⁷⁴ koje je imalo neobično značajnu ulogu u prošlosti Bošnjaka. U njoj su prikazane prilike u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na položaj Bošnjaka, a zatim osnivanje "Gajreta", njegova organizacija te socijalno-nacionalna struktura, članstvo, kulturno-prosvjetna i izdavačka djelatnost kao i ostali oblici djelovanja.

Književnu i kulturnu baštinu bosanskohercegovačkih Jevreja opisao je u glavnim crtama Vojislav Maksimović.⁷⁵ Značajna pažnja posvećena je razvoju biblioteka i njihovoj ulozi u kulturnom životu Bosne i Hercegovine. Lamija Hadžiosmanović objavila je knjigu o bibliotekama u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave,⁷⁶ dok je Vjekoslava Hunski istraživala njihovu ulogu u razvoju naučnog rada,⁷⁷ kao i naučno-izdavačku djelatnost u Bosni i Hercegovini u okviru Statističkog departmana Zemaljske vlade, Meteorološke stanice i

72 Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.godine*, Sarajevo 1983, 350 str.

73 Srećko M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina in der österreich-ungarischen Epoche 1878-1918. Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, München, Oldenburg, 1994. (Südeuropäische Arbeiten 93).

74 Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo 1986.

75 Vojislav Maksimović, *Književna i kulturna baština bosanskih Jevreja od doseljavanja do 1941*, Treći program Radio Sarajeva 36, Sarajevo 1982, 379-408.

76 Lamija Hadžiosmanović, *Biblioteka u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo 1980, 257 str.

77 Vjekoslava Hunski, *Uloga biblioteka u razvoju naučnog rada u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, Bibliotekarstvo 26, Sarajevo 1980, 73-79.

Geološkog zavoda (1878-1918).⁷⁸ Pored toga napravila prilog o listu "Pregled" u prvim godinama izlaženja (1910-1912).⁷⁹ Avdo Salković je objavio članak o bosanskohercegovačkim početnicama (bukvarima) do 1918.⁸⁰ Ljubica Mladenović objavila je djelo o razvoju građanskog slikarstva u Bosni i Hercegovini u toku XIX stoljeća,⁸¹ u kojem su tri poglavlja posvećena slikarstvu u osmanskoj epohi, dok je sedam poglavlja posvećeno periodu austrougarske uprave do konca XIX stoljeća. U četvrtom poglavlju obuhvaćen je talas ratnih slikara koji prate dolazak austrougarskih trupa, peto se bavi radovima O. Ivekovića, I. Kobilice i M. Antonija., šesto obuhvata slikare posljednje četvrtine XIX stoljeća, sedmo je posvećeno slikarima okupljenim oko lista "Nada", osmo profesorima crtanja i slikarima zaposlenim u vladinim institucijama, deveto se bavi građanskim portretom, posebno radom braće Bocarić, dok deseto poglavlje situira slikarstvo XIX stoljeća u realne okvire. I muzičko stvaralaštvo bilo je predmet istraživanja. Tünde Polomik napisala je rad o počecima umjetničkog horskog pjevanja u Bosni i Hercegovini 1878-1918.⁸² Pored toga objavila je prilog u kojem je dala izvore o gostovanju muzičkih umjetnika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918.,⁸³ kao i rad o ulozi Čeha u formiranju muzičkog života u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.⁸⁴ Edin Čelebić je objavio rad o kulturnim prilikama u Mostaru krajem XIX i početkom XX stoljeća,⁸⁵ a također i rad o hrvatskom pjevačkom društvu "Hrvoje" koje je djelovalo od 1888. do 1914. godine⁸⁶ kao i rad o srpskom pjevačkom društvu "Gusle" i njegovoj historijskoj ulozi.⁸⁷ Napisano je i nekoliko priloga iz historijske kartografije Bosne i Hercegovine. Ratimir Gašparović je dao cjelovit prikaz razvoja kartografije u

78 Vjekoslava Hunski, *Naučno-izdavačka djelatnost u Bosni i Hercegovini u okviru Statističkog departmana Zemaljske vlade, Meteorološke stanice i Geološkog zavoda (1878-1918)*, Prilozi instituta za istoriju godina XVIII/19, Sarajevo 1982, 291-305.

79 Vjekoslava Hunski, "Pregled" u prvim godinama izlaženja (1910-1912), Pregled 76/2-3, Sarajevo 1987, 283-287.

80 Avdo Salković, *Bosanskohercegovačke početnice (bukvari) do 1918*, Pregled 78/2-3, Sarajevo 1988, 263-272.

81 Ljubica Mladenović, *Građansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Sarajevo 1982.

82 Polomik Tünde, *Počeci umjetničkog horskog pjevanja u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, Zbornik radova Muzičke akademije u Sarajevu I, Sarajevo 1989.

83 Polomik Tünde, *Izvori o gostovanju muzičkih umjetnika u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave 1878-1918*. godine, Prilozi Instituta za istoriju XXIV/25-26, Sarajevo 1990, 161-183.

84 Polomik Tünde, *O ulozi Čeha u formiranju muzičkog života u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, Prilozi Instituta za istoriju XXIII/24, Sarajevo 1988, 147-155.

85 Edin Čelebić, *Kulturne prilike u Mostaru krajem XIX i početkom XX vijeka*, Hercegovina 4, Mostar 1985, 247-277.

86 Isti, *Hrvatsko pjevačko društvo "Hrvoje" 1888-1914*, Hercegovina 6, Mostar 1987, 151-165.

87 Isti, *Srpsko pjevačko društvo "Gusle" i njegova historijska uloga - prilog historiji nacionalnih pokreta*, Hercegovina 5, Mostar 1986, 123-138.

periodu austrougarske uprave.⁸⁸ Edita Radosavljević objavila je popis karata iz kartografske zbirke Ratnog arhiva u Beču,⁸⁹ dok se Mirko Marković u dva djela bavio i kartografskim prikazima Bosne i Hercegovine u austrougarskoj epohi ne dajući ništa novo što bi obogatilo dotadašnja znanja o kartografiji BiH.⁹⁰ Interes za kartografskim predstavljanjem BiH, izazvan agresijom 1992., nosio je snažno obilježje političke situacije. Više pažnje zaslužuje djelo Anite Burdett o historijskim granicama između Bosne, Hrvatske i Srbije od 1815-1945., predstavljenim tekstualno, dokumentima i kartografski originalnim kartama.⁹¹

U nekoliko monografija i članaka razmatran je historijat bosanskohercegovačkih gradova u periodu austrougarske uprave Na osnovu obimnog statističkog materijala, izvorne grade i literature Iljas Hadžibegović je objavio djelo o razvoju bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća,⁹² u kojem se razmatra odnos između bosanskohercegovačke urbane tradicije i izrastanja modernog grada. Na osnovu brojnih statističkih podataka, data je temeljna analiza promjena etničke, vjerske i socijalne strukture gradova.

Iljas Hadžibegović napisao je i rad o Foči u vrijeme austrougarske uprave,⁹³ kao i rad o etničkoj strukturi Tuzle.⁹⁴ Pored toga u monografiji Fojnica obradio je period austrougarske uprave.⁹⁵ Kraći rad o Sarajevu kao saobraćajnom centru objavio je Dževad Juzbašić.⁹⁶ Od novijih djela može se spomenuti Zbornik radova sa simpozija Bošnjaci Šipova kroz historiju., u kojem je u nekoliko radova obuhvaćena problematika iz perioda austrougarske uprave.⁹⁷

-
- 88 Ratimir Gašparović, *Historija geografskog upoznavanja i proučavanja Bosne i Hercegovine do 1918*, Geografski pregled sv. 26/27 (1982/1983), Sarajevo 1984, 3-101.
- 89 Edita Radosavljević, *Kartografski materijal o Bosni i Hercegovini u ratnom arhivu u Beču*, Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXV, Sarajevo 1985, 73-79.
- 90 Mirko Mirković, *Descriptio Croatiae*, Zagreb 1993; Isti, *Descriptio Bosnae & Hercegovinae*, Zagreb 1998; *Granice Hrvatske na zemljovidima od 12. do 20. stoljeća*, Katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt 22. XII 1992 - 14. II 1993, Zagreb, 146 str. (ilustracije djelomice u bojama).
- 91 *Historical Boundaries between Bosnia, Croatia, Serbia. Documents and Maps, 1815-1945/* Edited by Anita L.P. Burdett, England, Archive Editions 1995.
- 92 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. vijeka*, Sarajevo 1991. Uvodna studija objavljena je u prevodu na češki jezik pod naslovom *BOSENSKOHERCEGOVSKÁ MIESTA NA ROZHRANÍ 19. A 20. STOLETÍ, SLOVANSKÉ HISTORICKÉ STUDIE 22*, Praha 1996.
- 93 Isti, *Foča u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, Godišnjak društva istoričara BiH XXXI-XXXIII, Sarajevo 1982, 101-138.
- 94 Isti, *Etnička struktura stanovništva Tuzle u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi Instituta za istoriju XXIII/24, Sarajevo 1988, 131-147.
- 95 Isti, *Fojnica u vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918*, Monografija, Fojnica 1987, 143-181.
- 96 Dževad Juzbašić, *O Sarajevu kao saobraćajnom centru u doba austrougarske uprave*, u: Prilozi historiji Sarajeva, Sarajevo 1997, 279-282.
- 97 *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zenica 1998.

Iako je Prvi svjetski rat izazvao krupne potrese u svim slojevima bosanskohercegovačkog društva, to razdoblje je u bosanskohercegovačkoj historijskoj nauci ostalo zapostavljeno i samo fragmentarno istraženo. Ferdinand Hauptmann je u nizu radova kao historijski izvor za bosanskohercegovačku problematiku na početku Prvog svjetskog rata koristio nepublicirani dnevnik Ludwiga Thallo-cyja. Zajedno sa Antonom Praschom publicirao je ovo djelo, popraćeno uvodnom studijom i bogatim dokumentacionim aparatom i vrijednom građom za prošlost Bosne i Hercegovine.⁹⁸ Božo Madžar je objavio izvještaj Vladinog komesara za Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u gradu od atentata do kraja januara 1915.⁹⁹ Luka Đaković je na osnovu bogate arhivske građe iz Budimpešte razmatrao austrougarske koncepcije rješenja jugoslovenskog pitanja u toku Prvog svjetskog rata.¹⁰⁰ Đorđe Stanković publicirao je rad o stavu srpske vlade prema Muslimanima u Prvom svjetskom ratu.¹⁰¹ Bogumil Hrabak objavio je djelo o zelenom kadru i dezertstvu¹⁰² a nešto kasnije i rad o predavanju Bosanaca iz austrougarske armije na istočnom ratištu do 1917.¹⁰³ Djelo Wenera Schachingera¹⁰⁴ iniciralo je istraživanje vojnog segmenta prošlosti Bosne i Hercegovine, pa je Enver Redžić na osnovu arhivske građe, publiciranih izvora i literature ocrtao ulogu bosanskohercegovačkih jedinica u sastavu austrougarske armije u toku Prvog svjetskog rata.¹⁰⁵ U djelu *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* Iljas Hadžibegović je na osnovu arhivske građe i literature dao kraći sadržajan pregled vojne problematike u periodu Prvog svjetskog rata.¹⁰⁶ Z. Šehić je na osnovu arhivskih istraživanja i literature napisao rad o ulozi vojnika mostarskog dopunskog okruga u vojnoj organizaciji Monarhije od 1881. do 1918.¹⁰⁷ Enver Redžić je napisao rad o političkim kretanjima među Muslimanima Bosne i Hercegovine za vrijeme Prvog

- 98 Dr Ludwig Thallo-cy - *Tagebücher*, hg. von F. Hauptmann-A. Prasch, Zur Kunde Südosteuropas II/8, Graz 1981.
- 99 Božo Madžar, *Izvještaj Vladinog komesara za glavni grad BiH Sarajevo od sarajevskog atentata do kraja januara 1915.*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH XXVI, Sarajevo 1986, 205-242.
- 100 Luka Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918*, Tuzla 1981.
- 101 Đorđe Stanković, *Srpska vlada i Muslimani u prvom svjetskom ratu*, Istorijski glasnik 1-2, Beograd 1980, 105-126.
- 102 Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo i zeleni kadar*, Novi Sad 1982.
- 103 Isti, *Predavanje Bosanaca iz austrougarske armije na istočnom ratištu 1917. godine*, IZb 6, Banjaluka 1985, 69-98.
- 104 Werner Schachinger, *Die Bosniaken kommen. Elittentruppen k.u.k. Armee 1879-1918.*, Graz 1989.
- 105 Enver Redžić, *Bosansko-hercegovačke jedinice austrougarske vojske u prvom svjetskom ratu*, Vojnoistorijski glasnik VII/3, Beograd 1991, 192-206.
- 106 *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena...* 1994., 193-197.
- 107 Zijad Šehić, *Prilog istraživanju vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1881-1918)*, Hercegovina 10, Mostar 1998, 143-156.

svjetskog rata,¹⁰⁸ dok je Nusret Šehić objavio rad o Narodnom vijeću SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegovoj djelatnosti nakon sloma Austro-Ugarske u novembru i decembru 1918.¹⁰⁹ Rüdiger Malli napisao je pregledni rad o Prvom svjetskom ratu i njegovom djelovanju na bosanskohercegovačko stanovništvo.¹¹⁰ Djelo Đorđa Beatovića i Dragoljuba Milanovića o veleizdajničkim procesima Srbima u Austro-Ugarskoj predstavlja primjer instrumentalizacije historijske nauke za potrebe dnevne politike.¹¹¹ Istu namjenu imala su i djela Jovana Banjanina o Južnim Slavenima u Austro-Ugarskoj u toku Prvog svjetskog rata, kao i reprint izdanje djela Vladimira Ćorovića, *Crna knjiga*.¹¹²

U okviru projekta istraživanja bosanskohercegovačke prošlosti (DC XIII/2) bile su zastupljene značajne teme i političkog, privrednog i društvenog života Bosne i Hercegovine: Građa za istoriju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878-1918., Nastanak bosanskohercegovačkog ustava iz 1910., Političke prilike u BiH u periodu Prvog svjetskog rata (1914-1918). Privreda i društvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata (1914-1918)., Prosvjeta- Srpsko prosvjetno i kulturno društvo (1902-1949). Nekoliko publiciranih radova iz ovog projekta predstavljaju skroman doprinos u odnosu na prvobitno postavljeni cilj.

Na nekoliko održanih naučnih skupova prezentirane su brojne važne spoznaje do kojih je došla historijska nauka osvjetljavajući značajne događaje iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Najveći broj referata i saopćenja na ovim skupovima temeljio se na istraživanjima i na historijskoj nauci do tada nepoznatim činjenicama. U organizaciji Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine povodom stogodišnjice hercegovačkog ustanka 1882. održan je naučni skup *Sto godina ustanka u Hercegovini* na kojem je podnijeto 16 referata: deset jugoslavenskih i šest iz pera inozemnih historičara (iz SR Njemačke, Austrije, Čehoslovačke, Poljske, Rumunije i Grčke). U nizu referata i saopćenja glavni pravac istraživanja je bio usmjeren na analizu i razmatranje političkih, socijalnih i vojno-strateških pretpostavki hercegovačkog ustanka. U lancu uzroka ustanka posebna pažnja posvećena je Vojnom zakonu iz 1881., na koji se odnosilo nekoliko saopćenja čiju osnovu čini zaključak da je u pozadini uvođenja zakona sta-

108 Enver Redžić, *Politička kretanja među Muslimanima u Prvom svjetskom ratu*, kao nap. br. 113, 209-237.

109 Nusret Šehić, *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918)*, Prilozi Instituta za istoriju XVIII/19, Sarajevo 1982, 163-202.

110 Rüdiger Malli, *Der Erste Weltkrieg und seine Auswirkungen auf die bosnisch-herzegowinische Bevölkerung, Südosteuropa-Fallstudien, 20 Jahre "Südosteuropäische Geschichte"* in Graz, Graz 1990, 83-93.

111 Đorđe Beatović i Dragoljub Mićunović, *Veleizdajnički procesi Srbima u Austro-Ugarskoj*, Beograd 1989.

112 Jovan Banjanin, *Južni Sloveni u Austrougarskoj i rat*, Beograd 1989; Vladimir Ćorović, *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914-1918*, Beograd 1989.

jala ideja aneksije Bosne i Hercegovine. Zapažena je i analiza uloge hercegovačkog ustanka u međunarodnoj diplomaciji toga vremena, razmatrana u nekoliko saopćenja. Nije zanemaren ni odjek ustanka izvan Bosne i Hercegovine, posebno u hrvatskoj štampi, novosadskoj "Zastavi", ili stav crnogorske inteligencije prema ustanku. U diskusiji vođenoj na skupu otvorena su brojna nova pitanja koja ranije nisu bila predmet širih razmatranja u historijskoj nauci. Mada su raščišćena mnoga pojmovna pitanja karaktera ustanka, rasprava je pokazala da u ključnim pitanjima historije ustanka nisu dostignuta konačna rješenja.¹¹³

Kriza koja je izbila u jesen 1908., kad je Austro-Ugarska izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine, predstavljala je prekretnicu u međunarodnom političkom životu. Njen tok i rezultati imali su aktivno katalizatorsko djelovanje na politički scenarij Evrope do izbijanja Prvog svjetskog rata, imajući prije svega u vidu odnose Beča i Beograda, višeslojni južnoslavenski kompleks i njime rezultirajuće teškoće Monarhije. Aneksiona kriza je tema koja je ušla u red događaja iz historije evropske diplomacije, predstavljajući stalni izazov za historijsku nauku. Sa naučnim skupom održanim 21. i 22. novembra 1988., povodom 80. godišnjice

113 Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine (Sarajevo, 21-22. X 1982.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Posebna izdanja, Knjiga LXIV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 11, Sarajevo, 1983.

Referati i saopćenja: Ekmečić Milorad, *Ustanak u Hercegovini i istorijske pouke*, 9-21; Ilija Hadžibegović, *Djelo dra Hamdije Kapidžića o ustanku u Hercegovini 1882. godine* 21-33; Kraljačić Tomislav, *Mjere Kalajevog režima na pacifikaciji ustaničke oblasti*, 33-45; Geiss Immanuel, *Das deutsche Reich und der Aufstand in der Herzegovina von 1882.* (Kratak sadržaj: *Njemački rajh i ustanak u Hercegovini 1882. godine*); 45-73. Redžić Enver, *Hercegovački ustanak 1882. u svjetlu analize austrijske i njemačke socijalne demokratije i prepiske Bernštajna i Kauckog sa Engelsom*, 73-89; Kaser Karl, *Der Aufstand in der Herzegovina im Jahre 1882 im Rahmen der Aufstandsbewegungen im Neunzehnten Jahrhundert. Die Frage nach seiner Qualität* (Kratak sadržaj: *Ustanak u Hercegovini 1882. u okviru ustaničkih pokreta u devetnaestom stoljeću*, 89-103. Mikić Đorđe, *Prilike u Bosanskoj krajini uoči i u vrijeme hercegovačkog ustanka 1882. godine*, 103-115; Šljivo Galib, *Sprovođenje zakona o vojnoj obavezni u Banjalučkom i Bihaćkom okrugu 1881-1882. godine* 115-127; Pavličević Dragutin, *Hrvatsko novinarstvo u bokeljsko-hercegovačkom ustanku 1882. god.*, 127-143; Vojnović Perko, *Inteligencija u Crnoj Gori prema ustanku u Hercegovini 1882. godine* 143-157; Šestak Miroslav, *Ohlas povstani u Hercegovine 1882. u češke verejnosti* (Kratak sadržaj: *Odjek ustanka u Hercegovini 1882. u češkoj javnosti*, 157-169; Pribić Branka, *Odjek ustanka u hrvatskoj štampi*, 169-177; Jerzy Skowronek, *Poljsko javno mnjenje prema ustanku u Hercegovini i bosansko pitanje tokom 1880-1882; 177-185*; Serbian Radulescu-Zoner, L; *Attitude du gouvernement et de l'opinion publique de Roumanie envers les evenements de Bosnie-Herzegovine desannees 1875-1882* (Kratak sadržaj: *Javno mnjenje i stav rumunske vlade prema događajima u Bosni i Hercegovini 1875-1882*, 185-199; Patković Milenko, *Međunarodni odjek hercegovačkog ustanka iz 1882. godine u novosadskoj "Zastavi", zagrebačkom "Pozoru" i osječkoj "Die Drau"* 199-233. Diskusija: P. Vodopivec, (str. 217), M. Kamata (219), D. Berić (222), P. Dobrolecki (224), Dž. Juzbašić (227), I. Geiss (230), B. Madžar (232), J. Kowronek (233). K. Kaser, (234), D. Pavličević (235), P. Vojnović (236), R. Petrović (237) i B. Pribić (238).

aneksije Bosne i Hercegovine, upotpunjen je ciklus međunarodnih skupova u organizaciji Akademije nauka i umjetnosti BiH čija je tematika razmatrala kapitalne događaje bosanskohercegovačke prošlosti koji su obilježili epohu austrougarske uprave. Na naučnom skupu znatno dublje je istražena unutrašnja historija aneksije, koja je stalno bila zapostavljana u korist diplomatske historije. Bolje je obrađeno pitanje različitih projekata o statusu Bosne i Hercegovine, a znatno više prostora posvećeno je razvoju crkvenih pitanja, ekonomskih, vjerskih i etničkih migracija. Po ostvarenim rezultatima, osvjetljavajući zbivanja prije, u toku i nakon aneksione krize 1908/1909., skup je dao znatan naučni doprinos političkoj, socijalnoj i diplomatskoj historiji Jugoistočne Evrope prve decenije XX stoljeća.¹¹⁴

Pored rezultata naučnog skupa, aneksiona kriza je u nekoliko djela i članaka promatrana u širim evropskim okvirima. Alfred H. Gemeinhardt je detaljno istražio politiku njemačke i austrijske štampe za vrijeme aneksione krize 1908/09,¹¹⁵ njihovu ulogu u kreiranju političkih zamisli vlada i refleksiji javnog mnijenja. Đorđe Mikić je napravio prilog o odnosu mladoturaka prema Bosni i Hercegovini,¹¹⁶ kao i rad o prilikama u Bosanskoj krajini u vrijeme aneksione

114 Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine (Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988.), Sarajevo 1991. Referati i saopćenja: Milorad Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posljedice*, 9-33; Dževad Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, 33-83; Horst Haselsteiner, *Politische und Militärische Überlegungen zur Haltung Österreich-Ungarns gegenüber Bosnien und der Herzegowina 1908/1909 (Politička i vojna razmišljanja o stavu Austro-Ugarske prema Bosni i Hercegovini 1908/1909)*, 83-103; Roderick H. Davison, *The Secret Negotiations between the Ottoman Committee of Union and Progress and the Austro-Hungarian Government in 1908 / Tajni pregovori Komiteta za ujedinjenje i napredak sa austrougarskom vladom 1908. godine I*, 103-129; Vladimir Stojančević, *Srpski naučnici o aneksiji Bosne i Hercegovine*, 129-137; Bogumil Hrabak, *Kosovo i Metohija prema aneksiji Bosne i Hercegovine*, 137-165; N. I. Hitrova, *Aneksija Bosni i Hercegovini v 1908. g. i rossijskaa obscestvennost/Aneksija Bosne i Hercegovine i ruska javnost*, 165-181; Rüdiger Malli, *Das Verhalten der politischen Partei Cisleithanien hinsichtlich der Annexion/ Stav političkih partija Cislajtanije prema aneksiji*, 181-189; Đorđe Mikić, *Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog Carstva u aneksionoj krizi 1908/1909*, 189-209; Enver Redžić, *Političko kretanje među Muslimanima Bosne i Hercegovine za vrijeme prvog svjetskog rata*, 209-237; Luka M. Vukčević, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908-1909. godine i Crna Gora*, 245-265; Pero Depolo, *Političke struje u Dubrovniku i aneksija Bosne i Hercegovine*, 265-285; Tomislav Kraljačić, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije*, 285-303; Milan Vukmanović, *Politička strujanja u redovima omladine Bosne i Hercegovine u vrijeme aneksione krize i poslije nje*, 303-325; Alojz Ivanišević, *Konfesionalna dimenzija aneksijske krize*, 325-345.

115 Gemeinhardt Heinz Alfred, *Deutsche und oesterreichische Pressepolitik während der Bosnischen Krise 1908/09*, Husum 1980.

116 Mikić Đorđe, *Prilog pitanju o odnosu mladoturaka prema Bosni i Hercegovini u aneksionoj krizi*, IZb 1, Banjaluka 1980, 41-63.

krize.¹¹⁷ Karl Kaser je istražio djelovanje aneksije na politiku bosanskohercegovačkih Srba,¹¹⁸ a kasnije objavio i rad o srpskoj građanskoj politici u Bosni i Hercegovini od završetka aneksione krize do prve sjednice Sabora.¹¹⁹ Branko Pavičević priredio je zbirku dokumenata iz sovjetskih arhiva o aneksionoj krizi, koja sadrži nekoliko dokumenata koji se odnose na zbivanja u Bosni i Hercegovini.¹²⁰

Naučni skup o Banjalučkom procesu koji je organizirao Institut za istoriju u Banjoj Luci predstavljao je pokušaj da se iznesu gledanja na njega, njegov tok i ukaže na njegovo mjesto u historiji jugoistočne Evrope i šire. Pored jugoslavenskih naučnika, na skupu su značajne priloge dali historičari iz nekoliko evropskih zemalja. Tematska raznovrsnost saopćenja na skupu imala je za cilj da se prodube istraživački naponi i osvijetli ukupna problematika veleizdajničkih procesa u razdoblju od 1914. do 1918. godine, pa je obuhvatila i nekoliko priloga koji se odnose na propratne pojave koje su bile usko vezane i sa procesom, kao što je rekonstruisana uloga institucija, organizacija i njihovih članova.¹²¹

117 Isti, *Bosanska krajina u aneksionoj krizi 1908-1909. godine*, IZb 9, Banjaluka 1988, 67-90.

118 Karl Kaser, *Die Anexion Bosnien und der Herzegowina im Jahre 1908. und ihre Auswirkungen auf die Politik der bosnisch-herzegowinischen Serben*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH 22, Sarajevo 1982, 195-208.

119 Karl Kaser, *Die serbische bürgerliche Politik in Bosnien und der Herzegovina vom Ende der Annexionskrise bis zum Ende der ersten Saborsession (1909.-1911.)*, u: Prilozi Instituta za istoriju XXI/22, Sarajevo 1986, 63-90.

120 Branko Pavičević, *Aneksija Bosne i Hercegovine i Rusija*, Titograd 1984, str. 748.

121 Veleizdajnički proces u Banjaluci. Zbornik radova s međunarodnog skupa *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916.* održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci, Banjaluka, Institut za istoriju, 1987. Referati i saopćenja: Čubrilović Vasa, *Razmišljanja o veleizdajničkim procesima u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svetskog rata*, 1-13; Ekmečić Milorad, *Žalosna baština iz godine 1914. Političke namjere sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata*, 13-43; Samardžić Radovan, *Austro-Ugarska i jugoslovensko pitanje*, 43-51; Mikić Dorđe, *Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini* 51-83; Pirjavec Jože, *Banjalučki veleizdajnički proces i Vatikan*, 83-87. Milan Krajčević, *Von kajšite a vniutornč factory osloboddzovacich hnuti habsburskej monarchie s ohladom na Bosnu a Hercegovinu* 87-117; Šljivo Galib, *Raspolo-ženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, 117-145. Horst Haselsteiner, *Prozess Banja Luka 1916: Das Militärgerichtachen 145-155*; Madžar Božo, *Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914-1915. godine* 155-179; Bandžović Safet, *"Narodna odbrana" i njena organizacija na banjalučkom veleizdajničkom procesu* 179-199; Vulin M. Miodrag, *Srpska "Prosvjeta" na veleizdajničkom banjalučkom procesu 1915-1916.*, 199-221; Subotić Gavriilo, *Prosvjetni radnici osuđeni na veleizdajničkom procesu u Banjaluci*, 221-241; Vukmanović Milan, *Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički proces đacima 1915-1916. godine*, 241-277; Rozman Franc, *Proces proti prepordovcem v Ljubljani decembra 1914.*, 277-295; Gajević Dragomir, *Jugoslovenstvo mlade Bosne*, 295-311; Redžić Enver, *Ratna politika austrijske socijalne demokratije i veleizdajnički procesi*, 311-335; Hadžibegović Iljas, *Socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini između aktivnosti i političke represije (1913-1918.)*, 335-355; Čaušević

U organizaciji Instituta za istoriju i Instituta za nacionalne odnose u Sarajevu, 26. i 27. oktobra 1989., povodom tridesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju održan je naučni skup sa temom *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana. Njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*. Referati i diskusija vođeni na skupu uvršteni su u zbornik, publiciran 1990. Na multidisciplinarni način dat je značajan doprinos osvjetljavanju pitanja iz sfere migracija i demografskih kretanja.¹²²

U periodu koji je predmet razmatranja svjetlo dana ugledalo je nekoliko publikacija prigodnog karaktera, kojima je obilježavana godišnjica ličnosti javnog i naučnog života. Povodom 60. godišnjice života akademika Milorada Ekmečića publiciran je Zbornik u kojem su uvršteni radovi sa problematikom iz perioda austrougarske uprave,¹²³ a povodom 75. godišnjice života akademiku Enveru Redžiću posvećen je *Zbornik radova*, u kojem su se nalazila dva rada sa problematikom iz perioda austrougarske uprave¹²⁴

Dženana, "Veleizdajnici" na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima 369-387; Stanković Đorđe, *Koncentracioni logor Pleternica (1914-1916)*, 387-399. Kolar-Dimitrijević Mira, *Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem prvog svjetskog rata*, 399-413; Hajdarhodžić Hamdija, *Dubrovačke vijesti o događajima 1915. i 1916. u Bosni i Hercegovini* 413-423.; Nečas Ctibor, *Jihoslovanska problematika v procesech s českými veleizdajci* 423-429; Patković Milenko, *Veleizdajnički procesi u jugoslovenskim zemljama 1915-1916. u tadašnjoj hrvatskoj štampi*, 429-455; Hadžistević Vojin, *Fragmenti iz neobjavljenih "Bilješki" Mihajla Hadžistevića o danima u taocima a potom u zatvoru pod optužbom za "veleizdaju" 1914.-1916.*, 455-487; Kljajo Zvonimir, *Mostarski prvaci Vojislav i Atanasije Šola na sudskim procesima 1915.-1917.*, 487-495.

- 122 Naučni skup *Migracije u Bosni i Hercegovini*. Referati i saopćenja: Tomislav Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku prvog balkanskog rata*, 151-163.; Srećko M. Džaja, *Kvalifikacioni profil i porijeklo nastavnog kadra na srednjim školama u BiH u austrougarskom razdoblju*, 163-181; Đorđe Mikić, *O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, 181-195. Diskusija: Srećko M. Džaja, 615-616; Dževad Juzbašić, *O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine*, 616-621.
- 123 *Ekmečićev zbornik. Zbornik radova povodom 60. godišnjice života akademika Milorada Ekmečića*. Godišnjak društva istoričara BiH, God. XXXIX, Sarajevo 1988. Referati i saopćenja: Tomislav Kraljačić, *Stav srpske vlade prema iseljavanju Muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji 19. vijeka*, 136-144. Dževad Juzbašić, *Austrougarsko zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (Državnopravni aspekt)* 144-155; Iljas Hadžibegović, *Ideja o naseljavanju ruskih ratnih zarobljenika njemačke nacionalnosti u istočnoj Bosni krajem 1915. i početkom 1916. godine*, 155-162.
- 124 *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga XCII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 25, Sarajevo. 1990. Iljas Hadžibegović, *Problemi nastanka i političkog organizovanja radničke klase u Bosni i Hercegovini* 99-113; Horst Haselsteiner, *Von der Krise zur Katastrophe (Die Lebensmittelversorgung in Österreich-Ungarn während des Ersten Weltkrieges / Od krize do katastrofe. Snabdijevanje životnim namirnicama u Austro-Ugarskoj za vrijeme prvog svjetskog rata* 113-133.

U okviru projekta istraživanja bosanskohercegovačke prošlosti (DC XIII/2) bile su zastupljene značajne teme iz političkog, privrednog i društvenog života Bosne i Hercegovine: Građa za istoriju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878-1918., Nastanak bosanskohercegovačkog ustava iz 1910., Političke prilike u BiH u periodu Prvog svjetskog rata (1914-1918), Privreda i društvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata (1914-1918), "Prosvjeta" - Srpsko prosvjetno i kulturno društvo (1902-1949). Nekoliko publiciranih radova iz ovog projekta predstavlja skroman doprinos u odnosu na njegov prvobitno postavljeni cilj.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. imala je krupne posljedice na stanje historiografije Bosne i Hercegovine, jugoistočne Europe, pa i šire, a kao posljedica toga povećan je interes za prošlost područja bivše Jugoslavije, tražeći u njoj odgovore na aktualna zbivanja. U tom razdoblju u Bosni i Hercegovini i njenom susjedstvu historijska nauka pretvorila se u instrument aktualne politike, pa je nestalo mjesta za kritičke analize historijskih izvora i njihovo objektivno vrednovanje i interpretiranje. Većim dijelom ponuđene su manje ili više uspješne kompilacije već postavljenih rješenja u historijskoj nauci. Tematska zastupljenost pokazala je da je interes usmjeren na teme koje se odnose na vlastitu naciju, granice, političku historiju, regionalnu i lokalnu problematiku, dok je gotovo u cjelosti ostala zanemarena ekonomska i socijalna komponenta bosanskohercegovačke prošlosti. Kada se tome doda da je veliki broj historičara uskočio u nacionalistički voz koji vozi u "novu demokratiju" i zauzimanje novih društvenih pozicija, napuštajući moralna i pedagoška načela struke, borba za historijsku istinu pretvorila se u "donkihoteriju".¹²⁵

Zamah koji je bosanskohercegovačka historijska nauka dobila projektom DC XIII/2 naglo je prekinut, a ona ostala uskraćena za nekoliko vrijednih ostvarenja. Taj nedostatak moguće je nadoknaditi postavljanjem osnova novog srednjoročnog i dugoročnog programa istraživanja prošlosti Bosne i Hercego-

125 Primjer predstavlja Međunarodni naučni skup *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 13.-15. decembra 1994, Beograd 1995. Referati i saopćenja: Drljača Dušan, *Kolonizacija stranog življa u Bosni i Hercegovini krajem XIX veka s posebnim osvrtom na doseljavanje Poljaka*, 13-224; Berić Dušan, *Srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, 317-331; Aleksić-Pejković Ljiljana, *Bosna i Hercegovina u spoljopolitičkim planovima Srbije*, 331-349; Rakočević Novica, *Javno mnjenje u Crnoj Gori u ustavnom periodu od 1905. godine o prilikama u Bosni i Hercegovini*, 349-355; Nikić Dragoljub, *Ograničavajući faktori za političko i drugo delovanje iz Srbije prema Bosni nakon okupacije 1878. godine*, 460-465; Antonić Zdravko, *Jovan Cvijić o aneksiji Bosne i Hercegovine i srpskom problemu*, 367-377; Pekić Mileško, *Zadarski "Srpski list" o Bosni i Hercegovini 1880. godine*, 377-395; Urić Nenad, *Javno mnjenje u Srbiji o austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, 395-407; Terzić Slavenko, *Projekat "Austrougarskog Balkana" u Bosni i Hercegovini*, 407-425; Živojinović Dragoljub, *Bosna i Hercegovina u ratnim ciljevima Velike Britanije 1914-1918. godine*, 425-437; Košutić Budimir, *Nemački i austrijski istoričari o Bosni i Hercegovini kao srpskim zemljama pre i posle Berlinskog kongresa*, 425-451.

vine, uz osiguranje materijalne osnove i podizanje mlađeg naučnog kadra koji bi odgovarao tim zahtjevima. Realizacijom takvog projekta dobila bi se cjelovita slika političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine i postavila solidna osnova za stvaranje veće sinteze. U dosadašnjem istraživanju prošlosti Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave ostalo je posebno zapostavljeno publiciranje izvora, mada za to postoje solidne osnove. Tek kad se jasno definiše mjesto i uloga historijske nauke u društvu moguće je očekivati da se krene naprijed. Uz to, potrebno je dovesti u sklad i ostale uvjete koji će omogućiti realizaciju zacrtanih ciljeva. Prije svega potrebno je modernizirati arhivsku službu, osigurati normalne uvjete rada u arhivu, prevazići nedostatak stručnih publikacija i osigurati materijalne osnove za istraživanja u inozemstvu. Od budućih zadataka istraživanja može se naznačiti nekoliko tematskih cjelina koje su bile zapostavljene u historijskoj nauci:

- Publiciranje izvora različite provenijencije i tematske zastupljenosti
- Okupacija Bosne i Hercegovine 1878. i njene historijske posljedice
- Migracije stanovništva 1878-1918.
- Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave
- Ustav i Sabor
- Privredni razvoj Bosne i Hercegovine 1878-1914.
- Socijalna slika bosanskohercegovačkog društva 1878-1918.
- Ekonomsko-socijalna kretanja u Bosni i Hercegovini u Prvom svjetskom ratu
- Slika Bosne i Hercegovine u doba austrougarske uprave (1878-1918) u evropskoj putopisnoj literaturi.

Umjesto zaključka

Uvid u historiografsku literaturu o Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), objavljenu u zemlji i inozemstvu posljednje dvije decenije svjedoči o širokom spektru naučnog interesovanja za njenu prošlost. Mada u tom vremenskom okviru nije napravljena sinteza u kojoj bi ovaj period bio obrađen u cjelini, objavljeno je nekoliko monografija koje su sintetički obuhvatile pojedine aspekte i dale značajne rezultate u prezentiranju prošlosti Bosne i Hercegovine. U istraživanjima je dominirala problematika iz političke historije, pa je ona zastupljena u brojnim publiciranim monografijama, člancima, zbornicima referata i saopćenja sa naučnih skupova, kao i u jubilarnim publikacijama. Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske uprave bili su također predmet širih razmatranja historijske nauke, pa je u ovoj oblasti nastao niz rasprava, članaka i drugih priloga u kojima je prikazana aus-

trougarska privredna politika i privredni i društveni razvitak Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1918. godine. Istraživanje historije radničkog pokreta naišlo je na značajnu pažnju historičara. Pored cjelovitog djela o historiji radničke klase, objavljeno je više rasprava i članaka u kojima su razmatrani radnički socijalistički pokret, radnički štrajkovi i mjere austrougarske uprave na suzbijanju socijalističkih ideja među radništvom. Na nekoliko naučnih skupova prezentirane su brojne važne spoznaje do kojih je došla historijska nauka osvijetljavajući značajne događaje iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Ciklus međunarodnih skupova u organizaciji Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, čija je tematika bili kapitalni događaji bosanskohercegovačke prošlosti koji su obilježili epohu austrougarske uprave, po ostvarenim rezultatima bacila je novo svjetlo na zbivanja u Bosni i Hercegovini, dajući znatan naučni doprinos političkoj, socijalnoj i diplomatskoj historiji Bosne i Hercegovine i jugoistočne Evrope. Kulturne prilike u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) nisu ravnomjerno proučavane. Pored niza istraživačkih radova, ponuđena su i rješenja koja su ranije bila predmet razmatranja historijske nauke, predstavljajući manje-više uspješne kompilacije. Najviše pažnje posvećeno je istraživanju "jezičke politike", književne i kulturne baštine, razvoju školstva, razvoju biblioteka i njihovoj ulozi u kulturnom životu Bosne i Hercegovine. Napisano je i nekoliko priloga iz historijske kartografije BiH. Interes za kartografskim predstavljanjem Bosne i Hercegovine u vezi sa aktualnim zbivanjima nosio je jako obilježje političke situacije. U nekoliko monografija i članaka razmatran je historijat bosanskohercegovačkih gradova u periodu austrougarske uprave.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. imala je krupne posljedice na stanje bosanskohercegovačke historiografije, historiografije jugoistočne Evrope, pa i šire, a kao posljedica toga povećan je interes za prošlost i traženje u njoj odgovora na aktualna zbivanja. U tom razdoblju u Bosni i Hercegovini i njenom susjedstvu historijska nauka pretvorila se u instrument aktualne politike, pa je nestalo mjesta za kritičke analize historijskih izvora i njihovo objektivno vrednovanje i interpretiranje. Većim djelom nude se historijskoj nauci manje ili više uspješne kompilacije već postavljenih rješenja. Tematska zastupljenost pokazuje da je interes usmjeren na teme koje se odnose na vlastitu naciju, granice, političku historiju, regionalnu i lokalnu problematiku, što je dovelo do zatvaranja u uske, nacionalne okvire. Istraživanje ekonomske i socijalne komponente bosanskohercegovačke prošlosti gotovo u cjelosti je zanemareno.

Uvidom u strukturu publiciranih historiografskih radova primjetno je da u obradi pojedinih aspekata bosanskohercegovačke prošlosti dominiraju rasprave, članci i kraći prilozi, neujednačenog kvaliteta i naučnih dometa, kao i nedostatak obimnih studija koje predstavljaju preduvjet za stvaranje historiografskih sinteza. U bosanskohercegovačkoj historijskoj nauci nema timskog rada na dobro osmišljenim projektima, koji je potreban za stvaranje historiografskih sin-

teza, što je nasljeđe prošlosti. Malo je djela pisanih na osnovu nove, neobjavljene arhivske građe, što je ipak preduvjet za reinterpretacije ideološki obilježenih razmatranja i interpretacije tema koje su fragmentarno zastupljene u historijskoj nauci.

Postojeće stanje u bosanskohercegovačkoj historiografiji moguće je prevazići postavljanjem osnova novog srednjoročnog i dugoročnog programa istraživanja prošlosti Bosne i Hercegovine uz osiguranje materijalne osnove i podizanje mlađeg naučnog kadra. Njegovom realizacijom dobila bi se cjelovita slika političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine i postavila solidna osnova za stvaranje veće sinteze.

S u m m a r y

THE HISTORIOGRAPHY LITERATURE ON BOSNIA-HERZEGOVINA AT THE TIME OF AUSTRO-HUNGARY (1878-1918) PUBLISHED IN THE COUNTRY AND ABROAD IN THE COURSE OF THE PAST TWO DECADES

The insight into the historiography literature on Bosnia-Herzegovina at the time of the Austro-Hungarian administration (1878-1918) published in the country and abroad witness for the wide scope of the scientific interest for the past of Bosnia. A synthesis of that time was not done, in order the period to have been researched as a whole. Some of the monographs were published, which comprised some aspects synthetically and achieved good results in presenting the past of Bosnia-Herzegovina. The problems of the political history dominated.

The economy and society of Bosnia-Herzegovina at the period of Austro-Hungarian administration was widely discussed, so a series of discussions, articles and other contributions appeared, dealing with the Austro-Hungarian economical policy, the economical and social development of Bosnia-Herzegovina at that time, 1878-1918.

The cultural circumstances in Bosnia-Herzegovina were not researched equally. Besides of some researches, the solutions were presented that had been earlier the subject of the historical discussions.

Having an insight into the structure of the published works in historiography, one can notice that in some of the aspects of the Bosnian-Herzegovinian past, discussions, articles, shorter contributions of an uneven quality and scholarly level were dominating. Also, a lack of detailed studies that are a condition to establish a historiography synthesis.

There are not many works written based on the new, unpublished archival collections, what is, nonetheless, a condition to reinterpret the ideologically coloured studies and interpretation of those issues that had been only represented in fragments in the science of history.

Rasim Hurem - Seka Brkljača

HISTORIOGRAFSKA LITERATURA O BOSNI I HERCEGOVINI U DRUGOM SVJETSKOM RATU OBJAVLJENA NAKON 1980. GODINE U ZEMLJI I INOSTRANSTVU

Nema historije koja bi mogla da usaglasi gledišta o uzrocima, prelomnicama i posljedicama svjetskog rata čiji je dio bio i ex-jugoslavenski prostor, odnosno i Bosna i Hercegovina. Riječ je o spletovima najraznovrsnijih interesa koji žive do danas, predrasudama koje se ne daju tako jednostavno iščupati, suprotnim ideološkim viđenjima, na razne načine doživljenim iskustvima, kojima se priključuju savremeni antagonizmi, što najvećim dijelom izviru iz Drugog svjetskog rata. Upravo zbog toga je svaki novi pokušaj u pravcu i analize i sinteze dobro došao, utoliko više ako pomaže da se neizbježne razlike u tumačenjima što više približe i pojave učine razumljivim, a da priča o ratu bude ispričana na način najpribližniji objektivnoj historijskoj interpretaciji.

Sakupljajući bibliografsku građu utvrdili smo da je historiografija o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu od 1982. godine, kada je održan prvi ovakav skup, do 1999. godine bila kvantitativno zaista plodna. To pokazuje i priloženi bibliografski pregled. Mi ćemo iznijeti neke informacije i neka naša razmišljanja o predmetnoj orijentaciji i naučnom profilu publikovanih radova.

Na naučnom skupu 1982. godine je utvrđeno da se historiografija o Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine do tada bavila najviše vojnom historijom, a zar može biti historije jedne zemlje u ratu, a da sne prikažu vojna dejstva, bar do nivoa kada je ona neizostavna. Osnovna tema je bio narodnooslobodilački rat, odnosno tematiziranje pojedinih pojava i događaja vezanih za aktivnost snaga narodnooslobodilačkog pokreta i s tim u vezi i aktivnosti njegovih protivnika. Brojnost radova koji su posvećeni NOR-u sa raznih aspekata bila je dominantna, a među njim spadaju radovi o vojnim operacijama, narodnoj vlasti, kulturi i privredi kao vidovima djelatnosti te vlasti, logorima i žrtvama rata, spoljnopoličkim pitanjima priznanja nove države, kao i međurelacije partizani-ustaše-četnici i okupacione trupe.

Ove teme su ostale glavni predmet istraživanja, otprilike, do sredine 80-tih godina. U to vrijeme su se pojavile monografije mjesta i užih oblasti, koje su oslikavale njihovu svekoliku historiju ili njihovu historiju u periodu NOR-a. Bez obzira na to, razlika je bila neznatna, jer ove tzv. opštinske historije su radene sa osnovnim ciljem da autor ili grupa autora, a često i u kombinaciji sa prilogima, sjećanjima preživjelih aktera, prikažu položaj i značaj pojedinih mjesta i ličnosti porijeklom iz tih krajeva u historiji NOR-a. Ostale teme, koje su bitne po strukturi u obradi prošlosti pojedinih oblasti, doticane su fragmentarno i marginalno, a njihova marginalizacija ponekad ih i potpuno eliminiše, pa se stiče utisak da izvan pojava i ličnosti koje nisu bile vezane za NOP na bilo koji način ne postoje druge i drugojačije pojave i ličnosti u tom periodu. No, uprkos ovakvim metodološkim promašajima, koji su i plod zahtjeva jednog vremena, i ove "monografije", uz kritički pristup, su kamičci u mozaiku aktivnosti ratnih subjekata u Bosni i Hercegovini(1941-1945).¹

Zatim, akteri iz NOR-a su u to vrijeme (80-tih godina) počeli da pišu, odnosno objavljuju svoja sjećanja iz rata 1941-1945., bilo u zbornicima sjećanja vezanim za pojedina mjesta ili događaje iz rata, bilo kao posebna izdanja vezana za autorova sjećanja. Nedostatak ili praznine u dokumentarnoj arhivskoj građi podvlače važnost neposrednog kazivanja samih učesnika i svjedočenja aktera tih događaja. Međutim, vrijeme pisanja i predstavljanja široj čitalačkoj javnosti tih sjećanja predstavlja ozbiljnu vremensku granicu u odnosu na vrijeme kada su pisci svjedočanstava bili sudionici zbivanja koja nastoje raščlaniti i predočiti današnjim generacijama. Zbog toga su svjedočanstva, koja u retrospektivi nastoje da objasne djelatnosti i pojedine događaje, podložna zaboravu, obojena saznanjima i ocjenama do kojih se došlo kasnije u životu i koja se obično nisu imala u trenutku odvijanja pojedinih zbivanja. S druge strane, dug vremenski period koji je bio bremenit sudbonosnim događajima, kao što su progoni i rat, imao je za posljedicu nestanak velikog broja neposrednih učesnika čija bi svjedočanstva bila dragocjena. Praznine u postojećoj dokumentarnoj građi iz provenijencije komunističkog pokreta, koje jednim dijelom proizilaze iz prirode i metoda rada tog pokreta kao ilegalnog i pokreta u ratu, uz kritički pristup koji ispravlja nejasnoće ili netačnosti nastale kao rezultat subjektivne dimenzije sjećanja prezentiranih u funkciji historijskog izvora, važna su dopuna, a nekada i jedini podaci koji omogućavaju historijsku rekonstrukciju (npr. savjetovanje u Ivančićima, partizansko-četničke međurelacije u istočnoj Bosni 1941-1942., dogovori oko statusa Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji itd.). Isto tako, to je i svojevrsan uvid u atmosferu nekih procesa i događaja, te u ulogu, opis i karakter, politički smisao, snagu vizije, borbu za puko preživljavanje i ostalo pojedinih ličnosti, odnosno karakterizaciju koja dopunjava inače nedostatan antropološki pristup u našoj historiografskoj literaturi. Odstupajući na taj način od depersonalizovane historije pisci su praktično iznijeli svoja konkretna shvatanja o ulozi

pojedinač. ličnosti u historijskim prelomnicama. (Avdo Humo, Svetozar Vukmanović, Uglješa Danilović, Adil Zulfikarpašić)²

Sa političkim zbivanjima u Jugoslaviji 1986-1988. godine došlo je do izvjesnog zaokreta u historiografiji. Ima dosta osnova za mišljenje da su političke ideje i politička zbivanja uticala na predmetnu orijentaciju, idejne i tematske odrednice historiografije o Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine. Glavna područja istraživanja i proučavanja od 1982. godine do sada su bila :

Nacija, politika, politički odnosi, političke stranke,³

Okupacija 1941-1945. i Nezavisna Država Hrvatska,⁴

Narodnooslobodilački rat i narodnooslobodilački pokret,⁵

Ideja Velike Srbije i četnički pokret,⁶

Stradanja, zločini, genocid,⁷

Bosna i Hercegovina 1941-1945.⁸

Interes za nacionalne historije je bivao sve veći, a s tim u vezi i interes za historiju vjerskih zajednica, za političku, socijalnu i kulturnu historiju naroda, razvoj njegovih institucija, procese i faze njegove integracije u modernu naciju. (Mustafa Imamović, Nijaz Duraković, Šaćir Filandra, Ivan Cvitković, Petar Bakula, Marko Karamatić, Vatro Murvar, Dušan T. Bataković itd.) Vojne teme u najširem smislu ostaju nezaobilazan izbor mnogih autora, ali nakon 1982., ne samo one teme koje su vezane za dejstva partizanskih snaga u prvom planu, nego i teme vezane za dejstva drugih vojnih snaga u Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine. (Enver Redžić, Branko Petranović, Veselin Đuretić, Miloš Minić, Adnan Jahić itd.). Ne ulazeći u analizu naučne validnosti pojedinih dijela, ona kao takva su u prvome redu pokušaji da se prikažu faktori čije je djelovanje, u relevantnom stepenu, uticalo na razvoj političkih i vojnih odnosa u Bosni i Hercegovini i njihov rasplet na kraju rata.

Stradanja, zločini i genocid su teme koje su zadnjih godina privukle veću pažnju historičara, publicista, novinara i drugih. Najviše se radilo na prikupljanju i objavljivanju izvora. Pod uticajem jugoslavenskog naučnog projekta pod naslovom *Zatvori i logori 1941-1945. godine* pojavio se i organizovani interes za istraživanje i proučavanje stradanja naroda u periodu Drugog svjetskog rata. Resultat je sedam knjiga iz edicije *Stradanja i otpori* koje su se pojavile 1988. godine i početkom 1989. O genocidu na Muslimanima u Jugoslaviji je održan kolokvij u Sarajevu 20. novembra 1991. godine, na kojem su iznijeti značajni naučni rezultati. Ti rezultati, nažalost, nisu do danas saopšteni javnosti.

Što se tiče istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Bosne i Hercegovine, istraživanja je bilo mnogo, ali se do konačnih cjelovitih rezultata, ukoliko su oni uopšte mogući, još ni izdaleka nije došlo. Prije svega, to je prvenstveno naučno istraživačka zadaća, koja proističe iz civilizacijske potrebe i nužnosti da se utvrde oni gubici koji su nastali u borbama zaraćenih strana, sve one osobe koje su

izgubile život u represalijama i odmazdama zaraćenih strana, na poprištima ratnih sukoba, od granatiranja i bombardovanja naselja, te od posljedica rata. Pod tim se uvijek podrazumijeva cjelina ljudskih gubitaka, bez obzira koja je strana u sukobu prouzročila te gubitke. Ova tema je bila i duboko ispolitizirana, bolna i podložna emocionalnim i ideološkim nabojima, i kao takva pogodno tlo za naučno neutemeljene iskaze o ukupnim ljudskim gubicima i mjestima najvećih gubitaka, kao i o onima koji su najviše stradali. Nedostatak empirijskog istraživanja, odnosno krivotvoreno pozivanje na iste, nekorištenje postojećih, bilo je pogodno tlo za raznovrsne manipulacije i izvedene tvrdnje (R.Bulatović, M.Bulajić).

Žrtve u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu valja istraživati uzimajući u obzir svu složenost tadašnje situacije. Na području BiH nisu bili u međusobnom sukobu suprotstavljeni narodi, iako je bilo i takvih tendencija, već politički i vojni pokreti. Ljudske gubitke prouzročile su sve vojske, civilne i oružane snage NDH, četnički pokret, okupacijske snage, te antifašistički pokret i saveznici prilikom aviobombardovanja. Sve snage u ratu imale su manje-više izgrađen represivni sistem koji je bio okrenut prema vojnim i političkim protivnicima, kao i prema onom stanovništvu, grupacijama i pojedincima koje nisu bili odgovarajući po bilo kom osnovu.

Od dosad provedenih istraživanja, posebno treba istaći ona koja su primijenila statističko demografsku metodu i dala izuzetno vrijedne naučne rezultate, kao i veliki trud na prikupljanju i objavljivanju izvorne građe, kao dobro polazište na putu ka stvaranju banke podataka o žrtvama i istraživanju uzroka i povijesnih okolnosti u kojima su ljudski gubici nastali. To se odnosi na rad Bogoljuba Kočovića, više radova Vladimira Žerjavića, Vladimira Dedijera i Antona Miletića, Smaje Čekića, Josipa Pešarića i Zdravka Dizdara, te Šemse Tucakovića.

Ova tema napokon postaje predmetom egzaktnih historijskih istraživanja, oslobođena straha od kazivanja istine koliko joj omogućuju svi raspoloživi arhivski i drugi izvori, ali i danas u osjetljivom miljeu zloupotrebe i ignorancije.

U periodu poslije 1982. godine dosta je rađeno na izdavanju arhivske i druge izvorne građe. Vezana uglavnom za pojedine probleme iz historije Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, ili prostomo i hronološki šire, odabrana građa različite provenijencije je predstavljena javnosti izborima i sistematizacijom priređivača koja odgovara zadatom hronološkom ili tematskom okviru. Najveći interes je bio izdavanje dokumenata o zločinima u periodu 1941-1945. godine. U zbirci *Zločini nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu* posebnu pažnju privlače dokumenti o bošnjačkim zatočenicima u koncentracionom logoru Jasenovac, koji su naučnoj i široj javnosti do sada bili nepoznati. Objavljena je u 1987. godini i druga knjiga *Aprilski rat 1941. godine, zbornik dokumenata*, koja obuhvata period januar-april 1941. Iako novi tom donosi samo

odabranu građu o spoljropolitičkom i vojničkom položaju Kraljevine Jugoslavije, uključujući i sam aprilski rat, u njoj je prezentiran znatniji dio dokumenata relevantnih za izučavanje i položaja Bosne i Hercegovine koja, planirana kao centralna tačka odbrane, postaje područje kraha i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Aprilska katastrofa Kraljevine Jugoslavije nije samo vojno pitanje nego je bilo i prinudni rasplet duboke krize jednog društva, te su predstavljeni dokumenti interesantni i za sagledavanje ponašanja vojnih, političkih i društvenih snaga u tim sudbonosnim događajima. Posebna vrijednost ove zbirke je prezentacija odabranih i prevedenih dokumenata njemačke i italijanske provenijencije, koji su kao takvi teško dostupni, bilo zbog jezičkih ili drugih barijera i naučnoj i široj javnosti u Bosni i Hercegovini.

Priredivači B.Petranović i M.Zečević objavili su 1987. godine tematsku zbirku dokumenata *Jugoslovenski federalizam-ideje i stvarnost*, kao i *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, 1985., zatim, 1986. godine pojavljuje se tematska zbirka dokumenata priredivača Z. Antonića, E. Tihića i V. Mitraševića *Prvo oblasno savjetovanje komunista istočne Bosne 1944. godine a, Izvori za istoriju SKJ-Dokumenti centralnih organa KPJ-NOR i revolucije 1941-1945*, knj. 1-9 i 16-21, u 1985. i 1986. godini, te sa P. Damjanovićem kao priredivačem 1987. godine završeno je objavljivanje edicije: Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. 7-25. Pored objavljenih zbirki izvora, uz jedan broj naučnih radova je predstavljen i dio izvorne građe, bilo kao sastavni dio kompozicije djela ili kao poseban prilog.

Selekcija u objavljivanju historijskih izvora, uz dominantno preferirano publikovanje dokumenata partijske-KPJ i nopovske provenijencije, značajno je uticala i na tematski sadržaj i obim historiografske obrade opšte i posebne problematike vojno-političkih, društveno-ekonomskih i kulturnih pojava i procesa u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu.

Naslovi jednog broja objavljenih djela nakon 1982. godine, kao i manjih radova, ne upućuju na prvi pogled, odnosno po naslovima, na to da se radi o tekstovima koji govore i o historiji Bosne i Hercegovine 1941-1945. godine. Ta djela se odnose na širi prostor (jugoistočna Evropa, Balkan, Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska) u koji teritorijalno ili administrativno u datom periodu ulazi i prostor Bosne i Hercegovine, ili se odnosi na duži vremenski period u koji se uklapa i period rata 1941-1945., ili ta djela imaju sadržaj kojeg sačinjava i kazivanje o Bosni i Hercegovini, problemski ili teritorijalno. (P.Lukač, B.Krizman, N.Živković, F. Jelić-Butić, B.Petranović, A.Đilas, P. Garde itd.). Bosna i Hercegovina se našla i na stranicama velikih sinteza o Drugom svjetskom ratu (P. Kalvokorezi i G. Vint, *Totalni rat*), a sa stanovišta nacionalne bosanskohercegovačke historiografije u tim dijelovima knjige ima nepotpunosti i ispuštanja nekih markantnih događaja koji su u sintezama takvog kompleksnog rata neizbjegne. Međutim, slaba obaviještenost pisaca, faktografske netačnosti,

propuštanje značajnih datuma historije od šireg interesa, vannaučne ocjene historijskih pojava ne proizilazi samo iz strukture rada kao velike sinteze svjetskog rata, političke filozofije autora i projekcije koja iz nje proizilazi, različitog historiografskog obrazovanja itd., nego i iz nedovoljne literature o Jugoslaviji, odnosno Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu na svjetskim jezicima, o slabom, gotovo nikakvom prevođenju djela koja su nastala u krilu domaće historiografije, i čija praznina se obično ne popunjava fundamentalnim istraživanjima materije koja nema glavnu rolu u takvim sintezama. U drugoj novijoj velikoj sintezi o Drugom svjetskom ratu (Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms*) koja svakako zavrjeđuje da se prevede i objavi i na našem jeziku i kao vrijedno djelo obogati u toj oblasti kod nas siromašnu literaturu, poznavaoći će prepoznati događanja značajna i vezana i za Bosnu i Hercegovinu u kompleksnim procesima svjetskoga rata. Jedina knjiga koja se pominje u izvanrednoj i opširnoj bibliografiji, a vezana je za naše prostore u ratu, je Milovana Đilasa *Wartime* iz 1977. godine, pa se autor u tim sekvencama uglavnom oslanjao na historijske izvore.

Jedan od mogućih uzroka toj činjenici je i taj da je Bosna i Hercegovina manje izučavala period svoje prošlosti od austrougarske okupacije naovamo nego što su to radile druge jugoslavenske zemlje. Kao da je Bosna i Hercegovina sebe manje smatrala cjelinom nego zemlje oko nje.

Početak rata protiv Bosne i Hercegovine 1992. godine, kao i naredni događaji proizašli iz ratne situacije 1992-1995. godine, pobudili su pojačani interes za historiju Bosne i Hercegovine kod stranih autora. Neki od njih (Holm Sundhaussen) su pisali o Jugoslaviji od njenog osnivanja do raspada kao o eksperimentu, a neki (Robert J. Donia, John V.A. Fine i Noel Malcolm) su vršili analizu prošlosti Bosne i Hercegovine i smisla njenog postojanja kao države. Autori zadržavaju svoj način mišljenja, svoje idejno opredjeljenje sa kojim se neki možda neće složiti, ali im se ne može osporiti težnja za utvrđivanjem činjenica, oni tragaju za historijskom istinom i ostaju prije svega historičari. Pisci su argumentima historiografski dokazivali da je Bosna i Hercegovina bila zemlja tolerancije i da su joj drugi nametali i nameću elemente sasvim oprečnog karaktera. Može se reći da je rat 1992-1995. godine dao pozitivan impuls historiografskom razmišljanju i produkciji van naših jezičkih granica.⁹

Ne samo kao tema za sebe već i veoma značajan problem za izučavanje i donošenje određenih zaključaka o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu je ekonomija. Privredni interesi, privredna politika i eksploatacija, ekonomski potencijali faktora rata i ratovanja, kao i privredne prilike, materijalna razaranja i ratna šteta bili su u najtješnjoj korelaciji uzročno-posljedičnih veza sa ukupnom i regionalnom vojnom i političkom situacijom na bosanskohercegovačkom ratištu i šire. Bosna i Hercegovina je u toku rata 1941-1945. godine pretrpjela ogromna stradanja, pri čemu je pljačka materijalnih dobara i šteta pričinjena nacionalnoj ekonomiji, pored uništenja ljudskih života, uzela do tada neviđene

razmjere. U cilju održanja odnosno jačanja svog ratno-privrednog potencijala, za privredna bogatstva Bosne i Hercegovine bili su zainteresovani kako njemački tako i italijanski okupator. Tako ukrštanje vojno-ekonomskih interesa na bosanskohercegovačkom prostoru doprinosilo je, pored ostaloga, produbljenu suprotnosti između Trećeg Rajha i Italije, odnosno Italije i NDH, imajući istovremeno i određeni uticaj na evropsko jugoistočno ratište datog perioda. Sagledavanje sveukupnosti privrednih prilika u Bosni i Hercegovini, te kako su se one reflektovale na opšte uslove života stanovništva na bosanskohercegovačkom prostoru u ratu 1941-1945. je neprevaziđena stepenica ka historiji Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu kao sintezi. Savremeni rat kakav je bio prošli svjetski rat, kao totalni rat, koji je dotakao i zahvatao sve i svakoga, nemoguće je obraditi bez niza komponenti iz sfere ekonomije kao i bez njegovih društvenih posljedica.

Privredna historija Bosne i Hercegovine 1941-1945. godine dugo je bila na periferiji naučnog interesa. Atkiti vnije teme vojno-političkog rfi la, kao i mukotrpan rad na utvrđivanju egzaktnih parametara u nedostatnoj arhivskoj građi, vjerovatno su razlozi koji su odgovorni za otklanjanje historičara od tema iz historije ekonomije. O tome nešto više znamo iz radova u kojima se materija prezentira za jugoistočnu Evropu, cijelu Jugoslaviju ili NDH, a nešto više i iz radova sa drugom problematikom koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu. Mada je predmet ovih radova ograničen, kompozicija i načeti problemi zahvatali su i ekonomski faktor. Takvi radovi posvećuju više pažnje vojnoj, političkoj ili društvenoj strani stvari, a manje njenom privrednom aspektu (npr.okupacioni sistemi, narodnooslobodilački odbori, ZAVNOBiH, itd.). U osamdesetih godinama počelo se sa istraživanjima i proučavanjem privrede Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu. Postignuti su određeni rezultati, ali teme su ostale nedovršene. Čini se da su ih nakon 1992. godine potisli drugi historijski sadržaji koji su tada bili interesantniji.¹⁰

Drugi svjetski rat izazvao je kompleksn dr uštvene promjer koje se sigurno po manifestacijama i konzekvencama prije mogu nazvati društvenim potresima. Te posljedice su po svojoj prirodi bile i dio opštih ratnih uslova svjetskoga rata i dio raznovrsnih specifičnosti vezanih za bosanskohercegovački ratni milje. Duboke promjene su bile u sferi demografije; progoni, migracije, evakuacije stanovništva, isipanje porodica, stila života, načina mišljenja, političke filozofije, narodnog zdravlja i ishrane, nataliteta itd. Sve su to komponente bez čijeg niza je nemoguća kompletna, sintetička obrada ovakvoga rata. Karakteristika objavljenih radova ne ogleda se samo u raznovrsnosti tretirane problematike, nego i u usitnjenosti i odsustvu cjelovitijih zahvata. Značajan doprinos osvjetljavanju pitanja iz sfere migracija i demografskih kretanja u Bosni i Hercegovini dao je zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 1989. godine. U ovom zborniku sadržani su najvažniji rezultati dotadašnjih istraživanja, na mul-

tidisciplinarnan način, iz oblasti historijskih, socioloških, ekonomskih i politoloških nauka, tako značajne oblasti kakvu predstavlja historijska demografija.

Izuzetan je bio značaj kulturno-prosvjetnog života i rada u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata, jer te forme društvene djelatnosti nosile su u sebi i idejno političku funkciju, kako na dijelovima teritorija pod kontrolom narodnooslobodilačkog pokreta tako i onima pod kontrolom vlasti NDH. Međutim, i danas smo bez cjelovitog prikaza kulture, sa akcentom na kulturnu politiku i raznovrsne vidove kulturne djelatnosti u Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine, ali sa kvantitativnim i kvalitativnim nesrazmjerom u obradi raznih tema iz kulturne i prosvjetne djelatnosti funkcija narodnooslobodilačkog rata i istih i tih oblika pod drugim, oprečnim uticajima organa okupacione i kvislinške vlasti. Prikazi kulturno prosvjetnog života u toku narodnooslobodilačke borbe sa akcentom na školstvo, književno stvaralaštvo, pozorišnu i likovnu umjetnost, institucije kulture, arhitekturu, štampu pokazuju se kao atraktivnije teme većine članaka, priloga, monografija, koje često zahvataju i duže vremenske periode od Drugog svjetskog rata, ali drugu, uslovno rečeno, stranu pominju uglavnom kada se govori o destrukciji kulturnog nasljeđa. Ovakva parcijalizacija i marginalizacija i neprikazivanje interesa za proučavanje kulturne politike i rezultata te politike "onih drugih" tu djelatnost, pa ma kakva i kolika ona bila, potpuno isključuju. Bez tako kompleksnog proučavanja mi još nećemo imati za-dugo historiju kulture u Bosni i Hercegovini u vrijeme Drugog svjetskog rata, niti validne karakterizacije bez sagledavanja kulture, prosvjete, štampe u Bosni i Hercegovini toga perioda u svoj njenoj kompleksnosti.¹¹

Prošlo je više od pola stoljeća od događanja koja sadržavaju prostorno i vremenski omeđenu historiografsku tematsku cjelinu *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Pitanje je može li se pisati historija bez sagledavanja posljedica dugoročnog procesa? Kada se otvara jedno takvo veliko polje naše historije, razumljivo je što se brojna pitanja, zbivanja i pojave sa svim kompleksnim posljedicama mogu različito i kontraverzno tumačiti. Kontinuitet historijske nauke u smislu utvrđivanja činjenica ostaje, ali nekadašnje sudove i ocjene stavljaju na upit dva najvažnija faktora: bogatstvo i vrsta ideoloških sedimenata kod historičara od zanata i sazajnja ograničenja istraživača u datom momentu, izražena kao manjak, nedostatak i nedostupnost izvora. Danas su pristupačni historijski izvori koji otkrivaju neke ranije nevidljive tačke, nepoznate u vrijeme kada su pisane ranije studije. S druge strane, u savremenim uslovima raspada jednog svijeta, koji još traje, i zamjene jedne ideologije drugom ili drugima, novim političkim monopolima novi su i pritisci i na promjenu vrijednosnih sudova i ocjena. Te promjene ne mogu a da se ne osjete, ali je pitanje do koje mjere i da li date okolnosti u korelaciji objektivno-subjektivno ugrožavaju naučni rezultat. Modernizacija historije u smislu njenog osavremenjavanja često ima za posljedicu značajne revizije historije, ali ne uvijek i naučno zasnovane. Naravno,

historičar može biti u tome korelativnom odnosu morala "zanatlije" i njegovog djela, te društva kao njegovog neposrednog korisnika svjesno ponesen, a često i nesvjestan, pošto je sužanj "lukavog zatvora" koji mu grade ideologije. (Ivan Đurić) Zatvarajući široku polemiku s knjigom dr. Veselina Đuretića, *Saveznici i jugoslavenska ratna drama*, Beograd 1986., dr. Dušan Biber je uspješno prognozirao: "Uostalom, ne bi me iznenadilo ako bi on ubrzo bio primljen i u redove akademika." (*Danas*, 31.I-1989.) Na kraju radnog vijeka u predgovoru posljednjeg djela *Srbija u drugom svjetskom ratu*, Beograd 1992., Branko Petranović govori o potrebi da se pod novim uglovima iz sadašnjeg vremena čitav fenomen obradi uz konzekventnije ocjene uslovljene kritičkim pristupom. Autor nastoji da ruši tabue iz minulog perioda Titovog socijalizma, otvarajući doskora zapostavljena ili zabranjena pitanja, što pruža i za njega samoga, odnosno za njegove ranije iznijete stavove nova viđenja zbivanja i definicije pojava.

Ocjena naučne vrijednosti, ukupno i pojedinačno, djela historiografske produkcije na temu Bosna i Hercegovina 1941-1945. je stvar naučne kritike. Međutim, i bez tog tako važnog, a kod nas uspavanog segmenta naučnog života, može se ustvrditi da je vrijednosni nivo historiografskih radova nastalih poslije 1982. godine nešto viši nego radova nastalih prije te godine. Prvo, radovi nastali poslije 1982. godine imaju za predmet razne segmente historijskog kretanja, postoje parcijalni radovi sa temeljnijom obradom određenih pitanja, što nas donekle približava cjelovitoj istini u pokušajima globalnog utvrđivanja uzroka, okvira zbivanja, uspostavljanja kauzalnih veza među njima, identifikaciji pojava dugog trajanja. Sada postoje ne samo rekonstrukcije, članci, prilozi i slično, nego i više analitičkih radova, monografija, cjelovitih pregleda, što nas približava mogućnosti sintetizovanja. U ovome periodu, uz kritički pristup historijskim izvorima kao i postignutim naučnim rezultatima, pristupa se historiji Bosne i Hercegovine kao cjelovitoj materiji i napokon prevazilazi nedostatak cjelovitosti u obradi kapitalne problematike ratne realnosti u BiH, što je bila karakteristika historiografije o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu. (En R. Redžić; *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*). Naravno, ovaj pomak u kvaliteti nije rezultat nečije odluke nego plod jednog logičkog reda stvarji, je poštovan.

NAZAPOMENE

1. Kazazović Čamil, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica 1984.;

2. Samardžija Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.*, Bosanska Dubica 1984.;

3. *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, Tom I,II,III, Tuzla 1979-1987.;

- Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja*, Zbornik sjećanja, Tom I,II, Trebinje 1984-1986.;
- Papić Radovan, *Hercegovina u revoluciji (sjećanja, analize, dokumenti)*, Sarajevo 1985.;
- Perić Jeremija Ješo, *Lukavac u radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, Lukavac 1983.;
- Perić Jeremija Ješo, *Han-Pijesak i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Sarajevo-Han-Pijesak 1989.;
- Radović Momčilo, *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic 1986.;
- Kovačević Radivoje, *Borbena mladost Majevice*, Tuzla 1989.;
- Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945.*, Zbornik sjećanja, Tom I,II,III, Donji Vakuf- Jajce-Šipovo 1981-1987.;
- Hojić Advan, *Teslić u NOB*, Teslić 1985.;
- Hojić Advan, *Tešanj u NOB*, Sarajevo 1999.;
- Antonić Zdravko i dr., *Birač u narodnooslobodilačkoj borbi*, Tuzla 1982.;
- Podgrmeč u NOB i revoluciji 1941-1945.*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Sarajevo 1985.;
- Čehić Namik, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1942.*, Prozor 1985.;
- Slavić Božo, *Popovo polje u NOB-u*, Trebinje 1986.;
- Organizovani odlazak građana Banjaluke na slobodnu teritoriju*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Banjaluka 1985.;
- Karić Dušan, *Od Rudog do Jajca*, Kraljevo 1984.;
- Banjaluka u radničkom pokretu i NOB - Zbornik sjećanja*, knj. 1 i 2 (priredio Milan Vukmanović), Banjaluka 1981-1985.;
- Bihać u novijoj istoriji (1918-1945)*, Tom I,II, Banjaluka 1987.;
- Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB*, Tuzla 1985.;
- Hercegovina u NOB*, knj. 1-4., Beograd 1961-1986.;
- Od ustanka do pobjede*, knj. 1-3., Doboj 1986.;
- Ivković Vlado, *Nevesinje 1942.*, Beograd 1985.;
- Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.*, knj.1-5., Tuzla (bez god. izd.)
- Kakanj*, Monografija, priredio Miodrag Čanković i dr., Sarajevo 1987.;
- Modriča sa okolinom u prošlosti*, (grupa autora), Modriča 1986.;
- Kuzmanović Rajko, *Čelinac-putevi razvoja*, Čelinac 1986.;
- Antonić Zdravko, *O razvoju NOB-e u istočnoj Bosni 1943-1944. godine, s posebnim osvrtom na oslobođenje Tuzle*, u: Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 21, Sarajevo 1985.;
- Brkljača Seka, *Neke karakteristike bosanskohercegovačkih gradova u Drugom svjetskom ratu*, u: *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Sarajevo 1996.;
- Divčić Marija, *Sarajevska oblast u ustaničkim danima 1941. godine*, u: *Glasnik Arhiva DAR BiH*, br. 23-24/1983-1984, Sarajevo 1984.;
- Hamović Miloš, *O demografskim promjenama i problemima Sarajeva 1941-1945. godine kao posljedici izbjeglištva*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Kreso Muharem, *Sarajevo-sjedište okupacionog sistema u Drugom svjetskom ratu*, Prilozi za historiju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.;
- Pelesić Muhidin, *Sarajevo u Drugom svjetskom ratu-život u gradu od aprila 1941. do aprila 1945. godine*, Prilozi za istoriju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.;
- Borovčanin Drago, *Sarajevo u narodnooslobodilačkom pokretu 1941-1945.*, Prilozi za istoriju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.;
- Nikolić Stanoje, *KPJ Tuzle i NOP u okupiranom gradu*, u: *Opredjeljenja*, br. 12/1986, Sarajevo 1986.;
- Vukčević Slavko, *Borbe i otpori u okupiranim gradovima*, Beograd 1985.

- 2 Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1984*. Zbornik dokumenata, u: *Biblioteka Svedočanstva*, Beograd 1985.;
Indić Milan, *Djeca heroji*, Zenica 1985.;
Indić Milan, *Juriši u dolini Bosne*, Zenica 1984.;
Ilić Ratko, *Ratne godine*, Sarajevo 1983.;
Danilović Uglješa, *Sjećanja*, knj.1-3, Sarajevo 1987.;
Levi Moni, *Doživljaji i susreti na stazama revolucije*, Sarajevo 1982.;
Džubo Ahmed, *Sjećanja jajačkog partizana*, Zenica 1987.;
Jedanaesta krajiška kozaračka brigada, Zbornik sjećanja, Beograd 1987.;
Humo Avdo, *Moja generacija*, Sarajevo 1984.;
Romac Paško, *U ustaničkoj Bosni*, Sarajevo 1983.;
Maglajlić Šefket, *Stazama ratnika Bosanske krajine*, Sarajevo 1985.;
Karabegović Osman, *Bosanska krajina nepresušivi izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988.;
Latifić Alija, *Partizanske staze: dnevnik 1942-1943.*, Sarajevo 1982.;
Kebo Alija, *Nevidljivi front*, Mostar 1983.;
Za pobjedu i slobodu-Mostarska operacija-učesnici govore, Beograd 1986.;
Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini, Istorijsko-memoarska biblioteka, Sarajevo 1984.;
Romac Paško, *U ustaničkoj Bosni*, Sarajevo 1983.;
Čolaković Rodoljub, *U svjetlu svog dnevnika*, (priredio dr. Zdravko Antonić), Beograd 1991.;
Zapisi Pere Đukanovića, Ustanak na Drini, (priredio Zdravko Antonić), Beograd 1994.;
Čolaković Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. 1-5., Sarajevo 1985/1986.;
Zbornik sjećanja-radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, knj. 1., Trebinje 1984.;
Osmo krajiška NOV brigada: ratna sjećanja, Beograd 1982.;
Sjećanja boraca stolačkog kraja, knj. I., Stolac 1984.;
Maclean Fitzroy, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1984.;
Nad Kosta, *Bihačka republika-ratne uspomene*, Zagreb 1982.;
Vukmanović Svetozar Tempo, *Revolucija koja teče, Memoari*, Zagreb 1982.;
Petovar Rudi-Trikić Savo, *Šesta proleterska istočnobosanska brigada*, Beograd 1982.;
Velebit Vladimir, *Sjećanja*, Zagreb 1983.;
Zulfikarpašić Adil, *Članci i intervjui*, Sarajevo 1991.;
Prateći bataljon Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije : Zbornik sjećanja, Beograd 1987.;
Šesta krajiška NOV brigada: ratna sjećanja, Beograd 1985.;
Kučan Viktor, *Sutjeska dolina heroja, žene borci*, Beograd 1990.
- 3 Banac Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, London 1984.;
Banac Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988.;
Pleterski Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd 1985.;
O "nacionaliziranju" Muslimana, 101. godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, (priredio Alija Isaković), Zagreb 1990.;
Behschnitt Wolf Dietrich, *O tipologiji nacionalizma u Srba i Hrvata*, u: ČSP, br.3/1992, Zagreb 1993.;
Duraković Nijaz, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993.;
Lovrenović Ivan, *Bosna i njen narod*, Sarajevo 1992.;
Hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih Muslimana, Zbornik, (uredili Petar Šarac i Mijenko Primorac), Zagreb 1992.;
Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", Sarajevo 1993.;
Štefan Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb 1996.;

- Imamović Mustafa, *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda" 1955-1967.*, Sarajevo 1996.;
- Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997.;
- Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998.;
- Saltaga Fuad, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji, porijeklo, islam, kultura, povijest, politika*, Sarajevo 1991.;
- Filipović Muhamed, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996.;
- Purivatra Atif, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, u: Zbornik: AVNOJ i savremenost, Sarajevo 1984.;
- Šeta Ferhad, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882-1991.*, Sarajevo 1991.;
- Istorijski razvoj institucije Rijaset*, Sarajevo 1996.;
- The Muslims of Bosnia/Herzegovina, Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (edited by Mark Pinson), Cambridge, Massachusetts 1994.;
- Vatro Murvar, *Nation and Religion in Central Europe and the Western B; Muslims in Bosnia, Herzegovina and Sandzaka sociological analysis*, Wiskonsin 1989.;
- Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike, Povodom Mačekove biografije*, Zagreb 1995.;
- Jelić-Butić Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1945.*, Ljubljana 1983.;
- Radelić Zdenko, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1950.*, Zagreb 1996.;
- Istorija SKJ*, (grupa autora), Beograd 1985.;
- Istorija SK BiH*, (grupa autora), knj. 1., Sarajevo 1990.;
- Prilozi za istoriju KPJ-SKJ Tuzla*, Tuzla 1986.;
- Partijsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Ivančići, 7. i 8. januara 1942. godine)*, Sarajevo 1983.;
- Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu*. Zbornik radova sa naučnog skupa *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu 21-23. februara 1942. godine u Skender Vakufu*, Banjaluka 1982.;
- Dušan T. Bataković, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina, history and politics*, Paris 1996.;
- Caratan Alojzija i Mutić Božana, *Provincija božije providnosti družbe kćeri božije ljubavi 1882-1982.*, Zagreb 1982.;
- Vrhbosanska katolička blagoslovija 1890-1990.*, Zbornik sa znanstvenog simpozija, Sarajevo-Brač 1993.;
- Bosanski franjevci*, (priredio Mauro Karamatić), Zagreb 1994.;
- Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, (priredili Petar Babić i Marko Zonić) Sarajevo 1986.;
- Đurić Veljko, *Ustaše i pravoslavlje: Hrvatska pravoslavna crkva*, Beograd 1990.;
- Kustić Živko, *Stepinčevo doba*, Zagreb 1991.;
- Cvitković Ivan, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo 1986.;
- Cvitković Ivan, *Krleža o Hrvatima i Srbima*, Sarajevo 1990.;
- Redžić Enver, *Muslimansko autonomništvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo 1987.;
- Redžić Enver, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993.;
- Redžić Enver, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945.* u analizama jugoslovenske istoriografije, Sarajevo 1989.;
- Redžić Enver, *Tri značajna partijska skupa u Bosni na početku 1942. godine*, u: *Revolucija i jugoslovenska misao*, Sarajevo 1986.;
- Hurem Rasim, *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*, u: Prilozi Instituta za istoriju, br. 19, Sarajevo 1982.;

- Čengić Esad, *Sarajevski Jevreji u II svjetskom ratu*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Jahić Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995.;
- Ibrahimagić Omer, *O muslimanskim formacijama tuzlanskog kraja tokom Drugog svjetskog rata*, u: Gračanički glasnik br. 2, Časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline, Gračanica 1996.;
- Dizdar Zdravko, *Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna Trinaestog pionirskog bataljona 13. SS divizije "Croatia" u Villefranche-de-Rouergue-u 17. rujna 1943. godine*, u: ČSP br.2-3/1993, Zagreb 1993.;
- Dizdar Zdravko, *Brojbitbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, ČSP 1-2/1996, Zagreb 1996.;
- 4 Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*, knj. 1-2, Beograd 1983.;
- Krizman Bogdan, *Ustaše i Treći Rajh*, knj. 1., Zagreb 1983.;
- Krizman Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1983.;
- Krizman Bogdan, *Nezavisna Država Hrvatska između Hitlera i Musolinija*, Zagreb 1983.;
- Ličina Đorđe, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihajlov*, Zagreb 1985.;
- Kačavenda Petar, *Nemci u Jugoslaviji (1918-1945)*, Beograd 1990.;
- Milošević D. Slobodan, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943.*, Beograd 1991.;
- Vojinović Aleksandar, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995.;
- Matković Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1994.;
- Matković Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (Hrvatski pogled)*, Zagreb 1998.;
- Kazimirović Vasa, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenaua 1941-1944*, Beograd 1987.;
- Krišto Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, knj. 1 i 2, Zagreb 1998.;
- Košutić Ivan, *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, knj. 1 i 2, Zagreb 1992-1994.
- 5 Antonić Zdravko, *Podgrmeč u NOB i revoluciji 1941-1945.*, Sarajevo 1985.;
- Antonić Zdravko, *Revolucionarni pokret u Bosni i Hercegovini*, knj. 1 i 2, Sarajevo 1984.;
- Antonić Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine*, Tuzla 1983.;
- Antonić Zdravko, *O razvoju NOB-e u istočnoj Bosni 1943-1944. godine sa posebnim osvrtom na oslobođenje Tuzle*, u: Prilozi Instituta za istoriju, br. 21, Sarajevo 1985.;
- Antonić Zdravko, *O borbi protiv okupatora 1943-1944. u istočnoj Bosni i njenom prožimanju s borbom u Bosanskoj krajini*, u: Istorijski zbornik Instituta za istoriju u Banjaluci, br. 6, Banjaluka 1985/6.;
- Antonić Zdravko, *O formiranju i borbenoj aktivnosti 3. korpusa NOV Jugoslavije*, u. Glasnik DAR BiH, Sarajevo 1987.;
- Ćemalović Enver, *Mostarski bataljon*, Mostar 1986.;
- Piljević Đorđe, *Ustanak u Hercegovini juna 1941. godine*, Beograd 1990.;
- Tuzlanski partizanski odred*, Tuzla 1988.;
- Đonlagić Ahmet, *Dvadesetsedma istočnobosanska divizija*, Beograd 1983.;
- Dvadeseta romanijska NOV brigada*, Beograd 1985.;
- Dvanaesta krajiška NOV brigada*, Beograd 1986.;
- Četrnaesta hercegovačka omladinska brigada*, Beograd 1988.;
- Subotić Vojislav, *Četrdest godina od drvarske operacije*, u: Vesnik Vojnog muzeja, Beograd 1984.;
- Tihić Esad, *Posavsko-trebavski NOV odred*, Beograd 1983.;

- Tihić Esad, *Vojna dejstva na tlu Bosanske Posavine u periodu između 1941-1945. godine*, u: *Bosanska Posavina-dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, Sarajevo 1997.;
- Seferović Mensur, *Trinaesta hercegovačka NOV brigada*, Beograd 1988.;
- Karasijević Drago, *Peti korpus NOVJ*, Beograd 1985.;
- Karasijević Drago, *Četvrta krajiška divizija*, Beograd 1986.;
- Dvadeseta romanijska brigada*, Beograd 1985.;
- Trikić Savo, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd 1987.;
- Morača Milutin, *Peta krajiška divizija*, Beograd 1985.;
- Đikić Osman, *Dvanaesta hercegovačka NOV brigada*, Beograd 1990.;
- Dvadesetprva tuzlanska brigada*, Tuzla 1988.;
- Kučan Viktor, *Sutjeska dolina heroja. Žene borci*, Beograd 1990.;
- Klent Petar, *Jedanaesti korpus NOVJ*, Beograd 1985.;
- Samardžija Dušan, *Jedanaesta krajiška NOV divizija*, Beograd 1987.;
- Samardžija Dušan, *Četrnaesta srednjobosanska NOV brigada*, Prnjavor 1983.;
- Trikić Savo, *Proleterski bataljon Bosanske krajine*, Beograd 1982.;
- Petovar Rudi, Trikić Savo, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Beograd 1982.;
- Prva proleterska*: ilustrirana monografija, Zagreb 1984.;
- Bilanović Veselin, *Kroz torove smrti, Neretva, Sutjeska*, Sarajevo 1987.;
- Bojić Milosav, *Posavski NOP odred*, Beograd 1987.;
- Bošnjak Ljubomir, *Diverzantska dejstva u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Beograd 1983.;
- Čurguz Dragutin i Vignjević Milorad, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (Kozarski) odred "Mladen Stojanović"*, Prijedor 1982.;
- Tradicija Sutjeske, Uz 40-godišnjicu bitke na Sutjesci (1943-1983)*, (pripremio Selim Karović), Zagreb 1983.;
- Minić Miloš, *Oslobodilački ili građanski rat*, Novi Sad 1993.;
- Božović Luka, *Fočanska partizanska republika*, Foča 1982.
- 6 Minić Miloš, *Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945*, Beograd 1982.;
- Redžić Enver, *Okupacija i kontrarevolucija u svijetlu dokumenata četničkog pokreta Draže Mihajlovića*, u: ČSP br 3/1982, Zagreb 1982.;
- Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihajlovića*, Beograd 1984.;
- Lazić Milan, *Ravnogorski pokret 1941-1945*, Beograd 1997.;
- Cohen J. Philip, *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici. Njihov povjesno-politički kontinuitet i posljedice po stabilnost na Balkanu*, Zagreb 1997.;
- Izvori velikosrpske agresije* (priredio Božo Čović), Zagreb 1991.;
- Klemenčić Mladen, *Velikosrpska teritorijalna posezanja*, u: Društvena istraživanja br. 4-5, Zagreb 1993.;
- Jelić-Butić Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb 1986.;
- Sobolevski Mihael, *Uloga četnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: ČSP br. 3(27), Zagreb 1995.;
- Puškar Osman, *"Drina"-plan četničke okupacije tuzlanske regije u proljeće 1942.*, u: Gračanički glasnik br.2, Časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline, Gračanica 1996.;
- Davidson Bazil, *S.O.E. između četnika i partizana*, Zagreb 1983.;
- Samardžić Miroslav, *General Draža Mihajlović sa opštom istorijom četničkog pokreta*, Kragujevac 1996.;
- Petranović Branko, *Pojam izdaje u Jugoslaviji-između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize*, u: istorija 20. veka, br 1-2/1993, Beograd 1993.;

Stanković Đorđe, *Izazov nove istorije, Egzodus Srba Zlatne doline, Istorijske dimenzije genocida*, Beograd 1992.;

Lazić D. Milan, *Ravnogorski pokret 1941-1946.*, Beograd 1997.;

Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihajlovića*, knj. 1. Izdaja, knj. 2. Poraz, knj. 3. Rasulo, knj. 4. Slom, Beograd 1983.;

Milovanović Nikola, Dragiša Vasić, *Od građanskog buntovnika do kontrarevolucionara*, Beograd 1986.;

Milovanović Nikola, *Draža Mihajlović*, Beograd 1991.;

Cohen J. Philip, *Srpski tajni rat*, Sarajevo 1996.;

Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945.)*, Beograd 1983.;

Kožar Azem, *Dejstva 38. NOV divizije na razbijanju četničke grupacije Draže Mihajlovića i uništenju njenih ostataka*, u. Glasnik DAR BiH, God. 27, Sarajevo 1987.

- 7 Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.;
- Žerjavić Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992.;
- Žerjavić Vladimir, *Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata 1941-1945.*, u: ČSP 24(3), Zagreb 1992.;
- Kočović Bogoljub, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985., Sarajevo 1990.;
- Dedijer Vladimir-Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945.*, Zbornik dokumenata i svjedočenja, Sarajevo 1990.;
- Čekić Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Dokumenti, Sarajevo 1996.;
- Tucaković Šemso, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945.*, Sarajevo 1995.;
- Cigar Norman, *Genocide in Bosnia, The Policy of "Ethnic Cleaning"*, Texas 1995.;
- Cigar Norman, *Genocid u Bosni, Politika "etničkog čišćenja"*, Sarajevo 1998.;
- Jasenovac-žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, Zürich-Sarajevo 1998.;
- Mumunović Rasim, *Stradalništvo Bošnjaka*, Frankfurt 1995.;
- Dizdar Zdravko-Sobolevski Mihael, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Zagreb 1999.;
- Katalinić Kazimir, *Argumenti-Nezavisna Država Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Bleiburg i genocid*, Zagreb 1993.;
- Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, (priredio Vinko Nikolić), Zagreb 1993.;
- Peršen Vinko, *Ustaški logori*, Zagreb 1990.;
- Bandžović Safet, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Dizdar Zdravko, *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugog svjetskog rata 1941-1945. godine*, u: ČSP 1-2/1990, Zagreb 1990.;
- Pečarić Josip, *Srpski mit o Jasenovcu. Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb 1998.;
- Jakovljević Ilija, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999.;
- Baković don Anto, *Stradanje crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu. Svećenici-žrtve rata i porača 1941-1945. i dalje*, Zagreb 1994.;
- Dizdar Zdravko, *Četnički zločini nad Hrvatima Muslimanima u Bosni i Hercegovini i nad Hrvatima u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata (1941-1945.)*, Zbornik radova, Zagreb 1995.;
- Boras Florijan, *Spomenica ljubuškim žrtvama. U povodu 600 obljetnice župe Veljaci-Ljubuški*, Ljubuški 1998.;
- Čičak Ivan, Zirdum Andrija, *Stradanja Hrvata plehanskog kraja 1941-1947*, Derventa 1991.
- Hrvatske žrtve rata u Hercegovini 1941-1945.*, *O pedesetoj obljetnici njihova mučeništva.*, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar 1995.;

- Njavro Mato, *Stradanja 1941-1953. Sjećanja i zapisi o stradanju dijela hrvatskog naroda tijekom i nakon Drugog svjetskog rata u jugoistočnoj Hercegovini i u izbjeglištvu po hrvatskim prostorima*, Zagreb 1998.;
- Nikić fra Andrija, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942-1944*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 1998.;
- Jurjević Josip, *Pogrom u Krnjeuši (9. i 10. VIII 1941. godine)*, Vikarijat banjalučke biskupije Zagreb, Zagreb 1999.;
- Milinović Ante, *Srpski genocid nad Hrvatima Zrinskog Paunja u Drugom svjetskom ratu*, u: Zrinski zbornik br.2, Zagreb 1997.;
- Massacre of Croats in Bosnia-Herzegovina and Sandžak*, Toronto 1978.;
- Živković Nikola, Kačavenda Petar, *Srbi u NDH*, Izabrani dokumenti, Beograd 1998.;
- Dakina-Riste-Gojko, *Genocid nad Srbima u NDH. Budi katolik ili unri*, Beograd 1994.;
- Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Dokumenti 1941-1945, knj. 1,2,3, Beograd 1986-1987.;
- Lukač Dušan, *Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svjetskog rata*, u: *Istorija 20. veka*, br.1-2/1988, Beograd 1988.;
- Đuretić Veselin, *Razaranje Srbstva u XX veku*, Beograd 1992.;
- Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Tom I, knj. 1, *Zločini u NDH 1941. godine*, Beograd 1993.;
- Skoko Savo, *Pokolj hercegovačkih Srba 1941.*, Beograd 1991.;
- Milak Enes, *Jugoslaveni u koncentracionim logorima i zatvorima fašističke Italije u toku Drugog svjetskog rata*, u: *Istorija 20. veka*, br. 1-2/1986, Beograd 1986.;
- Dabić Radovan Rako, Papić Milan, *Nevesinjski pali u borbi za slobodu 1941-1945.*, Nevesinje 1988.;
- Petešić Ćiril, *Dječiji dom Jastrebarsko*, Dokumenti (1939-1941), Zagreb 1990.;
- Dedijer Vladinir, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987.;
- Hadžijahić Muhamed, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944., Sarajevo 1991.;
- Hodžić Ibrahim, *Četrnaesto stoljeće: stradanje Muslimana u rogatičkom kraju u Drugom svjetskom ratu*, Visoko 1996.;
- Bulajić Milan, *Ustaški zločini genocida*, Beograd 1989.;
- Hamović Miloš, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994.;
- Dedijer Vladimir-Miletić Antun, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1945*, Beograd 1989.;
- Kočić M. Dragoljub, *Jugoslaveni u koncentracionom logoru Buchenwald 1941-1944*, Beograd 1989.;
- Na ratištima i stratištima: prosvetni radnici poginuli u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, knj. 1 i 2, Beograd 1985.;
- Stanojević Branimir, *Ustaški ministri smrti: Anatomija zločina Andrije Artukovića*, Beograd 1985.;
- Živković Nikola, *Ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije i njihov odnos prema gubicima savezničkih snaga učesnica Drugog svjetskog rata*, u: *Istorija 20. veka*, 1-2, god. XI, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1993.;
- Krcso Muharem, *Konačno rješenje jevrejskog pitanja u Bosni i Hercegovini u II svjetskom ratu*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Bulatović Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Bradinu*, Sarajevo 1990.;
- Milišić Senija, *Drugi svjetski rat i genocid nad Bošnjacima Šipova 1941-1945. godine*, u: *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zbornik radova, Zenica 1999.;
- Bandžović Safet, *Prisilno prekrštavanje kao genocidni oblik ustaškog rešavanja "srpskog pitanja" u Bosni i Hercegovini*, u: *Istorijski zbornik*, Banjaluka 1987.;
- Jelić Ivan, *Tragedija u Kerestincu. Zagrebačko ljeto 1941*, Zagreb 1986.

- 8 Sundhaussen Holm, *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980*, Stuttgart 1982.;
Sundhaussen Holm, *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*,
Manheim 1993.;
Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, (grupa autora),
Sarajevo 1994, 1997.;
Donia J. Robert and John V.A. Fine, Jr., *Bosnia and Hercegovina a tradition betrayed*,
London 1994.;
Donia J. Robert, John Fine, *Bosna i Hercegovina tradicija koju su izdali*, (prevod i izdanje na
bosanskom jeziku), Sarajevo 1995.;
Malcolm Noel, *Bosnia. A short History*, London 1994.;
Malcolm Noel, *Povijest Bosne-Kratki pregled*, (prevod i izdanje na bosanskom jeziku),
Sarajevo 1995.;
Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina 1941-1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima*,
Sarajevo 1996.;
Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.;
Borovčanin Drago, *KPJ i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, Sarajevo
1982.;
Zovko Ljubomir, *Bosna i Hercegovina 1918-1943*, Državopravni položaj, Mostar 1990.;
Istina o Bosni i Hercegovini, Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine, (grupa autora),
Sarajevo 1991.;
Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, 1, Beograd 1995.;
Problemi državnopravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945., Zbornik
rezimea sa okruglog stola 1993., Sarajevo 1994.;
Brkljača Seka, *Interesi Njemačke i Italije i Bosna i Hercegovina 1918-1945*, u: *Bosna i
Hercegovina i svijet*, Zbornik radova, Sarajevo 1996.;
Kreso Muharem, *Bosna i svijet u XX stoljeću*, u: *Bosna i Hercegovina i svijet*, Zbornik
radova, Sarajevo 1996.
- 9 Lukač dr. Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, treći deo, 1941-1945, Beograd
1987.;
Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Druga knjiga, *Narodnooslobodilački rat i
revolucija 1941-1945*, Beograd 1989.;
Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1988*, tematska zbirka dokumenata,
Beograd 1988.;
War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945, Beograd 1985.;
Kosanović Sava, *Jugoslavija, bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma*,
(priredio B.Krizman), Zagreb-Beograd 1984.;
Nešović Slobodan, *Svet o nama 1941-1945*, Tom I-III, Beograd 1983.;
Nešović Slobodan, Petranović Branko, *AVNOJ i revolucija*: tematska zbirka dokumenata
1941-1945, Beograd 1983.;
Nešović Slobodan, Petranović Branko, *Jugoslavija i ujedinjeni narodi 1941-1945*, Beograd
1985.;
The National Liberation War and revolution in Yugoslavia (1941-1945), Selected
Documents, Beograd 1982.;
AVNOJ i savremenost, Zbornik radova, Sarajevo 1984.;
Bulatović Radomir, *Titov borbeni put 1941-1943*, Sarajevo 1988.;
Nikić Dušan, Bulatović Radomir, *Partizanski dječji domovi u Bosni i Hercegovini od 1941.
do 1943.*, Sarajevo 1986.;
Redžić Enver, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982.;
Cenčić Vjenceslav, *Enigma Kopinić*, 1-2, Beograd 1983.;

- Duretić Veselin, *Saveznici i jugoslavenska ratna drama*, knj. 1,2, Beograd 1985.;
- Duretić Veselin, *Tito i stvaranje privremene jugoslovenske vlade (1944-1945)*, u: Vojno istorijski glasnik, 1/1987, Beograd 1987.;
- Gledović Bogdan, *Doprinos Jugoslavije pobjedi nad fašizmom*, u: *Tokovi revolucije*, Zbornik istorijskih radova, XIX, Beograd 1986.;
- Calvocoressi Peter and Wint Guy, *Total War, Causes and Courses of the Second World War, Great Britain 1972.*;
- Kalvokarezi Piter, Vint Gaj, *Totalni rat*, (prevod izdanje), Beograd 1987.;
- Weunberg L. Gerhard, *A World at Arms, A Global History of World War II*, Cambridge 1994.;
- Broucek Peter, (ed), *Ein General im Zwielflicht: Die Erinnerungen Edmund Glaise von Horstenaus*, Vol. 3: *Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien and Zenge des Untergangs des "Tausendjährigen Reiches"*, Böhlman 1979-1988.;
- Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji*, (priredio D. Biber), u: Borec, 12/1986, Ljubljana 1986.;
- Stvaranje i razaranje Avnojske Jugoslavije*, Zbornik radova, Beograd 1996.;
- Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Separat Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1993.;
- Knoll Hans, *Jugoslawien in Strategie und Politik der Allierten 1940-1943*, Oldenbourg 1986.;
- Đilas Milovan, *Wartime*, New York 1977.;
- Leković Mišo, *Titova odluka u jednom od prelomnih perioda NOR-a*, u: Vojno istorijski glasnik, 1/1987, Beograd 1987.;
- Marković Luka, *Borba u iseljeništvu za novu Jugoslaviju*, Beograd 1987.;
- McConville Michael, *A Small war in the Balkans*, London 1986.;
- Petranović Branko, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939-1945*, Skopje 1985.;
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd 1982.;
- Duretić Veselin, *Vlada na bespuću*, Beograd 1982.;
- Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Tom III, *Istoriografija i revolucija*, Beograd 1984.;
- Krleža Miroslav, *Ratne teme*, Zagreb 1983.;
- AVNOJ i savremenost*, Sarajevo 1984.;
- Zečević Miodrag, Lekić Bogdan, *Državne granice i unutrašnja podela Jugoslavije*, Beograd 1991.;
- Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945*, Beograd 1991.;
- Đilas Aleksa, *Osporavana zemlja: jugoslavenstvo i revolucija*, Beograd 1990.;
- Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.;
- Anić Nikola, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945*, Beograd 1982.;
- Anić Nikola, *Jugoslovenska armija u završnim operacijama za oslobodjenje Jugoslavije 1945.*, u: *Istorija 20. veka*, br. 1/1987, Beograd 1987.;
- Milošević D. Slobodan, *O nemačko-italijanskim odnosima u okupiranoj Jugoslaviji 1943. godine*, u: *Istorija 20. veka*, br. 2/1987, Beograd 1987.;
- Miljuš Branko, *Revolucija u Jugoslaviji (1941-1945.)*, Sarajevo 1991.;
- Hamović Miloš, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Sarajevo 1983.;
- Boban Ljubo, *Kontraverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb 1990.;

- Stipetić Zorica, *Argumenti za revoluciju*, Zagreb 1984.;
- Kačavenda Petar, *Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije 1942-1945*, Beograd 1985.
- 10 Bulatović Radomir, *Narodna privreda Bosne i Hercegovine u oslobodilačkom ratu (1941-1945.)*, Beograd 1984.;
- Bulatović Radomir, *Narodna privreda u Bosanskoj krajini 1944. godine*, u: Istorijski zbornik, br.6, Banjaluka 1985.;
- Bulatović Radomir, *Ekonomska osnova migracija u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Milojević Aleksa, *Demografske i ekonomske posljedice migracije*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Bošnjović Ilijaš, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine od 1940. i ranije do 1981. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Beograd 1990.;
- Živković Nikola, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačke zlata, arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1994.;
- Pezo Omer, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd 1983.;
- Brkljača Seka, *Uništavanje materijalne osnove Jevreja u Drugom svjetskom ratu*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Brkljača Seka, *Od imperijalne politike fašističke Italije do ekonomskih prohibitika u Bosni i Hercegovini*, u: *Hercegovina, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, br. 10, Mostar 1998.;
- Brkljača Seka, *Bosanskohercegovački boksit kao strateška sirovina (1918-1945)*, u: *ČSP*, br.2/31, Zagreb 1999.;
- Brkljača Seka, *Vojna industrija u Bosni i Hercegovini i vojno privredni interesi nacističke Njemačke*, u: *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 28, Sarajevo 1999.;
- Konjević Mile, *Prilog proučavanju organizacije i stanja privrede u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1942*, u: *Istorija XX veka, XIV-XV*, Beograd 1982.;
- Petrović Rade, *Privredni značaj Bosne i Hercegovine za talijansku politiku 1941. godine*, u: *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1982.;
- Rudnici lignita "Kreka", 100 godina*, Tuzla 1985.;
- Poljoprivredno dobro u Modriči 1886-1986.*, (grupa autora), Modriča 1986.;
- Hodžić Šefko, *Hotel "Evropa" 1882-1982*, Sarajevo 1982.;
- Energoinvest R.O. "Vaso Miskin Crni" 1890-1990*, Sarajevo 1986.;
- "Konjuh" 100 godina 1885-1985*, Živinice 1985.;
- "Sarajevska pivara", 120 godina, 1884-1984*, Sarajevo 1984.;
- Fabrika soli Tuzla, 100 godina*, Tuzla 1985.;
- Lukač Dušan, *Rad omladine na oslobođenoj teritoriji Bosne i Hercegovine 1942. godine*, u: *Istorijski zbornik*, br. 7, Banjaluka 1987.;
- Električna energija u Bosni Hercegovini, 100 godina*, Sarajevo 1988.;
- Vatrogastvo u Tuzli, 100 godina*, Tuzla 1984.
- 11 Bašović Ljubinka, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1945.*, Sarajevo 1986.;
- Borovčanin Drago, *Organizacija i razvoj školstva u Bosni i Hercegovini u toku NOR-a*, u: *Hercegovina, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, br. 4, Mostar 1984.;
- Klarić Tihomir, *Kulturna i propagandna djelatnost na romanijskom području od 1941. do 1945. godine*, *Glasnik arhiva, DAR BiH*, 29/1989, Sarajevo 1989.;

- Bakaršić Kemal, *Gdje se nalazila sarajevska Hagada u toku II svjetskog rata*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Palavestra Vlajko, *Pričanja o sudbini sarajevske Hagade*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Balić Smail, *Kultura Bošnjaka, Muslimanska komponenta*, Zagreb 1994.;
- Begić Azra, *Umjetnici Jevreji XX stoljeća u Bosni i Hercegovini*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Vidaković-Petrov Krinka, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Sarajevo 1990.;
- Kurto Nedžad, *Sarajevo 1462-1992. godine*, Sarajevo 1997.;
- Štraus Ivan, *Savremena arhitektura Sarajeva 1918-1990.*, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Zbornik radova, Sarajevo 1997.;
- Štraus Ivan, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1914-1984.*, u: *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo 1984.;
- Otrgnuti od zaborava-prosvjetni radnici Bosne i Hercegovine*, Zbornik sjećanja, Sarajevo 1983.;
- Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini-100 godina*, Zbornik radova, Sarajevo 1989.;
- Protić V. Miodrag, *Umetnost na tlu Jugoslavije- slikarstvo 20. veka*, Beograd-Zagreb-Mostar 1982.;
- Filmska enciklopedija*, Zagreb 1982.;
- Volk Petar, *Istorija jugoslavenskog filma*, Beograd 1986.;
- Kuzmanović Rajko, *Kulturno-prosvjetni rad u Bihaću i okolini u jesen 1942. godine i zimu 1943. godine*, u: *Bihać u novijoj istoriji*, Banjaluka 1987.;
- Filipović Muhamed, *Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, istorijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo 1997.;
- Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, grupa autora, Sarajevo 1987.;
- RKUD "Abrašević", Mostar 1926-1986*, Mostar 1986.;
- Čomić Ibro, *RKUD "Proleter" 1905-1980*, Sarajevo 1985.;
- Ćosić A. Petar, *100 godina zdravstva u Derventi 1885-1985*, Derventa 1986.

Summary

THE HISTORIOGRAPHY LITERATURE ON BOSNIA-HERZEGOVINA IN THE WORLD WAR II PUBLISHED AFTER 1980 IN THE COUNTRY AND ABROAD

The historiography on Bosnia-Herzegovina in the World War II after 1982 used to be really rich, the enclosed bibliographic review is a good witness. The number of works dedicated to various aspects of the Peoples liberation War, being essential characteristic of the historiography on B-H to the year 1980 was dominant to the middle of the 1980's. Along the political in Yugoslavia 1986.-1998: a certain turning point in historiography took place. There are many opinions that the political ideas, the events as well, influenced the subject matter and the subject direction in historiography on B-H, 1941.-45.

The main fields of researches since 1982 were: 1) nation, politics, political relations, political parties, 2) suffering, crimes, genocide, 3) occupation in 1941, the occupation systems and Independent State of Croatia, 4) the Peoples Liberation War, The idea of Great Serbia and the četnik movement, 5) B-H 1941.-1945.

Even without such an important segment of the scholarly life, as here with us, the fairly sleepy scholarly critique, it can be seen that the level of the historiography works after 1980 is on a higher level than those prior to the year. In this period along with the critical attitude to the historical sources and the achieved scholarly results, the history of B-H was approached as a complete issue and finally overcame the lack of completeness in treating the problems of the wartime reality in B-H. It used to be the characteristics of the historiography on B-H in the World War II (e.g. E.Redžić: *Bosnia-Herzegovina in the World War II, Bosnia-Herzegovina from the Ancient Time to the End of the world war II*). Naturally, this progress in quality along the stressed quality factor has not been a result of a decision, but a logic order that has been respected.

Tomislav Išek

O NEKIM ASPEKTIMA PRISTUPA I TUMAČENJIMA HISTORIOGRAFSKE LITERATURE O BIH U PERIODU 1918.-1998. (PERIOD 1918.-1941.)

Svaki pristup historiografskoj produkciji koja (objavljenim izvorima, člancima, studijama, monografijama itd.) elaborira problematiku samo jednog segmenta XX stoljeća (1918-1941.) o Bosni i Hercegovini je, sam po sebi, višestruko nedostatan. Njeno praćenje u posljednja dva desetljeća ovog vijeka podrazumijeva a priori konstatacije da je najveći dio historičara, i domaćih i inozemnih, u ovaj period "ušao", slobodnije rečeno, utabanim stazama, odnosno pretežito nastavio sa istraživanjem fenomena vezanih za historiju radničkog pokreta i KPJ, a nešto manje sa delatnostima stranaka tzv. "građanske komponente". Prevazišavši u periodu od kraja pedesetih godina one početne (organizaciono-institucionalne, kadrovske) probleme i teškoće (materijalnih se nisu nikad do kraja riješili) "institucionalni" historiografi, primjerice znanstveni radnici Instituta za istoriju u Sarajevu, onog u Banja Luci, s jedne, te asistenti i profesori Katedre za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, pojedini profesori Pravnog, Ekonomskog fakulteta, Fakulteta političkih nauka s druge strane, (ovi potonji iako dijelom angažirani u edukativno-obrazovnom procesu nastave na matičnim fakultetima) svoje intelektualne napore, nakon dobro organiziranog savjetovanja o historiografiji BiH (1945-1982.) usmjerili su i dalje u pravcu znanstvenog izučavanja međuratne prošlosti BiH. Većina predloženih, odobrenih projekata najčešće je u fazi realizacije sadržavala poprilično nezgrapnu sintagmu "društveno-političke prilike" uz stidljiv suplement obrade "ekonomske" problematike, što se najčešće pretvaralo u preferiranje političke komponente bliže ili dalje prošlosti uz, gotovo apsolutno, zanemarivanje kulturnih, odnosno vjerskih prilika.

U ovom periodu većina historiografskih radova, vremenski i tematski prosuđivano, u pravilu je tretirala *jedan aspekt* političke stvarnosti, kako se to nazivalo "perioda između dva rata", a daleko rjeđeap: solvirala povijesne fenomene kao dijelove ili cjelinu "totalne historije", na način kako su već poodavno zagovarali "analisti".

Nepodijeljen je utisak da su, generalno gledano, povjesničari XX stoljeća i zbog famozne "teorije distance" i objektivne nemogućnosti konsultiranja primarnih izvora, zatečeni zamkom da rekonstruiraju, a rjeđe analiziraju, pogotovo sintetiziraju suvremenu povijest i Balkana i prve zajedničke države južnoslavenskih naroda, ergo, i Bosne i Hercegovine.

Najveći problemi tumačenja i objašnjenja bosanskohercegovačkih povijesnih fenomena, koji su se pojavili kao derivat događajne historije od 1.12.1918. do 6.4.1941. proisticali su, proističu, a tako će biti i ubuduće, iz nedovršenih procesa koji su se odvijali. Primjera radi, većina historiografski istraženih fenomena političkih stranaka je necjelovita, usprkos relativno kratkog perioda od samo 23 godine (1918-1941.). Drugim riječima kazano, nijedna relevantna politička "građanska" stranka koja je djelovala u periodu između dva rata, izuzimajući Radić-Mačekovu "Hrvatsku seljačku stranku" - nije sustavno, tj. cjelovito historiografski obrađena.

Unatoč svim teškoćama (kadrovskim, materijalnim, prije svih, a političke i materijalne ne treba ni u kom slučaju zanemarivati) historiografska produkcija o Bosni i Hercegovini, za ovaj segment njene povijesti, je u ovih posljednjih osamnaest godina zamjerna i po broju i po vrstama radova. Cjelokupni, za ovu priliku registrirani broj radova, koji je logično širi od konzultiranog, grubo bi se, ali sa puno razloga, mogao podijeliti na dvije osnovne grupe: one objavljene *do* i *od* devedesetih godina, koje su višestruko obilježile prošlost, sadašnjost i budućnost Bosne i Hercegovine.

Prvu grupu je karakterizirao naglašeniji znanstveni pristup, i metodološki i izvorno. Ta je produkcija utemeljena na izvorima prvog reda, periodici i memoaristici. Druga je nastajala u uvjetima (pre)naglašenog politiziranja, odnosno potrebe za valorizacijom marksističke historiografije kojoj se mogu staviti ozbiljne primjedbe u pogledu sveprisutne ideologizacije prošlosti, te upornog negiranja posebnosti BiH, posebno zapostavljenosti istraživanja procesa sazrijevanja bošnjačke nacionalne individualnosti. Izuzetan interes za bosanskohercegovačku povijest uopće odrazio se u nakani znatnog broja ljudi od pera, raznih opredjeljenja, da se pozabave i ovim periodom. Među onima koji su se bavili prošlošću BiH, pored profesionalnih historiografa, našao se i veći broj autora koji su, po svom habitusu, kvalificirani da se bave istraživanjima raznih društvenih pojava. Logično da su se iz njihovih "radionica" pojavljivala djela koja su se bavila prošlošću BiH. To je nekad bio njihov "*handicap*", a nekada i prednost. Cjelovitiji pristup njihovoj znanstvenoj prosudbi podrazumijevao bi kritički, *sine ira et studio* prikaz lišen bilo kakvih predrasuda o autorima, djelima, temeljen na metodološki i naučno verificiranim kriterijima.

Produkciji od 1980-1990. *en generale* više pristaje epitet historiografski nego onoj iz ove posljednje decenije. Zašto? Jednostavno zato što je *prva* nastavak višegodišnjih već "uhodanih" istraživanja utemeljenih na izvornoj građi.

Kada je riječ o toj istoj produkciji domaće provenijencije od 90-ih godina naovamo ona se, u najboljem slučaju, bazirala rjeđe na ranije obavljenim istraživanjima. O novim mnogi su mogli samo sanjati, a rijetkima se posrećilo da istražuju u arhivima van domovine, najčešće u arhivima prijateljske Turske. Oni koji su stvarali van prostora BiH bavili su se, ipak, dosta uopćeno, prošlošću BiH - tretirali je u kontekstu jugoistočne Evrope, Balkana i ex-Jugoslavije. Neki od autora (iz SAD i Engleske) pokušavali su, uz tu i tamo ispoljeno površno znanje, prilično uopćeno ali vrlo hrabro, da se uhvate u koštac sa cjelinom historijskog bića BiH, pa je ovaj period zbog toga tretiran, događajno i problemski ograničeno, što ne znači i simplificirano.

Cjelokupnu historiografsku produkciju o BiH od početka 80-ih godina do danas moguće je jedino i isključivo tumati njenim podvrgavanjem *dvostrukoj* kritici. Pri znanstvenoj prosudbi *konzultirane* historiografske produkcije trebalo bi uvažavati barem dva kriterija. *Prvi*: da li je, kako i koliko dsljedno, strane autora proveden znanstveni pristup koji zastupa (a znanost, historiografija podrazumijeva) i *drugi* (posebno važan za radove nastale u "drugom" periodu): da li pristup, analize i zaključci autora mogu da izdrže kritičke sudove utemeljene na drugačijim teorijskim modim, pa i svjetonazoru. Pri čitanju lebdjelo je pitanje koliko radovi mogu da izdrže ozbiljnu, dobronamjernuobjektivnu kritiku. I na prvi pogled ovako postavljeni postulati su vrlo zahtjevni, ali neupitni. Većina objavljenih djela, (bez obzira na vrstu i obim) "sama po sebi" (tematom, primijenjenim metodom, zaključcima, elom koji ih prati - najčešće euforičnim, od najave, promotivne pompe i pompeznih neodgovarajućih kvalifikativa o njihovom *ad hoc* doprinosu historijskoj znanosti uz naglašeno minoriziranje, pa i *ad limine* negiranje rezultata prethodnih istraživačkih napora, nameću potrebu takvog pristupa. Više je nego, kod dobrog broja radova, učljiva tendencija, mora se reći, nerijetko i s razlogom, za revalorizacijom, reinterpretacijom događaja, pojava, ličnosti, uvriježenih ocjena, pa i do sad jedino važeće povijesne činjenice. Isto vrijedi i za one radove koji načinju neku problematiku, tj. historiografski do sada neobrađene teme.

Pored dva pmenuta kritija, u kritičkom pristupu *konzultirane* produkcije bilo je neophodno uvažiti još neke manje - više uobičajene uzuse. Među prvima, koje ne bi trebalo prenebrežniti, su oni koji se tiču potrebe notiranja grešaka materijalne prirode, mada se nekima, na prvi pogled, mogu učiniti nebitnim, cjeidl. ački intoniranim. Druga vrsta općih primjedaba odnosila bi se, najčešće, na ona prevedena djela u kojima su se, pretpostaviti je, prevodiocu potkradale greške prilikom opredjeljenja za odgovarajuće izraze i termine koji nisu korespondirali sa historijskom istinom. Očito, u takvim slučajevima kod redigiranja tekstova izostajala je neposrednija suradnja autora i prevodioca. Treća grupa primjedaba je možda i najzanimljivija. U jednom broju, inače veoma dobrih djela, iako je tematski elaborirana, historijska problematika, zbog

činjenice da im autori nisu historiografi po pozvanju, da ne pripadaju, kako bi rekao prof. Banac "povijesnom establishmentu", nije korištena *historiografska metoda* rada pa su ostali na sredokraći između historiografije kao discipline *sui generis* (u metodološkom pogledu) i disciplina koje imaju svoje metode istraživanja društvenih fenomena. Drugim riječima, znanost je dobila "proizvod" neupitne vrijednosti, ali je historiografija u srazu sa politikološkim, sociološkim, pravničkim, publicističkim opredjeljenjem autora "izgubila" ono što ju, kao specifičnu društvenu disciplinu, tako evidentno odvaja od spomenutih primordijalnih profesionalnih opredjeljenja autora.

Na početku ovog osvrtu izrečenu ogradu u sintagmi "višestruka ograničenja" uz eksplikaciju pristupa samo nekim odabranim naslovima i onim do kojih se moglo doći, koji u rečenom periodu (1980-1999.) tretiraju problematiku bosanskohercegovačke historije - 1918. do 1941., trebalo bi dopuniti sa još pokojom opaskom. Pregled, a ni uvid u cjelokupnu produkciju nije cjelovit, a iz dva razloga. Prvi, da nam u sarajevskim uvjetima života i rada u posljednjih 8 - 9 godina jednostavno nije bilo dostupno ono što se u drugim znanstvenim sredinama smatra normalnim i uobičajenim: informiranje kroz praćenje bibliografija, periodike, znanstvene kritike. Drugi problem je bio permanentno egzistentan i prije pokušaja da se odgovori ovome zadatku: kako doći do onoga što nam je poznato da je "ugledalo svijetlo dana". Prvi problem pokušalo se apsolvirati u kako-tako sročenoj bibliografiji naslova radova, a drugi da se osvrnem samo na neke, po mom sudu, najrelevantnije autore i naslove (ispuštajući moju malenkost čije su se dvije knjige o hrvatskoj komponenti bosanskohercegovačke prošlosti u periodu prvih 40 godina ovog stoljeća pojavile upravo u periodu o kojem je ovdje riječ). Dozvolio bih sebi slobodu da navedem samo broj od preko 50 naslova u kojima su pomenuti radovi, korišteni citati i objavljeni kritički prikazi (za prvu knjigu *Djelatnost HSS-a do zavodačenja režima diktature*), više, a za drugu (*HSS od 1929. do 1941.g.*) manje jer je izašla iz tiska neposredno pred ratna zbivanja (1992.-1995.). Dodatni problem bila je dilema kako neke od radova kvalificirati jer je u periodu od posljednjih nekoliko godina povijest BiH za mnoge postala top - tema. Njenom prošlošću uopće (kao i periodom od 23 međuratne godine) neki su se autori bavili koliko dobronamjerno toliko i publicistički, tj. neznanstveno. Onu predominantno politizirajuću i politikantsku produkciju ovdje ne vrijedi ni spominjati.

Brojni naslovi za ovu priliku bili su nedostupni, a u slučajevima kada se uspjelo doći do knjiga nije bilo jednostavno opredijeliti se za način kako apsolvirati konzultiranu produkciju: autorski, problemski, kronološki.

Dva su suda, kada je riječ o međuratnoj historiografiji BiH prevalentna. Prvi je nepostojanje historije BiH uopće, a drugi je dominacija diskontinuiteta procesa koji su se odigrali na bosanskohercegovačkom prostoru (državno-pravni, socijalni, nacionalni, politički).

Iz prve konstatacije nužno se izvlači zaključak da je i u ovom periodu primarna zadaća historiografa bila raditi na ispunjenju preduvjeta za njenu izradu. Nažalost, za podsjetiti je da želje, inicijative, planovi, smjernice za razvoj historijske nauke sa početka 80-ih godina, po zvaničnim ocjenama najkompetentnijih "u praksi nisu ili su veoma malo nalazile svoju primjenu". Primjera radi, izrada projekta *Istorije Bosne i Hercegovine* u organizaciji ANUBiH nije doveden do kraja, a u izradi jedinice *Bosna i Hercegovina* u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* "izostala je saradnja izvjesnog broja istaknutijih istoričara Bosne i Hercegovine".

S kraja 70-ih i početka 80-ih brojni kompetentni i odgovorni za stanje i perspektive historiografije u BiH još nisu vidjeli "šumu od drveća". Stanje duhova i odnos prema posebnosti BiH, ako se gleda kroz nepostojanje ne samo historije naroda i narodnosti BiH, nego i historije književnosti, ekonomske historije i drugih nisu obećavali nikakve promjene. Neki, onedavno prezentirani podaci upućuju na zaključak da su nacionalističke (čitaj prosrpske) i ideološko-partijske, dogmatske snage bile tada, što svjesno, što naivno, prepreka onima koji su željeli nužne promjene¹. Pojava separata *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* (1983.g.), djela od kapitalne vrijednosti za BiH, samo je produbila podjelu na one koji su za afirmaciju BiH, tj. njene posebnosti i onih koji su istu negirali. I bosanske i bošnjačke, povijesne, književne, kulturne. Reperkusije ovih koliko zatomijskih, toliko i evidentnih podjela odraziće se na planu historio-ografskih napora činjenih s početka 80-ih, a izazvaće teške posljedice po historio-ografiju BiH uopće.

Sredinom 80-ih najavljivani su bolji dani za historijsku znanost. Odgovarajuće instance za razvoj društvenih znanosti ponudile su mogućnost formuliranja magistralnih zadataka u okviru srednjoročnog (petogodišnjeg od 1986.g. do 1991.g.) i dugoročnog plana (do 2000.g.). Naš Institut je ponudio istovremeno i ambiciozan i realan plan istraživanja BiH, u čiju realizaciju su bili uključeni svi koji su znanjem i stručnošću garantirali konačan uspjeh. Između ostalih i Institut za istoriju u Banjoj Luci. Ozbiljnost i uspješnost realizacije projekta garantiralo je i svojevrsno inventarisanje brojnosti i kvalificiranosti znanstvenog kadra, projekcija potreba te vrste, zatim analiza stanja arhivskih i bibliotečkih fondova (ne i institucija). Bio je to, po mišljenju učesnika kolokvija u ANUBiH (srpanj 1986.g.), najbolje izrađeni plan istraživanja historije BiH do tada. Za bližu i dalju projekciju razvoja bosanskohercegovačke historiografije od sredine 80-ih značajno je podvući činjenicu da su sistemski bila obezbijeđena materijalna sredstva za istraživanja, podizanje kadra i redovito izlaženje *Priloga* Instituta za istoriju u Sarajevu. Sve je ovo spomenuto iz razloga što je jedan vrlo dobro zamišljen projekat od kapitalnog značaja za historiografiju BiH ubrzo,

1 Filandra dr. Šaćir *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo 1998, od str. 2

nakon prvih godina zaleta i iskušenja realizacije projiciranih zadataka, izvođen timski (uz angažman 79 autora od kojih 41 doktor historijskih znanosti, 19 magistara, 15 asistenata, te po 2 stručna suradnika i savjetnika) poslije nekoliko završenih tema počeo da u realizaciji jenjava. Od pete knjige "međuratni period (1918-1941.)" zbog "određenih okolnosti" završen je samo djelomično i objavljen 1991. dio do 1925². Historija se još jedanput ponovila. Ovaj put se pojavila sama sobom. Na žalost jednih, na sreću drugih, a na štetu historiografije. Početkom 80-ih započeo je u zemlji svojevrсни općedruštveni "dance macabre" koji je, pored ostalog, imao za posljedicu raspad jugoslavenske historiografije. Ime hrvatskog povjesničara, američkog profesora koliko hrabrog, toliko kritički disponiranog intelektualca *par excellence*, neuvijenog, direktnog, misaonog kome je strano svako "zujanje" događajne historije, politički vrlo precizno opredijeljenog, izvrsno upućenog u nacionalno pitanje u Jugoslaviji *Ive Banca* poodavno je poznato. S početka 80-ih u Njujorku objavljena njegova studija *The National Question in Yougoslavia Origins, History, Politics*. Ithaca New York, kod nas prevedena 1988.g.³ predstavila ga je u takvom svjetlu i na svoj način kvalificirala ga za njegov angažman u 90-im godinama - i znanstveno i politički. Njegov obimom skroman uradak (19 str.) pod naslovom *Rat prije rata: raspad jugoslavenske historiografije*⁴ višestruko je paradigmatičan. Predstavio ga je u najboljem maniru povjesničara francuskog tipa koji lucidnošću i lakoćom detektira suštinu problema, dajući sjajno vođenom ekspertizom svakom od aktera njegovo mjesto u složenom procesu raspada jugoslavenske, ergo i bosanskohercegovačke historiografije, ostajući suveren i u znanstvenim i političkim prosudbama. Na apsolutno atipičan način, za naše prostore, izvanredno precizno formulirajući predmet svoje analize, na svim mogućim vrstama građe dao je egzemplaran primjer da nije sve u arhivskom podatku. U kombinaciji analitičko-sintetičkog prosedeo koristio je sa podjednakom validnošću i intelektualnim respektom političke izvještaje, znanstvene priloge svih vrsta i što je začudno novinske članke. Ekspoziranje prof.dr. Banca, njegovog znanstvenog opusa posljednjih godina, svedenog ovdje na nekoliko naslova u kontekstu teme nije ni malo slučajno. Njegove ocjene su do kraja izriječom izrečene što je, i te kako, paradigmatično za svaku, iole ozbiljniju prosudbu ove vrste, jer pokazuje koliko smo hendikepirani i u pokušaju da odgovorimo zadatku.

Podvlačimo, mada kvantitativno brojem nepotpun, notirani, prikupljeni i dobrim dijelom konsultirani materijal svjedoči o zamjernoj inozemnoj i domaćoj produkciji različitih i tematski i obimom historiografskih djela. Neki naslovi

2 Šehić dr. Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. - privredni i politički razvoj*. Sarajevo 1991.

3 *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb.

4 *Cijena Bosne. Članci, izjave i javni nastupi 1992-1993*. Zagreb 1994.

problemski širokog dijapazona⁵ manje, neki više⁶ korespondiraju sa aspektima prošlosti BiH ovog perioda. Karakter tih djela autore nije obvezivao na detaljnije eksplicacije bosanskohercegovačkih temata. Dr. Branko Petranović u odjelu pomenute knjige (*Kraljevina SHS i njeni narodi*) se sa 4 riječi dotiče BiH. Jedan od rijetkih historiografa koji je problematici međuratne historije BiH prilazio sa do kraja znanstveno utemeljenih pozicija je akademik dr. Enver Redžić. I u ovom segmentu svog opusa on je istraživač koji poštuje arhivski podatak, ali ga ne mistificira. Za razliku od većine povjesničara koji izučavaju samo jednu komponentu moderne povijesti on, na svoj način, komplementarno, što je rjeđa pojava u historiografiji ovih prostora, prati dva tijez različitija pola suvremene bosanskohercegovačke i jugoslavenske povijesti - nacionalni i revolucionarni. Redžić nije samo originalni istraživač i analitičar nego i povjesničar sklon sintetičkom pristupu povijesti prostora Bosne i Hercegovine.

Nekom začudnom praksom jedan dio povjesničara (i drugih autora) u proteklim vremenima, valjda u duhu latinske izreke *quod licet Iovi non licet bovi* mogao je da tiska svoje (već objavljene) radove. Onima koji su ih čitali ostavili su da se bave odgonetanjem šta je ponovo objavljeno, šta je eventualno dopunjeno ili prošireno, a što predstavlja znanstveni novum. Dešavalo se to i primjerice jednom od ponajboljih hrvatskih povjesničara svoga vremena akademiku dr. Ljubi Bobanu u njegove tri knjige *Kontroverzi iz povijesti Jugoslavije* (1987-89-90.). Dr. Nedim Šarac je početkom ovog perioda 1981. objavio nekoliko značajnih radova izašlih u drugim publikacijama, u kojima se obrađuju pitanja iz povijesti BiH (o koncepcijama ustava - 1968; promjeni naziva i podjeli države na banovine - 1974; agrarnom faktoru - 1975.)⁷

Povjesničar i državnik dr. Franjo Tuđman se u svom spisateljskom opusu, pored značajnih djela općeg karaktera i ranije i, naročito, u ovom periodu, doticao pitanja vezanih za povijest BiH od stvaranja države Kraljevine SHS do naših dana. Nimalo slučajno.

Aktualiziranjem hrvatskog pitanja i zaoštavanjem hrvatsko-srpskih odnosa, pogotovo krajem tridesetih godina u pregovorima koji su se vodili oko preuređenja zemlje (bez treće bošnjačke strane) Bosna i Hercegovina će doći u žižu interesa njenih susjeda. Osobenost Tuđmanovog bavljenja Bosnom i Hercegovinom su stavovi o njenom teritoriju i Bošnjacima.

O teritoriji. Po njemu se "oko Bosne i Hercegovine susrećemo sa stožernim pitanjem hrvatsko-srpskog spora"⁸. Oni koji su godinama sebi

5 Petranović Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd 1981; Pešić Desanka. *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919-1935)*. Beograd 1983; Roksnudić Drago. *Srpska i hrvatska povijest i novija historija*.

6 *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje 1918-1941*. Sarajevo 1983.

7 *Teme naše novije istorije (istoriografski prilozi)*. Sarajevo

8 *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Zagreb 1980.

priskrbljivali ulogu u razrješavanju srpsko-hrvatskog "Gordijevog čvora" novostvorene države ostajući u "pat poziciji" do 1939.g. pokušavali su nom stop pronaci "jezičac na vagi" u BiH. I u pogledu naroda i teritorije. Što prikriveno, što otvoreno (naročito sa srpske strane) snatrili su o svojoj velikoj državi naravno na račun Bosne i Hercegovine. Jedan od osnivača HPSS dr. Antun Radić zarana je osobno tvrdio da nije za "veliku Hrvatsku", jer je BiH "njihova" (stanovnika BiH) "pa naša, svih nas, koji smo svoji i koji se ljubimo"⁹. U, istina, svekoliko promijenjenim uvjetima (a očito polazeći od djelotvorno neprimijenjenih dogovora o stvaranju Banovine Hrvatske) dr. Tuđman se pita: "A kakve osnove ima da se hrvatsku integracijsku politiku naziva velikohrvatskom s teritorijalnog gledišta?" (podvukao T.I.) i za dokaz svoje teze o sjedinjenju i oslobođenju zemalja otetih od tuđina poteže argumente da su Jajce i Bihac "pripadali hrvatskim kraljevskim gradovima, a sve područje od Vrbasa bilo je u sastavu Hrvatske još od izbora Habsburga... i na beogradskim zemljopisnim kartama iz XIX stoljeća nazivamo Turska Hrvatska"¹⁰.

U "Glavnim mislima HPSS-a" pisalo je da "nema govora da bi ko na osnovu starine mogao otimati i drugome gospodovati. A što se tiče zemljišta koje je nekada pripadalo hrvatskoj državi (na pr. što se tiče turske Hrvatske) (podvukao T.I.) Bosne i Hercegovine to se samo po sebi razumije da mi ne idemo za otimanjem i tim već zato, što mi ne sanjamo o 'velikoj' Hrvatskoj jer sve sreće ne vidimo u veličini i gospodovanju"¹¹. Komentar suvišan.

O narodu - određenije Bošnjacima. Polazeći od pogrešnih premisa¹² dr. Tuđman kao dokaz ove tvrdnje uzima izjašnjanje zastupnika JMO u Ustavotvornoj skupštini 1920., a ne poratne popise stanovništva kada se ni 10% Bošnjaka nije izjašnjavalo u tom smislu. Dalje. Poput mnogih koji nisu poznavali suštinu problema koristi mišljenje, ocjene drugih, a ne Bošnjaka samih. Tako njemu očito godi ocjena S. Pribićevića da su bošnjački intelektualci "... u ogromnoj većini hrvatskog pravca, a narodne mase u svim političkim akcijama idu slepo za intelektualcima" pa se zbog posljedica hegemonističkog režima "bosanski muslimani u svojim težnjama... potpuno izjednačuju sa Hrvatima" ne uspijevajući da odvoji interese i osjećanja¹³. Nekonzistentan u analizi procesa razvijanja bošnjačke samobitnosti, ipak ne prenebregava činjenicu "da se veliki dio Muslimana smatra samostalnim" i zanosu drugom činjenicom da se "pojedini

9) 'Državno pravo' i navod ili čija je Bosna? - Dom, IV, br.6 od 2.4.1903; knj.1, 53.

10) Kao bilj.8; str.16.

11) Sabrana djela, VI/87.

12) "Muslimansko pučanstvo u svojoj golcnoj veličini (sic!) po svom etničkom sastavu i govoru neprijepomo (je) hrvatskog podrijetla: te da se... uvijek kad god je za to imalo priliku, izjasnilo u golcnoj većini (podvukao T.I. - nikad a pogotovo ne ovako pleonastički rečeno - m.o.) kao sastavni dio hrvatske nacije". Velike ideje - mali narodi, str. 121-122.

13) Ib., 122.

muslimani smatraju Hrvatima, odnosno Srbima” zaključujući da “nigdje na svijetu ne postoji narod Muslimana”, pa “to trebaju utvrditi stručnjaci”¹⁴.

U djelima koja su se bavila političkim životom međuratne države¹⁵, autori su se u pravilu doticali i pitanja iz bosanskohercegovačke historije tog perioda. Monografije na određenu temu¹⁶ značajne su i za šire područje, a ne samo za region ili grad. Sličan slučaj je i sa knjigom *Prilozi historiji Sarajeva* (1997.). Ovaj zbornik radova pripremljenih za veliki (po broju autora i tema) znanstveni skup održan, u okupiranom Sarajevu na prvoj crti obrane u tri dana ožujka 1993., uz učešće 70 aktera svih profila, ostaće pravim svjedokom vremena, a i znakovit primjer ratne znanstvene produkcije. Iritantan za jedne po motivima održavanja, za druge po stavovima nekih autora, za sve će ostati primjer čuvene “sarajevske duhovnosti” tog perioda, a za historiografske priloge o političkom, zdravstvenom životu, likovnim događanjima, filmskoj produkciji, arhitekturi iz perioda 1918. - 1941.g. zapamćen po doprinosu koji odražava historiografsku ratnu produkciju.

Nasuprot izdanjima sa općom i posebnom problematikom koja su se samo doticala BiH između dva rata stoje knjige koje su se bavile ili cjelinom Bosne i Hercegovine¹⁷ ili cjelokupnom poviješću BiH, a u kojima su dijelovi bili posvećeni međuratnom periodu. Knjiga *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do II svjetskog rata* pojavila se 1994. godine (II izdanje 1998.) nastala u najtežoj godini agresije uz napore oko 20 ljudi, među kojim 13 doktora historijskih znanosti i 4 magistra, predstavlja pregled historije BiH namijenjen najširoj čitalačkoj publici, studentima, ali i onima koji se profesionalno bave poviješću. Bez obzira na definitivne sudove, većina autora je, na temelju brojnih do sada poznatih relevantnih historijskih činjenica, predala javnosti tekst koga već mnogi nazivaju historijom Bosne, uspjevši u svakom pogledu da prevaziđe sve one prepreke koje su stajale na putu do sada pojavi ovakve ili slične knjige, obvezujući nove generacije povjesničara da na pravi način dovrše zadatak koji tako dugo stoji pred njima. Period između dva rata kao i period prethistorije uradio je jedan autor, a na ostalim je bilo angažirano više suradnika. I ovo djelo je egzemplarno za vrijeme stvaranja 90-ih godina koje u punini izražava historiografski dignitet i struke i autora. Uz ovu knjigu kao primjer sve prisutnijeg timskog rada, mada po karakteru drugačiji (misli se na informativnost), ide nevelik, ali dobar uradak grupe autora¹⁸.

14 *Der Spiegel* - veljača 1993. Prema Đapo F., *Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u praksi i politici Franje Tuđmana*. Sarajevo 1998, 42

15 Engelsfeld Nada, *Prvi parlament kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Zagreb 1989.

16 Miličić B., *Radnička klasa Sarajeva 1919-1941*. Sarajevo 1985.

17 *Separat Jugoslovenskog Leksikografskog zavoda*. Zagreb 1983.

18 *Istina o Bosni i Hercegovini. Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1991.

Djelo uglednog publiciste, vrsnog kolumniste *Noela Malcolma* predstavlja kratak pregled cjelokupne povijesti BiH u ukupno 16 poglavlja¹⁹. Napisana 1993. godine da bi udovoljila potrebama široke čitateljske publike (SAD i Velike Britanije) od jednih je hvaljena kao izuzetan povjesničarski rad, od drugih joj je spočitavano odsustvo historiografskog filinga. Čini se da je po srijedi mali nesporazum. Iako stoje obje vrste primjedaba, njome bi morali biti zadovoljni svi, jer idealne povijesti nema. Oni koji autoru zamjeraju da bi trebao imati više "sitzfleischa" (zicflajš) su apsolutno u pravu. Pogotovo se to odnosi na primjere (ne)korištene literature međuratnog perioda koju autor, inače, preferira. Nedopustivo je da se u spisku ne nalaze knjige koje su nezaobilazne kada je u pitanju politička (hrvatska) ili kulturna povijest. Na ovitku Malcolmove knjige je zapisano da se on "sa temeljitim poznavanjem jezika jugoistočne Europe, već više od desetak godina posvetio istraživanju nekih aspekata povijesti toga područja". No, na strani 221 svoje knjige autor je sa nekoliko rečenica dužnu pažnju posvetio muslimanskom kulturnom društvu *Gajret*. Ipak, za tako dobrog poznavatelja povijesti našeg područja međuratnog perioda poprilično je začudno da ni u spisku literature (ergo ni u tekstu) ne spominje ime prvog i za sada jedinog historiografa - monografa jednog od četiri naša kulturno-prosvjetna društva - *Gajreta* - dr. Ibrahima Kemuru, koji je za svoju knjigu objavljenu podaleke 1988.g. dobio tada prestižnu znanstvenu nagradu "Veselin Masleša".

U polemici sa dr. Srećkom Džajom spočitnuto mu je da je ispoljio neuravnoteženost u tretmanu pojedinih komponenata bosanske povijesti (za srednjovjekovlje). Slično bi mu se moglo reći i za međuratni period za koji ne navodi niti jednu monografiju koja se tiče tzv. hrvatske komponente. Knjiga američkih profesora *Roberta Donie i Johna Finea*²⁰ bez obzira na neke manjkavosti prevoda koji su uzrokovali netačnosti podataka, široko se koristi i kao vrsta udžbenika na našim fakultetima. Da interes za povijest ne jenjava (zamjeran spisak stranih autora to potvrđuje), dokaz je pojava sjajne knjige francuskog autora *Thierry Mudriya*²¹ napisana u devet glava, od kojih se peta odnosi dijelom i na Bosnu u "prvoj" Jugoslaviji. Zajedničko djelo grupe autora i preko 50 stručnjaka najrazličitijih profila o historijatu jedine poratne političke organizacije u nas²² predstavlja danas ne tako traženo štivo, ali ostaje kao nezaobilazno dokumentarističko i naučno ostvarenje jednog segmenta društveno-političke stvarnosti BiH.

Posebnu grupu radova čine članci i knjige koje se bave pojedinim aspektima bosanskohercegovačke prošlosti perioda između dva rata: agrarnom refor-

19 *Povijest Bosne - kratki pregled*. Sarajevo 1995.

20 *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali*. Sarajevo 1995.

21 *Historie de la Bosnie - Herzegovine faits et controverses*. Paris 1999.

22 *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1990., knj. I

mom²³, migracijama²⁴, ekonomskom problematikom²⁵. Ljubomir Zovko je 1990.g. tiskao u Mostaru djelo o državnopravnom položaju BiH 1918-1943.

Deficitarnost radova o vjerskim zajednicama utemeljenim na suvremenim zasadama ekumenizma nekim povjesničarima, poput *M. Ekmečića*, omogućavala je branjenje teze o krivnji katoličke crkve i tvrdnje da su se “u prošlom i ovom veku Jugosloveni ujedinili onoliko koliko (joj je) uspevalo da održava hrvatski i slovenački separatizam”²⁶. Neki autori nisu riješili enigmnu uloge vjerskih zajednica, ali su svojim radovima, u svakom slučaju, umanjili deficitarnost saznanja o njima. Prof. dr. Tomo Vukšić je 1993.g. pozicioniranjem teme katoličanstva u BiH XX stoljeća (od 1918.g.) sondirao užu aspekt temata²⁷ koji je najkompletnije, kao “čisto povijesni rad”, obradio dr. Božo Goluža²⁸, dok je ostale dvije vjerske zajednice obradio samo u općim naznakama. Pravni historičar dr. Mustafa Imamović napisao je dva rada: jedan opće sadržine²⁹, a drugi iz pravne legistative³⁰. Neveliku, ali izuzetno važnu grupu radova čini nekoliko monografija o djelatnosti političkih stranaka koja je tim važnija jer je ta tzv. građanska komponenta nezaobilazni drugi pol međuratne stvarnosti, tim značajniji jer je nastajala u periodu kada se daleko veća pažnja posvećivala historiji radničkog pokreta i KPJ. Zanimljivo je da su zastupljene sve tri komponente i hrvatska - jedina cjelovito do 1941.³¹ i srpska - preko “Saveza zemljoradnika” dr. Milana Gakovića³² i bošnjačka - *Atifa Purivatre*³³. Potonje dvije monografije dosežu do 1929. što ukazuje na potrebu daljih istraživanja. Specifičnost Purivatrine knjige i svojevrsan raritet u ovoj produkciji je u tome da je doživjela čak treće izdanje (1999.) i to bez ikakvih promjena, što potvrđuje utemeljenost istraživačevih napora koji su izdržali kušnju vremena, za razliku od niza drugih reinterpetira-

23 Tanović Bakir, *Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine*. Zagreb 1995.

24 *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo 1990.

25 Hrelja Kemal, *Stanovništvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1919-1941*. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, 1/1996., Smoljan Vlado, *Poglavlje iz ekonomske historije Hercegovine*, knjiga 2, Mostar 1997.

26 Prema: Banac Ivo, *Cijena Bosne*, 31

27 *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do naših dana - u knjizi Katoličanstvo u BiH*, Sarajevo 1993.

28 *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini 1918.-1941. Bosna i Hercegovina zemlja katolika, pravoslavaca i muslimana*. Mostar 1995.

29 *Pregled razvitka Islamske zajednice Bosne i Hercegovine*. Glasnik Rijaseta islamske zajednice, br.1-3/1994.

30 *Pokušaj donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini SHS*. Glasnik Rijaseta islamske zajednice; br.4-6/94.

31 Išek Tomislav, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke do zavođenja režima diktature*. Sarajevo 1991; isti, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.-1941*. Sarajevo 1991.

32 Gaković Milan, *Savez zemljoradnika u Bosni i Hercegovini do 1929*. Sarajevo 1982.

33 Purivatra Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*. Sarajevo 1974.

nih djela. Objavljena disertacija *Ibrahima Kemure*³⁴ u historiografiji BiH, kada je u pitanju obrada djelatnosti kulturno-prosvjetnih društava, doima se kao usamljeni "spomenik" kulturne historije BiH.

Sve jednog dana dode na svoje. Duskora svako pominjanje historiografske obrađenosti historije bošnjačkog naroda završavalo se na tri, četiri autora sa različitim ocjenama njihovih djela (*A.Purivatre, K.Suljevića*³⁵, *D.Sušića - Parergon, M.Hadžijahića*³⁶). Ovaj potonji je, pored sveukupnog zatamljavanja bošnjačke samobitnosti od strane raznih režima, poodavno vrlo otvoreno konstatirao da kako su se god tretirali "malo znaju o sebi i vlastitoj povijesti... Bila je zadaća muslimanskih intelektualaca koji su pokazali potpuni nemar (tekst pisan 1944.m.o), a posljedica toga nemara je da nas 'ne samo vanjski svijet, nego čak i naši inovjerni sunarodnjaci često nedovoljno, i što je još gore pogrešno poznaju... krivica je najviše na našoj muslimanskoj strani...'"³⁷. Sudbina Hadžijahićeve je "umiješala prste" pa je njegovo djelo *Porijeklo bosanskih Muslimana*, pravo vrelo podataka o etnogenezi Bošnjaka, tek posthumno objavljeno u Sarajevu 1990.g. Nezaobilazna su djela ovog temata izašla iz pera *Mustafe Imamovića*³⁸, *Nijaza Durakovića*³⁹, *Šaćira Filandra*⁴⁰, *Muhameda Filipovića*⁴¹, *Adila Zulfikarpašića*⁴², *Smaila Balića*⁴³, *Mustafe Ćemana*⁴⁴, od domaćih da nabrojim samo neka imena koja više ili manje "pokrivaju" međuratni period. Svaki od ovdje navedenih autora, odnosno njihova djela, zaslužuju serioznu znanstvenu kritičku valorizaciju koja niti u ovoj prilici, niti u ovoj formi nije moguća s obzirom na svrshovitost priloga, respektabilnost autora, i značaj njihovih djela. Zasiurno, to je zadaća recentne kritike.

Gotovo identično se može reći i za paletu autora koji su, baveći se pitanjima Balkana i objavljujući knjige (*Georges Castellan*⁴⁵, *Bennett Christopher*⁴⁶, *Beč Janja*⁴⁷, *Colić Marie Janine*⁴⁸, *Miša Gleny*⁴⁹, *Jelavitch B.*⁵⁰, *W.Höppken*⁵¹

34 Kemura Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*. Sarajevo 1986.

35 Suljević Kasim, *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*. Rijeka 1981.

36 Hadžijahić Muhamed, *Porijeklo bosanskih Muslimana*. Sarajevo 1990.

37 Prema: *Čas sjećanja - Muhamed Hadžijahić (1918.-1986.)*. Sarajevo, Preporod, 1997., 41.

38 Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo 1997.

39 Duraković Nijaz, *Prokletstvo Muslimana*. Sarajevo 1993.

40 Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo 1998.

41 Filipović Muhamed, *Bošnjačka politika - Politički razvoj u Bosni u XIX i XX stoljeću*. Sarajevo 1996.

42 Zulfikarpašić Adil, *Bosanski Muslimani: čimbenik mira između Srba i Hrvata*. Zürich. 1987.

43 Balić Smail, *Kultura Bošnjaka - muslimanska komponenta*. Zagreb 1994.

44 Ćeman Mustafa, *Bibliografija bošnjačke književnosti*. Zagreb 1994.

45 Castellan Georges, *Histoires des Balkans (XIX siecle)*. 1991.

46 Bennett Christopher, *Yugoslavia's Bloody Collapse, Causes, Course and...* 1995.

47 Beč Janja, *Zašto? Ratovi u Jugoslaviji*, 1993.

48 Colić Marie Janine, *Der Krieg in Bosnien - Herzegovina. Ursachen*, 1995.

49 Gleny Miša, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. London 1992.

poviješću Bosne - spomenuti Noel Malcolm, nacionalnim pitanjem - Ivo Banac, uopće ratovima 1991-95, raspadom Jugoslavije i položajem Muslimana-Bošnjaka u njoj⁵², islama⁵³ i Bošnjaka posebno⁵⁴) popunili ogromnu prazninu evidentnu do ovih devedesetih godina, istina na način koji ne korespondira toliko sa pristupom karakterističnim za historiografe po pozvanju.

Usprkos ograničenjima koja podrazumijeva ovakav rad, dat ću si slobodu izreći bar koju riječ više, uz jednu veliku ogradu koju implicite diktira malo-predašnji zaključak o potrebi sveobuhvatne analize i znanstvene kritike. Naime, moj pristup a priori podrazumijeva osvrt na samo jedan segment bosanskohercegovačke suvremene povijesti - period od 1918. do 1941. - historiografski iskazan od 1980. godine. Takvo opredjeljenje pretpostavlja neke, nimalo nevažne marginalije. Njihova znanstvena utemeljenost trebala bi otkloniti možebitnu subjektivnost i sve one zamke koje nameće takav ograničen pristup. Tim više što autor ovih redova u tretmanu bilo kojeg povijesnog događanja apsolutno preferira njegovu procesualnost tj. cjelovitost - prikaz, analizu, prosudbu - *ab ovo*.

Primjera radi, od devet dijelova u knjizi dr. Filandre tri (na ukupno 92 strane od 398) odnose se na period između dva rata. Dr. Mustafa Imamović u *Historiji Bošnjaka* od osam dijelova šesti je (od 485. do 526.str.) posvetio međuratnom razdoblju. U svojoj knjizi *Prokletstvo Muslimana* dr. Nijaz Duraković na 37 strana (od 309) elaborira problematiku o njihovom političkom organiziranju, odnosno općem položaju, dok američki povjesničar dr. Robert Donia u "nekonvencionalnoj historiji" sa svojim kolegom dr. J. Fineom, istražujući "istorijske korijene bosanskog društva" na 238 str. u sedmom dijelu knjige na manje od 12 strana analizira period "Kraljevina Jugoslavija 1918-1941". Spominjući i uvaženog N. Malcolma, koji je u svojoj ličnosti uspješno objedinio kvalitete novinara, publiciste, naučnika i njegovih 19 strana (od ukupno 331 strane teksta) što ih je posvetio 23 godine dugoj povijesti "prve" Jugoslavije, zaključio bih ovu skromnu "listu" autora i njihovih djela i ukazao na nužnost ograda od eventualnih nesporazuma za ono što će ilustrativno biti rečeno o samo nekim segmentima njihovog bavljenja periodom koji nas interesira. Ponavljam, taj period i ti segmenti shvatani su i tumačeni kao dio procesa u mjeri u kojoj su respektirani od samih autora.

50 Jelavitsch B., *History of the Balkans* (druga sveska). Cambridge, 1983.

51 Höppken W., *Jugoslovenski komunisti i bosanski Muslimani*. Književna revija. Sarajevo, br. 32, maj 1990.

52 Paul Garde, *Život i smrt Jugoslavije*. Zagreb 1996. Bojić Mehmedalija, *Osvrt na položaj Muslimana u Jugoslaviji*. U knjizi *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996.

53 Popović A., *Islamiche W. Bewegungen in Jugoslavien*, 1989.

54 Friedman Francis, *Bosnian Muslims - Denial of Nation*. Colorado 1996.; Ramet P., *Die Muslime Bosniens als Nation*. Köln 1989.; Pinson Mark, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from Middle Ages to the Dissolutions of Yugoslavia*.

Kao neku vrstu alibija, i za sebe, osobno i za stajališta prosudbe autora, želio bih izreći sažeto, reducirano opće viđenje samo za knjigu dr. Šaćira Filandre kao svojevrsnu prolegomenu koju bi trebalo prihvatiti kao preduvjet za situiranje i razumijevanje svih ostalih napomena koje slijede...

Pažljivim čitanjem monografije dr. Šaćira Filandre *Bošnjačka politika u XX stoljeću* bezmalo se da lako konstatirati da je ona rezultat petogodišnjih istraživačkih napora utemeljenih na bošnjačkim i bosanskim izvorima. To je prevažna činjenica jer je ovo XX stoljeće za sve stanovnike Bosne i Hercegovine, Bošnjake posebno, sa povijesnog stanovišta gledano od izuzetnog značaja. Svojevrsne (u svakom pogledu - ekonomskom, društveno-političkom, vjerskom, kulturnom) tektonske promjene (sve se toliko puta bitno začinjalo i prekidalalo - 1914.-1918.-1920.-1929.-1935.-1939.-1941.-1945.-1948. itd. do 1990.-1992.-1995.) kada je riječ o Bošnjacima, bile su naglašeno stupnjevite. S početka stoljeća vodena je borba za vjersku autonomiju, a tek na njegovom kraju oni su postali samostalan politički subjektivitet, faktor voljan, odlučan, spreman i sposoban da o svojoj sudbini *sam* odlučuje. Bio je to, gotovo, stoljetni put napora u borbi da se stavi (definitivno) tačka na sve one tako, od drugih nepodnošljivo dugo vodene "igre" o odlučivanju ko su, šta su, kako će sami sebe nazivati. I pored svih mijena, država i sistema (1918.-1941.-1945.) bili su lišeni mogućnosti da iole, na odgovarajući pravi način, praktično potvrde svoj status. Više ustavno-pravno, na papiru, postojale su odluke o ravnopravnosti i slobodi - od ZAVNOBiH-a do 1974. godine - nego u realijama života. Osim svakodnevnog egzistencijalne i političke borbe za ostvarenje *samobitnosti* vodena je i ona za vjersku i kulturnu posebnost, a sve su bile u funkciji političkog prosvjećivanja.

Odavno je neko rekao da ukoliko se "običan čovjek", "smrtnik" ne bavi politikom *ona* će se baviti njime. Rukovođen tim životnim opredjeljenjem, dr. Filandra postavlja tezu da "politika u bošnjačkom opstojanju, u odnosu na njegovo dosadašnje življenje, dobiva sasvim novi status, novi smisao i novu zadaću... postaje naš (bošnjački m. o.) usud i način našeg slobodnog opstanka". Tematskom strukturom knjige u cjelini, pa i onim dijelovima koji nas interesiraju ("JMO i bosanska autonomija u Kraljevini SHS"; "Bošnjaci i podjela Bosne sporazumom Cvetković - Maček" te dijelom knjige u kojem analizira "Komuniste i bošnjačko pitanje između dva rata") on se nada da će "doprinijeti bošnjačkom političkom samouspostavljanju, gradnji jednog novog bošnjačkog

identiteta”⁵⁵. Bez jote kurtoazije nakon čitanja knjige mislim da svaki čitatelj može podijeliti autorove nade.

Povjesničaru - historiografu uvijek ostaje da nešto dometne što ne kvari opći dojam, a može, to treba podvući, da eventualno pojasni ili navede na razmišljanje, pa zašto ne i polemiku. Ostanimo pri prvoj želji. U analizi tretiranih pojava autor je korektan, što se može reći i za zaključke. No, s obzirom da je neke ocjene teško do kraja realno izreći (ne radi se o egzaktnim stvarima) to je konstatacija da bi rješenjem samostalne i nacionalno ravnopravne BiH bili i Srbi i Hrvati nezadovoljni “jer je njihova politika uvijek težila razbijanju Jugoslavije i obrazovanju velikih nacionalnih država”⁵⁶ - u osnovi tek djelomično tačna. Ne mogu se negirati težnje za razbijanje Jugoslavije i obrazovanje “velikih nacionalnih država”. No, uvijek bi pri ovakvim konstatacijama trebalo biti precizniji, eksplicitniji u smislu: ko i kada je takvo nešto planirao i formulirao. Bilo je i među Hrvatima i među Srbima pojedinaca, grupa, krugova koji su postavljali te i takve ciljeve, ali i neke druge. Za sve je bilo osnovno pitanje preuređenja zemlje. Skrenuo bih pažnju da su u hrvatskom korpusu djelovali i oni koji su težili razbijanju Jugoslavije, poput ultradesno orijentiranih nacionalista tipa Pavelićevih ustaša, ali i oni koji su se borili za realizaciju ideje o samostalnoj, nezavisnoj, pa i većoj (istina na štetu Bosne i Hercegovine) Hrvatskoj - *unutar granica Jugoslavije*. Čimbenici HSS-ovske provenijencije - Mačekovci koji su stajali iza ovakvih rješenja oko granica, teritorija Hrvatske i Bosne i Hercegovine ostavili su ih (1939.) za buduća vremena. Ta “buduća vremena” nisu dočekana, jer je počeo Drugi svjetski rat. Neki, takoreći, prespavavši sve promjene, posebno one koje se tiču ondašnjih (1939.) Muslimana, a sada - 90-ih godina - Bošnjaka ostali su u somnablističkim raspoloženjima i nadama da ih je moguće realizirati. Buđenje im tek ili uskoro predstoji.

Malo pomnije čitanje obrazloženja zaključaka (kao onog na str. 132 pod brojem 1) u kome se, sumirajući želje i planovi o podjeli, razaranju Bosne i Hercegovine, njenim osporavanjima iz Srbije i Hrvatske, rezimira da “njihove nacionalističke i velikodržavne snage za takav nacrt traže podršku od Srba i Hrvata unutar Bosne i određenih međunarodnih činilaca”, previda onaj (istina minorni) dio Bošnjaka, pristaša pripadnika MO HSS sa Hakijom Hadžićem na čelu. Jedno je opredjeljenje MO HSS i njenog vođe prema autonomiji i posebnosti Bosne⁵⁷, a drugo je manipuliranje HSS-a i Mačeka sa njima u smislu konstantne međuratne politike najveće hrvatske građanske stranke prema Muslimanima/Bošnjacima (do 26.08.1939. i 1941.) da bi sa njima *vis a vis* suprotne srpske strane ostvarili većinu i konačno “riješili” hrvatsko pitanje - stvorili sa-

55 *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, str. 6

56 *Ib.*, 131

57 *Ib.*, vid. str.127

mostalnu, slobodnu, nezavisnu hrvatsku državu sa možebitno kojim mogućnosti (što većim) dijelom teritorije i naroda BiH.

Na temelju koliko zanimljivih toliko dobro utemeljenih analiza u odjeljku "Komunisti i bošnjačko pitanje između dva svjetska rata" dr. Filandra dolazi do zaključaka koji u cjelini "stoje" i održivi su, a svode se na konstataciju da komunistički pokret u Kraljevini Jugoslaviji "nema jasno izgrađen stav prema nacionalnosti Muslimana/Bošnjaka". Ocjena se, ipak, doima sa naglašeno negativnom konotacijom što im komunisti "ne dodjeljuju položaj nacije, već 'etničke grupe'"⁵⁸. Da se opaska ne bi tumačila i bila shvaćena na liniji *pro et contra*, dobro bi bilo ovu ocjenu KPJ *a propos* "nacionalnosti" Muslimana/Bošnjaka dovesti u vezu sa autorovom definicijom programske orijentacije JMO koja se nije bitnije mijenjala u rečenom periodu⁵⁹. Ovu paralelu stavova KPJ i JMO treba naglasiti ako ni zbog čega drugog onda zbog potrebe da se neki od navedenih zaključaka dr. Filandre o ovom pitanju ni na koji način ne shvate kao želja autora da se svojevrsnim "popravljanjem" prošlosti, bar što se tiče građanske komponente međuratne Jugoslavije čiju je jednu nezanemarljivu komponentu činila i JMO. Inače bi se moglo pomisliti da se u poređenju doseg komunističkog pokreta, s jedne, i JMO, s druge strane, jedna strana kritizira, a druga niti kritikuje. A ni jedna ni druga nije ni teorijski, a ni praktično (u ovom periodu koji pratimo - u ovoj fazi to objektivno nije bilo zrelo) iskazala do kraja. Ona "srednja", studentska omladina Bosne i Hercegovine svih nacionalnosti u otvorenim pismima (prosinac 1937, ožujak 1938. i prosinac 1939, brojno ne tako zanemarljiva - 509 potpisa) napravila je "prijelom u gledanju KPJ na etničku realnost i historijski subjektivitet Bosne i Hercegovine, posebno na nacionalno pitanje *Bošnjaka*". Vidno, naročito u trećem pismu, isticano je da su Srbi, Bošnjaci i Hrvati "na cijelom prostoru BiH nacionalno 'isprepleteni' i među njima nije moguće postaviti granicu koja ne bi bila 'teška nepravda' prema Bošnjacima, koji 'oduvijek čine jednu' cjelinu"⁶⁰. (spac i podvukao T.I.)

Među konsultiranim naslovima, spomenuto je u uvodu, su knjige autora koji po vokaciji nisu historiografi - povjesničari. Od četiri pisca čije su knjige pobudile posebnu pozornost, naišle na sveopće odobravanje, pa i euforične pohvale jedan je pravni historičar dr. M. Imamović, drugi politolog - dr. N. Duraković, treći sociolog - dr. Š. Filandra, četvrti publicista - N. Malcolm. Predmet njihovog spisateljskog interesovanja je Bosna i, posebno, Bošnjaci. Zajedničko im je još dosta toga. Djela su im stvarana, po Bosnu i njih same u najteža vremena (1992.-1997.). Bez strogog generaliziranja, istraživački pristup

58. Ib., 153.

59. "Pitanje nacionalnog određenja Bošnjaka je najproblematičnija tačka cjelokupnog nacrta JMO. U njemu se najviše teoretski podbacilo. Posebna nacionalnost bošnjačkog naroda nije zagovarana, ni u obliku Muslimana ni Bošnjaka", Ib., 70.

60. Imamović dr. Mustafa, *Historija Bošnjaka*, 523.

apriorno ih je oslobađao uzusa koje historiografi po opredjeljenju ne mogu sebi dopustiti. Prije svega misli se na *konsultiranje izvora*. Logična posljedica takvog pristupa su eventualni mogući nesporazumi. Ne cilj i realizacija njihova. Oni su neupitni. I svaki ponaosob i svi zajedno izazivaju divljenje zbog intelektualne hrabrosti i upornosti da se uhvate u koštac sa izazovima istraživanja i pisanja. Svaka nova knjiga je i za autora i za čitateljstvo, u najširem smislu - stručno, visoko obrazovano i ono jednostavno upitano - događaj. Neprikladno bi bilo te poduhvate dočekivati kritiziranjem, akademskim cjepidlačenjem, nedobronamjernošću, malicioznošću... Nemogućnost potpunijih uvida u izvore prvog reda imala je za posljedicu da su se neki autori pretežito, bez obzira na tu i tamo konsultirane i citirane nove podatke, oslonili na već publicirana djela. U vremenu kada su njihove knjige nastajale, misli se na ovu posljednju deceniju - 1990.g., mogućnosti za sveobuhvatna, kompletna arhivska istraživanja jednostavno nije bilo pa, u uvjetima u kojima su marno radili, često nisu ni imali potrebe da se odmaknu od dobre kompilacije. Bez obzira na taj opći utisak na stranicama knjiga citiranih autora brojna su mjesta na kojima su se oni, koristeći se već dobro znanim podacima, originalnošću osobnog pristupa, dobrano i vidno uspješno odvojili od dosad uobičajenih i važećih interpretacija⁶¹. Zanimljiva razmišljanja nameće činjenica da je većina ovdje spomenutih autora elaborirala iste ili slične probleme i pitanja. Njihov profesionalni i habitus, njihov korištenje izvora navodi pomnog čitatelja na zanimljive zaključke. S obzirom na veoma prisutne tendencije (nužne i potrebne) reinterpretacije nekih historijskih fenomena međuratne historije, naglašen otklon od "marksističke", "komunističke", "jugoslovenstvujušće", "ideologizirane", "velikohrvatske", "velikosrpske" i ne znam kakve još historiografije - jeste i bit će, i te kako, potrebno ispoljiti korektan postupak sa izvorima u smislu njihove kritičke uporabe, otklon od navade da bi se izvori i podaci koje sadrže koristili u cilju dokaza apriornih teza. Naročito je to važno pri analizama i sudovima o karakteru npr. vodstava potičkih straaka ili njih samih. Tim prije jer većina još nije historiografki i monografski laborirana. Drugi je problem kada su ocjene nediskutabilne ali podaci koje koriste različiti autori o istim pojavama nisu kompatibilni. Primjera radi, kada je u pitanju historija Bošnjaka međuratnog perioda zaključno sa 1999. godinom dosta je toga istraženo (poraće, genocidna ponašanja "osloboditelja", iseljavanja, negativan tretman u organima vlasti, JMO do 1929. gdi ne), a dosta toga još treba istražiti. Ostajući pri generalnoj ocjeni, u cjelini gledano, rezultata i uspjeha koji su postignuti objavljivanjem (od 1993. na ovmo) zanimljivo je korištenje podataka za iste događaje i pojave, npr. za elaboriranje pitanja likvidacije kmetskih odnosa u BiH. Radilo se o famoznoj sumi od 255 miliona dinara isplate vlasnicima zemlje. Dr. Filandri je pr. kada je pisao svoju knjigu već

61 Ilustracije radi dr. Imamović, analizirajući obrazovanje prve vlade novostvorene države ukazuje na "neparlamentarno ponašanje regenta i "diktatorske sklonosti"; str.486

bilo dostupno djelo dr. Mustafe Imamovića *Istorija Bošnjaka*. Moguće je, u pravilu, da različiti autori koriste za isti problem različite izvore, ali je pitanje korektnosti citiranja podataka za jednu te istu pojavu. Kod ova dva autora *numerički podaci* za isti problem su *potpuno različiti*, a analiza i zaključak mogu biti neodgovarajući. U navedenom slučaju samo je cifra dugovanja identična, a ostali su podaci *divergentni*. Tako je rok otplate po dr. Imamoviću 40, a po dr. Filandri 50 godina. Kamata po prvom iznosi 6%, a po drugom 4%. Ili rok otplate. Po dr. Filandri je isticao 1971.g., a po dr. Imamoviću 1975. Dr. Kemal Hrelja piše da je "Do početka Drugog svjetskog rata isplaćeno 8 kupona ili 18.6% od ukupnog obima ove emisije"⁶², a dr. Imamović navodi, pak, druge podatke i izvlači zaključak "da je država ostala dužna zemljovlasnicima još skoro polovinu predviđene naknade"⁶³.

Koliko se Noela Malcolm kao autora može "napadati" ili "braniti" činjenicom da je njegova knjiga *kratka povijest* ili zbog propusta što nije koristio i neke dostupne izvore (pa i drugog reda) ostavljam da prosuđuju oni koji se odluču za cjelovitije prosudbe elaboriranih procesa. Njegova razmišljanja i ocjene, u cjelini gledano, utemeljene na provjerenim podacima, odišu naglašenom originalnošću i formulirane su jasno i precizno (ocjena, npr. mjesta i uloge dr. Spahe i JMO-a, njegov angažman oko nadoknade za zemlju, karakter JMO-a, značaj i pozadina podrške izglasavanju Vidovdanskog ustava). Njima, mada vrlo sumarno, Malcolm doprinosi upotpunjavanju mjesta i uloge dr. Spahe kao istinskog *leadera* Muslimana/Bošnjaka. Ali, kada koristi neke *izvore* za neke tvrdnje (srećom to je rijetka pojava) dolazi do zaključaka koji, šire gledano, ne korespondiraju sa stvarnošću. Iskorišteni citat sa strane 225⁶⁴ tj. pomenuti opisni podatak logično bi naveo čitatelja na zaključak da je po Malcolmu i broj visokobrazovanih Bošnjaka i nakon 1920.g. bio numerički korespondentan sa njihovom prisutnošću u raznim segmentima života. Prema *Kalendaru Narodne uzdanice* 1941.g. "u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji bilo je oko 800 Bošnjaka sa fakultetskom diplomom". Imenom i prezimenom nabrojana su 732, od kojih 255 pravnika, 125 profesora, "svega" sedam univerzitetskih. Druga je stvar što je procenat njihove angažiranosti bio efemeran zbog diskriminirajuće politike prema Bošnjacima u cjelini⁶⁵.

62 Hrelja dr. Kemal, *Proizvodni odnosi u poljoprivredi BiH 1918-1941.g.*, str. 62; u knjizi M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*. Sarajevo, MAG 1992.

63 "Do početka rata 1941. isplaćena su svega četiri kupona ili samo 10% od predviđene svote", str. 510

64 "Jedan je promatrač 1920.g. bio iznenađen velikim brojem muslimana koji studiraju na sveučilištima i visokim školama" - prema: A. Popović, *L'islam balkanique*, str 279, 283

65 Imamović dr. Mustafa, *Historija Bošnjaka*, str. 525

Ovaj nepretenciozan, slobodnije rečeno referatski pogled na neke aspekte nepotpunog pristupa historiografskoj literaturi o Bosni i Hercegovini u periodu od 1980.do 1999. završio bih u stilu dobronamjernih opaski. Svjestan opasnosti bilo kakvog uopćavanja koje implicira ovakav pristup i način izlaganja konačno ostajem u uvjerenju da tek komplementarna valorizacija većine radova može da pruži elemente za kompletiranje znanja ne samo o ovom periodu nego i onim koji su mu prethodili i onim koji su ga slijedili.

Preduvjet za taj, nadasve odgovoran, posao su, između ostalog, kvalificirani prevoditelji djela inozemnih autora, ali i recenzentska aktivnost koja je u posljednje vrijeme zanemarena, a po prirodi i slijedu stvari prethodi publiciranju, a onda i kritici. I ovdje su generaliziranja opasna. Ali, oni koji su u prilici da se nađu u ulozi recenzenta složiće se da u toj djelatnosti sve češće prevladava neka vrsta formalizma. Što idemo u bližu ili dalju prošlost, sjetićemo se da na ovom planu nije bilo toliko improvizacija kao u vremenu u kojem živimo. Uz kvalifikativ o improvizacijama, čini se, pristajao bi i onaj o komercijalizaciji. Niti jedno, niti drugo nije korespondentno sa znanošću. Pravo je vrijeme da se sa takvom praksom prekine. Nove knjige su ne samo kulturni događaj. Za razliku od novina one traju, "žive svoj život". Educiraju. Studente između ostalih. Bilo koje navođenje može biti samo paradigma, a ne diskvalifikacija autora ili djela. Eklatantan, "živi" su primjer dileme studenata kojima se nađe u rukama knjiga *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali*. Termini - "Jugoslovenski komitet" (na str. 98. ili 101.) ostavlja ih u dilemi vis a vis njihovog znanja o "Jugoslovenskom odboru", aktu regenta o proglašenju "Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" umjesto "Kraljevstva SHS" (str. 100), kvalifikacija političkog razdoblja Kraljevine Jugoslavije "u dva dijela: kraljevski *parlamentarizam* (decembar 1918. - 6.januar 1929.) i kraljevska *diktatura* (6.januar 1929.- april 1941.)" - str.102. Za prvi period i srednjoškolci bi upotrijebili definiciju "pseudoparlamentarizam" ili "lažni" parlamentarizam. Režim diktature bi vremenski ograničili bar na sredinu tridesetih godina. Ni najuporniji ne bi mogli u spisku partija bosanskih Srba pronaći "Srpsku agrarnu partiju" (str.103). Slijed "Punkcija" iz početka tridesetih u prijevodu Malcolmove knjige nešto je zamalo poremećen njegovom "rezolucijom"⁶⁶. Neke greške na koje se i pri ovakvom čitanju može naići, zacijelo neće remetiti, u svakom slučaju povoljan (za neke naslove i više od toga) dojam koji se može steći upoznavanjem, ipak, zamjerne literature koja "pokriva" ovaj period. Više su dokaz pažljivog čitanja potpisnika ovih redova nego namjera ili želja da se ta opće slika remeti. Ostaje uvjerenje da bi dobro bilo da se ne samo ova sredina na pragu novog milenijuma u eri informatičke revolucije ovakvom historiografskom produkcijom zacijelo lakše i jed-

66 "Vođa glavne hrvatske stranke Vladko Maček... izdao je u studenom 1932. 'rezoluciju'...", str.228

nostavnije upoznaje i brže širi intelektualni milje korisnika od profesionalaca do široke čitalačke publike.

Summary

ON SOME ASPECTS OF THE APPROACHES AND INTERPRETATION OF THE HISTORIOGRAPHY LITERATURE ABOUT BOSNIA-HERZEGOVINA IN THE PERIOD 1980-1998 (THE PERIOD 1918-1941)

The author discussed the production of the historiography works relating to the history of Bosnia-Herzegovina, 1918-1941, published in the period 1980-1998. In this paper the number of recorded works is bigger than those consulted and analysed ones, but all of them, could be conditionally divided into two groups: those, published prior and since the nineties. The first group is characterised by a stressed scholarly approach (based on the first class sources), while the other one, is an expressed politicization, reinterpreting, namely, an reevaluation of views and assesments of the works published in the ideology dominated past, as one of the Marxist historiography component. Since 1992 some known scholars, otherwise, according their habitus were not historiographers, wrote the works on Bosniaks. In this way the deficiency of this kind of historiography literature was lessen. (Duraković, M. Imamović, Š. Filandra, M. Filipović). The character of the contributions did not approve of a more serious critical approach, but the critical note (positive and negative) was obvious. The special group of authors was of a foreign origin (particularly since the nineties) have had a greater interest for the history of B-H, while, 1918-1941, was dealt marginally. A series of works (papers, studies, monographs and those treated like history - Petranović, Malcolm) will be a contribution to the long awaited *History of Bosnia-Herzegovina*.

Senija Milišić

HISTORIOGRAFSKA LITERATURA O BOSNI I HERCEGOVINI, OBJAVLJENA U ZEMLJI I INOSTRANSTVU, A KOJA SE ODNOSI NA SOCIJALISTIČKI PERIOD (1945.-1992.)

Odgovoriti na pitanja ko, gdje i kako se bavio istraživanjem ovog razdoblja bosanskohercegovačke historije nije bio nimalo lak posao. Za period između dva svjetska rata i Drugi svjetski rat obavljena su velika istraživanja i objavljeni su brojni radovi. Kada je riječ o razdoblju od 1945. do 1992. godine situacija je sasvim drugačija. Čitav ovaj period po vrsti djela možemo podijeliti na onaj do 1984. i onaj nakon toga. Historiografski radovi se do 1984. godine bave uglavnom djelatnošću Komunističke partije Jugoslavije u određenom razdoblju.

Historiografija kao nauka, doživjela je u ovom periodu određene transformacije i za ovo razdoblje postala naučni okvir ulaženja i drugih naučnih disciplina. U proučavanje ovog dijela prošlosti ušle su politologija, pravo, ekonomija, sociologija, demografija, statistika. Šta je to proučavano i o čemu je pisano u ovom periodu? Kakva je bila relacija historiografije i drugih naučnih disciplina? Historiografija ovog perioda se krajem sedamdesetih godina nameće s potpunijim i cjelovitijim interpretacijama historijskih procesa. Isto tako, druge naučne discipline iz svog ugla, uvažavajući rezultate historiografije, dublje zahvataju pravnu, ekonomsku, sociološku i politološku problematiku.

Njemačka, francuska, engleska i američka historiografija za razdoblje nakon Drugog svjetskog rata imaju kao posebnu disciplinu kulturologiju. Mi smo tu još uvijek na početku. Poseban problem u izučavanju ovog perioda bili su i procesi koji su započeti a nisu bili završeni. Izučavanje i periodizacija ovog razdoblja odvijali su se po fazama : od 1945. do 1950., zatim od 1950. do polovine 60-ih godina, sljedeća od 1965. do 1974. i posljednja od 1974. do 1992. ili, 1945-1952., 1953-1963., 1963-1974. itd. Svi partijski, državni, privredni organi i drugi faktori djelovali su u tim periodima jedinstveno i u okviru pojedinih razdoblja obrađivane su određene tematske cjeline.

Malobrojni mladi istraživači morali su se ograničiti na određene probleme koje će lakše svladati i obraditi. Tu je i pitanje historijske distance. Mišljenja su bila podijeljena. Rezultat toga bilo je sasvim fragmentarno bavljenje teorijsko-metodološkim problemima poslijeratnog društvenog razvoja Jugoslavije, a time i Bosne i Hercegovine. Rasprave o teškoćama istraživanja poslijeratnog historijskog razvoja Jugoslavije bile su rijetke jer se mali broj istraživača bavi ovim periodom. Stoga su i literatura, studije i monografije o tom periodu bili oskudni. Glavni problem bila je historijska distanca, a tu su bili i praktični problemi ograničenosti korištenja izvora.

Autori koji su se bavili ovim periodom uglavnom su objašnjavali kako je došlo do uobličavanja nove ekonomske i političke organizacije društva, opisivali su njene bitne karakteristike, uticaj međunarodnih uslova na značajnije političke događaje, probleme društvenog razvoja i analizirali strategijska opredjeljenja pravaca društvenog razvoja. Uzrok ovome bio je nerazvijen teorijsko-metodološki okvir za analizu ovog perioda i nemogućnost pristupa izvorima nastalim nakon 1953. godine. Kadrovi, izvori, institucije, historijska distanca, pitanje interdisciplinarnog istraživanja razlozi su zbog kojih se do 1984. godine obrađivao uglavnom period od 1945. do 1953. Historičari ovog perioda nisu u svom radu bili u mogućnosti upoznati tokove i konkretna dostignuća istraživanja ovog perioda u drugim zemljama Evrope i svijeta. Isto tako nije bilo prevedenih knjiga iz inostranstva. U međuvremenu pojavile su se i nove kategorije izvora, nove tehnike i metode, pitanje interdisciplinarnosti, timskog rada, planiranja i organizovanja historiografskog rada. Do 1984. godine historijska literatura bila je oskudna, a poslijeratna prošlost malo istražena i naučno prezentirana.

Postavlja se pitanje da li je za ovaj period riječ o historiji Saveza komunista Jugoslavije ili je riječ o istraživanju poslijeratne historije uopšte. Historičari su bili mišljenja da historiju Partije treba pisati isključivo kao društvenu povijest s monografskog stajališta. Međutim, naša historiografija nakon 1945. godine nije išla na istraživanje društva, pa su mnogi bitni fenomeni ostali neistraženi.

Prvo savjetovanje o bosanskohercegovačkoj historiografiji održano je u decembru 1966. godine. Na njemu je raspravljano o stanju i problemima historijske nauke u Bosni i Hercegovini. Naredno savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982.) održano je u februaru 1982. Jedan od referata odnosio se na neka pitanja poslijeratnog razvoja historiografije o Bosni i Hercegovini (1945-1982.). Tada je rečeno da je prva i globalna ocjena razvoja historiografije o Bosni i Hercegovini pozitivna, ali da uz to idu slabosti i promašaji. Dat je pregled stanja historiografije o Bosni i Hercegovini za ovo razdoblje i ocjena. Istaknuto je da se o mnogim pitanjima bosanskohercegovačke historiografije ne može govoriti odvojeno od istih ili sličnih procesa u drugim jugoslavenskim republikama. Ovakva ocjena stoji i za period nakon 1980. godine. Historija Bosne i Hercegovine nije više samo predmet izučavanja naših historičara nego i onih u

evropskim i vanevropskim zemljama. Tako trenutno gospodin Robert Donia iz SAD radi na monografiji Sarajeva u XX stoljeću, Nurcan Ozgur iz Turske bavi se bosanskohercegovačkim migracijama nakon 1945., a Viktor Bezručenko iz Ukrajine parlamentarnim životom u Bosni i Hercegovini 1990-1992. godine.

U publikacijama institucija koje se bave proučavanjem bosanskohercegovačke historije još uvijek je veoma malo radova za razdoblje od 1945. do 1992. godine. Razlog tome je stanje izvora koji se i ovoga puta moraju pomenuti. Objavljene građe za ovaj period još uvijek nema pa se zbog toga pojedine teme sporo obrađuju. Istraživači su i dalje u poziciji mukotrpnog istraživanja ogromnih fondova i čitavih depoa. Ovaj put su prešla i tri saradnika Instituta za istoriju koji se bave periodom nakon 1945. godine (Vera Kac, Husnija Kamberović i Senija Milišić).

Historiografsku literaturu o Bosni i Hercegovini koja je nastala nakon 1980. godine, a koja se odnosi na period od 1945. do 1992., možemo svrstati u nekoliko grupa:

- Bosna i Hercegovina,
- Narodi Bosne i Hercegovine,
- Institucije,
- Privredni razvoj,
- Gradovi i regije,
- Migracije,
- Vjerske zajednice,
- Ličnosti.

U bibliografiji knjiga i radova o Bosni i Hercegovini za period od 1945. do 1992. godine, koja ide uz ovaj referat, nisu se mogla naći sva izdanja. Uništenjem Vijećnice ogromno knjiško blago kao i dokumentacija o istom je nepovratno nestalo. U izradi ovog referata korištene su sačuvane bibliografije bosanskohercegovačkih knjiga, časopisa i godišnjaka. U svom radu koristila sam i *Bosniacu*, bibliografiju koju je Univerzitet En Arbor iz Mičigena izdao 1997. godine s namjerom da sve što je o Bosni napisano i postoji u Americi bude i sačuvano. U ovoj publikaciji nalaze se 2744 zapisa o Bosni i Hercegovini, a naredne godine objavili su i *Supplement* sa još 502 bibliografske jedinice. Pored ove postoji još jedna *Bosniaca* koju je izradio Saša Madacki kao diplomski rad pod mentorstvom prof. Kemala Bakaršića. Građa koja spada u *Bosniacu* definirana je po sljedećim kategorijama: publikacije o Bosni i Hercegovini bez obzira na jezik i porijeklo autora i publikacije štampane u Bosni i Hercegovini. Eksperiment je obavljen u periodu juli-septembar 1997., a dio je ponovljen u oktobru 1998. godine. Rezultat selektivnog pretraživanja knjiga o Bosni i Hercegovini u svjetskim bibliotekama su ukupno 21.472 registrovana zapisa.

Šta je to što nam historiografska literatura nudi o Bosni i Hercegovini? Na prvom mjestu to je drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije i Separat* iz ovog izdanja *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina* kojim je naša zemlja prvi put u svojoj povijesti dobila vlastitu enciklopediju. O polemikama i diskusijama u vezi sa Separatom koje su svima vama poznate neću sada govoriti. Ostaje međutim činjenica da je dočekan veoma kritički i da iz više razloga nije ostvario svoj cilj. Od tada stoji potreba za novim izdanjem. Izvori su bili glavni problem zbog kojeg se godinama nije mogla napisati poslijeratna historija Jugoslavije, a time i njenih republika. Prva knjiga objavljenih izvora pojavila se 1984. godine. Branko Petranović i Momčilo Zečević objavili su zbornik dokumenata o *Jugoslaviji 1918-1984*. Petranović je i autor knjiga *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, i trotomne *Istorije Jugoslavije 1918-1988*. U trećem tomu obrađena je historija socijalističke Jugoslavije 1945-1988. Ove kao i tri knjige o *Istoriji socijalističke Jugoslavije*, koje je Petranović uradio zajedno sa Čedomirom Štrpcem, objavljene 1977. godine, daju opšti pregled jugoslovenske povijesti. U *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije* dat je opšti pregled djelatnosti SKJ, sva važnija kretanja u društvu u jednom dugom i zanimljivom vremenskom razdoblju. Bilandžićeva *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* je politološko-ekonomska studija društvenog razvoja Jugoslavije u kojoj su obrađeni sljedeći problemski sklopovi: društveno-politički sistem odnosno ustavnopravni razvoj Jugoslavije, razvoj ekonomskog sistema, privredni, kulturni i razvoj društveno-političkih organizacija, njihove uloge i rada. Obrađeni su, dakle, osnovni procesi društvenog razvoja i to društveno-politički sistem i ekonomski razvoj. U opštim dijelovima historije Jugoslavije obrađena je i problematika Bosne i Hercegovine.

Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, objavljena pred sami rat, prošla je nekako nezapaženo i nije do sada bila predmet analize i naučne kritike. Ova knjiga zaslužuje da se o njoj nešto više kaže. Partija, koja je u cijelom ovom periodu bila na vlasti, odlučivala je o svim pitanjima: političkim, socijalnim, ekonomskim, kulturnim. O tome je zauzimala svoj stav, a zatim su državni organi provodili njenu politiku. U ovoj knjizi govori se o gotovo svim pitanjima o kojima je Partija odlučivala. Autori su pokušali da ne rade samo političku, partijsku historiju nego i da dadnu odgovore na sve probleme: političke, socijalne, ekonomske. U izradi ove knjige angažovan je široki krug saradnika: historičari, pravnici, ekonomisti, politolozi, sociolozi, kulturolozi itd. Tako je nastao veliki broj priloga iz svih oblasti društvenog života. U njima su date ocjene razvoja i procesa svih zbivanja. Korištene su i izjave savremenika i aktera. Stanko Perazić autor je priloga o Komunističkoj partiji odnosno Savezu komunista Bosne i Hercegovine u periodu uvođenja i afirmacije radničkog samoupravljanja 1950-1964., 87-161. str. U radu su analizirani opšti uslovi i motivi trajnog političkog opredjeljenja za samoupravni put izgradnje socijalizma, kao i glavni pravci i tekovine politike Partije u ranoj fazi uspostavljanja neposredne socijalističke

demokratije. Obrađena je i promjena naziva i uloge organizacije komunista u društvu i državi, reforma političkog sistema i osnovni pravci i rezultati društveno-ekonomskih promjena. U radu se govori o politici SK BiH na selu, zatim o promjeni uloge SK u društvu i odnosu s drugim društveno-političkim organizacijama. Analizirana je i politika u sferi kulture i njena dostignuća, kao i nova spoljopolitička strategija SKJ. Kasim Trnka piše o Savezu komunista Bosne i Hercegovine u izgradnji i razvoju socijalističkog samoupravljanja u periodu 1964-1984., 163-254. str. U prvom dijelu rada, koji obuhvata period do 1971. godine, govori se o glavnim obilježjima društveno-ekonomskih kretanja i ostvarivanja privredne i društvene reforme, razvoju i reorganizaciji SK BiH, Savezu komunista i nacionalnim odnosima, promjenama u političkom sistemu i osnovnim obilježjima razvoja obrazovanja, nauke i kulture. Za period od 1971. do 1984. godine obrađene su sljedeće teme: suzbijanje krize početkom sedamdesetih godina, struktura SK BiH, organizovanje, akciono i idejno-političko osposobljavanje, reforma federacije, osnovna obilježja materijalnog razvoja Bosne i Hercegovine nakon 70-e godine, razvoj poljoprivrede i sela i samoupravni procesi u društvenim djelatnostima. Za razliku od Perazićevog rada, koji najvećim dijelom govori o Savezu komunista Jugoslavije, Trnkin tekst je isključivo o Bosni i Hercegovini.

Iako je *Separat SR Bosna i Hercegovina* objavljen i na engleskom jeziku, ostao je gotovo neprimijećen i nepoznat u inostranstvu. Za razliku od njega, dvije knjige skrenule su na sebe veliku pažnju svjetske i naše javnosti, kako zbog vremena u kome su se pojavile tako i zbog svog sadržaja. To su knjige Roberta Donie i Džona Fajna, *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali i Noela Malkolma, Povijest Bosne - Kratki pregled*. Obje su male sinteze bosanskohercegovačke povijesti od najstarijih vremena do 1992. godine. U prvoj je obrađen period socijalističke Jugoslavije od 1945. do 1980., nazvan Titovom erom, 131-163. str. i period poslije Tita, koji je označen kao sumrak Jugoslavije, 164-187. str. Zahvaćene su najvažnije teme bosanskohercegovačke povijesti nakon 1945. godine: konsolidacija moći KPJ, privredni preobražaj, poslijeratni privredni bum i privredni prosperitet. Posebno je interesantan dio o nacionalnim politikama i buđenju bosanskih Muslimana. Analiziran je i titoizam i njegova tri različita pristupa nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Ovim pristupima zajednička su dva preovlađujuća principa: nacionalna jednakost utjelovljena u sloganu *bratstvo-jedinstvo*, koji je zaživio u ratu, ali je, uveliko, propagiran i u vrijeme mira, i federalizam sa šest republika kao konstitutivnih dijelova jugoslovenske federacije. Obrađena je urbanizacija, etničke isključivosti kao i odnos ruralnog i urbanog. Ovaj široki obuhvat povijesti Bosne i Hercegovine napravljen je jednostavno, jasno i pregledno. Malkolmova knjiga govori takođe o Bosni i Hercegovini u Titovoj Jugoslaviji, 259-282. str.

Najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice iz bosanskohercegovačke historije date su u istoimenoj knjizi dr. Muhameda Filipovića. Prof. dr. Mustafa Imamović se u svojoj knjizi *Historija države i prava Bosne i Hercegovine* bavi između ostalog i ekonomskim razvojem BiH u 60-im godinama, političkom krizom i ustavnim reformom, te Bosnom i Hercegovinom kao samostalnom i suverenom državom. U *Hronologiji radničkog pokreta i SKJ 1919-1979.*, treća knjiga odnosi se na period od 1945. do 1979. godine. Ona obuhvata najvažnija zbivanja u bosanskohercegovačkom poslijeratnom životu: uspostavljanje radničkog i društvenog samoupravljanja, savezne i republičke kongrese i konferencije, rad društveno-političkih organizacija (sindikata, žena, omladine) kao i važnije sjednice i plenumi svih društveno-političkih organizacija. Tu je i poslijeratni razvoj i postignuti rezultati na političkom, ekonomskom, kulturno-prosvjetnom i spoljno-političkom planu, izgradnja pruga, auto-puteva, fabrika, hidro i termo centrala, novih gradova i do tada nepostojećih institucija nauke i kulture. Odrednice za Bosnu i Hercegovinu sačinili su autori iz ove republike.

Saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu mr. Husnija Kamberović autor je knjige *Prema modernom društvu, Bosna i Hercegovina od 1945-1953. godine*. Ovo je prva studija iz povijesti Bosne i Hercegovine najnovijeg perioda. U njoj su obrađena osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini 1945-1953., uzroci deagrarizacije, organi i metode uključivanja seoske radne snage u industriju te posljedice u strukturi društva. Sagledavanje stepena preobražaja bosanskohercegovačkog društva u oblasti politike, ekonomije, kulture i religije izvršeno je u kontekstu opštih prilika u kojima se tada nalazila Bosna i Hercegovina. Mr. Vera Kac je u više svojih radova obradila organizacioni razvoj KPJ u BiH 1945-1953., te osnovna obilježja nacionalne i socijalne strukture članstva kao i numeričke pokazatelje iste. O emancipaciji muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine, sa posebnim osvrtom na skidanje zara i ferdže pisala je mr. Senija Milišić.

Značajno je i to što je prvi put sačinjen *Podsjetnik obilježavanja značajnih godišnjica i događaja i ličnosti iz historije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*. *Historijski rječnik Bosne i Hercegovine* objavljen je u Londonu 1997. godine. Posebno je zanimljiva knjiga *Okovana Bosna*, Razgovor, vođen između Adila Zulfikarpašića, Vlade Gotovca, Mike Tripala i Ive Banca. Razgovaralo se o karakteru bosanske državnosti i povijesnog kontinuiteta kroz stoljeća sve do ovog rata, o pitanju identifikacije Muslimana i o tome kako su Muslimani artikulirali svoj nacionalni interes, o velikosrpskim i velikohrvatskim težnjama. Autori su se bavili nejasnoćama oko nacionalnog pitanja, temeljima nacionalnog identiteta, vratolomijama oko muslimanstva kroz taktiku odgađanja i statističke manipulacije i na kraju krizom i raspadom jugoslavenske države.

Knjiga *Stvaranje i razaranje AVNOJ-ske Jugoslavije* bila je prva koju smo 1996. godine dobili iz Beograda. Njeni autori su antifašisti koji su pokušali dati odgovor na dva međusobno povezana kruga pitanja. Prvi se odnosi na problematiku prirode, osnovnih karakteristika i osnovnih vrijednosti društvenog sistema koji je uspostavljen 1945. godine i trajao do raspada SFRJ, a drugi na uzroke kraja druge Jugoslavije, tj. da li je raspad proizišao iz prirode sistema ili su na to djelovali drugi faktori. U knjizi su analizirani ratni ciljevi režima u Srbiji i Hrvatskoj koji su bili isti u jednom, a to je podjela Bosne i Hercegovine i uništenje njenog bošnjačko-muslimanskog naroda.

Miroljub Jevtić, koji je cijelo vrijeme agresije i rata u Bosni i Hercegovini bio u službi propagandne beogradske mašinerije, pokušao je u svojoj knjizi *Od islamske deklaracije do verskog rata u Bosni i Hercegovini* dokazati da se u našoj zemlji od pojave ove deklaracije učinilo sve kako bi se stvorila islamska republika, što je na kraju rezultiralo ratom. Kroz pet poglavlja analizirani su korijeni islamske republike u Bosni i Hercegovini, ideje bošnjaštva, ideološki temelji islamistike, međunarodne pretpostavke islamske transformacije u BiH i faza realizacije. Iako autor tvrdi da je radio na osnovu historijskog prilaza i historijskog razmišljanja, svega ovoga u knjizi nema. Ono čega ima jeste pokušaj da se dokaže da se islam neće emancipovati, jer zašto bi kada ga podržava međunarodna zajednica. Ova kao i druga njegova knjiga *Savremeni džihad kao rat* imale su samo jedan cilj - opravdati agresiju na Bosnu i Hercegovinu.

Državni zavod za statistiku Hrvatske, u saradnji sa Državnim zavodom za statistiku BiH, u namjeri da sačuva podatke nastale popisom stanovništva BiH 1991. godine, dobio je iste u ljeto 1994. i naredne godine objavio knjigu *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima*. U knjizi je prikazana dinamika stanovništva Bosne i Hercegovine po naseljima, a za godine 1981. i 1991. i promjene u nacionalnom sastavu po naseljima. Isto tako, iskazani su osnovni podaci o kretanju i sastavu stanovništva Bosne i Hercegovine za vrijeme u kome je bila u okviru bivše SFRJ. Historijskom demografijom bavi se Ilijas Bošnjović u svojoj knjizi *Demografska crna jama: zamka industrijskog društva*, a Zlata Grebo *Stanovništvom Bosne i Hercegovine 80-ih godina ovog stoljeća*. Više autora obrađivalo je državnost i nezavisnost republika u jugoslovenskom federativnom sistemu (Hamdija Čemerlić, Ismet Dautbašić, Omer Ibrahimagić), a Vera Kržišnik-Bukić pitanjem bosanskog identiteta. Latinka Perović u knjizi *Zatvaranje kruga - ishod rascepa 1971-1972.*, govori između ostalog i o pojedinim bosanskohercegovačkim političarima tog vremena.

Postoje i knjige o spoljnoj trgovini Bosne i Hercegovine, o Bosni i Hercegovini i spoljnoj politici Jugoslavije, te o omladini, sindikatima... U više radova nastalih pred sami rat ili u toku istog obrađena je kriza i raspad jugoslovenske države. Ova tema je i nadalje aktuelna, o čemu govore nove knjige i svjedočenja.

Njihovi autori su naši i strani historičari, političari, novinari (Paul Garde, Paul Shop, Lora Silber i Alan Litl, Miloš Minić, Raif Dizdarević).

Knjiga *Bosna i Hercegovina i svijet* govori o stoljetnim prožimanjima uticaja Istoka i Zapada na njen sveukupni razvoj. Svojom osobenošću i širinom tolerancije Bosna je i nakon 1945. godine ostala otvorena za svijet i prema svijetu. Ivan Štraus autor je više knjiga i radova o arhitekturi Bosne i Hercegovine. O umjetnosti i umjetničkom blagu Bosne i Hercegovine postoje dvije izvanredne knjige koje se mogu porediti sa najboljim te vrste u svijetu.

Postoji takođe i literatura o narodima Bosne i Hercegovine. O jeziku i kulturi Roma pisano je u dvije knjige. Krinka Vidaković bavila se kulturom španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu, a Azra Begić najznačajnijim jevrejskim stvaraocima i za period nakon 1945. godine. Dušan T. Bataković objavio je u Parizu 1996. godine knjigu o *Srbima Bosne i Hercegovine, njihovoj historiji i politici*. Literatura o Muslimanima-Bošnjacima je brojnija. Samo su tri knjige nastale prije 1990., a sve druge nakon te godine. Zanimanje za ovu temu pojačano je agresijom na Bosnu i Hercegovinu i prijetnjom i mogućnošću uništenja jednog naroda. Strani autori Hugh Poutm, Dolph W.A. Owings i Vatro Murvar bave se muslimanskim identitetom, nacionalnim i vjerskim, i sarajevskim procesom. Murvarova knjiga je sociološka analiza nacije i religije. Mark Pinson izdavač je knjige *Muslimani Bosne i Hercegovine i njihov historijski razvoj od srednjeg vijeka do raspada Jugoslavije*. U toj knjizi dr. Ivo Banac autor je priloga koji obuhvata period od 1918. do 1992. godine, 129-190. str.

Naši autori u brojnim knjigama nastalim u zadnjih nekoliko godina bavili su se raznim pitanjima političkog, kulturnog, etničkog, demografskog, vjerskog i ekonomskog razvoja Bošnjaka. Naša historiografija međutim nema još uvijek sintetičku povijest Bosne niti njenih naroda. Dr. Mustafa Imamović autor je knjiga *Historija Bošnjaka, Muslimani i bošnjaštvo i Bošnjaci u emigraciji, monografija bosanskih pogleda 1955-1967*. U Historiji Bošnjaka dat je kratki osvrt na Bošnjake u vremenu 1945-1990., 547-571. str., odnosno na borbu za nacionalnu afirmaciju i na kulturno-politički položaj Bošnjaka. Atif Purivatra, Mustafa Imamović i Rusmir Mahmutćehajić u knjizi *Muslimani i bošnjaštvo*, razmatraju pitanja nacionalnog fenomena Muslimana, historije bošnjačkog pokušaja i da li su Bošnjaci i/ili Muslimani. U *Prokletstvu Muslimana* Nijaza Durakovića analiziran je politički položaj Muslimana od 1945. godine do danas, 217-248. str. Akademik Muhamed Filipović autor je svojevrsnog političkog eseja o bošnjačkoj politici, u kome objašnjava kako je tekao taj razvoj u XIX i XX stoljeću. Knjiga Šaćira Filandre obrađuje bošnjačku politiku u XX stoljeću. Tri poglavlja njegove knjige govore o Bošnjacima u komunističkoj Jugoslaviji, drugom bošnjačko-muslimanskom nacionalno-kulturnom preporodu i raspadu komunističke Jugoslavije, 199-389. str. Posebna vrijednost ove knjige je u činjenici da je rađena na osnovu dokumenata koji su do sada bili nedostupni. Za-

hvaljujući tome analizirani su sljedeći procesi: komunističko razaranje bošnjačkog društva, Mostarsko savjetovanje i "muslimansko pitanje", slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, drugi bošnjačko-muslimanski nacionalno-kulturni preporod, slučaj Avde Hume i Osmana Karabegovića, nacionalne institucije Bošnjaka, proces muslimanskim intelektualcima 1983. godine i Bošnjaci u raspadu komunizma. Filandra je autor i knjige *Bošnjaci i moderna - Humanistička misao Bošnjaka od polovine XIX do polovine XX stoljeća*.

U knjizi Smaila Balića, *Kultura Bošnjaka, Muslimanska komponenta*, napravljen je i pregled kulturnog razvoja nakon Drugog svjetskog rata. Prvo je data opšta slika, a zatim pojedinačni rezultati na polju književnosti, likovne, pozorišne i filmske umjetnosti, muzike, folkloru. Kod pregleda naučnog rada prezentirana je opšta radna linija i rezultati humanističkih i prirodnih nauka i tehnike. U poglavlju o publicistici analizirani su rezultati novinstva i prevodilačke književnosti, zastupljenost u stranoj publicistici i dat je pregled novina i časopisa. Tabelarno je iskazan i najbrži razvoj: književni radnici Muslimani, naučni radnici, likovni, pozorišni i tumački umjetnici, kompozitori, dirigenti, pjevači, interpretatori narodnih pjesama i ovinari. Knjiga ima i svojih nedostataka, naime ovim pregledom nisu obuhvaćeni mnogi značajni stvaraoci. Nema ni biografskih podataka ili su dati samo za neke stvaraoce.

U knjizi *Bošnjaci Šipova kroz historiju* jedno poglavlje odnosi se na Šipovo u periodu socijalizma 1945-1992. godine, 163-176. str. Iako je ova knjiga urađena za vrlo kratko vrijeme i ima određenih nedostataka, ona predstavlja još jedan doprinos pokušaju da se od uništavanja i zaborava spasi sve ono što se odnosi na povijest Bošnjaka. Prezentirane su političke prilike, razvoj zemljoradničkih i seljačkih zadruga, urbanizacija, djelovanje pravne države, ekonomske i kulturne prilike, jednom riječju sve što se odnosi na tđiju i stvaralaštvo Bošnjaka ovog područja.

Veći dio literature koja govori o Bošnjacima bazir je na izvorima, a ima i one koja o određenim zbivanjima govori bez korištenja relevantne dokumentacije. Takva je knjiga Seada Trhulja *Mladi Muslimani* iz koje je upravo iz navedenih razloga izostala cjelina zbivanja i valjani zaključci. Ova knjiga nije rađena na osnovu arhivske građe koja postoji i koja je veoma interesantna. Zato je izostao historijat, značaj i ocjena događaja u Hercegovini bez kojih se o ovom pokretu ne može govoriti niti dobiti prava slika ukupnih zbivanja.

Literatura o raznim institucijama obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i drugim je brojna i kreće se od one rađene na čisto amaterskoj osnovi do historiografskih radova. Razvoj ovih institucija možemo tako pratiti od njihovog osnivanja do danas. Postoji zaista obimna literatura o arhivskim ustanovama Tuzle, Sarajeva, Mostara, Travnička, Banja Luke kao čuvarima kulturnog blaga i pisane riječi. Monografije i knjige o djelatnosti muzeja i pozorišta u Bosni Hercegovini takođe su zastupljene. U povodu obilježavanja jubileja raznih škola, sportskih

kolektiva, izdavačkih kuća, kulturno-umjetničkih društava, radija i televizije nastale su prigodne publikacije. Nastanak i rad visokoškolskih ustanova kao i raznih instituta od njihovog osnivanja do obilježavanja određenih obljetnica, bibliografije naučnih i stručnih radova saradnika fakulteta i instituta možemo naći u mnogobrojnim prigodnim izdanjima. O historiji zdravstva i zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini postoji više radova. Isto tako zabilježen je historijski razvoj institucije Rijaseta.

Privredni razvoj Bosne i Hercegovine u ovom periodu može se pratiti kroz raznovrsnu literaturu koja se kreće od one koja govori o ulozi Bosne i Hercegovine u svjetskoj privredi do one o značajnim privrednim kolektivima, rudnicima itd. O razvoju gradova i čitavih regija u Bosni i Hercegovini postoji dosta neujednačena literatura. Najviše je one o Sarajevu, kao upravnom, političkom, ekonomskom i kulturnom središtu. Od ostalih gradova to su knjige o Modriči, Čelincu, Kaknju, Gračanici, Ljubuškom, Banjoj Luci itd. Većina ovih monografija nastala je u povodu jubileja navedenih opština i gradova.

Migracije su uvijek predstavljale predmet interesovanja stručnjaka raznih profila: historičara, demografa, statističara, ekonomskih historičara, sociologa, politologa. Kakve su bile naše migracije, izazvane raznim uzrocima, govori se u knjizi *Migracije i Bosna i Hercegovina*. O njihovom uticaju i posljedicama na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji za period nakon 1945. godine govori se u 18 radova historičara, stručnjaka za demografska istraživanja, sociologa i ekonomskih historičara. I pored ove knjige i nekoliko interesantnih radova o migracijama, ova tema nije iscrpljena i rad na istoj zahtijeva nova interdisciplinarna istraživanja i sintetička uobličavanja.

O razvoju bosanskohercegovačkih katoličkih i islamskih vjerskih institucija postoji takođe više radova. Sociolozi i politolozi bavili su se odnosom crkve i politike. O pojedinim značajnim ličnostima našeg naučnog, kulturnog, političkog i vjerskog života postoji takođe više publikacija. Uglavnom su to zbornici radova u povodu jubileja bosanskohercegovačkih akademika, zatim o jednom političaru i knjiga o reisima od 1882. do 1991. godine.

U većem broju radova koji obrađuju bosanskohercegovačku povijest od 1945. do 1992. godine prisutan je historiografski pristup. Rezultati historiografije korišteni su za obradu niza tema: politička povijest, stanovništvo i migracije, privredna povijest, nastajanje i razvoj institucija obrazovanja, kulture i nauke, zdravstva i drugih, pojedine pojave i institucije, pokreti i ideje, nastanak i razvoj gradova, građevina, njihovi tvorci, etnologija, pojedine ličnosti naše povijesti (akademici, političari, ličnosti iz vjerskog života). Malobrojni strani autori, kojih do kraja 80-ih godina nema, bavili su se isključivo političkom poviješću. Njihovi radovi bazirani su na objavljenoj literaturi. Nasuprot tome, naši autori prolazili su mukotrpnim put višegodišnjeg istraživanja, zbog čega je proces nastajanja njihovih djela trajao puno duže. Za razliku od perioda do 1982. godine, u kome

nemamo ni radova o povijesti Bosne i Hercegovine jer je sve u sklopu jugoslavenske, niti imamo bosanskohercegovačkih autora, za proteklih 17 godina čija se kvalitativno promijenila. Sveukupni rezultati historiografije o Bosni i Hercegovini za ovaj period su i pored određenog zastoja uzrokovanog ratom vrijedni i značajni. To ne znači da je posao i završen, jer sintetički prikaz povijesti Bosne i Hercegovine ovog perioda još uvijek nemamo.

BIBLIOGRAFIJA

1. *Enciklopedija Jugoslavije*, 2. izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, tom 3-1984., tom 4-1986., tom 5-1988., tom 6-1990.
2. *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Separat iz II izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, JLZ, Zagreb, 1983.
3. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, autori Jank P. leterski et al., 1. izdanje, Beograd, 1985.
4. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990.
5. Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi, 1918-1985.*, Zagreb, 1985.
6. Branko Petranović-Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984.*, Zbornik dokumenata, Beograd, 1985.
7. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, tom III, Beograd, 1988.
8. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978* Beograd, 1981.
9. Robert J. Donia-John V.A. Fine, Jr., *Bosnia and Herzegovina: A tradition Betrayed*, New York, 1994.
10. Robert J. Donia-John V.A. Fine, Jr., *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izgubili*, Sarajevo, januar 1995.
11. Noel Malcolm, *Bosnia: A short History*, London, 1994.
12. Noel Malcolm, *Povijest Bosne-kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo, 1995.
13. Prof. dr. Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998.
14. Grupa autora, *Istina o Bosni i Hercegovini, Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1991.
15. Ivan Lovrenović, *Bosnia and It's People, Bosnia and Herzegovina: A Millennium of Continuity*, Sarajevo, 1997.

16. Muhamed Filipović, *Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo, 1997.
17. Dr. Omer Ibrahimagić, *Državnost i nezavisnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1997.
18. Smail Balić, *Bosna u egzilu 1945-1992.*, članci, rasprave, razgovori, Zagreb, 1995.
19. Hamdija Čemerlić, *Državnost republika u jugoslovenskom federativnom sistemu*, *Opredjeljenja*, 12, Sarajevo, 1982.
20. Ismet Dautbašić, *Jugoslovenski federalizam i ekonomska pozicija socijalističkih republika i autonomnih pokrajina u njemu*, *Opredjeljenja*, 12, Sarajevo, 1982.
21. *Bosnia and Herzegovina*, Beograd, 1980.
22. *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979.*, Beograd, 1980., tom III 1945-1979.
23. Ante Čuvalo-Marko Milivojević, *Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina*, London, 1997.
24. Mustafa Begić, *Zemljovlasnici Bosne, prema zvaničnim dokumentima Banovine/Kraljevine Bosne, Osmanskog vilajeta Bosna, Austro-Ugarske, Bosne i Hercegovine*, knjiga 1, Sarajevo, 1991.
25. *Obilježavanje značajnih godišnjica i događaja i ličnosti iz istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987.
26. Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 2. izdanje, Zagreb, 1982.
27. Dr. Enver Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1993.
28. *Historija i suvremenost*, (idejne kontroverze), Zagreb, 1984.
29. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga-ishod rascepa 1971-1972.*, Sarajevo, 1991.
30. Vera Kržišnik-Bukić, *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*, Ljubljana, 1996.
31. Vera Kržišnik-Bukić, *Prilog programu za Bosnu, Polazišta za rješavanje bosanskog pitanja*, Ljubljana, 1997.
32. Ante F. Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Mostar, 1983.
33. Zlata Grebo, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine 80-ih godina*, *Pregled*, 11-12, Sarajevo, 1982.
34. Ilijas Bošnjović, *Demografska crna jama: zamka industrijskog društva*, Sarajevo, 1990.
35. *AVNOJ i savremenost: Naučni skup Odluke AVNOJ-a - trajna osnova nacionalne ravnopravnosti, bratstva, jedinstva, socijalističkog samoupravljanja*

- nog zajedništva, razvoja i napretka naroda i narodnosti Jugoslavije*, Sarajevo, 16., 17. i 18. novembar 1983., Sarajevo, 1984.
36. *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo, Ljubljana, 1990.
 37. Enver Redžić, *Tradicija i socijalizam*, Beograd, 1980.
 38. Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu, Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000.
 39. Vera Kac, *O organizacionom razvoju KPJ u Bosni i Hercegovini (1945-1948.)*, Prilozi instituta za istoriju, 21, Sarajevo, 1985., 227-246.
 40. Vera Kac, *Osnovna obilježja socijalne strukture članstva KPJ/SKJ u Bosni i Hercegovini 1945-1953.*, Prilozi Instituta za istoriju, 22, Sarajevo, 1986., 177-196.
 41. Vera Kac, *Osnovna obilježja nacionalne strukture članstva KPJ/SKJ u Bosni i Hercegovini 1945-1953.*, Prilozi, Instituta za istoriju, 24, Sarajevo, 1988., 261-276.
 42. Vera Kac, *Numerički pokazatelji strukture partijskog članstva u Bosni i Hercegovini 1945-1953.*, Prilozi, Institut za istoriju, 23, Sarajevo, 1987-209.
 43. Senija Penava, *Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, Institut za istoriju, 18, Sarajevo, 1981., 273-284.
 44. Senija Milišić-Marija Divčić, *Antifašistički front žena u Sarajevu*, u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom I, Sarajevo, 1988., 295-315.
 45. Senija Milišić, *Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini (poseban osvrt na skidanje zara i feredže)*, u: *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1996., 137-143.
 46. Senija Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, 28, Institut za istoriju, Sarajevo, 1999., 225-241.
 47. Vojislav Bajić, *Spoljna trgovina i razvoj privrede Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1982.
 48. Milorad Muratović, *Deset kongresa omladine Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1982.
 49. Stjepan Lovrenović, *Bosna i Hercegovine u spoljnoj politici Jugoslavije*, Djela ANU BiH, knjiga 63, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 36, Sarajevo, 1985.
 50. Mitar Miljanović, *Uloga Saveza sindikata u socijalističkom razvoju Bosne i Hercegovine: povodom četrdesetogodišnjice obnavljanja 1945-1985.*, Sarajevo, 1985.
 51. Paul Shoup, *The Bosnian Crisis*, Washington, 1992.
 52. Lora Silber i Alan Litl, *Smrt Jugoslavije*, Beograd, 1996.
 53. Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Paris, 1992.
 54. Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, Cambridge University Press, 1993.

55. *Stvaranje i razaranje AVNOJSKE Jugoslavije*, drugo izdanje, Beograd, 1996.
56. Miloš Minić, *Razgovori u Karadorđevu o podeli Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1999.
57. Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Svjedočenja, Sarajevo, 1999.
58. *Bosna i Hercegovina između rata i mira*, Beograd, Sarajevo, 1992., autori: Srđan Bogosavljević et al.
59. Miroljub Jevtić, *Od islamske deklaracije do verskog rata u Bosni i Hercegovini*, Beograd, 1993.
60. Miroljub Jevtić, *Savremeni džihad kao rat*, Beograd, 1989.
61. *Bibliography of the Collapse of Yugoslavia*, Beograd, 12.12.1994., priredio: Obrad Savić
62. *CRS Report for Congress, Bosnia-Herzegovina: the Past and the Present, Selected References*, November 1993.
63. Beckermann-Petey Monika, *Der jugoslawische föderalismus*, Munchen, 1990.
64. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima*, priredili: Jakov Gelo... et al., Zagreb, 1995.
65. Hilmo Pašić, *Država Bosna i Hercegovina: nastanak, razvoj i aktuelna zbivanja*, Visoko, 1995.
66. *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987.
67. Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990.*, Sarajevo, 1991.
68. Ivan Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1914-1984.*, Pregled, 7-8, Sarajevo, 1984., 815-827.
69. Senija Milišić, *Bosanskohercegovačka kultura i svijet*, u: *Bosna i Hercegovina i svijet*, Sarajevo, 1996., 211-217.
70. *Umjetnost u Bosni i Hercegovini 1974-1984.*, Sarajevo, 1985.
71. *Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine 1946-1986.*, Sarajevo, 1986.
72. Petar Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, Beograd, 1986.
73. *Filmska enciklopedija*, Zagreb, 1982.
74. Drago Borovčanin, *Politika Komunističke partije Bosne i Hercegovine u oblasti obrazovanja i kulture u periodu 1945-1950. godine*, Opređjeljenja, 5, Sarajevo, 1989., 53-68.
75. *Kultura u novim društvenim uslovima*, naučni skup, Sarajevo, 1989.
76. Miron Đekić-Alma Jusufbegović, *Slobodna razmjena rada u kulturi Bosne i Hercegovine od 1981. do 1986. godine*, Sarajevo, 1987.
77. Miodrag B. Protić, *Umetnost na tlu Jugoslavije-Slikarstvo XX veka*, Beograd-Zagreb-Mostar, 1982.

78. *Zbornik radova sa simpozijuma 100 godina učiteljstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1989.
79. *Otrgnuti od zaborava- prosvjetni radnici Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1983.
80. *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo, 11. i 12. II 1982., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12, Sarajevo, 1983.
81. *Jezik i kultura Roma*, Međunarodni naučni skup, Sarajevo, 9/11. VI 1986., Sarajevo, 1989.
82. Milan Šipka, *Jezik i kultura Roma*, Sarajevo, 1987.
83. Krinka Vidaković, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Sarajevo, 1990.
84. *Narodnosna karta Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine te dijelova Vojvodine i Crne Gore sa znatnijim udjelom Hrvata: po općinama prema popisu pučanstva 1991.*, Zagreb, 1992.
85. Azra Begić, *Umjetnici Jevreji XX stoljeća u Bosni i Hercegovini u: Sefarad*, Zbornik radova, Sarajevo, 1995., 313-321.
86. Dušan T. Bataković, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina, History and Politics*, Paris, 1996.
87. *ABC Muslimana*, Sarajevo, 1990., Priredili Atif Purivatra i Muhamed Hadžijahić.
88. Fuad Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji, Porijeklo, islam, kultura, povijest, politika*, Sarajevo, 1991.
89. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997.
90. Mustafa Imamović, *Muslimani i bošnjaštvo*, Sarajevo, 1991.
91. Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji, Monografija bosanskih pogleda 1955-1967.*, Sarajevo, 1996.
92. Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, Sarajevo, 1991.
93. *Bosna i Bošnjaci: Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine i bošnjačko-muslimanski narod*, Sarajevo, 1995.
94. *O "nacionaliziranju" Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana* Priredio: Alija Isaković, Zagreb, 1990.
95. Muhamed Filipović, *Bošnjačka politika, Politički razvoj u Bosni i Hercegovini u 19. i 20. stoljeću*, Sarajevo, 1996.
96. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, 1998.
97. Šaćir Filandra, *Bošnjaci i moderna*, Sarajevo, 1996.
98. Mustafa Spahić, *Povijest islama*, Sarajevo, 1996.

99. Sead Trhulj, *Mladi Muslimani*, Sarajevo, 1995.
100. Hugh Poutm, *Muslim Identity and the Balkan state*
101. *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yougoslavia*, 1993.
102. Omer Ibrahimagić, *Bosna i Bošnjaci država i narod koji su trebali nestati*, Sarajevo, 1996.
103. Sakib Đulabić, *Od Spahe do Alije: korjeni i budućnost savremenih Muslimana*, Sarajevo, 1994.
104. Dolph W. A. Owings, *The Sarajevo Trial*, I-II, 1984.
105. Smail Balić, *Kultura Bošnjaka, Muslimanska komponenta*, Zagreb, 1994.
106. Smail Balić, *Das unbekannte Bosnien: Europas Brucke zur islamischen Welt*, Koln, Weimar, Wien, Bohlau, 1992.
107. Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, 1993.
108. *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zbornik radova sa prvog naučnog simpozija "Bošnjaci Šipova kroz historiju"- održanog 21. novembra 1998. godine u Sarajevu, Zenica, 1999.
109. Munir Gavrankapetanović, *Mladi će mjesec opet sjati, Sjećanje mladog Muslimana*, Sarajevo, 1996.
110. Vatro Murvar, *Nation and religion in Central Europe and the Western Balkans: the Muslims in Bosnia, Hercegovina and Sandzak, a sociological analysis*, Wisconsin, 1989.
111. Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, *Gradska muslimanska nošnja*, Zagreb, 1989.
112. Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi*, knjiga prva, Tuzla, 1995.
113. Azem Kožar, *Regionalni istorijski arhiv Tuzla (1954-1994)*, Tuzla, 1995.
114. Azem Kožar, *Tri decenije djelatnosti Regionalnog istorijskog arhiva Tuzla*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 25/1985., Sarajevo, 1985., 335-356.
115. Matko Kovačević, *40 godina Arhiva Bosne i Hercegovine i arhivske službe Bosne i Hercegovine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 27/1987., Sarajevo, 1987., 13-23.
116. Ljubomir Ivanić, *30 godina plodnog rada Arhiva Bosanske krajine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 23-24/1983-1984., Sarajevo, 1984., 131-134.
117. Vladimir Jerić, *Trideset godina rada Arhiva srednje Bosne-Travnik, (1954-1984)*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 25/1985., Sarajevo, 1985., 357-359.
118. Slavica Klarić, *Dvadeset i pet godina-dvadeset i pet brojeva Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 25/1985., Sarajevo, 1985., 3-6.

119. Fahrudin Kulenović, *Razvoj mikrografije u SR BiH*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 27/1987., Sarajevo, 1987., 37-41.
120. Iljas Hadžibegović, *Trideset godina "Godišnjaka" Društva istoričara Bosne i Hercegovine (1949-1979)*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. 31-33, Sarajevo, 1982., 269-272.
121. Rade Petrović, *Trideset godina Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Pregled, 2/1980., Sarajevo, 1980., 285-299.
122. *Arhiv Bosanske krajine Banjaluka 1953-1983.*, pripremio Nebojša Radmanović, Banjaluka, 1983.
123. *Pravni fakultet 1975-1985.*, Banjaluka, 1985.
124. *50 godina Muzeja Bosanske krajine 1930-1980.*, Banja Luka, 1980.
125. *Bibliografija Glasa 1943-1983.*, Banja Luka, 1983.
126. *Narodno pozorište Bosanske krajine Banja Luka, 1930-1980.*, Banja Luka, 1980.
127. Sabit Hadžić, *Muzej Hercegovine-osnivanje, rad, stradanje, perspektive razvoja*, u: Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, 10, Mostar, 1998., 263-271.
128. *100 godina Muzeja u Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 1985.
129. *Important cultural institutions in Yugoslavia*, Beograd, 1980.
130. *Savremena drama i pozorište u Bosni i Hercegovini*, Novi Sad, 1984.
131. Slobodanka Grbić-Softić, *Od prvih pokušaja do stvaranja ansambla baleta, Sarajevski balet 1950-1990.*, Sarajevo, 1990.
132. Slobodanka Grbić-Softić, *Osvajanje igre*, Sarajevo, 1986.
133. *Pozorište*, Časopis za pozorišnu umjetnost, 1-2, Tuzla, 1982.
134. *40 godina uspona Radio-televizije Sarajevo 1945-1985.*, Sarajevo, 1985.
135. Svetlana Arnautović, *Razvoj muzičkog programa Radija BiH 1945-1992.*, Sarajevo, 1994.
136. *450 godina Gazi Husref-begove medrese u Sarajevu*, Sarajevo, 1988.
137. *Trideset godina Muzičke akademije u Sarajevu*, Sarajevo, bez godine izdanja
138. *100 godina Srednje tehničke škole u Sarajevu, 1889-1989.*, Sarajevo, 1989.
139. Dimitrije Milanović, *Sto godina škole u Brocu (1885-1985)*, Brodac, 1985.
140. *Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Pet godina rada Instituta (1982-1987)*, Sarajevo, 1987.
141. Ilija Stanić, *100 godine Osnovne škole u Bosanskom Šamcu 1885-1985.*, Bosanski Šamac, 1985.
142. Petar A. Čosić, *100 godina zdravstva u Derventi 1885-1985.*, Derventa, 1986.

143. Zarema Obradović, *Malarija u Hercegovini, jučer, danas, sutra*, u: Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, 10, Mostar, 1998., 195-203.
144. *Zbornik radova 31. naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Jablanica 14-16. oktobar 1983., Tuzla, 1985.
145. "Veselin Masleša" 1950-1980., Bibliografija, Sarajevo, 1980.
146. Martin Udovičić, *Guča Gora: Kulturno-prosvjetni rad "Seljačke sloge"*, Zavičajni muzej Travnik, Zbornik, Travnik, 1980., 165-216.
147. *40 godina RKUD "Mitar Trifunović Učo"- 1945-1985.*, Tuzla, 1985.
148. Ibro Čomić, *RKUD Proleter, 1905-1980.*, Sarajevo, 1985.
149. "Seljo" u slici i riječi, 1949-1979., Sarajevo, bez godine izdanja
150. *RKUD Abrašević Mostar 1926-1986.*, Bilten, Mostar, decembar 1986.
151. Jovan Malešić, *Željeznička industrijska škola u Sarajevu*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 25/1985., Sarajevo, 1985., 231-248.
152. *35. godina rada Građevinskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu 1949-1984.*, Sarajevo, 1984.
153. *Viša pedagoška škola-Pedagoška akademija Sarajevo 1946-1986.* Spomenica, Sarajevo, 1986.
154. *Bibliografija naučnih i stručnih radova članova kolektiva Šumarskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu za period 1949-1989.*, Sarajevo, 1989.
155. *Bibliografija doktorskih disertacija odbranih na fakultetima Univerziteta u Sarajevu od 1952-1989. godine*, Sarajevo, 1989.
156. *Prilozi za istoriju četrdeset godina fizičke kulture u SR Bosni i Hercegovini* Sarajevo, 1986.
157. *Fudbalski klub Sloboda Bosanski Novi 1910-1985.*, Bosanski Novi, 1985.
158. Pavle Meseldžija, *Gorani Bosne i Hercegovine (1962-1987)*, Sarajevo 1987.
159. *100 godina vatrogastva u Tuzli*, Tuzla, 1983.
160. *Dobrovoljno vatrogasno društvo Tešanj 1905-1985.*, Tešanj, 1985.
161. Behudin Krnić, *50 godina pruge Šamac-Sarajevo*, Sarajevo, 1997.
162. Hasan Hadžimerović, *Bosna i Hercegovina u svjetskoj privredi: pozicija u jugoslovenskoj strategiji uklapanja u svjetsku privredu i podjelu rada* Sarajevo, 1982.
163. Stevan Stević, *Klasifikacija opština u SR Bosni i Hercegovini prema dostignutom nivou ekonomske razvijenosti*, Pregled, 7-8, Sarajevo, 1987.
164. Aleksa Milojević, *Demografske i ekonomske osnove razvoja individualne poljoprivrede u Bosni i Hercegovini*, Opredjeljenja, 4, Sarajevo, 1989.
165. Mehmed Hadžimerović, *Osamdeset godina zemljoradničkog zadrugarstva u Hercegovini*, Nevesinje, 1987.

166. *100 godina električne energije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1988.
167. *100 godina Fabrike soli Tuzla*, Tuzla, 1985.
168. *100 godina Rudnika lignita Kreka 1885-1985.*, Tuzla, 1985.
169. *Poljoprivredno dobro u Modriči 1886-1986.*, Modriča, 1986., autori: Ilija Hadžibegović, Jusuf Mulić i Muhidin Pelesić
170. *120 godina Sarajevske pivare 1864-1984.*, Sarajevo, 1984.
171. "Konjuh" 1885-1985., Živinice, 1985.
172. *Energoinvest-RO "Vaso Miskin Crni" Sarajevo 1890-1990.*, Sarajevo, 1986.
173. Lovrić Ljubomir, *Historijat eksploatacije boksita u Hercegovini 1934-1984.*, Mostar, 1984.
174. Fuad Čatović, *Od boksita do aluminija*, u: Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, 9, Mostar, 1997., 252-262.
175. *Dvadeset pet godina rada i razvoja Rudnika boksita Vlasenica*, Sarajevo, Vlasenica, 1984.
176. *Putevi Bosne i Hercegovine 1967-1987.*, Sarajevo, 1988.
177. Đorđić Slobodan, *Razvojni problemi industrije i privrede banjalučke regije*, Banja Luka, 1980.
178. Grupa autora, *Savez komunista Bosne i Hercegovine na selu i poljoprivredi*, Sarajevo, 1987.
179. *Prilozi historiji Sarajeva*, Radovi sa znanstvenog simpozija *Pola milenija Sarajeva* održanog 19. do 21. marta 1993. godine, Sarajevo, 1997. :
 - Ivan Štraus, *Savremena arhitektura Sarajeva 1918-1990.*, 441-449.
 - Midhat Aganović, *Karakteristike urbanog razvoja grada Sarajeva u socijalističkom sistemu i determinante koje su ga uslovljavale*, 387-399.
 - Muhamed Karamehmedović, *Refleksije o likovnim događanjima u Sarajevu devetnaestog i dvadesetog stoljeća*, 451-456.
 - Snježana Mutapčić, *Pola milenijuma zidnog slikarstva Sarajeva*, 457-466.
 - Vefik Hadžismajlović, *Filmska produkcija u Sarajevu-počeci i savremena dostignuća*, 467-473.
 - Razija Lagumdžija, *Akademija scenskih umjetnosti-matica pozorišnog života u Sarajevu*, 475-481.
 - Duško Milidragović, *Upravljanje Sarajevom u posljednjih pedeset godina*, 483-488.
 - Ilija Bošnjović, *Ekonomski i socijalni potencijal grada Sarajeva sredinom osamdesetih godina*, 507-514.
 - Mustafa Festić, *Ekonomski značaj Sarajeva kao turističkog centra*, 515-522.

- Hajrudin Numić, *Znanost u Sarajevu u povodu pet vijekova njegovog postojanja*, 523-531.
180. Hakija Dozić, *Demografske slike Sarajlija od 1463. do 1991. godine*, Sarajevo, 1996.
181. Nedžad Kurto, *Sarajevo 1462-1992.*, Sarajevo, 1997.
182. *Sarajevo* (izbor likovnih priloga i prigodan tekst Kasim Prohić), Sarajevo, 1983.
183. Šefko Hodžić, *Hotel "Evropa" 1882-1982.*, Sarajevo, 1982.
184. Dick Schaap, *The 1984., Olympic Games*, Sarajevo/Los Angeles, New York, 1984.
185. Robert Hoobing, *The 1984 Olympics: Sarajevo and Los Angeles*, Washington, 1984.
186. Matko Kovačević, *Kultura i šira društvena dimenzija Zimske olimpijade u Sarajevu*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 23/24, 1983/84., Sarajevo, 1984.
187. *Modriča sa okolinom u prošlosti*, Modriča, 1986.
188. Rajko Kuzmanović, *Čelinac-putevi razvoja*, Čelinac, 1986.
189. *Kakanj*, monografija, Sarajevo, 1987.
190. Salih Kulenović, *Gračanica i okolina, antropogeografske i etnološke odlike*, Tuzla, 1994.
191. Salih Kulenović, *Etnologija sjeveroistočne Bosne*, knjiga 2, Studije, rasprave, članci, Tuzla, 1995.
192. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, godina 14/1982.
193. Mahmud Konjhodžić, *Kronika o ljubuškom kraju*, knjiga 2, Sarajevo, 1981.
194. Samija Sarić, *Osamdeset godina Gradske banje u Mostaru 1994.*, u: Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, 9, Mostar, 1997., 122-135.
195. Ejub Sijerčić, *Neka obilježja migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sveske, 24-24, Sarajevo, 1989.
196. Branislav A. Mikulić, *Vanjske migracije i razvoj Jugoslavije*, Sarajevo, 1991.
197. Ante Markotić, *Bosna i Hercegovina u međurepubličko-pokrajinskim migracijama Jugoslavije*, Sveske, 21, Sarajevo, 1988.
198. Ante Markotić, *Demografski aspekt promjena u nacionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sveske, 16-17, Sarajevo, 1986.
199. *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Materijali s naučnog skupa *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana-njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj*

zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine, Sarajevo, 1990.:

- Rudi Stojak, *Teorijsko metodološki problemi istraživanja migracija*, 297-313.
- Svetozar Livada, *Dramatična strana migracije*, 315-319.
- Silva Mežnarić, *Sociološki problemi imigracija iz BiH u Sloveniju: kako pristupiti imigracijskoj politici*, 321-332.
- Aleksa Milojević, *Demografske i ekonomske posljedice migracija*, 333-348.
- Mustafa Imamović, *Bosanskomuslimanska dijaspora u SAD*, 349-356.
- Ilijas Bošnjović, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine od 1940. i ranije do 1981.*, 357-363.
- Joko Sparavalo, *Deagrarizacija-osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije Drugog svjetskog rata*, 365-388.
- Dušan Breznik, *Migracije i nacionalne homogenizacije*, 471-473.
- Muhamed Filipović, *Migracije i duhovna situacija u Bosni i Hercegovini*, 475-478.
- Maria Oliveira-Roca, *Stanovnici Bosne i Hercegovine na radu u udruženom radu Hrvatske*, 479-483.
- Janez Malačić, *Selektivnost migracije*, 485-495.
- Karmen Medica, *Migracije na narodnostno mešanem območju Slovenske Istre*, 497-504.
- Jadranka Čaćić-Josip Kumpes, *Osvrt na jugoslavenske migracije u Francusku*, 505-518.
- Milena Davidović, *Etnički aspekt migracija: rezultati jednog istraživanja*, 519-525.
- Jovo Pudar, *Nezaposlenost kao determinirajući faktor ekonomske emigracije*, 526-536.
- Melita Švob, Karmen Brčić, Sonja Podgorelec, *Jugoslovenske žene u migraciji i povratku*, 547-551.
- Željka Mudrovčić, *Socijalna politika-osnova migrantske politike*, 553-559.
- Jasmina Čehajić, *Imigrantsko stanovništvo deset udruženih opština s područja grada Sarajeva-neka obilježja prema popisu stanovništva 1981. godine*, 571-584.

200. Aziz Hadžihasanović, *Crkva i politika*, Sarajevo, 1997.

201. Ivan Cvitković, *Savez komunista i religija*, Sarajevo, 1984.

202. *Vrhbosanska katolička blagoslovija, 1890-1990.*, Zbornik radova znanstvenoga simpozija održanog u Sarajevu 3. i 4. srpnja 1991., prigodnom obilježavanja stote obljetnice postojanja Blagoslovije, Sarajevo, Bol, 1993.
203. M. Alojzija Caratan-M. Božena Mutić, *Provincija božje providnosti Družbe kćeri božje ljubavi 1882-1982.*, Zagreb, 1982.
204. Marko Karamatić, *Franjevačka provincija Bosne Srebrne (Šematizam)*, Sarajevo, 1991.
205. *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, priredili Petar Babić i Mato Zovkić, Sarajevo, 1986.
206. Bakula Petar, *Kratka povijest franjevaca u Hercegovini*, Mostar, 1995.
207. *Bosanski franjevci*, priredio i predgovor napisao Marko Karamatić, Zagreb, 1994.
208. Lovrenović Ivan, *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991.*, Sarajevo, 1991.
209. *Istorijski razvoj institucije Rijaseta*, priredio Omer Nakičević, Sarajevo, 1996.
210. *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XCII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 25, Sarajevo, 1990.
211. Dragan Bartolović, *Džemal Bijedić i njegovo vrijeme*, Mostar, 1985.
212. *Džemal Bijedić, 1917-1977.*, Sarajevo, 1981.
213. *Strukturalne promjene u društvu, samoupravni interesi i revolucionarna aktivnost Džemala Bijedića*, jugoslovenski naučni skup, Mostar, 22-23. april 1982., Mostar, 1984.
214. *Zbornik radova posvećen akademiku Hamdiji Čemerliću*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XCVII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 28, Sarajevo, 1991.
215. *Zbornik radova u čast akademika Cvjetka Rihtmana*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga LXXVII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 16, Sarajevo, 1986.
216. Ferhat Šeta, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991.*, Sarajevo, 1991.
217. *Arhitekti akademici Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1996.
218. *Zbornik radova posvećen akademiku Josipu A. Baću*, Radovi ANU BiH, Odjeljenje tehničkih nauka, knjiga 10, Sarajevo, 1986.
219. *Zbornik radova povodom jubileja akademika Radoslava Jovanovića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984.
220. Jelica Karlić-Kapetanović, *Juraj Najdhart-život i djelo*, Sarajevo, 1990.

221. *Zbornik radova povodom jubileja akademika Aleksandra Trumića, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984.
222. *Bosanskohercegovačka bibliografija monografskih publikacija 1992-1996.*, Sarajevo, 1998.
223. *Bosniaca, A Bibliography of University of Michigan Library Holdings*, Ann Arbor, 1997.
224. *Bosniaca, A Bibliography of University of Michigan Library Holdings, Supplement I*, Ann Arbor, 1998.
225. Saša Madacki, *Mogućnost lociranja Bosniacae na online dostupnim katalozima na World Wide Webu: eksperiment, diplomski rad*, Sarajevo, novembar 1997.

Summary

THE HISTORIOGRAPHY LITERATURE ABOUT BOSNIA-HERZEGOVINA PUBLISHED IN THE COUNTRY AND ABROAD RELATING AT THE SOCIALIST PERIOD (1945-1992)

The historiography literature on Bosnia-Herzegovina, published in the country and abroad concerning the socialist period (1945-1992), according to the kind of works, could be divided into two periods: the beginning of the eighties and after the eighties. The works dealt mainly with the Communist Party of Yugoslavia activity in the certain period. The historiography itself, like a science later met some transformations and became a frame for other scholarly subjects. To research this part of our past the political scientists, lawyers, economists, sociologists, demographic scholars were on the start. What is characteristic for this period there are more complete interpretations of the historical process. Cadre, sources, institutions, historical distance, interdisciplinary questions are the main reasons, that since the beginning of the eighties, the period of 1945-1953 was mostly researched. History of Bosnia-Herzegovina is researched in many European countries and outside of Europe too. In the publications dealing with the Bosnian Herzegovinian history, there are still a few works for the period 1945-

1992. The historiography works on Bosnia Herzegovina since 1980 concerning the period of 1945-1992, we can classify into several groups: - Bosnia-Herzegovina - Peoples of Bosnia-Herzegovina - Institutions - Economic development - Towns and Regions - Migrations - Religious communities - Personalities.

The majority of works on the Bosnian-Herzegovinian history, 1945-1992, the researches have an historiography approach. The results of historiography were applied in the researches of a series of issues: political history, population and migrations, economic history, educational institutions, their establishing and development, science and culture, origins and development of the towns, buildings, ethnology, known personalities of our history. Not many foreign authors were involved only in the political history. Their works are based on the published works, while our authors had to follow a hard way in their researches. For the passed time the state on the historiography literature on Bosnia-Herzegovina met a qualitative change. The complete results are valuable and important, because the history of Bosnia-Herzegovina until then we had not, is written by her own scholars, historians. It does not mean, the work is finished. The synthetic history of our country, we still do not have.

Budimir Miličić

ISTORIOGRAFSKA ISTRAŽENOST IZVORNE BAZE I PROUČENOST SELA U BOSNI I HERCEGOVINI 1945.-1956. GODINE

Proučavanje istorije Jugoslavije socijalističkog perioda započeto je kasnih 50-ih godina kao plod interesovanja i pregalaštva usamljenih entuzijasta. Sve do potkraj osme decenije izostao je institucionalizovan, planski, kontinuiran i predan rad na istoriografskoj obradi osobenog, veoma složenog, burnog i protivurječnog razvitka jugoslovenske društvene i državne zajednice nakon završetka Drugog svjetskog rata. Tada su se u Bosni i Hercegovini, najzad, stekli neophodni uslovi da na tom planu dođe do prekretnice. O tome nedvosmisleno govori podatak da je 1982-1990. godine u institutima za istoriju u Sarajevu i Banjoj Luci bio angažovan za postojeće prilike impozantan broj od 10 naučnih saradnika na individualnoj i timskoj obradi više tema magistralnog značaja iz perioda 1945-1984. godine. Nažalost, taj polet je bio kratkog vijeka. Slom socijalističkog poretka na evropskom kontinentu, značajne promjene političke karte Evrope i Azije, imperijalistička ekspanzija Zapada da pod zastavom borbe za demokratiju i ljudska prava nametne svijetu svoje totalno i totalitarno gospodarenje, raspad Jugoslavije na pet nezavisnih nacionalnih država i, napose, četverogodišnji ratni požar do istrebljenja na bosanskohercegovačkom prostoru izazvali su duboke društvene, političke, ekonomske i socijalne poremećaje i promjene. To je imalo za posljedicu skoro potpuno zamiranje naučnoistraživačkog rada na osvjetljavanju razvitka Bosne i Hercegovine između 1945. i 1991. godine. Na istraživanju i proučavanju tog razdoblja trenutno rade samo tri naučna saradnika u Institutu za istoriju u Sarajevu, i to jedan naučni savjetnik i dva doktoranta. Gornji podatak je upozoravajući i obeshrabrujući.

Različiti su uzroci zbog čega je izostala bogatija žetva istorijske literature i što se moralo dugo čekati na pojavu vrednijih istoriografskih ostvarenja. Veći zamah istorijske naučne misli o najnovijem dobu sputavali su skučenost slobode stvaralaštva, zahtjev vremenske distance pri obradi određene tematike, nesređenost arhivske građe, nedostupnost istraživačima mnogih značajnih arhivskih fondova i deficitarnost u naučnom kadru. Više od drugog, naučne

radnike su odbijali da se kontinuirano i predano posvete izučavanju savremene istorije Bosne i Hercegovine, zahtjevi političkog i državnog autoriteta vlasti za ideološko-političkom angažovanošću historiografije u službi pragmatičkih potreba aktuelne vlasti. Kada se to zna, dobija na značenju zapažanje poznatog historičara Nedima Šarca da duhovna klima, vladajuća ideologija, dominantna politika i "formirana vannaučna historijska svijest u sredini i vremenu u kome živi i radi historičar bitno utiču na njegovo shvatanje i interpretaciju sadržaja zbivanja koje proučava"¹. Prihvatiti patronat, tutorstvo i arbitražu politike značilo bi, nema sumnje, gubitak autonomije i integriteta naučnih stvaralaca i kompromitovanje historijske nauke. Zvanični atak na slobodu misli, više stvarni nego nominalni, iznjedrio je nedonošće autocenzuru i apologetiku, fatalne po napredak historiografije. Da bi izbjegli tim zamkama i opasnostima, profesionalni historičari su se okretali osvjetljavanju dalje prošlosti. Takvo ponašanje je objašnjavano i opravdavano egzaktnom potrebom vremenske distance prema društvenim zbivanjima i procesima koji su predmet naučne pažnje.

Položaj, stanje i rasprostranjene sumnje u egzaktnost historiografije o socijalističkom razdoblju Jugoslavije, pa i Bosne i Hercegovine, nalažu da se ukratko osvrnemo na pitanje mjesta i uloge teorije vremenske distance u historijskom izučavanju. Za većinu historičara nije bila naučno sporna teorija vremenske distance u pogledu egzaktne obrade određene problematike. Od historičara prvi je Miroslav Đorđević osporio to gledište kao konzervativno, nazadno i kontraproduktivno. Prema njemu, teorija vremenske distance je klasno i ideološki determinisana interesima ekonomski, politički i duhovno vodećeg stratuma građanskog društva². Shodno tome, ta teorija i praksa su, tvrdi se, pogubne po napredak historijske nauke i niukom slučaju ne mogu biti "razlog zapostavljanja izučavanja savremenih društvenih i ekonomskih odnosa i tokova"³. Iako izloženi pogledi Miroslava Đorđevića imaju izrazito klasnu i ideološko-političku konotaciju, značajno je da je otvorio toliko potrebnu raspravu o suštinskim pitanjima perspektive historiografije. Vodeći historičar socijalističkog perioda Branko Petranović je eksplicitan u mišljenju i ocjeni da postoji društvena i naučna potreba i mogućnost, bez obzira na ograničenja i objektivne teškoće, proučavanja završenih događaja i izvjesnih društvenih procesa nezavisno od bliskosti zbivanja⁴. Ipak su kod B. Petranovića ostale izvjesne dileme u pitanju da li je savremenost zaista stekla naučnu legitimnost.

- 1 Nedim Šarac, *Osvrt na probleme politizacije historijske nauke*. -u: Opredjeljenja, Časopis za teoriju i praksu socijalističkog samoupravnog društva, Izdavač: Marksistički studijski centar CK SKBiH "Veljko Vlahović", Sarajevo, XVII, 1, 1986, str. 81.
- 2 Dr. Miroslav Đorđević, *Savremeni problemi istorijske nauke*, Beograd, 1959, str. 7 i 32.
- 3 Dr. Miroslav Đorđević, n.d., str. 6,7 i 32.
- 4 Branko Petranović, *O nekim problemima obrade istorije FNRJ*. -u: Jugoslovenski historijski časopis, Organ Saveza historijskih društava Jugoslavije, Beograd, 1, 1962, str. 70.

Tako 1970. godine iznosi mišljenje da su predmet istorijske nauke "završeni i neponovljivi događaji". Po tom kriterijumu, savremenim procesima i događajima pripada istoriji. Teškoće nastaju zbog prožimanja i preplitanja sadašnjih i bivših događaja", ukazuje se u raspravi *Savremena istorija i njeni problemi*⁵. Krugu malobrojnih istoričara pobornika izučavanja najnovije istorije pripadala je, takođe, Mirjana Gross, gorljivi zagovornik strukturalne istorije. Za Gross je predstavljalo bitan uslov da historiografija tradicionalnog profila prebrodi duboku krizu u kojoj se nalazi usljed zaokupljenosti isključivo prošlošću i utvrđivanjem neponovljivih istorijskih činjenica, i izraste u modernu naučnu disciplinu sposobnu za proučavanje društvenih procesa⁶. Politolog Dušan Bilandžić načelno nije osporavao *raison d'être* teoriji vremenske distance. Iz pragmatičkih razloga opredijelio se za egzaktni prikaz "najnovijih događaja i šireg društvenog života" Jugoslavije "do zadnjeg dana"⁷.

Tradicionalno stanovište da istoričari mogu suvereno istraživati i osvjetljavati samo prošle događaje i završene društvene procese nije smetalo Peru Morači, Branku Petranoviću, Stanislavu Stojanoviću, Dušanu Bilandžiću, Čedomiru Štrbcu, Kasimu Trnki i drugim istraživačima da se posvete izučavanju socijalističkog perioda istorije Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Njihova sintetička djela vremenski sežu do 1984-1988. godine. U tom pogledu slijede primjer pravne, ekonomske, sociološke, politikološke, demografske i filozofske naučne misli, koje ne opterećuje hipoteka vremenske distance da suvereno raspravljaju o aktuelnim pitanjima, problemima i tokovima društvenog, političkog i ekonomskog života savremenog doba. Na taj način se istorijskoj nauci namjenjuje angažovana stvaralačka i društvena uloga. S druge strane, neuvažavanje naučne valjanosti vremenske distance sadrži u sebi realan rizik da istraživački napori dožive stvaralački brodolom. Uočljivo je da pojedini strani istoričari prošlost Bosne i Hercegovine, Jugoslavije i njihovih naroda tumače u svijetlu bližih i dugoročnih ekspanzionističkih interesa i ciljeva sopstvene zemlje. Perspektivu historiografije ne manje zamagljuje tendencija njene politizacije i komercijalizacije.

Od daleke 1963. godine, kada se pojavila prva opsežnija i zaokruženija istorijska studija⁸, do naših dana napisano i štampano je 21 istoriografsko i istoriografsko-politikološko djelo u vidu informativno-faktografske rekonstruk-

5 Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd, 1984, str. 15.

6 Mirjana Gross, *Diskusija /na naučnom savjetovanju o temi Pitanje teorije i metoda u istraživanju istorije/*, -u: *Istorijski glasnik*, Časopis Društva istoričara SR Srbije, Beograd, 1-2, 1978, str. 82; Mirjana Gross, *Dva nespojiva svijeta*, -u: *Prilozi*, Časopis Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, XVI, 17, 1980, str. 309-310.

7 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Zagreb, 1978, str. 1.

8 *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963.

cije, pregleda, monografija i sinteza, i mnoštvo članaka, rasprava i priloga sa savremenom socijalističkom tematikom. U najvećem broju tih radova nalaze se veoma oskudni podaci o Bosni i Hercegovini, za razliku od ostalih, koji tretiraju užu ili širu problematiku bosanskohercegovačke istorije od 1945. do 1984. godine. S obzirom da su međunarodni odnosi neposredno i posredno uplivali na unutrašnje prilike i spoljnu politiku Jugoslavije i na društveni položaj i socijalnu situaciju seljaštva u cijeloj zemlji, smatrali smo uputnim da našim pregledom obuhvatimo i knjigu *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*, čiji su autori Branko Petranović, Čedomir Štrbac i Stanislav Stojanović. Od 21 tretiranog djela, čitavih 15 knjiga ima opštejugoslovenski karakter, svega 3 monografije i 2 sinteze odnose se isključivo na Bosnu i Hercegovinu i 1 monografija obraduje pitanje agrarne reforme i kolonizacije u Hrvatskoj 1945-1948. godine. Karakteristično je da broj sintetičkih djela za tri puta nadmašuje analitičke monografske studije. U konkretnom slučaju nije ispunjen temeljni uslov istorijske metodologije da sintezi prethode analize. To je, pored ostalog, uslovalo krupne nedostatke sintetičkih ostvarenja. Obradom pojedinih momenata i pitanja iz rane faze socijalizma u Bosni i Hercegovini bavi se više članaka i priloga, čiji su autori Vera Kržišnik-Bukić, Drago Borovčanin, Budimir Miličić, Senija Penava-Milišić, Vera Kac, Slobodan Kristić, Tihomir Klarić i Husnija Kamberović. Rezultati većine tih radova ugrađeni su u sintetičke i monografske studije.

Predmet naše analize je 21 temeljno istorioografsko djelo. Od toga je 7 studija produkt timskog rada. Prikazom bitnih odlika istorijske literature za period 1945-1956. godine obuhvaćene su sljedeće studije:

I. SINTETIČKA DJELA

1. /Kolektiv autora/, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963.
2. Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd, 1964.
3. Pero Morača, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije (kratak pregled)*, Beograd, 1966.
4. /Kolektiv autora/, *25 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1968.
5. Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969.
6. Branko Petranović, Čedomir Štrbac i Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*, Beograd, 1973.
7. Branko Petranović i Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Opšti deo, Knjiga prva, Beograd, 1977.

8. Pero Morača, Dušan Bilandžić i Stanislav Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije (kratak pregled)*, Beograd, 1977.
9. Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Zagreb, 1978; II izdanje, Zagreb, 1979.
10. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980.
11. /Kolektiv autora/, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985.
12. Dušan Bilandžić, *Historija socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi 1918-1985*, III dopunjeno izdanje, Zagreb, 1985.
13. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Beograd, 1988.
14. /Drago Borovčanin, Stanko Perazić, Kasim Trnka/, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knjiga 2, Sarajevo, 1990.
15. Miodrag Zečević, *Jugoslavija 1918-1992, Južnoslovenski državni san i java*, Beograd, 1994.
16. Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu - Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000.

II. MONOGRAFSKE STUDIJE

1. Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad, 1984.
2. Vera Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948, Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom socijalizmu*, Banjaluka, 1988.
3. Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948*, Zagreb, 1990.
4. Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo, 1991.
5. Dr. Miloš Hamović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd, 1994.

Naučna riječ je skoro svaku citiranu knjigu neposredno po publikovanju predstavila naučnoj i široj javnosti posredstvom časopisa, štampe i javnih tribina. Ti prikazi i osvrti su, po pravilu, pisani u afirmativnom duhu sa prevashodno informativnom namjenom za potencijalne korisnike. Obično uzgredne primjedbe odnose se na pitanja i tematske oblasti koji u naslovljenim djelima nisu dobili adekvatan tretman ili su potpuno prenebregnuti, i samo djelimično na praznine u korišćenju izvornoj građi i literaturi. Konsultovani prikazi objavljeni su u uglednim istorijskim časopisima sa mjestom izlaženja u

Beogradu, Zagreb, Sarajevu, Ljubljani, Titogradu i Skoplju⁹. Rijetke su stručne analize pojedinih istoriografskih djela, koje unekoliko narušavaju jednoličnost i duhovno sivilo konvencionalne i samo pro forma istorijske kritike. U tu kategoriju spada uspješna kritička ocjena Sava Pešića o knjizi Dušana Bilandžića, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*¹⁰. Pešić je s pravom ukazao da su osnovne, mada ne i jedine, slabosti navedene knjige: uska i jednostrana izvorna podloga, opterećenost teksta opširnim citatima iz dokumenata partijske provenijencije, deskriptivnost izraza, prisustvo publicističkog načina tretiranja date problematike i potpuno izostajanje obrade školstva, nauke, kulture, zdravstva i socijalne politike¹¹. Uz sve to Pešić smatra da Bilandžićeva studija najpotpunije osvjetljava istorijski razvitak socijalističke Jugoslavije¹². Po kvalitetu se još ističu prikazi koje je napisao Zlatko Čepo o knjizi Dušana Bilandžića, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* i sintetičkom djelu Branka Petranovića, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*¹³. Najveću pažnju pobudila je pojava 1963. godine *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije*, o kome su istoričari vodili plodotvorne šire

9 *Časopis za suvremenu povijest*, Glasilo Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, I, 1-2, 1969, str. 226; Ibidem, X, 2 (27), 1978, str. 99-104; Ibidem, XI, 1 (29), 1979, str. 131-136; Ibidem, XIII, 2 (36), 1981, str. 157-163; *Glasnik*, Časopis Instituta za nacionalna istorija, Skopje, XXV, 1, 1981, str. 316; *Istorijski glasnik*, Beograd, 1-2, 1979, str. 179-180; Ibidem, 1-2, 1981, str. 183-184; *Istorijski zapisi*, Organ Istorijskog društva Crne Gore i Društva istoričara Crne Gore, Titograd, Godina XXIII, Knjiga XXVII, Sveska 3-4, 1970, str. 415; *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 2, 1964, str. 151; Ibidem, 3, 1964, str. 147; Ibidem, 2, 1965, str. 121-123; Ibidem, 3-4, 1979, str. 192-199; *Nastava povijesti*, Časopis Saveza društava historičara Jugoslavije, Zagreb, 3, 1986, str. 121-122; *Prilozi*, Sarajevo, I, 1, 1965, str. 359-360; Ibidem, XIV, 14-15, 1978, str. 610-620; Ibidem, XV, 16, 1979, str. 321-327; Ibidem, XVII, 18, 1981, str. 352-357; Ibidem, XXIV, 25/26, 1990, str. 369-371; *Putovi revolucije*, Časopis Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, II, 3-4, 1964, str. 28-29; Ibidem, IV, 6, 1966, str. 237-238; *Radovi*, Časopis Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb, 24, 1991, str. 275-277; *Zgodovinski časopis*, Glasilo Zgodovinskoga društva za Slovenijo, Ljubljana, Letnik 43, Leto 1989, Številka 3, str. 465-467. Autori konsultovanih prikaza i osvrtu su: Dušan Bilandžić, Milica Bodrožić, Drago Borovčanin, Zlatko Čepo, Venceslav Glišić, Vera Kac, Žarko Lazarević, Marijan Maticka, Hrvoje Matković, Franko Mirošević, Olivera Milosavljević, Savo Pešić, Branko Petranović, Jelena Popov, Enver Redžić i Slobodan Žarić.

10 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb, 1978. - u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 3-4, 1979, str. 192-199 (autor prikaza Savo Pešić).

11 Ibidem, str. 192, 193, 196-199.

12 Ibidem, str. 192.

13 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, *Glavni procesi*, Zagreb, 1978, - u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, X, 1 (29), 1979, str. 131-136 (autor prikaza Zlatko Čepo); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, str. 648. - u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XIII, 2 (36), 1981, str. 157-163 (autor prikaza Zlatko Čepo).

rasprave¹⁴. Tada je srž problema metodološkog pristupa istraživanju i proučavanju socijalističkog razdoblja Jugoslavije sagledao dublje od drugih Enver Redžić. Redžić je ukazao na bitnu činjenicu da su za društveno biće komunističke političke formacije kao apsolutnog hegemonu vlasti vezani strategija, taktika i impresivni rezultati društvenog i privrednog razvitka zemlje, ali i društvene deformacije, negativnosti, potresi, poremećaji i krize, posmatrani u kontekstu datih unutrašnjih i međunarodnih prilika¹⁵. Međutim, niko od historičara se nije usudio da u kritici prekorači prag načelnosti i ponudi sopstveno tumačenje ključnih pitanja istorije Jugoslavije i Bosne i Hercegovine poslije Drugog svjetskog rata, različito od javnih stavova i ocjena oficijelne politike.

Djeluje neuobičajeno i anahrono da u najvećem broju historiografskih studija nedostaje toliko nužno vrednovanje korišćene literature u funkciji tema koje se obrađuju. Osvrti na konsultovanu literaturu se, uglavnom, ograničavaju na uopštene konstatacije i ponegdje navođenje samo naslova pojedinih naučnih djela. Stiče se utisak da pisci historiografskih radova nisu osobito cijenili tekovine naučne misli svojih prethodnika, kazujući svaki vlastitu verziju istorijske i egzaktne istine. To govori o dubokoj krizi istorijske kritike za socijalističko razdoblje. Preglednije i sadržajije su informacije o stanju, strukturi i vrijednosti dostupnih korišćenih izvora, iako su i tu uočljive znatne praznine. Fije svega nedostaju kritičke ocjene o osobenostima, značaju i nedostacima određenih vrsta izvora. Neke studije, štaviše, nisu snabdjevene ni naučnim aparatom, pregledom izvorne građe i bibliografijom korišćene literature. Te manjkavosti historiografske produkcije umanjuju njenu naučnu i upotrebnu vrijednost.

Prvi pokušaj opšte valorizacije istorijske literature za period 1945-1978. godine učinio je Slobodan Kristić prije oko dvije decenije¹⁶. Njegov informativni pregled nije potpun samim tim što ne obuhvata šest historiografskih i historiografsko-politikoloških djela publikovanih do 1980. godine. Niz nadahnuto i znanlački napisanih teoretskih rasprava o metodologiji istraživanja i proučavanja

¹⁴ Dušan Bilandžić, *Socijalistički društveno-ekonomski odnosi u "Pregledu istorije SKJ" (1945-1958)*. - u: Putovi revolucije, Zagreb, II, 3-4, 1964. str. 28-29; Dževad Juzbašić, *Savjetovanje historičara Bosne i Hercegovine o Pregledu istorije SKJ*. - u: Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 2, 1964, str. 151; Petar Milosavljević, *Beogradska diskusija o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*. - u: Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 3, 1964, str. 147; Enver Redžić, *Nekoliko napomena o Pregledu istorije SKJ*. - u: Prilozi, Sarajevo, I, 1, 1965. str. 359-360; Ivan Jelić, *Diskusija o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije, u Titogradu*. - u: Putovi revolucije, Zagreb, IV, 6, 1966, str. 237-238.

¹⁵ Enver Redžić, n. č., str. 359-360.

¹⁶ Slobodan Kristić, *Osvrt na izvore i literaturu za izučavanje društveno-ekonomskih promjena u Bosni i Hercegovini 1945-1950*. - u: Prilozi, Sarajevo, XIV, 14-15, 1978, str. 427-440; Slobodan Kristić, *Istoriografija o poslijeratnom razvitku Bosne i Hercegovine*. - u: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982.)*, Sarajevo, 11. i 12. II, 1982., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga LXV, Odjeljenjadrustvenih nauka, Knjiga 112, Sarajevo, 1983, str. 115-119.

istorije socijalističke Jugoslavije i stanju i problemima jugoslovenske historiografije najnovijeg perioda nastalo je iz pera Branka Petranovića, koje su sabrane i objavljene kao zasebna knjiga pod naslovom *Istoriografija i revolucija*¹⁷ Naučni skup informativnog karaktera o temi Metodologija i znanstvenoistraživački problemi historije SFRJ poslije 1945. godine, održan u Zagrebu 6. i 7. decembra 1984. godine, iako je ostao na nivou opštih opservacija, naznačio je osnovne probleme i moguće pristupe izučavanju socijalističke epohe Jugoslavije¹⁸. Indikativna je ocjena Branka Petranovića iz 1980. godine da "istoriografija o socijalističkoj Jugoslaviji praktično ne postoji"¹⁹. Kasnije se stanje u tom pogledu znatno promijenilo u kvantitativnom i kvalitativnom smislu. Između 1985. i 2000. godine objavljeno je 10 istoriografskih djela, od čega 6 sinteza i 4 monografije.

Nepovoljno stanje istorijske kritike u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji za razdoblje poslije Drugog svjetskog rata opredijelilo nas je da u sažetom obliku izvršimo analizu karaktera i naučnog dometa najvažnijih istoriografskih radova nastalih u vremenu od 1963. do 2000. godine, u kojima se, uz ostalo, tretira i problematika bosanskohercegovačkog sela i šire u periodu 1945-1956. godine. Prije 1963. godine nije publikovana nijedna opsežnija i značajnija istoriografska studija koja se odnosi na ranu fazu socijalizma. Činio nam se kao najprikladniji postupak da sumarno izložimo i ukažemo na glavne odlike sintetičkih djela opštejugoslovenskog karaktera. Karakter našeg rada nametnuo je potrebu da damo nešto podrobniju analizu *Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine* (knjiga 2), knjige Husnije Kamberovića: *Prema modernom društvu-Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, i svake ponaosob monografske studije.

Istoriografija o socijalističkom razdoblju Jugoslavije i Bosne i Hercegovine nalazila se u stalnom postupnom usponu po krugu obuhvaćenih tema, vremenskom rasponu, strukturi i interpretaciji korišćenih izvora i literature, sadržajnosti, sklopu i svježini misli i naučnim dostignućima. Opšti napredak nisu mogla pomutiti neizbježna izvjesna odstupanja od priznatih naučnih standarda. U sklopu sintetičke literature nalaze se i istoriografsko-politološka ostvarenja, kojima pripadaju: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*; *25 godina socijalističke Jugoslavije*; Dr Branko Petranović, mr Čedomir Štrbac i dr Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*; Pero Morača, Dušan Bilandžić i Stanislav Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije (kratak pregled)*; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Važno je napomenuti da kod sintetičkih djela dominira politička istorija.

17 Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd, 1984.

18 *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 17 (1), 1, 1985, str. 1-98.

19 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, str. 10.

Činjenična građa, saznanja, tumačenja i ocjene u sintetičkim studijama crpljeni su iz publikovanih primarnih izvora političkog, ekonomskog, statističkog i normativnog karaktera raznorodne provenijencije i nejednake vrijednosti, ustavnih dokumenata FNRJ, štampe i, u upadljivo manjoj mjeri, iz arhivskog rizničkog blaga. Arhivska građa, zapravo, predstavlja pravi majdan najraznovrsnijih podataka neizmjerljive vrijednosti, kakve ne sadrže objavljeni izvorni materijali. Neki autori su, poput Dušana Bilandžića, sasvim prenebregnuli fundamentalna arhivska istraživanja i proučavanja veoma obimne i po rezultatima značajne istorijske i srodne literature. Bez te podloge i dimenzije ne može se zamisliti solidno naučno djelo. Pisci pojedinih knjiga su dosta široko koristili kao izvor objavljene govore, intervjuje, članke, rasprave, referate, ekspozee, publicističke spise, teoretske radove i memoarska kazivanja glavnih aktera društvenog i državnog života, poimenice Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča, Moše Pijade, Aleksandra Rankovića, Milovana Đilasa, Milentija Popovića, Veljka Vlahovića, Svetozara Vukmanovića-Tempa, Vladimira Bakarića, Hasana Brkića, Vlajka Begovića, Mijalka Todorovića, Lea Matesa i Ivana Ribara²⁰. Prema ovoj vrsti izvora nije se uvijek imao kritički odnos. Po obimu i raznovrsnosti korišćenih izvora i stručne literature, metodološkom postupku, unutrašnjoj skladnosti, sadržajnosti, jezgrovitosti izraza, naučnoj terminologiji, odmjerjenosti i izbalansiranosti ocjena, sudova i zaključaka i misaonosti naučno djelo Branka Petranovića daleko nadmašuje ostala istoriografska ostvarenja, bez obzira na osjetne praznine, uopštenost, svupoparnost i protivurječnost nekih piščevih tumačenja i ocjena.

U sintetičkim djelima su date analize i tumačenja bitnih obilježja i geneze partijsko-državne strategije, taktike, metoda i sredstava društvenog, političkog, državnopravnog i ekonomskog razvitka Jugoslavije i markirani, rekonstruisani, osvjetljeni i u određenoj mjeri teoretski osmišljeni najvažnije pojave, zbivanja i procesi unutrašnjeg života zemlje. Pretenzije autora tih studija nisu bile da predoče totalnu istoriju Jugoslavije. Korak naprijed u tom pravcu učinio je Dušan Bilandžić svojom knjigom *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, u kojoj se na zanimljiv način baca više svjetla na ekonomske i socijalne prilike u Jugoslaviji poslije oslobođenja 1945. godine. Pisci studija su potpunije i uspjelije od drugog prikazali posljedice ogromnih ljudskih gubitaka u Drugom svjetskom ratu i strahovitih ratnih razaranja proizvodnih snaga, obnovu i normalizovanje privrednih tokova uz maksimalno angažovanje raspoloživih nacionalnih, ljudskih i materijalnih potencijala i izvjesnu međunarodnu solidarnost, uređenje društveno-ekonomskih odnosa na socijalističkim

20 /Kolektiv autora/, *25 godina socijalističke Jugoslavije*; Dr. Branko Petranović, mr. Čedomir Štrabac i dr. Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, I, II i III izdanje, Zagreb, 1978, 1979, 1985.

osnovama, podruštvljavanje praktično sveukupne neagrарne privrede, djelimično poljoprivrede i u cjelini prosvjete, nauke, kulture i zdravstva, stvaranje preferiranog socijalističkog državnog i zadružnog sektora i očuvanje u znatno smanjenom obimu od strane države diskriminisane privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju uglavnom na selu. Valja naglasiti da su solidno i pregledno osvijetljeni državna, ekonomska i socijalna politika inspirisana ciljevima privrednog i kulturnog preobražaja i preporoda zemlje, sistem planske, centralizovane, dirigovane i netržišne privrede i uspješno izvođenje industrijske revolucije u nepovoljnim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima u kojima se nalazila Jugoslavija do 1956. godine. Može se reći da su kompleksno obrađeni izgradnja, profil i mijene kroz koje je prolazio ustavnopravni poredak, politički sistem i život, mjesto i uloga KPJ-SKJ u društvu i državi kao apsolutnog hegemonа vlasti, ostvarenje personalne unije između političke i državne vlasti, mukotrpan put transformacije etastičkog u samoupravni demokratski model socijalizma, odvajanje institucionalizovane religije od države i škole i otpor duhovnih i svjetovnih snaga izvođenju društvenih i ekonomskih promjena u duhu komunističkih ideala, u čemu se isticala moćna Katolička crkva, bespomoćne nakratko obnovljene predratne građanske političke stranke i politička emigracija. Tumačenja mjesta i uloge klasnog, nacionalnog i internacionalnog faktora i funkcije države u višenacionalnoj jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici ne izlaze iz okvira zvaničnih postavki i politike. Ista ocjena ваži за tretiranje motiva, racionalnosti i rezultata pretvaranja Jugoslavije u eksperimentalnu alhemičарsku radionicu за iznalaženje uzornog i univerzalnog koncepta uređenja društva, države, političkog sistema, nacionalnih odnosa i privrednog poretka. Bezmalo u svim navedenim djelima, kao i u Istoriji Saveza komunista Bosne i Hercegovine (knjiga 2), glorifikuje se jugoslovenski model samoupravnog socijalizma, u kome se želi vidjeti idealan i univerzalan projekt i obrazac за izgradnju modernog demokratskog i privredno naprednog društva i države i najpotpuniji izraz nacionalne ravnopravnosti, suvereniteta narodâ, emancipacije čovjeka, socijalne pravde i ekonomske i pravne sigurnosti građana. Nedostajalo je naučničke hrabrosti да se pronikne u suštinu, smisao i životvornost ideologije i politike socijalističkog samoupravnog poretka, izvrši njihova demitologizacija i demistifikacija i egzaktno svede istorijski bilans njihovog krajnjeg učinka, koje su doživjele potpun istorijski neuspjeh. Ta ideologija i politika su predstavljale plodno tlo за bujanje i eskalaciju nacionalnih, vjerskih i lokalnih egoizama i destrukcija i dovele su, zajedno sa negativnim nasljeđem prošlosti, до totalne dezintegracije, rastrojstva i sumraka socijalizma i Jugoslavije. Od istoričara je jedino Miodrag Zečević pokušao да post festum identifikuje osnovne uzroke kraha socijalističkog poretka i raspada Jugoslavije²¹. Na glavne ideologe, kreatore, zatočnike, animatore i aktere

21 Miodrag Zečević, n.d., str. 186-190, 246, 247, 255-260 i 286-288.

društvenog, političkog, ustavnopravnog i privrednog sistema socijalističke Jugoslavije, čije su temeljne vrijednosti bile defektne, nije pala ni sjenka naučne sumnje da snose punu istorijsku odgovornost za učinjene strateške promašaje i dalekosežne posljedice koje su iz toga proistekle. Izvan vidokruga istoričara ostala je kardinalna činjenica da vladajući komunistički stratum nije bio dorastao istorijskom zadatku da u korijenu sasiječe uzroke naslijeđenih suprotnosti vjerskih i nacionalnih interesa, ciljeva i stremljenja kao glavnog izvora i žarišta hronične krize jugoslovenske društvene i državne zajednice i da izgradi moderno, napredno, perspektivno i stabilno društvo i državu. Revolucionarna vlast se zaplela u klupko društvenih problema i protivurječnosti. Objektivne i subjektivne unutrašnje i spoljne okolnosti učinile su da se komunistička vladajuća i upravljачka elita od zatočnika komunističkih ideala i garanta tekovina socijalističke revolucije, vremenom izrodi u baštinika građanske ideologije i politike i izvršioca političkog testamenta vojnički i politički poraženih, razvlašćenih i razbaštinjenih nacionalnih buržoazija i vjerskih organizacija za restauraciju kapitalizma i stvaranje nezavisnih nacionalnih država na ruševinama Jugoslavije. Sve to je bilo više nego izvjesno u vrijeme kada su nastala glavna sintetička i monografska istorioografska djela. Autori, vjerovatno, nisu smatrali uputnim da o tako osjetljivom pitanju javno izriču egzaktni sud.

Najbolje stranice sintetičkih studija čine, besumnje, temeljite i produbljene analize i upečatljivi prikazi konfliktnih međunarodnih odnosa, hladnoratovske blokovske podjela svijeta na ideološkoj i konkurentskoj osnovi za planetarnu prevlast, pojave i značaja progresivnog pokreta nesvrstanosti, međunarodnog položaja Jugoslavije, raskola u komunističkom pokretu i socijalističkom bloku ubrzo nakon završetka Drugog svjetskog rata i izloženosti Jugoslavije političkim i ekonomskim pritiscima i vojnim prijetnjama najprije kapitalističkog Zapada i od 1948. godine socijalističkog Istoka.

Suprotno tome, uočljivo je odsustvo obrade privrede, urbanizacije zemlje, školstva, kulture, zdravstva, demografskih karakteristika Jugoslavije, položaja vjerskih organizacija i djelatnosti političke emigracije. Uz to je potpuno zanemareno naučno osvjetljavanje osobnosti društvenog, političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvitka i položaja pojedinih republika, naroda i socijalnih grupacija. Bez tih komponenti istorijska slika Jugoslavije ne može biti potpuna. Istoriografija o socijalističkoj epohi Jugoslavije i Bosne i Hercegovine se dobrim dijelom podanički slijepo stavila u službu aktuelne vlasti, ugađajući njenim zahtjevima, ukusu i ćudima i afirmišući njenu politiku, zablude, strateške promašaje, istine, poluistine, obmane i impresivne uspjehe. Pri tome su autori takvih radova bezuspješno nastojali da ideološko-političku angažovanost i ostale nedostatke svojih sintetičkih djela kamufliraju pseudokritikom sa pozicija oficijelne vlasti sudbonosnih društvenih promašaja,

negativnosti i deformacija i, neizostavno, istaknutih političkih disidenata i opozicionih desničarskih i demokratskih snaga i pokreta.

Za proučavanje istorije bosanskohercegovačkog sela 1945-1956. godine nesumnjiv značaj, ipak, imaju predočene istorijske sinteze opštejugoslovenskog obilježja, samim tim što manje-više daju bitne odlike vladajuće ideologije i socijalističkog poretka i opštu sliku društvenih, političkih i ekonomskih tokova u Jugoslaviji toga vremena. U tim okvirima se odvijao život, preobražaj i dramatična istorija ruralne sredine, ukliještene u procjep između istorijski nataloženog i nagomilanog negativnog ekonomskog, socijalnog, duhovnog, kulturnog i civilizacijskog nasljeđa minulih epoha, s jedne strane, i komunističke vizije i određenja socijalističke perspektive, s druge strane. Izvjesno je da će sveobuhvatnija i temeljitija istraživanja i proučavanja bogate izvorne građe i novi pristupi obradi istorije socijalističkog razdoblja Jugoslavije i Bosne i Hercegovine dovesti do prevazilaženja dosadašnjih rezultata istorijske nauke na tom planu. Do toga je dijelom već došlo pojavom izvorno dobro fundiranih monografija o užim temama autorâ Nikole L. Gaćeše, Vere Kržišnik-Bukić i Marijana Maticke, kolektivnog djela Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine (knjiga 2) i sintetičkog pregleda Husnije Kamberovića.

Složena problematika agrara, seljaštva i sela u periodu 1945-1956. godine predstavljena je u sintetičkim djelima opštejugoslovenskog karaktera oskudno, uopšteno i pojednostavljeno. Najčešće se ostalo kod deskripcije i površne interpretacije ustavnih odredaba, najvažnijih zakonskih propisa i manjeg broja značajnijih dokumenata najviših instanci političke i državne vlasti, koji regulišu i tretiraju gornju materiju. Ponegdje su samo naznačena neka tipična obilježja ovog krupnog i zamršenog problema²². Karakter i namjena predočenih sintetičkih radova i odsustvo širih i studioznijih istraživanja i proučavanja izvorne građe i prethodnih monografskih obrada glavnih tema socijalističke epohe Jugoslavije usloveli su izostajanje sagledavanja kompleksne cjeline agrarne i seljačke problematike i njeno praćenje u razvojnom kontinuitetu. Umjesto toga, težište je stavljeno na opšte konstatacije i ocjene odraza izvršenog društvenog prevrata, izgradnje socijalizma i nazadne državne agrarne i seljačke politike na agrar, položaj seljaštva i zanemarljivo malo na sudbinu sela. Brojčani pokazatelji i drugi nezaobilazni podaci o tome neopravdano su potisnuti u pozadinu do potpunog ignorisanja. Otuda su samo u krupnim potezima ocrtani obnova seoskih naselja i infrastrukture poljoprivrede, državna briga za obezbjeđenje egzistencije socijalno ugroženog velikog dijela stanovništva, zavođenje sistema racionirane potrošnje i snabdijevanja, borba protiv špekulacije i privredne sabotáže, ukidanje predratnih zemljoradničkih dugova i masovno

22 Pero Morača, n.d., str. 193, 196, 197, 200, 2001, 214-216 i 229; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, str. 512; Miodrag Zečević, n.d., str. 146, 147, 149, 237, 238, 240 i 241.

korišćenje besplatne radne snage na otklanjanju ratnih posljedica i podizanju privredne snage zemlje. Na isti način su prikazani sprovođenje agrarnih reformi 1945-1948. i 1953-1956. godine, kolonizacija, proces nivelacije posjedovne i socijalne strukture sela, stvaranje državnog socijalističkog sektora sa ulogom da bude glavna poluga izgradnje socijalističkih produkcionih odnosa u oblasti agrara, uvođenje progresivnog poreza na dohodak seljaka kao ekonomsko-socijalna i politička mjera i nametanje seljaštvu teško podnošljive obaveze da državi prodaje po niskim cijenama zvanično precizno propisane i utvrđene viškove poljoprivrednih proizvoda iznad egzistencijalnog minimuma seljaka-proizvođača. Takođe su ukratko izloženi razvitak opšteg zemljoradničkog zadrugarstva kao jednog od važnih sredstava, kako se mislilo i vjerovalo, odgoja socijalističke svijesti i podizanja tehničke kulture seljaštva, privrednog preobražaja ruralne sredine i postavljanja poljoprivredne proizvodnje na moderne tehničko-tehnološke osnove, neuspjela socijalizacija i sovjetizacija sela, uključivanje privatnog poljoprivrednog sektora u plansku centralizovanu privredu i masovni seljački pasivni otpor protiv grubog izrabljivanja od strane države. Istorijska literatura daje tačnu ocjenu da je državna strategija društvenog, političkog, privrednog i socijalnog preobražaja i razrješavanja društvenih protivurječnosti ruralne sredine 1945-1956. godine počivala na klasnom i ideološko-političkom pristupu uređenja agrarnih odnosa, koja u tom dijelu nije bila saglasna sa vitalnim interesima seljaštva, napretkom sela i temeljnim državnim interesima.

Opšte prilike na selu u Jugoslaviji najbolje je prikazao Dušan Bilandžić. Prema njegovim istraživanjima, zapažanjima i tačnoj ocjeni država je 1945-1953. godine podvrgla višemilionsku seljačku masu grubom i bezobzirnomo izrabljivanju, praćenom širokom primjenom sredstava pritiska, prisile i represije da bi se skršio žilavi seljački pasivni otpor i ostvario postavljeni cilj²³. Izraz izvanredno teškog društvenog i socijalnog položaja seljaštva i besperspektivnosti života na selu bio je masovno migriranje seoskog življa u gradske, industrijske i rudarske centre, stalno ili sezonsko zapošljavanje u neagrarnoj privredi i širok pokret školovanja seljačkog podmlatka kako bi se izbavio iz siromaštva i zaostalosti. Koliko je stanje bilo kritično govori podatak da je početkom šeste decenije korišćenje mehaničke snage u jugoslovenskoj poljoprivredi iznosilo svega 5%, da 1946-1957. godine poljoprivredna proizvodnja nije uspjela dostići nivo desetogodišnjeg predratnog prosjeka i da se između 1945-1956. godine broj zaposlenih u državnom sektoru uvećao za blizu pet puta od 460.000 na 2.216.000 duša²⁴. Opštu sliku postojećih prilika upotpunjava podatak da se na kraju pete decenije jedva 15% bosanskohercegovačkog stanovništva

23 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Zagreb, 1978, str. 115, 128, 130, 131, 211, 233 i 234.

24 Ibidem, str. 232 i 234.

snabdijevalo vodom iz vodovodne mreže i da je u Bosni i Hercegovini od 1948. do 1961. godine smanjen udio seoske u ukupnoj populaciji za 22 posto²⁵. Treba istaći da se za jednu deceniju, ni pod najpovoljnijim uslovima, nije mogao izvesti željeni opšti preobražaj i preporod u svemu zaostale i geografski, ekonomski, vjerski, nacionalno i duhovno umnogome getoizirane seoske sredine.

Veliku prazninu u sintetičkim djelima predstavlja potpuno izostajanje obrade čitavog niza značajnih pitanja, pojava, komponenti i oblasti iz istorije agrara i seljaštva. Po strani naučnog interesovanja istoričara ostali su, prije svega, stanje poljoprivredne proizvodnje, državne mjere za unapređenje poljoprivrede, razvitak, organizacija, struktura i teritorijalizacija opšteg poljoprivrednog sektora, kućne radinosti, seoskih zanata i nižih, srednjih, viših i visokih poljoprivrednih škola, žive političke, kulturne i privredne veze između sela i grada, nivo tehničke kulture poljoprivrednih proizvođača i brojno stanje i profil stručnih kadrova u oblasti agrara. Istorioграфску obradu, takode, čekaju krupna i složena pitanja: posjedovna i socijalna struktura i izvori egzistencije seoskih domaćinstava, agrarna prenaseljenost, uzurpacije državnog i komunalnog zemljišta, državna poreska politika, društveni produkt, nacionalni dohodak, demografske karakteristike, porodični, vjerski i nacionalni odnosi, duhovni, kulturni i politički život, institucionalizovani odgoj socijalističke dogmatske svijesti i zdravstvene prilike ruralne sredine, radni uslovi, životne prilike i društveni standard seljaštva kao brojčano dominantne proizvođačke snage u zemlji i oblici seljačkog otpora protiv državnih stega i bezdušnog ekonomskog iscrpljivanja sela, koje je ugrožavalo čak i prostu reprodukciju poljoprivredne proizvodnje i uveliko otežavalo i usporavalo otklanjanje ratnih posljedica u oblasti agrara. Istorijскоj literaturi su nepoznate državne mjere opsežne arondacije i komasacije poljoprivrednih gazdinstava socijalističkog sektora na račun privatnog vlasništva i eksproprijacija zemljišta individualnih sopstvenika po odredbama Osnovnog zakona o eksproprijaciji iz 1947. godine za potrebe državne vlasti, uprave, privrede, školstva, kulture, zdravstva, socijalnih ustanova, naučnih institucija, Armije i regulacije gradova. Tim mjerama, relativno velikih razmjera, sprovedena je tiha eksproprijacija i osiromašavanje seljaštva i individualnih nepoljoprivrednih zemljovlasnika. Od istoričara, pored toga, niko nije ukazao na važnu činjenicu da bit agrarne reforme od 1953. godine nije bio poboljšanje položaja siromašnih seljaka, već isključivo uvećanje socijalističkog poljoprivrednog sektora, kome je dodijeljena cjelokupna eksproprijisana zemlja. U sintetičkim djelima nema ni pomena o društvenim, ekonomskim i socijalnim prilikama seljaštva i sudbini sela po pojedinim republikama, tipičnim regijama i nacionalnim zajednicama. Nužno je ukazati na činjenicu da je državna prosvjetna,

25 Budimir Miličić, *Pogled na društvene prilike sela u Bosni i Hercegovini 1945-1953. godine*. - u: Prilozi, Sarajevo, XXV, 27 (1991), 1994, str. 162 i 171.

kulturna, naučna i zdravstvena politika bila osvjedočeno demokratska, humanistička i preporodilačka i inspirisana opštenarodnim interesima i potrebama. Suprotno tome, država diktature proletarijata nije uopšte računala sa mogućnošću društvene i privredne revitalizacije sela na privatnovlasničkim produkcionim odnosima. Zato je njena strategija društvenog i privrednog razvitka Jugoslavije, zajedno sa nazadnom i u suštini antiseljačkom agrarnom politikom, osudila selo na opšte nazadovanje, depopulaciju i odumiranje, što se kosilo sa temeljnim državnim interesima. Pokazuje se nasušna potreba identifikacije i egzaktnog osvjetljavanja po porijeklu, vremenu nastanka i značaju nagomilanih uzroka totalne hronične krize ruralne sredine, sa preciznom naznakom koji su od njih akumulirani kroz dugo istorijsko razdoblje do sloma kapitalizma, a koje je reprodukovao socijalistički poredak.

Monografska studija Nikole L. Gaćeše, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948.* predstavlja, po izvornoj podlozi, bogatstvu sadržaja, iscrpnosti i rezultatima, visoko naučno ostvarenje. Pisac je kritički i znalčki apsolvirao naučne rezultate obimne i raznorodne literature od impresivnih 117 naslova djela i mnoštva članaka i priloga jugoslovenskih i stranih autora. Knjigu sačinjavaju tri međusobno zavisna dijela, i to period 1918-1941, 1941-1945. i 1945-1948. Iz konteksta poglavlja Agrarno-posedovni odnosi za vreme rata i socijalističke revolucije²⁶ očigledno je da KPJ u tom periodu nije imala definisan i razrađen program o poslijeratnom uređenju agrarnih odnosa i razrješavanju društvenih i socijalnih problema seljaštva kao glavne borbene, socijalne i ekonomske snage NOR-a i revolucije. Takav program bi neizbježno istakao u prvi plan klasnu borbu, izazvao neprijateljsko reagovanje zapadnih ratnih saveznika i ugrozio uspješan ishod socijalističke revolucije. To se najmanje željelo.

Obrada osnovne tematske oblasti obuhvata pitanja od ključnog značaja, kakva su ideološko-politička osnova, pravna regulativa, organizacione mjere, tok, rezultati, posljedice i značaj agrarne reforme i kolonizacije u Jugoslaviji. Opravdano se polazi od gledišta da je rješavanje gorućeg agrarnog i seljačkog pitanja nametala zatečena stvarnost zaostalog jugoslovenskog agrarnog društva i zahtjevi izvedenog društvenog prevrata. Uređenje agrarnih odnosa nagrađeno je bogatom pravnom regulativom, što je u studiji izloženo pregledno, ali nepotpuno i bez produbljene kritičke analize²⁷. Propušteno je da se konkretnije utvrde i objasne teoretske osnove, uzori i autentičnost prve socijalističke agrarne reforme.

Revolucionarna vlast, rukovođena političkim pobudama, nije imala jednak odnos u pitanju rješavanja društvenih i egzistencijalnih problema građana, koju

26 Nikola L. Gaćeša, n. d., str. 27-81.

27 Ibidem, str. 100-118.

pojavu poznaje i građansko društvo. Time se objašnjava da je podjela seljacima u trajno vlasništvo zemlje, kuća, poljoprivrednih objekata, stoke i sredstava za rad iz Zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije vršeno po kriterijumu ratnih zasluga i političke podobnosti agrarnih interesenata. Socijalni momenat je imao drugorazredni značaj. Ta izvanredna povlastica rezervisana je isključivo za siromašne seljake sa pedigreeom učesnika NOR-a i socijalističke revolucije, invalide oslobodilačkih ratova 1912-1918. i 1941-1945. godine žrtve fašističkog terora²⁸ Ni sami učesnici NOR-a i revolucije nisu uživali ista prava. Pravo prvenstva pri podjeli zemlje i kolonizaciji pripadalo je borcima partizanskih jedinica iz 1941, 1942. i 1943. godine. Pored toga su narodni heroji, porodice poginulih narodnih heroja, oficiri Jugoslovenske armije i kućne zadruge sa više od 12 članova, ukoliko su bili zemljioradnici, dobijali do 30% više zemlje nego ostali kolonisti²⁹. Na djelu je bio proces socijalnog raslojavanja revolucionarne strukture i rađanje povlašćenog i privilegovanog sloja. Zemljioradnici i drugi agrarni reflektanti lišeni biračkog prava zakonski su isključeni od mogućnosti da dobiju zemlju i budu kolonizirani³⁰. U praksi je, iako zakonom nije izričito predviđeno, daleko najveći dio socijalno ugrožene seljačke mase, zbog pripadnosti snagama kontrarevolucije i političke pasivnosti i ograničenosti slobodnog zemljišnog fonda, lišen prava da po osnovu agrarne reforme uveća svoja minijatura gazdinstva. Tako je agrarnim zakonodavstvom, protivno ustavnim odredbama, sankcionisana neravnopravnost građana. Naučna misao je, iz političkog oportunitizma, ćutke prelazila preko navedenih činjenica.

Nikola L. Gaćeša je, s obzirom na profil svog djela, posvetio srazmjerno dosta pažnje i prostora prikazu problematike agrarne reforme i kolonizacije u Bosni i Hercegovini 1945-1948. godine. Pri tome se ostalo na nivou rekonstrukcije i deskripcije, uz osjetne praznine. U Bosni i Hercegovini je, prema Gaćeši, pod udar agrarne reforme potpalo 18.479 poljoprivrednih gazdinstava sa ukupno 110.513 na eksproprisanog i konfiskovanog zemljišta³¹. Od toga je 25.106,8 ha ili 23% obradive zemlje podijeljeno na 11.666 mjesnih agrarnih interesenata i 1.620 unutrašnjih kolonista, naseljenih pretežno na području sjeverne Bosne³². Prezentirani brojevi pokazatelji se znatno razlikuju od podataka u drugim izvorima prvog reda. Tako se u informativnom glasilu predsjedništva Vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1951. godine navodi da je u Bosni i Hercegovini 1945-1948. godine pod udar agrarne reforme potpalo 17.285 poljoprivrednih gazdinstava sa 117.017 ha eksproprisanog i

28 Ibidem, str. 110, 113 i 114; *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, Broj 2/1946, str. 25.

29 Nikola L. Gaćeša., n.d., str. 115.

30 *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, Broj 2/1946, str. 23.

31 Nikola L. Gaćeša, n.d., str. 352 i 362.

32 Nikola L. Gaćeša, n.d., str. 253.

konfiskovanog zemljišta i da je iz Zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije ukupno podijeljeno 28.617 ha zemlje na 11.832 porodice mjesnih agrarnih interesenata i 1.342 porodice unutrašnjih kolonista³³. Prema Statističkom godišnjaku FNRJ za 1954. godinu, u Bosni i Hercegovini je bilo svega 11.260 porodica unutrašnjih kolonista³⁴. Razlika iznosi 11.194 poljoprivredna gazdinstva zahvaćena agrarnom reformom, 6.504 ha ekspropisanog i konfiskovanog zemljišta, 1166 porodica mjesnih agrarnih interesenata namirenih zemljom, 278 do 360 porodica unutrašnjih kolonista i 3.510,2 ha obradive zemlje podijeljene seljacima. Budućim istraživačima predstoji da utvrde koji su izvori vjerodostojni. Po brojčanoj snazi agrarnih objekata, Bosna i Hercegovina se umnogome razlikuje od ostalih jugoslovenskih zemalja³⁵, što je ostalo neobjašnjeno. Raspoloživi izvori čute koliki je bio pojedinačni broj i veličina oduzetog nepokretnog imetka pripadnika srpske, bošnjačke i hrvatske nacionalne zajednice i svake zasebnoje rske organizacije. Zvanična vlast je zazirala da operiše sa tako osjetljivim podacima. Pod mnogo povoljnijim uslovima izvršeno je naseljavanje 85.422 duša iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu, od kojih su 98% činili Srbi³⁶.

Najviše 25.453 domaćinstva agrarnih interesenata u Bosni i Hercegovini dobilo je izvjesnu površinu obradive zemlje. Iz toga proizilazi da su u tom pogledu zadovoljene kratkoročne osnovne potrebe samo 11% siromašnih seljaka od njihovog ukupnog broja uoči Drugog svjetskog rata. Sp rovedena agrarna reform a i kolonizacija objektivno nije mogla predstavljati pravo sredstvo za razrješenje problema agrarne prenaseljenosti i socijalne ngroženosti pretežnog dijela seljaštva i za unapređenje poljoprivrede. Izlaz se nalazio u deagrarizaciji, industrijalizaciji i urbanizaciji zemlje i postavljanju poljoprivredne proizvodnje na moderne tehničko-tehnološke osnove. Piscu se opravdano može prigovoriti zapostavljanje pikaza brojnog stanja kolonista po srezovima i regijama iz kojih su poticali, pitanja autokolonista i mirnodopske sudbine u ratu izbjeglih kolonista iz Vojvodine, sa Kosova i Metohije i iz lake edonije u matičnu Bosnu i Hercegovinu. Još veći propust je i što nije utvrđeno koliko je iz Bosne i Hercegovine nakon oslobođenja ukupno kolonizirano stanovnika u Vojvodinu. Gačešinu tvrdnju da je u Bosni i Hercegovini unutrašnja kolonizacija završena

33 *Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini*, Opšti podaci o političkom, privrednom, kulturnom i prosvjetnom životu, Knjiga I, Broj 3-4/1951, Sarajevo, 1951, str. 87 i 88.

34 *Službeni godišnjak FNRJ 1954*, Beograd, 1954, str. 115.

35 Nikola L. Gačeša, n. d., str. 362.

36 *Ibidem*, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945-1948. -u: Migracije i Bosna i Hercegovina* (Materijali s naučnog skupa *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godinc, Sarajevo, 1990, str. 403; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knjiga 2, Sarajevo, 1990, str. 21; Budimir Miličić, n.č., str. 165.

do kraja 1947, odnosno agrarna reforma 1948. godine³⁷, opovrgavaju dostupni izvori. Sumnje u tom pogledu otklanja rješenje Ministarstva poljoprivrede NR Bosne i Hercegovine od 1. juna 1948, kojim je odobrena kolonizacija 22 domaćinstva sa područja Kozare i Podkozare i Trebovljane u srezu Bosanska Gradiška.³⁸ Pouzdano se zna da agrarna reforma u ovoj Republici nije okončana sve do početka šeste decenije. U to nas uvjerava, pored drugog, podatak da je Sreska agrarna komisija Glamoč u toku 1950. godine održala 116 agrarnih rasprava i za 61 zemljišni posjed donijela pravosnažna rješenja o eksproprijaciji 1.809 ha zemljišta u korist Zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije³⁹.

Na osnovu studiozne analize i osmišljavanja obimne izvorne građe i literature, Gaćeša suvereno pokazuje da je agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji izazvala krupne i duboke društvene, ekonomske, socijalne i demografske promjene i poremećaje jednako na selu i u cijeloj zemlji. Ispoljavali su se u vidu konačnog konstituisanja slobodnog seljačkog posjeda, nivelacije imovinskih prilika seljakâ sa svim negativnim posljedicama, učvršćenja apsolutne brojčane dominacije individualnih sitnoparcelnih poljoprivrednih gazdinstava nesposobnih za proširenu reprodukciju, stvaranja državnog i zadružnog sektora kao protuteže privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, stagnacije poljoprivredne proizvodnje i znatnih promjena u nacionalnoj i socijalnoj strukturi jugoslovenskih zemalja⁴⁰. Poseban društveni, državni i nacionalni značaj imalo je znatno uvećanje slovenskog etničkog elementa u Vojvodini, čime su obeshrabrene, ali ne i ugašene, teritorijalne pretenzije Mađarske i Rumunije prema susjednom području Jugoslavije.

Prva istoriografska monografska studija iz oblasti socijalne istorije bosanskohercegovačkog sela socijalističke epohe predstavlja doktorska disertacija Vere Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948*, sa podnaslovom *Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom socijalizmu*⁴¹. Naučna misao Vere Kržišnik-Bukić stoji pod snažnim uticajem politikološke, ekonomske i sociološke literature. Pretenciozni udarni naslov na spoljnoj strani korica knjige *Seljaštvo u socijalizmu* obavezivao je autoricu na obradu totalne istorije sela u Bosanskoj krajini u posmatranom periodu. Međutim, prikazom je obuhvaćen samo dio te tematike. Pada u oči pretjerana problemska razuđenost teksta na više

37 Nikola Gaćeša, n.d., str. 251-253.

38 ABiH, fond Ministarstvo poljoprivrede NRBiH-ARIK, sign. MP, godina 1948, Opšti spisi, k. bb, Arik broj 8-861/1948.

39 ABiH, fond Savjet za poljoprivredu i šumarstvo NRBiH, sig. SPŠ, godina 1951, k. 16, Kab. broj 4/1951. Podaci o agrarnoj reformi u srezu Glamoč u toku 1951. godine.

40 Nikola L. Gaćeša, n. d., str. 361-376.

41 Vera Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948*, Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom socijalizmu, Banjaluka, 1988.

desetina posebnih naslova i podnaslova i epska širina izraza. Očigledno je da je načelu hronološke periodizacije istorije Jugoslavije žrtvovana sistematičnost u izlaganju. Usljed toga je mjestimično došlo do razbijanja organske cjeline određene problematike na odvojene dijelove. Izraziti primjeri u tom smislu su prikazi agrarne i seljačke politike KPJ 1945-1948. godine, obnove seoskih naselja i poljoprivredne infrastrukture, otkupa poljoprivrednih proizvoda, zemljoradničkog zadrugarstva i pravne regulative o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Za tretiranu materiju ima više naučnog opravdanja da se kao gornja vremenska granica uzme 1953. godina, kada je sasvim napuštena dotadašnja zvanična politika socijalističkog preobražaja sela i njegovog pretvaranja u izvanredno vrelo akumulacije državnog kapitala pod krajnje teškim uslovima za slejaštvo.

Vera Kržišnik-Bukić je u citiranom djelu kritički, objektivno, nadahnuto i cjelovito obradila istorijske i društvene pretpostavke, smisao, bitna obilježja i genezu komunističke ideologije i politike uređenja agrarnih odnosa i seljačkog pitanja u Jugoslaviji kroz vremenski slijed od tri decenije. Njihovo ispoljavanje na području Bosanske krajine 1945-1948. godine dato je u krupnim potezima. Naznačena problematika sagledana je u svjetlu izvršenog društvenog prevrata u Jugoslaviji, uticaja spoljnog faktora, marksističke teoretske misli, sovjetske baštine i zvanične strategije i taktike socijalističkog preobražaja zemlje. Pisac uvjerljivo pokazuje da je revolucionarna vlast zastupala doktrinarno i dogmatsko gledište da se socijalno oslobođenje seljaštva i napredak sela ne daju zamisliti bez potpunog ukidanja privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u oblasti agrara. U početku se, u duhu teoretskih postavki Engelsa i Lenjina, smatralo da zemljoradničko zadrugarstvo, u snažnom naslonu na materijalnu, finansijsku i kadrovsku podršku države, predstavlja ključ za ostvarenje tog cilja. Raskol u socijalističkom bloku i internacionalnom komunističkom pokretu 1948. godine doveo je do radikalnog zaokreta sa usvajanjem sovjetskog modela socijalizacije sela. Radilo se o političkoj igri sračunatoj na to da se otupi oštrica političkog pritiska i vojnih prijetnji Jugoslaviji od strane SSSR-a i ostalih socijalističkih zemalja. Čim su normalizovani odnosi sa kapitalističkim svijetom, po cijenu dolaska Jugoslavije u ekonomsku, finansijsku, tehničko-tehnološku i političku zavisnost od Zapada, prekonač je pokopana politika kolektivizacije i sovjetizacije jugoslovenskog sela. Ponovo je pro forma reafirmisano zemljoradničko zadrugarstvo kao najpogodnije sredstvo za izvođenje tehničko-tehnološkog prevrata u poljoprivrednoj proizvodnji i izgradnji kolektivističke svijesti kod seljaštva. Sprovođenje agrarne i kolonizacije, uklapanje privatnog poljoprivrednog sektora u plansku privredu, uključivanje viška seoske radne snage u neagrarnu privredu, ostvarenje visokog stepena radne mobilnosti stanovništva na otklanjanju ratnih posljedica i podizanju privredne snage zemlje i obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda, činili su najvažnije izvanredne

praktične mjere revolucionarne vlasti za promjenu agrarnih svojinskih odnosa, stvaranje državnog i zadružnog poljoprivrednog sektora, deagrarizaciju zemlje i obezbjeđenje ishrane stanovništva urbanih centara i u ratu naročito postradalih i pasivnih krajeva. Sliku opštih prilika na selu u Bosanskoj krajini 1945-1948. godine upotpunjavaju informativni osvrti na obnovu seoskih naselja i agrarne infrastrukture, organizovano izvođenje poljoprivrednih radova, borbu protiv naoružanih četničkih i ustaških zaostataka, reaktiviranje nekih predratnih građanskih političkih stranaka i kulturne i prosvjetne prilike na selu. Iz teksta knjige se nameće osnovni zaključak da je agrarna i seljačka politika revolucionarne vlasti 1945-1948. godine značila za seljaštvo društvenu degradaciju, lišavanje legitimnih prava zaštite ugroženih seljačkih interesa i pretvaranje u objekat grube eksploatacije. Iz toga je proistekla oštra konfrontacija seljaštva prema državi, prijeteci da izade iz legalnih okvira preraste u otvoren otpor protiv državnih stega i socijalnog nasilja. Studijom Vere Kržišnik-Bukić ni približno nije naučno iscrpljena tematika istorije agrarnih odnosa i sela u Bosanskoj krajini 1945-1948. godine.

Na pretbodno djelo organski se nadovezuje uspješa monografska studija Vere Kržišnik-Bukić pod naslovom *Cazinska buna 1950.*⁴², zasnovana na bogatoj i ranije nepoznatoj arhivskoj građi i memoarskim kazivanjima. Autor argumentovano, iscrpno, upečatljivo i nepobitno dokazuje da su u periodu 1945-1950. godine životne i društvene prilike seljaštva u Bosni i Hercegovini, kao i u Jugoslaviji, bile krajnje nepovoljne. Karakterisale su ih siromaštvo, zaostali, pretjerani državni tereti na ruralnu sredinu u vidu novčanih, naturalnih i radnih obavez, ograničenja prava raspolaganja vlastitim imetkom, kolektivizacija sela i široka primjena sredstava prisile i represije radi podvrgavanja anarhičnog i nemirnog seljačkog elementa komandi revolucionarne vlasti. Bremenitost sela društvenim, ekonomskim, socijalnim i političkim problemima dovela je do prerastanja seljačkog nezadovoljstva i pasivnog otpora protiv državnog izrabljivanja i stega u organizovan pokret i oružani pokušaj da se zapali titilj građanskog rata u Jugoslaviji za rušenje socijalističkog poretka, restauraciju kapitalizma i vaspostavljanje monarhije. Seljačka pobuna od 6. maja 1950. ograničila se na srez Cazin sa kompaktnim muslimanskim stanovništvom, u kojoj je uzelo učešća 714 seljaka i samo 9 pripadnika drugih socijalnih grupacija. Ugušena je brzo i surovo. Devet pobunjenika je poginulo u toku borbenih okršaja. Protiv preživjelih učesnika bune preduzete su drakonske mjere, od izricanja i izvršenja smrtne kazne nad njihovom četvoricom do osuda ostalih na doživotnu robiju, dugogodišnje robovanje i prekršajno kažnjavanje na tamnovanje od 2 mjeseca do 2 godine, sa obaveznim prinudnim radom u Rudniku mrkog ugljau Brezi. Uznak odmazde iz sreza Cazin je deportovano

422 Vera Kržišnik-Bukić. *Cazinska buna 1950.* Sarajovo, 1991.

blizu 100 porodica pobunjenika u srez Srbac. Istovremeno su vlasti energično i oštrim mjerama presjekle izbijanje oružane pobune uzavrelog seljaštva u srezovima Bosanska Krupa, Sanski Most i Bosanski Novi u Bosni i Hercegovini i srezovima Slunj i Glina u Hrvatskoj. Malo je vjerovatno da će poslije pojavljivanja ove knjige neko otkriti novu činjeničnu građu koja bi dovela u pitanje rezultate istraživanja i proučavanja Vere Kržišnik-Bukić o unutrašnjoj strani Cazinske bune 1950. godine. Jedino preostaju istraživanja povjerljivih arhiva iz toga perioda u Vašingtonu, Londonu, Parizu i Moskvi kako bi se ispitalo i utvrdilo da slučajno Cazinska buna i politička previranja među seljaštvom u dijelu Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Makedonije 1950. godine nisu imala veze sa inostranstvom. Ta mogućnost se ne smije isključiti.

Tematski omeđeno sintetičko djelo *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine* (knjiga 2)⁴³ obuhvaća razdoblje od 1945. do 1984. Samim tim što je studija rađena pod pokroviteljstvom CK SKBiH naprijed joj je namijenjena posebna društvena uloga. Zato je obrada navedene tematike, opterećena političkom hipotezom, predstavljala neobično težak zadatak. Knjiga počiva na uskoj izvornoj bazi i baštini humanističkih naučnih disciplina. Od izvora su korišćena objavljena temeljna dokumenta nastala u radu najviših saveznih i republičkih instanci političke i državne vlasti i transmissionih društveno-političkih organizacija, publikacije zvaničnih statističkih materijala, neznatan dio arhivske građe i govori, članci, rasprave i memoarska svjedočanstva vodećih ličnosti jugosloven-skog i bosanskohercegovačkog političkog i društvenog života. Navedeni faktori uslovlili su da izostane sveobuhvatno i produbljeno istraživanje i osvjetljavanje predmetne materije. Umjesto toga, ograničilo se na prikaz, u krupnim potezima, osnovnih karakteristika razvitka i funkcionisanja političkog sistema, sistema državne vlasti, privrede i kulture, u čemu se nije dalje otišlo od shematizovane rekonstrukcije i faktografije. Razumljivo je da centralno mjesto zauzima obrada geneze mjesta i uloge vladajuće komunističke političke formacije u društvu i državi i njenog organizacionog razvitka, unutrašnje strukture, idejnih strujanja i odnosa prema masovnim društveno-političkim organizacijama i građanskoj opo-ziciji u prvim poratnim godinama. Studija je opterećena, nauci stranom, ideološko-političkom angažovanošću. Istog porijekla su ostali nedostaci: nedo-voljno kritički i selektivan odnos prema izvorima i literaturi i preuzimanje, na štetu autentičnosti naučne misli, tumačenja, dogmatskih postavki, revolucionar-ne frazeologije i ocjena oficijelne politike o istorijskim i društvenim pojavama, zbivanjima i tokovima. Drago Borovčanin i Stanko Perazić su, kao autori teksta studije za period 1945-1964. godine, sažeto prikazali bitna obilježja društvenih, ekonomskih, socijalnih, političkih i kulturnih prilika na selu u Bosni i Hercegovini, što je potkrijepljeno

43 *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knjiga 2, Sarajevo 1990.

vrijednim numeričkim pokazateljima. To je kvalitet djela i značajan naučni doprinos.

Naglašena oskudnost istorijske literature o socijalističkom razdoblju Bosne i Hercegovine opredijelila nas je da naknadno uvrstimo u analizu zanimljivu, naučno fundiranu i solidnu studiju Husnije Kamberovića, *Prema modernom društvu - Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*⁴⁴, koja je izašla iz štampe početkom 2000. godine. Knjiga, zapravo, predstavlja kraći presjek opšteg razvitka Bosne i Hercegovine u toku prve mirnodopske decenije. Tada su, kako autor pravilno zapaža, postavljeni solidni društveni, politički, pravni, ekonomski, tehničko-tehnološki i kulturni temelji za plansku, sistematsku i intenzivnu izgradnju modernog i perspektivnog bosanskohercegovačkog društva. Nije nepoznato da je Bosna i Hercegovina dočekala drugu polovinu XX vijeka kao izrazito zaostala agrarna zemlja sa 83% seoskog i 17% gradskog stanaovništva, i zapanjujuće tri četvrtine nepismenog naroda. Situaciju su činile još složenijom i težom posljedice ogromnih ljudskih žrtava i pustošenja i razaranja materijalnih dobara velikih razmjera.

Revolucionarna vlast se odlučno upustila u poduhvat bez premca u prošlosti južnoslovenskih naroda da u nepovoljnim unutrašnjim i spoljnim uslovima izvede opšti preporod zemlje osloncem u prvom redu na vlastite nacionalne potencijale. Ozvaničena je i konkretno razrađena doktrina da su industrijalizacija, napredak elektroprivreda i ekstenzija školstva, nauke, kulture, socijalne zaštite i zdravstva temeljni uslov društvenog i privrednog progressa. Husnija Kamberović razložno smatra da se proces deagrarizacije najbolje može pratiti i sagledati kroz prizmu industrijalizacije i intenziteta zapošljavanja osiromašenih seljaka u industriji. Ta problematika se nalazi u centru piščevog interesovanja, kojoj je podređeno raspravljanje o čitavoj lepezi najraznovrsnijih društvenih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih pitanja. Vjerovatno je zbog toga izostao širi i potpuniji analitički prikaz pitanja društvene nadgradnje kao bitnog činioca i izraza opšteg napretka. Važna i indikativna je autorova konstatacija da je procesu izgradnje modernog društva i države jedino izmakao politički sistem i život. Svakako je trebalo objasniti uzroke te pojave, koji nisu bili samo plod dogmatske komunističke ideologije, već daleko više objektivnih istorijskih i društvenih okolnosti u kojima su morale egzistirati socijalističke države. Privredni i kulturni napredak, industrijalizacija i deagrarizacija Bosne i Hercegovine 1945-1953. izazivali su značajne strukturalne promjene u privredi i društvu. Samo od 1946. do 1950. godine povećan je broj industrijskih preduzeća republičkog značaja za pet puta, sa 50 na 279, i lokalnog značaja za 34 puta, sa 34 na 1.159, dok je između 1947. i 1952. broj zaposlenih u državnom sektoru

44 Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu - Bosna i Hercegovina od 1945. do 1948. godine*, Sarajevo, 2000.

narastao sa 136.298 na 217.137 lica. Ekonomski i socijalni momenat je uticao da u Bosni i Hercegovini 1954-1953. napusti poljoprivredu kao jedino zanimanje 317.000 duša i da sa sela migrira u gradove 38.000 lica⁴⁵. Prve generacije seoskih migranata utirale su put depopulaciji sela, koje je zapalo u totalnu krizu.

Pitanje repatrijacije ratnih izbjeglica tretiraju radovi Marijana Maticke i Miloša Hamovića. Marijan Maticka se u monografiji *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*⁴⁶ ograničio na prikaz repatrijacije bosanskohercegovačkih ratnih izbjeglica iz Slavonije u Bosnu i Hercegovinu. Prenebregnuto je da se osvijetli sudbina oko 2.000 djece sa Kozare u Hrvatskoj i ratnih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koje su našle utočište u Dalmaciji. O tome postoji dosta bogata arhivska građa.

Pojavom 1994. godine monografske studije Miloša Hamovića, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*⁴⁷ prvi put je za proteklo pola vijeka od završetka Drugog svjetskog rata skinut veo naučnog zaborava sa ove izvanredne istorijske i društvene pojave. Sveobuhvatno, temeljito i studiozno istraživanje i proučavanje obimne izvorne građe i nevelikog fonda literature omogućili su autoru da suvereno ovlada izuzetno složenom materijom u pogledu rekonstrukcije, faktografije i deskripcije zadate tematike. Na tim osnovama nastalu knjigu odlikuje visok stepen autorovog kritičkog odnosa prema korišćenim izvorima i literaturi, kao i problematici koja je predmet egzaktne obrade. Hamović je iscrpno, objektivno i upečatljivo predočio čitav splet unutrašnjih i spoljnih okolnosti, smisao, oblike, razmjere, relacije, stvarni ištvo, egzistencijalnu sudbinu, političko ponašanje i višestruke posljedice strahota ratnog nasilja, terora, zločina i genocida stihijno i organizovano pokrenutih iz rodnog mjesta između 500.000 i 600.000 duša u Bosni i Hercegovini. Šteta je što se Hamović zadržao isključivo na prikazu organizacionih mjera revolucionarne vlasti za uspješno ostvarenje krupnog i značajnog društvenog i državnog poduhvata poslijeratne repatrijacije izbjeglica i deportiraca u matična mjesta. Tako je izostala obrada samog procesa repatrijacije raseljelog stanovništva.

Istoriografija je, ako se vidi, tek načela izučavanje istorije sela u Bosni i Hercegovini 1945-1956. godine. Svega dvije monografije posvećene su osvjetljavanju isključivo problematike agrara i seljaštva na području Bosanske krajine i jedna knjiga o deagrarnizaciji Bosne i Hercegovine. Čitave oblasti društvenog, političkog, privrednog, socijalnog i kulturnog života bosanskohercegovačkog sela socijalističkog perioda istorijska nauka nije ni dotakla.

⁴⁵ Ibidem, str. 82, 99, 153 i 154.

⁴⁶ Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, Zagreb, 1990.

⁴⁷ Miloš Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Beograd, 1994.

O istoriji sela u Bosni i Hercegovini za period 1945-1956. godine sačuvana je izuzetno obimna, po provenijenciji i strukturi raznorodna, sadržajno bogata i nejednako upotrebne vrijednosti izvorna građa. Čine je: 1. pravna regulativa, 2. zvanične statističke publikacije, 3. govori, članci, intervjui, rasprave, polemike, publicistički spisi i teoretski radovi istaknutih partijskih i državnih funkcionera, 4. zbornici dokumenata, 5. ekspozeci, referati i zvanične informacije i napisi u dnevnoj štampi i 6. arhivska građa. Samo u Arhivu Bosne i Hercegovine, regionalnim arhivima sa sjedištima u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci, Doboju, Travniku, Mostaru i Foči, Arhivu Jugoslavije - Beograd, Arhivu Srbije - Beograd, arhivu Memorijalnog centra "Josip Broz Tito" - Beograd, Arhivu Vojvodine - Novi Sad, Arhivu Kosova - Priština, Arhivu Hrvatske - Zagreb i Arhivu u Osijeku pohranjeno je preko 330 arhivskih fondova socijalističkog perioda. Svi ti fondovi sadrže dragocjene podatke o bosanskohercegovačkom selu. Arhivska građa predstavlja pravu duhovnu riznicu najrazličitijih podataka i saznanja. Bez pretjerivanja se može reći da ona daje jedino pravu, ali ne i potpunu sliku o opštim prilikama i položaju seljaštva u Bosni i Hercegovini između 1945. i 1956. godine. Međutim, dostupni izvori ne daju odgovore na mnoštvo pitanja iz društvenog i ekonomskog života ruralne sredine. Socijalistička vlast je ispoljila krajnju nemarnost, nestručnost, nesistematičnost, površnost i predrasude u praćenju i analizi raznovrsnih oblika narodnog života. Zato ostaju bez željenih rezultata istraživački naponi da se pronađu dokumenta koja govore o međunacionalnim i međuvjerskim odnosima i ekonomskim, socijalnim, obrazovnim, kulturnim, duhovnim, zdravstvenim i političkim prilikama svake pojedine vjerske, nacionalne i socijalne grupacije i zajednice. Izvori o tome, po pravilu, čute.

S u m m a r y

THE HISTORIOGRAPHY RESEARCHES OF THE ORIGINAL BASE AND THE STUDY OF THE VILLAGE IN BOSNIA-HERZEGOVINA 1945-1956

The organized and systematic study of the history of Bosnia-Herzegovina, the period of socialism started, as late as, by the end of the eighth decade. On the Yugoslav level until now, 21 historiography works and a great number of papers have been written. In most of the papers there are some poor data on B-H. All of the 15 studies are of the general Yugoslav character. Only 3 monographs, 1 synthetic work and 1 book, as a review, deal with a classification of the social and political history of B-H. Of them, 2 monographs deal with the agrarian question and the peasantry of the Bosanska krajina, 1945-1950. In review the problems of the building of the modern Bosnian-Herzegovinian society were perceived, 2 studies dealing with the question of the war refugees and their repatriation, while 1 synthesis related to the history of Alliance of Communists of B-H. The best progress was achieved to enlighten the complex problems of the agrarian relation. Other parts of the history of village in Bosnia-Herzegovina were not brought to attention of the studies in history. There is an abundance of archival collection over 330 collections at the archives of Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia with valuable data on the Bosnian-Herzegovinian village of the socialist period, but they were not sufficiently or used at all for the scientific work.

Enver Redžić

ISTORIOGRAFIJA O "MUSLIMANSKOJ NACIJI" II

Ideja "muslimanske nacije" je pojava vezana za razdoblje socijalističkog sistema u BiH, što znači da je u tom periodu nastala i svoju funkciju završila okončanjem toga poretka. Ona je konstrukcija nacionalne politike rukovodstva Saveza komunista, ali je uporedo teza i argumentacija značajnog segmenta istorijske nauke u BiH. Uzajamna saglasnost politike i istoriografije na ovom planu potvrđena je eklatantno Studijskim izvještajem Centra za društvenospiritivanja Fakulteta političkih nauka koji je preuzeo ulogu nosioca projekta pod naslovom *Stav Muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljivanja*. Rad na realizaciji projekta započeo je 1967., a projekat je završen 1970. To su godine koje su bile obilježene relevantnim pojavama i tendencijama u političkom životu BiH uopšte, a posebno im je sadržaj činila problematika nacionalne identifikacije bh Muslimana i državno-partijske politike prema Muslimanima. Karakteristično je da je projekat bio povjeren Fakultetu političkih nauka, koji je predstavljao univerzitetsku instituciju partijskog rukovodstva i da ga je u cjelini finansirala država, tj. Republički fond za nauku. O tome svjedoče stavovi iz uvodnih napomena Studijskog izvještaja:

"Inicijativa za obradu ove teme, tj. problema nacionalnog odjeljenja Muslimana došla je istovremeno sa dvije strane: od Centra za naučno-istraživački rad Fakulteta političkih nauka u Sarajevu te lično od profesora dr. Hamdije Čemerlića. Povodom konkursa koji je 1967. raspisao Republički fond za naučni rad brzo je postignut sporazum. Obrada teme povjerena je Fakultetu, dok je Fakultet rado pristao da izvršenjem ovog istraživačkog zadatka rukovodi profesor Čemerlić.

Timjki je ovom prilikom obrazovan sačinjavali su pored Čemerlića, viši predavač Fakulteta političkih nauka Hamdija Pozderac, docent Fakulteta Atif Purivatra, sekretar Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH dr. Muhamed Hadžijahić i asistenti Fakulteta Đorđe Kočetkov. U tim se sastavima naknadno uključio i dekan Fakulteta Joco Marjanović".

Uz navedene podatke potrebno je objašnjenje da je od osnivanja pa tokom niza godina Fakultet političkih nauka bio institucija o čijem se programu i naučno-nastavnom kadru neposredno starao CKSKBiH, da se u autorskom timu nalazio član CKSKBiH i njegov sekretar Hamdija Pozderac, koji nije bio angažovan kao autor određene teme, ali je njegova uloga u realizaciji Projekta bila određena stanovištem CKSKBiH u kreiranju politike prema Muslimanima u svim njenim fazama i oblicima.

Projekat je sadržavao 10 tema i dvije u Dodatku. Autor 9 važnih studija bio je dr. Muhamed Hadžijahić, od kojih je jednu obradio u saradnji sa mr. Atifom Purivatrom, dok je Mustafa Imamović bio autor naknadno dodate teme o listu *Bošnjak*, a mr. Atif Purivatra obradio je temu: *Jugoslavenska Muslimanska Organizacija (JMO) i nacionalnost bosansko-hercegovačkih Muslimana*. Uvodne napomene ne pružaju informacije o konkretnom angažmanu profesora H. Čemerlića kao i višeg predavača H. Pozderca, a takode ništa nije rečeno o radu asistenta Kočetkova i dekana Marjanovića. Obradena materija izložena je na 348 stranica unutar kojih su pojedine studije dobile različit prostor. Najviše prostora, preko trećine, dobila je obrada politike nacionalnog opredjeljivanja Muslimana, a najmanje prostora zauzela je tema o bošnjaštvu. Već na početku ovog našeg priloga možemo konstatovati da je glavni motiv i smisao Projekta bio da se naučno ospori i dezavuiraju bošnjaštvo kao istorijski bosanski nacionalni fenomen i nacionalnost b-h Muslimana, da bi se naučno argumentirala koncepcija "muslimanske nacije".

Smatramo da je neophodno informativnije progovoriti o ovom Projektu, jer on predstavlja veoma važan dokumenat u novijem razdoblju nacionalno-političkih težnji Muslimana u BiH. Važnost mu dolazi kako od sastava autorskog tima, tako i od teze o nacionalnosti Muslimana, koja je dosljedno provedena u realizovanom Projektu.

Prilozima sadržanim u Studijskom izvještaju dr. Muhamed Hadžijahić zastupao je zvanično političko gledište čiji je smisao bio da se b-h Muslimani reduciraju na vjersku zajednicu i na taj način liše istorijskog nacionalnog bošnjačkog imena. Konstrukcija izražena velikim početnim slovom ("M"), praćena i tumačena agitpropovskim postupkom i instrumentarijem niti je mogla postati zamjena za nacionalno ime niti se u istorijskoj nauci mogla afirmirati i održati.

Hadžijahićevo polazište formulirano je u Uvodnim napomenama gdje stoji: "U raščišćavanju i rješavanju muslimanskog nacionalnog kompleksa najviše zasluga pripada - kao uostalom i inače u rješavanju nacionalnog pitanja kod nas - Komunističkoj partiji" (s. 4/5). S tim u vezi Hadžijahić citira stav XVII sjednice CKSKBiH (februar 1968.): "Praksa je pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi, odnosno kao Hrvati, jer se i ranije pokazalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje, da su Muslimani poseban narod" (s. 5).

Kao da sam CKSKBiH u tom pogledu nije imao "zasluga", što svakako nije bilo nepoznato svim članovima autorskog tima ovog Projekta.

Studijski izvještaj počinje analizom "srpskih tendencija u nacionalnom razvoju Muslimana" navođenjem Dositejevog gledišta da će "Bošnjaci ostati Bošnjaci i biće ono što su i njihovi stari bili", zatim jednog fragmenta iz Vukovog članka "Srbi svi i svuda" u kome Vuk izlaže svoje mišljenje o posljedicama islamizacije u Bosni, ističući da su Muslimani "svoje dosadašnje ime Srbi" odbacili i da "u cijelom zakonu Muhamedovu nema pobožnijih ljudi od Bošnjaka". Po Vuku, iako su "rimski i turski Srbi izgubili svoje narodno ime ... mrzost je popustila" među njima (s. 16). Hadžijahić poslije Vuka navodi da je Garašaninovo "Načertanije" stajalo na pozicijama Dositeja i Vuka pa podvlači da je Garašanin usvojio "načelo pune vjerezakonske slobode" i u formiranju četa protiv Turaka tražio da se uvažava "sklonost bosanskih Muslimana za slogu sa hrišćanima" (s. 17). Ima se utisak da je Hadžijahić ublažio stavove rodonačelnika srpske nacionalne velikodržavne politike prema bosanskim Muslimanima. Akribičnim istraživanjem on utvrđuje podužu listu istaknutih Muslimana koji su se nacionalno opredijelili kao Srbi. Na čelu ovog popisa nalaze se Hamzaga Rizvanbegović i Rustembeg Bišćević, da bi mu se pridružili Mehmed ef. Spahić, Musa Čazim Čatić (koji se poslije deklarirao kao Bošnjak i konačno kao Hrvat), Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, Derviš-beg Ljubović, Osman Đikić, Avdo Karabegović, Salih Safvet Bašić, Salim ef. Muftić, Fehim Musakadić, Velija Sadović, Mustafa ef. Fočo, Ahmed Traljić, Derviš-beg Miralem, Salih Kazazović, Avdo Sumbul, Osman-Nuri Hadžić, Husaga Čišić, (poslije Bošnjak), Saljaga Salihagić (takođe poslije Bošnjak), dr Hamdija Karamehmedović, Šukrija Kurtović, Hamid Kukić, Murat Sarić, Hasan Rebac (prvobitno Hrvat), Hadži Hamid Svrzo, Mehmed Zildžić, Mehmed Čišić, Muhamed Mehmedbašić, Avdo Hasanbegović, Alija Džemidžić, Rešid Kurtagić, Asim Šeremet, Mustafa Golubić i drugi (s. 18-46). Hadžijahić s razlogom ocjenjuje da je srpska nacionalna orijentacija kod navedenih muslimanskih javnih radnika bila politički motivirana, pa se s tim u vezi poziva i na Marksovo gledište o privlačnoj ulozi Srbije kao centra okupljanja turskih i austrijskih Južnih Slavena (s. 50). Nije, međutim, nikako u pravu kada piše da su u uslovima austro-ugarske okupacije "široke muslimanske mase simpatisale sa srpskim pokretom" (s. 51). Ako ta ocjena može da se još prihvati kada se radi o dijelu muslimanske inteligencije, ona nema osnove kada je riječ o "širokim muslimanskim masama", koje inače nisu bile "široko" zahvaćene političkim strujanjima, pogotovo nemuslimanskog pravca.

Pristupajući interpretaciji hrvatstva među Muslimanima BiH, Hadžijahić ukazuje na Starčevićevu nacionalnu ideologiju u kojoj određeno mjesto pripada njegovoj tezi o hrvatskoj nacionalnosti bosanskih Muslimana. Jedan od relevantnih elemenata Starčevićeve nacionalne koncepcije koja se odnosi na Muslimane je njegov pozitivan stav prema Turskoj, za razliku od negativnog stava prema

Austriji. Njegova zamisao je bila da Bosna, pod vladavinom Turaka, može da postane uporište za jednu šire zasnovanu nacionalnu akciju. U jednom trenutku je čak razmišljao da se nastani u Sarajevu gdje bi osnovao štampariju i pokrenuo novine. U toku cijelog austrougarskog perioda Starčevićeva Stranka prava predstavljala je glavnog nosioca hrvatske nacionalno-političke aktivnosti u BiH. Uporedo sa Starčevićem, značajnu pažnju političkom djelovanju među Muslimanima poklanjao je Štrosmajer (s. 61), koji se preko svoga pouzdanika Bogdana Bertića povezo sa grupom uglednih Muslimana. Na prelomu stoljeća relativno široku političku aktivnost među Muslimanima razvila su braća Radić, Antun i Stjepan. Posjećujući više puta Bosnu, Stjepan Radić formirao je krug svojih političkih pristalica koji su činili Tahir Dautbegović, Mustafa Čelić, Edhem Miralem, Bekir Kalajdžić, Dervo Hadžioman, Hakija Hadžić i drugi (62). Odnos Stjepana Radića prema Muslimanima nije bio postojan. Jedanput je smatrao da čovječnost predstavlja "najveću vezu između bosanskih Muslimana i današnjeg hrvatstva", da bi kasnije Muslimane nazivao Turcima, a JMO "turskom strankom". U ovoj Hadžijahićevoj analizi Radićeve politike prema Muslimanima izostalo je navođenje knjige *Živo pravo Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu*, koja je objavljena 1908, u godini aneksije Bosne i Hercegovine.

Prema Hadžijahićevom istraživanju, hrvatski krug među b-h Muslimanima činili su poznati javni radnici kao što su Osman Nuri Hadžić (kasnije eksponiran kao Srbin), Ademaga Fazlagić, Mehmed Ali-beg Kapetanović, Hajdar ef. Fazlagić, Ahmed-beg Defterdarević, Šemsi-beg Salihbegović, Osman ef. Midžić, Safvet-beg Bašagić (poslije istaknuti Bošnjak), Asim-beg Resulbegović, Avdi-beg Hrasnica, Halid-beg Hrasnica, Mehmed-beg Hrasnica, Hašim-beg Badnjević, Edhem Mulabdić, Ademaga Mešić, dr. Hamid Šahinović Ekrem, Musa Čazim Čatić, Hamzalija Ajanović, narodni poslanici: Hasan Miljković, Džafer Kulenović, Nurija Pozderac, Husein Alić, Ahmed Šerić, Hamid Kurbegović, Osman Vilović, Šemsudin Sarajlić, Atif Hadžikadić, Derviš Omerović, Husein Mašić, Salih Babić, Mustajbeg Kapetanović, dr. Šefkija Behmen, Ismet-beg Gavrankapetanović, i drugi. Hadžijahić je propustio da navede imena Muslimana koji su kao nacionalni Srbi učestvovali u četničkom pokretu u toku 1941-1945, kao i imena pojedinih "Hrvata islamske vjeroispovijesti" koji su se za vrijeme NDH istakli kao članovi vlade NDH, kao poslanici u Hrvatskom državnom saboru, odnosno kao funkcioneri u državnom i ustaškom aparatu.

Na kraju analize hrvatskih tendencija među Muslimanima Hadžijahić formulira sljedeće zaključke: kao što je slučaj i sa srpskim tendencijama, i hrvatske tendencije među Muslimanima su rezultat vanjskih impulsa. Po našem mišljenju, ova ocjena je jednostrana, jer su strani impulsi među Muslimanima naišli u određenom segmentu na plodno tlo. Ne može se prihvatiti zaključak prema kome je hrvatska nacionalna akcija među Muslimanima imala pretežno

kulturni sadržaj, za razliku od srpske koja je dominantno bila političkog sadržaja i karaktera. (83) Ova ocjena nema potvrde u političkoj istoriji bosanskih Muslimana kao i BiH uopšte. Sumnjiva je argumentacija da je "muslimansko i hrvatsko stanovništvo međusobno bliže po psihološko-moralnim karakteristikama, po zajedničkim somatskim osobinama, pigmentaciji kose i očiju" itd. (89). Hadžijahićev zaključak da je hrvatstvo Muslimana bitno ograničeno na inteligenciju utemeljen je na povjesnim podacima i pouzdanim činjenicama, kao i ocjena da su među Muslimanima prevladavali prohrvatski orijentirani intelektualci od prve pojave muslimanske inteligencije do šestojanuarske diktature. Međutim, neutemeljen je zaključak da su "muslimanske mase" u postaneksionom razdoblju bile "uglavnom prohrvatski raspoložene" (91). Jedna tačna ocjena o hrvatskoj nacionalnoj orijentaciji dijela muslimanske inteligencije ne može se prenositi na "muslimanske mase", jer u tom slučaju nije tačna.

Srpski, odnosno hrvatski orijentirana muslimanska inteligencija nije mogla uticati na široke muslimanske slojeve da prihvate srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu identifikaciju. Njihovo negativno stanovište u tom pogledu praćeno je tumačenjem da islam u potpunosti odbacuje nacionalno diferenciranje. U kontekstu ovog shvatanja Hadžijahić citira bosanskog islamskog teologa Hadži Mehmeda Handžića koji smatra da islam, zasnivajući zajednicu na vjerskoj bazi, nije izbrisao narodnosti, jer narodnost kao stvarnost islam nije ni mogao niti htio izbrisati. (117). Na osnovu činjenice da su bosanski Muslimani odbili da prihvate srpsku ili hrvatsku nacionalnost Hadžijahić zaključuje da islamska doktrina ne negira narodnosni princip. Istovremeno, s obzirom na presudno djelovanje pravoslavlja i katoličanstva u formiranju srpske, odnosno hrvatske nacije, on nalazi da pravoslavno srpstvo i katoličko hrvatstvo nije moglo predstavljati adekvatan okvir za nacionalno konstituiranje Muslimana (124). U istorijskoj povezanosti ovih religija i nacija Muslimani su osjećali jedan od važnih razloga svoje odbojnosti prema srpstvu i hrvatstvu. U tom pogledu islam je djelovao kao jedan od konstitutivnih elemenata nacionalne posebnosti bosanskih Muslimana, kao što su pravoslavlje i katoličanstvo činili bazu srpske, odnosno hrvatske nacionalnosti. Međutim, naglašava Hadžijahić, nije naučno dokazano da samo sadržina islama određuje bosansko muslimanstvo, jer ono istovremeno manifestuje narodnosna stremjenja koja na identičan način izražavaju srpstvo i hrvatstvo (126). Hadžijahićeva interpretacija nacionalne posebnosti Muslimana obiluje komparacijama i analogijama, koje su upotrebljive u logičkom prosuđivanju, ali ne mogu biti zamjena istorijskoj metodologiji u istraživanju društvenih procesa i pojava.

Analizom srpskih i hrvatskih nacionalnih tendencija Hadžijahić je došao do zaključka o nacionalnoj posebnosti Muslimana, koja se izražava u muslimanskoj nacionalnosti. Ovoj tezi on nalazi prapočetak u bosanskoj crkvi, u kojoj je u skladu sa njenim dogmatskim učenjem naglašen princip izolacije od

inovjercaca. Ovakvo postavljanje bogumilstva, koje je po Hadžijahiću činilo jezgru islamizacije u Bosni, pojačano konfrontacijama i u odnosu na pretenzije sa Zapada i Istoka, dopušta zaključak da "začeci muslimanske posebnosti nalaze svoj temelj još i prije islamizacije". (146) Tako je Hadžijahić dopunio svoju argumentaciju o nacionalnom identitetu Muslimana u definiciji odluke CKSKBiH o "muslimanskom narodu". Međutim, potpunost argumentacije zahtijevala je kritički osvrt na bošnjačku nacionalnu identifikaciju koju Hadžijahić nije prihvatao. Prema njegovom mišljenju bošnjaštvo, poput jugoslavenstva, predstavlja "nacionalnu konstrukciju" kojoj su Muslimani bili "skloni". (159) Šta više, on smatra da se "može dokazati teza da se etnička individualnost Muslimana kroz čitavo tursko razdoblje ispoljavala u vidu bošnjaštva". Svoj identitet bosanski Muslimani u odnosu prema Turcima izražavali su bošnjaštvom, dok su se u odnosu prema etnički bliskim ali inovjernim smatrali Turcima (164). Prestankom turske vladavine u Bosni prevladuje muslimanstvo, ali se još održava naziv Bošnjak. U novoj konstelaciji bošnjačka identifikacija nije mogla da bude adekvatan identitet muslimanske etničke komponente uz bosansku srpsku i bosansku hrvatsku komponentu (167), jer su Muslimani izgubili pozicije vladajućeg naroda okončanjem turske vladavine u Bosni. Prema Hadžijahiću Muslimani se više nisu osjećali Bošnjacima u nacionalnom smislu. On stoji na stanovištu da bošnjačka nacionalna identifikacija nije bila ni primjenljiva ni prihvatljiva i naglašava da bošnjačke teorije Husage Čišića i Suljage Salihagića nemaju realne šanse jer "vuku korijen iz feudalne etape u kojoj su Muslimani bili politički narod." U kontekstu njihovog novog položaja on tvrdi da su "i sami Muslimani već prilično davno napustili svoju raniju bošnjačku nominaciju" (178). Bošnjačko ime koje su nosili preko 400 godina bosanski Muslimani su odbacili i, uspostavljanjem austro-ugarske okupacione uprave, zamijenili ga vjerskim imenom; bosanstvo je evoluiralo u muslimanstvo! Iako je Hadžijahiću poznato da je ideja autonomije Bosne vezana uz bošnjački autonomni pokret pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića, on svojoj tezi o muslimanskom etnosu i muslimanskoj naciji traži početak u konstrukciji, iznevjeravanjem istorijske činjenice, pa tvrdi da je "bosansko muslimanstvo kao svoj nacionalno-politički ideal postavilo autonomiju Bosne" (219). Poput drugih, i ova konstrukcija je istorijski nevjerodostojna, jer nije muslimanska, već je bošnjačka nacionalna ideologija programirala i kao bošnjački nacionalni pokret i bošnjačka politika zalagala se za autonomni položaj Bosne. Dok su bošnjaštvo i autonomija Bosne sinonimi, muslimanstvo je kao nacionalnost djelo SKBiH. Sam Hadžijahić izražava priznanje Komunističkoj partiji, pišući da joj pripada najviše zasluga "u raščišćavanju i rješavanju muslimanskog nacionalnog kompleksa".

U "Zaključnim razmatranjima" (251-273), koja čine sintezu njegovih pogleda o "nacionalnom kompleksu" Muslimana BiH, Hadžijahić tvrdi: "U

odnosu prema Osmanlijama identifikovali su se kao Bošnjaci". "Poslije 1878. Muslimani napuštaju bošnjačku nominaciju". "Naučno je ispravna teza da su Muslimani poseban etnički subjektivitet". "Uz neosporno vjersko značenje pojma musliman, kod nas se iskristalisao i pojam Musliman u etničkom smislu". "Formalno uzevši, etnička determinacija Musliman je novijeg postanka". "U novoj (postosmanskoj) konstelaciji u bošnjaštvu se nije mogao naći dovoljno adekvatan izražaj posebnih interesa i težnji Muslimana, koji su se osjetili ugroženi". "Teoretsko formulisanje o Muslimanima kao posebnom etničkom subjektivitetu pripada u zaslugu KPJ, koja je zauzela kurs, prema kojem Muslimani čine poseban etnički subjektivitet" (273).

Studijski izvještaj autorskog tima završava se Dodatkom od dva priloga. Stav "**BOŠNJAKA**" prema nacionalnoj identifikaciji Muslimana obradio je Mustafa Imamović. List "Bošnjak" izlazio je 20 godina i u tom razdoblju imao "specifičnu evoluciju". Prvi broj izašao je 2. jula 1891. i više je isticao muslimanstvo nego bošnjaštvo, što se ogleda u tvrdnji da "Muslimani sačinjavaju glavni dio naroda u Bosni i Hercegovini". Međutim, već u drugom broju list objavljuje "ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili i pradjedovi i ništa drugo" (284). "Bošnjak" nastoji da u znaku bošnjaštva okupi sve etničko-vjerske grupe u Bosni (286) nasuprot činjenici da je isključivo muslimanski list. Ipak, tokom prvih mjeseci izlaženja shvatio je da se pod bošnjaštvom ne mogu ujediniti sve b-h etničke grupe, pa je saglasno ovom saznanju samo Muslimane identifikovao sa bošnjaštvom (287). Konstatujući da je "Bošnjak" prestao (1897.) da naziva jezik bosanskim imenom, Imamović je ocijenio da se bošnjaštvo kod Muslimana sve očiglednije gubi kao nacionalno osjećanje, iako list još uvijek bošnjačkim imenom brani narodnu individualnost Muslimana (291). Okrenut više prošlosti, "Bošnjak" je neminovno gubio značaj i uticaj u političkom životu Muslimana. Vođen aristokratskim pogledima, "Bošnjak" je priznavao muslimanskom plemstvu vodeću ulogu (293) u društvu, čime je ograničavao svoju inače usku socijalnu bazu, ali i definirao svoj feudalni idejni profil. Takvog opredjeljenja "Bošnjak" je ostao izvan političkog pokreta, borbe za autonomiju, što ga nije sprječavalo da i dalje za Muslimane tvrdi: "niti smo Hrvati ni Srbi, jesmo i ostajemo Bošnjaci" (293). Posebno mu je bilo stalo da comladina prihvati i brani bosansku narodnost (300) na azeći u njoj izvornu snagu protiv agresivnih težnji srbiziranja i kroatiziranja Muslimana. U vrijeme borbe za vjersko-mearifsku autonomiju "Bošnjak" je otpor prema srpskom nacionalizmu izražavao napadom na ideju autonomije Bosne i Hercegovine, smajući se je planom i ciljem srpske politike, koja teži da se BiH nađe pod okriljem Srbije, što je protiv bitnih egzistencijalnih interesa Muslimana (311). Protivsrpska orijentacija "Bošnjaka" neminovno se preobrazila u taktički prohrvatsku liniju čije je polazište da je "puno bolje raditi naporedo sa Hrvatima katolicima nego sa Srbima, jer su Hrvati puno slabiji od nas, pa bi lakše bilo s

njima obračunati" (313). Nedosljedan u opredjeljenju za bošnjaštvo, kolebljiv u politici, "Bošnjak" je pozdravio aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. (314) da bi uzbrzo izgubio *raison d'être* i nakon deset godina izlaženja završio svoj životni krug. Analitičko predstavljanje i prikaz djelovanja "Bošnjaka" Imamović zaključuje ocjenom da je značenje bošnjaštva kod ovog lista "više privid i odraz zvanične austrijske politike nego sopstveno uvjerenje". Imamović je neosporno nastojao da u analizi bude objektivan i pouzdan, ali je naše mišljenje da je navedena ocjena neutemeljena i upitna. "Bošnjakovo" bošnjaštvo nije prevashodno rezultat uticaja zvanične austrijske politike, jer, kao što je poznato, ono ima značajnu bosansku tradiciju, koju ne može učiniti spornom nikakvo kolebanje između bosanskog i muslimanskog imena ni "Bošnjaka" ni autora "Studijskog izvještaja". Citirana Imamovićeva ocjena bošnjaštva kao "privida" iznenaduje utoliko više što mu je svakako dobro poznato da bošnjaštvo ni kao tradicija ni kao realnost u prvoj deceniji XX stoljeća nije bilo "privid". Možda se takvom ocjenom želio uklopiti u koncepciju Projekta i teze o muslimanskoj naciji?

Drugi prilog u Dodatku, a posljednji, XII u Projektu *Stav Muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljenja*, nosi naslov *JMO i nacionalnost b-h Muslimana* čiji je autor Atif Purivatra. On je veoma pedantno pratio stavove ove muslimanske političke stranke o nacionalnoj orijentaciji b-h Muslimana i pokazao da izvorno poznaje njenu nacionalnu politiku. Odmah na početku on se prihvata zadatka da utvrdi nacionalnu platformu JMO i nalazi da se ona zasniva na koncepciji jugoslavenstva, koje znači "najprikladniji put zbližavanja i ujedinjavanja" (322). U odnosu na bosanske Srbe i Hrvate prema shvatanju JMO posebnost Muslimana temelji se na faktorima diferenciranja pod kojim se podrazumijevaju tradicija, kulturni, istorijski, socijalni i drugi relevantni činioci (323). U skladu sa nacionalno-političkom koncepcijom JMO, svaki Musliman je nacionalno opredjeljen, a njegovo nacionalno opredjeljenje počiva na jugoslavenstvu koje predstavlja sintezu srpstva i hrvatstva (326). Saglasno ovom gledištu, Muslimani imaju neophodne preduvjete da postanu "jezgra pravog i potpunog jugoslavenstva ... najbolja baza jugoslavenske ideje" (327). Stoga je JMO principijelni i odlučni protivnik nametanja bilo kog "plemenskog imena", srpskog kao i hrvatskog (338). Naime, Muslimani, muslimanski narod pripada "jugoslavenskom narodu", kao njegov "muslimanski dio" (340).

Pošto je izložio stavove JMO o nacionalnom jugoslavenstvu Muslimana, Purivatra konstatuje da njeno vodstvo nije pristupalo ovoj problematici teorijski niti je šire i obrazloženije elaboriralo tezu o muslimanskoj etničkoj posebnosti. Šta više, u političkoj aktivnosti JMO izostalo je nastojanje u smislu priznanja i definiranja te posebnosti, ali je ona sistematski insistirala na ravnopravnom tretmanu Muslimana sa Srbima i Hrvatima čime je, po autoru, indirektno uticala na afirmiranje etničkog subjektiviteta b-h Muslimana (347). U zaključku svoje

elaboracije Purivatra formulira tezu da su u društveno-istorijskom razvitku Muslimani imali specifičan put koji je bio podudaran sa nacionalnim razvojem bosanskih Srba i Hrvata, što je rezultiralo činjenicom da su na tlu BiH, u jugoslavenskom razdoblju između dva svjetska rata, bila formirana tri naroda - Srbi, Muslimani i Hrvati.

Za razliku od Hadžijahića (i Imamovića), Purivatra je izloženom analizom nacionalne političke linije JMO nenametljivo, on bi rekao indirektno, zastupao tezu o etničko-nacionalnoj posebnosti b-h Muslimana, koja se izražava u "muslimanskoj naciji".

Devet njegovih priloga koje sadrži "Studijski izvještaj" poslužili su Hadžijahiću da pripremi posebnu knjigu, koja je objavljena 1974. Tekstovi u knjizi identični su sa onima u "Studijskom izvještaju", s tom razlikom da su u knjizi stegnuti u sedam naslova. Na kraju knjige nalazi se Pogovor u kome se sastavu autorskog tima dodaje stav: "Logikom razvoja konačno je u socijalističkoj Jugoslaviji riješeno nacionalno pitanje Muslimana. Ovome radu nije bila svrha da se razmatraju najnovija kretanja i tendencije u nacionalnom situiranju Muslimana, već se željelo da se ukaže na istorijske, etničke, kulturne, društvene i političke osnove nacionalnog fenomena Muslimana, a to je sve našlo svoj ishod u priznanju nacionalnog subjektiviteta Muslimana.

Prema sadržaju knjige može se zaključiti da je autor pod tradicijom podrazumijevao bošnjaštvo, koje su, u novijem periodu, b-h Muslimani, navodno, napustili, jer im nije bilo prihvatljivo, pošto se u okviru bošnjaštvanije identifikovala njihova nacionalna posebnost, koju su prihvatili pod imenom "Muslimana". Tako se, po Hadžijahićevoj metodologiji i ocjeni, višestoljetna bošnjačka tradicija nacionalno preobratala u "muslimansku naciju" - muslimanstvo, koje se nacionalno izražava u imenu "Musliman". Poput srpstva koje se nacionalno predstavlja imenom Srbin, hrvatstva imenom Hrvat, muslimanstvo se nacionalno legitimira imenom Musliman. Tako je nacionalno pitanje bosanskih Muslimana najbolje i najpravičnije riješeno: uspostavljena je nacionalna ravnopravnost u BiH nacionalnim identitetima Srba, Hrvata i Muslimana.

Prva knjiga o Muslimanima koja se u to vrijeme pojavila potekla je od Salima Čerića. Značajnija je po godini (1968.) štampanja i ulaska u javnost, nego po obradi problematike. Poznat do tada kao aktivist oficijelne politike, Čerić je pretendovao da svojom sintezom da naučno relevantan prilog socijalističkoj teoriji i istoriografiji aktuelne nacionalne problematike. Knjiga je u prvom trenutku imala upadno širok pblicitet, da bi ubrzo bila zaboravljena poput mnogih publikacija namijenjenih masovnom ukusu. Građena na uskoj osnovi članaka i rasprava autora raznih naučnih pravaca, pozivajući se izuzetno rijetko na monografska i studije, zanemarujući totalno upotrebu primarnih istorijskih izvora, Čerić se u obradi nacionalne problematike Muslimana srpsko-

hrvatskog jezika držao marksističke sheme istorijskog razvitka društva od rodovskih zajednica, preko feudalizma i kapitalizma do društveno-ekonomske formacije socijalizma. Prema ovoj strukturi, sadržinu knjige podijelio je na odgovarajuća poglavlja u kojima je prikazivao društveno-ekonomsko stanje u Bosni da bi je završio Pogovorom o budućnosti Muslimana. Umjesto predmeta koji ga je motivirao, Čerić je glavnu pažnju posvetio osvrtu na ekonomske karakteristike društvenih formacija, a posebno na pojavu, razvoj i značaj ideologija u opštem razvitku čovječanstva. Do pojave socijalizma glavne ideologije su hrišćanstvo i islam (77), koje su se razvile u feudalizmu, nose klasno obilježje i u službi su vladajućih klasa. Za Čerića je karakteristično da ime Musliman nije upitno. S tim u vezi on uopšte ne raspravlja. On ponavlja marksističku tezu da su religije iluzije i da u klasnim društvima služe vladajućim klasama kao sredstvo da održe svoj položaj. On prihvata da je "osnovna masa koja se islamizirala - bogumilska, stupila u novu fazu svog društvenog razvoja sa zajedničkim osjećajem posebnosti izgrađenim u višestoljetnoj borbi za iste društvene ciljeve". (116) Islamizirano stanovništvo opredijelio je pozitivan odnos prema Turskoj, što nije spriječilo da su se Muslimani i Turci međusobno razlikovali, ali i često napadali. "Muslimani su sebe nazivali Turcima i Bošnjacima, a Turke Turkušama. Turci su, pak, domaće Muslimane normalno nazivali Bošnjacima, a pogrdno balijama." (119) Naziv Bošnjak ili Bosanac postepeno se gubio kod autohtonog hrišćanskog stanovništva, dok su ga zadržali domaći Muslimani (124). Iako se u knjizi drži imena Musliman, Čerić ne pridaje poseban značaj imenu naroda, jer po njemu bilo koji motiv može biti povod za prihvatanje i izbor narodnog imena. (228). Kako po struci nije bio historičar, Čerić je sebi dozvoljavao da u zaključivanju bude komotan, jer je za njega bilo dovoljno što se obraćao Marksu, Engelsu, a naročito Lenjinu, da bi postigao potrebnu autoritativnost u svojim ocjenama konkretnih aspekata predmetne materije. Koliko je daleko stajao od historijske nauke pokazuje njegov Pogovor knjizi u kome prognozira budućnost Muslimana koja je uslovljena razvojem socijalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji. Ovi procesi će, po njemu, dovesti do stapanja među jugoslavenskim narodima, a Muslimani će ove transformacije doživljavati najbrže jer su najizmješaniji sa drugim narodima. Od progresivnih Muslimana Čerić očekuje da će podržati ove procese (246).

Obraćajući se čitaocima, Čerić je definirao cilj svoje knjige koja je imala da objasni ko su i šta su Muslimani srpskohrvatskog jezika i kakva je budućnost njihove osobnosti.

Nastala nezavisno od projekta autorskog tima Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, Čerićeva knjiga je na svoj način svjedočanstvo o realnim tendencijama i kretanjima u sferi nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini krajem 60-tih i početkom 70-tih godina, kada se u široj i naučnoj javnosti isticala problematika traženja i definiranja nacionalne posebnosti b-h Muslimana.

Nasuprot upornom i predanom Hadžijahićevo nastojanju te za "muslimanskoj naciji" pokazala se kao vannaučna tvorevina, koja je bila u funkciji politike da bi svog promotora predstavila kao oficijelnog historičara. Neosporno akribični istraživač i znalac istorijskih činjenica, dr. M. Hadžijahić nije znao da sačuva dignitet naučnika. Prije Drugog svjetskog rata i u toku okupacije vatreno je propagirao nacionalnu opredijeljenost b-h Muslimana, da bi u socijalističkom porétku predano argumentirao komunističku tezu o "muslimanskoj naciji".

Politika je uvijek znala da nađe i upotrijebi istoričare, kao što je među istoričarima uvijek bilo autora koji su svoje znanje stavljali u funkciju date politike. To političke sisteme nije moglo učiniti postojanim, a istoriografiji je nanosilo neprocjenjive štete.

S u m m a r y

THE HISTORIOGRAPHY ON THE "MUSLIM NATION"

The scholarly argumentation of the "Muslim nation" idea is presented like a project in the Study Report of The Centre for Social Studies, Faculty of Political Science, under the title: *THE ATTITUDE OF THE MUSLIMS OF BOSNIA-HERZEGOVINA CONCERNING THE NATIONAL DETERMINATION* (1967).

The project was completed in 1970, the authors were Dr. Muhamed Hadžijahić, Mustafa Imamović and Atif Purivatra, MA. The essential contributions (9-12) belong to Dr. M. Hadžijahić.

The studious report starts with Hadžijahić's analysis of the "Serbian" and "Croatian" tendencies in the national development of the Muslims. In his opinion, "the Muslim masses widely were in favour of the Serbian national movement", where a certain circle of the Muslim intelligentsia was involved. He, also, states that the "Muslim masses at the post-Annexation period were mainly pro-Croatian".

Hadžijahić advocates the thesis, that the Bosniak theories were rooted in the feudal period, his conclusion is that the loss of the dominating position the Muslims "abandoned their former Bosniaks nomination".

He underlines the merit of the Communist Party that the Muslims were recognized, as a separate ethnic subject.

Mustafa Imamović analyzed in the Study Report the views of the newspaper Bošnjak (Bosniak) on question of the Muslim national identification.

Atif Purivatra (MA) in his paper: *JMO (Yugoslav Muslim Organization) AND THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN MUSLIM NATIONALITY* explained that according the JMO, the Yugoslavism represents a synthesis of the Serbian and Croatian nationality".

Hadžijahić's contributions in the Study Report are contained in his book *Od tradicije do identiteta (From Tradition to the Identity 1974)*. Under the tradition Hadžijahić understood the Bosniak nationality, abandoned by the Muslims, according to his views, to accept the Muslim nationality, as their national identity.

Salim Ćerić was the author of the monograph *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika (1968) (The Muslims Speaking the Serbo-Croat Language)*. Researching the national problems of the Muslims, Ćerić stuck to the Marxist scheme of the historical development of the society, starting with the clan communities over feudalism and capitalism to the social-economic formation of socialism. His prognosis in summing up was, that the socialist processes will result in melting of the Yugoslav peoples and the Muslims, being the most mixed with other peoples, will the internationality transformation experience in the quickest way.

At the end of the contribution the author discussed (Historiography on the "Muslim nationality" the relation of the politics and the historical science, concluding, that both of them - the politics and historiography - contributed to the controversial processes of the national formation of the Bosnian-Herzegovinian Muslims.

Muhamed Nezirović

“HISTORIJA BOSANSKIH JEVREJA” MOŠE (RAFAELA) ATIJASA - ZEKI EFENDIJE

Pa ipak, po mnogo čemu ti kamenovi su i osobeni i kazuju ponešto ne samo o mrtvima nego i o živima. Oni starinski belezi sa isključivo hebrejskim natpisima stoje po strani, neobični oblikom, nerazumljivi po pismu koje na sebi nose, kao pomireni s tim da je njih oduvek samo najmanja manjina mogla pročitati i shvatiti, da danas nema ni nje...

Iza svih tih nema nerazumljivih znakova, kao iz tanke, ali od svakog zida tvrđe zavese, krije se onaj deo sefardskog života koji su oni održavali kroz duge vekove. Druga takva zavesa, to je njihov španski jezik.

(Ivo Andrić, Na Jevrejskom groblju u Sarajevu. Staze, lica, predeli, Sarajevo, 1976, str. 126).

Tekst *Istoria de los Žudios de Bosna* (*Historija bosanskih Jevreja*) Moše (Rafaela) Atijasa ili Moše Rafajlovića na bosanskom, poznatog u Sarajevu pod imenom Zeki-efendija, pojavio se u Sarajevu na početku dvadesetog stoljeća u časopisu *La Alborada* (*Zora*), jedinom sefardskom tjedniku u Bosni i Hercegovini koji je u potpunosti izdavan na jevrejsko-španjolskom jeziku, a uz to bio i tiskan na hebrejskom pismu. Časopis je počeo izlaziti u Sarajevu, 28. prosinca 1900. godine, a ugasio se, poslije izlaska prvih trideset brojeva, već 16. kolovoza sljedeće godine. Potpuni njegov naslov je bio *La Alborada Periodico Instructivo literario del žudaizmo de Bosnia y Erzegovina* (*Zora, Poučniknijiževni list, organ židovstva Bosne i Hercegovine*).¹

¹ Naklada Sarajevske *La Alborade* nije nikada bila velika. Zbog toga i zbog tragedije koju je pretrpio jevrejski narod za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada je skoro cjelokupna njegova kulturna baština bila uništena kompletne zbirke brojeva *La Alborade* mogu se izbrojati na

Njegov osnivač i glavni urednik bio je Abraham Aaron Cappon, zanimljiva i istaknuta ličnost balkanskog judaizma dvadesetog vijeka. On je bio izdanak jedne stare, poznate i poštovane rabinske obitelji porijeklom iz grada Ruščuka (danas, Ruse u Bugarskoj) gdje se i rodio 1853. godine. Zbog naravi, svog posla, živio je, međutim, u Rumunjskoj, u gradu Ploesti, gdje je i objavljivao prvu *La Alboradu, Revista Literaria Israelito-Española* (Zora, književni izraelitsko španjolski časopis) i to počev od 1. rujna 1898. do 1. travnja 1899. godine. Uslijed novčanih teškoća te malog zanimanja čitatelja, bio je prisiljen, ne samo da prekine sa izdavanjem ovog lista, nego i da napusti Ploesti te da pokuša da ode sa cijelom svojom obitelji u Ameriku.² Njegova prva stanica na ovom dugom putu bio je Beč, u kome je Cappon bio prisiljen boraviti više nego što je bio predvidio, i to usljed velikog priliva ruskih Židova koji su čekali na ukrcaj za Ameriku u holandskoj luci Rotterdam, upravo u onoj u kojoj se i on trebao ukrcati sa svojom obitelji na putu za Novi svijet. Pošto mu je bilo nemoguće otputovati, a ozbiljno mu je počelo nedostajati financijskih sredstava, počeo je pomišljati na povratak u Ploesti. Međutim, igrom slučaja susreo je u Beču nekog Meira Danona, bosanskog sefarda podrijetlom iz Bijeljine, koji mu je predložio da provede zimu u Sarajevu i da se na brod za Ameriku ukrca sljedećeg proljeća, kada prilike za to budu nešto povoljnije. Tako je i bilo. Abraham Aaron je stigao u Sarajevo i, kako što se često događa u životu - jer čovjek snuje a Bog odlučuje - on je tu ostao sve do konca svoga života (1930. godine).

prste jedne ruke. Jedna se čuva u Ženevi, u knjižnici Nissima Cappona, poznatog filateliste i sina Abrahama Aarona Cappona. Druga se čuvala u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci BiH u Sarajevu. Ne znamo kakva je bila njena sudbina poslije uništenja ove knjižnice od strane četničkih snaga 1992. godine, ali po svojoj prilici ona je uništena i tako svagda izgubljena.

Treća kompletna zbirka *La Alborade* ima jednu zanimljivu povijest. Sedmoga ožujka 1910. godine, dr. Moric Levi, sarajevski veliki rabin, poklonio je jednu zbirku svih njenih brojeva Balkanskom institutu (Institut für Balkanforschung) u Sarajevu. Poslije ukidanja ovog instituta, poslije Drugog svjetskog rata, njegova biblioteka je bila predana Orijentalnom institutu u Sarajevu. Međutim neke knjige su bile pri tom odbačene. Među njima se nalazila i kompletna zbirka poklonjene *La Alborade*. Ali, *felix casus*, jedan suradnik Orijentalnog instituta ju je uzeo za sebe i tako je spasio od uništenja. Ona se danas nalazi u njegovoj biblioteci.

- 2 Abraham Aaron Cappon nije imao mnogo sreće ni sa prvom ni sa drugom *Alboradom* kako on sam o tome svjedoči u jednom pismu upućenom Angelo Pulido Fernandezu: "Osnivač sam i urednik književnog časopisa *La Alborada* iz Ploestia u Rumunjskoj, tiskanog u Ruščuku, u Bugarskoj; potom sam urednikom *La Alborade*, nanovo pokrenute u Sarajevu, kao organa jevrejstva Bosne i Hercegovine. Ali... Što rekoh? Urednik sam... Ah ne! Bio sam urednik ovog časopisa i oba puta sam doživio sudbinu Jonasovog bršljana.

P.S. Poslije bolnog iščeznuća *La Alborade* izgubio sam želju da pišem u novinama...."

(in Dr. Angelo Pulido Fernandez, *Españoles sin patria y la raza sefardi*, Madrid, 1905, str. 332-333).

Sarajevo, gdje su prvi sefardski Jevreji stigli već sredinom šesnaestog stoljeća, bilo je u to doba grad poznat po intenzivnom kulturnom životu, u kojem su dobrim dijelom sudjelovali i brojni Jevreji. Na koncu devetnaestog stoljeća, ili tačnije u njegovim posljednjim decenijama, djelovalo je pet kulturnih sefardskih društava u ovom gradu, koga su često neki - i to ne bez razloga - nazivali "Malim Jeruzalimom" (*Yerushalaim chico*): *El Progreso*, *La Nueva Flor* (Novi Cvijet), *La Benevolencia*, *La Humanidad* i *La Gloria* koja su davala, sa vremena na vrijeme, kazališne predstave u kojima su uloge tumačili nadareni sarajevski sefardski omladinci. Ova su društva, uz to, priređivala i "španjolska sijela" (*Las noćadas espanjolas*) koja su bila posjećivana ne samo od sefardske nego i ostale sarajevske publike.

U ovakvo pogodno kulturno okruženje stigao je i Abraham Aaron Cappon. Zahvaljujući svom ogromnom maru i poštovanju koje je zadobio među lokalnim sefardima poslije samo nekoliko provedenih mjeseci u ovom gradu, počeo je izdavati novu seriju *La Alborade*, ovog puta sarajevsku.

Mnogobrojni sefardski Jevreji iz Bosne, kao i drugi iz različitih jevrejskih balkanskih zajednica, pozdravili su ponovno izdavanje ovog časopisa. Telegrami su stizali od Velikog rabinata Turske, Jevrejske akademske omladine iz Beča kao i iz samog Sarajeva. Neko, najvjerojatnije Moise (Rafael) Atias, budući suradnik časopisa i pisac "Historije bosanskih Jevreja" (*Istoria de los žudios de Bosna*) koja će biti predmetom našeg rada, potpisan kao *El amante de la luz* (Prijatelj svjetlosti) pozdravio je njeno sarajevsko izlaženje ovim stihovima, koji kao da su izražavali osjećanja cjelokupne jevrejske sefardske zajednice Bosne i Hercegovine:

Saludo con estima, i buena gana
Seas bienvenida i bien estrenada
Teneis longa vida, dulce Alborada

Pozdravljam te s poštovanjem i radošću,
Nek je sretno, berićetno
Živjela nam dugo draga Alborado

(*La Alborada* 3, str. 17, Sarajevo 17.01.1901.)

Redakcija *La Alborade*, rođene u ovako povoljnoj klimi, tražeći podršku i pozivajući na suradnju, pisala je u svom prvom broju:

"Izlaskom *La Alborade* kako bi raširila svoje svijetle zrake, sa visova Sarajeva pozdravljamo sefardsku zajednicu ovog grada, zbog toga što je većina njenih članova upravo dala dokaza da žele da održe napredak jevrejstva Bosne i

Hercegovine, a gdje je priroda obdarila naše suvjerenike primjernom inteligencijom, a gdje, zbog nepostojanja staranja, načina razvoja ove prirodne nadarenosti umnogome ne zadovoljava. / (...)

Istina je da se u ove dvije pokrajine, osobito u Sarajevu, nahode učeni ljudi i zaljubljenici u napredak koji bi mogli pomoći poboljšanju ovog jadnog stanja stvari; ali oni do sada nisu mogli izraziti svoja razmišljanja usljed nepostojanja jednog lista koji bi za to bio pogodan. / (...)

La Alborada obećava da će svojim čitateljima pružiti jedan bogat književni izbor; da će objavljivati na jasnom i razumljivom jeziku zanimljive dijelove iz jevrejske povijesti i znanosti, da bi se oni koji ne mogu sebi pribaviti knjige, upoznali sa našom slavnom prošlošću te da bi zadobili snage da rade na dobro naše nacije. / (...)

Svi rabini, profesori, učenici i studenti, predstavnici zajednica i svih židovskih društava, svi koji znaju i koji žele saznati, pozivaju se da ukažu pomoć *La Alboradi* kako bi ona mogla razasipati svakim danom sve više i više, i sa, još više jasnoće, svoje zrake znanja."

(*Potreba za jednim listom i njegovom podrškom*,
Uvodnik Uredništva *La Alborade* 1, Sarajevo, 28-12-1899).

Redakcija ovog lista je, u svojim planovima, osobito računala na suradnju sa Moše (Rafaelom) Atijasom, Zeki-efendijom. On je u to vrijeme bio jedna od najistaknutijih ličnosti među bosanskim Sefardima, a igrao je važnu ulogu i u bosanskoj kulturi općenito uzev.

Moše (Rafaela) Atijas, potonji Zeki-efendija rodio se u Sarajevu godine 1845. u jednoj od najstarijih i najpoznatijih sefardskih obitelji svoga rodnog grada. U Sarajevu je završio *ruždiju*, jednu od onih srednjih škola koje su turske vlasti koncem svoje vladavine otvarale u značajnijim gradovima u Bosni i Hercegovini kao i u Carstvu uopće. Ove škole su bile otvorene za sve građane Turske, bez obzira na vjersku pripadnost, ali su ih uprkos tome malo pohađali nemuslimani. Poslije završene *ruždije* mladi Moše Atijas nastavlja svoje školovanje u Carigradu, gdje uči razne jezike. Po povratku sa školovanja iz Istanbula preuzima dužnost financijskog savjetnika u tadašnjoj Vilajetskoj upravi. Poslije Berlinskog kongresa, 1878. godine, to jest nakon uspostavljanja nove austro-ugarske administracije, on ostaje na istoj dužnosti koju je obavljao i ranije. Tijekom cijelog svog života, sve svoje slobodno vrijeme provodio je na sakupljanju i prepisivanju sefardskih romanci i poslovice. Uz to je Zeki-efendija bio i pjesnik koji je svoje pjesme pisao na svom maternjem jeziku, to jest na jevrejsko-španjolskom. Neke od njih su se sačuvali i do danas.

Zeki-efendija je umro u Sarajevu 2. srpnja 1916. godine. Svi listovi koji su izlazili u to doba u Sarajevu zabilježili su njegovu smrt, poprativši je svojim

prikazima. Svi su oni bili jednodušni da je, s njegovom smrću, nestala jedna značajna ličnost grada Sarajeva koja je obilježila svojim prisustvom i svojim kulturnim djelovanjem cijelu jednu epohu. Tako je sarajevski dnevnik *Bosnische Post*, koji je izlazio na njemačkom jeziku, pisao u svom broju 149, od 6. srpnja 1916. godine:

"Mit Zeki-Eff. ist wieder einmal ein Teil von Alt-Sarajevo
und ein Zeuge der historischen Tage unserer Stadt dahingegangen."

Sarajevska pjesnikinja, također Sefardkinja, Laura Papo-Bohoreta³ posvetila mu je, nekoliko mjeseci poslije njegove smrti, tačnije zadnjeg dana godine 1916, jedan spomen-članak koji nije nikad bio objavljen, koji se danas čuva u jednoj maloj crnoj svesci u Arhivu grada Sarajeva, a koji nosi naslov *Zeky Effendi eine Erinnerung*. U tom članku, tada mlada sarajevska pjesnikinja, govori s mnogo ljubavi i poštovanja o ovom čovjeku, pjesniku i poliglotti, prevodiocu i obožavaocu persijskog pjesnika Musluhuddina Saddija (1200.-1291.).

Poznavajući sav opseg i širinu znanja kao i različita zanimanja Moše Atijasa - Zeki-efendije, uredništvo *La Alborade* mu se obratilo moleći ga da napiše jednu historiju jevrejske sefardske zajednice u Bosni i Hercegovini, s obzirom na zanimanje koje su pokazivali ostali Sefardi za događaje vezane za sudbinu ovoga dijela jevrejskog naroda nastanjenog u Bosni već više od tri i pol stoljeća, zemlji koja je uvijek bila granica među svjetovima ali također i most među civilizacijama. Zeki-efendija je prihvatio ovu ponudu.

Da bi olakšala zadaću Moše Atijasa, Zeki-efendije, redakcija *La Alborade* objavila je u svom broju 10 od 8. ožujka 1901. poziv svim svojim čitateljima, moleći ih da pošalju sve dokumente koji se odnose na povijest sefardske zajednice u Bosni njenom prvom historičaru. Čitamo u tom tekstu sljedeći poziv koji je bio upućen čitateljima:

"Na prvoj sjednici Upravnog komiteta *La Alborade* na kojem se raspravljalo s mnogo pažnje o potrebi izdavanja jedne povijesti bosanskih Jevreja, poštovani gospodin Moše Rafael Atijas (Zeki-efendija), dobro poznat po svom poznavanju stvari, ljubazno se odazvao da se prihvati zadaće da sastavi ovo djelo od općeg interesa. Međutim, ovaj rad, koji traži prikupljanje dokumenata, pinkasa i pripovijedanja ličnosti od važnosti ne bi se mogao u potpunosti kompletirati, a s obzirom na zahtjeve koje nam postavljaju mnoge jako važne ličnosti iz raznih gradova iz inozemstva, molimo svu gospodu rabine, upravitelje sinagoga, predsjednike općina i upravitelje jevrejskih škola u bosanskim gradovima da izvole potražiti pinkase i dokumente koji će se moći

3 Laura Papo Bohoreta, rodila se u Sarajevu 1891. i u mrla u istom gradu 1942. godine.

naći u bilo kakvom stanju, da prikupe podatke i istinske dokumente da ih upute gospodinu Moše Rafaelu Atijasu kako bi on mogao završiti posao koji je otpočeo.

Gospodin Atijas, koji već posjeduje jedan broj dokumenata i poznajući dobro jedan dio povijesti, želio nam je pokazati ono što sastavlja, a što smo mi utvrdili da je od velike važnosti, pa smo tako obećali da ćemo uskoro odvojiti jedno mjesto u kolumnama *La Alborade* za "Historiju bosanskih Jevreja". Ali, da bismo zadovoljili naše čitatelje a da ne prekidamo to objavljivanje, dobro bi bilo da svi oni koji mogu pomoći privođenju kraju ovog djela, da se požure da nam dostave pinkase i dokumente koje posjeduju ili da napišu ono što znaju a što se tiče ovog predmeta. Kako smo obaviješteni, mnoga naša braća u unutrašnjosti posjeduju značajne dokumente, tako da se nadamo da ćemo moći objaviti jedno kompletno djelo, i to od velike važnosti. U "Historiji" će biti spomenuti svi oni koji budu poslali dokumente ili koji budu pisali o onom što se odnosi na izvjesne dijelove.

Da bi pozvani uvidjeli vrijednost koju bi moglo imati jedno takvo djelo, donosimo ovo pismo poznatoga i uvaženog učenjaka Haima Bedžerana, direktora Jevrejske škole u Bukureštu /slijedi pismo pisano na hebrejskom/.

Kako se vidi iz pisma izuzetnog učenjaka Haima Bedžerana,⁴ mnogi se također žele upoznati sa stanjem Jevreja u Bosni u ovo vrijeme. Iz čega se vidi koliko će objavljivanje "Historije", počev od dolaska Jevreja u ovu pokrajinu, biti važno za naše suvjernike u drugim krajevima. Što se pak tiče života Jevreja u naše doba, nećemo propustiti da ne udovoljimo radoznalosti zainteresiranih; to ćemo učiniti nakon objavljivanja "Historije" o kojoj je riječ. Među prvim koji je zamolio za to, ističe se vrlo poštovani gospodin Menahem Navon, otac gospodina doktora Leona Navona iz Sofije."

(*Historija bosanskih Jevreja*, Uvodnik Redakcije
La Alborade, br. 10, Sarajevo, 8. ožujak 1901, str. 43.)

Ovaj rad je, bez ikakve sumnje, tražio mnogo truda i napora, kao i mnogo strpljenja. Iz tog razloga Zeki-efendija je kasnio u preuzetoj obvezi ali, po našem sudu, to kašnjenje nije bilo previše veliko. Uredništvo *La Alborade* međutim postajalo je - kako se to često dešava i u naše doba - nestrpljivo. To se jasno vidi iz ovog slučaja. Zeki-efendija je objavio u 15 broju *La Alborade*, datiranom 26. travnja 1901. svoj članak "Stara sarajevska sinagoga" gdje je tvrdio "da je ovaj

4 Haim Bedžerano, sigurno, Enrique Bejarano, prvi Sefard koji je postao dopisnim članom (1905.) Kraljevske Akademije španjolskog jezika.

hram vrlo zanimljiv sa povijesne tačke gledišta o čemu ćemo govoriti pri objavljivanju *Historije Bosne i Hercegovine*.

Redakcija *La Alborade* je iskoristila tu priliku da bi dodala odmah poslije ove rečenice svoj komentar: "Gospodin Zeki-efendija nam je svečano obećao da će otpočeti s ovim objavljivanjem najkasnije u šesnaestom broju *La Alborade*." Tako je i bilo.

Moše Atias, Zeki-efendi objavio je ukupno pet nastavaka svoje *Historije bosanskih Jevreja*. Njegov rad se naglo prekinuo poslije petog nastavka, mada je i on nosio uobičajenu napomenu "Nastavit će se". Nije nam poznat razlog ovog prekida. Ni uredništvo niti autor ne daju nikakvo objašnjenje svojim čitateljima i sve se završilo jednostavno u potpunoj šutnji. Da li se radilo o zamoru autora ili nedostatku dokumenata? Ili se pak radilo o nezadovoljstvu redakcije koja je možda smatrala zadnji nastavak malo previše pedantnim i suviše zamornim za prosječnog novinskog čitatelja? Možda se opet radilo o nekom nesporazumu, o nekoj svađi ili nečem drugom? O tome ne znamo ništa, mada naginjemo ovoj posljednjoj pretpostavci. Stranice *La Alborade* su ostale hermetički zatvorene za ono što se desilo između autora i redakcije ovog tjednika.

Ponavljamo, ne znamo ništa o tom pitanju, ali bilo kako bilo, radovi *La Alborade* su nam sačuvali jedno poučno štivo, veoma zanimljivo sa historijske, lingvističke i kulturološke tačke gledišta, koje ima i neospornu vrijednost uprkos stanovitih grješaka prema kojim bismo morali biti nešto blaži, jer, kako kaže Ernest Renan: *L'admiration doit etre historique*. Moše (Rafaela) Atias, Zeki-efendija bio je povjesničar po sklonosti, ali također i, još više, po zadaći, jer su u to doba u Bosni nedostajali školovani sefardski historičari.

Što se pak nas tiče, naš zadatak, prijatan, to podvlačimo, je bio da transliteriramo ovaj tekst sa hebrejskog pisma na jevrejsko-španjolski na kojem je bio i pisan, a da ga potom prevedemo na naš jezik te da tako po prvi put upoznamo našu kulturnu i našu širu čitalačku publiku s njegovim integralnim oblikom.⁵

La Alborada br. 16 (Sarajevo, 3. svibnja 1901, str. 69-70). (1.)

Neki uzbudljivi događaji što se prenose s oca na sina među našim istovjericima u Bosni, pobudili su u meni, još od ranoga djetinstva, želju da saznam da li ova pričanja dolaze iz jednog vrela pa da se prema tome mogu dati i na objavljivanje. Učinio sam značajne napore i izvršio sam mnoga istraživanja,

5 Sam Zeki efendijin tekst *Historija bosanskih Jevreja* nije bio nepoznat jevrejskim sefardskom znanstvenicima. Njega citira Moise Franco u jednoj odrednici *Jewish Encyklopedie*. Inače Moise Franco je bio turski Sefard i poznati povjesničar Sefarada u Otomanskom carstvu. Djelovao je početkom XX stoljeća. Naravno, ovaj tekst poznavao je i dr. Moritz Levy, budući pisac poznate knjige *Die Sephardim in Bosnien*.

pa sam zahvaljujući dokumentima koje sam mogao pribaviti, osobito jednom vrlo važnom na turskom jeziku, došao sam do zaključka da su mnoga pričanja koja se prenose sa naraštaja na naraštaj osnovana na istini. Imao sam također priliku da proučavam stare *pinakese* što se nalaze, jedan u knjižnici Općine a drugi u vlasništvu Jozefa Abrahama Aškenazija, čelnika sarajevske *Hevra kadoše*, gdje sam pronašao istinsku riznicu raznih zanimljivih ulomaka koji odgovaraju nekim od tih pripovijedanja. I tako sam odlučio da sastavim jedno djelo koje bi, u nedostatku jednog drugog napisanog od jedne pozvanije osobe, moglo biti objavljeno kao *Historija bosanskih Jevreja*.⁶

Nije moja nakana da se stavim u isti red sa slavim historičarima, a još manje se za to osjećam sposobnim, ali to činim da bih ispunio zadaću koju drugi nisu izvršili, a možda su je i ispunili, a ona je opet nestala ili zbog prohoda godina ili zbog poraznih događanja što su se odigrali među našim istovjernicima.

Želio bih da se oni što se osjećaju doraslim a posjeduju ili što će pribaviti neke druge dokumente o ovoj materiji, posluže mojim djelom, kako bi sastavili jedno drugo, još bogatije koje bi u svakom pogledu zasluživalo da ponese naslov *Historija bosanskih Jevreja*.

S druge strane, jedna ili više kritika dobro bi došle i pomogle bi da se probudi savjest onih koji posjeduju rukopise što se odnose na ovaj predmet a koje zbog nemara (nebrige) i jako malo dobre volje, još ne misle da iznesu na svjetlo dana.

Nedostaju datumi i tačni podaci o dolasku prvih Jevreja u ovu pokrajinu, međutim, prema nekim natpisima na pojedinim spomenima na Starom jevrejskom groblju u Sarajevu, te na osnovu *pinakesa* i postojećih dokumenata, može se zaključiti da su sefardski Jevreji imali svoje boravište u ovom gradu već više od preko tri stotine pedeset godina, a to je doba, ili nešto poslije upravljanja Gazi Husref-bega. Sigurno je međutim da su se Jevreji već nastanili u Bosni, kako to ranije rekoš, u doba vladavine Hadim Ali-bega (1541.=5311.) godine.⁷

Međutim, Jevreji su bili malobrojni u ovim mjestima, a neki su imali i obitelji u Solunu, gdje su se i vraćali uoči velikih vjerskih blagdana, ostavljajući svojim namještenicima da se brinu o njihovim interesima.

U nekim dokumentima i *pinakesima* koje smo ranije spomenuli čitaju se potpisi i položaji rabina kao i imena nekih porodica koje, u naše doba, više ne postoje u ovoj pokrajini. Tu nalazimo na datume od prije dvije stotine ili dvije stotine pedeset godina, te naznake o mjestima odakle su došli neki rabini kao i navode o književnim djelima nekih od njih, o čemu će biti govora kasnije.

6 Takva će se knjiga pojaviti deset godina kasnije i ona će proslaviti njenog autora dra Moritza Levyja. (Vidjeti našu prethodnu bilješku).

7 Greška u tekstu godina 956 po Hidžri odgovara godini 1551. gregorijanskog kalendara, kada je Hadim Ali paša bio (po drugi put bosanskim sandžakbegom).

Kako se vidi iz rukopisne knjige koju sam uzmogao nabaviti iz stare turske biblioteke,⁸ Jevreja, koji su došli u Sarajevo u vrijeme vladavine Hadim Ali-bega (958 godine po muslimanskom računanju, 1341 poslije Krista), bilo je trideset ili četrdeset osoba. U početku su živjeli u gradskim hanovima i bavili su se trgovinom i prijevozom žitarica u Europu, a jedan dio njih bavio se manufakturnom trgovinom. Bili su u dobrim odnosima sa begovima, gospodarima ovih naših i živjeli su skladno sa sugrađanima.

Muslimanski svijet općenito je živio od prihoda od poljoprivrede, a kršćani su se bavili svim vrstama zanimanja, samo njihov najotmjereniji dio trgovao je kožama, krznom i sličnim. Jevreji su uznapredovali u svojim poslovima i, uz poštovanje koje su stekli među muslimanima, dobili su slobodu da prelaze granicu pokrajine kako bi prenosili robu u Austriju. Međutim, misli se da se nisu trajno nastanili u Bosni prije godine 1548, a to je doba vezira Gazi Hasan-paše podrijetlom iz Hercegovine, koji je zabranio Jevrejima da nastave svoju trgovinu, naglašavajući im da, ako žele da nastave poslove u ovoj zemlji, da moraju da se tu nastane sa svojim obiteljima te da prihvate zakone i običaje ove zemlje. Jevreji, ne mogavši prihvatiti ovaj uvjet i strahujući od barbarskog fanatizma što je vladao u narodnoj masi, bili su prisiljeni da napuste svoje poslove i da se vrate iz ovih krajeva, kako se to vidi iz iskaza bašage Fejzi-bega, u spomenutom rukopisu, jedan dio Jevreja ode tada za Dubrovnik, a drugi za Mađarsku.

(Nastavit će se)

La Alborada, br. 17, (Sarajevo, 10. svibnja 1901, str. 74). (2.)

Jedan dio Jevreja koji pobjegoše u Ugarsku koja je tada bila pod vlašću otomanske vlade, slali su u doba žetvenih radova svojim zaposlenim, a uz preporuku zapovjedništva Kanjiže za muteselima Bosne, da bi dobili nešto od onoga što su imali da naplate od izvjesnih stanovnika ove pokrajine. Ali od godine 1586. (arapske 1003) pa nadalje mnogi su otezali da se vrate i među malo onih koji su se vratili, poneki su se bavili sitnim poslovima i stanovali su u hanovima.

Godine 1614. (arapske 1031.) Gazi sultan Ahmed povjerio je bosanski vezirluk veziru Baltadži Mehmed paši⁹ koji je sa sobom iz Carigrada doveo svoga sarafa (bankara) Naftali ben Mandura. Ovaj vezir nije ostao više od jedne

8 Prema Safvet-begu Bašagiću (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, str. 178.) valija Bosne godine 1548. bio je Kara Ali-paša Kalauz. Nasuprot tome, prema *Zvaničnom kalendaru vilajeta Bosne za godinu 1295. (1878.)*, Hersekli Ali-paša bio je valija Bosne 1591-1592. godine.

9 Prema istom povjesničaru Baltadži Mehmed-paša (Sikirić) bio je valija Bosne 1620. godine.

godine na svom položaju, ali je i za ovo kratko vrijeme Naftali ben Mandur mogao utjecati, jer su se vratili oni Jevreji koji su napustili zemlju, tako da je došlo više od trideset obitelji i ponovno se naselilo u Sarajevu. Oni su bili dobro primljeni od stanovništva i pošto su bili pod zaštitom vezireva dvora zadobili su poštovanje baš-aga (zapovjednika gradova) stičući pravo da budu upisani kao punopravni građani. Oni su od tada nastavili da budu preporučivani od jednog vezira drugom, te se uvijek u vezirskoj palači nalazio jedan Jevrej sa titulom bazrdan-baše, putem kojeg su se, i pod njegovim nadzorom, vršili svi poslovi vezani za potrebe dvora i harema. Tako su Jevreji nastavili da uživaju dobar glas među građanima drugih konfesija ali su oni (Jevreji) stanovali udaljeni jedni od drugih, svaki pojedini u svojoj ulici, tako da im je bilo vrlo teško da se skupe u slučajevima praznovanja, svadbi kao i u slučajevima smrti, te mada su se obraćali sa molbama svakom veziru, bilo im je odbijano pravo da se sakupe svi kako bi živjeli u jednoj mahali (četvrti). U takvom stanju su živjeli do (1645.) kada dođe za vezira Sijavuš-paša (bivši veliki vezir),¹⁰ koji se smilovao na jevrejski narod i dade da se sagrađi jedna mahala s njegovim imenom, koja se još danas zove "Sijavuš-paša mahalesi". Ovaj kvart je jedan krug od otprilike nekih dvije tisuće četvornih metara; svuda uokolo njega su sagrađene čvršće građevine od kamena a *kortižo* (dvorište) je vrlo veliko i ima jedan bunar.

Vezir podijeli tada Jevreje u te stanove, svakoga prema broju članova obitelji, dajući im *hudžete*, isprave o vlasništvu, pod uvjetom da plaćaju svake godine jednu *mukattu* (taksu) ustanovljenu na mali broj akči (aspri), ovu taksu plaća i danas svaki vlasnik vakufu Gazi Husrefbegove džamije. Ovo mjesto koje je bilo neka vrst getta, uvijek se zvalo "el Kortižo", a drugi ga stanovnici još i danas zovu "Čifuthana".

10 Prema istom historičaru, bivši veliki vezir Sijavuš-paša bio je valija Bosne godine 1651. To isto tvrdi i već spomenuti *Zvanični kalendar vilajeta Bosne* koji ovog pašu naziva vezir Ali Sijavuš.

U svakom slučaju kada se govori o datumu izgradnje ove nastambe nameće se odmah jedan *caveat*. Opće prihvaćeni datum njene izgradnje je godina 1581. kada je Sijavuš-paša, rumelijski beglerbeg naredio i platio njenu izgradnju. Ovaj datum je potvrđen u putopisu spličanina Atanasija Georgicea (Atanazija Jurjevića) koji je prošao kroz Sarajevo 1628. godine gdje je vidjeo "un Seraglio d'Hebrei, cinto d'altissime mura" (Jednu nastambu Jevreja opasanu visokim zidovima).

Godinu 1581. kao godinu gradnje ove nastambe doveo je u pitanje dr. Muhamed Hadžijahić 1981. On je predložio oslanjajući se na izvore iz Bašbakanlik Arhiva iz Istanbula, da se godina 1686. uzme za godinu kada je Sijavuš-paša Mladi naredio izgradnju ove nastambe.

Treba reći da su u povijesti Bosne postojala trojica paša koja su nosila ime *Sijavuš*: 1. Sijavuš-paša, rumelijski beglerbeg (1581.). 2. Sijavuš-paša koji je bio veliki vezir a zatim valija Bosne (1652.), 3. Sijavuš-paša Abaza, "Mladi" (1686.) i to je, pretpostavljamo, moglo proizvesti jednu zabunu u datumima.

Mi ipak naginjemo za godinu 1581. kao godinu izgradnje ove nastambe. Međutim ne znamo odakle je Zeki-efendija izvukao godinu 1645. kao godinu njene izgradnje tim više što valija Bosne te godine nije bio Sijavuš-paša. On će to biti tek godine 1651.

Od tada Jevreji su se skupljali svake noći u svom kvartu i izlazili bi tek ujutru da bi svršavali svoje poslove u čaršiji. Oni su se morali vratiti u svoj kvart svake noći prije nego što se smrači, s obzirom da su se bojali da hodaju po pazarima zbog lopova kojih nije nedostajalo u to doba, kada je ubiti bilo mnogo lakše nego što je to pobiti se danas. Oni su ipak bili pod zaštitom vlasti i uglednika grada, tako da im je uprava prodala jedno brdo zvano Vrbanja (tako se i danas zove) gdje su napravili groblje (*Bet akabrot*) za koje su dobili ferman o vlasništvu izdat od strane Gazi sultan Sulejmana, sina Gazi sultan Selima.

(+) Može biti da obitelji koje se zovu "Mačoro" koje se danas nalaze u Sarajevu potječu od imena "Mančor" koje se je tijekom vremena promijenilo.

(Nastavit će se)

La Alborada, br. 18 (Sarajevo, 17. sivbnja 1901, str. 78). (3.)

Kako se to vidi iz nekih priznanica koje posjeduje Hevra kadoša, koji nose datum od prije dvije stotine godina, Jevreji su plaćali jednu mukattu (taksu) Vakufu džamije u Goraždu čiji je dio činilo i mjesto *Vet akabrota* /groblja/.

U to vrijeme svi Jevreji su bili članovi Hevra kedose i imali su pravila koja su se ticala dužnosti koje su primjenjivale prilikom ukopa mrtvih, kao što je i danas Hevra ta koja nastavlja da plaća dogovorenu taksu vakufu, kako sam to naprijed rekao.

Prema pričanjima starijih, veliki sultan Sulejman, sin Gazi javus sultan Selima, je izdao Jevrejima jedan ferman o posjedovanju *Vet akabrota*, kao i to da je taj ferman izgorio u velikom požaru koji se dogodio prije stotinu godina. Taj požar se još i danas zove "požar u Tabhani" /Kožari/ a on je progutao veliki dio grada, a ferman je izgorio zajedno sa drugim dokumentima što su bili povjereni Jahudi Aleviju, zvanom Sor Leon, koji je bio najbogatiji u zajednici i jedan od rukovoditelja Hevra kadoše.

Poslije požara oni sebi pribaviše drugi dokument o posjedovanju koji i danas postoji u vlasništvu Hevre.

Mi ćemo kasnije objaviti od riječi do riječi odluku rabina koja se tiče ponašanja i dobročinstava *havre kadoše*, iz kojih se vidi, da su svaki put, kada bi se desio smrtni slučaj, Jevreji imali velikih teškoća pri odnošenju mrtvaca do greblja kao i pri njihovom ukopu.

Oni su prvo morali obavijestiti stražu te četvrti i platiti taksu za četiri stražara koji su trebali pratiti nositelje mrtvog. To je bilo iz dva razloga: prvo, pošto se greblje nalazilo daleko od grada, jako su se bojali teških događaja na putu, gdje bi mogli biti napadnuti od zločinaca. Drugo, plativši tu taksu, dobili su službenu dozvolu da ukopavaju svoje mrtve, tako da je grob bio smatran, kao

što je slučaj i kod muslimana, za nepovrediv (stvar koja se ne može oskrnaviti), te su tako imali pravo da se žale janjičar-agama, u slučaju da neke zle osobe sebi dozvole da otkopaju nekog mrtvacu, ili da izvrše neko oskrnavljenje, stvari koje nisu bile rijetke u to doba.

Kasnije, kako se broj obitelji povećavao i pošto im je počelo nedostajati prostora za stanovanje u njihovoj četvrti, usprkos opasnostima kojim bi se mogli izložiti, bili su prisiljeni da u okolici svoje četvrti izgrade nešto malih i niskih kuća gdje im je jedna i služila kao molitvena zgrada. Tako su malo pomalo širili prostore svog nastanjivanja.

Neki su Jevreji putovali u Mletke preko Dubrovnika, radi svoje trgovine, a mnogi su putovali u Solun preko Novog Pazara i Mitrovice, odakle su dopremali kafu, pamuk i tako dalje.

(Nastavit će se)

La Alborada, br. 20 (Sarajevo, 31. svibnja 1901, str. 86-87). (4.)

Malo pomalo oni su se izvještali u svojim poslovima i neki su uspjeli steći prilično značajne kapitale za to vrijeme, tako da su nastavljali da šire, na značajan način, trgovačke djelatnosti te su zadobili veliko povjerenje u Europi.

Živeći u prijateljstvu sa uglednicima, muslimanskim bogatašima i agama, oni se malo pomalo ohrabriše, pošto su se vremenom uvećale obitelji a ne mogavši više podnositi stiješnjenost, počеше da se šire sa svojim kućama i izvan četvrti Sijavuš paše, i to već od godine 1692, u vrijeme vezira Dal-taban gazi Mustafa-paše,¹¹ ne znamo kojim su posredovanjem dobili dozvolu da grade obitavališta ili da kupuju imanja (mulk) na svoje ime i u izvjesnim dijelovima grada; ali ipak nisu se usuđivali da se mnogo udalje od jevrejske četvrti.

Obitelji Levija bile su prve koje su izgradile ili kupile kuće izvan četvrti. Levi su tada činili jednu trgovačku kompaniju, stekli su dobar glas, tako da su bili najugledniji među Jevrejima. Oni su kupili imanja u mahali Pehlivan Oručevoj. Ova ulica počinje na mjestu gdje su dvije današnje sinagoge i zove se mahala Čemaluša; Jevreji je još zovu "Vidikovac Levijevih".

Poslije su porodice Atijasa kupile i sagradile kuće u Ferhat-begovoj mahali iza Tašlihana pokraj Bezistana (pazara). Ova ulica, ulica koju Jevreji zovu i mahala Atijasa, je još i danas u posjedu istih obitelji.¹²

11 Prema Safvet-begu Bašagiću (pp. cit. 180) Daltaban Mustafa-paša bio je valija Bosne godine 1697.

12 To odgovara istini. U doba austro-ugarske uprave, jedna slijepa ulica, odvojak Ferhatbegove ulice, zvala se *Atijaševa čikma*.

I Danoni su u ovo vrijeme izašli iz jevrejske četvrti i smjestili se u onom dijelu Ferhatbegove mahale koji isto tako neki još i danas nazivaju "ulica Danona".

Kako se čita u jednom starom rukopisu, odakle ćemo kasnije prenijeti potrebne odlomke, u vrijeme tog istog vezira Daltaban gazi Mustafa-paše, broj Jevreja, glava obitelji, koji su bili u obvezi da plaćaju vlastima taksu zvanu "harač" iznosio je šezdeset osoba koje su plaćale po šesnaest groša, svako ponaosob, i to svake godine. Iz toga se izvodi da prije dvije stotine godina nije bilo više od tri stotine jevrejskih duša u ovom gradu.

Najveći dio jevrejskih trgovaca iznajmili su dućane u Bezistanu i Tašlihanu. Ove dvije građevine koje je podigao vezir Gazi Husref-beg (1511-1532.) a koje su potpuno od kamena i vrlo čvrste gradnje, sadržavaju 136 dućana i trgovina, pod uvjetom da svaki posjednik isplaćuje svake godine šezdeset para mukatte (takse) vakufu džamije koju je sagradio isti vezir, a koja je i danas nasljednica imovine onih koji nisu ostavili sinova (ni kćeri) poslije svoje smrti. Tašlihan je uništen u velikom požaru godine 1878, ali Bezistan još postoji te svaki vlasnik plaća džamijskom vakufu jedan dukat u zlatu za godinu dana, umjesto šezdeset para kako je bilo ranije.

(nastavit će se)

La Alborada, br. 22. (Sarajevo, 14. lipnja 1901, str. 95-96.) (5.)

Prema postojećim *pinakesima* a u skladu s drugim podacima, navest ću kasnije imena i djela nekih rabina; ali što se pak tiče ranoga razdoblja mogu donijeti jedino ono što slijedi:

Ovdje mnoge udovice uobičajaju ići na *Vet akabrot* /groblje/ na tri tjedna prije *Tešabeava* kako bi se pomolile na nekim grobovima te uobičajaju također da beru neke trave oko jednog kamenog spomenika, da bi od njih pravile lijekove za razne bolesti. Mnogi kažu da je to nadgrobni kamen rabina Mučačona (Ima ih koji kažu Musačona ili Mustačona). Ovaj nadgrobni kamen, koji nema nikakva natpisa, nalazi se na Starom groblju gdje postoji još samo sedam nadgrobnih kamenova, nešto udaljenih od ovoga, te se pripovijeda da oni pripadaju rabinu i sedmorici uglednika iz staroga vremena.

Međutim, u knjizi *Kore Ha-Dorot*,¹³ stranica 51. čitamo:

"U to vrijeme (godine 406.) bio je tamo u Beogradu rabin Ašer Zevulun od učenika moga gospodina djeda Pape rabin Dud Konforte neka je njegova

13 *Kore Ha-Dorot* je knjiga koju je napisao David Konforte rabin i književni historičar (1617. ili 1618. do 1690.) Tekst predstavlja jednu kroniku sefardskih pisaca i analizu njihovih djela koji su živjeli oko Mediterana u XVI i XVII stoljeću. Knjiga je bila prvi put tiskana u Mlecima 1746. godine.

uspomena za nas blagoslov a poslije toga bio je učenik rabinov, rabin Abraham Notal neka je njegova uspomena blagoslov za nas.¹⁴ A ja sam od svoje rane mladosti otpočeo sa *gemarom*¹⁵ onih dana kada bih u Solunu a poslije toga on ode u Sarajevo i širio je tu svoju veliku mudrost uz rabina Macalia Mučačona i njegova brata Aliau Mučačona koji ode za Safet¹⁶, a tamo umrije i rabin Rafael Principal, a potom on ode odatle u Beograd a u to vrijeme ode iz Soluna za Saraj-Bosnu uvaženi rabin Šmuel ben Baruh i tamo razasu svoje znanje zajedno sa rabinom Mcalia Mučačonom a bio je veliki učenjak i zakonoznanac."

Iz ovoga saznajemo da su se oko godine 5406 nalazili u Sarajevu rabin Mučačon te glavni rabin a koji je u to doba došao iz Soluna, rabin Šmuel ben Baruh; a s obzirom da pisac *Kore Ha Dorot* ne kaže da su oni otišli u druge gradove, kao što je to naveo za Ašera Zebuluna koji je otišao za Beograd kao i za Aliau Mučačona koji ode za Safet, možemo tvrditi da su ova gospoda rabini umrli u ovom gradu i da su zakopani na Starom greblju.

Što se pak tiče natpisa na ovim kamenim spomenicima, ono što se jedino može pročitati na jednoj od njih je ime rabina Šmuela ben Baruha i datum kada je umro. Taj natpis je otkrio i prepisao dobro poznati i ugledni sarajevski haham Šmuel Hija Askenazi neka je njegov spomen blagoslov na nas, koji je napisao ovo što slijedi na istoj stranici (51) knjige *Kora Ha-Dorot* koja mu je pripadala:

"Sedmoga dana mjeseca hešvana godine 623 popeh se do greblja i našoh nadgrobni kamen rečenoga rabina Šmuela ben Baruha a na njem su bile napisane ove riječi: Raka rabina Šmuela ben Baruha. Iz ovoga se vidi da je on umro u godinu 5300 i nalazi se na Starom greblju gdje ima samo osam nadgrobnih spomenika i ne više."

Tako se dakle iz ovog razumije, mudri i poštovani Šmuel Askenazi je primijetio da je pisac *Kore Ha-Dorota* napravio jednu grješku od više od stotinu godina u određivanju datuma dolaska rečenoga rabina ben Baruha u Sarajevo; s obzirom da kaže da je on otišao iz Soluna godine 5406, dok prema onome što je napisano na grobnom kamenu, on je umro godine 5300.

Ali treba primiti da je *Kore Ha-Dorot* uvjerljiviji od onog što se razumije sa natpisa na kamenu; s obzirom da može biti da je poslije bilo i nekih drugih slova koja bi pokazala jedan veći broj godina, i da su ona tijekom vremena nestala kako su nestali i svi natpisi sa drugih grobnih kamenova.+ Također treba priznati da pisac *Kore Ha-Dorota* nije mogao griješiti u tom datumu, s obzirom

14 Hebrejski: *zihronó livrajá* koja se navodi pri spomenu imena nekog umrlog.

15 *Gemara* (aramajska riječ) doslovno znači "završetak" i označava drugi dio *Talmuda* koji predstavlja vrlo opširan komentar *Mišne* (Zbirke usmenih tradicija koje čine osnovicu *Talmuda*).

16 Safet ili Capet, glavni grad Galileje, poznat već od XVI stoljeća po svom centru kabalističkih studija.

da je isti živio u to doba, što se vidi iz njegovoga objašnjenja. Osim toga, on pravilno navodi sve datume tako da se iz onih ispred kao i onih koji slijede vidi da on nije griješio. - S druge strane, ako želimo opravdati opasku poštovanog Šmuela Askenazija, trebamo reći da bi u Sarajevu bila dvojica rabina s imenom Šmuel ben Baruh gdje je jedan umro godine 5300, a da je drugi živio u godini 5406.

S obzirom da ne postoji nikakav drugi sigurniji podatak o prvim rabinima, tako se ne nalazi ni za one kasnije nikakav drugi sigurniji podatak od postojećih pinkasa na temelju kojih ću dalje govoriti, počinjući s reprodukcijom jedne *askame* /odluke/ Icaka Cvija koji je umro u godini 5476.¹⁷

(nastavit će se)

(+) Može biti da znači pisac i zakonoznanac-rabin.
(Napomena Uredništva.)¹⁸

Rječnik nepoznatih riječi:

Akskama (heb.) sf. odluka, prosudba, pravorijek

Bazerdžan-baša sm. (pers. tur.) čelnik trgovaca, ovdje rizničar

Bet akabrot (heb.) groblje, doslovce "kuća mrtvih" od riječi kevura sf. (heb.) "rob", "raka". Sreće se i *kebura* i *Vet akavrot*.

Hevra kadoša sf. (heb.) doslovno "Sveto bratstvo". Dobrotvorno udruženje stara se o bolesnim i umrlim.

Hudžet sm. (ar.) Sudsko rješenje, akt, zakonska isprava.

Mukata sf. (ar.) Godišnja, često paušalna taksa, zakupnina

Pinakes, pinkes, sm. (gr.) Registar zapisnika i akata, kronika pojedinih jevrejskih općina.

Tešabeav ili *Tišabeav* od *Tiš'a Be-Av* "Deveti dan mjeseca Av", zvan u Bibliji "Post petoga mjeseca". Dan žalovanja kod Jevreja. Tog dana Babilonci su uništili Prvi hram, a na isti dan katolički kraljevi istjerali su 1492. godine Sefarde iz Španjolske. na taj dan Jevreji običavaju posjećivati groblja svojih mrtvih.

17 Godine 1716. po Gregorijanskom kalendaru.

18 Sve bilješke koje nose arapske brojeve su naše, za uzvrat, bilješke označene jednim znakom (+) su Zeki efendijine ili potječu od uredništva *La Alborade*.

Resumé

"HISTOIRE DES JUIFS DE BOSNIE", OEUVRE DE MOSHE (RAFAEL) ATTIAS, DIT ZEKKY EFFENDI

La Historia de los Žudios de Bosna ("Histoire des Juifs de Bosnie"), oeuvre de Moshe (Rafael) Attias, dit Zekky-effendi (1845-1916) a apparu tout au début du vingtième siècle dans la revue *La Alborada* ("L'Aube"), Periodico instructivo-Litearario órgano del Žudaismo de Bosnia y Herzégovina comme on le mentionnait dans son titre. Cette oeuvre historique d'un grande importance pour la connaissance de la vie des Juifs sépharades qui se sont installés en Bosnie, surtout à Sarajevo, venant de la Turquie est en général très peu connue et citée par les historiens sépharades et totalement inconnue des historiens sud-slaves. La raison en est double. Ce travail historique, oeuvre de Zekky-effendi, historien par vocation mais aussi par la nécessité est écrit en lettres hebraïques et en judéo-espagnol, deux barrières presque insurmontables qui ne permettaient pas aux historiens intéressés d'avoir l'accès à ce texte. L'auteur de cette communication a comblé cette lacune. Il a d'abord translitéré le texte en question en judéo-espagnol et l'a traduit ensuite en bosniaque donnant ainsi à tous ceux qui s'intéressent à la condition sépharade de Bosnie dans le passé une lecture aussi intéressante qu'importante.

Robert J. Donia

PROLAZNA SLAVA. DJELA O BOSNI I HERCEGOVINI NA ENGLESKOM JEZIKU 1990.-1999.

Mi mnogo više znamo; ali, da li je naše razumijevanje napredovalo? To je ključno pitanje koje se postavlja o bujici literature na engleskom jeziku, koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu, objavljene u devedesetim godinama. Nekada obavijena nepoznavanjem, tužili su se njeni prijatelji, put ispunjen katastrofom, Bosnu i Hercegovinu je u ovoj deceniji doveo do slave i privukao je mnoge sposobne komentatore, novinare, slobodne pisce i ozbiljne naučnike. Mnogi od ovih ljudi su postali prijatelji Bosne dok su sa umijećem i pouzdano pisali o tragediji koja je Bosnu zadesila. Oni ljudi koji su ovu zemlju dobro upoznali veoma mnogo je i cijene.

Provala informacija o Bosni se ogleda u nekoliko raznih, sada literarnih žanrova koji su u modi u Americi i na Zapadu. Prvi su među njima izvještaji novinara u obliku knjiga, spoj opservacija, iskustva i rezultata ličnih interviewa. I nadalje, mnogi međunarodni učesnici su napisali svoje lične memoare. Više naučnu literaturu su, uglavnom, pisali politolozi, a ona se odnosi na propast Jugoslavije i ratove koji su uslijedili. Sintetičke historije Bosne i Jugoslavije prelaze tradicionalno kronološke granice u nadi da će identificirati dugoročne trendove i razvoj. Nažalost, ogromna literatura na engleskom jeziku uključuje samo ograničen broj djela, koja izvještavaju o novim historijskim istraživanjima, ali neka od ovih djela su od izvanredne vrijednosti.

Svaki pojedinac će temeljito proučavanje ovih djela smatrati najvećim izazovom. Propustio sam sve pročitati, osjetio sam krivicu kada sam pogledao bibliografiju djela o ratu, koju je moj kolega uradio. Ona je prelazila 300 stranica. Ovaj izvještaj samo je kratki pregled sa sažecima svih glavnih žanrova i kratki komentar o onim djelima koja su od bitnog značaja i upliva. U prilogu je djelimična bibliografija, ali nije sveobuhvatna. U principu su navedene knjige, a zapostavljene su hiljade članaka i samostalnih priloga objavljenih na engleskom jeziku.

Djela novinara

Balkanski duhovi (Balkan Ghosts) Roberta Kaplana, po mišljenju ovog autora je najrazornije djelo, koje upućuje na krivi put o regiji Balkana, a objavljeno je u toku ove decenije. Djelo se pojavilo početkom 90-tih godina i bilo je prva popularna publikacija i što je sporno, imalo je veliki uticaj na užas mnogih koji su ovu regiju bolje poznavali od Kaplana. Ukoričeno izdanje knjige pruža sliku Sarajeva iz 1910. godine, a putopis autora pokazuje da on nikada nije boravio u Sarajevu o kojem piše. Ovo je čak manja proturječnost u poređenju sa senzacionalizmom koji je uključen u svakodnevne susrete, što mnogo pustoši "novo novinarstvo". Kaplan svjesno svoj tekst modelira na djelu Rebecce West, *Crno janje i sivi soko (Black Lamb and Grey Falcon)*, ali nije postigao ni dubinu razumijevanja niti poštovanje prema prirodnim ljepotama ovog kraja, koja se nalaze u djelu Westove. Autor širi svoje površne utiske da bi oslikao jedan divlji i tuđi svijet, koji je sasvim van racionalnog rasuđivanja. "Stare plemenske mržnje" je unaprijed donesen zaključak na temelju slučajnih susreta i utisaka. Veoma se mnogo izvještavalo da je predsjednik Bill Clinton ovu knjigu pročitao i onda donio odluku da SAD neće intervenirati u Bosni. Nedavno mi je jedan oficir SFOR-a rekao da su ovo djelo, kao i putopis Westove, bili preporučeni za čitanje trupama koje su poslone u Bosnu, pa me je to, opet, podsjetilo na američku sklonost za senzacionalizmom i gorljivosti Zapada da Balkan vidi kao neprijateljsku i tuđu teritoriju.

Misha Glenny, dopisnik BBC-a, pisao je o ratovima u Sloveniji i Hrvatskoj. Mnogo direktnije piše o vlastitom iskustvu i svom viđenju u djelu: *Propast Jugoslavije: Treći balkanski rat (The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War)*. Glenny je bio užasnut i revoltiran nasiljem i dobro opisuje neke od ranih konfrontacija i oružanih sukoba u ratu u Bosni. Bio je svjedok iracionalnog ponašanja. Glenny nekada zaobilazi naglašene uzroke razdora, ali se ne trudi Jugoslavene premjestiti u imaginarni svijet nepopravljivog divljaštva. Mada su uslijedila još značajnija djela, ova knjiga ostaje važna kao svjedočenje čovjeka sa strane u nedavnim sukobima u ovoj regiji.

Roy Gutmanov *Svjedok genocida (A Witness to Genocide)* djeluje kao veoma dobar protuotrov Kaplanovom razornom nedostojanstvu. Gutman je bio prvi zapadni dopisnik, svjedok koncentracijskih logora u Omarskoj, i njegovi izvještaji su bili oštro upozorenje nezainteresiranom svijetu da su ubijanje i užasi svakodnevnica, koju sistematski provode srpski agresori. Knjiga je zbirka o istraživanjima zbog koje je Gutmanu dodijeljena Pulitzerova nagrada. Njegov tekst izražava hrabru težnju da se piše s dubokim osjećanjem užasa zbog genocida kojem je bio svjedok.

Stotine novinara engleskog govornog područja je u ovoj deceniji bilo u Bosni. Mnogi su bili duboko dirnuti onim što su vidjeli, a neki od njih su proširili svoje aktivnosti dopisnika i sačinili rukopis u obliku knjige. Ova su djela, tipično, kombinacija znanja izvještača i ličnih doživljaja. Ed Vulliamova *Godišnja doba u paklu (Seasons in Hell)*, Peter Maasovo djelo *Voli svog susjeda (Love the Neighbour)*, Mark Thompsonova *Kuća od papira (A Paper House)*, Tom Gjeltonov *Sarajevski dnevni list (Sarajevo Daily)*, Davida Rieffa *Klaonica (Slaughterhouse)* i djelo Michaela Ignatieffa *Krv i sve što je tu (Blood and all Belonging)* su vrijedna istraživanja i ona sadrže različiti uvid u razloge i razvoj rata. Neki od njih posvećuju posebnu pažnju pojedinoj temi. Thompson i Gjelton stavljaju u središte medije; Rieff i Mass izražavaju sram zbog neuspjeha međunarodne zajednice da okonča sukob; a Ignatieff istražuje porijeklo nacionalizma. Ova djela, sva zajedno, mnogo doprinose našem znanju i svjedočanstvo su jačine rata u Bosni, ona pokazuju očaj i ljutnju u srcima onih koji su bili svjedoci. (Dva djela će biti, dolje, posebno obrađena: Silberovo i Littleovo djelo *Jugoslavija: Smrt jedne nacije (Yugoslavia: Death of a Nation)* i majstorsko djelo Christophera Benneta *Jugoslavenska propast u krvi (Yugoslavia's Bloody Collapse)*).

U jednoj trilogiji značajnih knjiga autori su obradili užase Srebrenice, i to su najsnažnija djela u mnoštvu ostalih, a pisali su ih dobro obaviješteni dugogodišnji novinari. U jesen 1995. godine dopisnik *Christian Science Monitora* David Rohde "putovao je bez dozvole bosanskih Srba" (kao što skromno kaže u svojoj priči), ušao je u Republiku srpsku i istraživao polja gdje se odigralo ubijanje oko Srebrenice. On je pronašao raskopane grobove, razbacanu odjeću, ljudske ostatke prije nego što ga je uhapsila i zadržala policija bosanskih Srba. Njegova lična hrabrost i ustrajnost da slijedi kazivanja u stotinama interviewa i široko shvatanje teme, nalaze se sada u odličnom svesku intenzivno istraženih, ličnih reportaža, *Završna igra (Andgame)*. Rohde nije lično bio svjedok pokolja u tim užasnim danima jula 1995. godine, ali njegova beskonačna ispitivanja i zapisi čitaoca vode do agonije neljudskosti, s osjećanjem da se govori u prvom licu. Rohde dokumentira i dilemu nebosanskih, mnogih aktera u ovoj drami, i kukavički neuspjeh međunarodne zajednice da spriječi masakre.

Chuck Sudetic, rječiti i otvoreni pisac u *New York Timesu* od početka rata u Bosni, sačinio je pripovijest, kombinaciju ličnog iskustva, historijskih dokumenata i usmene predaje o životu brojne porodice svoje žene u istočnoj Bosni. *Krv i osveta (Blood and Vengeance)* je kronika, tačno, da: piše se o nasilju, gotovo, na svakoj stranici mada Sudetic izbjegava eksplicitno reći da su mržnje stare i neizbježne. Kao i mnogi drugi novinari, Sudetić Bosnu oslikava kao da spasa nema i kronički bilježi nasilja na svim stranama i u svim periodima. On se dokumentacijom ponekad koristi manje rigorozno. Dok Rohde pažljivo

koristi fusnote kako bi naveo svaki specifični izvor, Sudetic se poziva na interviewe i općenite historijske izvještaje. On pametno kombinira rezultate ličnih interviewa, porodičnu tradiciju i historiju na dobar i uvjerljiv način. *Krv i osveta* dolazi do vrhunca u vrtlozima Srebrenice i Žepe, a završava na očajnim, vjetrom zametenim stijenama iznad napuštenog sela, koje je bilo dom predaka i rodbine njegove žene. Sudetic, također, govori o svojoj ličnoj odiseji izvještača i krajnjem pokušaju da sebe zaštiti od divljanja u Srebrenici.

Roger Cohenovo djelo *Srca su postala brutalna (Hearths Grown Brutal)* je izuzetno dobra knjiga, a njen naslov, nažalost, malo otkriva snagu i ravnotežu njene sadržine. Cohenovu knjigu, kao i mnoge godine izvještavanja za *New York Times*, karakterizira njegova neumoljiva obaveza da pošteno izvještava, odanost historijskom razumijevanju i njegova duševna borba da shvati besmislenost rata i mitova koji su u tome pomogli. Cohen pokušava shvatiti prazninu između mitova i stvarnosti koju je zamijetio kod mnogih srpskih ratnika i političara. Neugodno mu je zbog ovakve otvorene iracionalnosti, ali sa čitaocem dijeli svoje frustracije i pošteno kaže da sve to mora pojmiti. Cohen je proveo mnoge dane i sate sa izbjeglicama iz Bosne širom Evrope i u SAD, ali njegova neumoljivost da se sve shvati daje jedinstvenu dimenziju njegovom djelu. Roger Cohen, kao i drugi, analizira i poredi, ali je ovo djelo pisano srcem i poštovanjem prema Bosancima i neobičnim razumijevanjem za tokove ljudske historije. Kada se djelo pročita, čovjek se osjeća iscrpljenim, potištenim, ljutim i svjesno ogorčenim zbog vijesti koje mi izvan Bosne čitamo sa užasom i nevjericom. Cohenovo monumentalno djelo treba svi da čitaju. Dopunjujemo svoje znanje, ali što je još značajnije, mi bolje razumijemo Bosnu, Bosance i rat koji ih je podijelio.

Lični memoari

Apetit čitalačke publike za ličnim pripovijedanjem glavnih učesnika izgleda da je nezasitan, a lista autora je u stalnom porastu. Svaki od njih uvećava naše znanje o Bosni devedesetih godina, ali malo njih doprinosi našem shvatanju. Skoro sva djela sadrže element samo-značajnosti, što je izgleda svojstveno ovom žanru, ali i jedna od njihovih čari. Lista je već podugačka: Carl Bildt, Sir Michael Rose, pukovnik Bob Stewart, lord David Owen, general Morrillon, general Lewis MacKenzie i ambasador Richard Holbrook su napisali svoje memoare.

Od djela nagomilanih na mojoj polici, memoara, često i iznova ukazujem na djelo veoma uspješnog, posljednjeg ambasadora u Jugoslaviji, Warrena Zimmermana. Njegovo djelo *Porijeklo katastrofe (Origines of a Catastrophe)* je nedavno doživjelo ponovljeno izdanje. Ističe se autorovim opisima pojedinaca

koji su Jugoslaviju gurnuli u rat i elegantno opisanim uvidom u naglašene uzroke sukoba. Zimmerman je dobro poznao glavne aktere, i on je hrabro zastupao bosansku stvar kod svojih pretpostavljenih, kao posljednji američki ambasador u Jugoslaviji. (On je, također, dva puta boravio u Bosni početkom 1992. godine da bi podržao bosansku državnost i hvalio tradiciju "zajedničkog života" u Bosni i Hercegovini). Zimmerman je izuzetno dobar pisac, ali njegova sposobnost kao autora, također, održava i njegova zapažanja i otvoreni intelekt. Niko bolje ne kombinira svoje vlastito iskustvo i ukupne opservacije nego što je on to učinio u svojim memoarima.

Nestanak Jugoslavije: paradigma "neuspjelog federalizma"

Pored kazivanja novinara o kojima smo već govorili, skoro sve studije kao knjige o ratu i njegovim uzrocima su pisali politolozi. Sve su one bile oblikovane pod snažnim uticajem onoga što bih ja nazvao "paradigmom neuspjelog federalizma". Ako se vrati unazad, Jugoslavija je bila "dana", njen nestanak je značio fenomen jedne mete, a taj fenomen su čitaoci (ili izdavači) htjeli upoznati i objasniti. Korijeni sukoba zbog toga se nalaze u neuspjelom ustavu, političkom sistemu i institucijama bivše Jugoslavije, i neuspjelim težnjama država-nasljednica da udovolje nacionalističkim stremljenjima različitih grupa. Paradigma neuspjelog federalizma se vidi i u naslovima ovih djela, koja uvijek ukazuju na nestanak Jugoslavije koristeći se raznim, ali u osnovi sinonimima: raspad, propast, rasparčavanje ili pad. Kao što je jedan promatrač propadanja komunizma primijetio, naučnici su općenito bili skloni "odvojiti segment rata od mira kao zasebnu analitičku problematiku, a rat za proučavanje nacionalizma i mirnu promjenu u proučavanju tranzicije". [Michael Kennedy: *Kulturno formiranje u post-komunizmu: emancipacija, tranzicija, nacija i rat koji dolazi (Cultural Formation of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation and War, forthcoming)*].

Primjenjujući paradigmu neuspjelog federalizma, autori općenito imaju opisni prilaz, s vrha na dolje: da su centri etničke pripadnosti, nacionalizma i neuspjele nacionalne politike bili unutar multietničke jugoslavenske države koja je propadala. Manje pažnje je posvećeno jednoj drugoj neugodnoj stvari, mobilizaciji na etničkoj osnovi: srpsko preuzimanje JNA, političke organizacije i grupe uvode paravojne jedinice, čine nasilja i plaše nepokorne sljedbenike, pomažu razne gange i manipuliraju simbolima kako bi mobilizirali mase i kriminalce protiv državnih institucija. Ovi i slični, uočljivi oblici organiziranih aktivnosti pominju se u ovim tekstovima, ali se često smatralo da je to proizvod neuspjelog federalizma, a ne kao korijen sukoba. Počinioci nasilja, zločina i

razaranja u ratu se često pojave neozlijeđeni, jer su u principu radili u interesu svoje nacije.

Paradigma neuspjelog federalizma naglašava nacionalnu identifikaciju, kao primarni oblik društvenog raslojavanja, i studije pisane na ovaj način koncentriraju se na političke izvore sukoba među nacijama. Ovakve studije često elidiraju razliku između nestanka Jugoslavije i dugog ratovanja koje je uslijedilo. Nisu to identični fenomeni, niti je raspad Jugoslavije značio neizbježno i rat, kao što je jedan autor ovog žanra primijetio, poredeći Jugoslaviju sa Sovjetskim Savezom. "Dok su politički lideri u Beogradu koristili obrazac srodnog stanovništva i njihovu sigurnost da zakuhaju rat i lažne kampanje o izmjeni granica, njihove ruske kopije su težile stabilizaciji situacije legalnim putem za etničke Ruse u novonastalim nezavisnim državama". (James Gow, *Triumph nedostatka volje (Triumph of the Lack of Will, p. 189)*. Neuspjeli prilaz federalizmu se javlja kao najpogodniji okvir komparativnoj političkoj analizi, ali kao metoda proučavanja samo jugoslavenske krize, ona je bila dosada posve neprimjenljiva i jednodimenzionalna.

Balkanska tragedija (Balkan Tragedy) Susan Woodward je djelo klasično bogato anegdotama o ratu i onome što mu je prethodilo. Kao detaljna kronika događaja sa bogatim izvorima je vrijedno i značajno djelo, koje mnogo doprinosi našem znanju o kompleksnom toku događaja prije i u toku ratova. Ali, priloženi deskriptivni tekst je analitička propozicija, koja otkriva ograničenost neuspjelog federalizma, kao jednodimenzionalnu paradigmu za istraživanje rata u Bosni. Prema vani je ispitivanje obrnuto potčinjeno da ne bi bilo nepristrasno i može izgledati kao "korekcija" demoniziranja Srba, što je karakteristika nekih pojednostavljenih zapadnih objašnjenja ovog rata. Ali, kada se sve sagleda, postoji disproporcionalno pripisani udio raznih aktera drame, što je ona zabilježila u svojoj kronici. Krivnja je na svim stranama, svi su odgovorni: Slovenci, Hrvati, Bošnjaci, UN i EC (Evropska zajednica) i drugi međunarodni faktori, dok su na neki način srpski lideri postavljeni kao primarni akteri, koji slijede svoje strateške i nacionalne interese, ali na racionalan način. Srbi imaju mnoge vrline kao branioци i nasljednici federalnih institucija, a drugi akteri imaju mnogo krivice, jer su doprinijeli razaranja ovih institucija. Logična posljedica ove vješte metodologije je: neka se Milošević, Karadžić i njihovi srpski nasilnici izgube u mnoštvu raznih stvari i sumnjivih aktera u drami propasti Jugoslavije. Gledajući izvana, ova vam knjiga mnogo kaže o ratu i njegovim uzrocima. Ali, kada se knjiga pobliže proučava, isto se tako u njoj mnogo kaže, može se posumnjati da su počinioци nasilja i genocida to uradili kada su neutralnost i nepristranost glavne vrijednosti koje ispunjavaju duh istraživanja.

Rat u Bosni i Hercegovini: etnički sukob i međunarodna intervencija (The War in Bosnia and Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention) je najpouzdanije i najnovije među ostalim djelima ove vrste. Koautori su Paul Shoup i Steven Burg, dugogodišnji pronicljivi promatrači i naučnici, koji se bave proučavanjem Jugoslavije. Njihovo djelo je plod temeljitog istraživanja. Oprezno, odmjerenim mišljenjem autori paze da kažu svoje vlastite poglede na interpretaciju ključnih pitanja. Kao što i u naslovu stoji, u ovom se djelu brzo prelazi preko slovenačke i hrvatske teme da bi se ispitivali izvori sukoba u Bosni i kompleksna međunarodna diplomacija, koja se naokolo uzburkala. Kada se uzme u obzir njihova karijera i ekspertnost (uprkos njihovim protestima) nije nimalo čudno da ova dva autora općenito prihvaćaju neuspjeh paradigme federalizma, kao prvi uzrok nasilja: "Svaki od autora ... je intimno upoznat sa historijom etničkog sukoba i kontroverzi nacionalnog pitanja koja su označavala život u zemlji i na kraju dovela do njene propasti. Mi na sukob u Bosni gledamo u istom svjetlu". (p. 4) No, ipak, ovo je djelo autoritativno, temeljno i dobro napisan tekst dvojice starijih specijalista na ovom polju. Vjerovatno će za neko vrijeme ono ostati, kao zaključno djelo na engleskom jeziku o ratu u Bosni.

James Gowovo djelo *Trijumf nedostatka volje (Triumph of the Lack of Will)* je primarno studija o raznim akterima u međunarodnoj diplomaciji i nastojanjima da se uspostavi mir u prvoj polovici 90-tih godina. Gow pokazuje kako se strategijsko razmišljanje postepeno razvijalo u svakoj zemlji u toku rata u Bosni i prikazuje zbog čega je međunarodna zajednica doživjela neuspjeh da ustanovi i implementira djelotvornu strategiju da završi ovaj sukob. Gowova analiza je više eksplicitna i ubjedljiva nego kod Woodwardove, iako se njegovo djelo više bavi međunarodnom diplomacijom. Nažalost, Gowova knjiga vrvi stotinama grešaka u pisanju riječi, ponovljenim riječima i nedovršenim rečenicama, i ostavlja utisak da je mnogo slična intervenciji EC Troika u Sloveniji, kao što je Gow opisao: "dobronamjeran, požuren i loše planiran poduhvat". (p. 298). Međutim, ako se sve uzme u obzir, Gowovo djelo proširuje i naše znanje o ratu i naše shvatanje slabog interesa međunarodne zajednice, i njenu nesposobnost da odgovori na događaje.

Dvije druge knjige su značajne jer doprinose da razumijemo rat i njegove uzroke. Chris Benettova knjiga *Krvava propast Jugoslavije* se najbolje čita od svih sličnih kazivanja. Mada je autor po pozivu novinar, njegovo je djelo u osnovi naučno. U njemu su izmiješani zainteresiranost za historiju i lično iskustvo autora-novinar, koji se u zemlji nalazio u vrijeme raznih faza rata. Uprkos tome što se povremeno može naći njegovo osobito poštovanje prema perspektivi Slovenije, Benettovo djelo je ujednačeno a ocjene su mu odmjerene.

Balkanska zbrka (Balkan Bable) Sabine Ramet je značajno djelo koje mnogo govori o uzrocima rata. Važno je da se ovdje radi o nastavku njenih ranijih istraživanja. Ovo je istraživanje koje sadrži mnoge činjenice, mnogo

faceta propasti Jugoslavije i sukoba koji su uslijedili. Iako je djelo napisano pod uticajem perspektive neuspjelog federalizma, ono nije samo na to ograničeno. Djelo Rametove predstavlja jedno od malobrojnih ozbiljnih zalaganja da se identificiraju izvori sukoba koji prelaze okvire nacionalnih politika.

Lenard Cohenova knjiga *Pokidane veze: raspad Jugoslavije (Broken Bonds: The Desintegration of Yugoslavia)*, 1993. objedinjuje uvid politologa, posebno ispitivanje teme političke legitimnosti i zakonodavno-političke veze. Više nego u drugim djelima, Cohen vidi "dezintegraciju" kao fenomen sam za sebe, a ne kao obični preludij ratu. Njegovu su knjigu često citirali u studijama o ratu koje su uslijedile. Laslo Sekeljeva knjiga *Jugoslavija: proces dezintegracije (Yugoslavia: The Process of Desintegration)* ima sličan pristup, ali specijalisti nisu mnogo zapazili djelo nakon što se pojavilo. U ovu, opću kategoriju spada knjiga Carole Rogel *Slom Jugoslavije i rat u Bosni (The Breakup of Yugoslavia and the War in Bosnia)*, kao i prijevod eseja Svetozara Stojanovića, *Propast Jugoslavije; Zašto komunizam nije uspio (The Fall of Yugoslavia; Why Communism Failed)*

Knjiga Aleksandra Pavkovića *Rasparčavanje Jugoslavije (Fragmentation of Yugoslavia)* je dobar i odmjeren tekst o historiji Jugoslavije do posljednjih godina komunizma. Kada je prešao na uzroke i razvoj ratova u Hrvatskoj i Bosni, Pavković je postao srpski apologeta bacajući krivicu na svakoga, osim na Srbe. Dok je Pavković kritičan u odnosu na srpsko vodstvo, po njemu, Srbi su općenito krivo shvaćeni i nesposobni da svjetskom javnom mnijenju kažu svoju priču. Za razliku od ranije citiranih djela, ova knjiga pruža malo novog ili vrijednog za naše poznavanje uzroka rata, mada daje dobar sažetak o jugoslavenskoj historiji do 1990. godine.

Pravo, krivo, religija i pravda u bosanskom iskušenju

Niti jedna međunarodna kriza od završetka Drugog svjetskog rata nije proizvela tako mnogo dubokih i moralnih nevolja i tema kao što je rat u Bosni. To je dovelo do nastanka mnoštva knjiga i studija koje su se bavile pitanjima međunarodnog prava, religije, morala i pravde, a u svjetlu sukoba u Bosni. Moglo bi se raspravljati o tome da li je svaka knjiga o ratu u Bosni imala i moralnu dimenziju. Ovaj žanr se izdvaja zbog autora čiji je zadatak bio preokupacija etničkim i moralnim pitanjima.

Zašto Bosna? (Why Bosnia?) je zbirka priloga koju su objavili Ali i Larry Lifschulz i vjerovatno je prva ove vrste. Objavljena je početkom rata i pokušala je u neinformiranim ljudima pružiti opširni pregled krize i razloga prema kojima moramo biti pažljivi. Polazi od interviua sa Ivom Bancem, koji je, de facto,

sintetička historija za priloge Kemala Kurspahića i Davida Rieffa, ali je tu i jedna pjesma Maka Dizdara. Knjiga je hrabar pokušaj da se uključi svjetska savjest engleskog govornog područja dok sve ne bude kasno.

Most je izdan: religija i genocid u Bosni (The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia) Michaela Sellsa je kombinacija općeg kazivanja o ratu sa zalaganjem da se identificira uloga religije i vjerskih razlika u uzrocima rata. Scott Davies je objavio zbirku eseja, *Religija i pravda u ratu u Bosni (Religion and Justice in the War over Bosnia)*. On se bavi temom intervencije i tradicije "pravednog rata" u zapadnom religijskom i političkom shvatanju. Norman Cigarov *Genocid u Bosni (Genocide in Bosnia)* je briljantan ekspeze o monstruoznoj srpskoj namjeri da se Bosna rasturi. Radhu Kumarova knjiga: *Podijeli i propadni? (Divide and Fall?)* je nastojanje da se bosanska kriza postavi u tradiciju Indije/Pakistana, Quebeca/Kanade i drugih oblasti, gdje su podjele promatrane kao moguća opcija međunarodnog prava. (Kao i mnogi drugi ljudi, ja se nadam da se ove analize nikako ne mogu primijeniti u Bosni i da se Bosna nikada neće naći među podijeljenim zemljama). Alexandra Stiglmayer, poznatija kao predstavnik za štampu OHR-a, dala je dobar prilog ovom žanru kao urednik vrijedne zbirke eseja pod naslovom *Masovno silovanje: rat protiv žena u Bosni i Hercegovini (Mass Rape: The War Against Women in Bosnia and Herzegovina)*.

Specijalno značajno je djelo *Ovog puta smo znali (This Time We Knew)*. Suizdavači su Thomas Gushman i Stjepan Meštrović. U knjizi se nalazi nekoliko eseja -kritika zapadnom slabom interesiranju koje je suočeno sa monstruoznostima u ratu u Bosni. Iako se u središtu nalazi uloga Srba u užasima, velikim dijelom je ovo vrijedna zbirka koja govori o neobičnim perspektivama rata. Nadalje se elaborira osnovna teza, pažljivo postavljena u snažnom Cushmanovom eseju *Sudbosna teorija i rat u Hrvatskoj i Bosni (The Critical Theory and the War in Croatia and Bosnia)*, objavljenom u julu mjesecu 1997. godine. Kao urednik novoosnovanog časopisa *Revija za ljudska prava (Human Rights Review)* može se očekivati da će Cushman i dalje doprinosti u tom radu, te okupiti razne autore koji se bave ljudskim pravima, kao središnjom tačkom proučavanja Balkana.

Sintetička historija

Sintetička historija Bosne i Hercegovine je u biti inovacija nastala u ratnom periodu. Nekoliko djela se pojavilo na bosanskom i drugim jezicima u ovoj deceniji. (Niti jedno od njih nije zabilježeno u bibliografiji Kongresne biblioteke). Djelo Johna Lampe *Jugoslavija kao historija (Yugoslavia as*

History) bavi se cijelom Jugoslavijom, a ne samo Bosnom. To je majstorski urađena sinteza, koja odražava savršeno poznavanje ogromne historičarske literature i odlični pregled glavnih historijskih kontroverzi. *Bosna: kratka historija (Bosnia: A Short History)* Noela Malcolma ima isto značenje za Bosnu. Malcolmova snaga počiva u pažljivom razmišljanju i obradi svih interpretacija, i njegovom vjerodostojnom rješenju svake glavne debate o historiji. On vlada elegantnom rečenicom, ali i dobro odmjerenim izjavama. Tako je Malcolm postigao da najznačajniji historijski periodi u Bosni budu dostupniji u engleskom govornom području. On je temeljito doprinio suzbijanju podmukle mantre (često ponovljena riječ ili rečenica u meditacijama, prim. prev.) o "starim plemenskim mržnjama" kojom su baratali politički činioci i neobaviješteni novinari.

Interesantan je vrijedan mali svezak Dušana Batakovića, *Srbi u Bosni i Hercegovini: Historija i politika (The Serbs of Bosnia and Herzegovina: History and Politics)*. Ovaj produženi esej je neka vrsta enciklopedije standardnih srpskih nacionalističkih interpretacija svih tema i u svim periodima. Ali, Bataković ima svoje mišljenje neovisno o ortodoksnom, srpskom nacionalističkom stavu i o bosanskoj historiji govori na nekonvencionalan i općenito uvjerljiv način.

Historijski rječnik Bosne i Hercegovine (Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina) Ante Cuvala je, ustvari i manje i više nego što naslov kaže. Sa temeljitom bibliografijom i dugim predgovorom koji djeluje kao skraćena sintetička historija, ovaj mali svezak je samo djelimično historijski rječnik. Osim toga, Cuvalova hrvatska lojalnost se svuda javlja i u osnovi daje boju prikazanoj slici. "Vodič za razumjevanje hrvatskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini" bio bi tačniji naslov ovog sveska čije je korištenje prilično ograničeno.

Suprotno od Cuvalovog sveska, *Sukob u bivšoj Jugoslaviji: enciklopedija (Conflict in the Former Yugoslavia: An Encyclopedia)* je tačno ono što mu je i svrha. Uređivali su ga u suradnji specijalisti John Allcock, Marko Milivojević i John Horton. Ovo korisno djelo kao priručnik je pogodno i za slučajnog promatrača, ali i za profesionalce u ovoj oblasti. Većina priloga je pažljivo napisana, pouzdana i u svom prilazu dobro osmišljena.

Originalno istraživanje: Knjige i članci

Prikazao sam mnogo djela koja se odnose na nedavne događaje. Moram izvijestiti sa žaljenjem da se pojavilo malo monografskih izdanja na engleskom jeziku koja donose nešto novo u shvatanju historije Bosne. Malo njih, međutim, veoma su zaslužna. Michael Hickockovo djelo *Otomanska vojna administracija u Bosni osamnaestog stoljeća (Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia)* ističe se kao pionirsko djelo zbog široko korištenih otomanskih

arhivskih izvora i što je preobrazilo naše razumijevanje otomanske vladavine, da je u osnovi bila racionalnija i kohezivnija nego što je bila tradicionalno prikazivana. Kako sam dao temeljne komentare na djelo Francine Friedman *Bosanski Muslimani (The Bosnian Muslims)* prije nego što je bilo objavljeno, ne želim to djelo ovdje prikazati. Ali ću, ipak, reći da je to djelo jedna od malobrojnih knjiga koja se specifično bavi Bosnom u protekle dvije decenije. Djelo Catherine Wendy Bracewell *Senjski uskoci (The Uskok of Senj)* osvjetljava ratničko društvo šesnaestog stoljeća u zaleđu Jadrana a na periferiji Bosne pod otomanskom vlasti. Maria Todorova u svom djelu *Zamislite Balkan (Imagining the Balkans)* prikazuje razvoj podmukle intelektualne tradicije koja je dala ton razmišljanjima mnogih ljudi na Zapadu, da je ova regija divlja i neprijateljska. Nevezano samo za Bosnu, ovo djelo je od vitalne važnosti i zaslužuje da se nađe zajedno sa Cushmanovom *Sudbonosnom teorijom*. Ono je isto je tako bitno, da se shvati nezainteresiranost Zapada za užase rata u Bosni.

Članak Attile Hoare, *Hrvatski projekt to Partition Bosnia and Herzegovina 1990-1994 (The Croatian Project to Partition Bosnia and Herzegovina)* je veoma značajno naučno djelo, koje ispunjava nadom da će uslijediti i dalja djela ovog sposobnog, mladog historičara. Vrijedno je pomenuti dva članka Xaviera Bougarela koja su objavljena na engleskom jeziku, jedan od njih u časopisu (*East European Quarterly*,) *Istočnoevropski tromjesečnik* a drugi u zbirci eseja, koju su uredili David Dyker i Ivan Vejvoda. Oba Bougarelova članka uključuju temeljite uvide u nedavni bosanski društveni i politički razvoj, ali obadva članka evoluiraju u spekulativne eseje i daju zaključke, iako jasne, kojima nedostaje osnova. Dva članka u *Istočnoevropskom mjesecniku* autora Aydina Babune bave se bosanskim Muslimanima, uglavnom, u austrijskom peirodu. Za razliku od ranije pomenutih autora, Babuna je konzultirao otomanske arhivske izvore, ali dobivene informacije pružaju malo više nego što se općenito znalo iz pera habsburških funkcionera u austro-ugarskim zvaničnim zapisima.

John Fineova debela knjiga u dva sveska historije srednjovjekovnog Balkana pruža historijski pregled cijele regije i pored toga daje mnoge informacije o Bosni i u širem kontekstu odvijanja događaja u Bosni. U ove dvije knjige, koje imaju logične *naslove Balkan u ranom Srednjem vijeku (The Early Medieval Balkans)* i *Balkan u kasnom Srednjem vijeku (The Late Medieval Balkans)*, Fine predstavlja neprocjenjive reference u izvorima u kompletnu naraciju koja dostiže skoro epske proporcije. Nažalost, ovo djelo nije prevedeno na jedan od jezika u regiji.

Imam zadovoljstvo pomenuti pojavu jednog dobrog djela antropologa Katherine Verdery, *Politički životi mrtvih tijela (The Political Lives of Dead Bodies)*. Verdeyeva dokumentira široko rasprostranjenu praksu da se heroji i žrtve ponovo sahranjuju u socijalističkim zemljama. Ona pripovijeda o

putovanju starih mrtvih tijela zbog popularnih zahtjeva da ih se sahrani na novim mjestima, Verderyeva daje svježije i dalekosežne zaključke o kulturnoj transformaciji i političkoj promjeni u post-socijalističkim društvima. Posljednje poglavlje je posvećeno ponovnoj sahrani žrtava Drugog svjetskog rata i srednjovjekovnih svetaca u bivšoj Jugoslaviji. Knjiga je svježija, inventivna i zabavna. Ona je veoma dobra za čitanje svima koji se interesiraju za nastale promjene u post-socijalističkom vremenu i uzroke oružanog sukoba u balkanskoj regiji.

Jugoslavija Francine Friedman (*Yugoslavia: Sveobuhvatna bibliografija na engleskom jeziku (A Comprehensive English-Language Bibliography)*) objavljena 1993. godine otkriva malo teksta i oskudnost novih naučnih djela koja se odnose na Bosnu. Njena bibliografija se izdvaja kao glavni doprinos u ovoj oblasti. Slijedeća bibliografija djela na engleskom jeziku bilo kada da se uradi pojaviti će se, od sada, sa značajnim dodacima ovom slabom izboru i ponudi.

Dueti

U ovim proteklim godinama pojavila su se dva "dueta", svaki od njih se sastojao od knjige i odgovarajućeg videotape istog autora. U svrhu poređenja ovdje će biti zajedno obrađene.

Smrt Jugoslavije (Death of Yugoslavia) Laure Silber započela je kao ambiciozni projekt da se interviewira stotine ključnih učesnika u ratu u bivšoj Jugoslaviji. Informanti Silberove izgleda da su bili izuzetno željni ispričati svoju priču u detalje i njeni su interviewi donijeli šokirajuće, iskrene pripovijesti koje su od velike važnosti da se razumiju ratovi. Zajedno sa filmom lokalnih i međunarodnih medija, četverosatna serija je značajno djelo strpljivog istraživačkog novinarstva i naširoko je pohvaljena zbog izuzetno intimnih prikazivanja uzroka rata. Može se dobro razumjeti zašto je Silberova tako mnogo željela da se pojavi kao knjiga.

Prateći svezak, *Jugoslavija: Smrt jedne nacije (Yugoslavia: Death of a Nation)* je studija s mnogo ograničavanja u ličnim interviewima kao primarnom izvoru informacija. Koristeći materijal i izvore izvana kako bi verificirali informacije iz interviewa, autori prikazuju detaljnu i veoma čitljivu pripovijest o ratu i neposrednim uzrocima. Ali se knjizi mora prići sa najvećim oprezom. Jasno je da su oni često bili pod uticajem informanata i njihovih napuhanih priča i ličnih, ispređenih stvari, u njihovoj knjizi je mnogo toga ispušteno, krivo shvaćeno i pogrešno dato. Interpretacije su nekada jednostavne, ali su zaključci često površni ili, jednostavno, pogrešni. Knjiga je vrijedna, uglavnom, zbog

uvida u važne ličnosti i zbog čitljivog prikaza općeg toka događaja, ali se mogu proučavati bolje istražena djela koja su pouzdanija u odnosu na specifične događaje i njihov razvoj.

Temeljno istraživanje Tone Bringa je bilo prvo. Njezin antropološki terenski rad u centralnoj Bosni doveo ju je do izdavanja *Biti Musliman na bosanski način (Being Muslim Bosnian Way)* je klasična antropološka studija života u jednom etnički izmiješanom selu. Nakon što je svoja istraživanja završila i prije nego što je knjiga bila napisana, selo je bilo divljački napadnuto od strane HVO-a, 1993. godine, a muslimansko stanovništvo je bilo ili poubijano ili otjerano. Nakon ovakvih brutalnih događaja Bringa je napisala svoju knjigu s divljenjem i očiglednom naklonošću prema stanovnicima sela. Ova odlična antropološka studija oslikava multietničko društvo koje je bilo obogaćeno različitostima, ali i ograničeno u sposobnosti da se integriira.

Nekoliko mjeseci prije napada HVO-a Bringa je bila ponovno u centralnoj Bosni sa filmskim snimateljima i ponovo je interviewirala svoje informante i prijatelje. Otišla je alkosna, osjećajući da se rat približava selu. Kratko nakon užasa opet je pošla sa ekipom u taj kraj, gdje je razaranja i ponovo se našla sa preživjelima. Rezultat je u snažnom, potresnom videotapu pod naslovom *Svi smo mi komšije*, a stvar je u tome, naravno, da mi to i nismo. Ova kronika na videu govori o pokidanim vezama koje su seljane spajale i pokazuje kako je nestao njihov zajednički život kada je zaprijetila vojna opasnost od HVO-a. Lično iskustvo Bringe i naučna darovitost su primijenjeni na videotapu i stvorili su intimnu priču koja cijepa srce o propasti povjerenja među dugogodišnjim prijateljima i drugovima. Ovo je bilo prikazano kao svjedočenje na najmanje jednomođenju Suda za ratne zločine. Po mojem mišljenju, ovdje se više kaže o uzrocima rata nego u mnogim svescima o pogledima na neuspjeli federalizam, koji su se ovih zadnjih godina pojavili.

Zbirka eseja

Pojavilo se mnoštvo eseja u protekle dvije decenije. Mnogi od njih ne dozvljavaju lagani sažetak. Mark Pinsovo uredničko nastojanje je rezultiralo u jednom posebnom svesku među svim drugim: *Muslimani Bosne i Hercegovine (The Muslims of Bosnia and Herzegovina)*. Primijenjen je kronološki pristup historiji bosanskih Muslimana, grupa istaknutih autora predstavlja značajno kohezivan skup eseja u ovom svesku. John Fine, Colin Heywood, Justin McCarthy, Ivo Banac i Pinson lično dali su svoj doprinos odličnim ilcozima i tako stvorili dostupan, koristan i široko citiran svezak.

Kao što se u ovom pregledu vidi, djela o Bosni na engleskom jeziku u protekle dvije decenije bila su pretežno preokupirana ratovima u ovoj deceniji. Malo je djela pomoglo našem razumijevanju, a velika većina djela doprinijela je boljem poznavanju.

Nedostatak ozbiljnih historičarskih djela na engleskom jeziku sugerirao bi da se na engleski prevedu istaknute historijske studije na bosanskom jeziku. Kratki pregled otkriva da ih se malo pojavilo u prijevodu. Dostupnost bosanske historiografije stranim čitaocima mogla bi se poboljšati programom da se pomogne prevodenje sa bosanskog na svjetske jezike, bolje nego da se osloni na šaku stranih specijalista kako bi se ostatak svijeta upoznao s bosanskom historijom.

S u m m a r y

FLEETING FAME. THE WORKS ON BOSNIA-HERZEGOVINA PUBLISHED IN ENGLISH, 1990-1999

The war of the 1990's in Bosnia and Herzegovina has led to an unprecedented outpouring of English-language literature regarding the country's history. Most English-language works have focused on the war, its causes, and its immediate aftermath. The recent literature can be divided into the following categories: journalist accounts, personal memoirs, works concerning the demise of Yugoslavia, books on morality and justice, synthetic histories, works of original research, "Duets" (books with related videotapes), and collections of articles. Only a few scholarly works based on original research have been published in English concerning Bosnia during the past two decades, but they have included some of exceptional quality and scholarly merit.

Ladislav Hladký

ČEŠKA HISTORIOGRAFIJA O BOSNI I HERCEGOVINI (1980.-1998.)

IZmeđu čeških i bosanskih povjesničara su postojali u prošlosti relativno intenzivni stručni i institucionalni kontakti. Od polovine 60-tih godina je aktivno djelovala Čehoslovačko-jugoslavenska komisija povjesničara koja je svake godine organizirala (naizmjenično jedne godine u Čehoslovačkoj, druge u Jugoslaviji) zajednička naučna zasjedanja na kojim se diskutiralo o komparativnim temama vezanim za čehoslovačku i južnoslavensku povijest. Dva zasjedanja ove komisije su održana u Bosni i Hercegovini, posljednji put u Sarajevu 1986. godine. Komisija je objavila red zanimljivih zbornika studija i članaka.¹

Povijest naroda Jugoslavije su u 80-im godinama u Čehoslovačkoj izučavale otprilike dvije desetine istraživača, koncentrirane prije svega u povijesnim institutima češke i slovačke Akademije nauka, na univerzitetima u

1 U 80. i 90. godinama su bili objavljeni ovi zbornici Čehoslovačko-jugoslavenske komisije povjesničarja: *Minchenskiot dogovor i jugoslovenskite i čehoslovačkite narodi* (sborník z 12. zasedání komise ve Skopje 5.-9.10.1978), Skopje 1980; *Problematika přechodu od feudalismu ke kapitalismu ve střední a jihovýchodní Evropě* (sborník z 13. zasedání komise v Praze 24.-28.9.1979), Praha 1981; *Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských, politických a ekonomických systémů* (sborník z 15. zasedání komise v Martině 19.-22.10.1981), Praha 1983; *Stopanskite, socijalnité i etničkite promeni na teritorijata na Jugoslavija i Čehoslovačka od XVI do sredinata na XVIII vek* (sborník z 16. zasedání komise ve Skopje 12.-16.10.1982), Skopje 1986; *Myšlenkový vývoj Čechů, Slováků a Jihoslovanů od poloviny 18. století do buržoazní revoluce 1848-1849* (sborník ze 17. zasedání komise v Brně 11.-14.10.1983), Praha 1985; *Idejna i politička kretanja kod jugoslovenskih naroda, Čeha i Slovaka u drugoj polovini XIX veka* (sborník z 18. zasedání komise v Bělehradě 17.-21.9.1984), Beograd 1987; *Dialektika vnitřního a vnějšího faktoru zázvěrečné etapy národněosvobozeneckého boje národů Československa a Jugoslávie 1944-1945* (sborník z 19. zasedání komise v Dolné Krupé a Bratislavě 16.-20.9.1985), Praha 1988; *Vznik samostatného československého a jugoslávského státu v roce 1918* (sborník z 21. zasedání komise v Praze 12.-14.10.1987), Brno 1990. O djelatnosti komisije vidi takodje Vladislav Šťastný - Miroslav Šesták, *Patnáct let práce československo-jugoslávské historické komise (1966-1981)*, časopis Slovanský přehled 68/1982, s. 81-86; Miroslav Šesták, *Twenty Years Anniversary of the Czechoslovak-Yugoslav Historical Commission*. In: *Les Études Balkaniques Tchecoslovaques VII*, Praha, Karlova univerzita 1986, s. 213-227.

Pragu, Brnu i u Bratislavi. (U 90-im godinama je u Češkoj ostalo 6 ili 8 povjesničara - specijalista za južnoslavensku povijest.)

Konkretnim problemima iz povijesti Bosne i Hercegovine su se češki povjesničari u 80-im godinama posvećivali samo povremeno. Ponajviše prilikom značajnijih godišnjica nekih povijesnih događaja, na primjer sarajevskog atentata, ustanka u Hercegovini 1882. godine i slično.² Prilično učestali su bili članci vezani za povijest češko-bosanskih odnosa. U prvom redu su opisivali veze iz austro-ugarskog razdoblja (1878. – 1918.), kada je u Bosni i Hercegovini živjelo nekoliko hiljada Čeha koji su ovdje kao specijalisti pomagali u razvoju mjesnog školstva i medicine, u nastajanju niza kulturnih institucija ili su tu djelovali samo kao obični službenici, zanatlije ili kvalificirani radnici.

Vezano za problematiku odnosa publicirao je u 80-im godinama seriju veoma zanimljivih članaka profesor brnjskog univerziteta Ctibor Nečas, koji je zabilježio djelovanje čeških doktorica u Bosni i Hercegovini na prelomu 19. i 20. stoljeća. Češke doktorice su bile u Bosni prve koje su među svojim (pretežno muslimanskim) pacijenticama širile osnove moderne zdravstvene njege i prosvjete. Godine 1992. opisao je Nečas ovu problematiku u monografiji *Mezi muslimkama. Působení úředních lékařek v Bosně a Hercegovině v letech 1892-1918* (Medju muslimankama. Djelovanje službenih doktorica u Bosni i Hercegovini u periodu od 1892-1918., Brno, Masarykova univerzita 1992, 137 s.).³

Namještenik brnjske ispostave Instituta za povijest Akademije nauka Ladislav Hladký publicirao je u toku 80-ih godina seriju članaka o angažiranosti čeških radnika prilikom nastajanja socijalno-demokratskog pokreta u Bosni i Hercegovini i o pomoći češke socijalne demokratije Socijal-demokratskoj partiji Bosne i Hercegovine u periodu pred Prvi svjetski rat.⁴

Preokret u odnosu prema bosanskoj tematici je nastao u češkoj historiografiji na početku 90-ih godina. To je bilo u vezi sa tadašnjim procesom postepenog raspadanja jugoslavenske federacije i sa rastućom napetošću u odnosima

2 Vidi Miroslav Šesták, *Povstání v Hercegovině roku 1882 a česká politika*, Slovanský přehled 68/1982, s. 375-385; isti autor, "1914", Slovanský přehled 70/1984, s. 525-528.

3 Vidi takodje Ctibor Nečas, *Úřední lékařky v Bosně a Hercegovině*, Slovanský přehled 71/1985, s. 491-497; isti autor, *Prve ovlaštene ljekarke u Sarajevu*, u: 60 godina Zavoda za zdravstvenu zaštitu Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1985, s. 25-26.

4 Vidi Ladislav Hladký, *Češi a počátky dělnického hnutí v Bosně a Hercegovině*, In: *Studia Balkanica Bohemoslovaca III*, Brno, UJEP 1987, s. 155-160; isti autor, *Sociální demokracie v Bosně a Hercegovině a její styky s českým dělnickým hnutím v období před první světovou válkou*, Slovanský přehled 75/1989, s. 221-237; isti autor, *Nekoliko českých izvoru o formiranju Socijaldemokratske partije u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine 27/1988, s. 155-167; isti autor, *Uzajamni kontakti medju českim i bosanskohercegovačkim radničkim pokretom pred prvi svjetski rat*, Prilozi 24/1990, s. 187-204.

medju južnoslavenskim narodima. Povjesničari su bili, zajedno sa nekolicinom novinara, prvi u češkoj sredini koji su već na prelomu 1991.-1992. godine upozoravali na akutnu opasnost od eksploziranja nacionalnih konflikata u Bosni i Hercegovini.

Slijedećih godina su povjesničari u Češkoj publicirali veliki broj članaka i brošura sa hronološkim pregledima, u kojima su nastojali javnosti objasniti složene povijesne korijene tadašnje jugoslavenske krize i istovremeno i kulturne osobenosti pojedinačnih južnoslavenskih naroda.⁵

U toku rata u Bosni i Hercegovini su češki povjesničari pokušali proniknuti u srž bosanske povijesti, prije svega u problematiku ovdašnjih kompliciranih odnosa medju narodnostima i dosadašnjeg stepena razvoja bosansko-hercegovačke državnosti. U vezi s tim je potrebno naglasiti, prije svega, studiju Miroslava Šestáka *Problém státnosti Bosny a Hercegoviny a její etnicko-nacionalní obsah (Problem državnosti Bosne i Hercegovine i njezin etnicko-nacionalni sadržaj)*, publiciranu u časopisu *Slovanský přehled* (Praha) 80/1994, s.19-35.

Istovremeno se u češkoj sredini javila i težnja za ponovnim podsjećanjem na dugogodišnje tradicije prijateljskih odnosa Čeha i naroda Bosne i Hercegovine. To je potvrdila, pored ostalog, i serija studija o odnosu Tomaša Garika Masaryka (prvog predsjednika Čehoslovačke republike) prema Bosni i Hercegovini. Najopširnija je bila studija koju je napisao Ladislav Hladký *T. G. Masaryk a Bosna a Hercegovina (T. G. Masaryk i Bosna i Hercegovina)*, i publicirao u zborniku *Slovanské historické studie* (Praha) 20/1994, s.33-55.⁶

Češki povjesničari su detaljno pratili cijeli tok višegodišnjeg rata u Bosni i Hercegovini, upoznavali češku javnost sa razlozima bosanske krize i u isti mah izražavali svoje mišljenje o odnosu međunarodne zajednice (osobito najvažnijih sila) prema stradanjima u Bosni i Hercegovini.⁷

5 Vidi Ladislav Hladký, *Jugoslávská krize a její historické souvislosti*, Praha, H & H 1993, 64 s.; Jan Pelikán - Miroslav Tejchman, *Dějiny Jugoslávie (1918-1991)*, Praha, Univerzita Karlova 1994, 90 s.; Miroslav Tejchman - Pavel Hradečný - Miroslav Šesták, *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*, Praha, Historický ústav 1996, 256 s.; Jan Felikán, *Jihoslovanská krize. Kořeny a souvislosti*, Praha, Univerzita Karlova 1996, 120 s.

6 Vidi takodje Ladislav Hladký, *T. G. Masaryk a jihoslovanské národy*, In: T. G. Masaryk a střední Evropa, Brno, Masarykova univerzita 1994, s. 59-63; isti autor, *Masarykova cesta do Bosny a Hercegoviny v roce 1892*, In: Studia Balkanica Bohemo-slovaca IV, Brno, Masarykova univerzita 1995, s. 191-197.

7 Vidi Ladislav Hladký, *Bosna a Hercegovina v období před vznikem občanské války*, *Slovanský přehled* 81/1995, s. 249-268; *Chronologie rozpadu Jugoslávie 1990-1994* (specijalni broj časopisa *Slovanský přehled* 82/1996, br. 1); Miroslav Tejchman, *Mezinárodní společenství a jugoslávská krize I (1991/2)*, *Slovanský přehled* 81/1995, s. 317-332; isti autor, *Mezinárodní společenství a jugoslávská krize II (1993/4)*, *Slovanský přehled* 82/1996, s. 173-185; Filip Tesař, *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*, In: Ivan Gabal a kolektiv, *Etnické menšiny ve střední Evropě*, Praha, G plus G 1999, s. 255-332.

Godine 1996. je štampana monografija Ladislava Hladkog *Bosna a Hercegovina. Historie nešťastné země (Bosna i Hercegovina. Povijest nesretne země)*. Brno, izdavačka kuća Doplněk 1996, 218 s.). Radilo se o prvoj češkoj sintezi povijesti Bosne i Hercegovine od početka srednjovjekovne bosanske države do potpisa daytonskih mirovnih sporazuma. Godinu dana kasnije je izašla skraćena verzija ove knjige, takodje u Slovačkoj, u Bratislavi, na slovačkom jeziku, pod nazivom *Bosnianska tragédia. Konflikt nacionalizmov (Bosanska tragedija. Konflikt nacionalizama)*. Bratislava, USPO Peter Smolík 1997, 106 s.).

Istovremeno su se u Češkoj republici pojavila i prva istraživanja problematike etnogeneze bosanskih Muslimana (Bošnjaka), pitanja formiranja njihovog nacionalnog identiteta i političkih uslova njihovog suvremenog nacionalnog razvoja.⁸ U vezi s tim treba navesti monografiju Jana Pelikána sa Karlovog univerziteta u Pragu *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii (Nacionalno pitanje u Saveznoj republici Jugoslaviji)*. Praha, Karlova univerzita 1997, 88 s.), koja sadrži, pored ostalog, i poglavlja o nacionalnoj i političkoj situaciji Bošnjaka koji žive u suvremenom Sandžaku.

Vrhunac dosadašnjeg rada čeških povjesničara predstavlja izdanje iz 1998. godine sinteze *Dějiny jihoslovanských zemí (Povijest južnoslavenskih zemalja)*. Praha, izdavačka kuća Lidové noviny 1998, 760 s.), koju je napisala grupa autora Miroslav Šesták, Miroslav Tejchman, Lubomíra Havlíková, Ladislav Hladký i Jan Pelikán. Ova opširna, bogato ilustrirana monografija prikazuje povijest južnoslavenskih naroda (ali ne i Bugara) od početaka naseljavanja Balkanskog poluostrva slavenskim narodima sve do perioda 1997-1998. U zadnjim poglavljima knjiga prikazuje suvremeni politički razvoj u samostalnim državama koje su nastale na teritoriji nekadašnje jugoslavenske federacije. Opis povijesti južnoslavenskih naroda, sažet u jednoj knjizi, nije bio motiviran nekom "jugoslavenskom nostalgijom" čeških povjesničara, već prije svega metodskim razlozima. U okviru zajedničke knjige je bilo moguće opisati i okarakterizirati ne samo to što je u prošlosti južnoslavenske narode vezivalo, već i istaći uzajamne animozitete koji su se u povijesti mnogo puta ponavljali i koji su suživot ovih naroda dovodili u pitanje.

Okvirno su dodirnuli bosansku povijest i kulturu u 90-im godinama u Češkoj republici takodje neki ovdašnji turkolozi i islamisti. Njihovo interesovanje je bilo usmjereno, prije svega, na problem širenja islama na Balkanu u

8 Vidi Ladislav Hladký, *Bosenští Muslimové (Bošňáci) - proces vzniku národa*, *Historický obzor* 8/1997, s. 112-118; Dagmar Kubínová, *Islám po bosensku*, časopis *Nový Orient* 52/1997, s. 366-370; Jana Hybášková, *Role islámu ve válečném konfliktu v Bosně a Hercegovině a v současném stavu poválečné obnovy BaH*, In: Ivan Gabal a kolektiv, *Etnické menšiny ve střední Evropě*, s. 333-339.

prošlosti, na njegov razvoj u suvremenom dobu i, pored ostalog, i na ulogu islamske vjeroispovijedi u današnjem političkom i kulturnom životu Bošnjaka.⁹

Česka republika je za vrijeme rata postala utočište za stotine izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Neki od njih se trude nastaviti svoju predašnju djelatnost. Na primjer, praška Slavenska biblioteka je obezbijedila vrijedan izvorni materijal za knjigu koju je u Pragu napisao i u 1999. godini na bosanskom jeziku izdao mladi talentirani književnik iz Bosne Adin Ljuca, *Maglaj. Na tragovima prošlosti* (Praha, Općina grada Maglaja 1999, 399 s.). Radi se o antologiji povijesnih izvora i članaka o najznačajnijim događajima i ličnostima Ljucinog rodnog grada Maglaja iz osmanskog i austro-ugarskog vremena koje je autor pronašao u češkim bibliotekama i arhivima.

Nedavni tragični događaji u Bosni i Hercegovini su izazvali veliko interesovanje za situaciju u ovoj zemlji i medju češkim studentima i mladim naučnim istraživačima. To potvrđuje i nekoliko magistarskih radova koji su bili posljednjih godina branjeni na temu Bosne na univerzitetima u Brnu i u Pragu. U ime svih je potrebno barem podsjetiti na rad mladog češkog etnologa i povjesničara Filipa Tesaře, *Etnogeneza a etnicita národů Bosny a Hercegoviny (Etnogeneza i etnicitet naroda Bosne i Hercegovine)*. Praha, Karlova univerziteta 1996, 300 s.).

Rastuće interesovanje za Bosnu i Hercegovinu, njenu povijest i suvremeni život, koje danas primjećujemo medju mladim Česima, predstavlja za istraživača starije i srednje generacije veliki podsticaj. Tako se stvara nada da će se sadašnji neveliki krug specijalista (pretežno povjesničara i publicista), koji u suvremenom dobu u Češkoj republici podstiče na razvoj češko-bosanskih kontakata, u budućnosti još proširiti.

9 Vidi Eduard Gombár, *Moderní dějiny islámských zemí*, Praha, Karolinum 1999, 428 s.; Miloš Mendel, *Islám - Ideál a skutečnost*, Praha, Panorama 1990, 367 s.; isti autor, *Islámská výzva. Z dějin a současnosti politického islámu*, Brno, Atlantis 1994, 230 s.; Luboš Kropáček, *Duchovní cesty islámu*, Praha, Vyšehrad 1992, 294 s.; Zdeněk Miler, *Islám. Historie a současnost*, Praha, Svoboda 1997, 187 s.; Jiří Bečka - Miloš Mendel, *Islám a české země*, Olomouc, Votobia 1998, 231 s.

Summary

THE CZECH HISTORIOGRAPHY ON BOSNIA-HERZEGOVINA
(1980-1998)

At the beginning the author stated that between the Czech and Bosnian history scholars in the past existed some relatively, intensive and professional, constitutional contacts. It can be seen from the collections of works by the Czech-Yugoslav Commission of History. In the 1980's many papers were published on the mutual relations (Ctibor Nečas - Brno, Ladislav Hladky, etc). The culmination until then was achieved by the synthetic edition by Czech historians: *THE HISTORY OF THE YUGOSLAV COUNTRIES*, (Prague, 1998). Two years earlier had been published the monograph: *BOSNIA-HERZEGOVINA - A HISTORY OF AN UNFORTUNATE COUNTRY*, (Brno, 1996) by L. Hladký). In the recent years it has been noted an increased interest for the past and present time of Bosnia-Herzegovina among young Chechs.

Kristian Pósa

HISTORIOGRAFIJA O BOSNI I HERCEGOVINI U MAĐARSKOJ (1980.-1998.)

U svom izlaganju o historiografiji Bosne i Hercegovine u Mađarskoj, trudiću se da uporedim i da napravim periodizaciju o sakupljenim radovima koji se bave tematikom Bosne i Hercegovine. Nakon toga ću da opišem uslove nastajanja mađarskih istraživanja prema Bosni i Balkanu, i sistematizovaću, analiziraću objavljene publikacije između 1980. i 1998, po tematici. Pored toga, u radu bih želeo da naglasim mađarske historiografske poglede u vezi sa okupacijom i aneksijom Bosne i Hercegovine.

Mađarska historiografija se ne razlikuje mnogo od zapadnoevropske. Ako smo malo smeliji, možemo da izjavimo da se uopšte ne razlikuje, sem onog perioda komunističke ere, između 1949.-1975., posle čega se mađarska historiografija vraća na stari kolosek. Nema boljeg dokaza od nedavno održane svetske izložbe knjiga u Frankfurtu, gde je Mađarska bila počasni gost.

Zlatno doba mađarske historiografije u vezi sa Bosnom i Hercegovinom bio je period između 1878. i 1918. godine. Okretanje Monarhije prema Balkanu i u historiografiji je donelo svoje plodove. Radovi - koji su se pojavili pre spomenutog perioda - koncentrišu se na versku i nacionalnu raznolikost novoosvojene pokrajine, na ekonomske i administrativne probleme. Izdate su prve knjige na mađarskom jeziku, koje su dale opštu istorijsku sliku o Bosni i Hercegovini. Ovi radovi su hteli da daju što širi prikaz novoosvojene pokrajine. Oni su pre svega istraživali kako mogu što prihvatljivije da integrišu spomenutu regiju u sastav Austro-Ugarske, a da to bude urađeno što bezbolnije za svakog u Bosni i Hercegovini, a i u Monarhiji. Ovi radovi pokazuju da se Austro-Ugarska nije kolonizatorski ponašala prema Bosni i Hercegovini, a naravno nije imala ni bilo kakve privilegije.

Da li je Austro-Ugarska iskorišćavala u ekonomskom smislu Bosnu i Hercegovinu? Ja lično ne verujem u to. Za Monarhiju, Bosna je bila prvenstveno političko pitanje, a ne ekonomsko. Okupaciju i aneksiju Bosne i Hercegovine, po mom skromnom mišljenju, ne možemo da shvatimo samo kao osvajanje. Glavni cilj uopšte nije bio to. Uveren sam da ovo ne možemo jednostavno

pripisati opštem planu „Drang nach Osten”, kao što je to više puta bilo izraženo u jugoslovenskoj historiografiji - pravi naziv ovom činu bi bio „prisiljenost” na okupaciju. Prvobitna namera je bila, da se spreči prodiranje ruskog uticaja na ove prostore, i njeno sredstvo Srbija. Uostalom, ne smemo da izgubimo iz vida da se Austro-Ugarska ponašala kao što bi se ponašala svaka velesila koja je branila svoje interese (gr. Andrassy - ili ćemo mi, ili će Rusi da uđu...).

U ovo vreme se obrazuje skupina naučnika, koja će se naučno baviti istorijom Bosne i Hercegovine. Između njih treba istaći: Beni Kallayija, Lajoša Thaloczyija, Alfreda Pala, Adolfa Strausa i Janoša Asbota. Naravno iz ove skupine naučnika ne smemo izostaviti ni Andrassyija, mada on prvobitno nije bio istoričar.

Završetak Prvog svetskog rata nije bio samo kraj zlatne ere mađarske historiografije o Bosni i Hercegovini, nego i kraj same Mađarske Kraljevine. Promene u Mađarskoj i ulazak Bosne i Hercegovine u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prekinuli su veze koje su u periodu između 1878. i 1918. izgrađene. Između dva svetska rata bavljenje u naučno-istorijskom smislu Bosnom i Hercegovinom skoro se prekinulo. Pojavilo se nekoliko manje važnih radova koji su se bavili tematikom novoostvarene države, Jugoslavije. I u ovom kontekstu je palo nekoliko reči o Bosni i Hercegovini. Situacija se ni posle Drugog svetskog rata nije poboljšala. U najviše slučajeva Bosna i Hercegovina se samo spominjala u kontekstu Titove Jugoslavije. U takvoj situaciji ne možemo probleme tražiti u nestanku fizičke veze između Mađarske i Bosne i Hercegovine, nego i u jezičkim barijerama koje postoje između dva naroda. Posle Prvog svetskog rata poznavanje južnoslovenskih izvora i literature u Mađarskoj je bilo veoma slabo, a i obrnuto. Publikovani radovi su najčešće koristili mađarske, nemačke, austrijske i ruske izvore.

Zbog promene društvene situacije i zbog novonastale situacije na tlu bivše Jugoslavije u Mađarskoj nastaje jedna nova skupina istorijskih nauka, između kojih treba da istaknemo istraživanja manjina, manjinskih problema u regiji Karpatskog basena, srednje Evrope i Balkana. Formiranje ovih novih nauka je počelo u razdoblju takozvanog „mekog” komunizma. U prvim godinama u fokus su bile stavljene mađarske manjine koje su živele u Rumuniji, - kako mi Mađari kažemo u Erdelju - u Slovačkoj, ili „Felvidék”, u Ukrajini ili „Kárpátalja”, u Jugoslaviji ili Vojvodina-Vajdaság-Délvidék, Sloveniji i Hrvatskoj. Istraživanja su se posle proširila i na Balkan, gde se nalazi jedna od najvećih raznolikosti naroda i nacija u današnjoj Evropi. Ovi i ostali etno-nacionalni problemi su još više podstakli istraživanje ovog terena.

Tragični događaji na Balkanu i u Bosni i Hercegovini su pokrenuli još dva nova procesa koja su uticala na razvoj ovih i sličnih istraživanja i koja su povećale tematiku o Bosni i Hercegovini, a to su pitanje izbeglica iz Bosne i Hercegovine i pitanje mađarskih izbeglica iz Jugoslavije. Važno je pomenuti

mađarske izbeglice, - koje su u istom broju ostavile svoja ognjišta kao i Bošnjaci iz Sandžaka – jer oni će biti deo podloge novoformiranim istraživanjima o bivšim jugoslovenskim zemljama, a do pravog probijanja će tek kasnije doći, ali napredak već sada možemo da osetimo. Pored izbeglica, drugi sloj ljudi koji su potencijalni istraživači balkanskog prostora, treba tražiti među studentima koji su došli iz Vojvodine - zbog nama već znanog problema. Oni ne samo zbog znanja južnoslovenskih jezika, nego i zbog boljih mogućnosti uklapanja u mađarsko društvo, imaju mnogo veće šanse da postanu stubovi istraživanja Balkana. Većina od ovih studenata pravi svoje postdiplomske radove iz tematike bivše Jugoslavije. Samo od nas zavisi da li će se ponovo stvoriti veza između Bosne i Hercegovine i Mađarske, u smislu istorijskih nauka.

Kad govorimo o Mađarskoj historiografiji, u to spada i historiografija mađarskih radova koji su izdati u susednim zemljama, tamo gde Mađari žive u velikom broju (Jugoslavija, Rumunija, Slovačka i Ukrajina). Svoj istraživački rad sam obavio u Državnoj mađarskoj „Széchenyi“-Sečenji- biblioteci, u Fondaciji Teleki László-Teleki Laslo - Institut za Srednju Evropu, i u biblioteci Istorijskog instituta Akademije Mađarske. Istraživanja sam koncentrisao, pored knjiga, na oko 25 naučnih i polunaučnih zbornika i časopisa.

Publikovane radove između 1980. i 1998. po tematici sam ovako grupisao:

1. Istorija nacionalnih i verskih konflikata u Bosni i Hercegovini
2. Srpske agresije
3. Izbegličko pitanje
4. Učestovanje mađarskih trupa u SFOR-u, i dileme oko toga
5. Sarajevo
 - a) Opsada Sarajeva
 - b) Mađarska i jevrejska dijaspora u Sarajevu
6. Bosansko-hercegovačko-mađarske veze (1878-1918, 1992-1998.)
 - a) 1878-1918
Mađarske političke ličnosti i njihova delatnost na tlu Bosne i Hercegovine
Opšta istorija Bosne i Hercegovine
 - b) 1991-1995.
Mađarsko učestvovanje u humanitarnoj pomoći
Posete javnih ličnosti Bosni i Hercegovini

Izdane radove možemo da svrstavamo u grupe i prema kvalitetu naučnih radova, i prema mestu objavljivanja – u nastavku ovu oblast ću opširnije da analiziram.

1. Stručne knjige o Bosni i Hercegovini
2. Stručne knjige o poslednjim balkanskim ratovima (1991-1999.)

3. U naučno – istorijskim, političko-geografskim, sociološkim i vojnim – zbornicima i časopisima objavljeni radovi
4. Objavljeni radovi u javnim, političkim i ekonomskim časopisima, zbornicima
5. Informativne (nenaučne) knjige – zbirke reportaža i intervjua

Stručne knjige o Bosni i Hercegovini

Po poslednjem grupisanju, "Stručne knjige o Bosni i Hercegovini" na mađarskom jezičnom prostoru baš i nije tako velik izbor. Knjige koje spadaju u ovu skupinu najčešće se bave tematikom okupacije i aneksije ili daju opšti istorijski prikaz o Bosni i Hercegovini. Pre svega bih izdvojio knjigu koja je prevedena na mađarski jezik u Slovačkoj, u Bratislavi (Požun): *Stara Bosna*, Ivana Lovrenovića. Od južnoslovenskih autora, ovaj rad je prvi koji je preveden na mađarski jezik, a značaj ovog rada vidim u tome da je približio i razjasnio neke pojedinosti o Bosni i Hercegovini i o njenoj istoriji mađarskoj javnosti.

Stručne knjige o poslednjim balkanskim ratovima (1991.-1999.)

U ovu grupu svrstao sam knjige koje daju opšti prikaz o balkanskim krvoprolićima, a istovremeno ceo tok događaja grupišu u jednu celinu, ne izostavljajući ni hrvatsko-srpski rat, a ni kosovsku krizu. Ovi radovi su veoma značajni jer za mađarsku javnost daju opšti prikaz događanja, a time i veću mogućnost razumevanja suštine ove problematike. Većina ovih izdanja su analize po karakteru, a do izdavanja je došlo prvenstveno zbog aktuelnih događaja na Balkanu. Karakteristika ovih knjiga je da imaju siromašne izvore, a pozitivno je to da autori ovih radova počinju da koriste južnoslovenske (bošnjačke, srpske i hrvatske) izvore.

Radovi objavljeni u naučno-istorijskim, političko-geografskim, politološkim, sociološkim i vojnim zbornicima i časopisima

Ako gledamo kvalitet ovih dela, onda možemo da kažemo da u ovu skupinu spadaju najbolji radovi iz historiografije. Najveći deo radova su naučne vrste, u izvorima su veoma bogati, autori su najčešće istoričari ili naučnici koji stoje veoma blizu istorijskoj nauci. Po mom mišljenju, ni kod ove grupe najveći deo radova nije izdat zato što je opšte interesovanje bilo prirodno tako jako, nego zbog tragičnih, a i aktuelnih događanja na Balkanskom poluostrvu. U jednom naučnom zborniku (História c.) ceo broj je posvećen Bosni i Hercegovini.

Najveći deo ovih spisa u prošlosti traži odgovore na današnje političke i međunacionalne probleme koji su zarazili ceo Balkan, a sa njima i Bosnu i Her-

cegovinu. Publikacije obuhvataju period od dolaska Južnih Slovena na današnje prostore, preko postanka nacija do današnjih ratova. Probleme balkanske današnjice vide u neistovremenom razvoju nacionalne svesti, u pojavljivanju ekstremnih nacionalizama, i zbog nedovoljnog poznavanja prošlosti ovih naroda od strane velikih sila. Posebno se bave bosansko-bošnjačko - mađarskim vezama, od mađarskih krstaških pohoda protiv bogumila, preko proširivanja mađarske hegemonije na Bosnu. O ulozi Bošnjaka u Osmanlijskom carstvu, o nacionalnom postanku Bošnjaka i drugih nacionalnih zajednica i o vezama ovih naroda. Iz istraživanja naravno ne može da izostane ni okupacijsko i aneksiono doba Austro-Ugarske monarhije. Istovremeno se bave i sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom u vremenu između dva svetska rata, a posle toga i istorijom Bosne i Hercegovine za vreme Tita, gde se stavlja naglasak na nacionalno-versku raznolikost Bosne i Hercegovine.

Najveći deo ovih radova se bavi problematikom okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine. Ova tema nije bila aktuelna samo među istoričarima, nego i kod mađarskih vojnih stručnjaka. Pored dileme, da li Mađarska uopšte treba da učestvuje u uspostavljanju mira u Bosni, važno je bilo i to da iz pohoda na Bosnu godine 1878. vojska izvuče pouku. To nije bilo korisno samo za mađarsku vojsku, i SFOR, nego uopšteno, za celu misiju.

Pisane su i neke studije o mađarskim ličnostima koje su bile povezane sa Bosnom i Hercegovinom i njenom istorijom između 1878. - 1918. kao što je to bio Kalay Benjamin (Béni), zajednički ministar finansija Austro-Ugarske, istoričar-diplomata, glavni konzul Austro-Ugarske u Beogradu i guverner Bosne i Hercegovine. Za vreme njegovog upravljanja završila se pacifikacija pokrajine, i počelo se u velikoj meri sa razvitkom i modernizacijom cele ekonomije i društva. U današnje vreme su ga skoro svi zaboravili, čak i u Mađarskoj. Ovi radovi, pored upoznavanja istorije Bosne, ujedno bi trebali da se usmere ka izgradnji nove balkanske politike u Mađarskoj, što po mom skromnom mišljenju posle komunističke ere uopšte nije urađeno, nego je tek sada u fazi pripremanja.

U nekim od ovih radova među izvorima se pojavljuju i savremeni putopisci, beleške od običnih ljudi, koji takođe daju interesantan pogled na verska, nacionalna i politička dešavanja u Bosni i Hercegovini. Od tadašnjih velikih sila među najboljim stručnjacima za balkansko pitanje su bili i Mađari, a od njih najbolji je bio gore pomenuti Kalay, koji je, iako bez završenih studija na „Istočnoj Akademiji” ipak postao član diplomatskog kora Austro-Ugarske – što i nije bilo tako lako, jer ko je hteo u diplomatiju, trebao je obavezno da završi „Istočnu Akademiju” u Beču. Ovo je mogao da izostavi samo čovek kao što je bio Kallay, jer je bio najbolji poznavalac političke situacije u Bosni i Hercegovini, a i šire. Kallay nije samo upravljao, nego je „sa znanjem upravljao” u Bosni i Hercegovini. Naučivši južnoslovenski jezik, izjavio je u Mađarskoj: „Veoma sam ponosan što mogu da upravljam Bosnom i Hercegovinom, osećam da sam

postao jedno sa ovom zemljom, i nemam veći zadatak nego da služim i unapređujem ovu zemlju i njen narod”(18 jun. 1896. god.). Njegovu oštromnost i dalekovidnost, dokazuje i deo njegovog govora koji je održao u parlamentu (Budimpešta) godine 1877. U svom govoru je poricao postojanje jedinstva opšteslovenskog duha, po njemu to ili uopšte ne postoji, ili je veoma slabo, i uopšte se ne može uporediti sa nemačkim ili italijanskim duhom jedinstva. Između slovenskih naroda postoji veliki zid, koji ih razdvaja na zapadnu i istočnu sferu evropske civilizacije i kulture, koju „... ne može da ruši, ni pripadnost istoj plemenskoj i jezičkoj zajednici...”. Zato nije panslavizam ono čega se treba bojati, nego panrusizam, to jest osvajačke želje Ruske carevine, koja bi želela svoje teritorije da poveća i da rusizira stanovnike tih zemalja. Ako to posmatramo u sadašnje vreme ispostavlja se da je Kallay imao pravo, i na makro i na mikro planu – to jest i kod južnih Slovena. Tragično je bilo to što Kallayja nisu razumeli ni u Bosni i Hercegovini ni u Mađarskoj. U krugovima mađarskih istoričara i u parlamentu su ga smatrali slavofilom, a u isto vreme u pokrajini su ga smatrali strancem.

U izvorima drugih historiografija možemo se sresti sa drugim velikanom tog vremena, Thalocziyjem, takođe dobrim poznavaoem balkanskih prilika.

Ovi radovi, koji opisuju okupaciono i aneksiono vreme, naglašavaju da su u to doba Mađari smatrali sebe posrednicima u prenošenju zapadno-evropskih političkih i društvenih vrednosti. U Monarhiji glavnu ulogu, takozvanu „Civilizatorsku misiju”, su trebali oni da igraju, zbog toga jer su južni Sloveni Austrijance (Nemce) na ovim prostorima smatrali osvajačima, a aktivizacija Slovena Monarhije bi mogla veoma da ugrozi dualistički sistem, a možda i opstanak Imperije. Sa ovom postsečenjievskom koncepcijom Mađari su imali dva zadatka: rastaviti dva najjača ekspanzivna plemena u Evropi, to jest Slovene od Germana, a ujedno i posredovati između njih. U ovom kontekstu možemo da povučemo paralelu između Mađara i Bošnjaka. U srednjoj Evropi mi Mađari smo jedina nacija koja ne pripada ni slovenskom ni germanskom plemenu, a Bošnjaci su jedini koji ne pripadaju ni jednoj od dveju najvećih evropskih religija.

Mađarsko naučno istraživanje manjina, naravno, nije moglo da izostavi ni Bosnu i Hercegovinu. Predmet istraživanja bilo je kulturno organizovanje Mađara iz Bosne u periodu između 1878. i 1918. Važne elemente sačinjavaju školski organizatorski radovi *Udruženje Julian*, isto kao i 1905. godine osnovano Sarajevsko mađarsko udruženje, kasnije nazvano *Mađarska kuća*, i ostale mađarske, kulturne organizacije koje su funkcionisale u drugim gradovima Bosne i Hercegovine (Mostar, Brčko, Bijeljina). Mađarske škole nisu pohađali samo učenici mađarske nacionalnosti, nego i pripadnici drugih nacionalnosti, kao što su bili: Nemci, Bošnjaci, Hrvati, Srbi, Jevreji iz Španije, Česi i drugi. Veronauka je bila osigurana za sve četiri verske grupacije (za katolike, za pravoslavce, za muslimane, i za jevreje). Pored cilja da pokrajinama što više pre-

nesu od zapadno-evropske građanske civilizacije, ove prosvetne organizacije koje su često bile – mnogo puta bez osnova – optuživane od strane velikohrvatskih snaga, igrale su veoma značajnu ulogu u negovanju nacionalne i kulturne svesti Mađara, i u proširivanju mađarske hegemonije, ali samo u kulturnom smislu. No, pored mnogih uspeha, i najbolje stipendijske akcije su ostale nedovršene, bez rezultata, što potvrđuje i to, da većina studenata Bošnjaka, koji su studije završili u Mađarskoj, posle preuzimanja vlasti nisu mogli da održe veze između Mađara i Bošnjaka i Bosne i Hercegovine, gde su u novim okolnostima presudnu reč imali Srbi.

U jednom delu ovih radova možemo da nađemo i istorijsko-sociološke studije, koje prikazuju međuetničke, ekonomske, verske strukture u Bosni i Hercegovini posle Drugog svetskog rata, pa sve do danas. Posebno bi trebalo istaći te sociološke radove koji su se bavili tematikom izbeglica iz Bosne i Hercegovine, koji su privremeno bili smešteni u mađarskim izbegličkim kampovima.

Kratkim pregledom ove grupe možemo da konstatujemo da mađarske istorijske nauke koje se bave bosanskom tematikom, imaju iste naučne vrednosti – makar sa manjkom južnoslovenskih izvora - kao i ostale historiografije u Mađarskoj. Po mom mišljenju, mađarska inteligencija i javnost mnogo je više informisana o dešavanjima u prošlosti, a i u sadašnjosti u Bosni i Hercegovini što ću opširnije predstaviti u sledećim delovima - baš zbog tih istorijskih i geografskih veza koje su postojale između Mađarske Kraljevine i Bosne i Hercegovine.

Objavljeni radovi u javnim, političkim i ekonomskim časopisima, zbornicima

Ovi radovi, po kvalitetu i po naučnosti, nikako se ne mogu uporediti sa pređašnjom skupinom, ali dobra strana im je u tome, što su u većini slučajeva mogli brže da reaguju na neke događaje od naučnih radova. Metode analiziranja su prilično dobro i svestrano urađene i zbog toga što su u Mađarskoj najveći deo autora bili isti istoričari – sad politički stručnjaci – čije sam radove analizirao u gore pomenutim delovima. Pojavljivanje ovih radova se povećavalo sa eskalacijom poslednjeg rata. Na primer, u mađarskom časopisu "HVG", pre a i posle rata skoro ništa se nije pojavilo u vezi sa Bosnom, a samo između 1993. i 1996. je publikovano više od sedamdeset radova. Najveći deo ovih radova se bavio tematikom rata, opsadom Sarajeva, etničkim čišćenjem, problematikom nedovoljnog zalaganja Zapada u uspostavljanju mira, o mađarsko-bošnjačkim vezama, kako se rat odrazio na Mađarsku i na mađarsko stanovništvo. Radovi nisu bili samo jednosmerni, nisu prikazivali samo tragediju Bosne i Hercegovine, nego su u istom trenutku skretali pažnju mađarskoj javnosti na preispitivanje svoje savesti. Opominjali su. Tražili su u tragedijama humanost ljudi. Probali su da naprave paralelu između okupacione i aneksione ere Austro- Ugar-

ske, sa periodom jugoslovenske ere. Kritikovali su, primoravali mađarske istoričare da preispitaju „mađarsku” eru Bosne i Hercegovine. Značaj ove grupacije vidim u tome da ovi radovi nisu približili i upoznali samo naučni svet, sa tragedijom Balkana nego ih je i šira javnost upoznala. Ovde možemo otkriti više radova mađarskih autora koji su rodom iz Vojvodine. Ovi autori su mnogo učinili da mađarski naučni svet, a i javnost, bolje upozna Bosnu i njeno stanovništvo.

Informativne (nenaučne) knjige, zbirke reportaža i intervjuja

U ovoj skupini ću da prikažem radove čiji su autori najvećim delom novinari, koji su obišli sve frontove, i pisci koji su svoja dela posvetili Bosni i Hercegovini. Svojim radom ovi ljudi su mnogo doprineli da mađarska javnost bolje upozna prilike u ovom delu Balkana.

Ovi izveštaji su prikazivali opsade bošnjačkih gradova i njihovo stanovništvo, civile koji su branili svoje gole živote, koji su bili i vojnici, i majke i očevi, ako je situacija tako zahtevala. Radovi su ukazivali na to da su najveće žrtve ovog rata bili Bošnjaci-muslimani, koji su bili najviše za opstanak stare Jugoslavije (SFRJ). Oni, i Hrvati i Srbi koji su se borili s njima, simbolizovali su slobodu i ljudsko dostojanstvo.

U početku rata ovi izveštaji su imali dosta grešaka u nazivima entiteta, naziv Bošnjak su mešali i sa Hrvatima i sa Srbima, isto je bilo i kod naziva Bošnjak-Bosanac. Ali do kraja rata ovih grešaka je bilo sve manje. Slične greške možemo da primetimo i kod naziva armija koje su se borile na ovim prostorima. Na primer, vojsku koja je branila Sarajevo nazivali su i bošnjačkom, bosanskom, - što nije bilo precizno, baš zbog branilaca Sarajeva, gde su mnogi bili hrvatske ili srpske nacionalnosti - dok joj je na kraju dato ime vojska vlade Bosne i Hercegovine. Za vreme rata je bilo i izveštaja koji su informisali o radikalizovanju Bošnjaka i bošnjačkog društva, te da će njihov fundamentalizam u budućnosti predstavljati opasnost za celu evropsku bezbednost. U demantovanju ovakvih informacija su isto doprineli ovi radovi.

Ljudska prava su dobila značajnu ulogu o ovoj grupi radova. Svima je bilo jasno da bi radikalna kršenja ljudskih prava i pasivnost Zapada mogli da doprinesu širenju rata. Miloševićeva politika, i pasivnost Zapada, svakog dana su bili na meti kritike. Postavljalo se pitanje da li se na Balkanu uopšte može doći do opšteprihvaćenog mira, neće li se možda isto desiti i sa svetskom zajednicom (UN) što i sa Austro-Ugarskom u početku XX veka.

Ovi radovi su upozoravali celokupnu javnost na to da se mora nešto učiniti da bi se zaustavio genocid nad Bošnjacima. Mnogo su doprineli i tome da u mađarskom društvu ne dode do apatije prema zbivanjima u Bosni i Hercegovini.

Sarajevo

Sarajevo zaslužuje da ga posebno spomenemo, pošto je u Mađarskoj Sarajevo značilo mnogo više od jednog običnog grada. Bilo je pojam, bilo je to što je za Mađare grad Eger (mađarski Termopili), bilo je simbol. Knjige koje su izdate u čast Sarajeva su prikazivale ratne okolnosti, ljude koji su živeli u ovom paklu, a ipak su ga branili kao najveću svetinju. Branili su ujedno i čast Evrope, te Evrope koja je sve pasivno posmatrala. Mogli bi da se zapitamo gde je bio pakao, unutar grada ili izvan njega. Pisali su o običnim ljudima, pisali su o Sarajlijama. Prikazivali su Sarajevo kao simbol rata između provincijalizma i centra, rat između Rima i varvarizma, prikazivali su Sarajevo kao poslednje mesto gde je još nešto značio multikulturalizam, kao simbol multietničke Evrope. Za vreme rata mađarska javnost je svakog dana dobijala nove informacije o Sarajevu. Znali su za svaki momenat, za svaki događaj, znali su o nezavisnim gradskim radio-stanicama, o kulturnim događajima, o tunelu koji je bio jedina veza između grada i slobodnog sveta, o SFOR-u, o Mađarima i Jevrejima koji su ostali u svom rodnom gradu, o prazničnim bombardovanjima, o nestašici vode, hrane, električne energije.

Kako smo mi Mađari proživeli ove događaje? Najbolje je ako citiram iz jedne knjige: "...Danas se otvoreno može videti da će Sarajevo biti prava metafora posleratne Evrope, ovo nije stvar biologije, ovo je stvar sudbine jedne kulture. Nije reč o prolivenoj krvi, nego o iskazanim rečima i o duhovima koji su ostavili svoja tela. Ovo nisu ništa drugo nego samo reči, reči kao i na ovom papiru...". Sarajevo je postalo naša sudbina, to sigurno znam, i po starima, nemamo drugog zadatka nego da prepoznamo svoju sudbinu. No mi nismo ništa učinili da je prepoznamo, i zbog greške Evrope i političara, i zbog njihove neoprostive izdaje zbog koje su opet žrtve bile stotine hiljada nevinih.

Za završetak...

Po mom mišljenju, evropski centri za istraživanje Balkana su ostali isti kao i u prošlom veku. To su Minhen, Beč, Berlin, Prag, Budimpešta. U samim balkanskim zemljama je dosta slabo interesovanje za lokalnu komparativnu istoriju. Pojedine zemlje, kao na primer Slovenija i Hrvatska, već i samu pomisao na to odbacuju. Dok su u Srbiji i Grčkoj, zbog političkih komplikacija, postali neverodostojni bilo kakvi istraživački radovi o Balkanu.

U današnjim centrima ipak intenzivnost istraživanja spomenutog područja je mnogo slabija nego u prošlom veku. Barem sam ja to tako primetio u Mađarskoj.

Mađarska historiografija o Bosni – kao što se to i očekivalo – bavi se najviše periodom okupacije i aneksije. Sa pravom naučnošću je istraživana ova era. Ono što možemo da istaknemo je da je ovaj period sa više gledišta obrađen i da daje realnu sliku o tadašnjoj Bosni. Radovi mogu baš svojom svestranošću i mađarskim pogledom na Bosnu da doprinesu što boljem upoznavanju ove regije. Naravno, za ovo bi trebalo da se formira jedna grupa istraživača koja zna jezik obe zemlje. Ostvarenje ovog uslova, po mom skromnom mišljenju, u Mađarskoj je sad u toku. Nedopustivo je da ne upoznamo na oba jezika stručnu literaturu i izvore. Neophodno je da možemo razlikovati prave i verodostojne izvore i literaturu od one koju uopšte nisu napisali stručnjaci, a puna je neosnovanih etničkih mržnji. Ovo je i dosad usporavalo objektivna naučna saznanja sa ovih prostora.

Da li postoji objektivna historiografija? Najverovatnije ne, ali treba težiti tome.

U Mađarskoj, posle promene društvenog sistema, historiografija o Bosni i Hercegovini je još u fazi razvitka, ali stečeni su svi uslovi da Budimpešta povрати svoj nekadašnji značaj u istraživanju Balkana. Prve znakove već i sada možemo da primetimo. Isto to mislim i u vezi sa Bosnom i Hercegovinom. Osnovno interesovanje je prisutno u naučno-istorijskom životu Mađarske. Pored toga, možemo izjaviti da istraživanje bošnjačkog pitanja u našoj zemlji više nije ostalo u domenu Bosne i Hercegovine, nego je prošireno i na Sandžak, a zna se da Bošnjaka ima i na Kosovu, i u Makedoniji, zahvaljujući brzom razvijanju mađarskih tzv. radionica za istraživanje manjina i manjinskih problema.

Zahvaljujući mađarskim manjinama, u Mađarskoj se uopšteno povećala mogućnost istorijskih istraživanja susednih zemalja, što nije samo za nas, male nacije važno, nego i za Zapad. Naredne godine daće odgovor na to da li će Mađarska i mađarska historiografija biti spremne da iskoriste svoje geopolitičke i nacionalne mogućnosti, i da li će moći da posreduje između Zapada, Balkana i Istoka. Možda će se prošlovekovni san o mađarskom posredovanju između ovih regija i Zapada ovako ostvariti. Pomažući u učvršćivanju demokratskih dostignuća i stabilizaciji ovog regiona.

BIBLIOGRAFIJA BOSNE I HERCEGOVINE U MAĐARSKOJ (1980.-1998.)

PUBLIKACIJE:

1. Szabó László: *A békefenntartó és az IFOR szerepe a boszniai rendezésben a személyi állomány számára, [IFOR-va uloga u sačuvanju mira u Bosni, za komandni kadar]*
2. Kovács Endre: *Boszniai nomád pásztorok a Bácskában, 1991, 213-218. [Bosanski nomadski pastiri u Bačkoj]*
A Duna menti népek hagyományos műveltsége, tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére
3. Sík Endre (szerk.): *MTA Politikai Tudományok Intézete, Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport évkönyve 1995.*
„Táborlakók, diaszpórák, politikák
Berencsi Zsuzsa: *A menekülés útvonala Bosznia-Csongrád és tovább... 1996, [Put izbeglištva od Bosne do županije Čongrad, pa dalje...]*
4. Makrai Tibor: *Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációja, [Okupacija Bosne i Hercegovine, 1878]* 1998, 41-45. A Bolyai János Katonai Műszaki Főiskola Társtud. Tanszék által rendezett Kiegyezés és dualizmus című tudományos konferencia
5. Kozma Endre: *Bosznia-Hercegovina katonaföldrajzi értékelése a személyi állomány számára, [Vojno-geografsko analiziranje Bosne i Hercegovine za komandni kadar]* Magyar Honvédség Humán Szolgáltató Központ
6. Vass Vimos - Held József: *Magyar belpolitikai problémák Bosznia-Hercegovina annexiója [Problematika mađarske unutrašnje politike za vreme aneksije Bosne i Hercegovine]* Videó: *Azok a régi szép idők*, 1999, OSZK, Bp.
7. Pethő Tibor: *A szarajevói „varázssformula”, [Sarajevska „čarobna formula”]* MAGYAR SZEMLE, III. 3. Szám, Bp. 1994, 327-330.
8. Pethő Tibor: *Az IFOR Boszniában, [IFOR u Bosni]* MAGYAR SZEMLE, V. 1. Szám, Bp. 1996, 100-104.
9. Pethő Tibor: *Moszkva, Bagdad, Szarajevó [Moskva, Bagdad, Sarajevo]* MAGYAR SZEMLE, V. 10. Szám, Bp. 1996, 1034.
10. Vasas Géza: *A bosnyák kérdéstől a magyar hivatás gondolatig, [Od bošnjačkog pitanja do mađarske misli o posredovanju između Zapada i Balkana i Istoka]* VALÓSÁG, 1998/8, 41. Évf, 71-81.

11. Makkai Béla: *Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában, [Pomaganje mađarske dijaspore u Bosni i Hercegovini]* REGIO, 95/3, 65-88.
12. Marie-Janine Calic (ford. Kocsis Gábor): *A Bosznia-hercegovinai etnikai konfliktusok szerkezeti elemzése, [Analiziranje etničkih konflikata u Bosni i Hercegovini]* REGIO, 94/4, 31-49.
13. Engel Pál: *A középkori Bosznia, [Srednjovekovna Bosna]* HISTÓRIA, 1995/1, XVII. Évf. 3-6.
14. Szakály Ferenc: *Az iszlám északkeleti védőbástyája, [Severoistočni branioci Islama]* HISTÓRIA, 1995/1. XVII. Évf. 7-10.
15. Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulás kora, [Doba nacionalnog preporoda]* HISTÓRIA, 1995/1. XVII. Évf. 11-13.
16. Palotás Emil: *Okkupáció-annexió, [Okupacija-aneksija]* HISTÓRIA, 1995/1. XVII. Évf. 14-17.
17. Bíró László: *Bosznia és a bosnyákok Jugoszláviában (1918-1991), [Bosna i Bošnjaci u Jugoslaviji (1918-1991)]* HISTÓRIA, 1995/ 1. XVII. Évf. 18-21.
18. Glatz Ferenc: *Elherdált évtizedek, [Potrošene decenije]* HISTÓRIA, 1995/ 1. XVII. Évf. 2. és 22. old.
19. Palotás Zoltán: *Bosznia Kállay alatt, [Bosna za vreme Kallayja]* MAGYARSÁG ÉS EURÓPA, II. évfolyam, 1994. 4. Szám. 53-60. Old.
20. Palotás Emil: *Bevonulás Boszniába, [Ulazak u Bosnu]* RUBICON, 1993/8-9, III. évfolyam, 61-60. Old.
21. Szabolcsi Miksa: *Boszniai úti jegyzetek, 1914, [Beleške putnika o Bosni]* MÚLT ÉS JÖVŐ, 1995/11-2, VI. évfolyam, 19-62. Old.
22. Bojtár B. Endre: *Bosznia Dayton után, [Bosna posle Dejtona]* Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet 1996. Évi konferenciája, 48-51. Old. TLA, Bp.1997.
23. Pósa Krisztián: *A Szandzsák poltikai-földrajza, [Politička-geografija Sandžaka]* XXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia, Földrajz-Természettudományi Szekció, Nyíregyháza, 1997.

Cikkek[publikacije iz] a „Beszélő”-ből:

Juhász József:

1. *Fordulóponton, [Na prekretnici]* 1993/4. Évfolyam, 3. Szám, 24. old.
2. *Minden marad a régiben? [Sve ostaje po starom?]* 1993/4. Évfolyam, 14. Szám, 32. old.

3. *A bábok életre keltek? [Lutke su saživete?]* 1993/4. Évfolyam, 20. Szám, 21. old.
 4. *Ketten egy ellen, [Dvojica protiv jednog]* 1993/4. Évfolyam, 27. Szám, 20. old.----- nincs
 5. *Bosznia- időzített béke, [Bosna, tempirani mir]* 1996/1. Évfolyam, 5. Szám, 57. old.
 6. *A kör sokszögesítése, [Ugaonisanje kruga]* 1992/3. Évfolyam, 49. Szám, 20. old.
 7. *Nyílik a második front? [Da li se otvara drugi front?]* 1992/3. Évfolyam, 14. Szám, 25. old.
 8. *Bosznia szerb-horvát kiegyezés előtt? [Pre srpko-hrvatskog sporazuma]* 1992/3. Évfolyam, 42. Szám, 32. old.
 9. *Az agresszorok kiegyezése? [Sporazum agresora]* 1994/5. Évfolyam, 18. old.
- Paksi János: *Félelem a békétől, [Bojazan od mira]* 1993/4. Évfolyam, 4. szám, 39. old.
- Nirman Moranjak-Bamburac: *Európa ott hal meg, Szarajevóban, [Evropa će umreti u Sarajevu]* 1995/6. Évfolyam, 24. Szám. 18. old.
- Végel László: *Szent vagy profán háború? [Sveti ili kakav rat?]* 1993/4. Évfolyam, 18. Szám, 21. old.

Könyvek [Knjige]:

1. Bencze László: *Bosznia-Hercegovina okkupációja 1878-ban, [Okupacija Bosne i Hercegovine 1878]* Akadémiai Kiadó, Bp. 1987
2. Ivan Lovrenović: *A régi Bosznia, [Stara Bosna]* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1995
3. Kőbányai János: *Szarajevói jelentés, [Izveštaj iz Sarajeva]* Pelikán Kiadó, Múlt és Jövő Kiadó, Bp. 1996
4. Bojtár B. Endre: *Gazdátlan bűnök, [Krivice bez vlasništva]*, 73-118. old. Palatinus, Bp. 1999
5. *Narancs könyvek: Szarajevó - egy antológia, [Sarajevo, jedna antologija]* Kozmopolisz Rt.-Láng, 1994.

Cikkek [Publikacije iz]a „HVG” -ből:

1. BOSZNIA ÉS A NYUGAT: Háborúra háború? [BOSNA I ZAPAD: Na rat, sa ratom] (1993/2)
2. OROSZORSZÁG ÉS BOSZNIA, [RUSIJA I BOSNA](1993/5)

3. BOSZNIAI LÉGISEGÉLY: Égi jelek, [BOSNA I VAZDUŠNA POMOĆ: Nebeski znaci] 1993/10)
4. BOSZNIAI POLGÁRHÁBORÚ: Csalóka tavasz, [GRADANSKI RAT U BOSNI: Varljivo proleće] (1993/14)
5. BOSZNIAI ÚTIJEGYZET: Városok a vég előtt, [PUTNA BELEŠKA O BOSNI: Gradovi pred kraj] (1993/16)
6. BOSZNIAI HÁBORÚ: Nincs megállás, [RAT U BOSNI: Nema stajanja] (1993/17)
7. A NYUGAT ÉS BOSZNIA: Az első parancsolat, [ZAPAD I BOSNA: Prva zapovest] (1993/19)
8. BOSZNIAI HÁBORÚ: Végjáték indul? [RAT U BOSNI: Počinje krajnja igra?] (1993/20)
9. HORVÁT-MUSZLIM HARCOK BOSZNIÁBAN: Az ellenség ellensége, [HRVATSKO-MUSLIMANSKI RATOVI U BOSNI: Neprijatelj neprijatelju] (1993/21)
10. BOSZNIAI HÁBORÚ: Győz az erő, [RAT U BOSNI: Pobjeđiće snaga] (1993/23)
11. HÁROM A BOSZNIA [BOSNA STOJI NA TRI STRANE] (1993/23)
12. BOSZNIA FELOSZTÁSA [PODELA BOSNE] (1993/26)
13. BOSZNIA FÖLDARABOLÁSA: Háború poraira, [Rat na ostatke] (1993/27)
14. BOSZNIAI RENDEZÉSI TERV [MIROVNI PLAN O BOSNI] (1993/35)
15. ALKU BOSZNIÁRÓL [POGODBA O BOSNI] (1993/36)
16. BOSZNIA: Papíron is felosztják, [BOSNA: I na papiru će podeliti] (1993/40)
17. FUNDAMENTALISTA VESZÉLY BOSZNIÁBAN? Euro-muzulmánok [FUNDAMENTALISTIČKA OPASNOST U BOSNI: Evro-Muslimani] (1993/40)
18. BOSZNIA: MUSZLIM BELHARCOK [BOSNA: Unutrašnje borbe kod Muslimana] (1993/41)
19. KÜLÖNBÉKE NYUGAT-BOSZNIÁBAN [Poseban mir u Istočnoj Bosni] (1993/44)
20. BOSZNIAI BÉKETERV [Mirovni plan u Bosni] (1993/48)
21. BOSZNIÁRÓL, ISMÉT GENFBEN [U Genfu opet o Bosni] (1993/49)
22. A BOSZNIAI HÁBORÚ: Balkáni anziks, [BOSANSKI RAT: Balkanski anziks] (1994/6)
23. BOSZNIA: Sikerrel jár a NATO-fenyegetés? [BOSNA: Da li će imati uspehe NATO opomene] (1994/7)

24. BOSZNIA-GORAZSDE UTÁN: Sötét nyer, [BOSNA POSLE GORAŽĐA: Crni uzima sve] (1994/16)
25. BOSZNAI HÁBORÚS ÉS BÉKETERVEK: Örökmozgás, [Ratni i mirovni planovi u Bosni] (1994/20)
26. ÚJ BÉKETERV BOSZNIÁNAK: Eszik? Nem eszik? [NOVI MIROVNI PLAN ZA BOSNU: Jede, ili ne jede?] (1994/24)
27. BOSZNAI FOLYTATÁS [Bosanski nastavak] (1994/28)
28. BOSZNAI HÁBORÚ: Mókuskerék [BOSANSKI RAT] (1994/30)
29. BOSZNIA: Kivárás, [BOSNA: Iščekivanje] (1994/31)
30. BOSZNAI SZERB REFERENDUM: Igen a háborúra [REFERENDUM KOD BOSANSKIH SRBA: Da, na rat] (1994/35)
31. HEVES HARCOK BOSZNIÁBAN [ŽESTOKE BORBE U BOSNI] (1994/45)
32. BOSZNAI HÁBORÚ: Az ősz heves, [BOSANSKI RAT: Jesen će biti žestoka] (1994/46)
33. BOSZNAI HÁBORÚ: A helyzet fokozódik, [BOSANSKI RAT: Situacija se pogoršava] (1994/47)
34. BOSZNIA: KÖZEL A VÉGKIFEJLET? Békesarc, [Mirovni namet] (1994/50)
35. BOSZNIA: A végeláthatatlan, [Do dalnjeg] (1994/51-52)
36. BOSZNAI TŰZSZŰNET: Kétesélyes, [PREKID VATRE: Dve su mogućnosti] (1995/1)
37. BELGRÁD ÉS BOSZNIA ELISMERÉSE: Milosevics ugrani készül? [PRIZNAVANJE BOSNE I BEOGRADA] (1995/21)
38. BOSZNAI VÁLSÁG: Egyik tizenkilenc, másik tús, [KRIZA U BOSNI] (1995/22)
39. BÉKEFENNTARTÁS BOSZNIÁBAN: Csak átalakul, [ODRŽAVANJE MIRA U BOSNI: Samo će se reorganizovati] (1995/23)
40. BOSZNAI HÁBORÚ: A gyűrűk urai, [RAT U BOSNI: Kraljevi prstenova] (1995/25)
41. BOSZNAI PILÓTAMENEKÍTÉS: A túlélés ára, [SPASAVANJE PILOTA U BOSNI: Cena preživljanja] (1995/25)
42. SZERB TÁMADÁSOK BOSZNIÁBAN: Háború vagy háború? [SRPSKI NAPADI U BOSNI: Rat ili rat?] (1995/29)
43. ODAHAGYNI BOSZNIÁT? [ODSTUPITI IZ BOSNE?] (1995/29)
44. BOSZNAI HÁBORÚ: Átalakul és elvész, [RAT U BOSNI: Preobražaj i nestajanje] (1995/30)
45. BOSZNAI BÉKEESÉLYEK: A síró harmadik, [ŠANSE MIRA U BOSNI] (1995/34)

46. BOSZNIAI BÉKEESÉLYEK: Jótékony pofonok? [ŠANSE MIRA U BOSNI: Dobrotvorni šamari](1995/36)
47. BOSZNIA, A NATO ÉS OROSZORSZÁG [BOSNA, NATO I RUSIJA](1995/37)
48. BOSZNIAI HÁBORÚ: Új végjáték [RAT U BOSNI: Nova završna igra] (1995/38)
49. KÉSIK A BOSZNIAI TŰZSZÜNET [KASNI PREKID VATRE U BOSNI] (1995/41)
50. BOSZNIAI TŰZSZÜNETI EGYEZMÉNY: A vég kezdete? [SPORAZUM MIRA U BOSNI: Početak kraja?] (1995/42)
51. BOSZNIAI BÉKETÁRGYALÁSOK: Mindenki másképp kívánja, [PREGOVORI O MIRU U BOSNI: Svako želi drugačije] (1995/44)
52. EURÓPAI NACIONALIZMUS: Bosznia tanulsága, [NACIONALIZAM U BOSNI: Pouka Bosne] (1996/1)
53. BOSZNIAI HATÁRIDŐK [KRAJNJE GRANICE] (1996/4)
54. MAGYAR SEGÉLY BOSZNIÁNAK [MAĐARSKA POMOĆ BOSNI] (1996/6)
55. VÁLSÁGELHÁRÍTÓ BOSZNIA-CSÚCS [KONFERENCIJA O BOSNI] (1996/8)
56. HÁBORÚS RÉMTETTEK BOSZNIÁBAN: Gyilkos mezők [RATNI ZLOČINI U BOSNI] (1996/8)
57. BOSZNIAI RENDEZÉSI FOLYAMAT: Kétes siker, [MIROVNI PLAN U BOSNI: Neizvestan uspeh] (1996/9)
58. PÉNZÜGYI SEGÉLY BOSZNIÁNAK [MATERIJALNA POMOĆ BOSNI] (1996/16)
59. BOSZNIAI SZERB VEZETŐK: Kibujócska, [SRPSKI LIDERI U BOSNI] (1996/25)
60. BOSZNIAI VÁLASZTÁSOK: Az álság pillanata [IZBORI U BOSNI] (1996/37)
61. BOSZNIA-HERCEGOVINA VÁLASZTÁSOK UTÁN: Széttartós béke [IZBORI U BOSNI I HERCEGOVINI] (1996/38)
62. BOSZNIAI VOKSOK [IZBORNI GLASOVI U BOSNI] (1996/39)
63. BOSZNIAI SZAVAZATSZÁMLÁLÁS: Egyszer volt... [PREBROJAVANJE GLASOVA U BOSNI] (1996/40)
64. BOSZNIÁBAN MINDEN CSENDES? [U BOSNI SVE JE MIRNO?] (1996/50)
65. BOSZNA: KIÚJULT FESZŰLTSEGEK [BOSNA: OBNOVLJENE NAPETOSTI] (1997/8)
66. BOSZNIA JÖVŐJE: Béke poraira [BUDUĆNOST BOSNE] (1997/29)
67. VÁLSÁG A BOSZNIAI SZERB KÖZTÁRSASÁGBAN: Nő a feszültség [KRIZA U REPUBLICI SRPSKOJ: Povećava se napetost] (1997/28)

68. BOSZNAI SZERB FESZÜLTÉG [NAPETOSTI U REPUBLICI SRPSKOJ] (1997/29)
69. BOSZNAI ÚTIJEGYZET: SFOR-élet Brckóban, [PUTOPIS U BOSNI: Život SFOR-ovaca u Bosni] (1997/33)
70. KÁOSZ A BOSZNAI SZERB KÖZTÁRSASÁGBAN: Hatalmi kettős, [KAOS U REBUBLICI SRPSKOJ] (1997/35)
71. BOSZNAI INCIDENSEK [INCIDENTI U BOSNI] (1997/36)
72. BOSZNAI REMÉNYEK [BOSANSKE NADE U BOSNI] (1997/38)
73. BOSZNAI SZERB VÁLASZTÁS [IZBORI U REPUBLICI SRPSKOJ] (1997/48)
74. BOSZNAI SZERB BELVISZÁLY: Oszítás és kötés, [SRPSKE UNUTRAŠNJE KRIZE U BOSNI] (1997/49)
75. HATALMI VÁLSÁG A BOSZNAI SZERBEKNÉL, [KRIZA VLADAVINE KOD BOSANSKIH SRBA] (1997/52-53)

Cikkek [publikacije u] a „MAGYAR NARANCS” - ből:

1. SZARAJEVÓ, LÉGSZOMJ [SARAJEVO BEZ DAHA] (1992/9)
2. HÁBORÚ UTÁN HATKOR [POSLE BORBE U ŠEST] (1992/18)
3. HOGYAN NE MENTSÜK MEG BOSZNIA-HERCEGOVINÁT? [KAKO DA NE SPASIMO BOSNU I HERCEGOVINU] (1992/23)
4. SZARAJEVÓ CSÓKOLGATJA AZ URAKAT [SARAJEVO LJUBI GOSPODU] (1993/1)
5. SZOMÓRÚ REALITÁS VIDÁM SEGÉLYEK: Az arabok és Bosznia, [TUŽNA REALNOST RADOSNA POMOĆ: Arapski svet i Bosna] (1993/3)
6. MUZULMÁNOK BOSZNIÁBAN: Alkalmi viszony, [MUSLIMANI U BOSNI: Trenutne veze] (1993/4)
7. A CLINTON KORMÁNYZAT ÉS A GENFI BÉKETERV: A megváltás érdeklődés hiányában elmarad, [KLINTONOVA VLADA I MIROVNI PLAN U GENFU: Iskupljenje zbog nedovoljnog intresovanja, odložena] (1993/6)
8. KELET-BOSZNIA: A címzett ismeretlen, [ISTOČNA-BOSNA: Adresa nepoznata] (1993/7)
9. EGY ÉV SZARAJEVÓBAN (ARMAGEDDON) [JEDNA GODINA U SARAJEVU (ARMAGEDON)] (1993/17)
10. BOSZNAI KATONÁI BEAVATKOZÁS [ULAZAK VOJSKE U BOSNU] (1993/18)
11. HORVÁT-MUZULMÁN KONFLIKTUS: A vesztesek háborúja, [HRVATSKO-MUSLIMANSKI KONFLIKTI: Rat pobeđenih] (1993/18)

12. AMERIKA-EURÓPA EGYEZTETŐSDI: Rajtuk a világ szeme, [AMERIČKA I EVROPSKA DOGOVARANJA: Oči celog sveta su na njima] (1993/19)
13. A BOSZNIAI SZERBEK NÉPSZAVAZÁSA: Nem, nem, soha! [PLEBISCIT BOSANSKIH SRBA: Ne, ne nikad!] (1993/20)
14. CLINTON ÉS BOSZNIA: Minden szinten, szinte semmi, [KLINTON I BOSNA: Skoro svugde ništa] (1993/20)
15. HÁBORÚS BŰNÖK: Nincs igazság, [RATNI ZLOČINI: Nema pravde] (1993/21)
16. ISTEN HOZTA A POKOLBA: Szarajevói útinapló, [DOBRO DOŠAO U PAKAO: Putopisi iz Sarajeva] (1993/27)
17. SZARAJEVÓI ÚTINAPLÓ II.: Reggeli séta, [PUTOPIŠI IZ SARAJEVA II. DEO: Jutarnja šetnja] (1993/28)
18. MINTHA NEM FOGNÁNK FEL, HOGY MI TÖRTÉNIK BOSZNIÁBAN [KAO DA NE SHVATAJU ŠTA SE DEŠAVA U BOSNI] (1993/37)
19. A MÁSDIK HIDEGHÁBORÚ [DRUGI HLADNI RAT] (1993/37)
20. SZARAJEVÓ, ORRLÖVÉSZEK UTCÁJA [SARAJEVO, ULICA SNAJPERISTA] (1993/38)
21. A CAZINI KRAJINA: A papa szolgálati felügyelete, [CAZINSKA KRAJINA: Otac u službenom nadzoru] (1993/40)
22. ENSZ: Szerepkeresés, valóság és vízió között, [UJEDINJENE NACIJE: Između stvarnosti i vizije] (1993/40)
23. AZ ENSZ ÉS BOSZNIA: A legcsúfosabb kudarc, [UN I BOSNA: Najpogrđniji krah] (1993/47)
24. HORVÁTOK KONTRA MUZULMÁNOK: Boszniában vér és mocok, [HRVATI PROTIV MUSLIMANA: U Bosni krv i ljaga] (1993/49)
25. SZARAJEVÓI FILMHÉT [FILM NEDELJE U SARAJEVU] (1994/1)
26. BOSZNIA ÁRNYÉKÁBAN [U SENC I BOSNE] (1994/5)
27. SZARAJEVÓI SERTEPERTE: Mintha jönnének, [GLASINE IZ SARAJEVA: Kao da dolaze] (1994/8)
28. NÉGY JASTREB NEM CSINÁL NYARAT [ČETRI „JASTREBA” NE ČINI LJETO] (1994/10)
29. BOSNYÁK-HORVÁT MEGÁLLAPODÁS: A felmelegített szerelem, [HRVATSKO-MUSLIMANSKI SPORAZUM: Podgrejana ljubav] (1994/12)
30. BOSZNIA KIFULLADÁSIG [BOSNA, DO POSLEDNJEG DAHA] (1994/16)
31. BOSZNIA: Talán [BOSNA: Možda] (1994/17)
32. SZARAJEVÓI TRANZIT [TRANZIT U SARAJEVU] (1994/36)

33. MIERT BIHAC [ZAŠTO BIHAĆ] (1994/48)
34. KÖZÉP-BOSZNIA: Szűrőpróba, megdöglünk mind, [SREDNJA BOSNA: Svi ćemo da izginemo] (1994/48)
35. „A KÖZTÁRSASÁG BOSZNIA-HERCEGOVINA IDEÁLIS ÁLLAPOTA” [REPUBLIKA, TO JE NAJBOLJE ZA BOSNU I HERCEGOVINU] (1995/1)
36. HORVÁTORSZÁG, BOSZNIA: Tavaszi idény, [HRVATSKA I BOSNA: Prolećna sezona] (1995/15)
37. A BOSZNAI HÁBORÚ HÁROM ÉVE [TRI GODINE BOSANSKOG RATA] (1995/15)
38. BOSZNIA-HERCEGOVINA: A nemzetközi bábszínház folytatódik, [BOSNA I HERCEGOVINA: Međunarodno kazalište lutaka se nastavlja] (1995/21)
39. BOSZNIA: Jobb ma egy túsók [BOSNA: Bolje danas jedan talac] (1995/23)
40. MENTŐAKCIÓ BOSZNIÁBAN: Élve és bogarakat falva [HITNA POMOĆ U BOSNI] (1995/24)
41. BOSZNAI NYÁR: Jasmina története, [LETO U BOSNI: Jasminina priča] (1995/31)
42. BOSZNIA: Négyen az asztal körül, [BOSNA: Četvorica oko stola] (1995/36)
43. BOSZNIA: A térkép árnyékában, [BOSNA: U senci mape] (1995/38)
44. A DAYTONI TÁRGYALÁSOK: Az egész és részei, [DEJTONSKI PREGOVORI: Celina i njeni delovi] (1995/48)
45. A DAYTONI MEGÁLLAPODÁS: Kaputt Srebrenica 95 VII. 11 [DEJTONSKI SPORAZUM: „Kaput” Srebrenica]
46. EGYENLŐRE SZABADLÁBON [ZASAD SLOBODNI] (1996/5)
47. OKUČANI: Zsuzsanna a Száván, [OKUČANI: „Žužana” na Savi] (1996/14)
48. BOSZNIA: Menni és maradni, [BOSNA: Otići ili oстати] (1996/21)
49. BOSZNIA-HERCEGOVINA: A háború után félhatkor, [BOSNA I HERCEGOVINA: Posle rata, u pola šest] (1996/30)
50. MOSZTÁRI VÁLASZTÁSOK: Oszd meg és uralkodj, [IZBORI U MOSTARU: Zavadi, pa vladaj] (1996/27)
51. KARADŽIĆ LEMONDÁSA: Levelét megírta, [OSTAVKA KARADŽIĆA: Pismo je već napisano] (1996/27)
52. KARADŽIĆ PORTRÉ: Fess férfi, tetemes hibákkal, [PORTRET KARADŽIĆA] (1996/27)
53. BOSZNIA DAYTON UTÁN: A szerződés két arca, [BOSNA POSLE DEJTONA: Oba lica sporazuma] (1996/30)

54. ÉSZAK-BOSZNIA, VUKOVÁR: Útban hazafelé, [SEVERNA BOSNA, VUKOVAR: Na putu prema kući] (1996/33)
55. BOSZNIAI SZERB KÖZTÁRSASÁG: Holló hullának [REPUBLIKA SRPSKA] (1997/28)
56. BOSZNIA: Az első tangó Prijedorban, [BOSNA: Prvi tango u Prijedoru] (1997/29)
57. HOLLBROKE BOSZNIÁBAN: Egy amerikai pánikban, [HOLBRUK U BOSNI: Jedan Amerikanac u Bosni] (1997/33)
58. BOSZNIAI HELYHATÓSÁGI VÁLASZTÁSOK: Drvári megfigyelések [LOKALNI IZBORI U BOSNI: Posmatranje u Drvaru] (1997/40)

S u m m a r y

THE HISTORIOGRAPHY ON BOSNIA-HERZEGOVINA IN HUNGARY (1980-1998)

The golden age of the Hungarian historiography on Bosnia-Herzegovina was the period 1878-1918. The most known personalities who were researching past of Bosnia-Herzegovina and relations to Austro-Hungarian Monarchy were Beni Kálláy, Lajoš Thaloczi, Alfred Pal Adolf Straus and Janoš Asbot. The author, the published papers between the years 1980-1998, classified according their subject matters (national and religious conflicts, the Serbian aggression, refugees, the Hungarian troops in SFOR, Sarajevo, the Bosnian-Herzegovinian-Hungarian relations 1878-1998). According the author's view the Hungarian minority in Yugoslavia could play an important part in researches in history neighbouring countries and Bosnia-Herzegovina too. A special value of the paper is the bibliography (170 titles in total) published on Bosnia-Herzegovina in Hungary in the period 1980-1998.

Vera Kržišnik-Bukić

INSTITUT ZA ISTORIJU U BANJOJ LUCI I HISTORIOGRAFIJA BOSNE I HERCEGOVINE 1980. – 1999.

Uvod

Poštovani i dragi kolege i kolegice! Prvo, čestitke za četrdeseti rođendan slavljeniku, Institutu za istoriju u Sarajevu.

Dozvolite mi, ujedno, da pomenem da bi upravo ovih dana, u nekim drugim okolnostima, također svoj jubilej, upola manji, mogao da slavi još jedan institut, jedini drugi institut za istoriju koji je nastao u Bosni i Hercegovini, Institut za istoriju u Banjoj Luci.

Na ovom naučnom skupu na temu Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980. - 1999. odlučila sam da sa prilogom *Institut za istoriju u Banjoj Luci i historiografija o Bosni i Hercegovini* učestvujem iz bar četiri slijedeća razloga:

- jer je to vrijeme u kome je Institut za istoriju u Banjoj Luci nastao i djelovao kao naučna ustanova
- jer je, dokazivo, poprilično doprinio historiografiji Bosne i Hercegovine
- jer je iznjedrio četiri afirmirana naučna radnika -historičara koji su svi krenuli u tom Institutu kao asistenti, dvoje već poodavno doktorirali, dvojica samo što nisu
- I ne na kraju, sama sam učestvovala u njegovom osnivanju; nakon što sam početkom augusta 1991. stjecajem posebnih okolnosti i širih društvenih događanja napustila Banju Luku prekinute su ne samo moje veze sa Institutom, već je odlaskom u narednim godinama i drugih kolega Institut kao kolektivna naučna ustanova postepeno počeo da se raspada.

Praćenje nastanka i rada Instituta za istoriju u Banjoj Luci omogućeno je kako savremenim nepoznavateljima ove ustanove tako i znatiželjnicima u budućim vremenima činjenicom što je gotovo sve bitno oko Instituta i njegovog djelovanja u glavnim crtama zabilježeno u deset svezaka Istorijskog zbornika koji je Institut redovito jednogodišnje izdavao, počevši od godine 1980. do zaključno 1990. Ukoliko i nije ili ne bi bila sačuvana arhiva Instituta kao primarni izvor, deset brojeva Istorijskog zbornika, posebice stalna rubrika koja predstavlja rad i rezultate rada Instituta i njegovih saradnika svake tekuće godine - ovdje sada nastupam kao svijedok - dobra su osnovica za vjerodostojnu priču o Institutu za istoriju u Banjoj Luci¹.

O osnivanju Instituta za istoriju u Banjoj Luci

Decenijama poslije Drugog svjetskog rata narod, borci, revolucionari Banje Luke i Bosanske krajine rado su se ponosili svojim uspješnim antifašističkim pokretom i pobjedom nad okupatorom i sistematski njegovali uspomene na nedavnu herojsku prošlost. Nastajala je znatna odgovarajuća memoarska građa, publicistički radovi, osnovan je i Odbor za ediciju "Banjaluka u radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi". Kako je kasnije zabilježeno, unutar tog Odbora nikla je i zamisao o osnivanju profesionalne ustanove koja bi se sistematski bavila tom tematikom². Obrazovan je Inicijativni odbor za osnivanje Instituta za istoriju u Banjoj Luci, na čelu sa Dušankom Kovačević, poznatom banjalučkom prijeratnom komunistkinjom i prvoborkom narodnooslobodilačkog rata³. Inicijativu je u januaru 1979. Opštinska konferencija Saveza komunista Banje Luke pretvorila u odluku o započinjanju priprema za osnivanje Instituta za istoriju. Takva odluka je nesumnjivo imala prethodnu podršku svih uglednih i moćnih pojedinaca iz Banje Luke i Bosanske krajine koji su držali pozicije u partijskim vrhovima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Radi se posebno o imenima Osmana Karabegovića, Šefketa Maglajlića, Nike Jurinčića, Drage Mažara i sigurno bar još nekolicine drugih.

Osim podvlačenja načelne potrebe pomenutom historiografskom proučavanju, odluka Opštinske konferencije Saveza komunista ističe "zapostavljenost" izučavanja istorije "Banjaluke i Bosanske krajine, pa je zapostavljeno i izučavanje istorije radničkog i komunističkog pokreta"⁴. Ova odluka bila je i presudna za nastanak Instituta, pošto su daljnji koraci zvanične vlasti, Skupštine opštine Banja Luka, mogli u postojećim političkim realnostima, kada su na

1 Pomenutu rubriku je za prvi broj pripremio direktor Instituta, zatim se time najviše godina bavio sekretar redakcije Pejo Čošković, a u zadnja dva broja ovu je funkciju jednako korektno odradio Safet Bandžović.

2 Istorijski zbornik (dalje: IZ), g. I, br. 1, Banja Luka 1980, str. 184

3 *In memoriam Dušanka Kovačević*, IZ, br.

4 IZ, br. 1 str. 184

sličan način nastajale i druge ustanove, predstavljati zapravo tek formalno pokrīće već donesenog partijskog zaključka.

Tako je i bilo. Potrebna procedura provedena je relativno brzo. Izvršni odbor Skupštine opštine Banja Luka obrazovao je stručnu komisiju za izradu elaborata o društvenoj opravdanosti osnivanja Instituta⁵. Elaborat smo zvanično pripremali kroz nekoliko mjeseci na sjednicama Komisije, međutim stvarno je vodeća "trojka" dr. Šljivo, Vukmanović, Beganović već imala prethodno više - manje sve pripremljeno, pa su te sjednice više nalikovale tek na neka formula-cijska utanačavanja. Skupština opštine Banja Luka je u junu 1979. prihvatila elaborat Komisije kojim je utvrđeno da "postoji društvena potreba za organizovanim i sistematskim naučnoistraživačkim radom na izučavanju istorije Banja Luke i Bosanske krajine, posebno savremene istorije, a sa ciljem da se potpunije osvijetle i predstave krupni rezultati klasne borbe radničkog pokreta na čelu sa KPJ, odnosno SKJ, slavnih tokova i tekovina NOB-e i poslijeratne socijalističke izgradnje u kontekstu našeg ukupnog ekonomsko-socijalnog, političkog i kulturnog razvitka"⁶. Za privremenog direktora imenovan je dr. Galib Šljivo koji je imao zadatak da skupa sa Privremenim savjetom Instituta pripremi potrebne normative i druge uslove za početak rada nove ustanove⁷. Odlučeno je da će se smatrati 01. 11. 1979. kao dan početka rada odnosno nastanka Instituta za istoriju u Banjoj Luci.

Počeci rada Instituta za istoriju u Banjoj Luci: uzajamna uslovljenost tematskih sadržaja i kadrovskih potencijala

Makar inicijalna i osnivačka faza nastanka Instituta nedvojbeno ukazuju na njegovu moguću sadržajno-programsku orijentaciju u pravcu istraživanja radničkog pokreta, narodnooslobodilačke borbe i općenito tzv. savremene istorije, Institut od samog svog početka kreće šire, opredjeljujući se za izučavanje i ranijih historijskih razdoblja, te ne samo lokalne i regionalne historije. Ova je činjenica, dakako, posljedica kadrovskog potencijala koji je u tom društvenom trenutku bio na raspolaganju. Naime, grad Banja Luka nije imao nijednog vlastitog doktora nauka iz oblasti istorije koji je bio, razumije se, osnovni preduslov bar za početak rada Instituta. Dr. Galib Šljivo pozvan je i došao je u Banja Luku iz Orašja, ali je doktorirao (u Beogradu) iz osmanskog perioda bosanske istorije. Kao (budući) direktor pobrinuo se, naravno, za "svoj"period. Upravo njime Institut je dobio drugačiju dimenziju od one koja je vjerovatno prvobitno zamiš-

5 U komisiju su imenovani: dr. Galib Šljivo, Milan Vukmanović, Muharem Beganović, dr. Rajko Kuzmanović, mr. Drago Čubrilović i Vera Kržišnik-Bukić.

6 Odluka br. 01-012-95/79 Skupštine opštine Banjaluka, isto.

7 Privremeni savjet su sačinjavali Ratko Vojnović, Milan Vukmanović, Anton Pegan i Mustafa Kušmić.

ljena, kao ako ne isključiva, a ono izrazito dominantna. Institut za istoriju u Banja Luci se tako već od svog početka nije svrstao u red onih jugoslavenskih instituta koji su se već kroz svoje ime - institut za istoriju radničkog pokreta, institut za savremenu istoriju - samoomeđivali.

“Pokrivanje” osmanskog razdoblja sa dr. Šljivom povlačilo je za sobom potrebu kadrovske popune »susjedskih« perioda, posebice spone sa jugoslavenskim razdobljem kao ipak nedvojbeno glavnom istraživačkom preokupacijom Instituta. Trebalo je znači naći i uključiti stručnjaka za istraživanje vremena austrougarske vladavine i, bar po mogućnosti, za srednji vijek. Razdoblje poslije 1918. smatralo se kadrovski lakše rješivim. Makar bez zvaničnih naučnih naziva, u samoj Banjoj Luci bilo je nekoliko srednjoškolskih profesora historije koji su dolazili u obzir da se prihvate istraživačkih zadataka u oblasti savremene historije Banje Luke i Bosanske krajine.

Ali redom. Krenulo se sa komisijom koja je utvrdila opravdanost osnivanja Instituta. Pored dr. Šljive, u redovni radni odnos sa Institutom od njegovog početka stupili smo: Milan Vukmanović, dotadašnji direktor Arhiva Bosanske krajine, istoričar po struci, koji je već do tada dosta radio na izučavanju naročito lokalnog i regionalnog radničkog i komunističkog pokreta te narodnooslobodilačke borbe, Muharem - Hare Beganović, pravnik, urednik lista *Glas*, motorna snaga edicije *Banjaluka u radničkom pokretu i revoluciji*, također već nešto stariji kolega, te Vera Kržišnik-Bukić, profesorica historije na banjalučkom Tehnološkom centru, inače pri kraju vanrednog studija politologije u Ljubljani, kao predstavnik mlađih snaga koje treba da slijede⁸. Za Kržišnik-Bukićevu bilo je predviđeno, kako prema njenom vlastitom opredjeljenju tako i u skladu sa njenim školskim napredovanjem, da pokriva u Institutu razdoblje poslije Drugog svjetskog rata⁹.

Prva godina rada Instituta, 1980., je vrijeme kada je Institut praktički, kako organizaciono-kadrovski tako i sadržajno-tematski u cjelini “postavljen”. U toj godini u Institut je iz Prištine došao dr. Đorđe Mikić, stručnjak za austrougarsko razdoblje historije na Balkanu, i već tada drugi zvanični *conditio sine qua non* mogućeg funkcioniranja Instituta kao naučne ustanove¹⁰. Srednji vijek “pokrio” je asistent Pejo Čošković, mladi diplomirani historičar koji je došao iz Domaljevca kraj Bosanskog Šamca¹¹. Još prije njih dvojice u redovni radni od-

8 Pomenuti su još uoči početka rada u Institutu izabrani u naučne odnosno stručne nazive: dr. Šljivo u višeg naučnog saradnika, Vukmanović u višeg stručnog saradnika, Beganović u stručnog saradnika i Kržišnik-Bukićeva u asistenta.

9 Da se nije “pojavió” na mom životnom putu ovaj Institut gotovo sigurno ne bi kasnije nastavila sa istorijom, ovako sam se, nakon par godina rada u Institutu, istoriji vratila.

10 Kao još sviježi doktor istorijskih nauka (doktorirao je u Beogradu) izabran je u zvanje naučnog saradnika

11 Pejo Čošković je u radni odnos sa Institutom stupio početkom 1981.

nos primljeno je dvoje asistenata, diplomiranih historičara iz Banje Luke, oboje na jugoslavensko razdoblje, Dragan Davidović posebice za vrijeme između dva svjetska rata, Nada Čuić naročito za Drugi svjetski rat¹². Tako je, za kratko vrijeme, formalno i stvarno obrazovana, kadrovski kompletirana i mogla početi rad naučna ustanova za izučavanje historije Banje Luke i Bosanske krajine, s izuzetkom starog vijeka i (arheološke) praistorije, kroz sva njena razdoblja. Mada je "u širem smislu" Institut definiran za izučavanje historije "i BiH i naroda i narodnosti Jugoslavije", od početka su, formalno i stvarno, neprikosnoveno prevladavali projekti *Historije Banje Luke* i *Historije Bosanske krajine*. Makar statutarno predviđeno, također se nije nikad sistematski pristupilo izučavanju starog vijeka, koji je, kadrovski, načelno prepušten jedinom institutskom stručnjaku za to razdoblje..

Zvaničan spisak istraživačkih tema sa kojima se u Institutu krenulo, i koje su se u većini održale kroz pretežno razdoblje postojanja i "normalnog" funkcioniranja Instituta, odražava isprepletenost osnovnih projektnih institutskih planova, s jedne strane, i istraživačkih opredjeljenja i dostignuća koje su, sa druge, izabrani istraživači u Institut donijeli sa sobom. Dijelom zbog već nekih ranijih tematskih preokupacija koje se nisu mogle podudarati sa sadržajnim radom Instituta, dijelom zbog neistovremenog obrazovanja osnovnog kadrovskog kruga, što je trajalo više od godinu dana, a uveliko zbog utvrđivanja objektivnih mogućnosti istraživanja, što je, međutim, već dio uobičajene istraživačke djelatnosti, u prve dvije godine bilo je u Institutu i određenog malog lutanja odnosno raščićavanja, što je vidljivo iz promjenljivosti naslova pojedinih početnih istraživačkih tema, odnosno neujednačenosti u pogledu početka rada. Moglo bi se kazati da je bila godina 1982. definitivno konstitutivna što se tiče oblikovanja profila rada Instituta u cjelini. Tada su se naime u Institutu učvrstile istraživačke teme odnosno projekti koji su, uz neke kasnije dopune, u čitavoj narednoj deceniji strateški obilježili sliku o toj ustanovi u užem i širem stručnom i društvenom okruženju. Uvažavajući hronološki kriterij, te teme odnosno projekte, skupa sa njihovim nosiocima, moglo bi se navesti slijedećim redom¹³:

- *Donji kraji 1391. - 1463. godine (od 1983.: Zapadna Bosna 1391.-1463.) (Pejo Čošković, asistent); od 1985. godine Pejo Čošković zvanično radi i projekat: Ustrojstvo "Crkve bosanske" i njezina uloga u XV. stoljeću*
- *Bosna i Hercegovina u odnosima Austrije i Turskog carstva od Bečkog do Berlinskog kongresa (1814.-1878.) (dr. Galib Šljivo, viši naučni saradnik)*

¹² Svi asistenti, s izuzetkom Kržišnik-Bukićevc (Filozofski fakultet u Ljubljani), diplomirali su na beogradskom Filozofskom fakultetu.

¹³ Upporediti Istorijski zbornik, br. 3, 4, 5, godina 1982., 1983. i 1984.

- *Privredni i društveni odnosi Bosanske krajine 1878.-1941. (od 1987. zvanično: Društveni i politički razvoj Bosanske krajine 1878.-1914.) (dr. Đorđe Mikić, naučni saradnik)*
- *Radnička klasa Banjaluke 1918.-1941. - hronologija događaja (Milan Vukmanović, stručni savjetnik)*
- *Akif Šeremet, život i djelo (Milan Vukmanović)*
- *Selo Bosanske krajine 1929. - 1941. (od 1983.: Selo Bosanske krajine 1918.-1941.) (Dragan Davidović, asistent)*
- *Banjaluka u radničkom pokretu i NOB-i (zbornik sjećanja) (Muharem-Hare Beganović, viši stručni saradnik)*
- *Rad Oblasnog komiteta KP BiH Banjaluka (1949.-1952.) (od 1984.: KPJ o agrarnom i seljačkom pitanju i odnos Partije i seljaštva u Bosanskoj krajini 1945.-1952.) (mr. Vera Kržišnik-Bukić, asistent-istraživač)*
- *Bibliografija radova o Banjaluci i Bosanskoj krajini (Branko Obradović, bibliotekar)*

Kratko vrijeme, godinu ili dvije, na svom istraživačkom zadatku *Komunistička partija Jugoslavije u borbi za političko jedinstvo masa Bosanske krajine u jesen i zimu 1941.-1942. godine* radila je Nada Čuić (asistent), do 1984. također u redovnom radnom odnosu sa Institutom¹⁴.

Značajan doprinos u ostvarivanju osnovnih istraživačkih zadataka Instituta imalo je od samog početka njegovog rada kroz nekoliko godina i više pojedinih naučnih i stručnih radnika, posebice iz Banje Luke, među njima su bili kao vanjski saradnici dvojica i nosioci samostalnih projektnih tema:

- *Razvoj narodne vlasti u Bosanskoj krajini 1941-1945. (dr. Rajko Kuzmanović, profesor na Pravnom fakultetu u Banjaluci)*
- *Pavo Radan, život i djelo (Ibro Ibrišagić, profesor istorije u penziji)*

Pored individualnih projekata u Institutu je također praktično od početka planiran rad i na nekoliko kolektivnih projekata. To su bili:

- *Braća Mažar - narodni heroji Jugoslavije (Milan Vukmanović, Hare Beganović, Nada Čuić)*
- *Fabrika duvana u Banjaluci (dr. Galib Šljivo, dr. Đorđe Mikić, Hare Beganović, Milan Vukmanović, mr. Vera Kržišnik-Bukić, Dragan Davidović)*

14 Ostvarivši srazmjerno skromni doprinos, Nada Čuić 1984. odlazi iz Instituta; upor. IZ, br. od 1 do 5.

- *Slovinci u Bosni i Hercegovini 1878-1945.* (dr. Dušan Lukač, naučni savjetnik iz Beograda, Đorđe Mikić, Milan Vukmanović, Nada Čuić, mr. Vera Kržišnik-Bukić)

Kako na "Mažarima", pod vodstvom Vukmanovića, tako i na Fabrici duvana, pod vodstvom dr. Šljive, mnogo se radilo kroz više godina, urađeno je i više autorskih tekstova, ali projekti kasnije ipak nisu rezultirali planiranim monografskim izdanjima. Projekat o Slovincima u BiH predviđao je najprije nglja sak na istraživanju doprinosa Slovenaca NOB-i (dr. Lukač), kasnije, od 1982. godine, pod vodstvom dr. Ilijasa Hadžibegovića, srazmjerno značajnije m ijesto svakako je trebalo pripasti austrougarskom razdoblju. U toj drugoj fazi projekat se trebao raditi sa Univerzitetom u Mariboru, ali uprkos obimnim dogovaranjima i stručnim pripremama nije se krenulo dalje od početka¹⁵.

Kontinuitet i proširenje radno-istraživačkih sadržaja naučni skupovi

Sredina i još više druga polovica 80-ih godina je vrijeme kada se osnovni zapoeti projekti nastavljaju, a započinju uveliko i neki novi. Većinu institutskih projekata i dalje rade navedeni saradnici.

Posve nov tematski sadržaj vezan je za ime novog asistenta, *Safeta Bandžovića*, koji udružuje rad u Institutu 1985. godine. Njegov projekat koji zvanično kreće u 1986. godini:

- *Demografska kretanja stanovništva Bosne i Hercegovine 1945-1961.* ostaće njegova radna i studijska preokupacija narednih (bar) petnaest godina, iako 1990. godine mjenja radnu sredinu i napušta Banju Luku.

Druga dva nova projekta zvanično započinju u 1986. godini asistent Dragan M. Davidović i još u 1985. stručni savjetnik Muharem-Hare Beganović, obojica tematiku iz razdoblja Drugog svjetskog rata, i to:

- *Zatvori-logori i stratišta u Bosanskoj krajini 1941-1945.*
- *Šesnaesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*

Davidovićeve projektni zadatak bio je dio šireg projekta koji je za čitavu Bosnu i Hercegovinu iz Sarajeva vodio *dr. Rasim Hurem*, dok se Beganovićeve tema uklapala u njegova šira istraživačka proučavanja bosanskokrajiške NOB-e. U

¹⁵ U Institutu, ali i u saglasnosti sa kolegama iz Maribora, mr. Kržišnik-Bukićeva imenovana je za naučnog sekretara projekta, međutim ni kao sama "Slovenka u Bosni" ne uspijeva da projekat i proradi, finansijske i druge okolnosti tada projektu prosto nisu bile naklonjene. Ipak, bio je to možda presudan zametak njenim kasnijim istraživačkim opredjeljenjima: nepunu deceniju kasnije, u posve novim političkim prilikama tema *Slovinci u Bosni i Hercegovini* osnovni je projektni zadatak u okviru šireg, multidisciplinarnog (ne samo historijskog), međunarodnog i dugoročnog projekta *Slovinci u prostoru nekadašnje Jugoslavije izvan Slovenije* koji inicira i vodi na Institutu za narodnostna proučavanja u Ljubljani od 1992. godine.

1986. godini Beganović zvanično započinje već duže pripremani projektni zadatak koji prerasta u kolektivni projekat, poznat kao:

- *Edicija Đuro Pucar Stari*

Projekat o Pucaru postavljen je na više razina. Istraživačke rezultate trebalo je predstaviti kroz obimnu životno-radnu biografiju, zbornik sjećanja na Pucara, bosansko-hercegovački naučni skup.

Beganovićevi saradnici u svemu tome bili su Dragan Davidović, Safet Bandžović, Đorđe Mikić i Branko Obradović (iz Instituta) te dr. Dušan Lukač, dr. Zdravko Antonić, Nikola Filipović, Dobrila Došen i Tonči Grbelja, ne računajući i mnoge druge, posebice učesnike naučnog skupa o Pucaru u Sarajevu.

U 1987. godini Institut dobija još tri projekta, sva tri vezana za širi prostor Bosne i Hercegovine, s obzirom da je i Institut za istoriju počeo da se financira preko republičke interesne zajednice za nauku. Viši naučni saradnik dr. Đorđe Mikić postaje nosilac projekta:

- *Političke prilike u Bosni i Hercegovini u periodu Prvog svjetskog rata 1914-1918.*

Stručni savjetnik Milan Vukmanović preuzima još jedan projekat:

- *Bankarski kapital u Bosni i Hercegovini 1918 - 1941,*

koji je započeo pripremati zapravo još prethodne godine, dok je dr. Božo Mađar, naučni savjetnik iz Sarajeva, nosilac drugog projekta:

- *"Prosvjeta", srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902 - 1949.*¹⁶

U 1988. Institut dostiže svoj kadrovski i vjerovatno također svoj sadržajni vrhunac rada. Što se kadrova tiče, primljen je novi i zadnji asistent u fazi još "normalnog" razdoblja rada Instituta. Asistent-pripravnik Husnija Kamberović najprije je upućen na istraživanje partijske kadrovske tematike nakon Drugog svjetskog rata, da bi se kasnije reorientirao na ranija razdoblja¹⁷. Inače tada kulminira broj naučnih radnika, zaposlenih u Institutu. Po hronološkom kriteriju razdoblja kojim su se pretežno bavili to su bili: dr. Pejo Čošković, prof. dr. Galib Šljivo, dr. Đorđe Mikić, dr. Božo Mađar, Milan Vukmanović, Dragan M. Davidović, Safet Bandžović, Muharem-Hare Beganović, Husnija Kamberović, dr. Vera Kržišnik-Bukić.

Najznačajnija kadrovsko-promotivna odnosno kvalitativno-radna dostignuća vežu se u Institutu upravo za ili oko 1988. godine. Najprije je, još potkraj 1987., svoju disertaciju *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na*

16 Upor. IIBL, br. 9, 1988, str. 222-223. Dr. Božo Mađar u redovnom radnom odnosu bio je u Institutu od 1987. godine zahvaljujući ovom projektu, dok je čitavo to vrijeme živio u Sarajevu.

17 Husnija Kamberović je u Banjaluku došao i u Institutu ostao oko dvije godine, prešao zatim u sarajevski Institut za istoriju, magistrirao u Zagrebu, krajem 1999. godine nalazi se pri kraju svojih doktorskih studija iz oblasti bosanskih feudalnih odnosa u osmansko doba.

području *Bosanske krajine 1945-1948.* odbranila u Ljubljani mr. Vera Kržišnik-Bukić¹⁸. Sredinom 1988. je sa disertacijom *Ustrojstvo "Crkve bosanske" i njezina uloga u XV. stoljeću* u Beogradu doktorirao mr. Pejo Čošković¹⁹. Te iste godine svoj magistarski rad *Demografska kretanja stanovništva Bosne i Hercegovine 1941- 1945.* završio je i predao, također na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Safet Bandžović²⁰.

Pored ranije navedenih projekata koji se i u 1988. godini svi nastavljaju, treba pomenuti još neke projektne i radne zadatke koji su rađeni što individualno što kolektivno, usmjerene posebno na istraživanje historije Bane Luke i Bosanske krajine. Po kasnijem rezultatu vjerovatno se izdvaja kolektivni radni napor oko pripreme *Monografije o Banjoj Luci od najstarijih do najnovijih vremena* koja izlazi 1990. godine. Sličan kolektivni projekat, također još negdje sredinom 80-ih godina, u Institutu se počeo provoditi o *Bosanskoj Gradišci*. Postojali su planovi za izradu historijskih monografija još nekih krajiških mjesta, što je opet bilo u vezi posebice sa problemom finansiranja Instituta, odnosno izraz sve prisutnijih tržišnih uslova poslovanja kojima se radi svog stabilnijeg održanja Institut morao prilagođavati. Posve na toj liniji bio je na primjer projekat *Banjalučka pivara*.

Pored istraživačkog rada na projektima koji su predstavljali nesumnjivo najznačajniji dio djelatnosti Instituta, u vezi sa njima, a ipak kao u znatnoj mjeri samostalan i poseban vid ispoljavanja rada Instituta, potrebno je zabilježiti napore koje je Institut ulagao u stručnu pripremu, organizaciju i izvedbu niza naučnih skupova i okruglih stolova. Kako su se kroz prvu deceniju postojanja Instituta, hronološkim redom, dešavali, pokušava predočiti njihov slijedeći spisak:

- "*Šehitlučka savjetovanja*"- *Oblasno partijsko savjetovanje na Šehitlucima u ljeto 1941.* (Banjaluka, 1981.)
- *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu 21- 23. februara 1942. godine u Skender Vakufu* (Skender Vakuf, 1982.)

18 Slučaj je htio da je bila njena doktorska disertacija prva branjena u Ljubljani iz tematike jugoslavenske istorije poslije Drugog svjetskog rata i ujedno bila prva disertacija iz poslijeratne historije Bosne i Hercegovine. Za objavu je dr. Kržišnik-Bukićeva pripremila proširenu verziju disertacije koja je izašla u izdanju Instituta za istoriju u Banjoj Luci već 1988. godine.

19 Stjecanjem manje povoljnih prilika druga Institutova disertacija ni tada ni deceniju kasnije nije objavljena. Za vrijeme međunarodnog naučnog skupa o historiografiji Bosne i Hercegovine u povodu 40-godišnjice Instituta za istoriju u Sarajevu, u novembru 1999. godine, njegov direktor prof. dr. Ibrahim Karabegović vezao se pomoći izdavanju ove disertacije dr. Peje Čoškovića u Sarajevu.

20 Safet Bandžović je u 1989. pomenutim radom u Beogradu i magistrirao. Početkom g. 2000 nalazi se pred odbranom svoje disertacije o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine te Sandžaka u Tursku, ovaj put na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

- *Desant na Drvar maja 1944. godine (zajedno sa Vojnoistorijskim institutom iz Beograda) (Drvar, 1984.)*
- *Organizovani odlazak građana na oslobođenu teritoriju, kao dio borbe protiv okupatora i njegovih pomagača, sa posebnim osvrtom na masovni izlazak Banjalučana u septembru 1944. godine (Banjaluka, 1984.)*
- *Revolucionarno djelo Đure Pucara Starog (zajedno sa Institutom za istoriju u Sarajevu) (Sarajevo, 1986.)*
- *Veleizdajnički proces u Banjoj Luci 1915-1916. godine (Banjaluka, 1986.)*
- *Razvoj bihaćke partijske organizacije i njeno djelovanje na razvitak radničkog pokreta u Bihaću i okolini, 1919-1945. (Bihać, 1986.)*
- *Istoriografija o Jugoslaviji (u povodu knjige Jugoslovenski federalizam - ideje i stvarnost/tematske zbirke dokumenata, autora Branka Petranovića i Momčila Zečevića) (Banjaluka, 1988.)*

Većina pobrojanih naučnih skupova rezultirala je i objavljivanjem samostalnih pa i pozamašnih zbornika radova, manji broj radova sa tih skupova publiciran je u sklopu drugih knjižnih izdanja. Već ova činjenica govori da se radilo o temeljito pripremljenim i ozbiljnim, recenziranim naučnim ostvarenjima.

Naučni i stručni radnici Instituta učestvovali su kao pojedinci i predstavnici Instituta, razumije se, i na mnoštvu drugih naučnih skupova u Bosni i Hercegovini, Jugoslaviji i inostranstvu, ali s obzirom da je ovdje predmet pozornosti Institut za istoriju u Banjoj Luci, o toj djelatnosti istraživača ovdje ne može biti govora.

Izdavačka djelatnost Instituta za istoriju u Banjoj Luci

Uz naučnoistraživački rad, sistematsko prikupljanje historijske građe i knjižnog fonda Instituta u otsjeku dokumentacije i biblioteke, organizovanje naučnih skupova i podizanje naučnog podmlatka te usavršavanje naučnih i stručnih radnika, najznačajnija preostala djelatnost Instituta odnosila se na publiciranje rezultata rada domaćih i spoljnih saradnika Instituta. S obzirom da štampana riječ ima vrijednost trajnog produkta ili da, u svakom slučaju, bar nadživi svoga stvaraoaca, to su knjige, zbornici i druga (ruko)pisna i štampana dokumentacija Instituta ili o Institutu blago od srazmjerno najveće vrijednosti, naročito kad se radi o sudbini ustanove kakva je (bio) Institut za istoriju u Banjoj Luci poslije 1992. godine.

Još na samom početku svog rada u 1980. godini Institut je zacrtao šest serija svojih budućih izdanja. Predviđeno je bilo da se rezultati rada u Institutu objavljuju u redovnom časopisu Instituta svake godine,

- kroz monografije,
- putem objavljivanja građe,
- izrade bibliografija,
- kroz posebna izdanja,
- dok je vlastitu seriju činila biblioteka *Banjaluka u radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*.

Najznačajnije mjesto u "historiji" izdavaštva Instituta za istoriju moglo bi se pripisati Istorijskom zborniku, časopisu Instituta za istoriju. Izašlo je deset brojeva, prvi za 1980. i deseti, zadnji, u 1989. godini²¹. Po sadržajnoj strukturi časopis se nije razlikovao od sebi sličnih u Jugoslaviji: po količini i kakvoći prednjačili su lokalni i regionalni historijski te tematski sadržaji te njihova uključenoost naročito u zemaljsko, tj. bosanskohercegovačko društveno okruženje, u zavisnosti od konkretnih događanja, procesa, naravno, i šire. Kakvi su uostalom bili i projektni zadaci Instituta čiji istraživački rezultati su najlakše i najprije mogli ugledati svjetlo dana upravo u Istorijskom zborniku. Ta konstatacija vrijedi posebno za unutrašnje saradnike Instituta koji su bili čitavo rjeđe i autori najveće broja rasprava, članaka, priloga, osvrti, prikaza i drugih povremenih oblika tekstualnog predstavljanja (diskusija, in memoriam). Svaki broj donosio je autorske tekstove i spoljnih saradnika Instituta i drugih historičara iz Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Vrlo rijetki bili su prilozi inostranih autora, što časopisu ipak nije moglo služiti na čast.

Glavni i odgovorni urednik prvih osam brojeva bio je dr. Galib Šljivo, desetog i desetog dr. Đorđe Mikić. Sekretari redakcije su u odgovarajućoj mjeri bili mr. Pejo Čošković i mr. Safet Bandžović kojima pripada glavna zasluga za pripremu detaljno informativne rubrike *Iz Instituta* na koju se u najvećoj mjeri naslanja i ovaj zapis²². Važnu funkciju tehničkog urednika ne samo svih brojeva Istorijskog zbornika već i gotovo svih ostalih publikacija Instituta veoma savjesno obavljao je Hare Beganović.

Stručni pogled i ocjena ukupnog sadržaja Istorijskog zbornika mogli bi nastati tek nakon svestrane i produbljene analize, što međutim u kontekstu ovog opšitijeg zapisa niti može biti namjera a kamoli obaveza njegove autorice, koja i inače sinatra da takva zaista visoko relevantna kritička ocjena, s obzirom na hronološki raspon i tematsko-sadržajnu raznorodnost priloga, i nije moguća u licu jednog stručnjaka. Nešto površniji osvrt na Zbornik ne biće omišao ako izrazi

²¹ Za štampu je već bio pripremljen i jedanaesti broj koji, prema navodima posljednjeg sekretara redakcije, mr. Safeta Bandžovića, novembra 1999. autorici ovog zapisa, nije izašao ni 1990. ni kasnije.

²² Kroz redakciju Istorijskog zbornika koja se kadrovski pokrivala i sa Izdavačkim savjetom Instituta prošla je većina unutrašnjih saradnika Instituta. Od vanjskih saradnika redakciju su u desetogodišnjem periodu popunjavali: dr. Milorad Ekmečić, dr. Ivan Jelić, dr. Nedim Šarac, dr. Radovan Samardžić.

zapažanje da je sa raspoloživim unutrašnjim snagama Instituta za kratko vrijeme istraženo podosta i da su skupa sa spoljnim saradnicima ostvareni nemali doprinosi u saznavanju prošlosti, naročito bosanskohercegovačke historije.

Pregled sadržaja svih deset brojeva Istorijskog zbornika naravno bliže odgovara na pitanja dotične tematike pa i mogućeg značaja i uloge ovog časopisa u historijskoj nauci te zainteresirani istraživači historije Bosanske krajine i Bosne i Hercegovine zasigurno ne mogu mimoći istraživačke rezultate, predstavljene u ovom časopisu. Kako su već ranije navedeni projektni zadaci saradnika Instituta čiji rezultati su onda u velikoj mjeri ugrađeni i u Istorijski zbornik, neka bude dozvoljeno ovom prilikom poimenice pomenuti ostale autore. Pošto se radi uglavnom o već afirmiranim historičarima čije područje rada je u historijskoj nauci i inače približno poznato, takvim se pristupom želi ipak nešto malo dodatno osvijetliti tematski profil Istorijskog zbornika. Ti autori, od kojih se neki ne pojavljuju kroz Časopis samo jednom, su, redom izlaženja Istorijskog zbornika, slijedeći: *Bogumil Hrabak, Nebojša Radmanović, Dušan Berić, Bogoljub Preradović, Dušan Lukač, Sulejman Smlatić, Tomislav Kraljačić, Pavo Živković, Nebojša Milivojević, Rade Petrović, Milorad Ekmečić, Vera Katz, Avdo Sućeska, Rasim Hurem, Gordana Sedić, Samija Sarić, Rade Popović, Mladen Ančić Predrag Cicmil, Branko J. Bokan, Karl Kaser, Branko Petranović, Zdravko Antonić, Rajko Kuzmanović, Dušan Lukač, Radomir Bulatović, Adam Ninković, Mustafa Imamović, Aida Šećibović, Enes Pelidija, Milan Krajčović, Ibrahim Tepić, Salih Jalimam, Ivan Pederin, Ctibor Nečas, Snežana Vasilj, Nijazija Maslak, Milko Brković, Dženana Čaušević, Ivan Jelić, Enver Redžić*. Za bliže upoznavanje sadržaja o kojima su pomenuti autori pisali pak potrebno je uzeti u ruke Istorijski zbornik Instituta za istoriju u Banjoj Luci.

Najznačajniji individualni doprinosi radnika Instituta historijskoj nauci nesumnjivo se ogledaju u njihovim monografskim ostvarenjima. U izdanju Instituta je u biblioteci *Studije i monografije* izašlo šest knjiga:

- *Dorđe Mikić: Austrougarska i mladoturci 1908. - 1912, 364 str., 1983²³;*
- *Galib Šljivo: Bosna i Hercegovina 1813. - 1826, 325 str., 1985²⁴;*
- *Pejo Čošković: Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443. - 1446, 218 str., 1988²⁵;*

23 U pitanju je doktorska disertacija koju je mr. Dorđe Mikić odbranio na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1980. godine.

24 To je bila već treća Šljivina monografija. Prije toga objavljeni su mu magistarski rad i doktorska disertacija koje je odbranio u Beogradu. Obje knjige obrađuju bosanskohercegovačku historiju: *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815. - 1878., Filozofski fakultet, Beograd, 1977, 192.str.*; te *Omer - paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850. - 1852, Svjetlost, Sarajevo, 218. str.*

25 Radi se o knjizi koja je plod Čoškovićevog projekta u Institutu odnosno njegov magisterij, odbranjen u Beogradu.

- *Galib Šljivo: Bosna i Hercegovina 1813. - 1826, 2. izd., 341 str., 1988*²⁶;
- *Galib Šljivo: Bosna i Hercegovina 1827. - 1849; 466 str., 1988;*
- *Vera Kržišnik-Bukić: Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945. - 1948; 425 str., 1988*²⁷.

Objavljivanje građe vid je izdavačke djelatnosti koji Institut nije praktici-
rao u samostalnom obliku, bar ne u prvoj deceniji svog postojanja. Međutim, taj
vid kao jedan od osnovnih radnih zadataka Instituta je posrednim ispoljavanjem
ipak stalno bio prisutan, i to posebice kroz model izdavačke serije *Banjaluka u
radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, a dijelom i kroz *Posebna
izdanja*. Šta su naime drugo "Beganovićevi" *Zbornici sjećanja* no istorijska
građa koja, ta sjećanja, u nedostatku, pomanjkanju ili tek djelimičnoj sačuvanosti
arhivskih izvora, preuzimaju, ponekad uz neminovno pojačan metodološko-
kritički oprez, čak ulogu primarnih istorijskih izvora, dok je njihova sadržajno-
komplementarna i ilustrativna vrijednost prosto nezamjenjiva u izučavanju tzv.
savremene historije. Na drugoj strani, naročito kad se radi o ranijim historijskim
razdobljima, vjerovatno se mogao a nije, u izdanju Instituta, objaviti bar neki
tematski izbor arhivskih dokumenata²⁸.

U *Posebna izdanja* Instituta za istoriju u Banjoj Luci spadaju samostalne
knjižne objave referata i drugih priloga sa naučnih skupova i okruglih stolova
koje je organizirao Institut. Kao što je i uobičajeno, u roku od oko godinu dana
nakon takvog jednog skupa uslijedio bi i dotični zbornik. U seriji ovih zbornika
Institut je redom izdao slijedeće knjige:

- *Oblasna partijska savjetovanja na Šehitlucima u junu i julu 1941. u
razvoju ustanka u Bosanskoj krajini*, 1981;
- *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu*, 1982;
- *Izlazak Banjalučana na slobodnu teritoriju*, 1985;
- *Bihać u novijoj istoriji (1918-1945)*, 1987;
- *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 1987;

i ediciju od četiri knjige o Đuri Pucaru (*Sjećanja Đure Pucara-Starog*²⁹,
*Dokumenti, govori i članci Đure Pucara-Starog*³⁰, *Savremenici o Đuri Pucaru-*

26 Knjiga predstavlja dopunjeno izdanje iz godine 1985.

27 I ova knjiga, odbranjena disertacija u Ljubljani 1987., proširena obimnim uvodnim dijelom
na temu opštih jugoslavenskih revolucionarnih stajališta o agraru i seljaštvu prije Drugog
svjetskog rata, rezultat je ranije pomenutog projekta Kržišnik-Bukićeve u Institutu.

28 Tu mislim naročito na višegodišnja sistematska arhivska istraživanja dr. Galiba Šljive u Beču,
koja nisu, koliko je meni poznato, rezultirala i nekom objavom (tematske) zbirke za Bosnu i
Hercegovinu relevantnih historijskih dokumenata; vjerovatno su zato postojali opravdani
razlozi, možda je takvo (kritičko) izdanje bilo i u planu pa se prosto, s obzirom na razvoj širih
društvenih zbivanja, nije stiglo.

29 Priređivač Muharem-Hare Beganović

30 Priređivači Dragan M. Davidović i dr Dušan Lukač

*Starom*³¹, *Revolucionarno djelo Đure Pucara-Starog*³²) koje su sve izašle odjednom, godine 1988., bi se ponajprije moglo svrstati u *posebna izdanja* Instituta³³.

Biblioteka *Banjaluka u radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi* svoju svrhu je ostvarila kroz dva zbornika *Sjećanja*. Prvi je izašao 1981. godine (445 str.), drugi 1985. godine. Građu za oba je prikupio i uredio Muharem-Hare Beganović.

Manje uočljiv a ne i manje značajan rad je u Institutu, gotovo od njegovog nastanka pa dalje do u prvu polovicu 90-ih godina obavljao iskusni bibliotekar Branko Obradović koji je bio, kad je riječ o užem stručnom radu, zadužen i za sve moguće bibliografije, kako tematske tako i osobno-autorske istraživača iz Instituta³⁴. Dok se za upoznavanje sa potonjima čitaoci upućuju na 10. broj Istorijskog zbornika, o drugim Obradovićevim bibliografijama je u ovom kontekstu ipak potrebno nešto i reći. Ne bi se smjela prepustiti zaboravu činjenica da je Obradović svakom istraživaču u Institutu pokušao samoinicijativno pomoći time što nam je ukazivao na ovaj ili onaj pronađeni tematski prilog u starijoj i novijoj stručnoj literaturi koji bi se mogao doticati naših vlastitih istraživanja; pri tome je i sam morao dosta istraživati³⁵. Prosto nezamisliv bio je naučni skup u organizaciji Instituta a da nije drugim stručnim radovima prethodila ili paralelno sa njima nastajala i dotična Obradovićeva tematska bibliografija³⁶. Strateški radni zadatak stručnog saradnika Branka Obradovića odnosio se na pripremu i objavljivanje bibliografija različitih knjižnih, časopisnih i drugih stručnih (i literarnih) izdanja u i o Banjoj Luci i Bosanskoj krajini:

- *Bibliografija serijskih publikacija (novina i časopisa) u Bosanskoj krajini 1906. – 1941.*³⁷;
- *Bibliografija bosansko-krajiških biltena, novina i časopisa u NCB-i (1941. – 1945.)*³⁸;

31 Priređivači dr. Zdravko Antičić i Safet Bandžović

32 Priređivač dr. Đorđe Mikić

33 U godinama prije izlaska edicije o Đuri Pucaru, većina istraživača Instituta učestvovala je u pripremama pomenutih knjiga, najviše kao učesnici naučnog skupa (4. knjiga). Najveći teret je, s obzirom na tematiku, ipak podnio Muharem-Hare Beganović.

34 Bibliotekar Branko Obradović bio je rukovodilac biblioteke Instituta u koji je došao nakon dugogodišnjeg rada u glavnoj banjalučkoj biblioteci *Petar Kočić. Pored Obradovića u biblioteci radila je kao dokumentator Nata Mikić; njih dvoje sačinjavali su Odsjek za dokumentaciju Instituta.*

35 U 80-im godinama, tj. u vrijeme kada u jugoslavenskim prostorima još nije bila razvijena elektronsko -informatička bibliotečka mreža, kao što je krajem 90-ih to na primjer međunarodna mreža Cobiss, je jasno da je takva Obradovićeva pomoć podrazumijevala nemala njegova radna ulaganja.

36 Bliže uporediti pojedine brojeve Istorijskog zbornika

37 IIBL, br. 1

38 IIBL, br. 2

- Bibliografija serijskih publikacija u Bosanskoj krajini od 1945. do 1980. godine³⁹;
- Selektivna bibliografija o AVNOJ-u i Zemaljskim antifašističkim vijećima narodnog oslobođenja⁴⁰;
- Bibliografski pregled izdavačke djelatnosti Instituta za istoriju u Banjaluci 1979. - 1984. godine⁴¹.

U izvjesnom smislu je prikaz izdavačke djelatnosti Instituta za istoriju u Banjoj Luci ipak nepotpun ukoliko se nema u vidu objavljivanje radova radnika Instituta s područja njihovih institutskih projekata i u knjigama, zbornicima i publikacijama koje su izdavali drugi izdavači, kako srodni instituti tako i druge društvene ustanove. Među njima bilo je, dakako, i podosta različitih tekstova koji nisu neposredno proizlazili iz njihovih projektnih zadataka, već su bili plod njihovih ranijih ili savremenih širih odnosno još drugačijih istraživačkih interesa⁴².

Institut za istoriju poslije 1992. godine

Nesumnjivo uspješan i plodan rad koji se može u kontinuitetu, bez zastoja ili čak kakvog nazadovanja, pratiti od osnivanja Instituta kroz narednih 12 godina, doživljava sa kulminacijom jugoslavenske državne krize 1991. godine sudbinu koja je, deceniju kasnije, lako razumljiva i jasno objašnjiva. Zbivanja u širem društvenom okruženju vjerovatno nisu ni dopuštala drugačiji tok događaja od onog koji je slijedio.

Razdoblje poslije 1991-1992. je moguće a mislim i potrebno; kad je riječ o Institutu za istoriju u Banjoj Luci, promatrati iz bar dva međobna ugla, kadrovskog i tematsko-sadržajnog.

Taman kad se Institut krajem 80-ih godina na unutrašnjem planu srediio i stabilizirao, postajući već prepoznatljiva naučna ustanova ne samo u Banjoj Luci i Bosni i Hercegovini već i šire u Jugoslaviji, kola su strmoglavo krenula nizbrdo. Godine 1991. + 1992. počelo je nezadrživo kadrovsko osipanje.

Institutov asistent Husnija Kamberović, koji je zadnji i došao (1988.) prvi, i otišao (1989.). Njegov odlazak u Sarajevo još se ne može dovesti u vezu sa nadolazećom opštom društvenom destrukcijom u Banjoj Luci (i šire), mr. Safet Bandžović, kao da je slutio čemu vodi od 1990. godine agresivna

39 IIBL, br. 3

40 IIBL, br. 4

41 IIBL, br. 5

42 Bliži informativni uvid pruža: Branko Obradović, *Bibliografija radnika Instituta za istoriju u Banjaluci*, IIBL, br. 10.

ideološka regionalizacija („saoizacija“), vjerovatno i zato tada prelazi također u Sarajevo⁴³.

Sredinom 1991. i sama napuštam grad u kojem sam živjela 23 godine i gdje sam jedan od svojih zadnjih radnih tekstova ugradila upravo u kolektivnu autorsku historijsku monografiju o Banjoj Luci, te se vraćam u Ljubljanu⁴⁴.

Godine 1992. „otišao“ je, zatim, još jedan institutlija. U Banjoj Luci je umro Milan Vukmanović, „enciklopedijski“ istraživač i oličenje poznavanja radničkog i komunističkog pokreta u gradu⁴⁵. Već dosta bolesnog dotukla ga, kažu svjedoci, sve ružnija banjalučka društvena klima.

Slijedile su godine „rata“ i daljnog „prirodnog“ kadrovskog osipanja Instituta. Godine 1993. prinuđen je napustiti grad dr. Pejo Čošković⁴⁶.

Pod još nepovoljnijim okolnostima iz Banje Luke su otišli Muharem-Hare Beganović i dr. Galib Šljivo, obojica 1995. (?). I dok se u postdejtonskom periodu dr. Šljivo uspijeva vratiti u Bosnu, u „svoje“ Orašje⁴⁷, Beganovićeva životna sudbina završava u dalekoj „hladnoj“ Skandinaviji.

Muharem-Hare Beganović, koji je u Banjoj Luci proživio svojih oko 70 godina i imao nedvojbeno velike zasluge za nastanak Instituta, umro je januara 2000. godine u Danskoj⁴⁸.

Od naučnih radnika Institut se od negdje polovice 90-ih godina sveo na samo jedno ime: dr. Đorđe Mikić, dok je asistent Dragan M. Davidović još na početku „rata“ prešao u aktualnu politiku⁴⁹.

Praktično čitavo vrijeme od druge polovice 1991. godine je razdoblje o kome ovdje podpisana o Institutu i u vezi sa Institutom zapravo ne može ništa više pouzdano kazati. Prije svega ne zato jer nikad nije izašao, makar bio već posve pripremljen za štampu, 11. broj Istorijskog zbornika⁵⁰. Da je Institut i u narednoj deceniji nesmetano radio, kako je to uglavnom bio slučaj u 80-im godi-

43 Mr. Safet Bandžović u zadnjoj godini svog boravka u Banjaluci posebno kroz napise u banjalučkom Glasu inspirativno i zloslutno upozorava na sve bližu katastrofu.

44 Sa mnom je pošla i moja porodica, obe kćeri rođene u Banjaluci i suprug čija se banjalučka samo poznata loza pamti 350 godina unazad.

45 Njegove „fiše“ i ukapnu pisanu zaostavštinu predala je pred svoj odlazak u Zagreb Arhiva Bosanske krajine Milanova supruga, Zrinka Vukmanović.

46 Otišao je u Zagreb. Tamo je urednik u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža.

47 Za informaciju se zahvaljujem dr. Ibri Karabegoviću, direktoru Instituta za istoriju u Sarajevu.

48 Posredno saopštenje iz Danske njegove sestre Fethi Beganović januara 2000. godine autorici ovog teksta.

49 I u medijima van Bosne i Hercegovine Dragana M. Davidovića moglo se je zapaziti u ulozi Ministra vera Republike Srpske. Činjenica je da je Davidović još 1990. godine pripremio knjžičicu o još uoči Drugog svjetskog rata započetoj i kasnije neizgrađenoj prevoslavnoj crkvi u najstrožem centru grada.

50 Ti činjenicu su autorici ovog teksta potvrdili kolege dr. Pejo Čošković i mr. Safet Bandžović u novembru 1999. u Sarajevu.

nama, krajem 90-ih godina mogao se pojaviti 20. broj. Ovako, ostalo se na ovdje prikazanih deset.

Međutim, mogla bi se u rezultate rada Instituta bar djelimično ubrojati i neka ostvarenja koja su kasnije, u 90-im godinama, izašla kao knjige u drugim sredinama, a njihovi autori su u istraživačkom pogledu ponikli u Institutu i u njemu već izgradili ili razvili svoje prepoznatljivo ime u historijskoj nauci. Zbog slabije obaviještenosti se ne mogu tu čak ni dotaknuti eventualnih takvih dostignuća na sraman način iz Banje Luke protjeranog direktora dr. Galiba Šljive; mogu pomenuti tek svoja i možda ona kolege mr. Safeta Bandžovića.

Bilo bi, tako, naime nepravedno ne kazati da je moje najznačajnije autorско djelo, *Cazinska buna 1950*, intenzivno nastajalo kroz dugih sedam godina u Institutu za istoriju u Banjaluci i da je praktično tamo i završeno⁵¹. To je knjiga na koju sam veoma ponosna ali i knjiga koja me je još prije njenog izlaska, u Sarajevu u jesen 1991. godine, dijelom i otjerala iz Bosne. Gotovo sigurno ne bi 1996. u Ljubljani, bez mog ranijeg rada u Institutu za istoriju u Banjaluci, nastala ni knjiga *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo* i još neki radovi⁵².

Prema bilješki o autoru u zadnjoj knjizi mr. Safeta Bandžovića *Kameni spavač* iz 1999. godine, isti autor izdao je još i slijedeće knjige: *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka (1991.)*, *Ratna tragedija Muslimana 1941-1945. (1992.)*, *Iskušenja istorije (1993.)*, *Ratne tragedije Muslimana (1993.)*, *Slovo otpora (1994.)*, *Sandžački zapisi (1994.)*, *Sandžačke teme (1996.)*.⁵³ I Bandžovićeva djela su također bar djelimično povezana sa njegovim nekadašnjim, gore pominjanim projektom u Institutu za istoriju u Banjoj Luci.

Uloga Instituta za istoriju u Banjoj Luci u historiografiji Bosne i Hercegovine u razdoblju 1979. – 1999.

Razdoblje je nužno podijeliti u dvije vrlo različite etape. Prva je trajala do negdje 1992. godine, druga do u savremeni trenutak. Prvu karakteriše rast ustanove u svakom pogledu, drugu nazadovanje i kadrovsko osipanje koje završava s opstankom Instituta na razini jednog istraživača. Shodno takvom razvoju je jasno da su rezultati rada ovih dviju faza neuporedivi. Samo jedan radnik, rad-

51 Prema ugovoru sa izdavačem, Svjetlošću iz Sarajeva, knjiga je (trebala da bude u prvom izdanju) 1991. godine štampana u 10.000 primjeraka. Zbog uništenja zaliha, uz pomoć sponzora i dozvole izdavača, u Ljubljani sam 1993. izvršila reprint knjige koji je ipak onda djelimično udovoljio izraženi interes za nju.

52 Knjigu o bosanskom identitetu u glavnom dobro je preveo na bosanski Josip Osti i 1997. godine i izdala Bosanska knjiga u Sarajevu. Među tim drugim radovima pomenula bih brošuru *Prilog programu za Bosnu*, Ljubljana, 1997 i *Bosansko pitanje u deset slika*, Forum Bosnae, 6, Sarajevo, 1999.

53 Safet Bandžović, *Kameni svjedok*, Novi Pazar, 1999, str. 173.

nik-istraživač, prošao je kroz obje faze, odradivši u Institutu pune dvije decenije. To je dr. Đorđe Mikić, sadašnji (i) direktor Instituta, koji bi mogao o radu Instituta, naročito ili samo svom radu, zadnjih godina nešto i reći⁵⁴.

Ukoliko iz bilo kojih razloga ova druga faza funkcioniranja Instituta za sada još ne može biti predmet čak ni prikaza, pogotovo to nije moguće autorici ovog teksta, bilo bi ipak neopravdano propustiti u kontekstu rasprave o historiografiji Bosne i Hercegovine osvrt na Institut za istoriju u Banjoj Luci u vrijeme kada je on kao kolektivna naučna ustanova plodno radio. Kako je uvodno kazano, potonja činjenica bila je i među glavnim razlozima nastanka ovog priloga.

Kao istraživaču iz Instituta o kome je riječ, već zbog neminovne apriorne subjektivnosti, mi dakako ne priliči da dajem javne izričitije kvalitativne ocjene o (nekadašnjoj) sopstvenoj radnoj ustanovi. Valorizaciju rezultata rada Instituta pozvani su da učine drugi, kolege historičari iz drugih sredina.

Pretpostavljam da bi taj zaključak mogao biti da je Institut za istoriju u Banjoj Luci, što se (bar) prve etape njegovog rada tiče, opravdao svoje postojanje. Na temelju svog dugogodišnjeg istraživanja historije Bosne i Hercegovine također mislim da bi Institut za istoriju u Banjoj Luci, skupa sa Institutom za istoriju u Sarajevu, i u budućnosti imao dosta i predosta toga istraživati. Dakako, kao naučna ustanova koja kao svaka slična, prema usvojenoj međunarodnoj klasifikaciji naučnih disciplina, spada u oblast humanistike. I na toj, humanističkoj metodološkoj liniji spoznaje pouke i poruke historije Bosne i Hercegovine nedvojbeno trebaju njenim sadašnjim i budućim generacijama.

54 Dr. Đorđe Mikić nije se odazvao pozivu organizatora, odnosno nije došao na međunarodni naučni skup o historiografiji o Bosni i Hercegovini u povodu 40-godišnjice Instituta za istoriju u Sarajevu. Time je propuštena prilika da o radu Instituta u zadnjim godinama progovori tko bi to mogao, odnosno da o Institutu za istoriju u Banjoj Luci nešto sazna šira stručna javnost.

S u m m a r y

THE INSTITUTE OF HISTORY IN BANJA LUKA AND THE HISTORIOGRAPHY OF BOSNIA-HERZEGOVINA 1980-1999

The Institute of History in Banja Luka by the beginning of November 1999, under some different circumstances could celebrate the 20 years of its existence and work. The Institute of History, Banja Luka exists with only one researcher at the moment, while in the 1980's of the 20th century it used to be a relatively developed, fruitful scientific institution with a qualified staff, the only institution of the kind in Bosnia-Herzegovina besides of the Institute in Sarajevo. The Institute researched in the Bosnian-Herzegovinian history of all periods, from the Middle Ages onwards, with stresses on the contemporary time and the Bosnian-Krajina and Banja Luka area.

The results of the Institute were many monographs, collection of works of memoirs, proceedings from the scientific meetings, a number of articles, other contributions published in ten issues of the *ISTORIJSKI ZBORNIK* (The Collection of Works in History), journal of the Institute of History, Banja Luka, between 1980-1989. Most of the years the permanent employees in the Institute were the following researchers (as they came): Dr Galib Šljivo, director, Milan Vukmanović, Muharem-Hare Beganović, Vera Kržišnik-Bukić, Dragan M. Davidović, Dr Đorđe Mikić, Pejo Čošković, Safet Bandžović, Mas and doctor's degree were awarded in the Institute: to Vera Kržišnik-Bukić, Pejo Čošković and Safet Bandžović.

The fateful and sudden changes of historical circumstances in the wide social surroundings by the beginning of the 1990's had an adequate influence to lower down the Institute gradually. Most of the employees, sooner or later were forced to leave Banja Luka. Safet Bandžović, MA came to Sarajevo, Dr Vera Kržišnik-Bukić went back to Ljubljana, Dr Pero Čošković left for Zagreb for good, while the first director of the Institute, Dr Galib Šljivo after being expelled to Germany, came back to Bosnia, the town of Orašje. Two of the associates, in

the meantime, passed away, Milan Vukmanović in Banja Luka, Muharem-Hare Beganović, as a refugee in Denmark. All the mentioned colleagues, who are alive in the new (old) environments are involved in researches of history, as they started and acquired the reputation at the Institute of History, Banja Luka, which 20 years after its foundation, exists with a single scholar, Dr Đorđe Mikić.

Azem Kožar

HISTORIJSKI IZVORI I HISTORIOGRAFIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Namjera ovog priloga je da ukaže na neophodnost konkretnije i intenzivnije brige historičara i odgovarajućih stručnih, obrazovnih i naučnih institucija iz oblasti historiografije za stanje, istraženost i dostupnost historijskih izvora kao vrela historijskog (objektivnog) saznanja koji se, između ostalog, u vidu historiografskog teksta prezentiraju u historiografskoj literaturi različitog ranga i značaja. Činjenica da je na ovu temu u bosanskohercegovačkoj historiografiji (i oko nje) dosta toga rečeno i napisano krije opasnost ponavljanja nečeg što je općepoznato. Međutim, jasno artikulirano stajalište historijske nauke, kao i arhivistike, u vidu konkretnog projekta dugoročnog istraživanja i publikovanja historijskih izvora o Bosni i Hercegovini nije postojalo.¹

Poznata je i neosporna činjenica da od valjanosti historijskih izvora bitno mnogome zavise i rezultati i dometi historiografskih istraživanja. Što su izvori kompletniji, kvalitetniji i dostupniji to će istraživanje biti brže, adekvatnije i objektivnije obavljeno, i obrnuto. Iz ove činjenice izvire i organska potreba historijske nauke za brigom o stanju historijskih izvora.

Sa kakvim je sve historijskim izvorima Bosna i Hercegovina raspolagala pa i šta je sve, bar globalno uzevši, od historijskih izvora postojalo, manje više je poznato, kao što je poznat (bar naučnoj javnosti) i odnos bosanskohercegovačke historiografije o ovom pitanju do rata 1992. godine. Međutim, bez pretenzija za davanjem neke sveobuhvatne ocjene odnosa bosanskohercegovačke historiografije prema akutnom problemu stanja historijskih izvora (što je zadatak historijske kritike), neophodno je naglasiti da je ovo pitanje, mada je bilo konstantno prisutno, u mnogo čemu nedostatno i neodgovarajuće tretirano. Potvrđujući između ostalog i ocjene *Savjetovanja o historiografiji Bosne i Hercegovine*

1 Izvjestan izuzetak na ovom planu čini publikovanje više tomova *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu* u izdanju Vojnoistorijskog instituta Beograd, u kojem su objavljena i brojna dokumenta koja se odnose na Bosnu i Hercegovinu (npr. tom IV se u cjelosti odnosi na BiH).

(1945-1982), održanom u Sarajevu 1982. godine,² gdje je, između ostalog, ukazano na potrebu tješnje saradnje historije i arhivistike, kako bi se brže i efikasnije djelovalo na prevazilaženju nagomilanih poteškoća u korištenju i istraživanju arhivske građe kao, bez sumnje, najznačajnijeg historijskog izvora. Aktivnosti su bile uglavnom usmjerene na istraživanje i publikovanje arhivske građe u arhivima i drugim institucijama BiH, socijalističke Jugoslavije i šire. Istraživanja u stranim arhivima su bila pretežno pojedinačna i sporadična, nego li timska i organizirana,³ zbog čega ona nisu bitnije uticala na jačanje dokumentacione osnove o prošlosti BiH. Više su koristila takorekuć za jednokratnu upotrebu, a publikovan je relativno mali dio historijskih izvora od nekoliko tomova arhivske građe. Istina, neki projekti su započeti. (*Projekat kompleksnog istraživanja i kompletiranja arhivskih fondova u arhivima BiH, potom Društveni cilj XIII* kao istraživačko-historiografski projekat i dr.), ali oni nisu završeni.

Sve ovo potvrđuje činjenicu da su mnoga "otvorena" pitanja historijskih izvora i ranije, pa i počev od 1945. godine, od kada se i može govoriti o historiografiji i arhivistici u Bosni i Hercegovini, bila uočena od strane historičara i arhivista. Čak se 1982. godine smatralo da "ako se u tom pogledu stanje ne popravi (...) istoriografija današnje generacije (će) biti veliki dužnik budućim generacijama"⁴. Međutim, intenzitet aktivnosti bio je usmjeren na period NOR-a i socijalističke revolucije, odnosno radničkog pokreta.

Stanje se u narednih deset godina (do rata 1992.) unekoliko popravilo. U sklopu širih društvenih opredjeljenja izgrađenih i pod "pritiskom" historiografije, arhivska služba BiH je bila u trendu rješavanja brojnih akutnih pitanja struke: prostor, kadrovi, oprema i sl., što je bitno uticalo na stanje zaštite, sredenosti i pristupačnosti (dostupnosti) arhivske građe za istraživanje, ali sve to što je urađeno nije odgovaralo nivou društvenih i naučnih potreba, tako da je taj "dug generacija" ipak rastao. Apliciraću to nekim brojčanim pokazateljima.

Arhivska služba BiH je obavljana na cijelom prostoru BiH putem arhivske mreže koju je činio Arhiv BiH kao centralna i matična arhivska ustanova i osam regionalnih arhiva: u Doboju, Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru, Travniku, Tuzli, Sarajevu i Foči. Raspolagala je prostorom od cca 9.000m², sa cca 150 arhivskih radnika, od čega oko 73% stručnih, sa 3040 arhivskih fondova i zbirki, ukupne količine od cca 25.000 m¹ građe, od čega je većina bila arhivistički (analitički i

2 Na Savjetovanju je podnijeto sedam referata (za sedam vremenskih perioda). Materijali sa ovog skupa (referati, diskusije i dr.) objavljeni su 1983. godine u Sarajevu u izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Posebna izdanja, knj. LXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj 12). Slično savjetovanje održano je 1966. godine.

3 *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982.)*, Sarajevo 1983., diskusija Side Marjanović, str. 139-142.

4 Isto, diskusija Alojza Benca, str. 124.

sumarni inventari) sređena i pristupačna za korištenje. Zaštitom građe u nastajanju bilo je obuhvaćeno cca 12.000 imalaca arhivske građe.⁵ Ovi rezultati su u istinu vrijedni pažnje, pa i sa aspekta historiografije. Međutim, to zaista nije ni izdaleka bilo ono što su nalagale stvarne društvene i naučne potrebe arhivistike i historiografije, kada se radi o stanju (količini) preuzetosti, stručnoj obradi i mogućnostima korištenja arhivske građe. Između ostalog, prema istraživanjima iz 1991. godine, na preuzimanje u arhive je čekalo cca 135.000 ml građe - pretežno građe ugašenih registratura, među kojom je preko 1.000 ml nastalo prije 1945. godine. Arhivistički je bilo obrađeno i pristupačno za istraživanje cca 58% u arhivima pohranjene građe, i to na klasičan način, bez mogućnosti korištenja iste putem savremene informacijske tehnologije.⁶ Sve ovo, kada je u pitanju stanje (kvalitet i kvantitet) historijskih izvora i mogućnost korištenja arhivske građe od strane historičara i drugih istraživača jasno potvrđuje konstataciju o raskoraku između stanja i potreba.

Proces tranzicije bosanskohercegovačkog društva, koji je, kako se zna, započeo prije jednu deceniju i još uvijek traje, prošavši kroz četverogodišnju ratnu kataklizmu, aktuelizirao je i povećao predratne i donio nove poteškoće u vezi sa historijskim izvorima. Time su i arhivistika i historiografija dovedene u kvalitativno novu poziciju, u mnogo čemu bitno složeniju od prijeratne. Na te okolnosti i činjenice potrebno je nešto bliže ukazati.

Prije svega, u minulom periodu na razne načine su nastale, (uništene, opljačkane, iznijete van zemlje i sl.), ogromne količine arhivske građe sa prostora BiH, čime je, razumljivo, bitno sužena dokumentaciona osnova i za historiografska istraživanja. Sjetimo se samo pljačke zemljišnih i matičnih knjiga u vrijeme rata, o čemu je u javnosti bilo informacija. Prema dosadašnjim arhivističkim istraživanjima, uništeno je čak 50% arhivske građe u nastajanju, tj. cca 80.000 ml, među kojom je i ona stara i vrijedna ali nepreuzeta arhivska građa, a taj proces stradanja, što je posebno važno istaći, još uvijek nije zaustavljen. U arhivima su takođe, usljed granatiranja, vlage i sl., oštećene izvjesne količine arhivske građe a cca 250 ml građe je uništeno (Arhiv BiH cca 50 ml i Arhiv Hercegovine cca 200 ml).⁷ Naučnoj i široj javnosti su poznata stradanja Orijentalnog instituta u Sarajevu (građe), Narodne i univerzitetske biblioteke Sarajevo (bibliotečkog fonda i zbirke rukopisa i sl.) te mnogih drugih pokretnih, kao i nepokretnih, kulturnih dobara, o čemu ni do danas nisu svedeni crni bilansi.

5 *Standardi i normativi u arhivskoj djelatnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991., str. 112.

6 Isto; Azem Kožar, *Potrebe i mogućnosti arhiva u Bosni i Hercegovini za preuzimanjem arhivske građe od imalaca*, Glasnik arhiva i DAR BiH, br. 31, Sarajevo 1991., str. 37-38.

7 Azem Kožar, *Ratna stradanja arhivske građe Bosne i Hercegovine (1992.-1995.)*, Sodobni arhivi '99, br. 21, Maribor 1999., str. 287-292.

Razlog tome leži, bar kada je arhivska građa u pitanju, u nebrizi ili nefunkcioniranju države na svim nivoima, ali i u sporom artikuliranju stavova i interesa struke i nauke, između ostalog arhivistike i historiografije.

Sada se historiografija, arhivistika i društvo u cjelini, nalaze pred odgovorom na dva krucijalna pitanja:

1. kako zaustaviti dalju eroziju historijskih izvora i
2. kako obnoviti i kompletirati kulturno-historijsku građu tj. historijske izvore?

Ova potreba dolazi u vrijeme kada, postoje znatno slabiji materijalni i drugi potencijali u odnosu na vrijeme s početka tranzicije, posebno u odnosu na vrijeme prije rata 1992. godine. Ima manje kadrova, manje arhivske građe, manje opreme i procesne tehnike u arhivima, a slično je i u institutima i na fakultetima, a znatno više poteškoća i nagomilanog važnog posla, kako u arhivistici tako i u historiografiji. Pozitivna promjena stanja se dogodila jedino u promjeni društvenih odnosa (otvaranjem procesa izgradnje građanskog društva evropskog tipa) i u značajno većem prisustvu i interesu međunarodnog faktora (stručne, naučne i šire javnosti) za spoznaju i pomoć u istraživanju bosansko-hercegovačke prošlosti. U čemu je suština stvari kada se radi o prvom, odnosno drugom pitanju?

1. Zaustaviti proces daljeg nestajanja historijskih izvora (ovdje se najprije misli na arhivsku građu). U ovo vrijeme to je teško ostvarljivo bez otklanjanja uzroka koji do toga dovode kao:

- velikodržavne i nacionalističke pobude i težnje koje nastoje uništiti sve što ne pripada "svome" narodu;

- naglašeni ideološki revanšizam prema minulom socijalističkom periodu naše prošlosti koji potpuni raskid sa tim vremenom vidi isključivo u uništenju svega što na njega podsjeća, pa i arhivske građe i drugih historijskih izvora;

- nedovoljna briga države i međunarodne zajednice da se u skladu sa međunarodnim konvencijama u zemlju vrati brojna u toku rata opljačkana i iz zemlje iznešena arhivska građa i druga pokretna kulturna dobra;

- odsustvo primjene prijeratnih arhivskih i drugih propisa o zaštiti arhivske građe i drugih kulturnih dobara i odredaba međunarodnog sistema zaštite kulturnih dobara, čime je stvorena svojevrsna nesigurnost koja pogoduje snagama destrukcije;

- nepostojanje bar relevantnih (novih) propisa na nivou zemlje kojima bi se sveobuhvatno i na civilizacijski funkcionalan način uredila pitanja zaštite kulturnih dobara, pa i arhivske građe i drugih historijskih izvora. Ovdje se misli na potrebu uređenja statusa arhivske građe nastale kao posljedica promjena koje donosi tranzicija društva: promjena vlasništva - iz društvenog i državnog u privatno, pitanje građe vjerskih zajednica do 1945., do 1992. i dalje, pitanje

ophođenja sa građom privatnog sektora, građom međunarodnog faktora koja nastaje u BiH itd. Ova grupa pitanja zahtijeva prije svega konkretne postupke od strane države, a uz budno prisustvo i usmjeravanje struke i nauke.

2. Obnavljanje i kompletiranje dokumentacione osnove, tj. osiguranje nekog optimuma valjanih i dostupnih historijskih izvora, kako bi se stvorila mogućnost za dalji (i brži) razvoj historiografije, je još složenije i stručno-naučno zahtjevnije pitanje. Naime, naznačenim i drugim stradanjima arhivske građe i drugih kulturnih dobara značajno su reducirani ionako samo fragmentarno sačuvani historijski izvori na prostoru Bosne i Hercegovine. Obnoviti njih u mogućoj mjeri je dug i složen proces na kojem treba godinama da rade brojni timovi arhivista i historičara. Svjetskoj nauci je dobro poznata metodologija takvog rada (obnavljanje fondova italijanskih, njemačkih i drugih arhiva stradalih u toku Drugog svjetskog rata). Kada se radi o istraživanjima u stranim arhivima, institutima, muzejima i sl., ista moraju biti cjelovito (kompletno) postavljena, čiji bi krajnji efekat bio mikrofilmovana (ili skenirana) kopija dokumenata. Brojni istraživači još uvijek čuvaju kod sebe kopije (najčešće kseroks) istražene građe čiji su originali uništeni, te bi istu dok je u stanju upotrebljivosti, trebalo predati arhivima, ili bar presnimiti.

Naravno, postoje brojne mogućnosti i brojni modaliteti obnove fondova arhivske građe. Neki od njih trebalo bi da po prvi put budu primijenjeni u arhivističkoj praksi - kakvo je npr. obnavljanje fondova stradale registraturne građe (građe u nastajanju), ali o tome ovdje nema potrebe bliže raspravljati.

Dakle, u procesu razvoja bosanskohercegovačke historiografije, posebno od početka tranzicije društva, pred istu su postavljena mnoga otvorena pitanja, čije nerješavanje nerijetko produbljuje postojeće antagonizme u društvu, posebno one koji imaju karakter etničkih odnosa na prostoru BiH. A čak i takve i slične "najgore istorijske pukotine" među narodima se, po stavovima akademika Branislava Đurđeva, "objektivnim naučnim objašnjenjem slivaju u uzajamno razumijevanje".⁸

Ako je historija BiH, kako to navodi akademik Enver Redžić, "... neiscrpan rudnik: što se dublje kopa, ruda je sve vrednija",⁹ a ona to bez sumnje i jeste, onda je za to "duboko kopanje", za adekvatno historijsko (naučno) objašnjenje i "najgorih historijskih pukotina", i za neko "smanjenje duga generacijama" i sl., bitan preduslov u civilizacijskom i naučnom pristupu pitanju historijskih izvora u dva naznačena pravca. Te zadatke historiografija i arhivistika, prije svih, mogu rješavati i riješiti u uvjetima novog normalnog civilizacijskog okruženja, i uz to samo dobro osmišljenom i koordiniranom

8 *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1983., diskusija Branislava Đurđeva, str. 125.

9 Isto, diskusija Envera Redžića, str. 154.

visokostručnom i naučnom aktivnošću. Modaliteti ostvarenja ovog cilja mogu biti različiti, ali je nužnost njegove realizacije bez alternative. Što to prije shvate: društvo, historičari i arhivisti, to će pojedinačni i ukupni gubitak biti manji a rezultat bolji. Ukratko, suština stvari, kada je u pitanju odnos historiografije i historijskih izvora, je u tome: koliko historijska nauka treba da se bavi problematikom historijskih izvora (istraživanjem, publikovanjem i dr.), šta treba i može sama da uradi, a šta u korelaciji sa arhivistikom i pomoćnim historijskim naukama, kako bi ovo pitanje bar u nešto manjoj mjeri ubuduće bilo usko grlo ove nauke? Neosporno je da se historičari i odgovarajuće institucije (arhivi sami i ministarstva) moraju znatno više baviti pitanjima historijskih izvora, uvažavajući pri tome sve specifičnosti koje nova informacijska tehnologija u tome nudi. Otuda bi intenzitet aktivnosti trebalo usmjeriti, osim trajno aktuelnog pitanja zaštite, pristupu izvorima (putem računarskih mreža i sl.) a manje klasičnim oblicima njihovog publikovanja. A bolja (veća) dostupnost historijskih izvora bi, razumljivo, bitno uticala na kvalitet bosanskohercegovačke historiografije.

Od stanja i dostupnosti historijskih izvora direktno zavise rezultati i dometi historiografije. Kako je stauje historijskih izvora u Bosni i Hercegovini veoma manjkavo, na šta je dodatno uticalo njihovo stradanje u minulom ratu u BiH, to je i mogućnost spoznaje historijske istine ograničena. Iz ovih, ali i brojnih drugih razloga, historiografija o Bosni i Hercegovini nije na kvalitativno zadovoljavajućem naučnom nivou. Promjena tako nepovoljnog stanja, između ostalog, moguće je izvršiti samo jasnim artikuliranjem stavova historiografije i arhivistike, uz odgovarajuću materijalnu podršku države, na planu adekvatne zaštite, središtenosti i dostupnosti historijskih izvora, vodeći pri tome računa o mogućnostima koje nudi savremena informacijska tehnologija.

S u m m a r y

THE HISTORICAL SOURCES AND THE HISTORIOGRAPHY ON BOSNIA-HERZEGOVINA

The results and achievements of historiography are directly dependent on the state and accessibility of the historical sources. As the deficiency in the historical sources in Bosnia and Herzegovina is prevalent, due - *inter alia* - to their destruction in the recent war in (aggression on) Bosnia and Herzegovina, the capacity for attaining the historical truth is limited. Because of this, as well as a number of other reasons, historiography in Bosnia and Herzegovina is currently not at the satisfactory scientific level. The change in such an unfavourable situation, among other things, is possible only through a clear articulation of the attitudes of historiography and archives, with suitable material support from the state in terms of an adequate protection, systematisation and access to the historical sources, taking care in all this of the possibilities offered by the modern information technology.

Maja Miljković

BEOGRADSKI ISTORIOGRAFSKI KRUGOVI I PROBLEM RACIONALNOG SAGLEDAVANJA FENOMENA NACIONALNOG INTERESA NA KRAJU 20. VEKA

Srpska istoriografija je tokom poslednje decenije neumitno određena intenzivnom i dugogodišnjom moralnom i materijalnom krizom u kojoj su se jasno ispoljili, u svim životnim aspektima, fenomen dekadencije i degeneracije, odnosno svojevrsna simbioza biološke, intelektualne i emocionalne destrukcije srpskog etnosa. Srpska istoriografija je ušla u poslednju godinu 20. veka podeljena i više no ikada ispunjena kontraverzama i suštinskim, naizgled nepremostivim suprotnostima. U ovom tekstu će biti ukazano samo na najupečatljivije beogradske krugove i publikacije, koje imaju određeni uticaj kako na istoriografske tako i na istoriske tokove srpskog naroda.

Istoriografski krugovi srpske intelektualne opozicije svoje epicentre imaju u ličnostima Andreja Mitrovića¹, Ljubinke Trgovčević² i Latinke Perović³. Dugi

- 1 Andrej Mitrović (1937, Kragujevac), redovni profesor na Odeljenju istorijskih nauka Filozofskog fakulteta u Beogradu od 1980.g. Od 1988. g. je dopisni član SANU. U toku poslednje decenije osnovao je Godišnjak za društvenu istoriju. Dao je izuzetan doprinos razvoju teorije i metodologije istorijske nauke. Najznačajniji radovi objavljeni u poslednjih deset godina: *Srbi i Albanci u XX veku*, Beograd, 1991, *Raspravljanje sa Klio*, Sarajevo 1991, *Kolektivna svest i tumačenja*, Leskovački zbornik, br. 23.1993. str. 5-18, *Prekretnice novije srpske istorije*, Kragujevac 1995, *Pisati istoriju kako je uistinu bilo*, Glasnik odeljenja društvenih nauka, knj. 8, Podgorica 1995, str. 7-32, *Neistovetnost proučavaoca i proučavanog*. Istoriski časopis, knj. 40-41, Beograd 1994, str. 281-289, *Propitivanje Klio*, Beograd 1996.
- 2 Ljubinka Trgovčević-Mitrović (1948, Sarajevo), radi u Istoriskom institutu SANU u Beogradu, u Centru za multidisciplinarnu studiju Univerziteta u Beogradu poveren joj je predmet Istorija nauke i obrazovanja u Srbiji u XIX i XX veku. Dela: *Istorija srpske književne zadruge*, Beograd 1992, *Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku*, *Srbija u modernizacionim procesima XX veka* - naučni skup Beograd 1994, str. 217-232.
- 3 Latinka Perović (1933, Kragujevac), radila je u Institutu za noviju istoriju Srbije od 1976. g. do oktobra 1998. g. Od 1993. g. je glavni i odgovorni urednik časopisa tokovi istorije. Dela: *Zatvaranje kruga*, Sarajevo 1991. *Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države*, *Srbija u modernizacionim procesima* - naučni skup, Beograd 1994, str. 235-247.

niz godina Andrej Mitrović i Ljubinka Trgovčević se bave izuzetnim pedagoškim radom.⁴ Stvorena je generacija relativno mladih istoričara koja svoj "znanat istoričara" ne doživljavaju samo kao arhivsko istraživanje i prezentaciju činjenica, već analitičko i sintetičko, multidisciplinarno sagledavanje svih aspekata socijalnih i političkih fenomena koje ostavljaju istorijski tokovi. Oko ličnosti Andreja Mitrovića i Ljubinke Trgovčević se postepeno formirala svojevrсна historiografska škola, čiji se pretstavnici prepoznaju po prihvatanju i korišćenju raznovrsnih naučno-teorijskih modela i pristupa.

Latinka Perović je svojim stvaralačkim i celokupnim duhovnim pregalaštvom obeležila decenije srpskog intelektualnog razvoja. Zahvaljujući njenom dugogodišnjem radu u okviru Instituta za noviju istoriju Srbije⁵, ova institucija se jasno prepoznaje po svojoj usmerenosti ka savremenim tokovima u istorijskoj nauci.

Drugi historiografski krug je svoj epicentar imao u ličnosti Branka Petranovića⁶. Danas katedru za istoriju Jugoslavije vodi Đorđe Stanković⁷, principijelni erudita koji svoje jugoslovensko opredeljenje nije promenio tokom poslednjih godina, iako je njegov lični odgovor na aktuelne političke procese pot-

4 Tokom 1985. g. osnovana je Katedra za opštu savremenu istoriju. Andrej Mitrović je preuzeo odgovornu dužnost redovnog profesora i postepeno okupio tim saradnika koji danas predstavljaju epicentar svojevršne historiografske škole. Na katedri za opštu savremenu istoriju rade: Milan Ristović (docent), Miroslav Jovanović i Dubravka Stojanović (asistent).

5 Institut za noviju istoriju Srbije je osnovan 1965.g. pod nazivom Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, promena imena je izvršena oktobra 1992. g. Institut je nekoliko puta menjao svoje sedište, poslednji put, tokom rata 1999.g. zato što je zgrada u kojoj se nalazio više puta bombardovana. Trenutno se Institut nalazi na Trgu Nikole Pašića 11, Beograd. Institut je od 1967.g. do 1989. g. izdavao časopis *Tokovi revolucije*, zatim je naziv skraćen i tokom 1990. do 1992. objavljivan je pod nazivom *Tokovi*, 1993. g. ponovo menja ime - *Tokovi istorije*. Direktor Instituta je Žarko Jovanović, rade: Đorđe Piljević, Mile Bjelajac, Momčilo Mitrović, Momčilo Isić, Milan Lazić, Marija Obradović, Radmila Radić, Dragan Aleksić, Branko Nadoveza, Gordana Jović, Vera Gudac, Branka Prpa. Zdravko Antonić je od 1991.g. do 1993. g. radio u ovom Institutu, trenutno radi u Balkanološkom institutu SANU.

6 Branko Petranović (1927-1994), bio je redovni profesor na Odeljenju istoriskih nauka Filozofskog fakulteta u Beogradu od 1975.g. Svoj životni i profesionalni vek, proveo je konstantno radeći na tome da istorija Jugoslavije postane legitimna naučna disciplina. Petranović je, pored Mitrovića, ličnost koja je svojim naučnim opusom i pedagoškim radom uticala na formiranje svojevršnog historiografskog kruga okupljenog oko Katedre za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Najznačajniji radovi objavljeni tokom poslednjih deset godina: *Balkanska federacija 1930-1948*, Beograd 1991, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, *Srbija u drugom svetskom ratu*, Beograd 1992, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd 1994.

7 Đorđe Stanković (1944, Slobodština), od 1990.g. je redovni profesor na Katedri za Istoriju Jugoslavije, Odeljenje istoriskih nauka, Filozofski fakultet, Beograd, Najznačajniji radovi u protekloj deceniji: *Izazov nove istorije I-II*, Beograd 1992-4, *Istoriografija pod nadzorom (zajedno sa Ljubom Dimićem) I-II*, Beograd 1996, *Nikola Pašić i hrvatsko pitanje*, Beograd 1995, *Nikola Pašić, Slova Srbo-Hrvata*, Beograd 1995.

puno distanciranje. Ljuba Dimić⁸ pretstavlja ličnost koja svojim istoriografskim pregalaštvom gradi zasluženno ime u istoriografiji. U istoriografskom krugu Stankovića i Dimića, nalazi se Mira Radojević⁹ zatim saradnici Instituta za savremenu istoriju¹⁰, Bojan Dimitrijević i Kosta Nikolić, koji se bave problematikom četničkog pokreta i istoriskim fenomenom Draže Mihajlovića. Starija generacija saradnika Instituta za savremenu istoriju, počevši od Petra Kačavende, uglavnom nije promenila svoja suštinska naučna opredeljenja.¹¹

Sledeći istoriografski krug je definisalo duhovno predvodništvo Milorada Ekmečića¹², velika materijalna pomoć države i konstantna želja da se priđe što bliže krugovima političke moći. Milorad Ekmečić pretstavlja jednu od najimpozantnijih ličnosti kako na srpskoj tako i na jugoslovenskoj istoriografskoj sceni druge polovine 20. veka. Naučna delatnost Ekmečića je dostizala zenit u godinama pred raspad Jugoslavije i početak građanskog rata. Pojava dvotomne sinteze *Stvaranje Jugoslavije* u Beogradu 1989.g. je označila bitnu prekretnicu u srpskoj istoriografiji. Ova knjiga je postala model i uzor koga su sa najvećim pijetetom iščitavali ne samo studenti Filozofskog fakulteta u Beogradu, gdje je zahvaljujući profesoru Đorđi Stankoviću praktično postala neizbežni priručnik.

-
- 8 Ljubodrag Dimić (1956, Beograd), docent na Katedri za Istoriju Jugoslavije od 1993.g. Član Odbora SANU za istoriju XX veka, verno sledeći istoriografsku tradiciju Branka Petranovića, Dimić je objavio niz radova koji su obeležili poslednju deceniju u srpskoj istoriografiji: *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji*. Prilozi za istoriju (zajedno sa Nikolom Žutićem), Beograd 1992. *Istoriografija pod nadzorom*, I-II, (zajedno sa Đorđom Stankovićem).....*Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, I-III, Beograd 1996-7.
 - 9 Mira Radojević (1959, Novi Karlovci) radila je u Institutu za savremenu istoriju od 1985.g. do 1996. g. kada je prešla na Odeljenje za istoriju, katedra Istorija Jugoslavije, Filozofskog fakulteta u Beogradu, Najznačajniji radovi: *Udružena opozicija 1935-1939*, Beograd 1994, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije*, Istorija XX veka, I, 1994, str. 7-41.
 - 10 Institut za savremenu istoriju je formiran februara 1969.g. i ostvario je impozantne naučne rezultate: objavljeno je preko 100 istoriskih monografija (do 1997.g.), 26 zbornika članaka i studija, preko 100 knjiga istoriske grade, 24 bibliografije i hronologije. Pored toga, izašlo je 15 brojeva zbornika radova saradnika Instituta u *Istoriji XX veka*, od 1983.g. *Istorija 20- veka* dobija novu koncepciju i izlazi dva puta godišnje. Direktor Instituta od 1982.g. do decembra 1999.g. bio je Petar Kačavenda, u Institutu rade: Miroljub Vasić, Smiljana Đurović, Branislav Gligorijević, Nikola Popović, Momčilo Zečević, Đorđe Borozan, Predrag Marković, Momčilo Pavlović, Dragan Bogetić, Đoko Tripković, Ubavka Ostojić-Fejić, Milan Koljanin, Bojan Dimitrijević, Kosta Nikolić, Ranka Gašić, itd.
 - 11 Petar Kačavenda (1932, Kupinovo) ceo svoj radni vek je proveo u Institutu za savremenu istoriju, poslednjih 18 godina kao direktor. Najznačajniji radovi objavljeni tokom protekle decenije: *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd 1991, *Zločini nemačke okupacione vojske i folksdojčera nad Srbima u Banatu*, Beograd 1994.
 - 12 Milorad Ekmečić (1928, Prebilovci), od 1992.g. kada je napustio Sarajevo do penzionisanja radio je kao redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Naučni radovi Milorada Ekmečića su obeležili poslednje decenije dvadesetog veka srpske istoriografije, naročito dvotomna sinteza *Stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1989.

Rat i pojava Milorada Ekmečića u Beogradu su označili novu etapu u razvoju srpske historiografije, koja se upravo početkom devedesetih godina oslobadala ostataka ideoloških pritisaka komunističkog perioda. Radovi Andreja Mitrovića, Latinke Perović, Đorđa Stankovića i Ljube Dimića su predstavljali sjajan naučni poduhvat, direktan prodor ka objektivnom i naučnom, prevazi-lazanju i obračun sa ideološkim elementima u dotadašnjoj historiografiji, po-gotovo radovima koji su se bavili istorijom 20. veka. Dolazak Milorada Ek-mečića je doneo suštinsku promenu, beogradska historiografska scena je poste-peno doživela veliku transformaciju. Oko Ekmečića se postepeno formirao svo-jevrsni historiografski krug.

U okviru delatnosti ovog kruga pokrenuta je inicijativa za formiranje Od-bora za istoriju Bosne i Hercegovine pri SANU jula 1993.g. *Okolnosti nastale izbijanjem građanskog rata na prostoru bivše jugoslovenske države* navodi Ek-mečić, nisu bile razlog da Predsedništvo SANU da saglasnost za formiranje Od-bora za istoriju BiH, odnosno "razbijanje jugoslovenske države i političke celine samo je potvrdilo opravdanost tog čina. BiH nisu bile sastavni deo srpskog narodnog bića i jedna od pokrajina u kojima je srpski narod živio, nego ključna oblast koja je određivala njegov ukupni razvoj. Nemoguće je razdvojiti Srbiju i BiH, osim u mehaničkom pogledu, koji su nametale spoljne okolnosti, a ne unu-trašnje razlike."¹³

Zahvaljujući delatnosti Odbora osnovanog na izloženom principu, tokom 1995.g. je izašao prvi broj *Zbornika za istoriju BiH*. Ekmečić je kao jedan od osnovnih zadataka Zbornika naveo tendenciju da "vrednosti naučnih istraživanja koja moraju biti večna, nikada ne podredi prolaznim potrebama trenutka, "jer je dosadašnja historiografija o BiH "opterećena mitologijom, iracionalnošću i do-kazivanjem veštačkog identiteta." Zbornik je očito pokrenut sa velikim istorio-grafskim ambicijama i okupio je veliki broj istoričara: M. Kosorića, D. Ko-vačević-Kojić, Dj. Tošića, R. Čuk, B. Hrabaka, S. Gavrilovića, D. Sindika, V. Stojanovića, D. Berića, Z. Antonića. Druga knjiga Zbornika je objavljena 1997.g. sa radovima R. Ljušića, M. Vojvodića, J. Maksimovića, N. Samardžića i dr.¹⁴

Zahvaljujući delatnosti ovoga historiografskog kruga organizovana su dva naučna skupa: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 13-15. decembar 1994.g. i *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 11-13. decem-bar 1996. g.

U toku poslednjih deset godina naizgled veliki broj radova je posvećen fenomenima, istorskim procesima i ličnostima koje su bile deo istorijskih tokova na prostoru Bosne i Hercegovine. Narodna biblioteka Srbije imala je zabeleženo preko 900 bibliografskih jedinica pod odrednicom Bosna i Hercegovina, decem-bra 1999.g. samo u kompjuterskom katalogu. Od tog broja, 117 naslova je ob-

13 Zbornik BiH, Beograd 1995.

14 Isto.

javljeno posle 1990. godine. Najmanji procenat među objavljenim radovima predstavljaju publikovani izvori i zbirke dokumenata¹⁵ i uglavnom se radi o dokumentaciji vezanoj za ratne događaje 1991-1995. Pored toga, objavljen je niz knjiga koje predstavljaju svojevrсна svedočanstva i memoare o stradanjima i uništavanjima koje je stanovništvo Bosne i Hercegovine podnosilo tokom 20. veka. Objavljivanje memoarske građe i dokumenata je izuzetno težak istoriografski zahvat obzirom da se radi o pretstavljanju događaja u kojima se neumitno sadašnjost i prošlost prepliću i prožimaju, u kojima je sam pisac ili priredivač teksta pritisnut društvenim i političkim okolnostima, egzistencijalno i materijalno opterećen. Karakteristika celokupne memoarske građe je nemogućnost objektivnog sagledavanja svih aspekata događaja, često se govori bez potpune i celovite analize i spoznaje svih posledica koje je taj istorijski segment ostavio. Memoari se objavljuju u uslovima kada događaji imaju isuviše veliku političku aktuelnost, kada su nedostupni izvori različite provenijencije, a istorijski proces je još uvek u toku. Pored svih nedostataka koje ova vrsta literature imanentno poseduje, treba pomenuti knjige *Sarajevska raskršća*, *Dnevnik i kazivanje izbeglica*, Beograd 1995, *Muslimanski logor Visoka, 1992-1993*, Beograd 1994. Obe knjige je za štampu priredio Momčilo Mitrović. Autori knjiga Višnja Krstajić-Stojanić i Jovan Šević, obični ljudi zahvaćeni ratnim događajima na bosanskohercegovačkom prostoru, u svojim delima postavljaju suštinsko pitanje "za koga i protiv koga", bolno konstatujući da glavni uzrok rata leži u nedoraslosti ljudskoj da trezvenih glava, strpljivo, miroljubivo, rešava nacionalne, verske, političke i druge probleme.

Broj objavljenih monografija je relativno mali. Među njima se izdvajaju radovi Milorada Ekmečića, pre svega treće, izmenjeno izdanje monografije *Ustanak u Bosni 1875-1878*. Milorad Ekmečić, kao osnovnu vrednost svoga rada ističe tezu o neopravdanom suprotstavljanju agrarne seljačke revolucije nacionalnim ciljevima oslobođenja, zato što je seljački pokret bio mnogo radikalniji u svojim nacionalnim zahtevima od pokreta inteligencije i građanstva. "Prvi su uvek oslobađanje zahtevali bez muslimanskog plemstva, a drugi išli dotle da su davali mogućnosti da musliman može postati nosilac dinastije u ujedinjenoj srpskoj državi." Ekmečić smatra da nacionalnu svest srpskog naroda nije izgradila gornja klasa, preko kulture i njenih ustanova, no da se prevashodno radi o sektarijanskom tipu nacionalnog pokreta koji je granice svoje nacije video u granicama svoje vere.

U doba bosanskog ustanka, u srpskom nacionalnom pokretu je dominirao elitni tip nacionalizma i kao posledica te činjenice pojavljuje se nesklad između onoga što bi hteli da postignu seljaci i onoga što želi gornja klasa, građanstvo i

15 Milan Bulajić, *Zbornik o radu Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida (od 20. marta 1992. g. do 23. jula 1993.g.)* Beograd 1995, Vladimir Lukić, Vitomir Popović, *Dokumenti Dejton - Pariz*, Banja Luka 1996, Ilija Simić, *IX izveštaj Savezne vlade o ratnim zločinima na području prethodne Jugoslavije*, Beograd 1998.

intelektualci. Dok su seljaci zahtevali rušenje feudalnog poretka, drugi su gradili kule u oblacima i zamišljali nacionalne pobune u kojima bi se i bosanski kmetovi združili sa svojim muslimanskim begovima u zahtevu da ostvare nezavisnu državu pod srpskim knezom. Prema Ekmečićevom mišljenju, "ono što se dešavalo do 1875. do 1878. bilo je istoriski model ovome što se dešava danas na istim geografskim širinama, ali u drugim istoriskim okolnostima."¹⁶

Ovu tezu o međusobnom odnosu agrarnog i srpskog nacionalnog pitanja Ekmečić ponavlja u predgovoru zbornika svojih radova o BiH u 19. veku. "Sve su srpske tajne organizacije polazile od premise da je srpska nacionalna država budućnosti, država pravoslavnog, muslimanskog i katoličkog naroda koji sačinjavaju srpska naciju, ili njenu prirodnu jugoslovensku celinu. Agrarne revolucije su taj okvir svele samo na pravoslavni deo. To je vidljivo u svim srpskim nacionalnim pobunama 19. veka, a sada se pred našim očima ponavlja u građanskom ratu u Bosni. Kao 14 puta u prošlosti Bosne, u građanskom ratu 1992. g. se ponavlja činjenica da je učena elita srpskog društva htela jedno, a srpsko seljaštvo te ciljeve svelo na svoju pravoslavnu i uže srpsku meru. Ta nezaobilazna stvarnost dozrela je i pobedila u istoriji socijalnih procesa u dva poslednja stoleća. Varaju se oni koji misle da u ovome imaju izbora. Kao i mnogo puta u prošlosti, svaki poraz napora da se stvori čisto srpska nacionalna država, znači odlaganje konačnog cilja za maglovitu i sve nepouzdaniju budućnost. Nada je bila stalnija od ostvarenja koja su radi nje preduzimana."¹⁷

Monografija Zdravka Antonića o porodici Čubrilović pretstavlja suštinski drugačiji pristup istoriografiji i korišćenju arhivske građe. Antonić je pružio sjajan primer kako se može socijalna istorija, odnosno istorija srpske građanske porodice upletene u tragične istorijske tokove, predstaviti načinom koji je blizak i običnom čitaocu, dok je za svakog istoriografa pravo zadovoljstvo čitanje dela koje obiluje dokumentima, svedočanstvima i pismima članova porodice Čubrilović.¹⁸

16 Citirani delovi su preuzeti iz predgovora trećem izdanju *Ustanak u Bosni*, i ispod predgovora se nalazi datum 9. januar 1996. u Beogradu. Godinu dana kasnije se objavljuje zbornik radova *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, sa predgovorom napisanim 15. aprila 1995. g.

17 M. Ekmečić, *Radovi iz istorije BiH 19. veka*, Beograd 1997, str. 9.

18 Zdravko Antonić, *Čubrilovići 1914.g. i kasnije*, Beograd 1999, Antonić je u prethodnom periodu objavio niz radova: *Rodoljub Čolaković u svetlu svog Dnevnika*, Beograd, 1991, *Ivo Andrić u Dnevniku Rodoljuba Čolakovića*, Beograd 1992. , *Pogledi Vase Čubrilovića na srpsku istoriju XIX i XX veka*, Beograd 1992, Zbornik tekstova Vase Čubrilovića, koji je nastao kao rezultat naučne saradnje preminulog akademika i Antonića koji je kao bliski saradnik Čubrilovića imao kompletan uvid u njegovu rukopisnu zaostavštinu. *Zapisi Pere Đukanovića - Ustanak na Drini*, Beograd 1994, *Zločini nad Srbima i Jevrejima u istočnoj Bosni 1941-44. godine*, Balkanološki institut SANU, Beograd 1993, *Srpski pisci i BiH naučnici*, Beograd 1995.

Miloš Hamović je tokom 1994. godine objavio monografiju *Izbjeglištvu u Bosni i Heregovini 1941-1945.* koja predstavlja doprinos istoriografskoj nauci. Hamović je nastojao da istraživački i strukturalno obuhvati sve aspekte osnovnih uzroka izbeglištvu, odnosno ustaški genocid nad Srbima, četnički teror nad Muslimanima, zločine koje su počinili pripadnici NOP-a. U drugom delu knjige Hamović je analizirao odnos nedićevske administracije prema srpskim izbeglicama iz Bosne, zatim fenomen "unutrašnje migracije", odnosno život zbegova unutar Bosne, migracije Muslimana u Sarajevu i druga mesta BiH, kao i položaj muslimanskih izbeglica u Sandžaku, na Kosovu, Slavoniji i Dubrovniku.

Najveći broj istoriografskih radova je u obliku članaka, priloga i rasprava. Hronološki oni se mogu podeliti: na grupu radova koja se bavi BiH u srednjem veku, zatim u osmanliskom periodu, dok najveći broj radova obuhvata 19. vek. Samo nekoliko autora je istraživalo probleme bosanskohercegovačkog prostora u 20. veku.

Istorija srednjovekovne Bosne i Hercegovine je tokom protekle decenije bila predmet istraživanja brojnih srpskih istoriografa,¹⁹ pored toga što je Sima Ćirković tokom svog izuzetno plodnog radnog veka ostavio imponantno naučno nasleđe budućim istraživačima. Ipak, pored strogo naučne znatiželje, određenu provokaciju i mediavelistima su pružili politički događaji na jugoslovenskoj sceni. U svakom slučaju, većina objavljenih naučnih radova predstavlja pokušaj da se pruži odgovarajući doprinos istoriografiji. Miloš Blagojević je objavio raspravu koja zahvaljujući pažljivoj analizi poznatih istoriskih izvora i radova istoričara koji su se do sada bavili problemom određenja severne granice bosanske države u 14. veku, Šišića, Ćorovića, Šidaka i Babića, koriguje pogrešnu ubicaciju grada i župe Glaža. Izvodeći zaključak da je bosanska država već dvadesetih godina 14. veka izašla na Savu na širokom prostoru od ušća Drine do ušća Vrbasa, da bi pred kraj 14. veka bila pomerena u pravcu zapada do ušća Une u Savu, Blagojević je dao suštinski prilog istoriskoj geografiji Bosne i Hercegovine. Prilog proučavanju fenomena granica, kao jednog od bitnih i vidljivih obeležja državnosti, dao je i Andrija Veselinović. Predmet njegovog istraživanja bila je granica između Srbije i Bosne na Drini u 15. veku.²⁰

Skicom svakodnevnog života u trebinjskoj oblasti, Đuro Tošić je predstavio jedan aspekt istorije društva u srednjem veku, odnosno osnovna društvena,

19 Kratak pregled srpske medievistike 1990-95 je dao Siniša Mišić u JIČ, 1-2, Beograd 1996, str. 189-192.

20 Andrija Veselinović, *Granica između Srbije i Bosne u 15. veku, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, U svom radu Veselinović navodi da je izabrao upravo tu temu iz dva razloga: izuzetne dinamičnosti i dramatičnih promena koje su se događale sa granicom i "manipulacija u osnovi pogrešnom tvrdnjom da je granica između Istoka i Zapada, Srbije i Bosne, pravoslavija i katoličanstva bila upravo na Drini.. str. 87-100.

etnička i verska obeležja lokalne trebinjske sredine²¹. Formiranje građanskog staleža je jedan od izuzetno značajnih problema u istoriji srednjeg i novog veka. Opisujući način na koji su se "domaći ljudi" stanovnici gradskih naselja Bosne i Hercegovine uključivali u privredne i trgovačke tokove i dobijali status i privilegije dubrovačkih građana Desanka Kovačević-Kojić dala je svoj prilog proučavanju problema geneze građanskog sloja na bosanskohercegovačkom prostoru. Dok je Desanka Kovačević-Kojić nastojala da sagleda jedan aspekt međusobnih odnosa Bosne i Hercegovine i Dubrovnika, Dušanka Dinić-Knežević, je istraživala problem migracije stanovništva sa bosanskohercegovačkog prostora u Dubrovnik, od poslednjih decenija 13. veka do polovine 15. veka. Svoj rad Dušanka Dinić-Knežević zaključuje tezom da je većina stanovništva Dubrovnika poticala sa područja bosanske države.²² Dubrovačke građanske porodice poreklom iz srednjovekovne bosanske države su predstavljale istraživačku temu Ruže Ćuk. Prisustvo dubrovačkih porodica koje potiču iz Bosne i Hercegovine se može pratiti od najmanje jednog veka, porodica Glavić, do preko tri veka kao što je to slučaj sa porodicama Primojević i Zuzorić, međutim, iako su se odlikovali znatnim bogatstvom, sposobnošću i ugledom izuzetno teško su se probijali u elitni deo dubrovačkog društva, u zatvorene krugove vlastele. Mali broj Dubrovčana bosanskog porekla je uspeo da dobije potpuna politička prava i uđe u Veliko veće, poznato je jedino ime porodice Primojevića čiji su članovi uspjeli da budu primljeni u Veliko veće.²³

Bogumil Hrabak je jedan od retkih predstavnika srpske historiografije koji je istraživao problem poljoprivrede Bosne i Hercegovine (1463-1700. godine). U svom radu, Hrabak konstatuje nerazvijenost ruralne privrede pored visokog stepena diversifikacije, relativnu razvijenost gradske privrede i rudarstva, u kome se naročito razvijaju rudokopi i metalurgija gvožđa da bi se zadovoljile nužne potrebe osmanliške ratne privrede.²⁴

Toma Popović u radu *Struktura turskog grada-čaršija i mahale*, daje skicu turskog grada koji ne funkcioniše kao jedinstvena celina nego kao zam-

21 Duro Tošić, *Srednjovekovni život u trebinjskoj oblasti (Feudalna sredina na primeru jedne regije), Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, str. 77-85. Pored ovog rada Tošić je objavio i *Stočarstvo u srednjevekovnoj trebinjskoj oblasti*, IG, 1-2, Beograd 1995, 37-50, Dve povelje bosanskog kralja Stjepana Dabiše, IČ 39, Beograd 1992, 5-25, *Dvije bosanske povelje iz 15. veka*, IČ 40-41, Beograd 1994, 19-42.

22 Dušanka Dinić-Knežević, *Stanovništvo iz bosanske države u Dubrovniku u srednjem veku*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995., str. 159-169. "To je uglavnom bilo srpsko stanovništvo koje je u Dubrovniku potpuno preovladalo nad ostalim. No za ondašnji Dubrovnik to nije imalo neki poseban značaj, jer je tu bila važna verska, a ne etnička pripadnost, pa su svi koji bi se tamo nastanili morali da predu u katoličku veru."

23 Ruža Ćuk, *Dubrovačke građanske porodice poreklom iz srednjovekovne bosanske države*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, str. 171-182.

24 Bogumil Hrabak, *Poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1463-1700. godine*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, str. 183-200.

ršeni sklop etnički različitih i izolovanih zajednica zatvorenih u svoje mahale koje osnovni međusobni kontakt ostvaruju u čaršiji. Međutim, Popović ističe da je slika turskog grada stvarana na osnovu sećanja evropskih putnika, kao haotičnog spleta uskih i prljavih ulica, sa malim neuglednim kućama, površna i da je turski grad funkcionisao prema strogim pravilima čaršiskog reda koji je predstavljao suštinu svake turske urbane sredine.²⁵

Fenomen migracije stanovništva i bosanskohercegovačkog prostora u periodu od XV do XIX veka je tema čije je pojedine aspekte obrađivao Slavko Gavrilović.²⁶ Sintetički pregled migracionog procesa koji je potstakao veliki broj stanovništva Bosne i Hercegovine da ostavi svoja ognjišta pretstavio je Slavko Gavrilović u radu *Migracije Srba iz bosanskog pašaluka u Gornju Krajinu*²⁷. Od 1463.g. teče proces konstantnih migracija pod okriljem ratnih operacija i pohoda, srpski živalj naseljava opustelu teritoriju Gornje Krajine, s tim što su u pojedinim istoriskim trenucima migracioni talasi bivali toliko masovni da je Dvorski ratni savet doneo odluku da se srpski naseljenici iz Bosne više ne primaju (1687-89). Ovu odluku je praktično bilo nemoguće ostvariti, do početka 19. veka 164.865 Srba bilo je nastanjeno na području Karlovačkog generalata i Banije. U radu *Deportacije, raseljavanje i seobe Srba u vreme otomanske vlasti od XV do početka XIX veka*, Gavrilović je izneo i podatak da se "iz Srbije i Bosne, samo u vreme Bečkog rata, ispod otomanske vlasti iselilo u Ugarsku, Slavoniju, Baniju, Kordun i Liku najmanje 150-170.000 duša".²⁸

Rad Olge Zirojević predstavlja pokušaj da se otvore nova pitanja i istoriografska istraživanja usmere ka proučavanju konstantne socijalne mobilnosti u okvirima Osmanskog carstva.²⁹

Dušan Drljača je dao naučni doprinos proučavanju problema kolonizacije "stranog življa", odnosno Poljaka u 19. veku u Bosni i Hercegovini i pružio svojevrsnu dopunu Kraljačićevog rada, na osnovu uvida u poljske izvore i literaturu koju Kraljačić nije imao prilike da koristi.³⁰ Drljača je analizirao stereo-

25 Toma Popović, *Struktura turskog grada-čaršija i mahale*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 81-86.

26 Slavko Gavrilović, *Deportacije, raseljavanje i seobe Srba u vreme otomanske vlasti od XV do početka XIX veka*, 219-120, *Migracije Srba iz bosanskog pašaluka u Gornju Krajinu (od druge polovine XV do kraja XVIII veka)*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 201-213.

27 S. Gavrilović, *Deportacije, raseljavanje i seoba Srba u vreme otomanske vlasti od XV do početka XIX veka, Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1996, str. 237.

28 *Deportacije, raseljavanje i seobe Srba u vreme otomanske vlasti od XV do početka XIX veka.*

29 Olga Zirojević, *O socijalnoj mobilnosti u Osmanskom carstvu, Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1996, 87-92.

30 Dušan Drljača, *Kolonizacija stranog življa u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na doseljavanje Poljaka*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 213-224. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u BiH, 1882-1903*, Sarajevo, 1987.

tipe koji su konstantni u poljskim izvorima, publicistici tog vremena koja govori o životu naseljenih Poljaka u BiH i uzrocima koji su ometali i sprečili potpunu integraciju Poljaka sa domaćim stanovništvom. Drljača na kraju izvodi zaključak da se osnovna pretpostavka koja je dominirala kod poljskih publicista nije ostvarila, "odnarođenje Poljaka". Većina kolonizovanih Poljaka se nakon Drugog svetskog rata vraća u svoju domovinu, kao osnovni razlog za repatrijaciju Drljača navodi ratne strahote u Potkozarju, dok razmirice na nacionalnoj osnovi i početne naizgled nepremostive odbojnosti uzrokovane civilizacijskim razlikama, na kraju postaju mnogo manje bitan razlog.

Nekoliko istoričara je svoje tekstove posvetilo "crkvi bosanskoj" i bogumilima. Miodrag M. Petrović u svojoj raspravi *Pomen bogumila Babuna u Zakonopravilu Svetog Save i "Crkva bosanska"*³¹ nastojao je da ospori naučna stanovišta koja je Sima Ćirković dao u svojim radovima o Bosni³² i pokušao da plasira svoju tezu da su "krstjani - hrišćani pravoslavne vere". Ema Miljković³³ je takođe konstatovala da problem bogumilstva kao i njegove veze sa tokom islamizacije u Bosni i Hercegovini, pored stogodišnjeg napora istoriografa, još uvek nije dobio "konačni odgovor i uverljiva tumačenja", pri tome dajući kritički osvrt na radove koji su tokom dvadesetog veka nastojali da afirmišu ideju o autohtonosti bosanske nacije.³⁴

Dušan Sindik je, u radu *Nagoveštaji islamizacije Bosne*, nastojao da analizira rezultate predstavljene u radovima S. Džaje i E. Miljković, izvodeći zaključak da se analizom do sada publikovanih izvora turske i italijanske provenijencije ne može dati konačan odgovor i da pitanje početka procesa islamizacije i dalje ostaje otvoreno.³⁵

Najveći broj radova je posvećen pojedinim aspektima političkih, diplomatskih i društvenih procesa u 19. veku. Rad Mihajla Vojvodića, prvenstveno zasnovan na građi Arhiva Jugoslavije, prikazuje aktivnost predstavnika srpske političke elite i diplomatskih predstavnika (S. Novakovića, S. Grujića, itd.) 1900-1902. godine, posebno za vreme vlade Mihajla Vujića, koji je, kao jedan od os-

31 Miodrag Petrović, *Pomen Bogumila - Babuna u Zakonopravilu Svetog Save i "Crkva bosanska"* u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 263-285.

32 Sima Ćirković, *Istorija srednjevekovne Bosne*, Beograd 1964, *Bosanska crkva u državi bosanskoj*, Prilozi za istoriju, Sarajevo 1987, str. 191-259.

33 Ema Miljković, *Muslimanstvo i bogumilstvo u istoriografiji, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 285-297.

34 "Tvrdnja o bogumilskom poreklu muslimana, koja se već duboko ukorenila u istoriografiji, izrečena je olako i bez navođenja činjenica, što obavezuje buduće istraživače da nadu dokaze kako bi je potvrdili ili osporili. Prema dosada pristupačnim izvorima postoje samo dokazi koji tu temu osporavaju, a nema ni jedne činjenice koja govori njoj u prilog", E. Miljković, *Muslimanstvo i bogumilstvo u istoriografiji*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, str. 290-291.

35 Dušan Sindik, *Nagoveštaji islamizacije Bosne, Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1996, 159-164.

novnih programskih zadataka odredio povezivanje i usmeravanje bosanskohercegovačkog srpskog i muslimanskog narodnog pokreta, pri tome locirajući centar diplomatske akcije u Carigradu. Nastojanje da se preko ruske ambasade i Patrijaršije u Carigradu omoguće uslovi koji bi predstavljali prihvatanje programa bosanskohercegovačkog pokreta nisu urodila plodom. Već oktobra-novembra 1902. godine rešenost Srbije da pomogne procese u BiH je splasnula i zvanična srpska politika se još jednom okreće Beču.³⁶

Niz radova je posvećen "srpskom pogledu", na Bosnu i Hercegovinu, odnosno načinu na koji su pojedini predstavnici srpske elite definisali relaciju srpskog nacionalnog pitanja i bosanskohercegovačkog prostora, probleme okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine, zatim proces i pojedine aspekte formiranja javnog mnjenja u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori u odnosu na političke i društvene fenomene krajem 19. i početkom 20. veka. Zdravko Antić je u radu o Jovanu Cvijiću analizirao njegovu predstavu i definiciju "srpskog problema" kao i njegov lični i naučni odnos prema pitanju aneksije BiH.³⁷ Zadarski *Srpski list* i njegov odnos prema Bosni i Hercegovini osamdesetih godina 19. veka je proučavao Milenko Pečić,³⁸ dok je Nenad Urić skicirao kontraverzan odnos između srpskog javnog mnjenja i zvanične državne politike u periodu 1878-1889,³⁹ a Novica Rakočević je dao sažetu predstavu o odnosu javnog mnjenja prema prilikama u Bosni i Hercegovini početkom 20. veka.⁴⁰

Terzićev rad *Projekat "austrougarskog Balkana" u Bosni i Hercegovini*, posvećen jednom segmentu kulturne politike austrougarskog okupacionog režima u BiH, odnosno strategiji naučnih istraživanja i naučne propagande, predstavlja pokušaj da se prikažu ideološke osnove naučnih istraživanja za vreme B. Kalaja.⁴¹ Međutim, isti rad pruža uvid u osnovne tokove modernizacije koje je

36 *Srbija i bosanskohercegovačko pitanje početkom XX veka, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 335-367. Mihajlo Vojvodić je rad, *Srbija, srpsko pitanje i Turska krajem 19. i početkom 20. veka, Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1996, 373, posvetio određenim aspektima srpske politike prema pokretima za autonomiju u Bosni i Hercegovini.

37 Zdravko Antić, *Jovan Cvijić o aneksiji BiH i srpskom problemu, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 367-377.

38 Milenko Pečić, *Zadarski "srpski list" o Bosni i Hercegovini 1880. godine, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 377-395.

39 Nenad Urić, *Javno mnjenje u Srbiji o austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini (1878-1889), Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 395-407.

40 Novica Rakočević, *Javno mnjenje u Crnoj Gori u ustavnom periodu od 1905.g. o prilikama u Bosni i Hercegovini, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 349-355.

41 "Većina tih radova, odnosi se na radove inostranih istraživača posvećenih BiH, prožeta je savremenim političkim predstavama i tendencijama, pa umesto da teže racionalnoj i objektivnoj analizi istoriskog materijala, onj često unose veću pometnju u inače složen splet zbivanja u BiH. "na žalost ova konstatacija Slavenka Terzića se može primeniti u odgovarajući broj radova iz korpusa srpske historiografije poslednje decenije 20. veka. Slavenko Terzić, *Projekat*

upravo austrougarska uprava pokrenula na prostoru BiH i transformacija Sarajeva u naučni i kulturni centar sa tendencijom da reprezentuje ceo balkanski prostor, formiranje naučnih ustanova i institucija, zasnivanje programa naučnih istraživanja i kulturne propagande, od arheologije do istraživanja flore i faune, objavljivanje luksuznih edicija o BiH i organizovanje naučnih skupova i ekspedicija u kojima su učestvovali evropski naučnici.

Dušan Berić je u tekstu *Srpsko građanstvo u BiH do 1918. godine* pretstavio pojam srpskog građanstva kao faktor modernizacije, izgradnje građanskog sveta i evropeizacije i naveo niz odrednica za buduća istraživanja.⁴²

U sintetičkom prikazu osnovnog pravca istoriskog toka i specifičnosti BiH koja proizilazi iz njene "etničko-verske" složenosti, Dušan Bataković iznosi svoju tezu da ma u kom se političkom sistemu odvijala, koegzistencija tri etničko-verske grupe se razvijala u znaku stalnog rivalstva, i to u sistemu saveza dve protiv treće grupe: prvo, pravoslavno-katoličke alijanse protiv muslimana kao dominantnog činioca, zatim savez muslimana i pravoslavnih protiv katolika, potom katoličko-muslimansku-koaliciju protiv pravoslavnih. S obzirom da su ovakvi savezi više puta formirani, Bataković zaključuje da je "BiH kao stabilna politička celina teško održiva."⁴³

Dragoljub Živojinović, na osnovu arhivske građe i radova britanskih istoriografa, prikazuje odnos prema pitanju budućnosti Bosne i Hercegovine u diplomatskim i političkim stanovištima pretstavnika britanske političke elite tokom procesa formiranja konačne verzije ratnih ciljeva Velike Britanije 1914-1918.g.⁴⁴ O politici Muslimana BiH u Prvom svetskom ratu objavio je tekst Đorđe Mikić, međutim taj rad je objavljen bez naučnog aparata i obiluje stereotipima.⁴⁵

Položaj islama, koji se našao u procepu između pravoslavlja i katolicizma, i ulogu bosanskohercegovačkih Muslimana (1918-1941) u političkim borbama sintetički pretstavlja Branislav Gligorijević izводеći zaključak da su Muslimani konstantno pokušavali da se izbore za autonomiju BiH kao i očuvanje tzv. "izvornog islama" uprkos pokušajima da se islam prilagodi određenim aspektima modernizacijskih procesa.⁴⁶

"austrougarskog Balkana" u Bosni i Hercegovini, *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 407-425.

42 Dušan Berić, *Srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 317-331.

43 Dušan Bataković, *Bosna i Hercegovina, sistem saveza*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 355.

44 Dragoljub Živojinović, *BiH u ratnim ciljevima Velike Britanije 1914-1918*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 425-437.

45 Đorđe Mikić, *Politika muslimana Bosne i Hercegovine u Prvom svetskom ratu (1914-1918)*, *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1996, 409.

46 Branislav Gligorijević, *Između pravoslavlja i katoličanstva, - Islam u Jugoslaviji 1918-1941*, *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1996, 443.

Smiljana Đurović, Đorđe Piljević i Mira Radojević su istraživali pojedine teme iz bosanskohercegovačke istorije u periodu između dva svetska rata. Smiljana Đurović je objavila rad o Sarajevskoj centralnoj banci zasnovan na građi Arhiva Jugoslavije. Ovaj naučni rad sadrži niz dosada neobjavljenih dokumenata i pretstavlja bitan doprinos istoriji društva i privrede u BiH.⁴⁷ Đorđe Piljević je dao sintetički pregled osnovnih društveno-političkih procesa i tendencija u Hercegovini između dva rata, dok je Mira Radojević analizirala uticaj sporazuma Cvetković-Maček na prostor BiH, prikazujući pritom zahteve i stanovišta vodećih srpskih, muslimanskih i hrvatskih političkih stranaka i njihovih pretstavnika (Davidovića, Grola, Stojadinovića, Spahe, Mačeka).⁴⁸ Milan Gaković je na osnovu građe Jovana M. Jovanovića pisao o stavu Saveza zemljoradnika prema sporazumu Cvetković-Maček.⁴⁹

Priloge istoriji historiografije, etnološkim i demografskim istraživanjima su dali: Milorad Ekmečić *O istraživanju istorije Bosna i Hercegovina danas*,⁵⁰ Vladimir Stojančević⁵¹ i Milena Spasovski. U svom radu Spasovski Milena, definišući tri etape u demografskom razvoju BiH, konstatuje da ovaj prostor odlikuje izuzetna populaciona dinamika i da su razlike u demografskom razvoju pojedinih narodnih, etničkih i konfesionalnih grupa bile slabije izražene u međuratnom periodu. Upoređujući dinamiku rasta i smanjivanja pojedinih etničkih i konfesionalnih grupa, Spasovski daje paralele između nekoliko bitnih parametara za demografsku strukturu stanovništva bosanskohercegovačkog prostora: natalitet, fertilitet, mortalitet, intenzitet i pravce migracija. U poslednjem pasusu Milena Spasovski navodi stereotip koji nije u skladu sa naučnim dometom celokupnog rada. ("Najnovija deoba Srba, priznavanjem bivših jugoslovenskih republika u komunističkim granicama, koje nisu i nacionalne granice, dovela je do međunacionalnog, građanskog i verskog rata na Balkanskom prostoru. Njegovo zaustavljanje moguće je jedino prekompozicijom jugoslovenskog geoprostora i rešenjem srpskog kao i nacionalnih pitanja drugih jugoslovenskih naroda.")⁵²

47 Smiljana Đurić, *Srpska centralna banka, d.d. u Sarajevu, Istorija 20. veka*, str. 33-47.

48 Mira Radojević, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 123-135, pored ovog rada M. Radojević je objavila i *BiH u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine, Istorija 20. veka*, br. 1.1994.

49 Milan Gaković, *Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka) i sporazum Cvetković-Maček, Zbornik za istoriju BiH*, Beograd 1997, 275-295.

50 Milorad Ekmečić, *O istraživanju istorije Bosna i Hercegovina danas, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 11-30.

51 Vladimir Stojančević, *Istoriska etnografija Bosne u XIX veku do okupacije Bosne 1878.g., Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 101-109.

52 Milena Spasovski, *Osnovne odlike demografskog razvika Bosne i Hercegovine od 1918 do 1991.g., Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 225-245.

Neophodno je konstatovati da, pored izuzetnih naučnih radova pojedinih istoričara veliki deo srpskih historiografskih struktura nije izvršio racionalnu artikulaciju nacionalnog interesa Srba u balkanskim okvirima. Ideja, odnosno način komunikacije koji podrazumeva razumevanje i toleranciju, u jednom trenutku je doživeo potpunu oseku i na taj način je postavljena realna prepreka na putu intelektualne i duhovne samospoznaje. Neophodni nivo nepristrasnosti u tumačenju istorijskih procesa ili pojedinačnih istorijskih segmenata se na trenutke potpuno gubi i otvara prostor za ustoličavanje mitskih elemenata i stereotipa koji nezadrživo potiskuju istorijski i strogo naučni sadržaj. zamagljena svest o sopstvenoj prošlosti stvara zamagljenu pretstavu o sadašnjosti zbog čega je politička i društvena svest bitno određena zabludama, fikcijama i mitovima. Razumevanje suštinskog nacionalnog interesa koji počiva na takvoj svesti dolazi u sukob sa stvarnošću i odstupa od zahteva modernog doba i konstantno gura srpski narod na civilizacijske margine.

Rat u Jugoslaviji je pokazao da bez oslobođenja od mitova i zabluda ne samo da srpski narod ostaje lišen identiteta moderne nacije, nego i dovodi u pitanje sopstveno preživljavanje kako kulturno, naučno tako i biološko. Historiografski nedovoljno utemeljene pretstave o sebi i drugima omogućavaju prostor koji koriste pretstavnici savremene političke i intelektualne elite. Jedna od najvećih zabluda, koja je imala najdestruktivniji uticaj, jeste zabluda o mogućnosti opstanka nacionalno homogene države i realizacija nacionalnog pitanja putem svenacionalnog državnog ujedinjenja, opsesija teritorijama i državnim granicama. Konstatacija Olge Popović - Obradović da je tokom protekle decenije srpski narod pokazao nespремnost da prepozna vrednost modernog društva kao sopstveni nacionalni interes i da ga kao takva pretpostavi ideji o državnom njeđinjenju i veličini državnih teritorija, može dobiti dodatne argumente analizom izbora tema i sadržaja velikog dela historiografskih radova o Bosni i Hercegovini.⁵³

53 Pored radova pomenutih u tekstu u izlozima beogradskih knjižara se svakodnevno pojavljuju publikacije koje imaju pretenzije da se bave istorijom i istorijskim sadržajima. Ovde ću navesti samo nekoliko, s obzirom da je upravo ovakva vrsta publikacija ubedljivo najbrojnija: Tanasković Darko, *U dijalogu sa islamom*, G. Milanovac 1992, Borozan Borivoje, *Dolina Neretve 1914-1918*, Niš 1992, Radovan Karadžić, *Rat u Bosni*, Pale 1993, Nikola Marinović, *Stories from Hell*, Beograd 1993, Miroljub Jevtić, *Od islamske deklaracije do verskog rata u Bosni*, Beograd 1993. Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid*, Beograd 1993, Brđanin Branko, *Duhovni genocid nad srpskim narodom*, Pale 1994.

S u m m a r y

THE BELGRADE CIRCLES OF HISTORIANS AND THE PROBLEM OF THE RATIONAL PERCEIVING OF THE NATIONAL INTEREST PHENOMENON BY THE END OF THE TWENTIETH CENTURY

In the first, out of two topics discussed in the paper, an outline of the most known Belgrade circles of Historians was presented. There were mentioned the most representative of the historiography circles, as the personalities of Andrej Mitrović and Ljubinka Trgovčević to Đorđe Stanković and Milorad Ekmečić's work related to the Committee on History of Bosnia-Herzegovina and the organized meetings.

The second part of the work was dedicated to a review of the Serbian historiography concerning Bosnia-Herzegovina of ten years. The review, divided into groups, relates to Bosnia-Herzegovina in the Middle Ages, the Ottoman period, but the majority of the works were inspired by the problems in the twentieth century.

The paper ends with the statement that a great part of the Serbian historiography circles has not done a rational articulation of the Serbian national interest on the Balkans. There is often a low level of partiality, a possibility to establish myths element, to neglect the scholarly contents.

Safet Bandžović

BOŠNJACI U POSTJUGOSLAVENSKOJ SRPSKOJ HISTORIOGRAFIJI

Na Zapadu, gdje je nacionalizam produkt srednje klase, država je prethodila, tvorila naciju, a na Istoku i Balkanu, gdje je nosilac nacionalizma malo-brojna inteligencija, nacija je prethodila državi. Po Antoniju Smitu, budući da je ta inteligencija bila isključena iz vršenja vlasti, ona je postala izvor agresivne i autoritarne vrste nacionalizma.¹ Intelektualci su pomogli obmanama o nacionalnoj veličini, “*etnonacionalističkim političkim mitovima*”, usponu politike destrukcije i nacionalističke mržnje. Etnički nacionalizam se poziva na narod kao na neku vrstu pra-bića, ali istovremeno razvija kult vođe i taj isti narod tretira kao glupu, amorfnu masu. Norman Kon, engleski historičar i profesor književnosti, napisao je kako postoji podzemni svijet u kojem prevaranti i poluobrazovani fanatici svoje patološke fantazije prerušene u ideje serviraju nezalicama i sujevjernima: “*Postoje vremena u kojima taj podzemni svijet izbija iz dubina i iznenada fascinira, zarobljava i dominira masama inače razumnih i odgovornih ljudi, koji u takvim trenucima okreću leđa razumu i odgovornosti. A nekad se dogodi da taj podzemni svijet postane politička vlast i mijenja pravac historije*”. I Hitler je došao na vlast putem izbora. Okriviti za sva zla nacizma samo Hitlera i njegove saradnike, pisao je svojevremeno Igor Karuzo, liči na opsjenarski trik.²

Sve što je zabilježeno ostaće i kao svjedočenje o vremenu u kojem su riječi mržnje bile utkane u vladavinu nečovječnosti i nasilja, a njihovi autori, oni koji su ih prenosili i širili, bez iracionalne nade u sveopću amneziju, postali podstrekači mnogih nedjela, ili čak saučesnici u njihovom izvršenju. Uz dominiranje historije nad svakodnevicom promišljeno je propagirana teorija o jednom dostojnom i ostalim nedostojnim, genetski inferiornim, perifernim narodima. Bratstveničke, tribalne, nacionalne drame uglavnom su shvatane prema sinopsisima

1 S. Bandžović, *Zov istrage*, u Zbornik: *Rasizam i ksenofobija*, priredio B. Jakšić, Beograd 1998, 346-347.

2 *Srpska strana rata*, Beograd 1996, X. Hitler je 9.12.1940. govorio u Kelnu da od Engleske i ostalog svijeta ne traži ništa drugo nego da mu vrate ono što su mu oduzeli.

spjevova.³ Mirjana Stefanović je kritički ocijenila pojavu elite duha kod srpskog naroda: zapanjujuće neinteligentnu inteligenciju koja ga je prethodno zaludjela anahronim i neostvarivim ciljevima, a potom ga, na zgražanje cijelog svijeta, gurnula u rat da, ne birajući sredstva, te ciljeve pokuša i ne uspije ostvariti.⁴ Razni demagozi, uslijed nedostatka memorije i objektivnih historijskih izvora su, špekulirajući historijskim faktima, stvarali "arhipelage historije". Ti arhipelazi su permanentno proizvodili mržnju i nasilje, što je kod mase stvaralo iluziju da im historija navodno nešto duguje, pa zato sve dok ne naplate "stare dugove", odbijaju da se okrenu budućnosti.⁵

Davno je još, ali uzaludno, Jovan Skerlić upozoravao: *"Valjalo bi se jednom za svagda odučiti od onih plesnivih fraza o staroj slavi, pradedovskim kostima, Dušanovu carstvu, srpskim guslama i vili Ravijojli. Jedan narod ne živi od retorike...Nesreća je nas malih naroda bila što nas je XIX vek zatekao u ropstvu, u nevolji i bedi, što nam je sadašnjost bila crna, i što nismo imali snage da pogledamo u napred, no smo ostali hipnotisani uspomenama iz prošlosti. Da se probudi nacionalno osećanje, svest i ponos: da se ova amorfn masa podigne na stupanj naroda, obratilo se prošlosti, staroj slavi, poredama srednjovekovnih vladara. Prvu reč su imali istorici i filozofi, istorijske uspomene uzete su za ideal budućnosti, jezične začkoljice imale su da stvaraju nacionalnu osobenost, udarilo se putem istorizma i nacionalnog romantizma. Na taj način došlo se do besmislice: da se vera u život traži u grobovima, i da prošlost ukazuje pute sadašnjosti i budućnosti"*.

Pravi ciljevi rata su bili revizija unutrašnjih granica, razmjena stanovništva i prestrukturacija balkanskog političkog prostora. Ocjenjujući srpski i hrvatski nacionalizam, kao mitsko-poetske i antiracionalne, Bogdan Denić je ustvrdio da oba počivaju na mitu, tradiciji i vjerskoj isključivosti. To su, po njemu, nacionalizmi pjesnika, romanopisaca, historičarskih mitomana, previše maštovitih etnografa i neodgovornih populističkih demagoga.⁶ Analizirajući psihologiju nacizma, Erich Fromm je isticao da su, po toj iskrivljenoj logici, Hitler i njemački narod bili uvijek nevini, dok su neprijatelji uvijek sadistički grubijani. Dobar dio te propagande su sačinjavale hotimične, svjesne laži: *"Djelimično, međutim, ona posjeduje istu emocionalnu "iskrenost" koju imaju paranoidne optužbe. Te optužbe uvijek funkcionišu kao čovjekova odbrana od razotkrivanja*

3 B. Bogdanović, *Zavađene memorije*, u Zbornik: *Intelektualci i rat*, Beograd 1993, 36.

4 M. Stefanović, *O stidu*, u Zbornik: *Intelektualci i rat*, Beograd 1993, 23.

5 S. Biserko, *Arhipelazi za proizvodnju mržnje*, Beogradski krug, br. 1-2, Beograd 1995, 119.

6 B. Denić, *Etnički nacionalizam.. Tragična smrt Jugoslavije*, Beograd 1996, 67. Na kraju pjesnik Matija Bećković lamentira: *"Nisam ni u snu snio da će se Srbija zvati Jugoslavija, da će posle propasti i podele Tito pripasti Srbima, da će, pošto iz te Jugoslavije odu svi Sloveni i osnuju svoje države, srpska himna biti "Hej Sloveni", da će Srbija biti jedina država čije je rodno mesto u drugoj državi, da ćemo istovremeno proslavljati osam vekova Hilandara i deset godina državnosti Srbije"* - cit. prema: *"Blic"*, 28.11.- 1.12.1997.

njegovog vlastitog sadizma ili rušilaštva". Stvaranje stereotipa je dio procesa koji je ocijenjen kao ponavljanje, govorenje ili pjevanje iste stvari u nedogled... korišćenje slogana, tj. svodenje kompleksnih ideja u jednostavne setove riječi.⁷

Historičari su bili logistička podrška nacionalističkoj ideologiji prožetoj ksenofobijom. Historiografija nije bila samo struka već i instrument politike. Stare ideje predstavljene kao nove, posredstvom historije, našle su se u vrtlogu iracionalnosti.⁸ Travelijan je još davno upozoravao da korišćenjem historije u propagandne svrhe, ona postaje smrtonosno oružje. Kvizihistorija je, pak, s druge strane, nesumnjivo imala krupnu ulogu u pjenušanju naci-šovinizma, "*paradnim, gnjavatorskim i prenemagalačkim govorima o stanju nacije*", jačanju zova nacionalnih truba, forsiranju patetičnih tirada o tragizmu, organiziranom javnom laganju i formiranju mitske svijesti pothranjivane stalnim podsticanjem klaustrofobije i paranoje. Jugoslavenska historiografija nije doista mogla preživjeti ideju po kojoj je razlikovanje između povijesne istine i narodne legende nevažno. Nije mogla preživjeti ideju da postoje različite istine koje su predmet pregovora među povjesničarima.⁹

L. Silber i A. Litl, autori knjige *Smrt Jugoslavije* ustvrdili su da je raditi u bivšoj Jugoslaviji značilo ući u svijet paralelnih istina: "Kuda god pođete nailazite na isto, čvrsto uvjerenje da je za posrnuće toga prostora uvek kriv neko drugi, a ne sopstvena strana. Rat je izbrisao bilo kakvu naviku samokritike koju su Srbi, Hrvati, Muslimani i Slovenci nekada možda posjedovali. Svaka nacija je prihvatila svoju istinu u kojoj je samo žrtva, a nikada počinitelj".¹⁰

Legende i ideološka iskrivljavanja bile su djelo profesionalnih naučnika, ne samo bataljona amatera. Jovan Deretić navodi da su Srbi prije Nemanjića imali 45 vladara: "Od Pštroilja do Nemanje, istorija antičkih Srba, ono što je najvažnije, seže čak 200 godina pre Hrista i imala je kapitalni uticaj na sve postojeće civilizacije u svetu. Srpski antički vladari su tako u tri navrata išli u velike pohode prema Indiji. Prvi put pod vojskovođom i vladarom Bakom i poslednji put pod Aleksandrom Velikim".¹¹ Neki su, u istom stilu, "otkrili" da su i Etrurci "*serbsko pleme koji su sebe nazivali Rašanima*".¹² Aleksa Đilas piše: "Mi smo u odnosu na Bugare i Grke, u ovaj vek ušli sa više nepismenih, sa manje železničkih pruga, manje telegrafskih linija, i, izuzimajući Tursku i Crnu Goru, poslednja smo država koja je dobila univerzitet. Ovde je mišljenje da je Srbija

7 S. Bandžović, *Zov istrage*, 351.

8 "*Danas*", Beograd 10-11.10.1998.

9 *Oslobođenje*, evropsko nedjeljno izdanje, Sarajevo-Ljubljana 17-24.11.1994; upor. V. Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, Beograd 1996.

10 "*Naša borba*", Beograd 5.11.1996; upor. P. Tašić, *Kako je ubijena druga Jugoslavija*, Skoplje 1994.

11 "*Večernje novosti*", Beograd 22.12.1997.

12 "*Monitor*", Podgorica 7.11.1997.

početkom veka bila najrazvijenija, najmodernija, najdemokratskija država na Balkanu”¹³.

Postoji tendencija, pisao je Žak le Gof u knjizi *Istorija i sećanje*, da se prošlost puna patnje i muka iskoristi kao izvor moći i privilegija. Nekritički se govori o mitovima o izuzetnosti. Mitovi koji su "histerična mešavina osećaja nadmoći i kompleksa inferiornosti" postali su bitniji od historijskih činjenica. Patološka predstava o nacionalnoj patnji potekla je sa margina nacionalističke inteligencije i sitne buržoazije, da bi postala dio opće prihvaćenog rječnika imperijalne politike i kulture, naročito u masmedijima, kao i u otporu "novom evropskom poretku" i "vazalstvu stranim silama". Trebalo je permanentno podizati nacionalističku temperaturu upotrebljavanjem prošlosti radi raspaljivanja sadašnjosti, okrenuti oštrice protiv svjetskih "tiranskih moćnika" i "antihrišćanskog fundamentalizma Zapada", sistematski "otkrivati" planetarne i interplanetarne sveopšte zavjere. Totalitarni vladari uvijek imaju spremne odgovarajuće ideologije i slike neprijatelja za pravdanje svoje totalitarne vladavine.¹⁴ Brojni su intelektualci svojim javnim nastupima i političkim angažiranjem snabdjeli političke strasti i nacionalne sukobe "moralnim" i intelektualnim autoritetom - postajući tako proizvođači mržnje i podstrekači rata.¹⁵

Po francuskom historičaru Marku Ferou, ako se iz historije izvlači samo ono što se odnosi na potvrdu teze da je, na primjer, jedna nacija bila ugrožena, da su njeni vjekovni neprijatelji i danas ostali isti, ako se za prelomne historijske tačke uzimaju samo sjećanja na velike nacionalne tragedije, poraze i žrtve - onda ne treba kriviti historiju što se slične tragedije ponavljaju.¹⁶ Nacionalistička propaganda se, preko intelektualne elite, širila poput kuge, dovodeći mase u "mazohistički trans". Makijaveli je isticao da se ne može očekivati da narod koji je pun zabluda i neznanja bude, osim u rijetkim slučajevima, razborit ili pаметan kad bira ili nešto odlučuje. Izgrađena je cijela civilizacija laži i obmane.

Na vanrednoj skupštini SANU 1986. akademik Vasa Čubrilović izjavljuje: "Nijedno selo ove države, Jugoslavije i Srbije, nismo dobili bez krvi. Nijedno selo nećemo dati bez krvi".¹⁷ Memorandumom SANU 1988. su po prvi

13 "Odgovor", Beograd 15.1.1998. Oni koji su iz vrhova intelektualne elite upomo branili Radovana Karadžića citirali su Radolfa Arčibalda Rajsa, ne shvatajući da time optužuju sebe: "Svojom inteligencijom, prirodnim bogatstvom tla, morali biste imati jednu od glavnih uloga u Evropi. Vaše mane, pogotovo mane onih koje nazivate svojom "inteligencijom" sprečavaju Vas da to i postignete" - nav. prema: "Naša borba", Beograd 20.11.1997.

14 L. Sarkotić u *Informativnom biltenu* (br. 9) od 15. jula 1994. godine, bjelopoljske Srpske narodne obnove, piše, između ostalog o Jevrejima: "Tim ubicama, lopovima, prevarantima, lutilicama - jevrejskoj žgadiji danas u Evropi najveći su im saveznici: muhamedanske smradne svinje i protestantski bolesni psi".

15 J. Trkulja, *Intelektualci kao politički pigmeji*, *Danas*, Beograd 18.10.1999.

16 *Odgovor*, br. 110, Beograd 7.11.1996; upor. E. Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780*, Beograd 1996.

17 *Vanredna skupština SANU*, održana 18.12.1986. godine, Beograd 1989, 23.

put u posttitoističkoj eri institucionalno formulirane ideje o velikoj Srbiji, smatra Milovan Đilas. Tvorci Memoranduma SANU, su 1986. dokazivali da su od svih naroda u jugoistočnoj Evropi "upravo Srbi izlagani najvećim pokoljima, preseljavanjima i sistematskom istrebljenju...Nijedan narod u jugoistočnoj Evropi nije u toj meri prihvatio islam kao Srbi i nijedan nije u većem broju uzimao učešće u redovnim i pomoćnim odredima turske vojske...Turska najčešća zalaženja u srpske zemlje da uzimaju danak u krvi imala su trostruku nameru: da se tamošnjem narodu nanese što veća šteta, da se preko mladih renegata koji će uspjeti u službi privedu islamu njihove porodice i zemljaci i da se sultani okruže onima za koje se znalo da su poreklom izrazito najsposobniji. Sigurno je da su Turci još od početka osamdesetih godina 16. veka počeli puštati na Srbiju već tada ekspanzivne Arbanase".¹⁸ Po mišljenju Dobrice Ćosića, Srbi su raspadom Jugoslavije bili primorani da pronađu državno-političku formu rješenja svog nacionalnog pitanja, koje se, po njemu, nalazilo u federaciji srpskih zemalja, u koju su trebale da uđu, ne svi Srbi, nego srpske etničke oblasti.¹⁹

Duhovni tvorci nacionalizma nametali su svom narodu vjerovanje da će bez vlastite države nestati, da će ga uništiti neki drugi narodi, a ne samo da ga drugi izrabljuju i eksploatišu.²⁰ Većina njih na izmaku životne dobi, pravila je svijet za one koji tek treba da žive, ali bez njih. Ivan Stambolić, nekadašnji predsjednik Predsedništva SR Srbije, ocjenjujući tadašnju ulogu SANU, izjavljivaao je docnije kako tada "čitava grupa takozvanih 'besmrtnika' godinama okapava nad mapama Bosne, pokušavajući da otkrije makar i kozju stazu kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo propešačiti, a da se pritom prolazi isključivo kroz srpska sela i gradove".²¹

Nije vrijedjelo upozorenje Adama Bogosavljevića, učenika Svetozara Markovića i začetnika radikalskog pokreta u Srbiji: "Ako otmemo Bosnu, moja

18 "Nedjelja", br. 83, Sarajevo 22.9.1991. Akademik Mihajlo Marković izjavljuje: "Memorandum SANU je bio priprema za sve što se događa jer je predvideo okupljanje svih Srba iz Hrvatske i BiH u etničke granice, pa time i moguć sukob sa stvaraocima novog svetskog poretka" - cit. prema: "Monitor", br. 374, Podgorica 19.12.1997.

19 D. Ćosić, *Promene*, Novi Sad 1992; *Večernje novosti*, 19.8.1992. U svojoj knjizi Ćosić navodi: "Srbin je čovek koji nije čovek, ako nije Srbin, ako nema svest o narodu, bilo da ga slavi ili psuje". Također vid. D. Ćosić, *Srpsko pitanje-demokratsko pitanje*, Beograd 1992.

20 N. Popov, *Srpski populizam, Od marginalne do dominantne pojave*, *Vreme*, br. 135, spec. dodatak, Beograd 24.5.1993, 19-21. Borislav Mihajlović Mihiz je, pesimistički još 1993. zaključio: "Mi smo, nizašta, proizveli nekoliko stotina hiljada izbegličkih mučenika, svojih i tuđih, i nekoliko stotina "heroja"-zlikovaca...Za poslednje tri godine ne reživši ništa, potrošili smo tri rata, desetak izbora i referenduma, petnaestak republičkih i saveznih vlada i bar toliko donetih i promenjenih ustava, za pet fantomskih srpskih republika. Sve sami svetski rekorderi. Okrnjili smo ugled Crkve, Univerziteta, Akademije, Francuske 7, i gotovo svih javnih ličnosti. Spiskali smo narodnu privredu, proćerdali državu, i standard njenog stanovništva, a srpski narod obesramili na rubu sveta" - nav. prema: *Borba*, Beograd 6.9.1993.

21 I. Stambolić, *Put u bespuće*, Beograd 1995, 125-126.

njiva neće biti veća". Profesionalne patriote prosto su se utrkivale u disciplini javnog haluciniranja. Brojni su akademici i znanstvenici liječili svoje lične frustracije na javnoj političkoj i društvenoj sceni, zanemarujući da je svaka misao lahka ako se u obzir ne uzme stvarnost. Nacionalizam je i dalje ostao ideologija sjecikesa.

Nakon svega što se zbilo, akademik Čeda Popov u junu 1999. će izjaviti kako je stvaranje Jugoslavije bilo svojevrsno odstupanje, aberacija, od srpskog nacionalnog programa, ocjenjujući to kao najveću srpsku zabludu dvadesetog vijeka.²² Slično će razmišljati i jedan drugi akademik, predsjednik SANU Dejan Medaković: *"Iz faze jednogovorne države prešli smo u fazu višereligijske države. Takođe dobili smo i manjine...Mi smo uleteli u kominternovsko rešenje koje je kasnije dobilo naš dodatak i specijalitet da religiju pretvaramo u naciju".*²³ Za historičara Ljubodraga Dimića, profesora na beogradskom Filozofskom fakultetu, proglašavanje vještačkih nacija čiji je identitet nalažen u državnoj tradiciji ili u vjerskoj posebnosti značilo je drobljenje i tanjenje srpstva.²⁴ Po mišljenju Bojana Jovanovića, *"nova islamska nacionalnost, idejno inspirisana verskim i kulturnim karakteristikama islamske tradicije, građena je i na potiskivanju srpske etničke komponente".*²⁵

Pravi ciljevi rata su bili revizija unutrašnjih granica, razmjena stanovništva i prestrukturacija balkanskog političkog prostora. Dr. Smilja Avramov će iznijeti svoju ocjenu kako je *"socijalistička revolucija i titoistički period bila najskuplja utopija koju je srpski narod platio nebrojenim žrtvama i gubitkom teritorija".*²⁶ Sa rasplamsavanjem rata u Bosni i Hercegovini agresivna kampanja protiv "Muslimana koji su vodili religijski rat i želeli da primoraju Srbe da pripadnu islamskoj državi", je maksimalno intenzivirana. Kao glavni neprijatelj označeni su ponovo ustaše i po tradiciji "Turci"-mitski neprijatelji. Sa produblivanjem jugoslavenske krize i konačnim raspadom zemlje, iz medijskog arsenala su u upotrebu širom vraćeni stari pežorativi, pogrđni "nacionalni nadimci". Historiografski stereotipi su bili podstaknuti ofanzivnom politikom i ideologijom.

Vlastita upotreba nasilja pravdana je svetim nacionalnim ciljevima kao i trpljenjem nasilja od drugih, kojeg se napokon trebalo osloboditi.²⁷ Preovladavala je konstanta da su sve nevolje učinak Turske i Turaka, onih *"što mjesec*

22 *Glas javnosti*, Beograd 11.7.1999. Akademik Mihajlo Marković će priznati kako 1991. godine *"nismo mogli predvidati kako se slomom SSSR-a menjaju sva dotle važeća načela u međunarodnim odnosima, pa i to da ujedinjavanje srpskog naroda više neće biti moguće za dogledno vreme"* - nav. prema: *Večernje novosti*, Beograd 28.11. - 1.12.1997.

23 *Glas javnosti*, Beograd 18.7.1999; opšir. D. Medaković, *Oči u oči*, Beograd 1997.

24 Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 65.

25 B. Jovanović, *Karakterologija Srba*, Beograd 1992, 22.

26 *Glas javnosti*, Beograd 18.7.1999.

27 Po Dobrici Čosiću *"Srbi nisu počeli rat u Bosni i Hercegovini, već muslimani koji su hteli da stvore muslimansku državu"* - nav. prema: *Borba*, Beograd 15.4.1993.

mole". Islam je tretiran kao neevropska religija, kao da hrišćanstvo nije došlo sa istog geopolitičkog prostora, a muslimani tek kao "rezultat osvajanja jedne azijske sile", ne ulazeći u dubinu i kompleksni sadržaj tog pitanja. Ilija Garašanin tvorac "Načertanija" Srbiju je proglasio "prirodnom protektoricom svih turskih Slovena", što je ubrzo postalo, smatra dr. E. Redžić, kredo srpske građanske politike i osnovna potka srpske građanske historiografije.

Istraga poturica bila je simbol pokosovskog zavjeta: ne dozvoliti narodnu tragediju držanjem i njegovanjem "gube u torini".²⁸ Ispoljavala se još u drastičnijem obliku atavistička mržnja koja je bila dominantna još u ranijim vremenima. Arsenal prošlosti je korišćen kao arsenal "svijetlog oružja". Mržnja može biti u službi cilja, instrument da se on postigne. Antibosanski i antimuslimanski džihad je sistematski fabriciran u beogradskoj političkoj čaršiji, u medijima, u kvazinaučnim publicističkim feljtonima, simpozijumima.²⁹ Nazivi "ratnici džihada", "koljači", "islamske ustaše", "turski bašibozuk", "poturčenjaci", "islamisti", "islamski šovinisti", "mudžahedinski agresori", "muslimanski džihadisti", "bosanski fundamentalisti", "osmanski uljezi", "džihadski fanatici", "muslimanski ekstremisti", "islamski bezumnici", "Alijine horde", "vatikansko-islamske zveri", "mudžahedini", "divlje horde", "muslimanska religiozna manjina", "periferni narod", "Srbi koji pate od lažne svesti", postali su, uz revitaliziranje starih nacionalističkih pera i radova, dio svakodnevnog medijskog propagandnog arsenala.³⁰

Osveta Turcima je ponovo, kao i u Drugom svjetskom ratu, izbila u prvi plan, jer su duhovna i moralna opredjeljenja i svijest, naročito srpskog seljaštva, bili historijski formirani u znaku pravoslavlja i srpskog nacionalizma.³¹ Za Aleksandru Bošković nacionalizam koji je već desetak godina apsolutno dominantna pojava srpske političke scene, bazira svoju mržnju prema Drugim i strah od Drugih na osjećaju nesigurnosti: "Samo ljudi koji su izričito nesigurni u sebe i u sopstvene sposobnosti počće da mrze Druge, pre svega iz straha da (u dodiru

28 *Srpska strana rata*, 213. R. Samardžić, *Kosovsko opredeljenje*, Beograd 1990, 204-238. Skerlić piše o zbivanjima u Srbiji nakon 1860. godine: "Što god je bilo crnih boja njima su se sicali Turci, i nije bilo poroka i zločina koji se nisu njima pridavali...Omladinski pesnici su kanibalski raspoloženi prema Turcima" - cit. prema: *Srpska strana rata*, 220-221.

29 I. Lovrenović, *Bosna, kraj stoljeća*, Zagreb 1996, 35. 103. Književnik Mihailo Lalić je još 1973. napisao da "ono što se vjekovima gomilalo ne može se i neće izliječiti bez vjekova ispaštanja i zaboravljanja" te da "nigdje drugo takva nagrada nije davana za otpadništvo, nigdje izdajnik svog roda nije dobijao takvu mogućnost da se domogne zvanja paše, vezira" - prema: M. Lalić, *Prutom po vodi*, Novi Sad 1992, 153.

30 Opšir. S. Bandžović, *Vladavina olovnih slova*, Libertas, br. 2, Novi Pazar 1995.

31 Opšir. vid. E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989, 34-40; S. Bandžović, *Iskušenja historije*, Novi Pazar 1993, 100-101.

sa Drugim) njihova neposobnost ne postane svima očigledna. Mržnja prema Drugima je izraz nesposobnosti i nesigurnosti u sopstvene snage".³²

Bošnjaci su ponovo postali balije, a gnjev zbog predašnjeg priznavanja Muslimana kao nacije izražava se, gotovo isključivo, u pisanju malim slovima *muslimani*. U biltenima koje jugoslavenska diplomatska predstavništva izdaju u inostranstvu, i na engleskom se *Moslems* ili *Muslims* piše malim slovom, mada to taj jezik ni u kojem značenju ne trpi.³³ Prema zahtjevima aktuelnog političkog pravopisa, Muslimani su u većini listova pisani sa malim *m*. Korišćeni su i drugi predrasudni termini. Islam je neprestano ocjenjivan kao militantna, primitivna ideologija i agresivna religija koja navodno propovijeda: *oko za oko, zub za zub* i predstavlja kao takva veliku opasnost za Evropu.³⁴ Po takvom rasističkom shvaćanju, sukob Srba i Hrvata bio je efemeran i privremen, a sukob između muslimana i kršćana vječan i trajan, kao da bi taj rat mogao donijeti išta drugo do smrti ili trajne bijede za milione ljudi. Napadali su islam posmatrajući ga pod dojmom krstaških ratova, da je neevropska religija kao da i kršćanstvo nije poteklo sa potpuno istog geopolitičkog prostora.³⁵

Nije bio cilj samo da se prošlost rekonstruiše na što vjerodostojniji način, već da se u historiji nađu potvrde i opravdanje za potrebe politike. Helen Delić Bentli - srpski lobista u američkom Kongresu "objašnjavala" je kako je bitka na Kosovu "predstavljala zaustavljanje Turaka od zauzeća cijele Evrope i omogućila hrišćanskoj religiji da se nesmetano razvija".³⁶ Nekadašnji profesor sarajevskog Filozofskog fakulteta dr. Vojislav Maksimović, svojedobni dobitnik 6-aprilske nagrade grada Sarajeva i nosilac Ordena bratstva jedinstva sa srebrnim vijencem, javno je govorio kako se Srbima nakon nekoliko stotina godina ukazala prilika da se konačno oslobode od "azijatskih došljaka" i islama.³⁷

-
- 32 Upor. A. Bošković, *Mržnja prema Drugima - izraz sopstvene nesposobnosti, Naša borba*, Beograd 20.11.1997; M. Karaulac, *Spavači i trubači, Vreme*, br. 415, Beograd 3.10.1998..
- 33 V. Dimitrijević, *Onečovečenje i eufemizmi kao priprema za velike (genocidne) poduhvate*, u Zbornik: *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, Beograd 1995, 101-101.
- 34 "Sandžak", Sarajevo 24.9.1990. Ema Miljković - Bojanić piše: "Jedno je sigurno: islam je vera koja je Srbima potpuno nepoznata i strana: ceo Kuran je na arapskom jeziku, molitve su na arapskom. To je religija koja se potpuno razlikuje od one u kojoj su oni odgajani. Ali, u teškim vremenima, kada su bili pritisnuti svim vrstama tereta i diskriminacije, Srbi su morali da pronalaze način da prežive, da sebi i svojoj porodici obezbede egzistenciju. Ako je taj način prelaza u islam, a drugog načina nije bilo, oni su morali da ga prihvate" - nav. prema: "Blic", Beograd 3.9.1998.
- 35 Opšir. S. Bandžović, *Retorika neokrstaštva*, u Zbornik: *Interkulturalnost i tolerancija*, Beograd 1999, 225-237.
- 36 *Muslimanski glas*, Sarajevo 3.5.1991. Po Dragošu Kalajiću je "svaka srpska vera u iskrenu spremnost muslimana na trajni, miroljubivi i ravnopravni suživot u zajedničkoj državi velika praznoverica i samoobmana" - nav. prema: *Duga*, br. 532, Beograd 23.7. - 5.8. 1994.
- 37 *Vreme*, br. 20, Beograd 22.8.1994. "Narod s kojim niko ne može da živi, kako sam može da živi" - pitao se svojedobno Tomas Man.

Beogradska *Politika* će 1994. napisati kako je uvođenje termina *Bošnjak* za sve Muslimane na prostoru bivše Jugoslavije još jedan "*fundamentalistički izum Alije Izetbegovića i njegovih islamističkih saradnika na homogenizaciji celokupnog stanovništva koje ispoveda muslimansku veru na teritoriji bivše Jugoslavije*".³⁸ Za historičara Radoša Ljušića Bošnjaci ne postoje: "*Postoje Srbi islamske vere ili mogu da postoje Hrvati islamske vere ili Muslimani. Ali ne postoje Bošnjaci. Bošnjaci kao narod ne postoje*".³⁹ Dr Slavenko Terzić, direktor Istorijskog instituta SANU, će uporno istrajavati na tezi o "*muhamedanskim Srbima*".⁴⁰ Za njega će Bosna i Hercegovina biti "žrtve politike velikih sila prema Balkanu i globalnih političko-verskih projekata - srednjeevropskog klerikalizma, s jedne i u novije vreme islamskog fundamentalizma, s druge strane".⁴¹ On će dalje pisati kako je "*istorija srpskog naroda uverljiv primer multikulturalnosti i multietničnosti*".⁴² Kontroverzni Vuk Drašković će slično istrajavati na stavovima kako je "*najveći broj Muslimana opterećen svojim srpskim poreklom. Beže od samih sebe zato što znaju da jesu pravoslavci i Srbi*".⁴³ I sam Dobrica Ćosić, "*patrijarh srpskog nacionalizma*" po ocjeni I. Stambolića, je dao svoj "*prilog*" ovom arsenalu alarmantnim izjavama o "*muslimansko-fundamentalističkom nasilju i genocidu*", "*muslimanskim džihadistima*" i "*džihadskom karakteru rata u Bosni*".⁴⁴

38 *Politika*, Beograd 30.6.1994.

39 *Naša borba*, Beograd 21-22.10.1995. R. Ljušić također piše: "*Mač i suze dve su reči koje simbolizuju celokupnu srpsko-muslimansku zajedničku prošlost, prožetu nerazdvojnomo sudbinom*" - cit. prema: *Politika*, Beograd 6.2.1993.

40 S. Petrušić, *I ćutanje je zločin*, Beograd 1997, 492-494. On u *Politici* od 6.9.1993. piše o Sandžaku pri kraju otomanske uprave: "*Poslednjih godina turske vlasti usledilo je masovno proterivanje čifčija - Srba zavisnih seljaka sa imanja koja su obrađivali. Ima više primera nasilne islamizacije, posebno žena, silovanja i drugih oblika svakodnevnog ponižavanja*" - vid. od istog autora članke: *O sandžačkom pitanju*, *Politika* 19.4.1991; *Bosanska nacija*, *Politika*, 25.5.1992; *Sandžak za novi svetski poredak*, *Politika*, 31.8.1992; *Manipulacije sa navodnom ugroženošću Muslimana*, *Blic*, 29.4.1997. *Use of the Islamic Factor in the Great Powers, Balkan Strategy: Raška and the "Sanjak Issue"*, "Eurobalkans", winter 96/97, Aegina 1997.

41 S. Terzić, *Reč na otvaranju skupa*, u Zbornik : *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 9. Po njemu se suština ideologije bošnjaštva sastojala u težnji da se onemoguću srpski nacionalni pokret u BiH, odnosno da se stvori "*nacija-bošnjaci pravoslavne, katoličke i islamske vere. To je, čini mi se, i danas takav cilj u BiH. Reč je o jednom političkom projektu stvorenom u Beču koji je danas obnovljen iz istih političkih centara moći i iz Amerike*" - *Blic*, Beograd 29.4.1997.

42 *Politika*, Beograd 5.12.1998.

43 *Vreme*, br. 411, Beograd 5.9.1998; također vidi: T. Šipovac, *Ukleti krug bosanskih poturica*, Beograd 1997. Teolog Luka Novaković pak, smatra da je mentalitet srpskog naroda takav da "*Srbin ne može da bude niko drugi do pravoslavac, pripadnik vere koju je utemeljio još sveti Sava*" - *Večernje novosti*, Beograd 21.6.1994.

44 Po njegovoj tezi, koju su potom i drugi razvijali, ako nije mogla opstati multinacionalna Jugoslavija, nije ni multinacionalna BiH; opšir. M. Nikolić, *Šta je stvarno rekao Dobrica Ćo-*

Radmila Popović, nekadašnja novinarska RTV Sarajevo, ovako je objašnjavala prvobitnu, bijelu zastavu i grb Bosne i Hercegovine sa ljiljanima, nastao na osnovu grba nekadašnjih bosanskih kraljeva: "Nije turska...ali je još žešća. Bijela boja je boja islama, objašnjavala sam ne sluteći silinu mraka koji dolazi sa Izetbegovićevom bijelom zastavom. U Iranu, jednoj od najrevnosnijih zemalja islamskog fundamentalizma, bijela boja je iznad svih boja - naprosto-sveta. Ona sve muslimane povezuje u veliko svjetsko bratstvo. Plava boja je, istina, po toj iranskoj ljestvici boja dobročinstva, ali žuta boja simbolizuje Alahu vjerne ljude. U islamskoj simbolici ljiljan je cvijet slave, prepuštanje božijoj volji, koja se brine za svoje izabranike"⁴⁵

U akciju protiv Bošnjaka u BiH i Sandžaku bili su angažirani, ne samo brojna novinarska pera sa svojim "*pisačim mašinkama*", već i cijeli timovi "*stručnjaka*" okićenih raznim akademskim titulama koji su imali za cilj da Bošnjake predstave u što negativnijem svjetlu. Od Bošnjaka je propaganda stvarala omrznute turske neprijatelje i od njih je tražen danak sa kamatom za viševjekovnu otomansko-tursku dominaciju.⁴⁶ Desimir Tošić je dao svoje viđenje tog pitanja: "Ali, kada je reč o odnosu Srba prema Bošnjacima nemojte zaboraviti da su Srbi pod turskom okupacijom živeli čitavih pet vekova. I to ne samo pod vlašću Turaka-muslimana, nego i u jednom socijalnom poretku koji ruinišu srpski nacionalni korpus. Bošnjaci se, čast izuzecima poput Meše Selimovića, nikada nisu distancirali od tog poretka. Naprotiv. Da je, recimo, u XIX veku postojao jedan jak pokret koji bi zastupao tu ideju o bošnjaštvu, ali sa distanciranjem od turske okupacije, sve bi bilo drugačije. Jer, za Srbe, Hrvate, Mađare, Bugare, Grke, za sve te narode, to je bila okupacija. Bošnjaci se nikada nisu distancirali od nje, da bi na kraju, kad je nastala sva ova gužva, bošnjački prvaci prosto jurišali na taj Srednji istok, tražeći podršku za svoje ciljeve. Kako vi očekujete da naš svet, koji je politički primitivan i izluđen istorijom reaguje na to? Stalno moramo da gledamo obe strane".⁴⁷

Antibošnjački i antimuslimanski duh našao je svoje mjesto u udžbenicima historije i geografije za osnovne škole u Srbiji, praveći od njihov topovsku đulad. U *Istoriji* (1998) za 6. razred osnovne škole (autor dr. Rade Mihaljčić, profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu se navodi (str. 21) "*Osnivač islama bio je Muhamed...Muhamed propovedao veru u boga Alaha, navodno gospodara svega što postoji. Muhamed je isto tako tvrdio da je on Alahov prorok*", dodajući dalje

sić, Zemun 1995, 110; *Telegraf*, br. 69, Beograd 13.9.1995. Po njegovom sudu nije bilo sramota kapitulirati pred Amerikom, ali da je "*poraz od Muslimana i Hrvata nacionalna sramota, i da na njega neće pristati*".

45 R. Popović, *Zašto odlazite iz Sarajeva*, Beograd 1997, 111. Ona piše na str. 123 o ratnom Sarajevu: "*Sva djeca idu u mekteb. Djevojčice se oblače u bijele marame i duge suknje. Vjerski obredi se redovno upražnjavaju. Džamija ima više nego mjesnih zajednica*".

46 B. Denić, *nav. djelo*, 102, 164.

47 *Ljiljan*, br. 249, Sarajevo 22.10.1997.

kako "Muhamedovo učenje sabrano je u Kuranu - svetoj islamskoj knjizi. Kuran je zbornik verskih obreda i zakonik za nove vernike koji su nazivani muslimani", da su muslimani, između ostalog, dužni da se "Alahu mole pet puta dnevno i da poste uoči praznika Bajrama". Isti autor dalje navodi kako je islam "zabranjivao zelenošajenje, ali nije osuđivao nejednakost među ljudima i ropstvo... Novi vernici, nazvani muslimani, pokazali su se kao odlični ratnici. Islam ih je učio da su pripadnici drugih vera nevernici. Protiv pripadnika drugih vera muslimani su vodili sveti rat". Autor se potom (str. 22-23) ponovo vraća životu Muhammeda i zaključuje: "Muhamed se izdavao za Alahovog proroka...Muhamedovo učenje izloženo je u Kuranu - islamskoj svetoj knjizi. Kuran je za muslimanske vernike istovremeno i zbornik verskih obreda i zakona. Muhamed je propovedao sveti rat protiv nevernika...Kuran propisuje borbu sve dok ne bude druge vere osim ove u Alaha". Po ovom autoru (str. 109) "sultan je bio i verski poglavar. Smatralo se da je sultan božji namesnik".

Historičar Milić F. Petrović u knjizi *Dokumenti o Raškoj oblasti (1900-1912)* dao je svoj sud o islamizaciji: "Srpski narod se od zuluma spašavao i turčenjem, misleći da to bude privremeno do boljih prilika. Međutim, kako se situacija nije menjala, prva generacija je izumrla u nadi, druga se sve manje sećala nade i stremljenja svojih roditelja, a sve više se vaspitavala u duhu islama, dok treća i četvrta generacija postaju potpuno odane novoj veri do fanatizma, te više i ne pomišljaju na povratak prvoj veri".⁴⁸ Dr. Dragan Nedeljković će istaći kako Muslimani nemaju svoju historiju, svoju književnost, da koriste srpski jezik i često slave neke pravoslavne praznike.⁴⁹ Po ocjeni akademika Vasilija Krestića, izrečenoj na Drugom kongresu spskih intelektualaca još u okvirima Austro-Ugarske, zahvaljujući antirspskoj politici te države, započeo srpski nacionalni raskol po "verskoj osnovi. Srpski političari i Srpska pravoslavna crkva nesmotreno su prihvatili iz Beča plasirane deobe po verskoj pripadnosti. Stali su iza devise da 'izvan pravoslavlja nema srpstva', čime su ne samo zaustavili proces nacionalne integracije po osnovu triju vera već su ga obrnuli u suprotnom smeru. Taj smer je ubrzala, dokrajčila, ali proširila i pobudila nacionalna politika Josipa Broza. Njegovim proglašenjem novih, dotle nepostojećih nacija, zadat je jedan od najtežih udaraca našem narodu, posmatran sa stanovišta srpske nacionalne integracije".⁵⁰ Dr. Ljubodrag Dimić Muslimane, kao i Crnogorce u svojoj knjizi *Srbija i Jugoslavija* naziva vještačkim nacijama.⁵¹

48 M. F. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1900-1912*, Beograd 1995, 12. Isti autor (str. 23) piše: "Turska okupacija je prigušila srpsku Rašku da bi joj u XIX veku promenila ime u Novopazariski sandžak. Sa oslobođenjem 1912.g., trebalo je Raškoj vratiti i njeno ime, što na žalost, ni do dana današnjeg nije učinjeno".

49 Upor. *Politika*, Beograd 19.6.1994; *Blic*, Beograd 4.9.1998.

50 *Duga*, br. 526, Beograd 30.4.1993. Akademik Pavle Ivić nešto drugačije razmišlja: "I po čemu je Srbin neko čiji su se preci vekovima ponosili što su Turci, što su se junački borili u svim ratovima protiv Srba. Jadno i smešno je uveravati Hrvate i muslimane Bošnjake da su

Postoje i drugačija razmišljanja u odnosu prema islamu i Turskoj. Historičar Olga Zirojević smatra da su se Turci zadržali na Balkanu više od petsto godina, ne zbog slabosti onih koje su porobili, niti su te narode držali pod okupacijom "jer okupacija ne traje petsto godina, već zbog njihove pragmatičnosti, a pragmatičari nisu netolerantni. Ne računajući neke ekscesne i vanredne situacije, koje su postajale sve češće kako je Osmansko carstvo zapadalo u krizu, vlasti su bile tolerantne prema raji. Pod Turcima su ostale mnoge pravoslavne bogomolje, neke su i nastale, a neke su pretvorene u džamije. Sačuvani izvori pokazuju da su Srbi čak ponekad bili pažljiviji prema svojim bogomoljama dok su živeli pod Turcima, nego u vreme kasnije nezavisne srpske države".⁵² Po grčkom historičaru Dimitriju Kicikisu je višenacionalno Osmansko carstvo samim svojim postojanjem od skoro sedam stoljeća dokazalo da je dugo poštivalo principe nužne tolerancije, te da je ono bilo jedno od najvećih stalnih, neokolonijalnih carstava i civilizacija drugog milenija nove ere.⁵³

Srbi. Zašto da se ponižavamo i dajemo im povoda za dodatno zadovoljstvo" - nav. prema: Glas javnosti, Beograd 12-13. 9.1998.

- 51 Upor. D. Đokić, *Kritičko mišljenje i istorija, Republika*, br. 221, Beograd 16-30.1999. Po Đuri Kovačeviću najkraće je putovanje Muslimana u prošlost: "Ono ima za potrebu za zabravom starijih predaka, isticanjem sjaja turskog carstva, vrednosti islamske zajednice i kulture...Srbe sagledavaju kao rušioce njihovog sjajnog sveta, pa otuda i neprijateljstva i to da u ekstremnom pravoslavnom srpstvu muslimanstvo znači izdaju i srpsku neslobodu" - nav. prema: Đ. Kovačević, *Jugoslavija: osvajanje ili gubitak istorije*, u Zbornik: *Raspad Jugoslavije. Produžetak ili kraj agonije*, Beograd 1992, 19.
- 52 *Novi Pančevac*, br. 35, Pančevo 26.8.1993; također vid. O. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459-1804)*, Damad, Novi Pazar 1995. Profesor dr. Drago Čupić, direktor Instituta SANU za srpski jezik, kaže: "Nedopustivo je čišćenje turcizama iz srpskog jezika. To je neprirodan i nasilan čin. Jer, reči turskog porekla pa i druge persijske, iranske i iračke reči koje su Turci doneli, kod našeg naroda su davno prihvaćene. One su stilski, jezički i strukturalno utopljene u naš jezik. Bez mnogih od njih ne bismo mogli, jer nemamo zamenu. Kako bismo drugačije zvali: jorgan, jastuk, peškir, jelek, džep, šećer, pamuk, baštu, maramu, kašiku, bubreg, čarapu, čelik, jorgovan, kalup, rakiju... Takvih reči je po rečnicima oko deset hiljada, a u narodu, čak nekoliko desetina hiljada. Zamislite kako zvuči *Na Drini-most!*? Čak i kad bismo probali da maksimalno prilagodimo njihov književni izraz srpskom jeziku, izbacivši sve reči turskog porekla, bilo bi to strašno. Promenili bismo boju njihovih dela. A znate, i boja je turska reč. Bez nje, možemo da koristimo samo druge strane reči: kolor ili farbu. Boja je imenica od koje su izvedene na desetine srpskih reči i izraza. Zato mislim da se prema turcizmima u našem rečniku ne možemo ponašati kao prema rečima koje treba izbaciti. Pa srpski jezik je odvajkada bio otvoren, a ne puritanski...Turcizmi su uplivali u prirodni tok razvoja našeg jezika, došavši s Turcima na Balkan. Turci su u to vreme bili narod više radne kulture. Sa sobom su doneli mnoge predmete za domaćinstvo koji do tada u Srbiji nisu postojali. Zato su nazivi tih predmeta ostali do danas u upotrebi. Konačno, turska leksika je obogatila srpski jezik. Dala mu je posebnu jasnoću i oštrinu, ali ga nije izmenila. Reči, uzete od Turaka, pretrpele su značajne izmene u strukturalnom i tipološkom smislu. Nastavci osnovnih reči su izmenjeni, pa kad biste se u Ananki služili turcizmima niko vas ne bi razumeo" - cit. prema: *Večernje novosti*, Beograd 30.1.1995.
- 53 *Republika*, br. 216-217, Beograd 1-31.7.1999.

Ugledni turski historičar Halil Inaldžik je na jednom naučnom skupu, u SANU krajem 1997. godine, istakao da nastup prema historiji Balkana treba revidirati, ustvrđujući da je Otomanska imperija bila zaštita i sigurnost za osvojeni prostor i tamošnji svijet. Islam je, po njemu, egalitarno društvo koje odbacuje aristokratiju, kaste i privilegije po rasi, bogatstvu i nasleđu. Sve se dobija na osnovu rada i zasluga. Bilo je nekih razlika između muškarca i žene, islamskih vjernika i inovjeraca. Kako bi se drugačije moglo objasniti, ističe on, to što se više od tri vijeka u "*pax otomanica*" živjelo miroljubivo, s toliko različitih naroda i vjera. Otomanska Imperija je bila kišobran koji je štitiio svoje podanike. Ona je naročito štitiila do tada nezaštićene i iskorišćavane seljake. Prvo osporavanje došlo je u XIX vijeku od balkanskih intelektualaca školovanih na Zapadu koji su kasnije učestvovali u nacionalno-oslobodilačkim ustancima, zaključuje Inaldžik.⁵⁴

Dr. Đorđe Mikić, direktor Instituta za istoriju u Banjoj Luci je tokom rata u BiH tvrdio: "Za razliku od naših bivših državljana koji su pokazali da su dobre sluge okupatora samo dok im okupacija treba, srpski otpor je nova civilizacijska filozofija za Balkan, a možda i za ceo pravoslavni svet... Srbima ostaje da se brane, da se povezuju sa svojim prirodniim saveznicima, u pravoslavnom okruženju. Danas je taj odnos sa Grcima više nego bratski, zatim tu su veze sa ruskim narodom, sa Rumunima, Bugarima. Tu treba da se zasnuje neka nova odbrana koja će osigurati vlastitu egzistenciju i jednih i drugih i trećih."⁵⁵ Dragan M. Davidović, nekadašnji banjalučki historičar i potonji ministar vjera u jednoj od Karadžićevih vlada se hvalio kako "Srbi pravoslavci imaju čak i molitvu za spas duša svojih neprijatelja".⁵⁶ Po etnologu Miletu Nedeljkoviću "*zli Turci, a to su najčešće bili Srbi muhamedanske vere, za vreme svoga gospodstva ne samo što su tlačili srpsku pravoslavnu raju, nego su po svaku cenu hteli da zatru njenu versku i narodnu svest*".⁵⁷ Po mišljenju akademika Radovana Samardžića 1994. godine "*naročito pod uticajem velikog broja naseljenika južno-slovenskog i arbanlašskog porekla, Turska je počela obnavljanje svoje imperijalne tradicije...da se ponovo pojavi kao neprijatelj srpskog naroda, na Tursku i njene vlasti bez*

54 *Naša borba*, Beograd 15.12.1997.

55 *Krajiški vojnik*, Banjaluka 3.4.1995.

56 *Večernje novosti*, Beograd 20.2.1994.

57 *Glas nedelje*, br. 1, Beograd 9.12.1998. Također vidi njegovu knjigu: *Krst i polumesec. Najstrašnija srpska razdeoba*, Bijelo Polje 1993. U decembarskom feljtonu beogradskih *Večernjih novosti* 1998. autora Vojislava Lubarde pod naslovom *Poturčenjaci, muhamedanci ili Bošnjaci*, u broju od 20.12. se kaže: "*Fundamentalistima nije ostalo drugo nego da svoj glavni cilj - stvaranje jedinstvene islamske države Homeinijevog tipa - ostvare pripajanjem muhamedanaca i sa drugih prostora nekadašnje Jugoslavije, posebno onih iz Sandžaka i sa Kosova, pri čemu nije bila važna, niti će biti važna, ni činjenica što 90% tih takvih bošnjaka govori isključivo ekavski*".

sumnje je delovala muslimanska propaganda iz BiH, najvećim delom utemeljena na lažnim podacima".⁵⁸

Dr. Veselin Đuretić piše da su se nasuprot Srbima "muslimani, orno se postrojavajući iza svoje oktroisane "nacije" novu samobitnost sve više ostvarivali u znaku dokazivanja koje je dozivalo 'stara dobra turska vremena'. I oni i Hrvati sve više su se povlačili u svoje zatvorene vjerske krugove".⁵⁹ Posmatrajući etničku kartu BiH koju su mnogi nazivali leopardovom kožom, on je rekao da je to zato "što su u pitanju uglavnom etničke rane na biću srpskog naroda".⁶⁰ Muslimane je ocijenio kao "geopolitički apsurd iz kojeg je proizišao i sadašnji apsurd njihove politike - nastojanje da nacionalnu maticu pretvore u svoj konvertitski privjesak".⁶¹ Stav Srba u BiH prema Muslimanima obajašnjavao je "strahom da im ne vladaju sopstveni konvertiti".⁶² Dr. Darko Tanasković je ocijenio da je bošnjaštvo, kao i u vremenu Benjamina Kalaja, promovisano "odlučujućom intervencijom stranih sila, s praktično identičnim geopolitičkim ishodištem i osmišljenošću".⁶³ Po mišljenju Stojana Vujačića, naučnika srpskog porijekla iz Mađarske, Bošnjaci su tek "svojevrsni ostatak kvislinškog sloja zatečene bosanskohercegovačke populacije".⁶⁴ Za Aleksu Milojevića "učvršćivanje komunističkog režima, posebno motreći na nacionalno, bio je jedan od uspješnih metoda muslimanskog osvajanja Bosne i Hercegovine... Pedese-

58 R. Samardžić, *Na rubu istorije*, Beograd 1994, 225-226. Po ovom autoru "o poreklu bosanskohercegovačkih muslimana možda najbolje govori njihovo narodno pesništvo i epsko i lirsko, koje se u najmanjoj meri razlikuje od usmene književnosti srpskog pravoslavnog stanovništva". Za njega je, s druge strane, Evropa "tužni plod dekadancije, truljenja, zaborava i korupcije", dok su Srbi jedini pravi Evropljani "čuvari izvornog jerusalimsko-mediterranskog evropejstva" - cit. prema: *Vreme*, br. 435, Beograd 20.2.1999.

59 V. Đuretić, *Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang titovske politike, u Zbornik radova: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Istorijski institut SANU, knj. 12, Beograd 1995, 442.

60 *Politika*, Beograd 24.4.1994; S. Bandžović, *Sandžacki zapisi*, Novi Pazar 1994, 86.

61 *Upor. Javnost*, br. 131, Beograd-Pale 26.6.1993; V. Jerotić, *Otkud prevera u balkanskim narodima*, Književnost, br. 11-12, Beograd 1996, 1406-1407.

62 V. Dimitrijević, *Neizvesnost ljudskih prava*, Novi Sad 1993, 73-74. Britanski historičar Džon Berns obraćao se Srbima na sljedeći način: "Da je međunarodna zajednica dozvolila da u Bosni pobeđe nadmoćnije srpske snage, vi biste iscrtali nove granice, a muslimani bi puzili narednih 50 godina" - prema: *Nedeljni telegraf*, br. 136, Beograd 16.12.1998.

63 D. Tanasković, *Protivrečnosti neobošnjaštva*, u Zbornik radova: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 49.

64 *NIN*, br. 2395, Beograd 22.11.1996. Britanski ratni izvještac Ed Valjami piše: "Za dve godine nikada nisam čuo jednu jedinu uvredljivu primedbu od Srbina o Hrvatima kao narodu. Mržnja, da: prezir, nikada. Muslimani su, pak, drugi slučaj, oni su 'cigani', 'dubre', 'kučke', 'životinje'. Bosanski projekat nije podrazumevao viđenje Muslimana kao naprijatelja - opasnost od džihada bila je obična magla - koliko kao podljudska bića" - cit. prema: M. Tompson, *Proizvodnja rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd 1995, 252.

togodišnja nasilnost u politici muslimana ubrzo se pokazala u njihovoj ratnoj nasilnosti".⁶⁵

U svojim "analizama" bio je veoma eksplicitan dr. Miroljub Jeftić sa beogradskog Fakulteta političkih nauka po kome "svi verodostojni istorijski izvori koji opisuju život hrišćana u osmanlijskoj BiH obiluju detaljnim opisima seksualnih zloupotreba koje su muslimanski vlasnici zemlje vršili nad čeljadima svojih kmetova koje su tretirali kao robove. Zločini silovanja su, znači, bili konstantan pratilac islamske vladavine u ovim krajevima. Oni su naročito došli do izražaja u poslednjim decenijama osmanske vlasti na Kosmetu i u Raškoj oblasti. Šiptari su čak izmislili i obavezu da im hrišćanin, sa čijom bi kćeri ili ženom hteli da spavaju, mora platiti jer su utrošili snagu. To je izazvalo val iseljenja tako da je sa Kosmeta, prema nekim podacima, izbeglo oko 150.000 Srba u periodu od 1878. do 1912. godine. Kada god bi imali priliku da svoje seksualno pravo nad hrišćanskim ženama ostvare, oni su to i činili".⁶⁶ Po njegovom tvrđenju *"Musliman ne može biti građanin. On je samo musliman...Muslimani su mnogo suroviji i monstrozniiji od ostalih naroda. Oni muče živu žrtvu, za razliku od Hrvata, koji ubijaju čoveka bez nekog posebnog mrcvarenja"*.⁶⁷

Na Međunarodnom naučnom skupu pod nazivom *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)* koji je organizirao Istorijski institut SANU u decembru 1996. godine, Bošnjaci su označavani samo kao "muslimani" (sa malim početnim slovom) uz obilje već uobičajenih stereotipa i lingvističkih manipulacija. U završnoj riječi na ovom skupu direktor Istorijskog instituta, dr. Slavenko Terzić, će istaći kako *"neki znaci obnove turske imperijalne ideje, ili panislamističkog talasa koji stiže preko Trakije, BRJ Makedonije, Albanije, stare Srbije do Bosne*

65 A. Milojević, *Etničko i regionalno u razvoju Bosne i Hercegovine*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 458-459. Stereotipna razmišljanja o Bošnjacima izražavaju i drugi srpski intelektualci. Radosav R. Unković, direktor Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske 1993. izjavljuje: *"Bosanski balija (turski izraz za fukaru, najčešće za verskog konvertita - dakle ne vredamo) srpskog je porekla, a nesreće naše, i on se stidi predačkog greha i nosi to u podsvesiti, te zbog toga želi da zatre naše korene i svoja mutna i sramotna sećanja"* - prema: *Govor mržnje*, Beograd 1994, 16. Etnolog dr Petar Vlahović uz ocjenu da su Muslimani pripadnici islamske vjere srpskog porijekla zaključuje: *"Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika", zatečeni su na ovom tlu kao rukavac orijentalne islamske kulture sa vidnim primesama južnoslovenskog nasleđa između katolika i pravoslavnih koji ih podsećaju na ono što su bili, a Muslimani katolike i pravoslavne na ono što neće da budu"* - cit. prema: *Borba*, Beograd 24.1.1995.

66 *Ljiljan*, br. 182, Sarajevo 10.7.-17.7.1996. Po njegovoj ocjeni islam isključuje multikulturalnost *"i stvara jedan novi fašizam u gorem obliku od onog koji je stvorio Hitler"* - nav. prema: *Večernje novosti*, Beograd 11.10.1998.

67 *Vreme*, br. 294, Beograd 8. 6. 1996; opšir. vidi: M. Jeftić-M. Pecelj, *Islam i geopolitička logika*, Beograd 1995; M. Jeftić, *Od Islamske deklaracije do verskog rata u Bosni i Hercegovini*, Prnjavor 1995, *Isti, Savremeni džihad kao rat*, Prnjavor 1995; *Isti, Šiptari i islam*, Prnjavor 1995.

i Hercegovine, nailaze, na žalost, na podršku izvesnih zapadnih centara političke moći i dela zapadne javnosti. Takvi politički projekti mogu ugroziti izvorni identitet Balkana".⁶⁸

Ideologija srpskog populizma, oslanjala se, prema istraživanjima dr. Nebojše Popova, na autoritet ne samo književnosti i književnika, nego i nauke i naučnika, prevashodno historiografije. U tom smislu on ističe znatan doprinos dr. Milorada Ekmečića, nekadašnjeg profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, koga je ocjenio kao jednog od *"najistaknutijih ideologa srpske države u Bosni i Hercegovini"*. Za ovog historičara, nosioca najviših predratnih republičkih priznanja, čije su teze prihvatili i prisvojili brojni srpski historičari, banjalučki neovisni Reporter je 1999. napisao da je to *"Ilevođinski Dobrica Ćosić, koji je dobio stan u Beogradu i koji u medijima nastupa kad god je potrebno u narodu uneti malo nacionalnog adrenalina"*.⁶⁹

Dr. Milorad Ekmečić 1988. izjavljuje u jednom intervjuu: *"Nasilje je babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u ratu. Svaki nacionalizam počinje skupljanjem bajki ili epskih pesama, i to je uglavnom elitni nacionalizam"*.⁷⁰ Još su Atinjan, kako je on jednom citirao, poručivali nekom malom susjedu da *"jake države rade što mogu, a da slabe pate ono što moraju"*.⁷¹

Prema njegovim tvrđenjima, opsjednutog pritom sveopštim urotama u historiji, iz 1989. godine, glavni i trajni protivnik Jugoslavije bio je Vatikan, preko svojih ispostava na ovom tlu: *"Svi pokreti protiv ujedinjenja Jugoslavije, sem onih iz Bugarske i islamskih zemalja"* smatra on *"završavali su se u nadbiskupskim uredima"*. A što se tiče Muslimana, odnosno Bošnjaka, oni tada, u predvečerje raspada jugoslavenske državne zajednice, još uvijek, bar javno, nisu zavređivali veću pažnju, pošto, smatra on: *"Kod bosanskih muslimana je moguće"*

68 U svom referatu dr. Đorđe Mikić pod naslovom *Politika muslimana Bosne i Hercegovine u prvom svetskom ratu (1914-1918)* će (str. 409), istaći tezu: *"Suština političkog života muslimana i pre i u toku Prvog svetskog rata bila je antisrpsvo"*. Opšir. vidi : *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997. U Beogradu je u aprilu 1994. u organizaciji Srpske pravoslavne crkve i TANJUG-a održan naučni skup pod nazivom *Ko su, odakle su i kuda idu jugoslovenski muslimani*.

69 Reporter, br. 67, Banjaluka 4.8.1999. Mladen Vasiljević, njegov nekadašnji student, napisao 20.6. 1992. godine sljedeće: *"Mi, studenti istorije gledali smo u Vas kao instituciju, kao vrhunskog korifeja nauke za koju smo se opredijelili. Upijali smo Vaša predavanja, ne znajući da u Vama spava projekat čiji se pandan može naći samo u najmračnijim periodima ljudskog bivstvovanja. Vrlo brzo ste se, profesore Ekmečiću, "uklonili" u političko podzemlje nacionalnog ekskluzivizma i razradili čudovišnu ideologiju ne shvatajući da su vaše kabinet-ske tlapnje - put u pakao za sve...Šteta je samo što to niste objasnili i srpskom narodu, čije su sadašnje ali i buduće generacije po Vašem projektu žrtvovane u ime "viših istorijskih ciljeva". O Muslimanima i Hrvatima da i ne govorimo"* - nav. prema: A. Isaković, *Antologija zla*, Ljubljana 1994, 88-89.

70 *Književne novine*, Beograd 1.12.1988; O. Milosavljević, *Jugoslavija kao zabluda*, u Zbornik: *Srpska strana rata*, 00.

71 M. Ekmečić, *O jedinstvu srpskog naroda*, Književnost, br. 7-8-9, Beograd 1994, 833.

za rok od nekoliko meseci primetiti totalnu promenu kolektivnog mentaliteta".⁷² Već 1991. on će poručiti, u jeku krize i nagovještaja krvavog raspleta jugo-drame, kako se sa "titoizmom mora do kraja raskrstiti, kao sa bolešću koja nas je odvela u katastrofu".⁷³ U televizijskim nastupima će ukazivati na opasnost od nadirućeg islama.⁷⁴

Dr. M. Ekmečić je u martu 1992. na Kongresu srpskih intelektualaca u Sarajevu izjavljivao da je Evropa, izlazeći u susret zahtjevima Muslimanima, da ih zaštiti od Jugoslavije, odredila Muslimanima "srednjobosanski rezervat. U kakvom god većem ili manjem obimu bude ugovoren, biće to ipak teritorij od koga će se evropsko susedstvo više čuvati, nego on od njega. To jest, srednjobosanskim rezervatom za Muslimane, Evropa se više zaštitila od islama, nego bosanski islam od Jugoslavije" upozoravajući dalje da je "muslimanskoj masi namenjeno gore stradanje od nas, jer to uzajamno stradanje će njih više pogoditi nego nas". Pripremajući se za ono što će uraditi, i nacisti su uvijek na to upozoravali - pisao je nekadašnji predsjednik francuske vlade Paul Reynaud, "ali su ti njihovi planovi bili takvih dimenzija da se u njih nije vjerovalo: ne može se reći da nismo bili upozoreni ali...to nije služilo ničemu".⁷⁵

Po Ekmečićevom sudu, ako već Jugoslavija nije mogla biti građanska, onda to nisu mogle biti nijedna od njenih "naslednih pokrajina".⁷⁶ Na martovskom kongresu srpskih intelektualaca u BiH 1992. usvojena je *Završna deklaracija* u kojoj se, između ostalog, navodi: "Zabrinut zbog grubog komadanja starih evropskih država, Kongres srpskih intelektualaca Bosne i Hercegovine zapaža da to može dovesti do sukoba koji će nanijeti veliku štetu Evropi. Za sve što iz toga proizilazi Srbi ne mogu preuzeti nikakvu istorijsku odgovornost...Srpski narod ne prihvata državnu zajednicu koju određuju interesi velikih sila, evropskog katoličkog klerikalizma i probuđenog panislamizma, nego onakvu kakva izvire iz etničkog i istorijskog prava svakog naroda na zemlji".⁷⁷

72 Nav. prema: N. Popov, *Srpski populizam*..

73 M. Jeftić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, Gornji Milanovac 1991, 77.

74 R. Lubovac, *Bosanska nacija i jezik bosanski*, *Nedjelja*, br. 61, Sarajevo 21.4.1991.

75 S. Bandžović, *Slovo otpora*, Novi Pazar 1994, 99.

76 *Muslimanski glas*, br. 50, Sarajevo 3.4.1992. Na ovom kongresu dr. Milorad Ekmečić izjavljuje: "Sve kukanje oko posledica rata i njegovih žalosnih žrtava nikada pred istorijom neće sakriti odgovornost onoga ko je prvi počeo. Tajne službe velikih država u Evropi, Americi i islamskom svetu daju podršku ovom avanturizmu oružjem koje nam se stalno nameće".

77 *Nedjelja*, br. 111, Sarajevo 5.4.1996. U pismu koje je uputio ovom skupu Dobrica Ćosić je napisao: "Mi Srbi, Muslimani i Hrvati uvažavanjem istorijskog iskustva i sadašnjeg stanja među nama, moramo se što pravednije razdeliti i razgraničiti da bismo uklonili razloge da se mrzimo i ubijamo i da sutra možemo sa što manje prepreka da se ujedinjemo u svemu što nam je obostrano razumno i korisno".

Nakon prelaska iz Sarajeva u Beograd 1992. nastaviće sa svojim naučnim i političkim djelovanjem. Ubrzo će javno ocijeniti da je *"srpski narod 6. aprila 1992. podigao svoju nacionalnu revoluciju. Može se Srbija koliko god hoće optuživati za agresiju na Bosnu i Hercegovinu, ali niko ne može poricati da je srpski seljak uhvatio pušku u ruke i da je rešen da je ne ispušta"*. U maju 1992. on će ipak priznati kako nije shvatio da je građanski rat koji je smatrao nužnošću, biti toliko dubok i razoran.⁷⁸ Već u oktobru 1992. je upozoravao: "Svaka žurba da poredimo, da predahnemo i da nas preko reda prime za trpezu pristojne čeljadi će biti omča koju sami sebi namećemo".⁷⁹ Za sebe je sam ustvrdio da se smatrao obaveznim da kao historičar kaže ono što misli i da pritom *"pokaže spremnost da za to snosi odgovornost"*.⁸⁰ Zaključio je također da je iskorišćavanje bosanskih muslimana da obave prljavi posao protiv Srba, uvijek bio jedan od kamena temeljaca politike srednjeevropskog klerikalizma na Balkanu.⁸¹

Upuštajući se u nezahvalne, navijačke dnevno-političke prognoze, on će 1993. prerano ocijeniti kako je glavni pobjednik u tekućem ratu bio srpski seljak u Šumadiji, Bosni, Hrvatskoj, Crnoj Gori. U Bosni je *"odbranio svoja ognjišta, u Šumadiji je sačuvao jezgro srpske državnosti i preko potrebni politički kontinuitet. Mi stojimo pred pobjedom srbijanskog političkog vođstva"*.⁸² Nije se očito pridržavao svojih misli iz 1991. kako ipak treba da *"ostanemo pri tome da je predviđanje budućnosti uvek omanulo. Ne ostvari se ono što se očekuje"*.⁸³ Stvari su očito išle u drugom smjeru od onoga koji je bio planiran po univerzitetskim kabinetima.

Često prisutan u štampi, dajući brojne ocjene i komentare, iznio je i stav da će historija "Memorandum SANU staviti u istu ravan sa *"Načertanijem"* kao svetao glas savesti onih kojima policija nije dozvolila da išta drugo urade". Posebno je bio oštar u osudi proglašavanja *"bošnjačke nacije"*. Za njega su Bošnjaci bili tek vještačka nacija koju su stvorili Amerikanci.⁸⁴ To će neprestano potencirati, ne krijući svoje ogorčenje i rezignaciju, u svojim čestim usmenim i pismenim nastupima.

Po njegovom sudu, američka diplomacija je *Vašingtonskim sporazumom* od 18. marta 1994. muslimanskom političkom vođstvu nametnula da svoju

78 *Politika*, Beograd 25.5.1992; O. Milosavljević, *Zloupotreba autoriteta nauke*, u Zbornik: *Srpska strana rata*, 325.

79 *Borba*, Beograd 24.10.1992.

80 *Telegraf*, br. 74, Beograd 18.10.1995.

81 *Politika*, Beograd 27.6.1993.

82 *Javnost*, br. 142, Beograd-Pale 11.9.1993.

83 M. Jeftić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, 90. Za samog sebe je u ovoj knjizi (str. 138) rekao: *"Nekada kažem da se ponašam kao žaba koja vegetira, odnosno koja ne doživljava život"*.

84 *Telegraf*, br. 74, Beograd 18.10.1995. Sarajevski književnik Vladimir Srebrov (Milan Nikolić) će ga 1995. optužiti da je bio *"glavni provodnik ideje Memoranduma za BiH"*. O tome vidi: *Vreme*, br. 262, Beograd 31.10.1995.

naciju ne smatraju "muslimanskom, veru islamom i jezik bosanski" (kako su tvrdili u popisu 1991), te da vještačke nacije još nisu bile smirene: "Američke su diplomate tako jednim potezom pera sekularizovale priznatu zajednicu njenog muslimanskog naziva i proglasili bošnjačkom".⁸⁵ Dejtonski sporazum, kojim je navodno i proglašena "bošnjačka nacija" je, za njega, bio američki "istorijski zločin nad srpskim narodom", jer Amerika, po njemu, danas na Balkanu "svoje uporište traži na pokretu balkanskih katolika, bosanskih muslimana i Albanaca", uz stalno ponavljanje kako su bosanski muslimani od 1868. devet puta mijenjali naziv svog identiteta.⁸⁶ Na naučnom skupu *Srpski duhovni prostor* koji je u novembru 1998. održan u Bijeljini on će izjaviti: "Mi se lako asimilujemo u druge narode, gubimo svoj jezik i ostala obeležja identiteta, ali dete kršteno u svojoj crkvi je obeleženo znakom zaštite od olakog odnarođa", priznavajući da je, kako ga naziva "Dejtonski poraz 1995. izazvao istorijsku depresiju u svesti srpskog naroda, koja se, otvaranjem novih žarišta mogućih katastrofa stalno iznova hrani".⁸⁷

Bošnjaci - ti pripadnici vještačke, sintetičke nacije postaću mu opsesivna tema. Praveći razne lingvističke i stilske eksperimente u svojim bujnim opservacijama, zaključio je da "polupismeni američki emisari preko noći proglašavaju sintetičke nacije i vrše eksperimente sa uspehom prema kome se turski sultani, Franc Ferdinand i Hitler moraju postideti", zaključujući da stvaranje "vještačkih, sintetičkih nacija po formulama političke koristi nedemokratska vodstvu države, nastavlja se i u ovoj takozvanoj demokratiji, kao što se radilo i 1945".⁸⁸

U svojim drugim radovima on će uporno istrajavati na terminu vještačka sintetička nacija idući, uz obavezna ponavljanja, i korak dalje, ističući kako su to ipak nekakvi drugorazredni "Turci" pa u tom smislu piše: "Pohvale Titovim formulama rešavanja nacionalnog pitanja nisu dolazile zbog njihove stvarne vrednosti, nego zbog koristi koje su zapadne zemlje zbog njih mogle očekivati. Zaboravljeno je da je cela njegova ideologija nacionalnog pitanja osnovana na Staljinovim ključnim premisama iz 1913. završila u stvaranju vještačkih, sintetičkih nacija koje ranije nikada nisu postojale... Bosanski su muslimani od 1868. do 1995. devet puta menjali službeni naziv svog nacionalnog identiteta. Sebe su sami do Berlinskog kongresa 1878. smatrali turskom nacionalnom vari-

85 M. Ekmečić, *O istraživanju istorije BiH danas*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 22; također vidi: M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1997.

86 *Naša borba*, Beograd 22.7.1998.

87 "Nas svet smešta u novo granično područje između zapadne Evrope i islama, praveći od nas malu zajednicu privatnih poduzetnika ili 'večiti kiosk'. Posledice su više nego očite - pre svega primitivizam" - opšir. *Glas javnosti*, 30.10.1998; *Večernje novosti*, Beograd 4.11.1998. O sebi će sam inače reći kako je u djetinjstvu "svako veče išao u crkvu" - prema: M. Jeftić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, 135.

88 *Nedeljni telegraf*, br. 108, Beograd 20.5.1998.

jantom, a to stanje po skrivenom osećanju i danas još traje", nanovo prognozirajući, bez obzira na svoje ranije promašaje, da poslije sukoba NATO alijanse sa Srbijom treba na zapadu očekivati porast krajnjih desnih pokreta i ideologija.⁸⁹ Na naučnom skupu *Islam, Balkan i velike sile* on će, pored ponavljanja svojih ranijih stavova, iznijeti tezu kako stabilizovanje balkanskih muslimanskih zajednica zavisi od opšte situacije u svijetu, dodajući kako stabiliziranje tih društava zavisi i od ishoda napora da se njihova elita islamizira i da religija i za nju postane novi ključ za nova društva: "*Za Bosnu i Hercegovinu to znači da li će konstitutivno etnička grupa u njoj i deseti put promeniti naziv svog nacionalnog identiteta*".⁹⁰ On je također kritizirao i one strane historičare sa čijim se stavovima nije slagao. Za britanskog historičara Noela Malkolma je rekao, smatrajući da su njegove knjige o Bosni i Kosovu klasična literatura ratne propagande, da je sa njim teško racionalno polemizirati, jer je on "*intelektualni najamnik*" koji ne polazi "*ni od kakve racionalne pozicije*".⁹¹

Po Teofilu Pančiću, Bosna je moralno gubilište cijelog jednog značajnog sloja srpske inteligencije; sve do 1992. oni su - svim grijehovima i zastranjivanjima uprkosimali šansu. Pojava čarapoglavaca na sarajevskim ulicama označava njihov pad u ništavilo. Ćosića, patriotski nadražene akademike, historike i neurotične pjesnike ništa ne može oprati od sramote da su poletno učestvovali u ubijanju Bosne.⁹²

Fromm ističe da nije problem intelektualaca ni njihovo znanje, ni njihova pamet, već njihov moral. Po mišljenju Elisabet fon Erdman-Pandžić SANU i Udruženje književnika su bili forumi gdje je elita nauke i umjetnosti, vlasti i opozicije miroljubivo zasjedala, razgovarala i krojila planove, na kojima su direktno ili indirektno angažovani: "*Bili su jedinstveni u pogledu cilja - promjene granica i ratnim sredstvima, dok su im se mišljenja o očekivanim rezultatima i mogućim žrtvama razilazila*".⁹³ Sličan stav imao je i dr. Miroslav Simić,

89 M. Ekmečić, *Stabilnost Balkana i Srbi*, Letopis Matice srpske, god. 175, knj. 463, sv. 3, Novi Sad juni 1999, 792-793.

90 M. Ekmečić, *Uloga islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 53. Govoreći o zbivanjima u BiH sedamdesetih godina on iznosi: "*Kada je proglašena muslimanska nacija, zahtevano je da se ta reč mora pisati velikim slovom, onda je postepeno počela jedna temeljita revizija i cele nove prošlosti iz iskonske dubine*" - nav. prema: *Književne novine*, br. 987-988, Beograd 1-15.1.1999.

91 *Glas javnosti*, Beograd 9.10.1999. On će također i neke muslimanske historičare optužiti da su bili "*idejni barjaktari*" u razaranju jugoslavenske države - vidi: *Književne novine*, br. 987-988, Beograd 1-15.1.1999.

92 *Vreme*, br. 380, Beograd 31.1. 1998.

93 E. Erdman-Pandžić, *Ideolozi i inspiratori rata- tajni spis Srpske akademije nauka i umjetnosti*, u zbornik: *Etničko čišćenje. Genocid za "veliku Srbiju"*, Dokumentacija Društva za ugrožene narode, Sarajevo 1996, 30-31; upor. K. Mihailović-V. Krestić, "*Memorandum*" SANU. *Odgovori na kritike*, SANU, Beograd 1995; D. Ćosić, *Šta je stvarno rekao Dobrica Ćosić*, Beograd 1995; *Intelektualac u smutnom vremenu*, Beograd 1996.

akademik koji je dao ostavku na članstvo u SANU, smatrajući da su brojni akademici prvo raspamećivali srpski narod, a zatim ga raspamećenog podstrekivali da otpočne i vodi besmisleni i prljavi rat, koji se uglavnom sastojao od pljački i etničkih čišćenja.⁹⁴ Analizirajući ulogu srpske akademske elite i njihove zapaljive ideje, Olivera Milosavljević je zaključila da je ona stvorila svoje "aksiome", kojih su se zatim držali kao da su stvarni, autoritativno dajući prijedloge, nudeći rješenja, definirajući ciljeve. Za njihovo eventualno "pogrešno" čitanje i sprovođenje nisu se, niti se smatraju odgovornim. Pogrešne ideje se uvijek završavaju krvoprolićem, ali u svakom slučaju, navodi Kami, to je tuđa krv. Orvel je, povodom Španskog građanskog rata, napisao i to da je jedna od najgroznijih crta rata to što je čitava ratna propaganda, vika, laži i mržnja - uvijek djelo ljudi koji se ne bore. Intelektualna pobuna protiv mržnje, rata, zločina, razaranja, falsifikovanja istine nije samo puko spasavanje duše i prolazno umirenje savjesti, kako se u trenucima nemoći možda može učiniti. Molijerove riječi i ovdje veoma odzvanjaju: *"I naša je čast u pitanju u teškim zbivanjima, jer radnja tih lupeža je tako podla da bi značilo sudjelovati u njoj kad im se ne bismo usprotivili"*. Naučnici su istakli da, čim se čovjek uzdigne iznad nacionalnog egoizma, njemu postaje jasno da nacija sama sobom ne predstavlja ono što se u filozofiji naziva "vrijednost", da joj vrijednost mogu dati samo opći kulturni ideali kojima se ona stavila u službu.

Summary

THE BOSNIANS IN THE POST-YUGOSLAV SERBIAN HISTORIOGRAPHY

The Yugoslav historiography could not, really, survive the idea, to make a distinction between the historical truth and folk legend was not essential. They could not overcome the idea that a different truth exist being the subject of discussions of the historians. Historiography was not only a profession, but an instrument of the politics. The historians were a logistic support to the national ideology coloured by xenophobia and imagination on a highly developed historical conscience.

94 Danas, Beograd 11-12.4.1998.

Legends and ideological distortion were not only the work of an battalion of amateurs, but scientists too. The anachronistic ideas were presented like the new ones, by the help of history, they found themselves in a whirlwind of irrationality.

The quasi-history on the other side, no doubts, had an important role in flowering of Nazi-chauvinism, "parade, boring and put airs speeches on the state of nation", strengthening of the national trumpet blasts, forced some pathetic tirades on tragedy, public lies in favour of the mythic conscience that supported claustrophobia and paranoia. The spiritual creators of nationalism imposed a belief to their own people, they could vanish without their own state, destroyed by another people, not only to be exploited by others. The domination of history over the every day life is a skilfully propagated theory on a worthy and other, genetically, periphery peoples.

The nationalist propaganda of the arrogant intelektual elite was overspread like a plague leading the masses into a "masochistic trance". A complete civilization of lies was in the public hallucination. Many an academian and scholar cured their own frustrations on the public and social scene, neglecting that each idea is simple if the reality was not concerned. All that was noted and will be a witness of the time, when the words of hatredness were a part of the non-human and violence rule. The authors, who communicated them widely, became the instigators of many misdeeds or, even the accomplices in the fulfilment.

Muhidin Pelešić

Amira Lčići,
prijateljstvo
Muhidinu Pelešiću
14. 9. 2000.

MANIPULACIJE SRPSKE HISTORIOGRAFIJE O BOSNI I HERCEGOVINI

San o afirmaciji bosanskohercegovačke historiografije

Dvije decenije poslije završetka Drugog svjetskog rata bilo je moguće dati »pregled u vidu sumarnog referata o stanju istoriografije u Bosni i Hercegovini«. ¹ Esad Pašalić je podsjetio na ranije pogrešno mišljenje da u Bosni i Hercegovini »nema tragova najstarijim ljudskim naseobinama. Zahvaljujući vidnim naporima kadrova u Zemaljskom muzeju, danas je mlađe kameno doba (neolit) do te mjere naučno ispitano da se to doba za područje Jugoslavije može smatrati najpotpunije obrađenim baš u Bosni i Hercegovini«. Pašalić je opominjao da Jugoslavija i Bosna i Hercegovina nisu imale historiju »predslavenskog doba«. Istovremeno, alarmirao je na »kritično stanje« u vezi sa obrazovanjem podmlatka za istraživanje predhistorije i antike, »s obzirom na današnji naš sistem školovanja u gimnazijama«. ²

Anto Babić i Desanka Kovačević ustvrdili su »da je srednjovjekovna istorija Bosne i Hercegovine, u odnosu na periode koji su joj prethodili i koji su za

¹ *Pregled istoriografskog rada u Bosni i Hercegovini od 1945. godine do danas*, Sarajevo, decembra 1966, 56 str. (Kopija u arhivi autora. Dalje u tekstu: *Pregled istoriografskog rada...*). U pisanju ovog pregleda učestvovala je, "grupa istoričara iz Sarajeva po intencijama Komisije za istoriju Centralnog Komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine i Savjeta za naučni rad Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine".

Angažirani su: Esad Pašalić, *Prilog o istoriografiji predslavenskog perioda Bosne i Hercegovine* (str. 3-12); Anto Babić - Desanka Kovačević, *Prilog o istoriografiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* (str. 12-20); Branislav Đurđević, *Prilog o istoriografiji perioda turske vladavine u Bosni i Hercegovini* (str. 20-26); Nedim Filipović, *Neke primjedbe o izučavanju perioda turske vladavine u Bosni i Hercegovini* (str. 26-36); Milorad Ekmečić - Hamdija Kapidžić - Ferdo Hauptman, *Prilog o istoriografiji novog vijeka Bosne i Hercegovine* (str. 36-42); Nikola Babić, *Prilog o istoriografiji radničkog pokreta i narodne revolucije u Bosni i Hercegovini* (str. 43-52).

² *Pregled istoriografskog rada...*, str. 5, 12. Pašalić je, kao i neke od njegovih kolega, bio zabrinut zbog potpunog ukidanja klasičnih gimnazija, što je prilično "zamračilo perspektive razvoja rada" na antičkoj i srednjovjekovnoj historiji. *Pregled istoriografskog rada...*, str. 20.

njom slijedili, bila jako zanemarena, i, drugo, da je bosanski srednji vijek kao tema istraživanja i obrade ranije privukao više pažnje onih naučnika koji su djelovali van područja Bosne i Hercegovine nego domaćih historičara, bilo stručnjaka bilo amatera«. Babić i Kovačević su, razmatrajući dostignuća historiografije u Bosni i Hercegovini do 1941. godine, konstatirali da je postignut veći uspjeh u pripremnim istraživanjima i pojedinačnim studijama, nego u općim zaključcima i širim sintezama. Najvrjedniji rezultat naučnog djelovanja od kraja 19. stoljeća do 1941. godine bio je, prema ovim autorima, »obiman fond podataka koji može korisno poslužiti kao naučna baština i podloga« za razvitak historiografije. Mada je od 1945. godine do vremena pisanja njihovog teksta težište historiografskog istraživanja bilo postavljeno na noviji period historije Bosne i Hercegovine (sa posebnim usmjerenjem prema historiji radničkog pokreta), Babić i Kovačević su se izjasnili: »ipak su i za istraživanja bosanskog srednjeg vijeka u mnogom pogledu stvorene povoljnije mogućnosti nego što su ikada u prošlosti bile«.³

Branislav Đurđev je podsjetio da naučno istraživanje Bosne i Hercegovine »pod turskom vlašću ima svoju tradiciju« i prije Prvog svjetskog rata. »Fond turskih izvora bolje (je) očuvan u Bosni i Hercegovini nego u bilo kojoj drugoj našoj zemlji«, spomenuo je Đurđev i nastavio »da je bilo u Bosni i Hercegovini stručnog kadra koji je mogao raditi na turskim izvorima«. Zbog toga je historiografija značajno bolje stajala, kada se radilo o historiji Bosne i Hercegovine, nego u slučaju historije »drugih jugoslovenskih zemalja u to doba«. Đurđev je smatrao važnim podsjetiti na činjenicu da se, između dva svjetska rata, pokušavalo od Beograda napraviti centar naučnog istraživanja osmanskog perioda južnoslavenske historije. Srpska akademija nauka pokušala je u to vrijeme, pokrenuti sistematsko objavljivanje osmanskih historijskih izvora. Međutim, prema Đurđevu, »taj rad nije imao ni čestitog programa ni plana«.

Poslije Drugog svjetskog rata, istraživanje osmanskog perioda je, kako kaže Đurđev, »jako napredovalo«. Godine 1950. u Sarajevu je osnovan Orijentalni institut. Intenzivirano je sistematsko prikupljanje i otkupljivanje osmanske građe u zemlji i mikrofilmovanje u inostranstvu. Već sredinom 1960-tih godina Orijentalni institut je raspolagao ogromnim fondom osmanske arhivske dokumentacije koja se odnosila na Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Vojvodinu, Slavoniju i Crnu Goru. Đurđev je tada izrazio nezadovoljstvo zbog toga što »obrada za publikaciju i publikacija toga materijala jako zaostaje u upoređenju sa radom na prikupljanju«. Prema njegovom mišljenju, tadašnja historiografija nije istražila brojne probleme čije je rješenje podrazumijevalo ozbiljnu historijsku sintezu o Bosni i Hercegovini »pođ turskom vlašću«. Osim toga, Đurđev je upozoravao da su izvan vidokruga nauke ostali historijsko-etnički problemi Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske uprave. Dobro rješenje, spram tadašnjih

3 Pregled istoriografskog rada..., str. 16-17.

prilika, vidio je u osnivanju centra za historijske nauke pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine koji bi trebao koordinirati rad na historiji Bosne i Hercegovine.⁴

Nedim Filipović locirao je osnovnu slabost dotadašnjeg istraživanja osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini »u tome što su se pitanja toga perioda tretirala skoro isključivo samo sa gledišta razvitka turske države i njenih ustanova, a zanemarivala se istorija društvenog razvitka te države. To je, uostalom, slučaj i sa ispitivanjem istorije turske vladavine u drugim našim zemljama.«⁵ Filipovića je veoma ljutilo što je »pitanje društvenih superstruktura, u prvom redu pitanje duhovne strukture, pojednostavljeno (...) svedeno na ideološko-religioznu antitezu orijentalno-islamske i evropsko-hrišćanske kulture. Pri tome su ostala nedovoljno ispitana i nedovoljno osvijetljena oba faktora te antiteze.«⁶

Ekmečić, Kapidžić i Hauptman potcrtali su nedostatak većeg broja opširnih studija i naučnih sinteza za historiju novijeg perioda Bosne i Hercegovine. Prema njihovom mišljenju, »lanac vrijednih monografija u većini slučajeva je sastavljen od doktorskih disertacija.«⁷ Nije bilo organiziranih poduhvata i timskog rada na historiji »novijeg vremena Bosne i Hercegovine«. Nekoliko takvih pokušaja propalo je »na jednostavnoj činjenici da uvijek ima više planova nego

4 *Pregled istoriografskog rada...*, str. 20-26.

5 *Pregled istoriografskog rada...*, str. 27.

6 *Pregled istoriografskog rada...*, str. 28. U nastavku svog priloga Filipović progovara o predrasudama, prenesenim "u moderno vrijeme u ne malom dijelu našeg društva kao gotovo aprioran stav da sve što spada u oblast naslijeđa orijentalno-islamske civilizacije direktno je tuđe našoj nacionalnoj kulturi i ne dolazi u obzir da bude integrirano u fond naslijeđa naše socijalističke duhovne kulture. Vjerovatno je da je ovaj prvi izvor rečene predrasude u priličnoj mjeri uticao da se u našim nastavnim ustanovama i u krugu ličnog studija naših ljudi malo radilo na naučnom proučavanju i sticanju sistematski izgrađene spoznaje o razvitku orijentalno-islamske civilizacije i njenih tekovina /kao što je to slučaj u razvijenim kapitalističkim i socijalističkim zemljama/. Ovakvo stanje stvari ide dotle da se javlja pod dvostrukim svjetlom: kao anahronizam našeg vremena i kao jedna vrsta primordijalnog neznanja o toj civilizaciji. Kao posljedica toga, zanemareno je od strane naše istorije književnosti i umjetnosti ispitivanje orijentalno-islamskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini. Po našem mišljenju, trebalo bi sistematski proučiti stvaranje naših ljudi na orijentalnim jezicima, kritički osvijetliti to stvaranje i ono što ima stvarno estetsku i misaonu vrijednost prihvatiti kao izraz našeg stvaralačkog duha u oblasti orijentalno-islamske civilizacije, što znači da to stvaralaštvo ne bi smjelo ostati van fonda naše civilizacije kao dijela svjetske civilizacije". *Pregled istoriografskog rada...*, str. 28-29.

7 Autori ovog priloga smatrali su da je krivica za to bila podjednako individualna i opća: "pojedinaac nije dovoljno stimulisan za ovu vrstu posla, a tradicija naučnog posla u Bosni i Hercegovini vuče ga da radi na malo parče. Bosna nikada nije imala izgrađenu naučnu školu u jugoslovenskoj historiografiji i taj se istorijski nedostatak sa naporom prevladuje. U isto vrijeme, treba napomenuti da je malo ljudi koji se bave naučnim poslom u Sarajevu. Oni su mnogostruko angažovani i u nauci i u nastavi, a finansijski efekat njihovog naučnog rada više ih dezangazuje nego angazuje na ozbiljnijim poduhvatima.", *Pregled istoriografskog rada...*, str. 40.

naučnih radnika koji treba da ih ostvare».⁸ Osjećao se nedostatak rasprava iz historije bosanskohercegovačkog društva. Teme, poput historije »rađanja nacionalnih svijesti« bile su sasvim zaobiđene. U većini slučajeva, tim pitanjem bavili su se političari »ali njihovi prilozi nemaju karakter pravog i mjerodavnog naučnog poduhvata. Uglavnom je to stvar ideologije«, podsjetila su spomenuta trojica autora. Javnost, privredne organizacije, čak i izdavačka preduzeća, pokazivali su malo interesa za historiografske radove.⁹

Nikola Babić se žalio da su »opsežniji i kompleksniji radovi iz političke, privredne i kulturne istorije BiH, koji bi mogli da posluže kao opšti okviri za istraživanje razvitka radničkog pokreta, vrlo(...)rijetki«.¹⁰

Zaključci i prijedlozi¹¹ formulirani su u očekivanju »razmatranja i diskusije o najvažnijim problemima« historiografije i nade, da će »ovaj materijal moći korisno poslužiti pri donošenju konačnih stavova i iznalaženju rješenja«.¹² Prvi zaključak je upozoravao: »Istorija Bosne i Hercegovine, uzeta u cjelini, do danas nije ispitana i proučena onako kako to zahtijeva istorijska nauka sa specijalnim obzirom da treba naporedno ispitivati sve periode i domene u njihovoj povezanosti i kontinuitetu. Od svih republika Jugoslavije Bosna i Hercegovina u tom pogledu stoji sigurno na posljednjem ili pretposljednem mjestu, mada u izvjesnim slučajevima raspolaze bogatijim izvornim materijalom i raznovrsni-

8 Stanje historiografije u BiH će, kako pišu spomenuta trojica profesora, "biti donekle popravljen" kada Katedra za historiju sarajevskog Filozofskog fakulteta "popuni svoj kadar novim mladim ljudima koje treba osposobiti za ozbiljan naučni posao. U skladu s tim, i sve druge naučne institucije trebale bi da hrabrije obnavljaju svoj podmladak, ne vodeći računa koliko će njihova saradnja u nastavi biti svrsishodna. Naučnika nikada ne može biti suviše, i pravi talenti nikada ne izrastaju na oskudnom prostoru i u malom broju." Ekmečić, Kapidžić i Hauptman zagovarali su formiranje "posebnog instituta koji bi se bavio širim oblastima istorije Bosne i Hercegovine i Jugoslavije", čime bi se otklonili naprijed spomenuti nedostaci. Ali, očevidno, nisu bili suglasni oko toga da li će taj institut biti vezan za Katedru historije Filozofskog fakulteta u Sarajevu ili, možda, u okviru integriranog instituta za radnički pokret i orijentalne studije. Razmatrali su ideju da bi taj imaginarni institut "mogao biti vezan i za novoosnovanu Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine". *Pregled istoriografskog rada...*, str. 40-41.

9 Potpisnici ovog priloga zagovarali su da bosanskohercegovačka izdavačka preduzeća formiraju "posebna odjeljenja" koja bi se "isključivo zanimala historiografijom". Smatrali su da bi edicije "zasnovane na komercijalnoj osnovi" pomogle historiografiju. Primjer "za ugled" našli su u beogradskom izdavačkom preduzeću "Prosveta". *Pregled istoriografskog rada...*, str. 42.

10 Prema istom autoru, bili su rijetki "i oni radovi u kojima se, u okviru obrade pojedinih faza ili pojedinih problema iz nacionalne istorije ovog perioda, prati i razvitak, mjesto i uloga radničke klase". *Pregled istoriografskog rada...*, str. 44-45.

11 *Pregled istoriografskog rada...*, str. 52-56.

12 Pošto suradnici, koji su pisali *Pregled istoriografskog rada*, "nisu polazili od istih mjerila i stanovišta" zadužena su dvojica redaktora (dr. Esad Pašalić i dr. Milorad Ekmečić) da uobičajene zaključke sa prijedlozima. Oni su to uradili "ostavljajući pri tome(...)prvobitne formulacije u svakom od pojedinih priloga". *Pregled istoriografskog rada...*, str. 1-2.

jom istorijom (specifičnosti u doba antike, vjerske raznolikosti i dinamizam u srednjem vijeku, izrazite posebnosti u doba turske vladavine, zakašnjeli razvoj kapitalizma, seljački ustanci u XIX vijeku, neposredniji uticaji spoljne politike velikih sila, glavno teritorijalno uporište NOB i sl.)».

Mada, prema autorima priloga, »pravi ozbiljni naučni rad u oblasti istorije počinje tek sa 1945. godinom« on još uvijek nije bio potpun i, također, nije zadovoljavao potrebe »stvarne nauke i široke prosvjete«. Konstatirano je da je historiografija evoluirala srazmjerno formiranju novih institucija (Univerzitet, instituti, Naučno društvo, Društvo istoričara, Državni arhiv). Istovremeno, stihijnost u formiranju i razvijanju tih institucija uvjetovala je posljedice takvog pristupa: »rascjepkanost institucija, individualni rad, odsustvo većih kolektivnih zahvata, isključiva orijentacija na nacionalnu istoriju kao i užu istoriju BiH, nesređenost opšte dokumentacije i arhiva, nedovoljna organizovanost u publikovanju građe i monografija«. Spomenuti nedostaci i neadekvatni uvjeti rada u historiografiji doprinosili su smanjenoj zainteresiranosti za historijsku nauku i temeljitije zahvate u njoj. Bosna i Hercegovina nije sredinom 1960-tih godina raspolagala dovoljnim brojem kvalificiranih historičara te su ista lica realizirala po nekoliko organizacionih i istraživačkih poslova. Nedostatak novca spomenut je kao glavna smetnja ravnomjernom podmlađivanju historiografskog esnafa u Bosni i Hercegovini. Nezadovoljavajući položaj mlađih historičara doveo ih je u poziciju »da rade usitnjeno, zapostavljajući šire idejne i teoretke studije i pripremanje važnih sinteza«. Male plaće bosanskohercegovačkih historičara tjerale su ih u zamornu trku za dopunskom zaradom na neadekvatnim poslovima. Esnaf historičara zahvatilo je »bježanje na poslove koji se brzo i bolje plaćaju«. Cjelinu tog nesređenog stanja historijske nauke u Bosni i Hercegovini dopunjavalo je shvaćanje lokalnih vlasti i javnog mišljenja, da historiografski rad »predstavlja drugorazredni intelektualni posao i da se njime može baviti svako«. ¹³

Hod po mukama Istorije naroda Bosne i Hercegovine

Prijedlozi koji su tada formulirani »radi ublažavanja i otklanjanja ovih nedostataka« ¹⁴ globalno su obilježili hronologiju zbivanja na sceni bosanskoher-

13 *Pregled historiografskog rada...*, str. 52-54.

14 Tražila se kvalitetnija finansijska potpora historijskoj nauci, studijski boravci historičara u zemlji i inostranstvu, »što je dosad predstavljalo znatan nedostatak naše kadrovske politike«. Trebalo je »raspraviti i raščistiti« pitanje formiranja jednog »kompleksnog historijskog instituta« i »razmotriti ulogu Akademije nauka i umjetnosti BiH u preuzimanju organizacije i usmjeravanju naučnoistraživačkog rada s područja istorije«. Postavljalo se pitanje određenja mjesta i značaja visokoškolske nastave u formiranju novih generacija historičara. Tadašnji propisi i nedostatak novca onemogućavali su Filozofski fakultet u Sarajevu da organizira postdiplomski studij historije. Nedostajao je koherentniji plan publiciranja historijske građe. Nametao se ozbiljan problem srednjih škola, posebno gimnazija, u kojima je »obrazovanje iz oblasti istorije i društvenih disciplina svedeno na najmanju mjeru, što se odražava u daljem

cegovačke historiografije do kraja 20. stoljeća. Početkom istog mjeseca (6. decembra 1966. godine) u kojem je završen *Pregled istoriografskog rada*, na sastanku historičara Bosne i Hercegovine prezentirana je ideja o realiziranju projekta *Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*. Ovaj projekat bio je 1968. godine usvojen u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANU BiH).¹⁵ Prema nekim nedavno publiciranim djelima, ANU BiH je trebala realizirati projekat od marta 1968. do 1975. godine, a njegovim finaliziranjem smatrao se završetak pet svezaka (?), sa po 500 stranica.¹⁶ Orijentalni institut i Institut za istoriju radničkog pokreta uvrstili su u svoje planove teme iz projekta koje su trebali realizirati njihovi istraživači.¹⁷

Znakovitom koincidencijom, 6. decembra 1966. godine, na skupu historičara iz Beograda i Upravnog odbora Srpske književne zadruge (SKZ), razmatran je elaborat historije srpskog naroda zamišljene »da bude obimno višetomno delo sintetičkog karaktera«. Elaborat je bio »prihvaćen u načelu i stavljen u osnovu projekta za pisanje *Istorije srpskog naroda*«. ¹⁸ Jedno vrijeme se činilo da

obrazovanju na visokoškolskim ustanovama". Osim istraživanja nacionalne historije, predloženo je i "rad na izučavanju pojedinih domena i problema" iz svjetske historije. "Osnovni zadatak" historiografije u Bosni i Hercegovini imalo se smatrati pisanje "obuhvatnije naučne sinteze o pojedinim periodima i područjima" historije. Paralelno je trebalo "razvijati i naučnu kritiku", posebno u naučnim publikacijama gdje je, osim propitivanja "činjeničnog materijala" trebalo razmatrati metodološka pitanja i opću teorijsku podlogu publiciranih radova. *Pregled istoriografskog rada...*, str. 54-56.

- 15 *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države* (Dalje u tekstu: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I...*), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 17, Sarajevo 1987, str. 5.
- 16 Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću, Sejtarija*, Sarajevo 1998, str. 281. Filozof po formalnom obrazovanju (sebe drži hegelijancem), fasciniran značajem politike, čiji je ambiciozni istraživač (čak do opasne ivice preko koje se iskusniji i sadržajni od njega često preture u vrtlog iskušenja, manje ili više diskretnog, prakticanja te drevne vještine postizanja moći), dr. Filandra, ipak, nije dovoljno spoznao raznolikost i obilje faktografije koja mu je mogla pomoći u (re)konstruiranju njegove varijacije na temu koju opservira. Da je znao za arhivske fondove, koje je uspio promašiti, tada bi njegovo punije spoznavanje i ovog problema rezultiralo relevantnijem zaključivanju. Ovako, čitaocima ostaje nada u autorovu spremnost unošenja ispravki i korisnih dopuna u novo izdanje knjige i, naravno, mogućnost korištenja ponudene argumentacije.
- 17 *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I...*, str. 5.
- 18 Zadnja verzija elaborata završena je 1971. godine. Rasprave i dogovori u SKZ-u potvrdili su shvatanje, istaknuto i u elaboratu, "da *Istorija srpskog naroda* mora prevazići tematsku jednostranost tradicionalnih pogleda na istoriju, u kojima je politička oblast imala potpunu prednost". Prema opisu Uređivačkog odbora: "U skladu sa marksističkom orijentacijom naše historiografije i promjenama u interesovanju savremenog sveta za istoriju, u središte su stavljeni problemi ekonomskog i društvenog razvoja u nerazdvojnoj povezanosti sa svim oblastima života i stvaralaštva".
Ranija zamisao o dvanaest svedena je na šest knjiga. Angažiranje širokog kruga specijalista omogućilo je, prema Uređivačkom odboru, "ostvarenje i bržu izradu *Istorije*" ali je, na drugoj

će ANU BiH i SKZ, svaka za sebe zacrtanim stazama, sretno dovesti svoje naučne karavane na krajnja odredišta. Ali, bosanskohercegovački prtljag je bio pretežak. Uzalud su partijsko-državne bisage bile pune novca.

Peti kongres historičara Jugoslavije (Ohrid, 1969. godine) reflektirao je svojom temom (*Etnički i nacionalni procesi u našoj zemlji*) veliku zainteresiranost, različitog naboja i intenziteta, za »nacionalno pitanje bosanskohercegovačkih Muslimana«. Usprkos različitim pristupima i stavovima učesnika, »kroz diskusiju je nesumnjivo utvrđeno da Muslimani predstavljaju jednu nacionalnu posebnost...« Bilo je prisutno mišljenje da o tom pitanju treba organizirati poseban znanstveni skup.¹⁹

strani, umanjena homogenost djela, jedinstven stil i srazmjere jednog broja poglavlja. SKZ je organizirala istraživanja u arhivima i bibliotekama u zemlji i inostranstvu. "Prikupljene hiljade stranica arhivskog materijala" trebale su predstavljati "fond dokumenata, koji će poslužiti u daljnim istraživačkim radovima i usavršavanju *Istorije srpskog naroda*". *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga, Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*, (Dalje u tekstu: *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga...*), *Srpska književna zadruga*, Beograd 1981, str. V-VIII.

Teško da je nekom od autora *Istorije srpskog naroda* moglo pasti u pamet da će, relativno brzo, doći vrijeme kada će trebati, ne samo "usavršavanje", nego pisanje nove historije pod tim naslovom.

19 Osnovne smjernice Kongresu dao je referat dr. Avde Sućeske o "historijskim osnovama posebnosti bosansko-hercegovačkih muslimana" koji je trasirao "put bošnjačkim nacionalnim temama u jugoslavensku historiografiju kao legitimnim pitanjima i područjima istraživanja..." Ali, cesta prema tom cilju sužavala se na prvoj krivini u vijugavu i neravnu stazu. Prema, do skoro, uglavnom nedohvatljivim arhivskim fondovima Saveza komunista Bosne i Hercegovine, bosanskohercegovački političari bili su, sredinom 1971. godine, svjesni činjenice da "ni istorija, ni kultura, ni običaji nijednog naroda u Bosni i Hercegovini nisu adekvatno obrađeni u našim udžbenicima".

Istovremeno, bošnjački intelektualci, među njima i historičari, opominjali su da u "udžbenicima Muslimani nemaju realan osnov za prepoznavanje i poistovjećivanje s vlastitom kulturom". Srednjoškolski udžbenici iz nacionalnih disciplina "nisu pisani po bosanskohercegovačkim programima" pa su se "Muslimani" suočavali sa pritiskom iščekivanja mogućeg nacionaliziranja u Srbe i Hrvate. Prezentirani podaci, na primjeru čitanki za osnovne škole od prvog do četvrtog razreda, pokazuju "zastupljenost Muslimana 2%, zastupljenost Hrvata 7%, zastupljenost Srba 62%...U imenima zastupljenost 4% muslimanska, 7% hrvatska i 52% srpska". Objelodanjivanjem podatka da većinu udžbenika "uvozimo po beogradskim i zagrebačkim programima shodno nastavniku koji to predaje", nastojalo se alarmirati političare na štete nanesene kulturi i historiji Bosne i Hercegovine.

Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, str. 234-235, 316-325.

Dvije i po decenije poslije završetka Drugog svjetskog rata, jugoslavensko komunističko vodstvo "priznalo" je Bošnjacima pravo da se, kao nacija, zovu - "Muslimani". Sve dok "Muslimani" nisu bili priznati kao nacija, Bosna i Hercegovina je smatrana zaleđem Srbije i Hrvatske.

Wolfgang Höpken, *Jugoslavenski komunisti i bosanski Muslimani, Književna revija*, Broj 32, Sarajevo, maj 1990, str. 7.

Četiri godine iza toga, bosanskohercegovačka historiografija, niti izdaleka, nije bila na stabilnim osnovama. Već su se čule ideje da adekvatnije postavljeno »Institut (za historiju – op. M.P.) organizuje rad na istoriji Bosne i Hercegovine«. Posredno se signaliziralo da je za samu ANU BiH to bio prevelik posao. Ugledni sarajevski historičar dr. Branislav Đurđev, tada već pred penzijom, žalio se kolegama da je njegova katedra ukinula predmete: Turski jezik i Historiju Bliskog istoka i tako sebi podsjekla korijene. Tvrdio je da Katedra za historiju »kao naučna ustanova uopšte ne postoji; postoji kao skup naučnika od kojih ogromna većina sasvim zadovoljava, ali ne postoji kao organizacija«. Katedra za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu propustila je početkom 1970-tih godina idealnu priliku za temeljitu afirmaciju u jugoslavenskim okvirima i dodatni poticaj za sistematsko istraživanje jednog segmenta bosanskohercegovačke povijesti. Nekoliko katedri za historiju sa drugih jugoslavenskih univerziteta bilo je zainteresirano poslati kandidate u Sarajevo na postdiplomski studij »iz istorije naroda Jugoslavije pod turskom vlašću«. Konsenzualno je bila prihvaćena činjenica, da u Sarajevu »stvarno postoje široka izvorna baza i najjače naučne snage za proučavanje orijentalistike i istorije naroda Jugoslavije pod turskom vlašću«. Mada je odluka o postdiplomskom studiju, na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, bila donesena dvije godine ranije (podaci o tim događajima prezentirani su 1973. godine – op. M.P.) profesori Katedre za historiju nisu uradili program. Neke njihove mlađe kolege mogle su jedino da izraze žaljenje i razočarenje zbog ozbiljnog promašaja svojih profesora.²⁰

U godini koja je trebala označiti završetak pisanja *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*, ANU BiH se dosjetila organizirati sastanke historičara angažiranih na tom projektu. Sastanci (19.11. i 8.12. 1975. godine) su poslužili razmatranju »problema etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini«. Nekoliko desetaka publiciranih stranica priloga (diskusija) bile su, do tada, jedini pouzdani, javni, tekstualni trag o spomenutoj *Istoriji*.²¹

Pitanje je koliko se angažiranih autora i suradnika tada sjećalo, makar i fragmentarno, zaključaka donesenih sedam godina ranije. Predsjednik Komisije za *Istoriju naroda Bosne i Hercegovine*, dr. Branislav Đurđev, podsjećao je, krajem marta 1969. godine, na raniji zaključak, »da se najkasnije do 15. jula ove godine izradi tematski program za obradu« *Istorije naroda Bosne i Hercego-*

20 *Diskusija: Razvoj i programski zadaci Instituta za istoriju u Sarajevu*, "Opredjeljenja", Broj 4, Sarajevo oktobar 1973, str. 129, 131, 139. Prilog rekonstrukciji tadašnjih generacijskih odnosa unutar esnafa bosanskohercegovačkih historičara predstavlja kritika mr. Iljasa Hadžibegovića, upućena njegovim profesorima dr. Branislavu Đurđevu, dr. Milanu Vasiću i dr. Nedimu Filipoviću. Jedino je dr. Đurđev pokušao objasniti, da zbog očekivanog penzioniranja, nije mogao pristati da na njega "padne sva težina organizacije" postdiplomskog studija, uključujući i "sastavljanje programa".

21 *Diskusija: Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, Institut za istoriju, Godina XI-XII, Broj 11-12, Sarajevo 1975-1976, str. 261-342.

vine.²² Osim toga, on je podsjećao na ranije usvojene *Konspekte* i *Plan rada Komisije za Istoriju naroda Bosne i Hercegovine*.²³ Komisija je preuzela obavezu realizacije projekta *Istorija naroda Bosne i Hercegovine* u šest (6) knjiga. U tom cilju bile su formirane potkomisije (redakcije) za svaku od šest knjiga.²⁴

Predviđeni su rokovi završetka četiri knjige *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*: 1971. godina (prva knjiga); 1973. godina (druga knjiga) i 1974. godina (treća i četvrta knjiga). Planovi rada i rokovi završetka pete i šeste knjige trebali su biti utvrđeni naknadno sa Institutom za istoriju. Komisija je trebala surađivati sa Orijentalnim institutom, Institutom za istoriju radničkog pokreta/Historijskim institutom (transformacija je bila u toku), Katedrom za istoriju na Filozofskom fakultetu, Katedrom za istoriju prava na Pravnom fakultetu i sa Fakultetom političkih nauka u Sarajevu. Bilo je predviđeno, da se u *Istoriji naroda Bosne i Hercegovine* obrati prvorazredna pažnja historiji zemlje i problemu razvitka naroda. Prema ideji Komisije dr. Đurđeva, trebalo se posebno usmjeriti na pitanje »ekonomske, socijalne (naglašeno u tekstu – op. M.P.) i kulturne« historije naroda Bosne i Hercegovine.²⁵

Početak marta 1974. godine i najveći optimisti počeli su osjećati nelagodnost zbog stanja projekta *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*. Smrti rukovodilaca dvije potkomisije, Ante Babića i Hamdije Kapidžića, uzrokovale su ozbiljne probleme njihovog zamjenjivanja. Situaciju je otežavala ostavka akademika Branislava Đurđeva i njegovo povlačenje sa mjesta predsjednika Komisije za *Istoriju naroda Bosne i Hercegovine*. Alojz Benac je podsjećao da postoji »velika moralna odgovornost« autora, angažiranih na projektu *Istorije*, kojemu je dat veliki publicitet. Rokovi za predaju rukopisa bili su više puta prolongirani. Prema Benčevom mišljenju, »stvar je prvenstveno prestiža angažovanih stručn-

22 ANU BiH, Dokument broj: 505/69, Sarajevo 26.3.1969. U spomenutom tematskom programu trebalo je razraditi idejne i tehničke elemente predmeta, metodologije, "kadrovske mogućnosti, faza rada i rokova prilike obrade" *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*.

23 ANU BiH, Prilozi uz dokument broj: 505/69.

24 ANU BiH, *Plan rada Komisije za Istoriju naroda Bosne i Hercegovine* (Dalje u tekstu: *Plan rada Komisije...*), Prilog uz dokument broj: 505/69, str. 1-2. Formirane su potkomisije za: 1) srednji vijek (rukovodilac, akademik Anto Babić); 2) "turski period" do kraja 17. stoljeća (rukovodilac, dopisni član ANU BiH Nedim Filipović); 3) "turski period" 18. i 19. stoljeća (rukovodilac, prof. dr. Avdo Sućeska); 4) period austro-ugarske uprave (rukovodilac, prof. dr. Hamdija Kapidžić); 5) period 1918.-1941. godine (rukovodilac, Nedim Šarac) i 6) period NOB-a i revolucije (rukovodilac, Nikola Babić).

Prof. dr. Milorad Ekmečić bio je predviđen za konsultanta treće i pete potkomisije. Među članovima šeste potkomisije bili su, između ostalih, Veselin Đuretić i Zdravko Antičić, a prof. dr. Desanka Kovačević učestvovala je u radu prve potkomisije.

25 ANU BiH, *Plan rada Komisije...*, str. 2. Finansiranje *Istorije naroda Bosne i Hercegovine* obezbijedeno je novcem iz Fonda za naučni rad ANU BiH i Republičkog fonda za naučni rad. Svaka potkomisija (redakcija) potpisala je zaseban ugovor sa finansierima projekta.

jaka za izvršenje ovog zadatka da se postave tako da im izrada *Istorije* bude glavni zadatak«. Benac je konstatirao težak propust (»još nije napravljena jedinstvena koncepcija djela«) i odsustvo koordinacije među autorima koji »prilično nezavisno rade svoje dijelove«.

Prisutni su se uspjeli suglasiti: da će *Istorija naroda Bosne i Hercegovine* imati »karakter sintetičke istorije«; orijentacioni rok »za izradu cjelokupnog djela je kraj 1975. godine«. Jednoglasno su tražili da Branislav Đurđev ponovno vodi Komisiju za *Istoriju naroda Bosne i Hercegovine*. S druge strane, autorima i suradnicima jasno je stavljeno do znanja da će za realizaciju projekta biti dovoljno novca.²⁶

Hronologija zbivanja bila je, povremeno, u znaku nastojanja pojedinih autora *Istorije* da ostvare svoje »pravo prvenstva« u obradi pojedinih tema, na štetu drugih zainteresiranih i, također, kompetentnih autora.²⁷ Na jednom sastanku Nedim Filipović je gotovo zavapio: »Ne znamo što je ko već završio«. Optimistički se nadajući završetku dijelova *Istorije* tokom 1974. godine, Branislav Đurđev je smatrao da »je od osnovne važnosti objasniti kako je Bosna i Hercegovina postala zajednička otadžbina koja povezuje njene narode. Potrebno je utvrditi okvire unutar kojih je nastao i razvio se muslimanski narod«. ²⁸ Planovi nekih historičara očividno nisu podrazumijevali njihovo stvarno učešće i pomoć u realiziranju *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*. Tako je, ubrzo poslije ovog pokušaja ANU BiH da »pogura« realizaciju projekta *Istorije*, prof. dr. Milorad Ekmečić tražio »da ga se ubuduće ne poziva na sastanke Komisije i potkomisija«. ²⁹

Pokušavalo se i sa dodatnim discipliniranjem učesnika projekta *Istorije* uz korištenje autoriteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (SK BiH). Tako je aktiv SK ANU BiH, uz suglasnost rukovodstva CK SK BiH, organizirao 25. juna 1974. godine sastanak svih članova Saveza komunista koji su radili na projektu *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*, ili su se nalazili u institucijama koje su mogle pomoći njegovoj realizaciji. U *Podsjetniku za diskusiju* prezentiran je stav, da zauzetost poslovima, »ponekad ne baš neophodno potrebnim«, sprječava najveći dio suradnika da se potpunije angažiraju na pisanju *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*. Plasirana je i neka vrsta okolišne prijetnje, da »izvjesni

26 ANU BiH, *Zapisnik sa zajedničke sjednice Izvršnog odbora Predsjedništva Akademije i Komisije za istoriju naroda BiH, održane 7. marta 1974. godine u prostorijama Akademije*, str. 1-4.

27 ANU BiH, *Zapisnik sa sastanka III potkomisije u Komisiji za istoriju, održanog 15. marta 1974. godine u Prostorijama Akademije*, str. 1.

28 ANU BiH, *Zapisnik sa sastanka II potkomisije u Komisiji za istoriju, održanog 28. marta 1974. godine u prostorijama Akademije*, str. 1.

29 ANU BiH, *Zapisnik sa sastanka sarajevskih istoričara koji se bave proučavanjem austro-ugarskog perioda bosansko-hercegovačke istorije, održanog 17. aprila 1974. godine u 12 sati u prostorijama Akademije*, str. 1.

bosansko-hercegovački historičari ne shvataju taj zadatak kao svoju obavezu«. Da ne bi bilo zabune, na kraju je izrečena direktiva prema kojoj historičari »moraju izvršiti« ranije preuzete obaveze.³⁰

Mada sastanak nije bio okarakteriziran uspješnim, ipak je poslije njega rad na *Istoriji* »znatno živnuo«. Poslije godinu dana suradnicima na projektu dato je na znanje, da je zadnji rok za predaju tekstova – kraj 1976. godine. Taj rok, poslije nekoliko ranijih prolongiranja, nije smio biti prekoračen, jer u pitanju je bio »obraz historičara Bosne i Hercegovine«, rekao je akademik Branislav Đurđev.³¹ Ali, nije nedostajalo novih problema. Rukovodilac treće potkomisije dao je ostavku i prekinuo svaku vezu sa projektom *Istorije*.³² U nevrjeme se postavljalo pitanja autorima: »Da li smo mi sposobni za takav kondenzovani sintetički prikaz, i to ne samo s obzirom na naše lične sposobnosti, nego i s obzirom da mi nemamo dovoljno predradnji za to?« *Istorija naroda Bosne i Hercegovine* trebala je izraziti tri projektirana cilja: da bude čitana, da predstavlja neophodni priručnik i da rješava, i pokrene, ključne znanstvene probleme iz historije BiH. Istovremeno, kao da je posao tek na početku, evidentirani su, i kritizirani, nedostaci projekta.

Jedan od njih bilo je izostavljanje političke historije. Konačno je progovorila savjest nekih angažiranih istraživača, koji su postajali svjesni stranputice na kojoj su se našli: »Mi, istina, pišemo u prvom redu istoriju naroda, društva i kulture(...)ali ne možemo istoriju države svesti samo na sociološku i pravnu

30 ANU BiH, Aktiv SK članova Akademije, Sarajevo 17.VI 1974. god., *Poziv na sastanak*, Prilog: *Podsjetnik za diskusiju*, str. 1-3.

31 ANU BiH, Branislav Đurđev, *Uvodna riječ na skupu historičara 2. jula 1975. god.* (Dalje u tekstu: *Uvodna riječ...*), str. 1.

Akademik Đurđev je, ponovno, prihvatio dužnost predsjednika Komisije za Istoriju naroda Bosne i Hercegovine, pod uvjetom "da nije odgovoran za organizacione poslove, pošto je to stvar potkomisija". ANU BiH, *Zapisnik sa sastanka saradnika na izradi Istorije naroda Bosne i Hercegovine, održanog 2. jula 1975. godine u prostorijama Akademije* (Dalje u tekstu: *Zapisnik...2. jula 1975. godine...*), str. 4.

32 ANU BiH, *Uvodna riječ...*, str. 1. Radilo se o ostavci prof. dr. Avde Sućeske. Ovaj čin uzrokovao je novu raspodjelu poslova među već angažiranim i pokušaj uključivanja novih suradnika. Ali, tako je, nenamjerno, bila otvorena još jedna breša kroz koju su mogli ući protivnici projekta *Istorije*. I pored njegovog odbijanja učešća u projektu, ponovno su pozivali na suradnju Milorada Ekmečića. Jugoslavenski i bosanski orijentirani učenjaci, okupljeni oko zamiруćeg projekta *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*, još uvijek nisu (dovoljno jasno?) prepoznavali protubosansku orijentaciju koja je, sve više, nadimala jedra Ekmečićevog angažmana. ANU BiH je izabrala prof. dr. Radu Petrovića za rukovodioca III potkomisije. Vidjeti: ANU BiH, *Zapisnik sa sjednice III potkomisije u Komisiji za istoriju naroda BiH, održane 28. aprila 1975. godine*, str. 1-2; ANU BiH, Dokument broj: 07-355, Sarajevo 27. V 1975; *Zapisnik sa sastanka III potkomisije u Komisiji za istoriju, održanog 27. oktobra 1975. godine u prostorijama Akademije*, str. 1-2; *Zapisnik sa zajedničke sjednice II i III potkomisije u Komisiji za istoriju naroda BiH, održane 16. januara 1976. god. u prostorijama Akademije*, str. 1-2.

stranu«. Tek tada odbacuje se »argument«, da su, navodno, historija zemlje u predslavensko doba i politička historija Bosne »dovoljno obrađivane i prikazivane, pa da nije potrebno zalaziti u te oblasti«. U nacrtu druge knjige uopće nije bilo mjesta za kulturnu historiju. »Treća knjiga čak ne unosi ni jačanje bošnjaštva kod Muslimana u tom periodu, a ne unosi niti pojave buđenja nacionalne svijesti u Srba i Hrvata pri kraju toga perioda«,³³ i sve tako u začaranom krugu svijesti o curenju vremena kroz krhotine nezavršenog posla. Vrtloženju problema na sastanku suradnika angažiranih na projektu *Istorije*, održanom 2. jula 1975. godine, prisustvovao je i gost iz Beograda, akademik Vasa Čubrilović. Taj stari zavjerenički mudrijaš nije doprinio rješavanju i tako zamršenog problema svojim prijedlogom, »da *Istoriju Bosne* treba obraditi kao istoriju zemlje«³⁴ (podvučeno u dokumentu – op. M.P.).

Komisija za istoriju naroda Bosne i Hercegovine nastojala je, zadnjim snagama, usmjeriti autore i suradnike prema finalizaciji projekta. Autori tekstova su informirani da će se u pogledu prostorne determinante »obuhvatiti sav teritorij koji je u datom vremenu pripadao Bosni, ali tako da će se ipak težište razmatranja koncentrisati na teritorij i narod Bosne i Hercegovine u današnjim granicama. Međutim, ne smije se u potpunosti zanemariti ni raspravljanje o iseljenim Bosancima i njihovu udjelu u kulturnom, političkom i društvenom životu (Bosanci na Porti, bosanski trgovci u Beogradu i sl.).«³⁵ Trebalo je proteći osam godina od usvajanja projekta, pa da se autori, konačno, »dogovore« i o spomenutom pitanju.

Rukovodstvo projekta i političke strukture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine zbrojili su sve, do tada, primijenjene oblike ubjeđivanja autorske i suradničke družine ne bi li oni završili posao kojeg su se, uz značajne materijalne i druge pogodnosti, prihvatili. Mahanje kažiprstom partijskog autoriteta i pozivanjem na potrebe naroda za jednom cjelovitom historijom Bosne i Hercegovine, uz podsjećanje na dužnost historičara da je završe, dalo je ograničene rezultate kod dijela autora. Drugi su i bez toga radili svoj posao i držali se, spram svojih mogućnosti, dogovorenih pravila i rokova. Treći su ignorirali gotovo sve konstruktivne inicijative. Ostalo je još jedno sredstvo – novac, mamac i prinuda u isto vrijeme. Republička zajednica za naučni rad, kao finansijer projekta, odlučila se, u sklopu produženog finansiranja projekta u 1976. i 1977. godini, za

33 ANU BiH, Branislav Đurđević, *Uvodna riječ...*, 6, 10-11.

Akademik Đurđević je apelirao na kolege, da iako "su izvjesni periodi istorije naroda Bosne i Hercegovine nedovoljno ispitani, pa se sintetički prikaz na solidnoj osnovi ne može dati bez tog dubljeg ulaženja u proučavanje grade, ne bi dobro bilo ako bi taj momenat toliko prevagnuo da bi onemogućio završavanje djela na vrijeme", Branislav Đurđević, *Uvodna riječ...*, str. 12.

34 ANU BiH, *Zapisnik...2 jula 1975. godine...*, str. 3.

35 ANU BiH, Dokument broj: 07-17/76-2, Sarajevo 10. II 1976. Prilog: *Uputstvo saradnicima na izradi teksta Istorije naroda Bosne i Hercegovine*, str. 1.

smanjenje traženog novčanog iznosa.³⁶ Prema reakcijama u potkomisijama *Istorije*, tada je autorima bilo obećano da će, poslije predaje rukopisa, biti nagrađeni povećanim procentom isplaćene akontacije. Na taj način autorima je bilo signalizirano da požure sa završetkom posla dok još ima novca za isplatu. Neki od mlađih suradnika tvrdili su svojim potkomisijama da će biti u stanju izvršiti obaveze prema projektu *Istorije* tek poslije završetka doktorskih disertacija. Jedan broj njihovih starijih kolega i dalje se ograđivao od izjašnjavanja o krajnjem roku završetka svoga posla. Tako se moglo čuti, kako jedan »pretpostavlja«, drugi »ne može još preciznije sagledati«, treći »će nastojati« itd.³⁷

Suton projekta *Istorije* dešavao se, na prvi pogled paradoksalno, u vrijeme koje je još bilo pogodno za njegovo uspješno realiziranje. Bosanskohercegovačka politika bila je naklona afirmiranju posebnosti svoje Republike, njenog značaja i potencijala što je, u krajnjem ishodu, doprinosilo legitimiranju tadašnjeg partijsko-državnog rukovodstva na lokalnom i jugoslavenskom planu. Rasprava o nastavi historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, koja je vođena krajem 1978. i početkom 1979. godine, prezentirala je stav zvanične komunističke politike, da »način na koji je do sada izučavana istorija naroda Bosne i Hercegovine po opštem mišljenju ne zadovoljava« i da je »stvar u tome da je proučavanje istorije Bosne i Hercegovine osnovni centralni zadatak Odsjeka a i Filozofskog fakulteta«. Najžešći protivnik uvođenja posebnog nastavnog predmeta historije Bosne i Hercegovine bio je Milorad Ekmečić. Međutim, tada su njegovi, i slični, stavovi bili »znanstveno i politički obesnaženi«. Rasprava je bila poentirana zaključkom o postojanju potrebnih uvjeta za uvođenje novog predmeta, uz napomenu da je osnovni zadatak Odsjeka za historiju »predavanje i proučavanje istorije naroda BiH«. Ovaj poraz Ekmečić i njegovi sličnomišljenici kompenzirali su zavjereničkim destruiranjem pokušaja ANU BiH da, kako-tako, finalizira projekat *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*. Oni su, značajnim dijelom, utjecali na osporavanje i rekonceptualizaciju tog projekta.³⁸

36 ANU BiH, Dokument datiran: 21. X 1975., Prilog: *Informacija o uključivanju saradnika u rad na izradi III knjige Istorije i o finansijskoj situaciji*, str. 3.

37 ANU BiH, *Zapisnik sa sjednice IV potkomisije u Komisiji za istoriju naroda Bosne i Hercegovine, održane 17. marta 1976. godine u prostorijama Instituta za istoriju*, str. 1-3.

38 "U Akademiji (jula 1982. godine – op. M.P.) ne skrivaju činjenicu da jedan broj saradnika (Ekmečić i drugi) smatraju da nema adekvatne naučne podloge za takve poduhvate" iako su i te osporavateljske snage za to da se dio urađenog posla objavi pod nazivom "Prilog izučavanju naroda Bosne i Hercegovine"(...)Time ANU BiH politički nije stala iza vlastite države. Za njezine (ANU BiH – op. M.P.), preovlađujuće velikosrpski usmjerene članove, koji su njom dominirali i upravljali, sporna je bila i sama država Bosna i Hercegovina, pa nisu htjeli pisati historiju onoga što, prema njima, i ne postoji(...)Bosanski komunistički vrh takvo stanje je podnosio jer ni u vlastitim redovima nije imao takav stupanj suglasnosti da bi se mogao s jasnim stavom nametnuti Akademiji". Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, str. 288-291; 280-281.

Bili su to jasni znaci promjena koje su se odvijale u antibosanskohercegovačkom smjeru.

U pismu iz 1985. godine³⁹, naslovljenom tadašnjem predsjedniku ANU BiH, grupa historičara pokušala je izdaleka progovoriti o katastrofalnom neuspjehu projekta *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*. Milorad Ekmečić je mogao biti zadovoljan kapitulacijom, od ranije dobro uzdrmane bosanskohercegovačke historiografije i ANU BiH. U svom ličnom dijelu pisma Ekmečić je akcentirao pitanja kojima je davao prioritet u budućim istraživanjima. To su, između ostalih: demografsko istraživanje stanovništva Bosne i Hercegovine od kraja XV stoljeća do 1918. godine (u obrazloženju nominiranja teme Ekmečić je napisao: »Sve što do sada u tom pogledu imamo je krajnje nepouzdana, a u mnogō slučajeva radi se i o svjesno njegovanoj mitologiji«); agrarno pitanje prije 1878. godine; seljački ustanci u XVIII i XIX stoljeću (Ekmečić je i ovdje utvrdio cijenu i oblik svog ukalkuliranog političkog, manipulativnog, predujma zamotanog u oblandu teze: »Postoje ustanci muslimanskog stanovništva, ali se većinom oni vežu za hrišćansku raju kao određena forma opšte agrarne revolucije«); »problem islamizacije« (interesiranje za ovu temu Ekmečić odoka procjenjuje: »I ovdje je nauka ostala opterećena političkom ideologijom«); nije ga mogla zaobići fascinacija politikom »stvaranja vještačkih nacija u BiH 1878.-1918«; lobirao je za pažnju prema historiji genocida i stradanja stanovništva (jer, kako je tvrdio, »Bosna i Hercegovina je bila domovina genocida u oba svjetska rata i na tome treba uporno i dugoročno raditi«). Kako bi onemogućio autonomno djelovanje institucija, koje su okupljale bosanskohercegovačke historičare, Ekmečić je jasno signalizirao da bi, vezano za projekat historije genocida, »trebalo prihvatiti sugestije iz Srpske akademije nauka za saradnju«.⁴⁰ Tako je Ekmečić, etiketirajući dotadašnje dosege historiografije u Bosni i Hercegovini kao nepouzdate, u segmentima koji su bitno interesirali velikosrpske nacionaliste,

39 Predsjednik ANU BiH, akademik Svetozar Zimonjić, tražio je od dr. Desanke Kovačević, dr. Milorada Ekmečića, dr. Envera Redžića i dr. Marka Šunjića, da prezentiraju njihovo gledište "o aktuelnim pitanjima istorijske nauke". Njih četvero autorizirali su, zajednički, uvodni dio prije nego što su, posebno, prezentirali svoje stavove.

U uvodnom dijelu progovorili su i o *Istoriji naroda Bosne i Hercegovine*: "Neuspjeli Projekat Istorije naroda Bosne i Hercegovine, usvojen krajem 1968. godine, predstavlja iskustvo i za istoričare i za Akademiju, koje ne bi trebalo da se ponovi. Pokazalo se da je situacija u istorijskoj nauci dio opšteg stanja u društvu(...)Prošlo je četvrt vijeka od pojave drugog toma Istorije naroda Jugoslavije koji se završava sa XVIII stoljećem, a još uvijek istoričari u adresama političkih foruma traže njihovu saglasnost i podršku da se u Jugoslaviji organizuje rad na pisanju istorije jugoslavenskih naroda XIX vijeka.

U BiH nije izostala politička podrška da se pripremi istorija njenih naroda, pa ipak su se u toku posljednjih 17 godiŃna složili takvi odnosi, koji su značajno doprinijeli činjenici da Projekat nije ostvaren. Istorija nije samo politička nauka po predmetu koji je zamašno prisutan u njenom razvoju, već i po ocjenama i sudovima koje saopštava o događajima. Često se u radovima istoričara nepogrešivo prepoznaju njihova politička uvjerenja i nacionalna pripadnost", str. 1-2. Kopija pisma u arhivi autora.

40 Navedeni dokument, str. 3-6.

nastojao fortificirati vlastiti doprinos pseudoučenjaka, ustvari djelatnika politike velikosrbizma u sponu. Utrka za ostvarenje potpune dominacije Ekmečićeve velikosrpske grupe nad historijskim esnafom u Bosni i Hercegovini dobijala je na ubrzanju.

Više je nego zanimljiv *Predgovor izdanju* prve knjige *Priloga za istoriju Bosne i Hercegovine*.⁴¹ Pravdajući neuspjeh, reprezentivi ANU BiH tvrdili su 1987. godine da je inicijativa od prije gotovo dvije decenije trebala imati »kao mogući domet« (sic!) da se »napíše sintetička istorija Bosne i Hercegovine«. Svojevrсни »biser« te jadikovke predstavlja umovanje: »...i, kao što se to dešava i u drugim naučnim istraživanjima globalnih razmjera, krajnji mogući cilj – sintetička istorija Bosne i Hercegovine – ostao je van realnog domašaja«. Okoliša-jući je izrečeno priznanje da je »izvjestan broj autora, mada znatno manji od onoga koji je bio angažovan« izvršio svoje obaveze. Čak je prezentirana tvrdnja, prema kojoj je Redakcioni odbor »prihvatio za objavljivanje« radove »koji su odgovalali postavljenim kriterijima i zahtjevima«. ⁴² To je bilo daleko od istine. ⁴³

Šest stotina šezdeset i šest (666) strana štampanih u dvije knjige⁴⁴ ostalo je da svjedoči o fijasku projekta *Istorija naroda Bosne i Hercegovine*. Bio je to dobitak kojega su velikosrpski intelektualci uhvatili u letu. Oklijevanje, oportunističnost i razjedinjenost probosanski orijentiranih učenjaka uvjetovali su formiranje prostora za ekspanziju velikosrpskih osporavatelja povijesti Bosne i Hercegovine. Predvođeni Ekmečićem, »velikosrbi« su to iskoristili kao značajno proširenje osnovice za nastavak destruiranja bosanskohercegovačke sadržajnosti. Manipuliranje i modificiranje činjenica postali su njihov metod u cilju eliminacije i same pomisli na autentičnost povijesti Bosne i Hercegovine. Njihovu poziciju u Bosni i Hercegovini značajno je, u formi sve šireg mostobrana, ojačala pojava *Istorije srpskog naroda*.

41 *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I...*, str. 5-6. Predsjedništvo ANU BiH zatvorilo je 1983. godine projekat *Istorija naroda Bosne i Hercegovine*, uz namjeru da dio prispijelih radova publicira u Akademijinim izdanjima. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, str. 281.

42 *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I...*, str. 5-6.

43 ANU BiH, III potkomisija za Istoriju naroda Bosne i Hercegovine. Recenzija koju je dr. Mustafa Imamović napisao 2. XI 1976. godine za tekst, člana III potkomisije i sekretara Komisije za istoriju naroda Bosne i Hercegovine, dr. Muhameda Hadžijahića *Obrazovanost kod Muslimana* završava sljedećim navodom: "Po svom sadržaju tekst dr. Muhameda Hadžijahića o obrazovanosti kod Muslimana predstavlja pravo osvježenje koje će znatno obogatiti prikaz istorije BiH novim i zanimljivim podacima o pitanjima koja su dosad u raznim pregledima istorije jednostavno prešutkivana". Ostalo je nepoznato, zbog kojeg razloga Hadžijahićeve tekst nije bio objavljen, nakon što je dobio pozitivnu recenziju.

44 *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I...*, 264 str.; *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo 1987, 402 str.

Forsiranje Bosne Istorijom srpskog naroda i druge historiografske diverzije

Pogled na karte u prvoj knjizi *Istorije srpskog naroda*⁴⁵ upućuje na zaključak da članovi uređivačkog odbora za istorijske karte nisu bitno evoluirali u odnosu na radove Mihaila Dinića.⁴⁶ Sima Ćirković, koji se u svojim radovima i nastupima bitno razlikovao od agresivne struje srpskih historičara, protivio se mišljenju, »koje je i danas prisutno, da je Bosna bila susedna oblast Srbije koja je povremeno uključivana u sastav srpske države. Bosna je bila oblast unutar Srbije...«.⁴⁷ Za Dimitrija Bogdanovića nema spora da su Hum i Bosna »sa ostalim srpskim zemljama«.⁴⁸

Kada piše o vojsci Bosanskog ejaleta, Vladimir Stojančević žonglira sa više termina: »Turci«, »bosanska vojska«, »turska bosanska vojska«.⁴⁹ Ovaj autor nije dovoljno precizan čak ni kada govori o statusu Srbije u vrijeme kneza Miloša Obrenovića. Dok na jednom mjestu spominje »politički razvoj srpske samostalnosti«,⁵⁰ na drugom racionalizira svoje izlaganje spominjući »krajeve Beogradskog pašaluka u kome su Srbi imali neku vrstu samouprave«.⁵¹ Masivno rabljenje znanstveno neutemeljenog naziva »Beogradski pašaluk«,⁵² pripada medju brojne fatamorgane srpske historiografije.

Radovan Samardžić naziva muslimane iz Bosanskog ejaleta, čas Turcima⁵³, čas Bošnjacima.⁵⁴ Kada bi mu priči zatrebalo, Samardžiću nije bilo strano da se uhvati kakvog »predanja« ne bi li kazao šta je, i kako je, namislio.⁵⁵

45 *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga...*, Vidjeti historijske karte.

46 Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko-geografske studije*. Priredio Sima Ćirković, *Srpska književna zadruga*, Beograd 1978.

47 *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga...*, str. 162.

48 *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga...*, str. 227.

49 *Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, Prvi tom, Od Prvog srpskog ustanka do Berlinskog kongresa 1804-1878*, (Dalje u tekstu: *Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, Prvi tom...*), *Srpska književna zadruga*, Beograd 1981, str. 53, 118.

50 *Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, Prvi tom...*, str. 218.

51 *Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, Prvi tom...*, str. 229.

52 Moguće je dokazivati da ta stvar sa imaginarnim "Beogradskim pašalukom" ima veze i sa "liječenjem" izvjesnih nacionalnih kompleksa. "Beogradski pašaluk" ne spominje se u osmanskim dokumentima, jer takav nije niti postojao u Osmanskom Carstvu. Postojao je Smederevski sandžak, u čijem se sastavu nalazio Beograd. Udomačen u narodnom govoru, naziv "Beogradski pašaluk" prihvaćen je u zvaničnoj prepisci Habsburškog carstva. Mada netačan, kasnije je iz lokalnih pisanih spomenika prešao i u suvremenu historiografsku literaturu, a posebno u publicistiku.

53 *Istorija srpskog naroda, Četvrta knjiga, Prvi tom, Srbi u XVIII veku*, (Dalje u tekstu: *Istorija srpskog naroda, Četvrta knjiga, Prvi tom...*), *Srpska književna zadruga*, Beograd 1986, str. 432-434 i dalje.

54 *Istorija srpskog naroda, Četvrta knjiga, Prvi tom...*, str. 447, 451, 453.

55 *Istorija srpskog naroda, Četvrta knjiga, Prvi tom...*, str. 443, 446.

Pomalo je dirljivo njegovo naprezanje ne bi li kako »legalizirao« i umnožio broj »turskih velikodostojnika koji su bili srpskog porekla«. ⁵⁶ Malo nepristrasnog istraživanja pokazalo bi da se iza imena Samardžićevih favorita nalaze visoki službenici Osmanskog carstva – porijeklom Bošnjaci.

Trenirani u duhu uzajamne solidarnosti, sinhronizirani u sisteme mreža esnafskih, političkih, interesnih i drugih veza, velikosrpski orijentirani historičari disciplinirano su, na sav glas, hvalili robu ponudenu u *Istoriji srpskog naroda*. Ekmečićev inferiorni učenik i oponašatelj, Dušan Berić, euforično je tvrdio 1988. godiue, da u zadnjih deset godina nije bila napravljena nijedna sinteza u kojoj je historija Bosne i Hercegovine, od kraja XVIII vijeka do 1914. godine, bila obrađena »u jednoj suvisloj celini«. Prema Beriću, dok se takva sinteza »ne uradi, najdostojnija zamena za nju, svakako, jesu one deonice iz *Istorije srpskog naroda* koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu i potiču iz pera M. Ekmečića«. ⁵⁷ Mada su Ekmečićevi tekstovi, publicirani u *Istoriji srpskog naroda*, ⁵⁸ za stručnjake dosadna i zastarjela statistika pokušaja ostvarenja srpske dominacije u Bosni i Hercegovini oni su, kako vidimo, predstavljali orijentir pripadnicima (mislim da je na mjestu korištenje ovog naziva koji obično određuje člana vojne ili paravojne formacije) bespogovorno militantne struje u formaciji velikosrpske historiografije.

Za vrijeme izdavačke kampanje prvih knjiga *Istorije srpskog naroda*, historiografski ceh u Bosni i Hercegovini bio je u svojevršnom previranju. Znanstveno savjetovanje na temu *Poslijeratni razvoj historiografije o Bosni i Hercegovini (poslije 1945.g.)* ⁵⁹ bilo je u znaku afirmativnih pokazatelja dosega bosanskohercegovačke historiografije, neuspjeha projekta *Istorija naroda Bosne i Hercegovine* i odgonetanja znakova najave težih vremena. ⁶⁰ Radi podsjećanja

56 *Istorija srpskog naroda, Četvrta knjiga, Prvi tom...*, str. 446.

57 Dušan Berić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. u najnovijoj jugoslovenskoj historiografiji*, Preštampano iz *Zbornika Matice srpske za istoriju*, Broj 37, Novi Sad 1988, str. 173. Hvaleći Ekmečića, Berić je, poput njemu sličnih predstavnika velikosrpskog intelektualnog bašibozuka, zlorado likovao nad lešom *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*.

58 *Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878, Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, Prvi tom*, str. 447-526; *Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini, Istorija srpskog naroda, Šesta knjiga, Prvi tom, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*, (Dalje u tekstu: *Istorija srpskog naroda, Šesta knjiga, Prvi tom...*), *Srpska književna zadruka*, Beograd 1983, str. 555-603; *Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini, Istorija srpskog naroda, Šesta knjiga, Prvi tom...*, str. 604-648.

59 *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, (Dalje u tekstu: *Savjetovanje o istoriografiji BiH...*), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12, Sarajevo 1983, 181 str.

60 Savjetovanje je bilo održano 11.-12. februara 1982. godine u prostorijama ANU BiH. Suorganizatori ovog savjetovanja bili su Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju u Sarajevu i Odjeljenje društvenih nauka ANU BiH. Prema namjerama organizatora "u osnovi ovog savjetovanja ugrađena je misao o potrebi da se izvrši analitički pregled razvoja historiografije u Bosni i Hercegovini, kao izraz potreba cijele jugoslavenske historiografije da se

prisutnima je bio prezentiran podatak da su, na XV svjetskom kongresu historičara (Bukurešt, avgust 1980. godine), od pet jugoslavenskih referata u glavnom programu Kongresa tri bila iz Bosne i Hercegovine. »Procjena je da je ovo bio jedan od najuspješnijih nastupa jugoslavenskih historičara na svjetskim kongresima uopće«. Historija srednjovjekovne Bosne proučavana je u Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Prištini i Novom Sadu. Isto tako, sovjetski, američki, italijanski, njemački i francuski historičari bili su zainteresirani za srednjovjekovnu Bosnu. Konstatirani su značajni rezultati »u izučavanju kulturne baštine naroda Bosne i Hercegovine, a naročito u izučavanju orijentalno-islamske komponente te baštine.« Mlađi, probosanski orijentirani, historičari zalagali su se za nastavak i objedinjavanje temeljnih istraživanja zadnje faze osmanske i cijelog perioda austrougarske uprave. Svoj trajni zadatak oni su vidjeli u razvoju timskog interdisciplinarnog rada. Stanje, rezultati i znanstveni potencijal predstavljali su »solidnu osnovu« za sintezu perioda između dva svjetska rata. Izvjestan zaostatak bosanskohercegovačke historiografije, u odnosu na historiografiju »u drugim jugoslavenskim zemljama«, bio je uočen na periodu koji se odnosio na Drugi svjetski rat. Mali broj zbornika objavljenih izvora i, jednim dijelom, nesređeni arhivski fondovi otežavali su značajnije istraživanje perioda poslije Drugog svjetskog rata.⁶¹

Prihvatajući pozitivne tonove o dostignućima historiografije u Bosni i Hercegovini, Alojz Benac je upozorio »da stoji jedna prilično ozbiljna sjenka nad tom ocjenom«. Radilo se o tadašnjem stanju projekta *Istorija naroda Bosne i Hercegovine*. Govoreći o teškoćama, on je spomenuo »dva osnovna razloga: prvo, Bosna i Hercegovina nije imala državni kontinuitet i, drugo, u njoj žive tri naroda, od kojih su dva dijelovi matičnih naroda u drugim republikama, dok pitanje geneze muslimanskog naroda nije potpuno iskristalisano(...) Ako historičari ove republike nisu u stanju da naprave takvu jednu sintezu, makar manjeg obima, mislim da ovo društvo ne bi sasvim pozitivno ocijenilo rad na istoriografiji u Bosni i Hercegovini.«⁶² Dajući svoje mišljenje »o razlozima promašaja

utvrdi realno stanje stvari u području ove naučne discipline i da se odrede naredni zadaci». Očevidno teška srca, članovi redakcije morali su kasnije priznati da je bilo »nekoliko slučajeva padova diskusije ne samo sa naučno-stručnog gledišta nego i sa stanovišta društveno-idejnog orijentiranja». *Savjetovanje o istoriografiji BiH...*, str. 3-4.

Kao što su većim dijelom eksploatiranje bosanskohercegovačkih resursa i status njene privrede bili dirigirani interesima jačih federalnih jedinica SFRJ tako je, kao što vidimo, i ovo savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine bilo koncipirano »kao izraz potreba cijele jugoslavenske historiografije«. Jednostavno, Bosni i Hercegovini se na svaki način pokušavalo nametnuti »skrbiništvo kao posljedica duboko ukorijenjenog shvatanja (posebno u Beogradu i Zagrebu) da BiH ne može biti »ravnopravna« Srbiji ili Hrvatskoj. Čak i u pauzama između takvih nastojanja iz Beograda i Zagreba, u Bosni i Hercegovini je bilo dosta sljedbenika politike sputavanja svestranijeg i slohodnijeg razvitka ove jugoslavenske republike.

61 *Savjetovanje o istoriografiji BiH...*, str. 25, 31, 37, 53, 65, 76, 84, 113, 119.

62 *Savjetovanje o istoriografiji BiH...*, str. 123-124.

projekta« Enver Redžić je iznio »utisak da poslije 13 godina, od početka ove inicijative, osnovni problem nije bio u stvarnim naučnim mogućnostima predviđenog autorskog kolektiva – to su mahom poznati, ugledni istoričari – već, prije svega, po mom osjećanju stvari, pretežno u nedostatku uvjerenja da će, kao naučna cjelina, ta istorija zadovoljiti zahtjeve svakog člana autorskog tima, kao i u nedostatku spremnosti da se svoj dio posla završi«. ⁶³ Branislav Đurđev se zgražavao od pomisli »kakvu opasnost predstavlja jačanje nacionalizma u ruhu marksizma za razvitak socijalizma u svijetu i kod nas i s tim u vezi(...)jačanje nacionalističkih skretanja u historiografiji koja se smatra marksističkom«. On je opominjao da su ojačala »nacionalistička stremljenja i u našoj historiografiji«. ⁶⁴ Plastičan primjer jedne podvrste srpskih nacionalističkih (para)historičara jeste dr. Zdravko Antić. Skromnog znanja, što je kompenzirao bezmjernom ambicijom, on se zaklanjao iza hinjene partijske (SKJ) »pravovjernosti« koju je besramno i karikaturno istresao pred javnost. Osjećajući promjene u političkoj ruži vjetrova, ovaj u nauku zalutali svat govorio je na savjetovanju o svojoj, navodnoj, brizi za »one radove koji govore o uništavanju srpskog stanovništva«. Težeći da se uklopi u maticu u koju je bacio flašu sa porukom, Antić je, izvitopereno i ideologizirano, nastojao ustaštvu i četništvu »pridružiti« i »muslimansku građansku politiku«. ⁶⁵ Nagradu u formi dobro situiranog »savjetnika« i »priređivača« memoarskih spisa visokih dužnosnika u Beogradu nije morao dugo čekati.

63 *Savjetovanje o historiografiji BiH...*, str. 156.

64 Đurđev je upozoravao: "Ukoliko se u nas ispuni socijalizam nacionalizmom, dovodi se u pitanje jugoslovenska socijalistička zajednica. A u našoj historiografiji ne samo da se dosta često pojavljuju nacionalistička skretanja u rješavanju istorijskih problema nego se nacionalizam ogleda i u tome što se dosta lako organizujemo kad treba raditi na istorijama pojedinih naroda, ali se teško organizujemo kad treba raditi na Istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije. Dosta se natežemo i oko istorijskih tema kad je riječ o Enciklopediji Jugoslavije. U pisanju Istorije naroda Bosne i Hercegovine ogleda se u neku ruku isto što u pisanju Istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. Nije to istorija jednog naroda.

Kad je riječ o odnosima među narodima, istorijska nauka mora, prije svega, biti kritična i objektivna. I najgore istorijske pukotine među narodima objektivnim naučnim objašnjenjem slijavaju se u uzajamno razumijevanje. Kad ocjenjuje istorijsku ulogu svoga naroda, kritična istorijska nauka ne može dati povoda nijednom narodu da se neopravdano gordi nad drugim narodima(...)Danas ima mnogo istorijskih djela, navodno rađenih sa marksističkih pozicija, koja u pogledu objektivnosti stoje niže od mnogih djela koja stoje na pozitivističkim pozicijama. Ta, navodno marksistička historiografija napada čak oslanjanje na pozitivno znanje i tumačenje pod plaštom istupanja protiv pozitivizma. Zaista, historiografiju koja se smatra marksističkom zapljusnuo je romantičarski nacionalistički talas". *Savjetovanje o historiografiji BiH...*, str. 125.

65 *Savjetovanje o historiografiji BiH...*, str. 156-159.

Publiciranje enciklopedijskog separata *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*⁶⁶ rezultiralo je prilično burnim reakcijama među nekim historičarima. Na inicijativu Društva historičara Bosne i Hercegovine bila je, 29. maja 1984. godine, organizirana diskusija o historiografskim tekstovima u spomenutom enciklopedijskom separatu.⁶⁷ Iz većeg broja kritički intoniranih priloga izdvajam dva: prof. dr. Desanka Kovačević-Kojić napomenula je da je u izdanju Enciklopedije iz 1956. godine objavljena studija akademika Ante Babića *Srednjevjekovna bosanska država*. Ona je protestirala zbog toga što je prof. Marko Vežo izvršio »umjetanja, kao i neke druge intervencije, koje su nedozvoljeno izmijenile tekst prof. A. Babića«. Kao primjere naknadnog »umjetanja neargumentovanih gledišta u prvobitni Babićev tekst« Kovačević-Kojić je, između ostalog, navela: »Ljudi se često nazivaju Bošnjacima(...)ne kaže se da su se nazivali i Srbima«. Zatim, govorila je o preinakama i izbacivanju stavova o Crkvi bosanskoj, o izostavljanju i skraćivanju dijelova teksta o plemstvu itd.⁶⁸ S druge strane, dr. Rasim Hurem je oštro kritizirao prilog Pere Morače, pukovnika JNA iz Beograda: »...on ništa ne piše o masovnim četničkim zločinima nad Muslimanima u jesen i zimu 1941/1942. i kasnije. Ostaje nejasno da li P. Morača pod »masovniji zločini« nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom podrazumijeva zločine ustanika, npr. masovni zločin ustanika nad muslimanskim stanov-

66 *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, (Dalje u tekstu: Separat *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*), "Jugoslavenski leksikografski zavod", Zagreb 1983, 296 str.

U uvodnim napomenama uz ovaj separat redakcija Enciklopedije Jugoslavije za SR Bosnu i Hercegovinu objasnila je razloge tog izdavačkog poduhvata: "Jugoslavenski leksikografski zavod i Savjet Redakcije Enciklopedije Jugoslavije za SR Bosnu i Hercegovinu, nakon dogovora sa Savjetom i Centralnom redakcijom Enciklopedije Jugoslavije, odlučili su da monografski enciklopedički prilog *Bosna i Hercegovina*, štampan u II knjizi drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, objave kao separat(...)U Bosni i Hercegovini do sada nije napisano neko slično djelo. Nema još ni odgovarajućih sinteza o historiji ili o književnosti naroda ove republike, za čim se, inače, osjeća velika potreba. Zbog toga će ovaj posebni otisak poslužiti i kao zamjena za takva djela. Poslužit će, možda, i kao sažeti predložak nekim većim sintezama". Separat *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, str. 9.

67 *Istoriografski tekstovi u separatu "Bosna i Hercegovina" – II izdanje Enciklopedije Jugoslavije*, (Dalje u tekstu: *Istoriografski tekstovi u separatu...*), *Prilozi*, Institut za istoriju, Godina XXI, Broj 22, Sarajevo 1986, str. 261-312.

68 *Istoriografski tekstovi u separatu...*, str. 261-262.

Miroslav Krleža je na slijedeći način govorio o prvom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*: "Njeno prvo izdanje je sasvim loše, različito od Opće enciklopedije koja je uglavnom dobra. Kod prvog je izdanja bila prisutna Rankovićeva ruka. Bosna je u toj enciklopediji totalan promašaj. Bosanska redakcija bila je obična unitaristička družba, da kažem sasvim blago. Muslimani su, moram reći otvoreno, posve ignorirani. Na račun te redakcije i tekstova što ih je ona pripremila, primili smo bezbroj pisama od muslimanskih intelektualaca, ali smo ih, prema strogoj direktivi, sve morali staviti *ad acta*. Cijela nacija i njena kultura su tada prešućeni". Enes Čengić, *Trubač u pustinji duha. S Krležom iz dana u dan (1975-1977)*, *Svetlost*, Sarajevo 1990, str. 75-76.

ništvom Kulen-Vakufa, 6-7. septembra 1941, ili zločin četnika (pripadnika četničkih formacija) ili, možda, zločine i jednih i drugih. Takođe, P. Morača ne piše o brojnom izbjeglištvu Muslimana sa sela u gradove Bosne i Hercegovine, do koga su doveli četnički zločini nad muslimanskim življem na selu».⁶⁹

Bivši glavni urednik (do oktobra 1982. godine) redakcije Enciklopedije Jugoslavije za SR Bosnu i Hercegovinu, akademik Muhamed Filipović nije prisustvovao spomenutom skupu historičara. Filipovićovo pismo predsjedniku Naučne sekcije Društva istoričara BiH nije bilo prezentirano učesnicima skupa, ali je kasnije publicirano zajedno sa drugim autoriziranim izlaganjima. Filipović je podsjećao da su Desanka Kovačević-Kojić (srednjovjekovna historija) i Milan Vasić (priod osmanske uprave) »iz samo njima poznatih razloga odbijali da surađuju« na pisanju priloga za Enciklopediju. To isto odnosilo se na Nedima Filipovića i Avdu Sućesku. Osim toga, Filipović je napisao »da su neki neophodni stručnjaci iz novije povjesti, također, bili odbili da rade i angažiraju se na ovom projektu«. Filipović je obrazložio zbog čega je redakcija »odlučila da povjeri izradu tekstova postojećim snagama koje su bile voljne da rade. Na taj korak Redakcija se odlučila iz sljedećih razloga: (1) što je prirodno da naša sredina izradi sama o sebi historiografski prikaz; (2) što je logično da se angažiraju snage koje postoje, što su te snage sposobne za taj zadatak i što je logično da sredina dobija i kroz ovaj prikaz sliku o sebi; (3) što je za nas bilo neprihvatljivo da pristanemo na prisilnu imobilizaciju i vješnu kapitulaciju onim snagama koje su nam sugerirale da nismo za to sposobni i da moramo pristati da nam razvijeniije sredine pišu našu historiju».⁷⁰ Deceniju i po poslije toga, akademik Filipović je u svojevrsnom autobiografskom spisu ostavio trag o svojem viđenju te mučne epizode.⁷¹ Sredinom 1980-tih godina nadiralo je vri-

⁶⁹ *Istoriografski tekstovi u separatu...*, str. 293.

⁷⁰ *Istoriografski tekstovi u separatu...*, str. 311.

⁷¹ Naučnici i pisci srpske nacionalnosti su gotovo svi odbijali da rade u okviru koncepta kojeg smo hili prihvatili. Mislim da su od nekoga dobili direktivu da ne pomažu koncept i publikaciju koja treba da afirmira Bosnu i Hercegovinu kao državu i kao zaseban povijesni i kulturni subjekt. S druge strane, mnogi muslimanski pisci patili su od straha i ustručavali se da u tim uvjetima surađuju na projektu. Moram ovdje istaknem da mi je u prevaziilaženju manjka srpskih autora, što bi bilo svakako predmet oštre kritike da je ostalo tako, mnogo pomogao pokojni Vaso Čubrilović, koji mi je, kao zemljaku, našao i angažirao autore iz Beograda i tako omogućio da dobijem tekstove i da se Separat pojavi uprkos opstrukciji naših srpskih autora (...) Nakon te edicije nije više bilo moguće govoriti kako se najbitnije stvari o Bosni i Hercegovini ne znaju i time se pokrivati za namjerno previdanje i neznanje. Upravo zbog tog neočekivanog uspjeha jer je sve bilo predviđeno da se osigura neuspjeh, ja sam bio na grub način istjeran iz Enciklopedije (...) Samo, sve je tada već bilo uzalud. Ja sam napisao jedan obiman tekst, u kojem sam očitao lekciju bijednim historičarima, koji nisu htjeli i smjeli da surađuju na projektu, a tada su, po direktivi, najednom počeli da pronalaze njegove velike mahane (...) Povremeno su u te akcije upali i ljudi iz bosanske sarajevske sredine, kao npr. Rade Petrović, koji su korišćeni da bi "dokazivali" neosnovanost i štetnost nekih mojih stavova. Najeklatantniji primjer za takav jedan napad bio je istup Petrovića u NIN-u protiv moje

jeme u kojem »nisu rijetki slučajevi nacionalističke »gerile« u jugoslavenskoj historiografiji«. ⁷²

Početkom jula 1986. godine u ANU BiH održan je kolokvij o izvedbenom projektu za istraživanja iz oblasti historije imenovan kao Društveni cilj XIII/2. Projekat je, kako je tada obrazloženo, »izrađen(...)uz široku saradnju svih naučnih institucija u BiH koje rade na unapređenju istorijske nauke, kao i svih stručnjaka-istoričara u našoj republici i šire(...)Koordinator ovog posla bio je Institut za istoriju u Sarajevu«. Za svaku tematsku oblast (od srednjeg vijeka do tzv. perioda socijalističke izgradnje) bio je utvrđen srednjoročni (petogodišnji) i dugoročni program rada. Srednjoročnim programom rada predviđen je završetak blizu 70 monografija, studija i drugih znanstvenih priloga. Dugoročnim programom rada planirani su »gotovo svi najvažniji zadaci istorijske nauke u Bosni i Hercegovini za jedno duže vremensko razdoblje koje prelazi i u XXI stoljeće«. U srednjoročnom programu rada najvećim dijelom bili su angažirani historičari iz Bosne i Hercegovine. Očekivalo se »da će uspješna realizacija ciljeva i zadataka u izvedbenom projektu imati višestruki naučni i društveni značaj i svoju primjenu u oblasti obrazovanja, kulture, u sferi nauke, posebno njenih pojedinih disciplina, kao što su sociologija, pravo, politologija, filozofija i dr.«. Prema tadašnjim odnosima u znanstvenoj zajednici Bosne i Hercegovine, ANU BiH nije bila organizator znanstvenog istraživanja a »njena usluga (bila je) ograničena na praćenje razvoja i donošenje ocjena o budućim potrebama«. Tada je Milorad Ekmečić posebno potcrtao da je politika ANU BiH »da vrši više moralnu nego organizacionu ulogu«. Prema njemu, »malo je iskorišten vanrepublički kadrovski potencijal. Sem u savjetovanjima oko istraživanja, malo je stručnjaka izvan Bosne i Hercegovine vezano za ova istraživanja«. U stvari, radilo se o tome da su Milorad Ekmečić i Radovan Samardžić shvatili kako su bosanskohercegovački historičari naučili lekciju iz iskustva sa debaklom projekta *Istorija naroda Bosne i Hercegovine*. Pričama o "vanrepubličkom kadrovskom potencijalu" i radom na "jugoslovenskoj osnovi"⁷³ Ekmečić i Samardžić pokušavali su, prije

teze da su narodi koji su sačinjavali tadašnju Jugoslaviju imali svoje različite i samostalne povijesne procese i da su zajedničku povijest iskusili tek stvaranjem Kraljevine Jugoslavije. Znao sam za te akcije, ali sam znao i da dok god je Krleža živ, a on je imao u političkom rukovodstvu Bosne i Hercegovine presudan uticaj u ovim pitanjima, jednostavno, niko od čelnih ljudi ne želi da mu se zamjera i da bude protiv njegove volje, te da meni ne može niko ništa. Međutim, čim je Krleža umro, ja sam znao da su mi dani odbrojani". Muhamed Filipović, *Pokušaj jedne duhovne biografije (Pokušaj opisa životnih okolnosti koje su me formirale i uticale na moj duhovni razvoj)*, "Avicena", Sarajevo 1999, str. 128-129, 135.

72 Drago Roksandić, *Savremenost i istorijska svest, Marksistička misao*, Broj 2/85, Marksistički centar Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, Beograd 1985, str. 79.

73 *Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2, Istraživanja iz oblasti istorije (Sarajevo, 3. jula 1986), Stenografske bilješke*, (Dalje u tekstu: *Naučno-stručni kolokvij...*), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Naučne komunikacije, VI. Odbor za istorijske nauke, Sarajevo 1986, str. 5, 9, 13-15, 23-24, 35-38, 51.

svega, uključiti u ovaj posao što više autora iz Srbije i tako držati projekat DC XIII/2 pod kontrolom beogradske intelektualne "čaršije".

Znanstveni skup o migracionim procesima i Bosni i Hercegovini⁷⁴ pokazao je da su se pojačavali velikosrpski historiografski pritisci i pokušaji srpskih, šovinistički orijentiranih, intelektualaca da postanu dominirajući faktor nad bosanskohercegovačkom znanošću. Došlo je do toga da je čast bosanskohercegovačke historiografije argumentirano i oštro branio filozof prof. dr. Rasim Muminović. U svom govoru, spominjući jugoslavenske narode Muminović je podsjetio prisutne da "nisu svi jednako priznati, iako su jednako poznati, bar ne u povijesti naših naroda. Neoboriv dokaz za drugo pruža status Muslimana koji, uprkos tome što su po brojnosti treći u Jugoslaviji, još uvijek nemaju svoje pisane historije(...)Ta činjenica nepostojanja historije jednog postojećeg naroda čini našu historiografiju egzemplarnom ideologijom, jer se u njoj pojavljuje čitav jedan narod bez domovine, historije, pa čak i bez imena po kome je poznat vijekovima u svijetu, dakle, kao narod koji nema ništa svoje(...)Zar iz toga ne proizlazi logičkom nužnošću da se neko dobro brine za njegovo nepostojanje historije, ili da taj narod olako pristaje na nešto takvo?".

Muminović je objasnio da su mu povod za njegov istup dali neki učesnici toga znanstvenog skupa, "koliko i drskost nekih ranijih nazovi naučnika" iz Beograda koji izostavljaju Muslimane zbog svoje mržnje prema tom narodu. "Nažalost", nastavio je Muminović, "to je samo jedan iz plejade onih koji su uticali da Muslimani nemaju ni danas svoje pisane povijesti, odnosno da iskrsavaju u historiji naših naroda kao neki fantom. Od takve mržnje i smišljene ignorancije tek neznatno je manje opasno krivotvorenje koje je i ovdje došlo do izraza u nekim saopćenjima, kao i ideološko zamagljivanje ovdje zastupljeno u istupanjima D. Berića i Bulatovića (čije ime ne znam). Što se tiče posljednje dvojice, bio bi sizifovski posao ulaziti u polemiku s njima usljed njihova nediferenciranja onog individualnog, parcijalnog i univerzalnog u pojavama, te njihova nerazumijevanja zavisnosti individualnog od cjeline u društvenim pojavama".⁷⁵ Bosanskohercegovački historičari, izgleda, kao da su odsustvo svojega oštrog reagiranja na nebulozne nastupe velikosrpskih parznanstvenih jurišnika motivirali nekom vrstom svojega shvaćanja nadmoćnog prezira. Međutim, Berić, Bulatović i slični objašnjavali su to odsustvom hrabrosti probosanski

74 *Migracije i Bosna i Hercegovina (Materijali s naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine)*, (Dalje u tekstu: *Migracije i Bosna i Hercegovina...*), Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo 1990, 671 str.

75 Rasim Muminović, *Historija - znanost ili obmana?*, *Migracije i Bosna i Hercegovina...*, str. 587-590. U svom izlaganju dr.Muminović je mislio na istupanja Dušana Berića i Radomira Bulatovića.

orijentiranih historičara što je uvjetovalo porast samopouzdanja tih u biti neotesanih i primitivnih gangstera u znanosti.

Kako je vrijeme odmicalo na sceni su se javljali i neki, do tada povučeni i oprezniji, "kapitalci" iz reda srpskih historičara koji su svjesno manevrirali prema svome definitivnom uklapanju u velikosrpski intelektualni buljuk. Tako je, na znanstvenom skupu *Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu* održanom 7.-9. marta 1991. godine povodom četrdesete obljetnice Orijentalnog instituta u Sarajevu, akademik Milan Vasić pao na ispitu kod Ahmeda S. Aličića. U svom kratkom osvrtu na Vasićevo izlaganje, Aličić (kojemu se nije pružila prilika da detaljnije elaborira svoje neslaganje jer je Vasić predao svoj referat kad je zbornik već bio u prijelomu) je ustvrdio "da je metodologija kojom je autor referata pristupio ovoj temi (*Islamizacija u jugoslovenskim zemljama* - op. M.P.) potpuno pogrešna i nenaučna. Naime, autor ponavlja greške svojih prethodnika, prvenstveno onih iz XIX stoljeća koji su se pri razmatranju pitanja širenja islama (islamizacije) služili metodom ekscesa, a ne metodom procesa(...) Ako bismo i dalje ovom pitanju pristupali metodom Milana Vasića nikada ne bismo došli do definitivnog ili približno definitivnog rješenja ovog pitanja. Kratkim uvidom u referat koji je Vasić predao za štampu utvrdili smo čitav niz kontradikcija, a najveća je u tome što autor tvrdi da tamo gdje je otpor turskoj ekspanziji i vlasti bio veći islamizacija je bila masovnija. To je non-sens(...) U ovom kratkom osvrtu još ćemo spomenuti da smo uvidom u literaturu kojom se koristio Milan Vasić, utvrdili da ni jedno djelo koje je koristio ne spada u referalnu literaturu u tom pitanju. Radove Filipović Nedima o ovom pitanju nije shvatio, Inalđžikova izlaganja su neprovjerena i mislimo dosta površno iznesena, a gotovo sva ostala literatura je islamofobna i pisana je srcem a ne dokumentom".⁷⁶ Tako je, u slučaju Milana Vasića, delegitimirana još jedna vještački održavana "veličina" u otvorenoj lepezi pokazanog stručnog neznanja i sklonosti prema manipulaciji historijskom faktografijom. Taj profesor perioda osmanske uprave u južnoslavenskim zemljama ostao je, kod više generacija studenata, upamćen kao osoba koja se često u predavanjima, sa očevitim uživanjem, "poštapala" srpskom epskom poezijom, posebno onom "o Turcima i hajducima" smatrajući to, valjda, korisnim za proces nastave na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Godinama je bio poznat Vasićev komotan i neodgovoran odnos i prema postdiplomskom studiju na sarajevskoj katedri za historiju, pri čemu je

76 Milan Vasić, *Islamizacija u jugoslovenskim zemljama, Naučni skup "Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu"*, (Dalje u tekstu: *Naučni skup "Širenje islama..."*), "Prilozi za orijentalnu filologiju", 41/1991, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1991, str. 425-441; A. S. Aličić, *Osvrt na izlaganje M. Vasića "Islamizacija u jugoslovenskim zemljama"*, *Naučni skup "Širenje islama..."*, str. 443-444.

tercirao Miloradu Ekmečiću u prebacivanju odgovornosti na “društvo”, odnosno bosanskohercegovačke državne organe.⁷⁷

Razmatrajući temu o agresiji na Bosnu i Hercegovinu i historijskoj nauci, akademik Enver Redžić je svjedočio neuspjeh ANU BiH sa *Istorijom naroda Bosne i Hercegovine*: “Primorana da se brani od agresije, BiH je bila višestruko razoružana. Činjenica da za vrijeme gotovo polustoljetnog postojanja Republike, BiH nije dobila naučnu sintezu svoje historije predstavlja supstancijalni dokaz o duhovnom samorazoružanju Republike, o njenoj nesposobnosti da se historijski kompletira. BiH je ušla u odbrambeni rat bez naučnog djela o svome milenijskom postojanju! Sada su i historičari mogli da nastave da je naučno rasparčavaju(...)Nedostatak naučne sinteze historije BiH potvrdio se kao objektivni saveznik destrukcije povijesnog integriteta BiH”.⁷⁸

Ekmečić-harambaša i buljuk hajduka

Kada je pohvalama dr. Hamdije Kapidžića ušao na velika vrata u svijet nauke, izgledalo je da će karijera Milorada Ekmečića imati isključivo znanstvenu liniju.⁷⁹ Ali, nije bilo tako. Politika je davno na fatalan način uvukla Ekmečića u vrtlog u kome se on i danas nalazi. Iz njegovih izjava može se zaključiti da je sricao slova političkog mišljenja preko pitanja “muslimanske nacije”. Od traumatičnog djetinjstva i mladosti, preko opsesivne višedecenijske tegobe, njegovo shvatanje pitanja “Muslimana” završilo je u neizlječivoj mržnji. Mada je jednom rekao da se ne snalazi dobro u politici, “odnosno da to otprilike izgleda kao šetnja guske na ledu” iz prethodnog dijela teksta moglo se ponešto saznati o oblicima njegovog političkog angažmana. Nije izdržao da bude samo promatrač. Morao je osjetiti kako je biti “delatnik” u politici. Privlačila ga je violentna energija ideje da on učini što može u poduhvatu stare srpske političke vodilje - “potpunog povraćaja u Srpstvo - Bosne”. Vremenom je od razmišljanja o novim granicama došao u poziciju da se od njega očekuje mišljenje o tome “ako dođe do deobe(...)granica će se tada naći jednim novim unutrašnjim ratom. Očigledno će ići znatno više na zapad nego je ušće reke Bosne - uz najmanje još jedan milion ljudskih glava na tom oltaru”.⁸⁰ Poznato je da je Ekmečić bio

77 *Naučno-stručni kolokvij...*, str. 26-27.

78 Enver Redžić, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i historijska nauka*, “Dijalog”, 1(1998), Centar za filozofska istraživanja ANU BiH i Međunarodni centar za mir u Sarajevu, Sarajevo 1998, str. 60, 71.

79 Dr. Hamdija Kapidžić, *Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875-1878, Sarajevo 1960, Veselin Masleša, strana 385*, “Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine”, Godina XIII, Sarajevo 1962, str. 384.

80 Miloš Jevtić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, “Dečje novine”, Gornji Milanovac, str. 66, 71, 74, 132.

nezamjenjiv savjetnik i suradnik Radovana Karadžića i postojani podržavalac Slobodana Miloševića.⁸¹

Ekmečić je godinama smatran za "najutjecajnijeg bosanskog Srbina"⁸² a nekima je izgledao kao "duhovni brat Dobrice Ćosića iz BiH".⁸³ Ekmečić je itekako podrazumijevao upotrebu vojne sile u ostvarenju ciljeva Miloševićeve i Karadžićeve politike. Taj historičar sa likom ostarjele ptice bio je prosto opčinjen raznovrsnim sadržajem značenja vojnih i strategijskih načela.⁸⁴ Jedan vrstan poznavalac takve sorte intelektualaca prokomentirao je ovakva Ekmečićeva interesovanja slijedećim riječima: "...neće li biti da je istoričar koji nam veli da nigde i nikad Srbi zakasnili nisu, sam sebe, zajedno s piscem (Dobricom Ćosićem - op. M.P.) uhvatio, ne u neku civilnu aporiju, već u jednu nerazrešivu militarnu kontradikciju".⁸⁵ Kada se uvjerio da Srbi nisu uspjeli uništiti Bosnu i Bošnjake, Ekmečić je sebi "prostonarodnjački" dao oduška: "Srpskoj se politici danas nameće da mora priznati samostalne, satelitske države u Bosni i Hrvatskoj. To je odvratno kao gutanje žabe".⁸⁶ Poznavaoći prilika, kada govore o Bosancima naseljenim u Beogradu, smještaju Ekmečića u - političare: "Milorad Ekmečić, levodrinški Dobrica Ćosić, koji je dobio stan u Beogradu i koji u medijima nastupa kad god je potrebno u narod uneti malo nacionalnog adrenalina".⁸⁷ Neki od beogradskih medija, zasićeni Ekmečićevim političko-estradnim nastupima, podsjećaju njima dohvatljiv dio javnosti da je taj akademik još početkom 1992. godine predlagao diobu BiH.⁸⁸ Očevidno se sugerira da dio računa za posljedice intelektualnog servisiranja Miloševićeve i Karadžićeve razorne protubosanske "politike" treba ispostaviti Miloradu Ekmečiću.

Zašto je kratki prikaz Ekmečićevih dosega započeo pričom o njegovom političkom angažmanu? Jednostavno, zato što je on političar u znanosti! Većina

U tom pravcu indikativna su Ekmečićeva interesovanja: "Kao profesionalni istoričar uvek sam bio radoznao šta bi uradio jedan istočnoevropski intelektualac, kada zameni univerzitet-sku katedru za fotelju u vladi njegove zemlje". Milorad Ekmečić, *Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli*, Vidjeti u: *Filozofija i društvo (III)*, Zbornik radova, Posvećeno profesoru Ljubomiru Tadiću, Univerzitet u Beogradu/Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 1991, str. 169.

81 D. Zarić, *Kao svoj sa svojima*, "Javnost", Sarajevo 2. mart 1991, str. 2; Vesna Mališić, *Pukla tikva natroje*, "Duga", Beograd 16-30. 3. 1991, str. 26-27; Nikola Stojanović, *Imenjak Nikole Stojanovića*, "Duga", Beograd 10-24. 10. 1992, str. 97; Milan Milošević, *Krojači narodnog odela*, "Vreme", Beograd 29. 7. 1991, str. 7.

82 Mirko Kovač, *Cvjetanje mase*, "Bosanska knjiga", Sarajevo 1997, str. 111.

83 Armin Bešlija, *Nevinost naroda i opravdanje zločina*, "Vreme", Beograd 26. 8. 1991, str. 62.

84 Milorad Ekmečić, *Srbija između Srednje Evrope i Evrope*, "Politika" i "BMG", Beograd 1992, str. 46.

85 Slobodan Blagojević, *Tri čiste obične pameti*, "Radio B92", Beograd 1996, str. 14-15.

86 Milorad Ekmečić, akademik, *Izjava nedelje*, "Vreme", Beograd 8. 5. 1995, str. 48.

87 Biljana Mitrinović, *Suljo i Mujo su se lepo snašli*, "Reporter", Banjaluka 4. 8. 1999, str. 45.

88 Slobodanka Ast, *Akademici protiv režima*, "Vreme", Beograd 9. 10. 1999, str. 17.

njegovih ključnih zahvata u historiografiji neslavno je prošla u ocjenama objektivnih znalaca. Kao što je poznato, hrvatska povjesničarka "Mirjana Gross s laćoćom se obraćunala s Ekmećićevim dvojakim standardima" koje je on, gajeći "srpske predrasude", obilato primijenio u svojoj dionici teksta *Istorije Jugoslavije* (*Prosveta*, Beograd 1972.).⁸⁹ Bilo je primijetno da je poslije toga vremena Ekmećić sve više okretao leđa znanosti, ubrzano se profilirajući prema formi zloćudnog, osvetoljubivog i destruktivnog arbitra u historiografskim poslovima Bosne i Hercegovine.

Ekmećić je u jednom nedavnom intervjuu⁹⁰ ponovno ukazao na još jednu sjenku koju je, svojedobno, na njegovo samoljublje položila kritika teksta u *Istoriji Jugoslavije* izvršena od strane četverice "muslimanskih istoričara". Kada je sredinom 1972. godine *Prosveta* najavila skori izlazak iz štampe *Istorije Jugoslavije*, redakcija beogradskog časopisa *Gledišta* odlučila je organizirati razgovor o toj knjizi. Pozvani su historičari iz Beograda, Novog Sada, Zagreba, Ljubljane, Sarajeva i Titograda. Međutim, niti jedan od četverice autora (Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmećić i Vladimir Dedijer) nije se pojavio na diskusiji, održanoj 19. januara 1973. godine u redakciji *Gledišta*. U dogovoreno vrijeme tamo se našlo dvanaest pozvanih historičara, a jedan broj se isprićao obavezama. Kako stoji u obrazloženju, "redakcija nije učesnicima diskusije ponudila nikakve posebne teze, nego je sama knjiga služila kao osnov za razgovor". Za ovu priliku ogranićit ćemo se na izlaganja Avde Sućeske, Alije Bojića i Mustafe Imamovića.

Avdo Sućeska je otvorio diskusiju u kojoj je, između ostalog, kazao: "U knjizi je, uglavnom, iako ne u podjednakoj mjeri i sa jednakom dozom kritičnosti, prikazana istorija Srba, Hrvata i Slovenaca, dok je manje obraćena isto-

89 Ivo Banac, *Rat prije rata: Raspad jugoslavenske historiografije*, Vidjeti u: *Cijena Bosne. Ćlanci, izjave i javni nastupi, 1992-1993*, (Dalje u tekstu: *Rat prije rata...*), "Europa danas" d.o.o., Zagreb 1994, str. 21.

Diskusija o *Istoriji Jugoslavije* koju su hrvatski povjesničari, predvoćeni Mirjanom Gross, započeli u "Ćasopisu za suvremenu povijest" (Institut za historiju radnićkog pokreta Hrvatske, Broj 2(12), Zagreb 1973, str. 7-76) prerasla je u višegodišnjju, najznamenitiju, polemiku unutar historiografskog esnafa u SFRJ. Kada je, konaćno, postao svjestan da je izgubio Ekmećić je udarcem nogom u vrata zaključio svoje ućešće u polemici (*Završna rijeć u polemici sa Mirjanom Gross*, "Jugoslovenski istorijski časopis", Broj 1-2, Beograd 1976, str. 150-156). Ne ostajući mu dužna, Grossova je zamjerila Ekmećiću na "osobnom napadu" na nju "kakav još nije zabilježen na stranicama jugoslavenskih historijskih časopisa". Ona je ustvrdila da "Ekmećić ne poznaje granice u proizvoljnim pristupima povijesnim činjenicama(...) Ćini se da Ekmećić, uza svu mrežu izvrtanja, izbjegavanja problema, podmetanja, psovki i patetićkih fraza, ipak sluti da tu ima nešto više od "ženskih kaprica" jedne debilne historičarke" (*U povodu povlaćenja Milorada Ekmećića od polemike*, "Jugoslovenski istorijski časopis", Broj 1-2, Beograd 1977, str. 168-171).

90 Svetlana Jajić, *Gorki nikom potrebni lek. Razgovor sa Miloradom Ekmećićem*, "Književne novine", Broj 987/988, Beograd 1. i 15. 1. '99, str. 6. Ekmećić je tada rekao: "Muslimanski istoričari postali su idejni barjaktari u razaranju jugoslovenske države".

rija ostalih jugoslovenskih naroda, pri čemu je loše prošla istorija Bosne, a naročito istorija bosanskih Muslimana". Alija Bojić nije mogao razumjeti "zbog čega se i ne pominju, a nekmoli šire razrađuju ustanci muslimanskih seoskih masa u Bosni i Hercegovini protiv osmanlijskog feudalizma u 17. i 18. vijeku. Shvatljivo je i opravdano što se razrađuju i manje seljačke bune protiv feudalne eksploatacije i stranog osvajača kod "istorijskih naroda", ali je neshvatljivo što se svenarodni tromjesečni oružani otpor golorukog, pretežno muslimanskog naroda Bosne i Hercegovine protiv Austro-Ugarske u *Istoriji Jugoslavije* pominje svega jednom rečenicom". Mustafa Imamović je, također, kritikovao pristup autora *Istorije Jugoslavije* koji su je "uglavnom sveli na istoriju tri njene "velike" nacije (Srbe, Hrvate i Slovence(...))i što su "pojave koje nose epohu" najčešće tražili i nalazili u istoriji najbrojnije jugoslovenske nacije. Manji jugoslovenski narodi javljaju se u ovoj knjizi samo kao povremeni i uzgredni detalj na fonu "velikih" istorijskih zbivanja". Slažući se sa ranije izrečenim mišljenjem kako je "zapostavljena istorija Muslimana", Imamović je dodao: "Teško je navesti sve što su autori pogrešno ili površno rekli o Muslimanima, a šta uopšte nisu rekli. U knjizi se u pogledu nekih istorijskih tumačenja često ne osjeća nužna distanca prema popularnoj mitologiji nastaloj tokom viševijekovne hrišćansko-islamske konfrontacije, čiji je jedan front bio i na ovim našim prostorima. Takvo stanje duha Krleža je jedanput nazvao "krug turske magije". Imamović je pokazao da je "prikaz istorije Muslimana u osmanskom periodu(...)krajnje jednostran i siromašan". Osim toga, bilo mu je prosto "nevjerovatno koliko ponekad na samo jednoj stranici ima grešaka i nedosljednosti". Duboko razočaran i nezadovoljan, Imamović je zaključio: "Mislim da kod nas ostaje još neprevaziđeno ono što je dato u prva dva toma "Istorije naroda Jugoslavije" (1953, 1961). U toj relaciji ova "Istorija Jugoslavije" je korak nazad. Zato treba žaliti da se već godinama ne radi na trećoj knjizi "Istorije naroda Jugoslavije".⁹¹

Tako je postalo jasno da Milorad Ekmečić ne zna dovoljno dobro ni historiju Bosne i Hercegovine, zemlje u kojoj je rođen, i da je zbog izvanznanstvenih razloga trajno onemogućen da je bilo kada nauči. Izvitoperen prikaz bosansko-hercegovačke historije nužno je utjecao na iskrivljenu sliku historije Jugoslavije. Izgleda da je Ekmečiću teže palo što su ga efektno demaskirali "muslimanski istoričari", nego čak izgubljena polemika sa Grossovom i brojni drugi kasniji napadi na njegovo pisanje, zajedno. "Muslimanima" on nije bio spreman ništa zaboraviti niti oprostiti. Osim spomenute trojice, još jedan "muslimanski istoričar" prezentirao je iste godine negativno mišljenje o *Istoriji Jugoslavije*. Fuad Slipičević bazirao je svoju kritiku sa "pozicije istorijskog materijalizma". Nje-

91 *Istorija Jugoslavije*, "Gledišta", Broj 3, Beogradski univerzitet i Republička konferencija Saveza omladine Srbije, Beograd mart 1973, str. 261-266, 305-314, 320-326.

gov finalni stav je bio "da ovako krupan poduhvat, kao što je sinteza istorije naroda Jugoslavije, zahtijeva mnogo veći napor nego što su ga uložili autori".⁹²

Godinama je grupa akademika SANU trošila svoje oči, pogoršavala kos-tobolju i imala srčanih problema "nad mapama Bosne pokušavajući da otkrije makar i kozju stazu kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo prepešačiti a da se prolazi isključivo kroz srpska sela i gradove!"⁹³ U prvoj polovici 1980-tih godina osmišljavan je i "brušen" famozni Memorandum SANU. Bilo je planirano formiranje "gerontokratskog foruma mudraca, koji bi tačno određivali šta je interes srpskog naroda, koji bi onda trebalo da bude obavezujuća norma, koja treba da se operacionalizuje u političku strategiju i taktiku postojećeg režima".⁹⁴ Istovremeno, problemi u esnafu historičara Bosne i Hercegovine gomilali su se gotovo svakodnevno. Nastavljeno je sa ranijom praksom usmjera-vanja postdiplomaca i doktoranata prema Beogradu kao, navodnom, vodiču (u stvarnosti, sve više, policajcu) historiografije u Jugoslaviji. To nije prolazilo bez šokova, koji su dobronamjerne i čestite historičare dovodili u očajanje.⁹⁵

Kao što je poznato, "završni ("predratni" - op. M.P.) proizvod linije SANU bila je knjiga akademika Milorada Ekmečića *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, koja se pojavila 1989. u godini kada je Milošević reintegrirao Kosovo i Vojvodinu i održao ratoborni govor na Gazimestanu u povodu 600-te obljetnice Kosovske bitke".⁹⁶ Međutim, to Ekmečićevo djelo koje je on smatrao svojom "životnom sintezom"⁹⁷ pokazalo se veoma labilno i neotporno na prvi dodir znanstvene kritike. Bilo je, ponovno, jasno da Ekmečić ne vlada materijom i da tendenciozno interpretira i manipulira činjenicama iz povijesnog zbivanja.⁹⁸ Bez obzira na spomenuta znanstvena "torpediranja", Ekmečić se na

92 Fuad Slipičević, *Marginalije uz "Istoriju Jugoslavije"*, "Vojnoistorijski glasnik", Broj 1, Vojnoistorijski institut, Beograd januar-april 1973, str. 133-140.

93 Ivan Stambolić, *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, "Radio B-92", Beograd 1995, str. 125-126.

O javnoj političkoj aktivnosti SANU: Olivera Milosavljević, *Zloupotreba autoriteta nauke*, Vidjeti u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Priredio Nebojša Popov, "Republika"- "Vikom"- "Gradanska čitaonica", Beograd-Novi Beograd-Zrenjanin 1996, str. 305-338.

94 Miladin Životić, *Contra bellum*, "Beogradski krug" i "AKAPIT", Beograd 1997, str. 133.

95 Jedan od znakova stvarne dominacije velikosrpskog lobija u Sarajevu bilo je publiciranje *Ekmečićevog zbornika* (Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XXXIX, Sarajevo 1988, 192 str.). Njegovi sljedbenici priredili su tim činom Ekmečiću izvjestan surogat paganske apoteoze. Njihov hodajući kumir imao je, navodno, "skromni, izuzetno čestit i dostojanstven životni put" a oni, predvođeni dr. Tomislavom Kraljačićem, izražavaju "priznanje uzornom čovjeku nesvakidašnje moralne i intelektualne snage".

96 Ivo Banac, *Rat prije rata...*, str. 31.

97 Milorad Ekmečić, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, "Beogradski izdavačko-grafički zavod", Beograd 1997, str. 10.

98 Srećko M. Džaja, *Mavar Orbin dvadesetog stoljeća*, "Jukić", Broj 19-20, Zbor franjevačkih bogoslova "Jukić", Sarajevo 1989/90, str. 118-131; Nenad Filipović, *Osmanska Bosna i Os-*

stranicama srpske službene štampe često spominjao kao historičar "velikog formata". To je izazivalo reagiranje srpske opozicione štampe.⁹⁹ Međutim, čvrsta mreža iskusnog ribara bila je spuštena u maticu. Spomenuta Ekmečićeva knjiga postala je "model i uzor koga su sa najvećim pijetetom iščitavali ne samo studenti Filozofskog fakulteta u Beogradu, gde je zahvaljujući profesoru Đorđu Stankoviću praktično postala neizbežni priručnik".¹⁰⁰

Na Kongresu srpskih intelektualaca u Bosni i Hercegovini Ekmečić je 28. marta 1992. godine zaprijetio: "Evropskim diplomatama mora biti jasno da u slučaju destabilizacije njihovih odnosa u Evropi i da srpski narod dobije barem jednog simboličnog spoljnog saveznika - mogućnost oružane pobune srpskog seljaka u Bosni niko neće moći zaustaviti".¹⁰¹ Na Drugom kongresu srpskih intelektualaca (Beograd, 22. i 23. april 1994. godine), čiji je jedan od osnovnih ciljeva bila podrška rukovodstvu bosanskih Srba, na čelu sa Radovanom Karadžićem¹⁰², Ekmečić je, također, "političario": "Po pravu na samoopredeljenje četiri postojeće srpske države ujediniće se u jednu, s pažljivim merenjem koraka u mirovnim pregovorima(...)Naš cilj je da sačuvamo srpsko jedinstvo i da ono bude krunisano jednom srpskom državom".¹⁰³

Uživajući veliku materijalnu pomoć srbijanske države i koristeći bliskost "krugovima političke moći"¹⁰⁴ Ekmečićev krug historičara realizirao je nekoliko projekata. Na jednom međunarodnom skupu Ekmečić je žučljivo branio stanoviše da "je nauka stvorila značajnu tekovinu da Bosnu i Hercegovinu od doseljenja Slovena na Balkansko poluostrvo smatra srpskom zemljom".¹⁰⁵ Drugi put Ekmečiću se priviđalo da su Bošnjaci, navodno, agresori i ne napadnuta i do ruba opstanka dovedena nacija. On spominje američko "iskorištavanje bosan-

mansko carstvo u djelu "Stvaranje Jugoslavije 1790-1918" Milorada Ekmečića, "Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990", Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1991, str. 433-457.

99 Nikola Milošević, *Ekmečić i Tadić - boljševici vanpartijci*, "Srpska reč", Beograd 2. 9. 1991, str. 25.

100 Maja Miljković, *Beogradski historiografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka*, Rukopis, Arhiv Instituta za istoriju u Sarajevu, str. 3.

101 Akademik Milorad Ekmečić, *Srpsko nacionalno pitanje danas*, "Javnost", Sarajevo 28. 3. 1992, str. 5.

102 Svetlana Đurđević - Lukić, *Kongres je bio...*, "NIN", Beograd 29. 4 1994, str. 15.

103 Zoran Marković, *Na popravnom iz Memoranduma*, "Duga", Beograd 30.4.-13.5. 1994, str. 85.

Kultni beogradski novinar Petar Luković nije otprio da ovo zbitije ne nazove "Kongres srpskih superintelektualaca džepnog formata" i "Kongres kvaziintelektualaca". *Tkongres mojih intelektualaca*, "Vreme", Beograd 2. 5. 1994, str. 64.

104 Isto kao u napomeni 100.

105 Milorad Ekmečić, *O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas*, Vidjeti u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994, Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Zbornik radova, Knjiga 12, "Istorijski institut SANU Beograd"/ "Pravoslavna reč" Novi Sad, Beograd 1995, str. 20.

skog islamizma” i “njegov radikalizam”.¹⁰⁶ Ostarjeli akademik osjetio je da je vrijeme konstruirati lažni alibi za velikosrpski genocid nad Bošnjacima. Za njega to je bio tek “gradanski rat”.¹⁰⁷ U svom osvrtu, bolje reći napadu, na knjigu (zbirku referata sa jednog simpozija) *The Muslims of Bosnia and Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Harvard University Press, 1994, Ekmečić usplahireno tvrdi “da je nezavisna država Bosna moguća samo na mitološkoj osnovi”.¹⁰⁸ Prema njegovom kratkovidom gledanju na povijest, Zapad je odgovoran za “stvaranje veštačke bošnjačke nacije”. Da bi pokušao prikriti srpsku odgovornost za rat i genocid Ekmečić se trudi zamagliti stvarnost: “Muslimanska u Bosni, albanska i hrvatska inteligencija ponovo vrše ulogu konjevoca velikih pohoda za destabilizaciju Balkana, kao što je bio slučaj sa njihovim predima 1914. i 1941.”¹⁰⁹ Ali, šta god da se događa on sanja da srpski narod bude “ponovo jedinstven i prkosan kao u Radovanovo vreme 1992.”¹¹⁰ Zločinac u Miloradu Ekmečiću nije se čak ni trudio da prikrije tragove. On i slični ideolozi balkanske klanice, poznate kao “svi Srbi u jednoj državi”, “sami su sebi učinili opelo rezultatima koji su sledili na osnovu svih tih njihovih ambicija”.¹¹¹

Ekmečićevi suborci iz velikosrpskog intelektualnog buljuka su različite generacijske razudenosti (od sjedokosih staraca do znanstvenih “omladinaca”), intelektualnih kapaciteta, ustrajnosti, mogućnostima adaptacije na različite uvjete društvenog angažmana itd. Među njima su ponekad videne i “pogrešne” ličnosti koje tamo neki nisu očekivali. Ili se, možda, radi o znanju iz prošlosti o likovima od kojih se očekivalo nešto bolje i “u zlu vremenu”?

Akademik Radovan Samardžić, možda najpismeniji među tom družbom, bio je zadnjih godina života potpuno zarobljen stereotipima o svom narodu i njegovim odnosima sa drugim narodima. Susjedi su “koristili i srpsku muku da bi se oslobodili” a onda se suradnja tih susjeda preoblikovala “u njihovu omrazu protiv svega što je srpsko”. Robovao je legendama o tome kako se veći dio XVI stoljeća Osmansko carstvo “skoro neprekidno nalazilo u rukama vezira srpskog

106 Milorad Ekmečić, *Uloga islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana*, Vidjeti u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV - XX vek)*, Međunarodni naučni skup 11-13. decembar 1996, Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Zbornik radova, Knjiga 14, “Istorijski institut SANU”, Beograd 1997, str. 52.

107 Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Treće, izmenjeno izdanje, “Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ” i “Balkanološki institut SANU”, Beograd 1996, str. 11.

108 “Istorijski časopis”, Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Knj. XLII-XLIII (1995-1996), Beograd 1997, str. 407 - 411.

109 Milorad Ekmečić, *Predgovor*, Vidjeti u: Aleksandar del V a l, *Islamizam i Sjedinjene Države. Alijansa protiv Evrope*, “Javno preduzeće Službeni list SRJ”, Beograd 1998, str. 9, 13.

110 Milorad Ekmečić, *Čuje li se veliko zvono cara Ivana*, “Duga”, Beograd 10-23. 4. 1999, str. 41.

111 Isto kao u napomeni 94.

porekla". Srbija se, "zato što je dužna ujediniti svoj narod", morala prema Samardžiću, "upustiti u rušenje dva carstva, ne samo turskog nego i habsburškog". Tačka. Zato što je Srbija bila "stešnjena granicama". O Bosni: "Bosnu i Hercegovinu je 1878. godine zaposela Austro-Ugarska i smišljeno po njima počela sejati seme odnarođivanja". O gubicima srpskog stanovništva u Drugom svjetskom ratu: "Broj iščezlih Srba(...)nije utvrđen, ali on sigurno prelazi milion žrtava".¹¹² "Govoreći o prodoru islama u jugoistočnu Evropu", Samardžić je izveo ideologiziranu konstrukciju o tzv. "duhovnom renegatstvu": "Odlazak u renegatstvo iz straha ili koristoljublja obično dovodi do potiskivanja svog ranijeg duhovnog bića u donje slojeve svesti. Iz toga mogu proizići dve pojave koje se najčešće među sobom prepliću: jedna je u izmešanosti starog i novog verskog ili ideološkog folkloru, a druga je u pojavi omraze i mržnje prema svojim ranijim jednovernicima ili plemenicima, što proističe iz podsvesti u koju je potisnuto ranije duhovno biće jednog renegata".¹¹³

Akademik Vasilije Đ. Krestić vidi Bosnu i Hercegovinu kao nekakvo krajište, na čijoj se teritoriji brani Srbija od Hrvatske. Njegove vizije kao da su inkubirane unutar fenomena manije gonjenja: "Sasvim je sigurno da i Srbija, kao država, poput Hrvatske, mora "imati i oko i uho" na području Bosne i Hercegovine, na tom za nju tako vitalnom području. Ako se ona bude preganjala sa tamošnjim Srbima iz raznovrsnih razloga (ideoloških, partijsko-političkih i personalnih), a ne bude vodila računa o globalnim državnim interesima, sigurno je da će izgubiti bitku sa Hrvatima, jer takođe je sigurno, Hrvati se neće smiriti dogod ne dopru do Drine i dogod se ne podboče pod Beograd i ne domognu se Zemuna".¹¹⁴

Akademik Veselin Đuretić u poznatom stilu prosipanja zapaljivih, kao cjepanica suptilnih izjava već drugu deceniju drvi o "nacionalno-surogatskim samobitnostima", kako kaže, crnogorske, makedonske i muslimanske nacije. Prema njemu, srpsko "kompletno određenje" uključuje "Srbe pravoslavne, katoličke i muhamedanske vjeroispovijesti". Jedini politički položaj koji bi ga, eventualno, zanimao jeste "funkcija" u ministarstvu za nacionalnu orijentaciju Sjedinjenih Srpskih Država".¹¹⁵ Dakle, inkvizitor i šef za prozelitizam u jednoj spodobi. Da ne bi bilo malo, ili nekome nejasno, Đuretić je rastelalio: "Dodvoravamo se nacionalnim surogatima, čak i onima koji se zalažu za "suverenu" i

112 Radovan Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, "Jugoslavijapublik", Beograd 1989, str. 219, 233, 250-251, 253, 258.

113 Ljiljana Habjanović-Đurović/Radovan Samardžić, *Negovanje sopstvene sebičnosti*, "Duga", Beograd 14-27. 9. 1991, str. 11.

114 Vasilije Đ. Krestić, *Genocidom do velike Hrvatske*, "Matica srpska" Novi Sad i "Arhiv Srbije" Beograd, Novi Sad 1998, str. 144.

115 Vesna Mališić/ Veselin Đuretić, *Demokratski vanzemaljci, bez krova nad glavom*, "Duga", Beograd 14-27. 9. 1991, str. 16-17.

“nezavisnu” Bosnu i Hercegovinu. Dozvoljavamo tako najveću ironiju naše istorije - da postanemo manjina sopstvenih konvertita, naših ljudi koji su u različitim iskustvenjima islamizirani. Svaki istoričar zna da su 95 do 98 odsto Muslimana - Srbi!¹¹⁶ Pošto se takvi osjećaju sigurnije u čoporu (šićardžijski misle da je odgovornost manja ako je broj učesnika veći) desilo se i ovo: “Dlanovi su zato brideli kada se za govornicom čulo da “više neće moći da se kaže da tako želi Karadžić ili Plavšićka, sada je ceo intelektualni parlament iza njih”(V.Đuretić)”¹¹⁷

Vasa Kazimirović, istoričar ucveljenog srpstva, podučio je čitaoce *Javnosti*, lista “Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini” (kako stoji u zaglavlju), šta ima da misle o politici trenutnog predsjednika Srbije: “Ako se išta mora priznati Miloševiću, kao državnštvo i kao mudrost politička, to je onda ono što nema nikakve veze sa nekakvim ekspanzionističkim i hegemonističkim težnjama, a odnosi se na objedinjavanje Srba u jednoj državi”. G. Kazimirović upozorava da “objediniti Srbe u jednoj državi automatski ne znači opasnost i za druge manjine koje bi se našle u takvoj zajednici”.¹¹⁸

Naprijed spomenuti prof. dr. Đorđe Stanković dozvolio je sebi pravo da, u decembru 1993. godine, predlaže teritorijalna rješenja koja su cijepala dvije međunarodno priznate države, uz visoku cijenu koju su trebali platiti njihovi državljani. Stanković je predložio: “Po našem mišljenju, u ovom trenutku Krajine nemaju sposobne, u borbi iznikle političke i vojničke ličnosti, nemaju biološku supstancu za trajni otpor i uslove za stvaranje samostalne države. Krajina može biti spasena samo ako se ujedini sa Republikom srpskom u Bosni i Hercegovini”.¹¹⁹

Dr. Nikola B. Popović, također, nije oslobođen umišljaja da mu znanja historičara dopuštaju utjecaj na srpsku javnost davanjem ratobornih izjava: “Ali ne postoji ni jedan razlog kojim bi se stvaranje srpske države od srpskih zemalja zapadno od Drine i Dunava, okarakterisalo kao ekstreman i nacionalistički poduhvat. Ako ta nova država bude velika u odnosu na ono što se zove Uža Srbija, zašto se ona ne bi tako i zvala, kad nikome ne bode oči Velika Britanija u odnosu na Englesku”. Zatim nešto priče o pravu na “nacionalni krov nad glavom”: “Srbi u Bosni nemaju izbora. Njihov jedini spas je vojna pobjeda i stvaranje pozicije da oni diktiraju dalje političke uslove. Sa druge strane, oni su od međunarodne zajednice dovedeni u položaj u kojem nije bio nijedan narod u istoriji - da ne smeju da pobjede!? Srbi su osuđeni da stvore svoju nacionalnu državu na

116 Ljiljana Habjanović-Đurović/ Veselin Đuretić, *Srbija u samici*, “Duga”, Beograd 1-14. 2. 1992, str. 15.

117 Isto kao u napomeni 102.

118 *Vreme*, Beograd 3. 8. 1992, str. 54.

119 Đorđe Stanković, *Izazov nove istorije (2)*, “Novinsko-izdavačka ustanova “Vojska”, Beograd 1994, str. 264-265.

svom prostoru, to pravo im niko ne može uzeti”.¹²⁰ Malo “ratničke” retorike sa sigurne udaljenosti od ratišta i ovaj provincijalni megaloman je zaradio još jednu “nacionalnu” nadnicu bez straha.

Smatrajući da je priskrbio dovoljno autoriteta za sebe kao direktor Istorijskog instituta SANU, dr. Slavenko Terzić je sokolio bosanske Srbe velikosrpskim stereotipom: “Po nekom istorijskom i etničkom pravu ta zemlja je sastavni deo srpskog etničkog prostora. Pravoslavni Srbi su(...)vekovima u Bosni činili većinu”.¹²¹ Dr. Radoš Ljušić ne dozvoljava narodu da ima ime koje je naslijedio od predaka: “Pa, ne postoje Bošnjaci. Postoje Srbi muslimanske vere ili mogu da postoje Muslimani, ili mogu da postoje Hrvati muslimanske vere, ili Muslimani. Ali ne postoje Bošnjaci. Bošnjaci kao narod(...)ne postoje”.¹²²

Dr. Dušan Berić je bio jedno vrijeme poznat kao nosilac prepričavane “karakteristike” svog mentora Milorada Ekmečića: “Za njegov budući razvoj su moguća dva ishoda: da tečno nauči jedan strani jezik i preskoči preko bosanskog plota, ili će pretjeranim sjedenjem u arhivu izgubiti zdravlje”.¹²³ Nešto više od godinu dana poslije toga, odlazeći na ranije “uhodano” radno mjesto na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, zaprijetio je kolegama u Institutu za istoriju: “Muslimane treba poklati!”¹²⁴ Njegov bolesni ekstremizam uvjetu u koordinate velikosrbizma: “Posle raspada Jugoslavije, BiH je postala fikcija i razložila se na svoje sastavne delove. Konačno je podeljena po verskoj osnovi. To nije etnička podela, mnogi prave grešku, podela je izvršena po verskom ključu. Jer, najveći deo katoličkog sveta i svi muslimani su u svojoj osnovi srpskog etničkog porekla. Govore srpski jezik(...)Srbija nije nimalo više srpska od Crne Gore, od Bosne, od Hercegovine, ili Srpske(...)Država se pravi korak po korak, kod nas evo i kroz ovaj rat(...)On jeste tragični dio puta stvaranja zajedničke srpske države, ali i takav se put pređe i stigne do konačnog cilja”.¹²⁵

Dr.Đorđe Mikić se, također, prihvatio plota već izlizane tvrdnje velikosrpskih “pisaca istorije”: “Uostalom, ukupna istorija Bosne i Hercegovine

120 Milan Nikolić/Nikola B. Popović, *Sabor srpske pameti*, “Intervju”, Beograd 1. 4. 1994, str. 25; Đoko Kesić/ Dr. Nikola B. Popović, *Veliki plišani meda*, “Duga”, Beograd 19.8. - 1.9. 1995, str. 39.

121 Miloslav Rajković/Dr. Slavenko Terzić, *Bosna je zemlja srpska*, “Oslobodenje”, (Srpsko) Sarajevo, 1. 2. 1995, str. 5.

122 *Most dijaloga. Razgovori ratu usprkos (april 1994. - juni 1997.)*, “Radio Slobodna Evropa” Prag, “Zaklada Friedrich Naumann” Zagreb, “Media centar Prelom” Banja Luka, Banja Luka 1998, str. 214.

123 *Savjetu Instituta za istoriju u Sarajevu*, Sarajevo 27. januara 1991, Arhiv Instituta za istoriju u Sarajevu, str. 2.

124 Damir Hrasnica, *Bitka za vremensku prognozu*, “Dani”, Sarajevo 10. mart/ožujak 1993, str. 31.

125 Nada Puvačić/Dr. Dušan Berić, *Dva srpska Pijemonta*, “Duga”, Beograd 16-29. 3. 1996, str. 31.

pokazuje da ona ne može biti samostalna ni sa Brčkim ni bez Brčkog, osim pod okupacijom".¹²⁶ Dr. Ljubodrag Dimić, ambiciozni kandidat za "čuvara pečata" dijela zabluda i produkata manipulacija srpske historiografije "dopušta" primiti na znanje da je među vještačkim nacijama bila i - muslimanska.¹²⁷

Prihvatajući nataložene stereotipe srpske historiografije kao "istinu o Bosni", dr. Dušan T. Bataković u knjizi *The Serbs of Bosnia and Herzegovina. History and Politics*, "Dialogue", Paris 1996) zastupa mišljenje da je BiH mogla opstati samo u okviru većih, nadnacionalnih, struktura i da su Srbi u njoj predstavljali apsolutnu ili relativnu većinu stanovništva. Osim toga, on raspreda teoriju o, navodnom, potiskivanju i diskriminiranju Srba u Bosni i Hercegovini. Za njega je BiH bila Jugoslavija u minijaturi i, navodno, nije mogla preživjeti raspad zajedničke države.

Dr. Milan St. Protić se direktno uključio u politiku pri čemu je više puta pokazivao na koji način tretira zbivanja u Bosni i Hercegovini. On je bio nezadovoljan "brutalnim uklanjanjem Radovana Karadžića iz političkog sveta".¹²⁸ Dr. Srđa Trifković je svoje učešće u politici, između ostalog, potvrdivao i kao "službeni glasnogovornik dr. Radovana Karadžića, vođe bosanskih Srba".¹²⁹

Interesantan je i angažman arheologa dr. Đorđa Jankovića sa katedre za srednjovjekovnu arheologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. On tvrdi da je kod Bosanskog Grahova, 1993. i 1994. godine, pronašao dvije, navodno, srpske gromile koje je datirao u vrijeme oko 400. godine nove ere (sic!). Taj arheolog, kojeg studenti zovu "Đoka varvarin" nije zaboravio spomenuti "primer muslimana, jer najveći deo muslimana su poreklom Srbi".¹³⁰

126 Dr. Đorđe Mikić, *Ne može BiH biti samostalna*, "Oslobodjenje", (Srpsko) Sarajevo 24. 2. 1999, str. 15.

127 Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*, "Stubovi kulture", Beograd 1998, str. 65.

128 Milan St. Protić, *Ništa dobro*, "Javnost", (Srpsko) Sarajevo 7. 9. 1996, str. 17.

129 *Srbi stežu obruč oko Klintonu*, "Duga", Beograd 11-24. 6. 1994, str. 63.

130 Zoran Stefanović/Dr. Đorđe Janković, *Ko smo mi?*, "Duga", Beograd 9-22. 7. 1994, str. 90-91, 93-94.

Ovaj primjer i drugi slučajevi bili su, krajem 1999. godine, spomenuti na jednom skupu srpskih arheologa u Beogradu. Dr. Marko Popović, naučni savjetnik Arheološkog instituta u Beogradu primijetio je da se "pojavljuju trendovi koji su u sukobu sa naukom, pseudonauka kojom se politički manipuliše. Srbi se proglašavaju za najstariji narod, a Sloveni za nosioce indoevropizacije. Ova pojava vrlo je slična tezi o Indogermanima, na kojoj je zasnovana nacistička ideologija. Mi se sada suočavamo s kvazinaukom, naročito u arheologiji ranog srednjeg veka, tumačenju našeg dolaska i postajanje ovde. Ta tumačenja imaju romantičarski prizvuk i daleko su od akribične nauke savremenog sveta. Velika je opasnost da taj trend prevlada, a znamo da je on ideološka podloga fašističkih sistema svuda gde se pojavio". *Trend u sukobu s naukom*, "Reporter", Banjaluka 22. 12. 1999, str. 6.

Virus laži u destrukciji znanosti

“Legende i ideološka iskrivljavanja”, unutar raspada jugoslavenske države (SFRJ) i raspada jugoslavenske historiografije, bile su kreacija profesionalnih historičara, a ne amatera (koji su ih po inerciji slijedili). Veliki broj srpskih historičara, koji su u tome učestvovali, imali su zlokobnu ulogu u kreiranju i servisiranju ideoloških i političkih ciljeva posljednjeg velikosrpskog pokušaja osvajanja Bosne i Hercegovine. Pretežni dio esnafa srpskih historičara učestvovala je, i suučestvovala, u poslu podržavanja agresije na Bosnu i Hercegovinu. Manji dio profesionalnih srpskih historičara, koji se usprotivio zloupotrebi historijske nauke, bio je izoliran u svojevrsna “intelektualna geta”, ili prinuđen da emigrira u inostranstvo.¹³¹

Slijed proteklih događaja pokazuje nepoznavanje, i svjesno iskrivljavanje, povijesti Bosne i Hercegovine od strane većine srpskih historičara (u ovom radu spomenuta je tek nekolicina takvih), uz odsustvo njihove želje i deficit intelektualnih mogućnosti da je, zaista, upoznaju. Oni su se opredijelili za manipulaciju kao metod i sredstvo za prikrivanje povijesne istine u cilju ostvarenja, kako se to obično imenuje, velikosrpskog državnog koncepta. Takav stav, sada već jasno formulirane, velikosrpske historiografije uvjetovao je konstantu potcjenjivanja drugih naroda Bosne i Hercegovine uz, istovremeno, svjesno raspirivanje i održavanje destruktivne energije srpske mitomanije i grandomanije. To je, u završnici raspada SFRJ, u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, značajno doprinijelo genocidu nad Bošnjacima i Hrvatima, izvršenom u velikosrpskoj režiji. Ideološka eliminacija, zaogrnutu u togu pseudoznanstvenih parametara velikosrpske historiografije, sračunato je prethodila fizičkoj eliminaciji Bošnjaka i Hrvata u velikosrpskom genocidu. Kao da je sve znanje, koje su velikosrpski historičari usput sabrali, služilo isključivo za regrutiranje dovoljnog broja ubijeđenih pristalica za izvršenje zločina nad, unaprijed označenim, “neprijateljem”.

Prema gledištu srpskih historičara, bespogovorno odanih velikosrpskoj ideji, dosadašnja faza “rešavanja srpskog nacionalnog pitanja” usmjerena je planiranom strateškom cilju - formiranju “države svih Srba”. Mada je srpsko društvo žrtva pseudomorfoze, uz evidentne znakove raspada i propadanja cijelih dijelova njegove strukture, velikosrpski historičari istrajavaju u pokušajima “dokazivanja” da se, navodno, radi o nacionalnom preporodu njihovog naroda. Perpetuiranje energije za održanje takve vrste mišljenja fatalno doprinosi daljem srozavanju cjeline srpske historiografije ali uvjetuje i održanje dovoljnog intenziteta destruktivnih ideologija unutar srpskog društva. Posljedice takvog stanja osjećat će se još dugo u cijeloj regiji jugoistočne Evrope.

131 Ivo Banac, *Rat prije rata...*, str. 14-33.

Svakako da će, među historičarima locirani ideolozi i propagatori velikosrpskog barbarizma (već nazvanog *velikosrbizam*) morati pokušati odgovoriti na pitanje jednog Srbina iz Beograda: "...zašto je naša nova istorija samo zbir nesreća, smrti, gluposti, prostaštva i diletantizma?"¹³² Odgovor treba tražiti i u njihovom prihvatanju stava Dobrice Ćosića: "Laž je u istoriji očuvala srpski narod taman toliko koliko i junaštvo".

S u m m a r y

BOSNIA-HERZEGOVINA MANIPULATED BY THE SERBIAN HISTORIOGRAPHY

It is well known that at the time of the dismembering of the Yugoslav state (SFRJ) and the Yugoslav historiography, "legends and the ideological distortion were created by the professional historians, not by the amateurs (who were inert to follow them). A great number of Serbian historians who took an evil part in creation and serving the ideological and political objectives of the last great Serbian attempt to conquer Bosnia-Herzegovina. The prevalent part of the Serbian historians participated in the matter, to support the aggression on Bosnia-Herzegovina. A lesser number of the Serbian professional historians, who opposed to the abuse of the historical science, was isolated in a kind of an "intellectual ghetto" or forced to emigrate.

The Serbian historians' manipulation was directed to "prove" that, allegedly, Bosnia-Herzegovina has never been a united country, that B-H after dismembering of Yugoslavia (SFRJ) has no condition to survive independent, the greatest part of the Croats and Bosniaks have the "Serbian ethnic origins", speak Serbian language; B-H being Serbian, as much as Serbia, and Monte Negro, etc.

According to the views of the Serbian historians, ultimately loyal to the great Serbian ideology, the present state, as they say, "to solve the Serbian national question" is only a phase of a planned strategic objective—to create the

132 Aleksandar Tijanić, *Dokle, bre, Čarnojeviću?*, "Nezavisne novine", Banjaluka 9. 6. 1999, str. 44.

“state of all the Serbs”. Though the Serbian society is victim of the pseudomorphosis, along with evident decline of its structure, the great Serbian historians are consequent in their attempts “to prove” that a national rebirth of their own people has taken place. Perpetuating of the energy to maintain such thinking, it fatally contributes to lower the Serbian historiography, but influencing the sufficient intensity of destructive ideology within the Serbian society. The consequentness of it will be felt for a long time in the region of the South East of Europe. Of course, among the historians the partisans of the destructive great Serbian barbarism (already known as great Serbian) will to answer the question of Serbian in Belgrade”...why is our new history only a sum of misfortunes, deaths, stupidity, radelessness and diletantism?”

Vesna Mušeta-Aščerić

POJAM ISTINITOSTI KROZ HISTORIJU – HISTORIJSKA ISTINA KAO PITANJE MORALNE ISTINE

*“Mi znamo kazati mnogo ispjevanog
stvarnosti sličnog, a mi znamo također,
kad hoćemo objaviti istinu”. (Hesiod)*

Cilj svakoga i historijske nauke je da postigne istinitu spoznaju o predmetu svog istraživanja. Dakle, cilj historijske nauke je spoznaja historijske istine. Pojam historijske istine kroz historiju se mijenjao shodno razvoju historiografije u historijsku nauku. Stoga se kao prvo postavlja pitanje, šta je to historijska istina i kako se ona shvatala kroz historiju. Drugo, ne manje važno, pitanje je i s kojim drugim metodološkim problemima historijske nauke je povezan postupak spozaje historijske istine.

Odgovori na ova pitanja daju odgovori na pitanje na kojim pozitivnim rezultatima tradicionalne historiografije, kao naučnom nasljeđu nužnom u historijskoj nauci, se temelji historijska nauka u BiH u postizanju historijske istine. Pored pitanja koje evropske historiografske škole su imale najveće uticaja na razvoj historiografije, nužno se nameće i pitanje kakvi su bili uslovi na kojima se ona razvijala.

Pojam istinitosti kroz historiju se različito shvatao. U antici se piše ono što se smatra istinitim. Tukidid želi da njegov posao bude koristan onima koji budu htjeli doznati istinu o događajima u prošlosti. Međutim, kako se njegovo istraživanje svodilo na ono što je čuo i vidio, to su njegova traganja za istinom rezultirala time, da je historiografija i u srednjem vijeku postala “*historia sui temporis*”. Tacit želi pisati “bez ljutnje (strasti) i pristrasnosti”, a Ciceron ističe pravilo da se o historijskim događajima ne smije lagati, nego se mora reći puna istina. Dok drugi izražavaju želju za istinitim prikazivanjem, Prokopije iz Cezarije to i ostvaruje, ali kroz svoju *Tajnu historiju* koja je objavljena tek nakon njegove smrti i smrti onih o kojima je pisao.

U srednjem vijeku pojam istinitosti je ovisio od religijskog uvjerenja ili društvenog položaja autora. Zbog njegove blizine samim događajima, unaprijed mu se pripisivala istinitost.

Humanisti su smatrali bitnim istinito (realno) prikazivanje događaja, a erudite su dale obrasce za njenu spoznaju, kritičkom obradom dokumenata i njihovim objavljivanjem, i na taj način udarili temelje kritici izvora i stvaranju metoda i tehnike pomoćnih historijskih nauka (posebno diplomatike, paleografije i hronologije). Začeci historijske kritike u XVII stoljeću označavaju početak razvitka historiografije u historijsku nauku. To je ustvari period koji bi se mogao okarakterisati kao prvi stupanj u razvoju konkretnih metoda istraživanja u vezi sa razvitkom naučnog prilaza historijskom materijalu.

Težnja da se događaji realno (istinito) prikažu izrasla je, dakle, u začetke naučnog prilaza historijskom materijalu.

Sistematska primjena pomoćnih historijskih nauka u kritici izvora za racionaliste u XVIII stoljeću je bila nužan uslov za utvrđivanje historijske istine. U Njemačkoj tog vremena "povjesna istina se shvaća kao izvjesnost postignuta na temelju kritike izvora"¹, što je opet u vezi sa zahtjevima za punom objektivnošću u tumačenju historijskog procesa, koji postavlja jedan dio građanske misli u drugoj polovini XIX stoljeća. Ovo shvatanje racionalista o postizanju historijske istine na osnovu izvora, Ranke je proveo u djelo. "Želio bi svoje 'ja' gotovo izbrisati kako bi pustio prošlost da govori sama za sebe preko izvora".² Rankeov zahtjev da pusti historijskim činjenicama, utvrđenim na temelju izvora, da same govore, podrazumijeva princip objektivnosti u pristupu istraživača, ali i istinitu (objektivnu) interpretaciju rezultata do kojih je istraživač došao. Međutim, sam se nije pridržavao principa objektivnosti. Kod njega ipak prevladava politički stav slavljenja velikih nacionalnih država, što je nespojivo sa objektivnim pristupom.

Za pozitiviste je također u autentičnosti dokumenata sadržana sva istina, pa historičar treba samo da ide tragom događaja. Po njima, historijske činjenice postoje, pa ih se ne mora konstruisati.

Iako se i liberalna građanska historiografska misao XIX stoljeća nedovoljno oslobodila nacionalizma, stvarne rezultate u pogledu poštivanja principa objektivnosti postigli su neki historičari pozitivističkog pravca.³

Osnovna metodološka pravila naučno-istraživačkog postupka, razrađena u Rankeovoj historijskoj školi, a potom i u udžbenicima E. Bernhajma i Langlo-Senjobosa uticala su i na razvoj historiografije na prostorima jugoistočne Evrope. Međutim, i na ovim prostorima historiografija se nije oslobodila uticaja

1 M.Gross, *Suvremena historiografija, Korjeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996,102.

2 Ibidem,128.

3 B. Đurđev, *Diskusija na Savjetovanju o istoriografiji BiH (1945-1982)*, Posebna izdanja ANUBiH, knj.LXV, ODN, knj.12, Sarajevo 1983, 125.

politike, pa je i samo prikupljanje izvora o historijskim zbivanjima imalo političku podlogu.

Na razvoj hrvatske i srpske historiografije u XIX stoljeću osobito je vidljiv Rankeov uticaj.

Historiografija u Hrvatskoj u tom periodu ima za zadatak jačanje nacionalne svijesti kod Hrvata, odnosno zadatak da podupre procese hrvatske nacionalne integracije i legitimnosti hrvatskih nacionalnih osobnosti u južnoslavenskim okvirima.⁴ Povezivanje nauke i nacionalne ideologije u historijskom istraživanju u hrvatsku historiografiju je unio Franjo Rački. "Pedesetih se godina XIX stoljeća nacionalna ideologija, dakle, vjenčala s "historijskom kritikom" i taj brak još traje."⁵ Pod Rankeovim uticajem Ferdo Šišić (predstavnik događajne - političke historiografije u Hrvatskoj u prvoj polovini XIX stoljeća), se bavi problemom objektivnosti, ističući da istraživač mora stalno voditi računa da ne bude pod uticajem dnevne politike. Međutim, u isto vrijeme, on ne isključuje ni ideološko - politički zadatak profesionalne historije.

Ferdo Šišić smatra da je historija nauka kao i sve druge nauke kojima je zadatak da pronalazi istinu na osnovu utvrđivanja činjenica. U tom smislu on smatra da nas historija uči "upoznavati velike političke istine što vrijede za sve narode i za sva vremena".⁶ Za razliku od njega, Vjekoslav Klaić se bavi problemima historijske nauke, upravo da bi dokazao da je historija posebna naučna disciplina, koja ima svoje metode u istraživanju.⁷

Ono što su za razvoj hrvatske historiografije u drugoj polovini XIX stoljeća značili Franjo Rački i Ferdo Šišić, to je u srpskoj historiografiji značio Ilarion Ruvarac. On se smatra osnivačem kritičke škole srpske historiografije, koji " ruši stare, preživjele tradicije iz prevaziđene prošlosti i krči put novim merilima, metodskim shvaćanjima i savremenim metodama".⁸ Kao bečki student, upoznao se sa Rankeovim djelom, pa se stoga u njegovom metodu rada, kao i njegovih sljedbenika, uvelike osjeća uticaj Rankeove historijske škole.

Unutar ovih historiografija, o Bosni se piše u okviru nacionalnih historija, ali se po prvi put pišu i historije Bosne.⁹

4 M.Gross, *Poznanstvenjenje hrvatske historiografije u XIX stoljeću, Suvremena historiografija*, 174.

5 Ibidem, 175.

6 Ibidem, 185.

7 D. Pavličević, *O metodološkim nazorima Vjekoslava Klaića*, HZ, 41, Zagreb 1988, 281-297.

8 Dr. Kosta Milutinović, *Studije iz srpske i hrvatske istoriografije*, Matica srpska, Novi Sad 1986, 25. Predstavnikom te stare tradicionalne škole smatra se Jaša Tomić, koji je historiju smatrao pomoćnim sredstvom nacionalne propagande, s osloncem na narodna predanja i pjesme. Ovaj romantičarski pravac Ruvarac je pokušao istisnuti iz srpske historiografije.

9 Slavoljub Bošnjak (Ivan Frano Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb, 1831; V. Klaić, *Povjest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.

Evropsku historiografiju XX stoljeća, karakteriše ne samo različit metodološki pristup, nego i teme kojima se bave pojedine historijske škole (historijskom demografijom, historijom gradova, mentaliteta i sl). U SAD u isto vrijeme historiografiju karakteriše bavljenje temama iz svakodnevnog života ljudi i toliko usitnjavanje da se M. Gross s pravom pita da li tu uopće postoji profesionalna historija.

U Francuskoj početkom XX stoljeća historičari okupljeni oko časopisa *Anali* osobito njegovi osnivači L.Fevr i M. Bloh, započinju borbu za novi pristup historiji kao nauci, L. Fevr svojim člankom *Borba za historiju*, a M. Bloh svojim nedovršenim djelom *Apologija historije ili zanat historičara*.

Na njih snažno utiče H. Ber koji doprinosi slomu pozitivističke historiografije svojim naporima da *historiografija, kao jedan od oblika traženja istine*, postane prava nauka koja će istraživati društvene procese.

Shvatanju tradicionalne (pozitivističke) historiografije o mogućnosti postizanja apsolutne objektivnosti, L. Fevr suprostavljaja historiju kao "kći svog vremena". On ne prihvata njihovo shvatanje da je u autentičnosti dokumenata sadržana sva istina, nego smatra da historija iz izvora dobivene podatke treba da obradi za naučnu konstrukciju koja će omogućiti utvrđivanje i objašnjenje određenih historijskih pojava u prošlosti. Dakle, nije dovoljno historijske činjenice samo spoznati, nego ih se mora učiniti razumljivim i objasniti ih.

Kako je problem historijske spoznaje konstantno prisutan u historiografiji, to je i danas aktuelan Fevrov zahtjev da historičar stalno mora ispitivati svoju historijsku svijest. "U središtu je uvek istorijsko mišljenje koje, ukoliko je naučno, podrazumeva kao svoj osnov spoznaju proisteklu iz istraživanja, a ovo je neprestano otkrivanje istine."¹⁰

Lusijan Fevr i Mark Bloh suprotstavljaju dotadašnjoj uskoj političkoj historiji, zapostavljenu ekonomsku historiju i osiguravaju joj središnje mjesto u historijskom istraživanju.

Druga generacija historičara okupljena oko *Anala* na čelu sa F.Brodelom razrađuje ove teze osnivača *Anala* i ide dalje ka strukturalnoj historiji, a već 60-tih i 70-tih godina francuska historiografija se okreće tzv. serijalnoj historiji, historiji mrvica koju karakteriše rascjepkanost na ograničene, međusobno odvojene teme, a u Njemačkoj i Engleskoj tzv. socijalnoj historiji (po shvatanju engleskih historičara historija iz koje je ispuštena politika). Po mišljenju jednog broja engleskih historičara tog vremena, historičar se ne mora služiti naučnim metodama, nego maštom i "uživljavanjem", jer je po njima historija umjetnost pripovijedanja.

Tih godina se u evropskoj historiografiji pojavljuje i historija mentaliteta (termin karakterističan za francusku historiografiju, kojim odgovara historijska

10 A. Mitrović, *Raspravlanje sa Klio*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, 29.

psihologija, kulturna historija ili historijska antropologija u drugim zemljama). Svi ovi pojmovi, odnosno pravci u historiografiji, pokrivaju raznovrsna usmjerenja i široko područje istraživanja u evropskoj, pa i američkoj historiografiji XX stoljeća.

Pod uticajima iz Engleske, 70-tih i 80-tih godina, u Njemačkoj se vode rasprave o teoriji koja pomaže historičaru u njegovom praktičnom radu i o pripovijedanju koje je bitan dio spoznajnog procesa. Pripovijedanje ima centralnu ulogu u prezentiranju historijske spoznaje i zahtjeva prikaz kontinuiteta historijskog razvoja. Historičar pripovijeda na temelju izvora o nekom predmetu u određenom vremenu. Pripovijedanje je posebnost historijske nauke.

Rasprave koje se vode o teoriji i pripovijedanju, ustvari su rasprave o tome da li se historiografija treba vratiti tradicionalnom načinu izlaganja političkih događaja pripovijedanjem ili pripovijedati o životu običnih ljudi.

Pripovijedanje koje je oblik prikazivanja historijskih činjenica istraženih na temelju izvora (Drojzen), ne mora biti proizvod književnog talenta historičara, nego posljedica ispravne naučne metode.

Historijom se u ovom periodu, pored sociologa, bave ekonomisti, filozofi, lingvisti, psiholozi, antropolozi i dr.

Opća kretanja u evropskoj historiografiji XX stoljeća imala su određenog uticaja i na razvoj historiografije na prostorima jugoistočne Evrope. Bavljene socijalnim temama, demografskim kretanjima stanovništva, historijom gradova, mentaliteta ljudi na određenim prostorima i u određenim vremenskim okvirima, su teme kojima se također bave historičari i na ovim prostorima.

U srpskoj historiografiji prve polovine XX stoljeća Ruvarčevi sljedbenici su još uvijek na pozicijama građanske historiografije XIX stoljeća. Među njima su S. Novaković, A. Ivić, N. Radojčić, J. Radonjić i Vl. Ćorović. Međutim, tu se javljaju i historičari poput K. Jirečeka koji se odlikuje "borbenim kriticizmom i solidnim metodološkim obrascem".¹¹

Historičari u Hrvatskoj i Srbiji u prvoj polovini XX stoljeća, pored nacionalnih historija, pišu i historije BiH, ali i prve sintetske historije južnoslavenskih naroda unutar kojih uključuju i Bosnu.¹² Pristup u njihovom sagledavanju i prezentiranju historije Bosne s pozicija općih kretanja u historiografiji XIX stoljeća vidljiv je i danas. Slična je situacija i u historiografiji BiH u tom periodu.

11 K. Milutinović, Ibidem, 61.

12 Vl. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933; Isti, *Historija Bosne I*, Beograd 1940. U isto vrijeme izlazi i *Napretkova Povjest hrvatskih zemalja BiH*, Sarajevo 1942. Ponovljena izdanja: V. Klaić, *Povjest Bosne*, Svjetlost, Sarajevo 1990 ; Vl. Ćorović, *Historija Bosne*, Sarajevo, te *Napretkova povjest BiH*, Sarajevo 1991, i 1998. godine, nude mogućnost revaloriziranja ovih sinteza o Bosni.

Najbolji primjer za to je *Istorija naroda Jugoslavije* (I i II) na čijoj izradi su učestvovala sva poznata imena u historiografiji na prostorima ex Jugoslavije.

U pisanju *Istorije naroda Jugoslavije* kao osnovni uzet je princip hronološke podjele, pa su tako pojedini autori zaduženi za pisanje određenog hronološkog perioda. Ovaj projekat je imao pretenzije da bude sinteza, ali on to nije, barem kada je riječ o historiji BiH. Bosne u ranom srednjem vijeku nema. Sve do XII stoljeća, ona je ili dio srpskih ili hrvatskih zemalja, ovisno od autora teksta. Razlog tome je "podacima oskudna istorija prvobitne "zemljice" Bosne, teško pristupačne u unutrašnjosti ". U isto vrijeme, u tekstu istog autor kada govori o srpskim zemljama u istom periodu, u svakoj drugoj rečenici se susreću konstatacije da se neki podatak " ne može tačno utvrditi", "ne može se u pojednostima pratiti", "ne može se bliže odrediti", "istorija Srbije u drugoj polovini X stoljeća vrlo malo poznata", pa čak je i "sudbina Huma nepoznata", ali se ipak sa sigurnošću " zna da je Bosna jedna od srpskih zemalja".¹³

Za ovo djelo se ne može reći da je sintetski rad i zbog toga što su autori pristupali obradi pojedinih poglavlja sa stanovišta svojih nacionalnih pozicija, a tada sinteza nije moguća.

Upravo ovakav pristup s pozicija "nacionalne istine" u rasvjetljavanju bosanskog srednjovjekovlja, kod jednog broja historičara, rezultirao je kasnije i pogrešnim pristupom, kako bosanskom srednjovjekovlju, tako i ostalim periodima bosanske historije.

Ako se zna da je period od VII do IX stoljeća u historiji južnoslavenskih naroda, period uspostavljanja stalne političke vlasti, ne čudi ovakav pristup u sagledavanju tog perioda u historiji srednjovjekovne Bosne. Najnoviji rezultati istraživanja dobiveni historijskom kritikom izvora na osnovu kojih je izgrađena teorija o "srpskoj ili hrvatskoj Bosni", su pokazali da je Bosna u ranom srednjem vijeku imala istu zakonitu podlogu na kojoj je izrasla bosanska država (organizovanu stalnu političku vlast kao i drugi Slaveni).¹⁴

Kao vrstan poznavalac historijskih izvora, Nada Klaić se nije ograničila na iz njih već utvrđene činjenice, nego je dosljednom historijskom kritikom izvršila njihovu reviziju i ustanovila koji od njih su falsifikati, a koji su krivo interpretirani. "Upravo njena borba za historijsku istinu pokazala je da su sve ranije izrečene "istine" zapravo relativne, podložne izmjenama ovisno o vremenu i prostoru u kojem djeluje njihov autor".¹⁵

Neki od historičara koji se bave historiografijom BiH mogu se svrstati u tzv. pokret postmoderne za koji M.Gross kaže da ga je teško definisati zbog njegove širine i raznolikosti. Radi se ustvari o kretanjima u savremenoj historiogra-

13 *Istorija naroda Jugoslavije, I*, Beograd 1953, 232, 233, 236.

14 N.Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1994, 27.

15 I. Goldsein, *Nada Klaić- borac za povijesnu istinu*, Ibidem, 268.

fiji (ali ne samo u njoj) koja karakteriše pluralizam i radikalizam, ali i nepriznavanje bilo kakve istine. Postizanje korisnog znanja, ne pitajući se je li ono istinito, je cilj koji sebi postavljaju historičari postmoderne. Za njih ne postoji jedna nego *konkurentske istine*.¹⁶ Po teoretičarima moderne (filozofi i lingvisti) ljudi ne mogu otkriti istinu, nego je moraju izmisliti. Historičari i ne samo oni, nego i svi oni koji se bave historijskim temama, koji su prihvatili ovakva načela, ne smatraju obaveznim postizanje historijske istine.

Na taj način se osporava naučni značaj profesionalne historije, njen zadatak da putem svjedočanstva izvora dođe do historijske istine i objasni historijsko zbivanje, a djelatnost historičara se ne povezuje sa historijskom stvarnošću niti sa standardima istraživačkog postupka.

Dakle, za historičare postmoderne ne postoji kriterij istine u interpretaciji historijske stvarnosti. Historija bi po njima trebala biti kombinacija uspomena, riječi i tekstova, jednom riječju oni zagovaraju vraćanje na historiju kao književnu vrstu. *Književna istina* je mnogo pristupačnija javnosti od historijske istine koja obavezuje historičara na primjenu historijskog metoda. U isto vrijeme historičar je suočen i sa postulatom "naučne moralnosti".

Ovakvim pristupom dovedena je u pitanje i kritika izvora kao svjedočanstva o određenoj historijskoj stvarnosti i onemogućena spoznaja prošlosti i dostizanje historijske istine.

Sa utvrđivanjem historijske istine usko je povezano *pitanje objektivnosti, subjektivnosti i pristrasnosti*.

Još je Sirijac Lukijan u svom spisu *Kako se piše historija*, djelu koje predstavlja sistematsko razmišljanje o historiji, istakao da historičar svoje predstave o historiji treba da gradi nepristrasno, a ne kao pripadnik neke države ili vladara. "Pri tome je pokazao da antika još nije posjedovala kritička, tehnička sredstva za sustavno traženje povjesne istine".¹⁷

U XVIII stoljeću, prosvjetitelji (racionalisti) su nepristrasnost smatrali vrlinom pisca, a ne njegovom stručnošću. Njemački historičari tog doba su etičku nepristrasnost pretvarali u objektivnost kao metodološki pristup. U XIX stoljeću objektivnost je podrazumijevala "shvatanje prošlosti iz nje same".

Istraživač je ipak opterećen razumijevanjem te prošlosti, kako mišljenjem svog vremena, tako i svojim subjektivnim stavom.

U osnovi gledišta iznesenih u udžbenicima Bernhajma i Langloa-Senjobosa je shvatanje da se objektivnost u historiografiji može postići samo strogim naslonom na historijske izvore.

16 M. Gross, Ibidem, 322.

17 M. Gross, *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1976, 43.

Danas su ova gledišta prevaziđena, jer sa širenjem zadataka koji se stavljaju pred historičara došlo je do širenja izvora saznanja u historiografiji. Stoga se postavlja pitanje da li je u procesu historijskog istraživanja dovoljno ovladati naučnim standardima da bi se dostigla istina o predmetu istraživanja, kako u pogledu metoda istraživanja, tako i u pogledu učešća historičara u postupku spoznaje historijske stvarnosti.

U Rankeovom smislu objektivnost je uključivala i shvatanje o historijskoj stvarnosti, odnosno istini koja odgovara toj stvarnosti. Historijska nauka teži za postizanjem objektivnih rezultata, međutim, nemoguće je iz toga isključiti subjektivni stav historičara.

Subjektivni stav historičara ne treba poistovjetiti sa pristrasnošću, koja za razliku od subjektivnosti, ne vodi ka historijskoj nego "političkoj" ili pak "nacionalnoj istini". Historičar svojom "naučnom moralnošću" daleko prevazilazi ograničenosti koje nameće pristrasnost¹⁸.

Pristrasnost koja je ranije podrazumijevala zastupanje interesa pojedinih vladara ili plemićkih porodica, danas proizilazi iz političkog opredjeljenja historičara i pristupa predmetu istraživanja s pozicija normi "svoje" nacije ili ideologije.

Bitna karakteristika takve historiografije je nepostojanje težnje za historijskom istinom. Neki se čak pozivaju na nju, ali bez namjere da je postignu. Tako organizatori Međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu u decembru 1994. godine, u uvodnom izlaganju o motivima, ciljevima i pristupu u organizovanju ovog skupa navode da je motiv "naučno interesovanje za prošlost BiH", a u pristupu navode načelo "povratak istorijskim izvorima i kritički proverenim činjenicama, u duhu onog poznatog principa Leopolda Rankea da je dužnost istoričara da događaje i pojave opiše onako kako su se dogodile"¹⁹.

Uvodničar dalje navodi da je teško povući crtu između prošlosti i sadašnjosti, te da prošlošću historijska nauka hoće da razumije i objasni sadašnjost, odnosno da je poznavanje prošlosti neobično važno za objektivan i pouzdan sud i zaključuje da "unositi svetlost naučne istine u događanje prošlosti znači služiti sadašnjosti". U cilju postizanja takve "naučne istine" preporučuje se historičarima da posvete više pažnje problemima kolektivne psihologije, mentalnog života pojedinaca i nacionalnih grupa, kako je to već u literaturi uradio Ivo Andrić.

18 A. Mitrović, *Raspravljjanje sa Klio*, 194.

19 S. Terzić, *Reč na otvaranju skupa, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Zbornik radova Instituta za istoriju SANU, knj. 12, Beograd 1995, 6.

O kakvom objektivnom pristupu je riječ, i o kakvoj "naučnoj istini", dovoljno je pogledati omot knjige, kao i sadržaj na kraju knjige i sve postaje jasno.²⁰

Ti i takvi historičari su duboko u svom vremenu, opterećeni dnevnim i nacionalnim potrebama i namjerama, opravdavaju političke tendencije i ideološke zahtjeve svog vremena i svoje nacije.

Međutim, i među historičarima u BiH, pored onih koji teže postizanju istinite spoznaje o historijskom zbivanju, ima i onih koji historijsku istinu poistovjećuju sa nacionalnom, odnosno političkom istinom. Ovakva vrsta historičara ranije smatrana "tendencioznim", a danas "angažovanim historičarima", ustvari najviše štete nanosi svojoj naciji.

Njihove teorije su lako oborive upotrebom historijskih metoda i dosljednom primjenom istraživačkog postupka historičara, u koji je uključena i historijska sinteza.

Još je 1982. godine, na savjetovanju o historiografiji BiH, Branislav Đurđev konstatovao da je historiografiju "zapljusnuo nacionalistički talas", te da smatra da su "nacionalistička skretanja u ovom trenutku najopasnija pojava za razvitak naše istorijske nauke i za njenu ulogu u društvu".²¹ Kao da je nagovijestio kakvu ulogu će odigrati historičari okupljeni oko SANU, u događajima koji će uslijediti deset godina kasnije.

Historija jeste "kći svog vremena" i duboko je povezana sa savremenim tokovima, ali uz objektivan pristup i dosljednu primjenu historijskih metoda moguće je doseći historijsku istinu. Historijska metoda je zatvoren sistem pravila, odnosno faza u istraživačkom postupku, kojim historijska nauka nastoji spoznati istinu o predmetu svog istraživanja. Slijedeći ih, historičar nužno postiže istinitu spoznaju. Dakle, u procesu historijskog istraživanja historičar mora ovladati naučnim standardima kako bi stekao što solidnije znanje o predmetu istraživanja. Ali to nije dovoljno. On u isto vrijeme mora težiti ka objektivnosti i distancirati se od ideoloških kretanja u vremenu u kojem istražuje. Politizirana historiografija ne može biti naučna.

"Politizirajuća istoriografija se po pravilu služi siromašnim izrazom, ponavlja politički opšta mesta, a može biti i primitivno okićena okoštalom retorikom, naime zvučnim frazama i praskavim rečenicama bez pravog sadržaja".²² Zaključci koje nudi takva historiografija najčešće nemaju uporište u izvorima. Takvi nedostaci u metodu ne mogu dovesti do historijske istine.

20 Omot čini detalj karte J. Šafarika iz 1842. godine i tekst koji objašnjava da je "Šafarik celu BiH označio kao srpsku zemlju", dok je jedno od poglavlja zbornika naslovljeno kao "BiH i ostale srpske zemlje".

21 B. Đurđev, *Diskusija na Savjetovanju o istoriografiji BiH (1945-1982)*, 125.

22 A. Mitrović, *Ibidem*, 122.

Sadašnjost uveliko određuje smjer historijskog istraživanja i od nje ovisi historijska spoznaja i historičar. Međutim, suština problema nije u subjektivnom stavu historičara i uticaju sadašnjosti na njega, nego je problem u pristrasnosti, odnosno njegovoj "naučnoj moralnosti".

Historičar koji je pristrasan ne rješava probleme u okviru struke, nego pod uticajem politike, odnosno ideologije kojoj pripada. Objektivnost prihvata samo ukoliko odgovara njegovoj političkoj pristrasnosti. Partijska opredjeljenost ne trpi naučnost. To ne znači da se historičari ne mogu baviti politikom, ali ne smiju politizirati struku (nauku) kojom se bave. Historičar može biti pristrasan u politici, ali ne i u historiografiji.

Objektivnost je za B. Đurđeva jedan od osnovnih zahtjeva historijske nauke i ona podrazumijeva odsustvo nacionalističkog odnosa, kako prema svom, tako i prema drugim narodima. Objektivnost se po njemu može postići u ocjeni prošlosti samo ako historija istupa kao nauka.²³

"Usvajanje načela objektivnosti znači i moralno opredjeljivanje saglasno činjenici da je istina kao takva (i naspram svakoj političkoj, pa i nacionalnoj istini) viša, pa i moralno viša kategorija" što je izuzetno važno za mogućnost uspješnog istraživanja.²⁴ Moralni princip mora da uđe u historiografiju. Prvi i osnovni moralni princip jeste da historičar bude pošten kao naučnik.²⁵ Njemu struka postavlja stručne zahtjeve, da radi na osnovu izvora i njihove kritike, historijskim metodama. Traganje za historijskom spoznajom kao stalno približavanje historijskoj istini je obaveza svakog historičara. Historijska spoznaja je suštinski i moralno vezana za istinitost.

Koliko god je bitan objektivni pristup historičara, u istraživačkom postupku je važno dosljedno provođenje svih faza istraživačkog postupka. Istraživač koji naučno traži istinu, korišćenjem i dosljednom kritikom izvora, odnosno provođenjem svih faza istraživačkog postupka, potvrđuje svoju nepristrasnost. Činjenica je, međutim, da se određeni broj historičara zadovoljava provođenjem prvih faza u istraživačkom postupku, a fazu složenog dobivanja historijske istine metodom *historijske sinteze*, često zanemaruje.

Kod tih historičara kao istraživača, metodološki postupak se ustvari završavao verifikacijom podatka iz izvora, kao utvrđenom historijskom činjenicom. Daljnji, složeniji postupak dobivanja historijske istine na bazi utvrđenih historijskih činjenica nisu uzimali u obzir.

Postavljanje historijske sinteze kao naučnog cilja od istraživača zahtijeva veće poznavanje problematike, ne samo u okviru historijske nauke, nego i nauka

23 B. Đurđev, *Diskusija na Savjetovanju o istoriografiji BiH*, 126.

24 A. Mitrović, *Ibidem*, 194.

25 B. Đurđev, *O angažovanosti istorijske nauke, Metodologija savremene istorije*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987, str. 222.

koje joj služe kao pomoćne nauke.²⁶ U nemogućnosti da sintezom obuhvate određene historijske pojave i procese, neki historičari danas pribjegavaju interdisciplinarnosti, ali ne u smislu da se historijskom metodom koriste rezultati drugih nauka, nego unošenjem rezultata tih nauka dobivenih na osnovu njihovih metoda, bez zauzimanja kritičkog stava prema tim rezultatima.

Bitan preduslov za postizanje historijske istine o predmetu istraživanja je dosljedno provođenje cjelokupnog historijskog postupka s utvrđenim metodološkim pristupom i fazama istraživačkog rada u koji mora biti uključena i historijska sinteza, odnosno interpretacija rezultata istraživanja.

Problem sinteze kao metoda u historiji u francuskoj historiografiji je postavljen još u XIX stoljeću. Š. Senjobos vezuje sintezu sa konkretnim metodama uopštavanja, ali u mnogo čemu nedosljedno. Od utaje m Anri Bera francuska historiografija je razvila dalje konkretne metode uopštavanja i pitanje "historijske sinteze" sa namjerom da ona postane stvarna metoda uopštavanja i da kao sociološki prilaz karakteri historijsku nauku.

U Engleskoj i Njemačkoj tzv. historija društva se definiše kao koncept sinteze, tj. orijentacije ka što obuhvatnijoj ali i historijskih događaja. Za teoretičare postmoderne cilj istraživanja ne može biti sinteza, odnosno šire obuhvatanje historijskih procesa, nego znanje o mrvicama, isječcima iz historije.

U radu historičara sinteza, međutim, nije samo metod kada se ostaje na stručnom nivou nego i metod kojim se pristupa naučnom objašnjenju historije. I b i sintezaila na naučnom nivou, ona mora biti povezana sa analizom, "eruditskom" po Beru, a po mišljenju Đurđeva, ekonomskom i sociološkom analizom historijske strane koja se ispituje. Poréd toga, da bi sinteza bila naučnom nivou, po Đurđevu, ona mora biti povezana i sa prirodno-historijskim tumačenjem pojedinih strana života u prošlosti.²⁷ Analizom se istražuje struktura historijske činjenice, a sinteza povezuje bitne dijelove historijske činjenice u historijskom izvještaju.

Po mišljenju S. Đurović upravo zbog problema vezanih za historijsku sintezu historiografija je 80- tih godina na južnoslavenskim prostorima došla u čorsokak, a to se po njoj dila iz dva razloga. Prvi razlog je vraćanje historičara na političke teme, a drugi je nepostojanje u nauci mehanizama za primjenjivanje sinteze u praktičnom radu historičara, odnosno problem sinteze, po mišljenju Đuroviće se postavljaio samo teorijski, ne i praktično.²⁸

²⁶ B. Hrabak, *Interpretacija istorijskih podataka kao faza tradicionalnog istorijskog metoda, Metodologija savremene historije* (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17 i 18 decembra 1985. godine u Beogradu). Posebna izdanja Instituta za savremenu istoriju, Beograd 1987, 20.

²⁷ B. Đurđev, *Sinteza kao metod u historiji*. Radovi ANUBIH, knj. XXXII, ODN, knj. 11, Sarajevo 1967, 5-51.

²⁸ S. Đurović, *Osnovni tokovi razvoja historiografije 20. veka u Jugoslaviji, Metodologija savremene historije*, Beograd 1987, 53.

Ovakve konstatacije su neprihvatljive, jer se ne radi o problemu praktične primjene sinteze kao metodu u historiji, niti o vraćanju historičara na političke teme, (ovo je upravo period kada se pod uticajima evropske historiografije historičari počinju baviti temama iz svakodnevnog života ljudi, antropološkim temama i sl.). Osnovni razlog je svakako taj što je tih godina historiografiju "zapljusnuo nacionalistički talas", pa se sintezi kao metodu u historiji pristupalo sa pozicija ideologije, odnosno nacionalne, a ne historijske istine. Međutim, to nije "bolest" 80 - tih godina, ona ima korijene koji sežu daleko dublje, a prisutna je i danas. Da historičari tada nisu bili spremni za pisanje sintetske historije BiH najbolje govori pokušaj pisanja *Istorije naroda i narodnosti BiH*, pokrenut kao projekat u okviru ANUBiH još 1968. godine, koji je rezultirao objavljivanjem pojedinačnih priloga autora u dva toma, prvi posvećen srednjem vijeku i drugi u kojem su objedinjeni svi ostali radovi.²⁹

Za Alojza Benca problem je bio u pogrešnom pristupu sveobuhvatnoj sintezi koju je po njemu teško napisati kada je riječ o historiji BiH, jer ona "nije imala državni kontinuitet i drugo, zato što u njoj žive tri naroda."³⁰

Po mišljenju Branislava Đurđeva, u pisanju *Istorije naroda i narodnosti BiH* ogleda se isto što i u pisanju *Istorije naroda Jugoslavije*.³¹ Problem je čini se bio u pristupu pojedinih autora s pozicija "političke", odnosno "nacionalne", a ne sa pozicija historijske istine. Naime, posao je povjeren i historičarima čije priloge nalazimo u Zborniku radova sa "naučnog skupa" održanog u Beogradu 1994. godine, a nekih i u poglavlju koje nosi naziv *BiH i ostale srpske zemlje*. Pa kako je takav autor mogao pristupiti izradi sintetske historije jedne zemlje čiji historijski razvoj sagledava sa pozicija svoje nacionalne istine.

Postavljanjem sinteze kao naučnog cilja, sinteze u koju je uključena i analiza, sinteze oslobođene pristrasnosti, može se postići spoznaja historijske istine.

Među istraživačima koji se bave historijom BiH ima i onih koji imaju namjeru da postignu historijsku istinu, ali kod njih izostaje historijska metoda koja omogućava da se ona i ostvari. Radi se ustvari o općoj pojavi u historiografiji BiH danas, da se uz profesionalne historičare, historijom bave politolozi, sociolozi, geografi, arheolozi, orijentalisti i dr. Svi oni vladaju naučnim metodama svoje nauke, ali ne i metodama historijske nauke.

U svojoj diskusiji na Savjetovanju o historiografiji BiH održanom 1982.godine, A. Benac je govorio upravo o tome. On je konstatovao da ovim

29 *Prilozi za istoriju BiH I*, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Posebna izdanja ANUBiH, knj.LXXIX, ODN, knj.17, Sarajevo 1987; *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Posebna izdanja ANUBiH knj.LXXIX, ODN knj.18, Sarajevo 1987.

30 A.Benac, *Diskusija, Savjetovanje o istoriografiji BiH (1945-1982)*, Posebna izdanja ANUBiH, knj.LXV, ODN, knj.12, Sarajevo 1983, 123.

31 B. Đurđev, *Diskusija na savjetovanju o istoriografiji BiH*, 125.

savjetovanjem nije obuhvaćeno izučavanje prahistorijskog i antičkog doba, "mada nema sumnje da ti periodi spadaju u istoriju naše zemlje. Pa ipak, mislim da je to s pravom učinjeno, pošto se ovim periodom bavi arheologija, koja se služi drugim metodama".³²

Historijska nauka je dužna da spozna istinu, a historičar koji traga za historijskom spoznajom i koji je nosilac historijskog mišljenja, je taj koji treba da otkrije historijsku istinu. "Od istoričara-naučnika se očekuje (on je to i dužan) da svojim sposobnostima, učenošću, uverenjima, odanošću struci, pouzdanim vladanjem metodom, svojim karakterom i moralnošću postiže najviši mogući nezavisni naučni rezultat."³³ Nažalost, danas uz historičare koji na ovakav način pristupaju historiji BiH, imamo i one kojima je nacionalna, odnosno ideološka istina, važnija od historijske istine.

Summary

THE IDEA OF TRUTH THROUGHOUT OF HISTORY - THE HISTORICAL TRUTH AS A QUESTION OF MORAL TRUTH

The idea of truth throughout the history was comprehended in different ways. At the classical time that what was considered as a truth was written, while in the Middle Ages the truth depended on the religious belief or the social position of the author, because he was close to the events, he was ascribed to write truth beforehand.

The strivings of the humanist to present the events truthfully originated from the time of erudition at the beginning of the scholarly approach to the historical issue.

The rationalists' comprehension to believe the historical truth based on sources, put it into effect. For the positivists in the authenticity of documents the complete truth is also found, but the historian should only trace the events. In

32 A. Benac, *Diskusija na Savjetovanju o istoriografiji BiH (1945-1982)*, 123.

33 A. Mitrović, *Ibidem*, 181.

some of the historical schools and the contemporary historiography courses the idea of truth has been different in comprehension, according the theorists of the moderna, there is not one but the concurrent truths.

To confirm the historical truth is closely related the question of objectivity, subjectivity and partiality. Objectivity is a principle to achieve the truth. History is the "child of its time", the present time determines the historical researches direction a great deal, but with a scholarly approach and faithful apply of historical methods, disregarding the historian's subjective standpoint, the historical truth can be achieved. The historical method is a closed system of rules, namely, the phasis in the researching procedure, when the historian comes to the notion of truth on the subject of his researches. the scholar, who is partial, cannot solve the problems within the profession, but he does it influenced by the politics, namely the ideology he belongs to. It does not mean, he cannot be involved in the politics, but he dare not be politicized in the profession (scholarly work) he is engaged in. The historian might be partial in politics, but not in history. With the "scholarly moral" overcomes the frames imposed by partiality. The researcher, who strives scholarly to the truth, his impartiality is confirmed by the use of methods in history.

The problem to achieve the historical truth is, first of all, the question to comprehend the historical notion. To search the notion, as a constant nearing to the historical truth is an obligation for every historian, because the historical notion is in essence morally related to truth. The historical science has an obligation to recognize the truth, while the scholar who searches for the historical notion and the carrier of the historical thinking, is the certain person who should reveal the historical truth. Nowadays, unfortunately, along the historians, whose approach to the researches in history, is to reveal the historical truth in this way, there are also those scholars who identify the "national", namely, the "ideologic" truth with the historical truth.

Dubravko Lovrenović

O NEMOĆI HISTORIOGRAFIJE

Istorija nas je zaboravila, kao u nekakvoj velikoj rasejanosti.
(Konstantinović, Filozofija palanke, Beograd, 1969.)

1. Prošlo u sadašnjem kao mit i ozakonjenje geneze

Uza sve aspekte, hraneći se vanjskim i unutarnjim razaralačkim faktorima, poplava koja je raspadom Jugoslavije zahvatila BiH na površinu je izbacila biblioteku historiografskih i publicističkih djela nadahnutih nekrofilnom "religijom", čije središnje mjesto predstavlja kult predaka i nacionalne države "kao krajnjeg ishoda ljudskih odluka." U eri projektiranih dezintegracijskih procesa, dojučerašnju formulu narodnog jedinstva - staru ljubav naše historiografije - preko noći je zamijenila nova povijesna "eshatološka formula" etno-konfesionalnog apartheida.

Odskočnu dasku ovog idejnog *salta mortale* i uvoda u novi ideološki provizorij predstavlja *moralno zlo idolopoklonstva* (T. Arnold), koje suvremeno stanje društvene rastrojenosti i depersonalizacije transponira u povijest. Dočekavši svoj trenutak, nakon što je pod plaštom komunističkog zimskog sna pritajen strpljivo vrebao, ovaj je zlokobni entuzijazam stekao status društvene relevantnosti, čime je aktualna brutalnost priskrbila pseudo-znanstveni legitimitet s uporištem u povijesti. Kao na nekoj opskurnoj olimpijadi, baklja zla se ne gasi, a na plamenu *neprijateljskih sila povijesti* (E. Levinas) unedogled se podgrijava stanje tradicionalnog poretka. Umjesto živih, u ogledalu suvremenosti zrcale se mrtvi; živi su žrtve idejnog stečaja čiji se dug vrtoglavo uvećava. Rentijeri povijesnog kolapsa došli su na svoje, a konstituiranje društvenih normi putem legislative i parlamentarnog konsenzusa ostaje bez glasača!

Osim što je, per definitionem, znanstveno irelevantan (što znači lažan), ovaj koncept opsjednute svijesti i zatomljene savjesti društveno je nemjerljivo štetan, je u tri smjene proizvodi populacijski sindrom reconquiste, zasnovan na

“mesijanskoj” pseudo-historijskoj svijesti o povijesnoj krivnji drugih društvenih skupina. U provincijskoj tišini, na dubokoj margini jednog *vašarskog pozorišta* (R. Konstantinović), u kojemu mit slavodobitno prerasta u kič, razvijaju se *duh mistifikacije* i motiv propasti. Sama historiografija, - zavjerenički me-nadžer kaosa pod tutorstvom duha normirane istine i osvete, s centralnim motivom *infantilno-romantičarke mitologije* - pretvara se u almanah opskurnih likova i trivijalnih događaja, s ciljem da stanje unutarne agresije i zlostavljenosti njenih tvoraca promovira na pijedestal vječne istine i općeg borbenog pokliča. Odgurnut u stranu, život je zaboravljen, jer je moral podlegao staračkoj senilnosti, a podmukli rat ideja s nesmanjenom žestinom nastavlja se iz svih oružja. U grozničavoj potrazi za čudom - kojeg nema niti ga može biti - razvijajući ideju narodne renesanse kao ideju nasilja u kontinuitetu, ova historiografija balkanskog *borderla u plamenu* (E. Cioran) zasnovana je na subverziji kulture kao jedinog pribježišta u profanome udesu čovjeka, čiji horor pod djelovanjem čudesne trave kulta etno-nacionalnih vođa nastavlja svoju putanju u nepoznato kao perpetuum mobile. Njezin cezarizam, cezarizam je žablje perspektive, a ton bezumnog trijumfalizma jeka je povijesne kakofonije trajno posvadane s pozitivnim sadržajem. Ovo poziranje smrti - jeziva lakoća kojom se slave krv pradjedovska i arhajski stereotipi - sigurni su pokazatelji *evolucije unatrag*. U slijedu prijesnih ideoloških provizorija koje se smjenjuju kao elementarne nepogode, historijska svijest ne izlazi iz *magareće klupe povijesti*.

Postavljajući se kao nadredene znanosti, etno-konfesionalne politike historičarima su ispostavile fakturu za povijesno pokriće postojećeg poretka, dok je pristup prošlosti zasnovan na suvremenoj metodi i humanističkom vrednovanju osuđen na karantenu. U *javnom diskursu i obrazovnom sistemu* dominiraju tri pseudo-povijesti koje neprestanim medijskim osvježavanjem ratnih stradanja zadobivaju status *javnosti bez pauze*. Geneza i vrijeme - ključni faktori dinamičkog promišljanja povijesti - trajno su prognani iz njihova horizonta, što rezultira stvaranjem povijesne svijesti kao agonije - determinizma izvan prostora i vremena koji joj jedino pripadaju. Tako nastaje nepremostivi jaz između pseudo-historijske svijesti i života; u začetku trijumfiraju pakost, zloba i zluradost, a tabloidni sentimentalizam na tankom rubu između očaja i bijesa rezultira osjećanjem *ugroženosti i opljačkanosti*.

U osnovi ove tiranske selekcije činjenica i tragikomičnog pigmejskog nadimanja leže nepreradene infantilne predodžbe, čiju polarnu noć i tjeskobu nije u stanju obasjati radost spoznaje - spoznaje kao dodira s Apsolutnim - jer se u ovom podzemlju uma istina ukazuje kao vrhovno prokletstvo. U beskrajnom perivoju njezinih fosiliziranih pojmova, gospodari *banalnost večno-nepromenljivog* - imperativ ništavila - a sposobnost služenja istini svedena je na servilnost nacionalnoj državi i njezinim grotesknim vođama, što je samo vrh ledenog brijege *mrtvog života* kao vrhunskog kriterija bankrotirane egzistencije. Ovdje se ne

postavlja pitanje traganja za istinom, jer je ona apriorna kao strogi ustavni paragraf statičnosti. Tako historiografija postaje saharom eksteriorizacije vlastitig zla - nepomični svijet lišen dileme i komparacije. Plodno intelektualno i životno iskustvo koje se rađa i raste u susretu s drugim i drukčijim - koji su tu, na dohvat ruke - u ovom tunelu bez izlaza unaprijed je onemogućeno u realizaciji; ono živi naglavačke poput šišmiša iz jednog mraka uvijek izlazeći u drugi.

U ovoj hermetički zatvorenoj chromagnonskoj retorti na balkanski banalan način caruje starozavjetni mit o izabranom narodu, njegov status quo ritualno se obožava do potpune predanosti - do šarlatanskog ushićenja podvizima nacionalnih idola, kao paničnog bijega od individualnosti i odgovornosti što je ona sobom obavezno nosi. Usavršen do najsitnijih detalja, u njoj cvjeta vulgarni kult mrtvih predaka i filozofija parcijalnih istina slijepaca koji pipaju po tijelu slona, zasnovani na providnom lukavstvu uma, fetišizaciji kaosa, na neredu kao sistemu, kao zavjetnoj zadaći i trajnome usmjerenju. Osnovno pitanje historičnosti - Gogenovo pitanje: *Odakle smo došli, šta radimo i kuda idemo?* - unaprijed je objašnjeno mitološkom teologijom kao sistemom mjera u funkciji pokoravanja okamenjenim navikama. Pred nama je, zapravo, suicidalna rekonstrukcija povijesnog kaosa - historijskoga gnjeva isključaloga u sigurnosti jurisdikcije sui generis. Historijske činjenice, primorane na kapitulaciju, monistički su postrojene s jednim subverzivnim zadatkom: u stopu pratiti zahuktalu degeneraciju društva. Tako se u historiografiji zrcali dvostruka nemoć etičkog "Černobila": jedna, da se prošlost objasni načinom koji bi je promovirao u oruđe u rukama suvremenosti, i druga koja historičara prikazuje u ulozi proroka prošlosti. Ovo neprestano struganje po palimpsestu povijesti naposljetku ga čini trajno neupotrebljivim, a raštimovani orkestar suvremenosti onesposobljen je za sviranje partiture polifonije.

Mržnja prema živima - s neronskim pozivom na ciljeve nacije i države - pokriće nalazi u amputiranim činjenicama, koje nije moguće okupiti u parlamentarni kvorum, budući da zasjedaju u odvojenim salama suvremenosti. Poput historičara koji s njima raspolažu kao s mrtvim kapitalom, historijske su činjenice usamljene, namrgođene i ratoborne, u ulozi *biča božjeg* šireći ispred sebe famu o okrutnosti i surovosti. Tako se potvrđuje da historiografsko djelo nije ništa drugo nego historičareva *apstraktna biografija* (E. Cioran).

I dok se u ovom perverznom računovodstvu stvarnost nekontrolirano miješa s prošlošću - koja u svojoj nakaznoj formi postaje stvarnošću prvog reda - mitski motiv "pouke" zadobiva status vječne zakletve. Mrtvi na komandu poslušno ustaju iz grobova, oni su tu da popune nerazumljivu prazninu iskustva stradanja, njihova imena čitaju se na uličnim napisima, mrtvi su glavni junaci epskog stradanja u kontinuitetu - oni nikad neće otići na počinak. Oni su svoj zadatak obavili, a historiografska nedogledna osmrtnica tu je da im oda priznanje i na uho šapne da nisu pali uzalud; ona ih pedantno bilježi u svoju

knjigu mrtvih, po abecednom redu razumijevanja pijeteta i vječite naplate računa bez vremenskog roka zastarijevanja. Njezinu smrtnu ozbiljnost - koju bi neprestano trebalo izlagati dostojanstvenom intelektualnom ruglu - nije moguće apstrahirati, jer njezin savez s mrtvima nikog ne može držati ravnodušnim. On se, naime, tiče svih naših života!

Veliko je i trajno pitanje koliko je ovaj duh *mračne sreće* moguće pripitomiti racionalnim kategorijama mišljenja, i da li je njegova konačna dijagnoza ona što ju je izrekao njemački teolog D. Bonhoeffer, da glupost *nije manjak intelekta nego ljudskosti*. Ako je tako, nužno je upitati se: odakle taj *manjak ljudskosti*?

2. "Metodološki imperativ" Leopolda von Rankea

Ova zarobljenost nereflektiranom historičnošću jedan je od glavnih kočničara preobražaja društva i uspostave konstruktivnog odnosa sa sadašnjošću i budućnošću, tako da se sve intervencije u aktualnu stvarnost doimaju poput kozmetičkih uljepšavanja hipokratskog lica. Idući za svojim pragmatičnim ciljevima i kratkoročnim interesima, politika održava stanje podjele što ga je proizvela, tako da je svaki pokušaj dubljeg zahvatanja u maligno tkivo apartheida, s namjerom da se otkriju i eliminiraju njegovi dubinski uzroci, uknjižen kao siziofovski posao. Odsustvo kritične mase kritički raspoložene inteligencije, koja se najvećim dijelom bacila u zagrljaj političkim oligarhijama, zatvara krug aporije u koji je, s promjenom evropske povijesne paradigme nakon pada berlinskoga zida '89. godine, dospjela Bosna i Hercegovina.

Na ovoj se točki dolazi do jedine konstante povijesti - do velikih cezura koje su se stoljećima lomile preko nje - i samo bi ta spoznaja mogla poslužiti kao zajednička platforma za osvajanje etabliranog režima povijesne istine, za izgradnju realnog osjećaja vlastitih mogućnosti u neobjavljenoj imperiji multinacionalnih kompanija - za *tranziciju povijesti*. Ta bi historiografija, zasnovana na konceptu afirmacije kulture kao *najveće ličnosti povijesti*, u svoj centar nužno morala postaviti čovjeka koji trpi u egzistencijalnom brodolomu, čiji se morbidni apsurd slikovito može prikazati kao otimanje oko pojaseva za spasavanje na brodu koji tone - ali pojaseva koji su već odavno probušeni.

Kroničnu potrebu za uspostavom *autentičnog identiteta* koja leži u temelju ove promašene evokacije prošlosti, nije moguće razriješiti birokratskim nametanjem apriorističkih ciljeva, jer tako rođenoj historijskoj svijesti glaukom ideologije neprestano zamračuje vidik. Historičar, njezin mentor, jeste *glebae adscriptus* koji je u egzistencijalnoj ugroženosti poput puža trajno vezan za robovsku kućicu svojih nalogodavaca. Polazeći od konstatacije Agnes Heler da je *mišljenje o istoriji izuzetno značajno za čovekov društveni život*, presudno bi bilo prihvatiti *metodološki imperativ* Leopolda von Rankea: *samo pokazati ono što je*

zapravo bilo. U duhu koncepcije Agnes Heler to znači: odvajanje *pojedinačne geneze* od *opće geneze* tako što *prva postaje predmet historiografije*. To podrazumijeva prelazak nekoliko stupnjeva historijske svijesti: od nereflektirane općenitosti sadržane u biblijskom iskazu *u početku bijaše*, do svijesti o reflektiranoj općenitosti kao neizbježnom zadatku života u *theatru mundi*.

Radi se, zapravo, o pokušaju formuliranja nekih *zajedničkih istina*, tako što bi se historijskoj svijesti zasnovanoj na reflektiranoj općenitosti omogućilo da iziđe na javnu govornicu sa koje bi poručila da je *svest o istoriji... iznad svega svest o promeni*. Pred historičarem se danas otvara *kraljevski put* ka univerzalnosti, i on se te mogućnosti ne može odreći bez rizika izdaje vlastite profesije, jer je vrijeme historijske svijesti prošireno do maksimalnih granica; sve parcijalne historije izgubile su značenje, i tek u okviru svjetske historije - pojma što ga je skovao Voltaire - one stječu pravo na interpretaciju i punoljetnost.

Dok suvremeni ideologem o *sukobu civilizacija* svakodnevno stječe nove žučljive historiografske pretorijance, a totalitarizam i dogmatizam kroz malignu spregu vjerskih i političkih struktura očevidno poriče mogućnost koegzistencije sljedbenika različitih svetih objava, pred historičarem se neprestano postavlja pitanje plivanja protiv struje. Etno-konfesionalna podjela Bosne i Hercegovine, nastala kao izraz evropskog pravnog mišljenja o nacionalnoj državi, nije sposobna razriješiti *pitanje odnosa tradicionalnih kultura i oblika uređenja države*. Kao istočno pitanje evropske politike, BiH i dalje ostaje temom za raspravu, a nepristajanje na nametnuti koncept podjele trajni je zadatak svakog kritičkog uma.

Postizanje konsenzusa oko oblika uređenja bosanskohercegovačke države ključno je pitanje njezine budućnosti, kao što je potreba dijaloga između različitih religijskih koncepata *presudna potreba svijeta kao cjeline*. U tom globalnom dijalogu jedno iskustvo koegzistencije ne bi ostalo slika bez riječi, a historiografija uspravljena na najvišu osmatračnicu Vremena - razvijajući svijest o univerzalnosti kao pluralističku svijest - mogla bi ispuniti svoju misiju izmirenja egzistencije s totalitetom povijesnog iskustva.

Historiografija je ovdje već propustila brojne vlakove, ne trudeći se da objedinjuje različite segmente jedne kulture. U duhu Braudelove koncepcije - *od hijerarhije do mentaliteta* - potreban je vatromet novih ideja pod čijom bi svjetlošću na trenutak bilo moguće obasjati dio nesagledivog povijesnog pejzaža na kojemu je, u svojoj posljednjoj knjizi *Čast i domovina*, čiji rukopis je na tajanstven način nestao, Lisijen Febvre opisao povijest rađanja ideje o domovini: *o prelasku vernosti prema osobi, prema vladaru (čast), na vernost prema naciji (patriotizam)*.

X X X

Nakon propasti komunističko-ateističkog jednodimenzionalnog vremena ponovno smo vraćeni na "početak" povijesti, na zlokobni peron bez signalizacije suvremenosti. Dok stari mitovi ne odlaze na počinak, u valovima pristižu novi proizvodi udarnika totalitarnosti. Bez ambicije da se poriče budućnost, ne čini se neozbiljnim zamisliti da će njihovi proizvodi štampari u velikim tiražama i na kvalitetnu papiru - poput djela marksističkih patrijarha koja su na -20 stepeni Celzijusa u hladnim sarajevskim ratnim noćima opkoljenim ljudima služila da se koliko-toliko ugriju na vatri potpaljenoj njihovim sabranim djelima - novim generacijama što već uče *istinitu povijest* zagrijati promrzle prste, dok artiljerijski plotuni u balkanskoj *kristalnoj noći* neronski budu najavljivali eru *nove povijesti*. Ipak, ne bi se moglo reći da je papir potrošen uzalud.

Summary

ON THE FRAILTY OF THE HISTORIOGRAPHY

The change of the political paradigm by the Berlin wall decline in 1989, gave birth to a new cultural model-this time, its epicentre outside of Bosnia, had a strong reflection on the Bosnian-Herzegovinian historiography, where the place was taken by the works marked by the ethno-apartheid serving the pre-political and ethno-confessional programmes. The actual brutality and the situation of the social chaos provided the legitimacy based in history, which its tragic-comical repeatings was established like the reality of the first class. In this way, the historiography has been a captive of the politics, while historians willing to be the "architects" of the contemporary time, marked by recidivous new conquest unacceptable past.

DISKUSIJA – DISCUSSION

Ante Škegro

“HISTORIJA BOSNE (I HERCEGOVINE)” KOJA TO NIJE

Uvod

Pridružujući se obilježavanju 40-godišnjice djelovanja sarajevskog *Instituta za istoriju*, a u duhu međusobnog uvažavanja i tolerancije, želio bih se ovom prilikom osvrnuti na publikaciju grupe autora *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, (I. izdanje) *Štab Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo Novembar/studeni 1994. (337 str., tiraž 1000 primjeraka, 24 x 18 cm); II. izdanje, *Bosanski kulturni centar*, Sarajevo, juli 1998. g. (433. str., 24 x 18 cm, tiraž 1000 primjeraka). Ova se knjiga prikazuje *Historijom Bosne*¹ odnosno *Historijom Bosne i Hercegovine*² iako, s obzirom na parametre historiografske znanosti, ona to nikako ne može biti.

I.

Uz dra Ibrahima Karabegovića, redovitog profesora sarajevskog *Filozofskog fakulteta* i ravnatelja *Instituta za istoriju* u Sarajevu, recenzentima drugog izdanja knjige *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* naznačene su iste osobe koje su recenzirale i prvo izdanje. To su u ožujku 1998. g. preminuli akademik dr. Marko Šunjić, redoviti profesor sarajevskog *Filozofskog fakulteta* u miru, akademik Avdo Sućeska, prof. dr. Nedim Šarac te akademik Dževad Juzbašić, također redoviti profesor sarajevskog *Filozofskog fakulteta*. Redaktor drugog, kao i prvog izdanja, visoki je obavještajni oficir *Jugoslovenske narodne armije*³ i pukovnik *Armije Bosne i Hercegovine*⁴ te

1 Iljas HADŽIBEGOVIĆ, *In memoriam prof. dr. Ibrahim Tepić (1947.-1997.)*. *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 28 (1999.), 311.

2 Dr. Safet HALILOVIĆ, *Predgovor uz drugo izdanje*, str. 11.

3 Usp. Mladen ANČIĆ, *Bosna od Omiša do Igala?! ili Kako razmišlja bosanskomuslimanska inteligencija. Neum i bosansko primorje*, (grupa autora), *Vojna biblioteka – Press centar Armije BiH*, Sarajevo, 1994. *Croatica Christiana Periodica. Časopis Instituta za crkvenu povi-*

ujedno i dekan *Filozofskog fakulteta u Sarajevu* prof. dr. Ibrahim Tepić. Izdavač drugog izdanja ove publikacije naglašava kako je na njenoj realizaciji sudjelovalo dvadeset osoba, što autora što recenzenata i redaktora. Među njima su i trojica akademika, trinaest doktora znanosti te četiri magistra. Uočljivo je, međutim, da za razliku od prvog, u drugom izdanju ove publikacije, izuzev Ibrahima Tepića, nema drugih članova redakcije.

II.

Drugo izdanje knjige *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* od prvog se razlikuje sumarnim sažecima priloga na engleskom jeziku te radom *Od slavenskog naseljavanja do bana Kulina (VII-XII st.)* Dubravka Lovrenovića (str. 43-56) kojeg u prvom izdanju ove publikacije nema. Osim toga, na stranicama drugog izdanja ove knjige zamjećuju se i neke jezično-stilske intervencije, uočljive i u radu (a posebice u popratnoj literaturi, str. 95) akademika Marka Šunjića. S obzirom na stilsko-jezični karakter drugih njegovih radova (kao uostalom i njegov prilog prvom izdanju ove knjige), teško se oteti dojmu da ovaj autor, unatoč suprotnih tvrdnji izdavača, i nije imao uvida u projekt ponovljenog izdanja ove knjige. Osim navedenih intervencija u njegovu tekstu, na ovakav zaključak mogla bi upućivati i činjenica da je akademik Marko Šunjić preminuo nakon duže teške bolesti 30. ožujka 1998. g.⁵, dok se drugo izdanje ove publikacije pojavilo u srpnju 1998. godine.

III.

U predgovoru prvog izdanja knjige *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* naglašava se kako je realizaciji tog projekta "Redakcija (je) prišla sa namjerom da se sadržaj istorije prilagodi najširem krugu čitalačke publike, kao i da djelimično bude *primjeren borcima Armije Republike Bosne i Hercegovine* (podvukao A. Š.)"⁶. Drugo izdanje ove publikacije izdavač je, po vlastitom priznanju, namijenio "svim građanima BiH bez razlike, veličini uzrasta i svim slojevima društva, a posebno *braniocima Bosne i Hercegovine* (podvukao A. Š.), te školskoj i studentskoj omladini"⁷. Tko su pak "branioci Bosne i Hercegovine" kojima je ova publikacija specijalno

jest *Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu* 36 (1995.) 111; isti, *Grupa autora, Neum i bosansko primorje*, Sarajevo 1994. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXVIII* (1996.) 1, 37.

4 Usp. Iļjas HADŽIBEGOVIĆ, o. c., 311.

5 Tomislav IŠEK, *In memoriam Marko Šunjić. Radovi Hrvatskoga društva za znanost i umjetnost VI*. Sarajevo 1998., 201-206.

6 I. izdanje, str. 7.

7 II. izdanje, str. 11.

namijenjena, a tko "agresori na vlastitu zemlju" precizirano je upravo u vrijeme njenog nastajanja⁸. Stoga se teško oteti dojmu kako je realizacija projekta *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* bar djelomice bila u službi realiziranja ratnih ciljeva "branitelja Bosne i Hercegovine". Na takav zaključak upućuje već i sama prva rečenica obaju izdanja ove publikacije, kojom se konstatira kako je ona nastala kao "rezultat (je) višemjesečne plodne saradnje Press-centra Armije Republike Bosne i Hercegovine i grupe historičara (podvukao A. Š.) koji rade u Institutu za istoriju, na Filozofskom i Pravnom fakultetu u Sarajevu"⁹. Na "višemjesečnu plodnu saradnju" armijskog Press-centra i drugih armijskih struktura s pojedinim bosanskim povjesničarima upućuju i neki drugi indikatori, poput primjerice "vojnog aspekta istorije", višestoljetnog (višemilenijskog) "kontinuiteta" bosanske državnosti i dr. sa stranica ove publikacije, realiziranje samog ovog projekta posredstvom najviših vojničkih institucija i armijskog osoblja i dr. Na zaključak da je *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* realiziran paralelno s definiranjem statusa "branioca Bosne i Hercegovine" s jedne odnosno "agresora na vlastitu zemlju"¹⁰ s druge strane, razvidno je i iz nekih drugih publikacija, poput primjerice *Neum i bosansko primorje*¹¹, *Borac Armije Republike Bosne i Hercegovine*¹², *Armija ključ mira*¹³, *Agresija, uzroci i posljedice*¹⁴ i dr., stvaranih upravo u isto vrijeme kad i ova knjiga u režiji identičnih subjekata (armijskog Press-centra, Vrhovnog štaba Armije Republike Bosne i Hercegovine) kao i istih urednika (armijskog pukovnika Ibrahima Tepića te oficira Asafa

8 Alija IZETBEGOVIĆ. *Obraćanje predsjednika Predsjedništva RBiH Alije Izetbegovića polaznicima Seminara. Borac Armije Republike Bosne i Hercegovine*, "Vojna biblioteka – "Benevolence International Foundation USA", Sarajevo 1993. 10-11; II. izdanje juli/srpanj 1994., 10-11; *Izetbegović, Odabrani govori, pisma, izjave, intervjui*. "Prvo muslimansko dioničko društvo Zagreb", Zagreb 1995., 14, 25, 38, 56, 182, 186.

9 I. izdanje, str. 7; II. izdanje, str. 9.

10 Alija IZETBEGOVIĆ, o. c., 10-11; II. izdanje juli/srpanj 1994., 10-11; *Izetbegović, Odabrani govori, pisma, izjave, intervjui*. "Prvo muslimansko dioničko društvo Zagreb", Zagreb 1995., 14, 25, 38, 56, 182, 186.

11 Dr Enver IMAMOVIĆ – dr Ibrahim TEPIĆ – dr Ibrahim BUŠATLIJA, *Neum i bosansko primorje*. I. izdanje, Sarajevo 1993; II. izdanje "Vojna biblioteka" "Benevolence International Foundation" USA, Sarajevo 1994.

12 *Borac Armije Republike Bosne i Hercegovine*. (I. izdanje) "Press Centar Armije Republike Bosne i Hercegovine", Sarajevo, decembar/prosinac 1993; (II. izdanje) "Press Centar Armije Republike Bosne i Hercegovine"- "Benevolence International Foundation" USA, Sarajevo, juli/srpanj 1994.

13 Rasim DELIĆ, *Armija ključ mira*, (I. izdanje) "Press Centar Armije Republike Bosne i Hercegovine", Sarajevo, mart/ožujak 1994.; (II. izdanje) "Press Centar Republike Bosne i Hercegovine" "Benevolence International Foundation" USA, Sarajevo, jula/srpnja 1994.

14 Brigadni general Fikret MUSLIMOVIĆ, *Agresija, uzroci i posljedice*, (I. izdanje) "Press Centar Armije Republike Bosne i Hercegovine", Sarajevo, juli/srpanj 1994.; (II. izdanje) "Press Centar Republike Bosne i Hercegovine" "Benevolence International Foundation" USA, Sarajevo, juli/srpnj 1994.

Džanića). Stranice ovih i sličnih publikacija, bilo djelomice bilo u cijelosti, potpisivale su osobe čija se imena susreću i u oba izdanja publikacije *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Stoga se, u najmanju ruku, teško oteti dojmu da je i *Historija Bosne (i Hercegovine)* sa ili bez znanja pojedinih autora, između ostalog imala za cilj "znanstveno" podupiranje "prve operacije Armije BiH" na "oslobađanju Vareša sadejstvom tri korpusa Armije BiH" odnosno "eliminisanja HVO-a sa područja Jablanice, Konjica, Fojnice, Kaknja, Zenice, Travnika i Bugojna"¹⁵ kao i operacije "Neretva" čiji se učinci između ostalog "zrcale" i na stranicama knjige samih vodećih armijskih zapovjednika¹⁶. Da je publikacija *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* bila namijenjena realiziranju ratnih ciljeva "boraca Armije Republike Bosne i Hercegovine" ukazuje i činjenica angažiranja za njenu izradu prvenstveno podobnih, u znanosti ne uvijek i afirmiranih, znanstvenika. Na stranicama ove knjige, ni u jednom izdanju, ne susreću se imena vodećih bosanskih (sarajevskih) historiografa koji su imali što reći, bez sumnje neophodnoj znanstvenoj monografiji o povijesti *Bosne i Hercegovine* poput primjerice prof. dra Veljka Paškvalina, prof. dra Desanke Kovačević-Kojić, prof. dra Milana Vasića, prof. dra Rade Petrovića i dr. Da se pri izradi ovog projekta u najmanju ruku odstupilo od svetog pravila *sine ira et studio* potkrepljuje i činjenica diskvalificiranja djela najistaknutijih historiografa koja su ime *Bosne i Hercegovine* pronijela diljem svijeta: Carla Patscha¹⁷, Ćire Truhelke¹⁸, Leona Petrovića¹⁹, Dominika Mandića²⁰, Marka Vege²¹, Đure Baslera²², Ive Bojanovskog²³, Krunoslava Dragano-

15 Rasim DELIĆ, o.c., 19.

16 Sefer HALILOVIĆ, *Lukava strategija*, "Maršal d.o.o PJ 'Matica Sandžaka'", Sarajevo 1997., 113-119.

17 Carl PATSCH, *Bosnien und Herzegovina in römischer Zeit.*, Sarajevo 1911.; isti, *Die Herzegovina einst und jetzt*. Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, Wien 1922.

18 Dr Ćiro TRUHELKA, *Starokršćanska arheologija*. "Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima", Zagreb 1931.

19 Dr. fra Leon PETROVIĆ, *Kršćani bosanske crkve*, "Dobri Pastir", Sarajevo 1953.

20 Dominik MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. "Hrvatski povjesni institut" Chicago, Ill. 1962.

21 Marko VEGO, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine)*, Samobor 1937.; isti, *Naselja Bosanske srednjovjekovne države*, "Svjetlost", Sarajevo 1957.; isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I-IV*, "Zemaljski muzej", Sarajevo 1962., 1964., 1970.; isti, *Historijska karta srednjovjekovne bosanske države*, "Svjetlost", Sarajevo 1968.

22 Đuro BASLER, *Kršćanska arheologija*. (I. izd.) "Crkva na kamenu", Mostar 1986.; II. izdanje, "Crkva na kamenu", Mostar 1990; isti, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegovina*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkan-kommission. Antiquarische Abteilung Nr. 19. (Herausgegeben von Hermann Vetters), Wien 1993.

23 Ivo BOJANOVSKI, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Djela ANUBiH knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2*, Sarajevo 1974.; isti, *Bosna i Hercego-*

vića²⁴, Julijana Jelenića²⁵, Srećka Džaje²⁶, Ante Slavka Kovačića²⁷. U vrijeme realiziranja ovog projekta "branioci Bosne i Hercegovine" u najvećoj su mjeri također regrutirani iz redova jednog naroda, dok su s druge strane druge državne oružane formacije koje su, između ostalog rame uz rame s "braniocima Bosne i Hercegovine" branile glavni grad, oružjem iz njega eliminirane. U kontekstu znanstveno-stručnih kvaliteta ova knjiga nikako ne može biti "objektivnom interpretacijom historije Bosne i Hercegovine". Iz istih je razloga "historijom Bosne (i Hercegovine)" ne mogu prihvatiti niti "svi građani BiH bez razlike".

IV.

Uz pojedine priloge zavidnog znanstvenog nivoa, u knjizi *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* nalaze se i oni koji su ispod bilo kakve stručne razine. Teško se oteti dojmu da su autori pojedinih priloga iz ove publikacije za cilj prvenstveno imali utvrđivanje tobožnjeg višemilenijskog "kontinuiteta" bosanske državnosti i njenog većinskog naroda, odnosno isticanje prava na Bosnu i Hercegovinu isključivo u korist etnosa kojem osobno pripadaju, a što su i drugdje opetovali²⁸. Harnost u dokazivanju "preko 2.000 godina neprekinutog kontinuiteta" vlastite nacije te milenijske "državnosti" i suvremenih granica *Republike Bosne i Hercegovine* u pojedinim priložima i ove knjige katkad prelazi i samu komičnost. Uzaludno im je ukazivati na činjenicu da bosanska nezavisnost nije starija ni od njih samih, odnosno da je *Bosanska država (regnum Bosnae)* u vremenu od 10. do 15. st. zaista imala autonoman ali nikako i neovisan državno-pravni status²⁹ te da u sastavu *Osman-*

vina u antičko doba. *Djela ANUBiH, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988.*

- 24 Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Jedan sudbonosni vijek u povijesti Hrvata katolika u Bosni*, Sarajevo 1940.; isti, *Massenübertritte von Katholiken zur "Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Roma 1937.; isti, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar 1991.; isti, *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1942., 685-766.
- 25 Julijan JELENIĆ, *Spomenici kulturnog rada franjevacu Bosne Srebreničke*, Mostar 1927.
- 26 Srećko M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813.)*, Zagreb 1971.; isti, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, "Svjetlost" Sarajevo 1992.
- 27 Dr. Anto Slavko KOVAČIĆ, *Biobibliografija franjevacu Bosne Srebrenice. Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture.*, "Svjetlost" - Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine - Franjevački provincijalat "Bosne Srebrenice", Sarajevo 1991.
- 28 Usp. Dr. Enver IMAMOVIĆ, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, pass.
- 29 Mladen ANČIĆ, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru - ZIRAL Zajednica izdanja ranjeni labud, Zadar - Mostar 1997.

skog i *Austro-ugarskog carstva* nije imala ni takav³⁰. Koliku "kvalitetu" pojedini prilozi iz ove publikacije imaju pokazuju i slijedeći primjeri. Tako se primjerice cjelokupni prostor Bosne i Hercegovine locira isključivo unutar granica rimske provincije Dalmacije³¹ iako je čak i sa zemljovida priloženih uz isti rad razvidno sasvim drugačije. Kako li su pak "uvjerljive" i "znanstveno" utemeljene konstatacije da se tobože Bosna i Hercegovina "na samom pragu srednjeg vijeka zatvorila prema vanjskom svijetu i u njoj su se kao malo gdje konzervirale kasnoantičke (predslavenske) kulturne, vjerske i političke tradicije, koje su opstale do u kasni srednji vijek. Na tim osnovama je kasnije ponikla i ozloglašena bosanska hereza (bogumilstvo), kao produkt ranokršćanskog surviransa (*sic!*)"³². U njanju ruku neozbiljne su i neke druge konstatacije, poput primjerice one kako je povelja bana Kulina (1180.-1204.) od 29. kolovoza 1189. g.³³ "prvi poznati međunarodni ugovor Bosne" odnosno "rodni list bosanske države"³⁴.

Na nisku razinu stručnosti pojedinih priloga iz ove *Historije Bosne (i Hercegovine)* ukazuje ne samo "argumentacija" kojom se potkrjepljuju unaprijed postavljene teze, nego i činjenice da one vrve potpuno krivim podacima. Ne samo da su krivo predstavljeni pojedini procesi i događanja, nego se ne poznaju niti imena osoba koja bi bar "braniocima Bosne i Hercegovine" trebala biti zanimljiva, s obzirom da se radi o tadašnjim vodećim državniciima-ratnicima, poput primjerice rimskih konzula koji su predvodili svoje postrojbe na ratnim pohodima u zaleđu istočnog Jadrana. Tako se primjerice rimski konzul Gaj Marcije Figul, koji je 156. g. pr. Kr. ratovao s Delmatima, u jednom prilogu imenuje Gajem Marijem Figulom³⁵, konzul koji je naredne godine porazio delmatski plemenski savez Publije Kornelije Scipion Nazika naziva se Tublijem Isornelijem Sicipionom Nazikom³⁶, dok se Cezarov legat Aul Gabinije, kojeg su 48. g. pr. Kr. Delmati porazili, imenuje Aulom Galinijen³⁷. Da u pitanju nisu tehničke

30 Usp. Mustafa IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, "Svjetlost", Sarajevo 1976.

31 Enver IMAMOVIĆ, *Prostor Bosne i Hercegovine u prehistoriji i antici. Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata.* (I. izdanje), 30; II izdanje: str. 36.

32 Enver IMAMOVIĆ, *Prostor Bosne i Hercegovine u prehistoriji i antici. Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata.* (I. izdanje), Sarajevo, novembar/studen 1994., str. 31; (II. izdanje), Sarajevo, juli 1998. g., str. 37.

33 *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989.* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo 1989.

34 Dr. Boris NILEVIĆ, *Proces afirmacije srednjovjekovne Bosanske države. Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata.* (I. izdanje), str. 36; (II. izdanje), str. 58.

35 Enver IMAMOVIĆ, *Prostor Bosne i Hercegovine u prehistoriji i antici. Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata.* (I. izdanje), str. 19; II. izdanje: str. 24.

36 Enver IMAMOVIĆ, o. c. (I. izdanje), str. 19; II. izdanje: str. 24.

37 Enver IMAMOVIĆ, o. c. (I. izdanje), 20; II. izdanje: str. 24.

greške potvrđuju registri iz oba izdanja ove knjige. Kolikim neznanjem vrvi ovaj prilog, potvrđuju i imena pojedinih naselja o kojima se u njemu govori. Tako se primjerice putna stanica Andetrij naziva Andterijem³⁸ i Andretrijem³⁹, dok se naziv središnjeg delmatskog uporišta *Dalmiona (Delmiona)*⁴⁰ uopće ne zna pa ga se poistovjećuje sa sasvim drugim (rimskim)⁴¹ i dr. Autor ovog priloga ne vlada ni činjenicama koje usvoje čak i pučkoškołci, poput primjerice aktera sukoba s Keltima na početku 4. st. pr. Kr. koje on, vjerojatno zbog sličnosti imena, poistovjećuje sa sasvim drugim subjektom⁴². Da je ovaj prilog više plod mašte nego fundiranosti u izvorima, pokazuje i činjenica da se ratne operacije koje su trajale nekoliko mjeseci (129. g. pr. Kr.) produžuju na cijele decenije⁴³. Nisu boljeg karaktera ni lamentiranja o municipalnom statusu pojedinih pre-drimskih kastela i rimskih putnih stanica (poput primjerice *Bistue Vetus, Pelve* s Livanjskog polja, *Bigesta* kod Ljubuškog, *Staneclia* iz Malog Mošunja kod Travnika, *Servitiuma* kod Bosanske Gradiške, vojničkog logora *Castra* kod Banjaluke⁴⁴ i dr.) iako se o njima vrlo opširno može pročitati u publikacijama kuće u kojoj se upravo održava i ovaj skup (*Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*)⁴⁵.

V.

Publikacija *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, koja se nastoji prikazati objektivnom i stručnom monografijom o Bosni i Hercegovini ("Historija Bosne", "Historija Bosne i Hercegovine"), kako zbog neznanstvenog nivoa pojedinih priloga tako i zbog okolnosti njenog nastanka, nikako se ne može prihvatiti bez opreza, iako takvu publikaciju naša napaćena domovina *Bosna i Hercegovina* bez sumnje svakako zaslužuje. Nažalost ona je, uz neka druga pseudoznanstvena ostvarenja koja, čudna li čuda, unatoč gospodarske situacije u kojoj se ova zemlja nalazila i još uvijek nalazi niču poput gljiva poslije kiše⁴⁶, unatoč nekih visokokvalitetnih priloga, i sama pos-

38 Enver IMAMOVIĆ, o. c. (I. izdanje), 20; II. izdanje: str. 25.

39 Enver IMAMOVIĆ, o. c. (I. izdanje), 22.

40 Usp. Slobodan ČAČEČ, *Dalmatica Straboniana* (Strabon, *Geogr. 7,5,5*). *Diadora 16-17* (1994.-95.) 119.

41 Enver IMAMOVIĆ, o. c. (I. izdanje), 19; II. izdanje: str. 24.

42 Enver IMAMOVIĆ, o. c. (II. izdanje), 21.

43 Enver IMAMOVIĆ, o. c. (I. izdanje), 19; II izdanje: str. 24.

44 Enver IMAMOVIĆ, o. c. (I. izdanje), 28; II izdanje: str. 34.

45 Ivo BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*; isti, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*.

46 Mustafa IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*. "Bošnjačka zajednica kulture Sarajevo", Sarajevo 1993.-1996.; Enver IMAMOVIĆ – Jozo BOŠNJAK, *Poznavanje društva - IV razred osnovne škole*, "Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture", Sarajevo 1994.; Enver IMAMOVIĆ, *Historija - V razred osnovne škole*. "Republika Bosna i Hercegovina - Ministarstvo obrazo-

lužila (i još uvijek služi) promidžbi ciljeva apsolutno stranim ne samo našoj struci nego i općeljudskim principima.

Summary

"THE HISTORY OF BOSNIA-HERZEGOVINA" WHICH IS NOT

The author in his critical review writes about the publication of Bosnia-Herzegovina from the Ancient Time to the End of the World War II, written by the group of the Bosnian historians. The first edition was published by the "Head-Quarter of the Armed Forces of Bosnia-Herzegovina", in Sarajevo, November 1994. The second, slightly changed edition, was printed at the same time by The Bosnian Cultural Center, July 1998. The author in his paper is critical about the circumstances under which the publication was published, the intention and the level of quality of some contributions. The author welcomes the idea and need to write an objective and scholarly based monograph on Bosnia-Herzegovina.

vanja, nauke i kulture", Sarajevo 1994.; isti, *Korijeni kulturno-vjerskih odnosa Bosne i Hercegovine i Irana. Bosna i Hercegovina i svijet*. "Institut za istoriju", Sarajevo 1996., 47-54; isti, *Historija bosanske vojske*. "ART 7", Sarajevo 1999.; isti, *Korijeni Bosne i bosanstva. Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga*. "UNESCO", "EUROPEAN Cultural Foundation" (Amsterdam), "Council of Europe", "Communautés Européennes", "The Swedish Association of Publishers", "Causes Communes Belgique", "Festival Sarajevo", Sarajevo, svibanj 1995.; isti, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. "ART 7", Sarajevo 1998.; Enes PELIDIJA - Fahrudin ISAKOVIĆ, *Historija - VI razred osnovne škole*, "Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture", Sarajevo 1994.; Mustafa IMAMOVIĆ - Muhidin PELESIC - Muhamed GANIBEGOVIĆ, *Historija - VIII razred osnovne škole*. "Republika Bosna i Hercegovina - Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture", Sarajevo 1994.

Lidija Fekeža

OSVRT NA ARHEOLOŠKU HISTORIOGRAFIJU SREDNJEG VIJEKA 1983.-1999. GODINE

(Prilog diskusiji)

Htjela bih dati kratak osvrt na srednjovjekovnu arheologiju od 1983. godine do danas. Ujedno, to bi bio nastavak pregleda koji su na savjetovanju 1982.godine u svojim referatima i diskusijama dali prof. dr. D. Kovačević Kojčić (1983,34) i prof. dr. P.Živković (1983,127-128), u kojima je istaknut značaj arheologije kao pomoćne historijske nauke. Oba autora su navela dotada najznačajnije radove koji mogu pomoći pri rješavanju historijskih pitanja. Esad Kurtović je u svom radu na novom savjetovanju 1999.godine dao dosta iscrpan pregled segmenta historiografske literature koja se odnosi na arheologiju. Zato će u ovom izlaganju biti podvučeni samo glavni tokovi stanja u toj oblasti.

U dosadašnjem, radu naši arheolozi koji su se bavili srednjim vijekom, uglavnom su nastojali da se uklape u okvire i sliku koju ocrtavaju historičari i da potvrde historijske činjenice. Međutim, u daljem radu, kroz suvremenije pristupe raznovrsnoj problematici, treba se više posvetiti sagledavanju društvenih i ekonomskih uslova, a to je jedino moguće pri većim istraživanjima neke regije, mikroregije, bilo naselja, rudnika, ranosrednjovjekovnih utvrđenja (gradišta), rasprostiranja globalja i slično. To ujedno znači manje objašnjenja same historije, a više uspostave neposrednog dodira s ekonomskom i kulturnom prošlošću koju ti spomenici odražavaju. U ovoj diskusiji želim podvući najznačajnije radove iz proteklog perioda, jer je kolega Esad Kurtović dao iscrpan pregled u svom referatu.

Kao prvo, moram konstatirati da su do 1982. godine svi osnovni pravci postavljeni i od tada nije bilo većih pomaka i poduhvata u arheologiji srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini. Što se pak tiče rezultata, razdoblje od 1982. do 1999. godine možemo podijeliti na tri kratka, ali različita perioda. Takav pristup je i bio zacrtan u naučnim programima projekta DC XIII/1, a uobličen je na temelju mnogo uznapredovanijih saznanja iz praistorije u nas, kao i proučavanja srednjeg vijeka u istočnoevropskim slavenskim zemljama. Nažalost, zbog rata i skoro cijelog desetljeća stagnacije nije se realizirao.

Period 1982.-1992.

Ovaj period karakterizira nekoliko osnovnih aktivnosti predhodne sjajne generacije arheologa, koncentrirane u Zemaljskom muzeju i Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH-a, kao i smjena generacija. Doprinosi arheologa iz manjih centara, shodno materijalnim mogućnostima, svodili su se na naučnu obradu obično jednog terenskog istraživanja ili su se uklapali u naučne projekte DC.

1. U tom periodu izašli su slijedeći monografski i sintetski radovi:

- Obnovljeno izdanje *Kulturne istorije Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984. U periodu od 1966. godine, kada je izašlo prvo izdanje *Kulturne istorije*, do 1984. godine objavljeni su mnogobrojni rezultati terenskih istraživanja, od kojih se izdvajaju iskapanja srednjovjekovnih grobalja (N. Miletić), naselja otvorenog tipa (I. Čremošnik) i kraljevskih stolnih mjesta Bobovca i Kraljeve Sutjeske (P. Anđelić), kao i mnogobrojni radovi i 2 monografije Š. Bešlagića i jedna N. Miletić o stećcima, što je umnogome doprinijelo daljem produbljenom saznanju o srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini, ali osnovne postavke iz izdanja 1966. godine nisu izmijenjene.

- Bešlagić Š.: *Kamene stolice*, Sarajevo 1985

- Bojanovski I.: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, velika sinteza antičkog perioda koja može poslužiti kao osnov i za istraživače, naročito perioda ranog srednjeg vijeka.

- Marjanović B., Bojanovski I., Anđelić P.: *Monografija "Visoko"*, Visoko 1984.

te nekoliko kraćih sintetskih radova, od kojih je rad Marka Popovića *Uticaoj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovjekovnih gradova u Bosni* (1989, 85-98) dao na temelju dosadašnjih rezultata neka nova kronološka pomjeranja.

- *Arheološki leksikon*, Sarajevo 1988, u kojem su sumirani rezultati dosadašnjeg cjelokupnog istraživačkog rada. Data je istraženost pojedinih lokaliteta i regija, a posebno treba podvući značaj podataka o nivou istraženosti pojedinih važnih problema. Sumirani podaci su vrlo dobra osnova za usmjeravanje ka što pravilnijoj orijentaciji u budućem radu. U Arheološkom leksikonu su obuhvaćeni:

- arheološko-historijski osvrt o prošlosti BiH (od prehistorije do kasnog srednjeg vijeka);

- opći leksikografski dio 400 jedinica u kojima su obrađeni leksikografski pojmovi i biografsko-bibliografski podaci o istraživačima;

- bibliografija;

- kataloški dio sa 6300 leksikografskih jedinica (lokaliteta i nalaza).

Arheološka karta se sastoji od 25 osnovnih i 75 posebnih karata. Ovo kartiranje je, s jedne strane, pokazalo i velike praznine koje postoje u općoj obuhvaćenosti teritorija, te nam shodno tome daje orijentaciju za programiranje istraživanja određenog tipa na određenim područjima. I na kraju, u nekim boljim vremenima, trebalo bi da se uradi ozbiljna analiza sadržaja i kritika dostignutih rezultata sadržanih u Arheološkom leksikonu.*

2. Sljedeći veliki poduhvat su bili naučni programi obuhvaćeni *Društvenim ciljem* (segment DC XIII/1). Sastojali su se iz dvije faze: u I fazi (1986-1991.) bilo je zacrtano istraživanje civilizacijskih, socioloških i etničkih promjena u prelomnim periodima. Za nas je ovdje zanimljiv prelaz iz antičkog doba u rani srednji vijek u kojem dolazi do susreta slavenskih doseljenika sa antičkom civilizacijom do postepene izgradnje nove društvene strukture. Period od kraja VI do početka IX stoljeća je, tako reći, potpuno neistražen, a on bi dao mnoge odgovore kao što su asimilacija starosjedilaca i novodoseljenih stanovnika, tok i brzina organizacije vlasti i socijalnog raslojavanja, te problem pokrštavanja. U svim radovima ovaj period je obrađen: potetički i teoretski, na općeprihvaćenom osnovnom mišljenju o kompletoj izmjeni etničke strukture. Tokom posljednjih 20-tak godina takvo gledište se korigira, ali napredak u tom pravcu teče veoma sporo, a razlozi za takvo stanje su dvojaki. Mislim da su prvenstveno subjektivne prirode jer se arheolozi nisu vuš'tali u traženje, otkrivanje i proučavanje lokaliteta iz tog perioda. Jedan od razlog leži u prirodi samih lokaliteta, a drugo, nismo bili ni obučeni metodološki za njihovo istraživanje kao što su to naučnici u srednje i istočnoevropskim zemljama. Postoji i drugo mišljenje koje je iznio P. Anđelić (1970, 210, nap.7.) tj. da su uništeni.

Na planu poznavanja osnovne građe i dalje je najaktuelniji problem gotovo potpuni nedostatak arheološke evidencije o utvrđenim gradovima čija su nam imena poznata iz ist. Izvora, posebno kod K. Porfirogeneta (Ormos, Katera, Mokriskik, Galumainik, Trebunia, Lukabetaj, Bona i Hum, Desnek i Salenes). Dokazano je samo da u Gornjoj Korozi nije bila Katera. (Fekeža, GZM 1990, 155-170) U drugim slavenskim zemljama rano doba slavenskog doseljavanja smatra se kao jedno od glavnih pitanja nacionalne povijesti i na temelju arheoloških rezultata pišu se već vrlo kvalitetne sinteze. Radovi zacrtani u ovoj fazi su djelomično izvršeni, ali rezultati još nisu objavljeni.

Druga faza, planirana za period 1992-2000, obuhvaćala je istraživanje neproučenih ili nedovoljno proučenih fenomena. Nabrojiću nekoliko, dobro

* Vidi nap. 24 u E. Kurtović *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980-1998)* u ovoj svesci.

uočenih tema, koje bi mnogo pomogle i samim historičarima. Arheološkim putem bi se mogli dopuniti podaci o društvenom raslojavanju i ekonomskim uslovima, naročito u ranom srednjem vijeku.

- Problem neutvrđenih naselja gradskog tipa: I. Čremošnik je udarila temelje ovom pravcu proučavanja, ali to su tek početni rezultati. Naučnica je objavila rezultate sa nekoliko lokaliteta iz perioda ranog srednjeg vijeka, o kojem još nemamo ni dovoljno materijala za skicu tog perioda (najvažniji radovi 1965, 147-260; 1970, 45-117; 1970.a, 99-103; 1977, 277-308). Što se tiče kasnog srednjeg vijeka, s jedne strane mi imamo već dosta solidna saznanja o materijalnoj kulturi sa 14 iskopavanja bosansko-hercegovačkih gradova-utvrđenja, ali ni iz bliza nemamo sliku života u podgrađima i seoskim naseljima, dobijenu ne samo kroz historijske već i kroz materijalne izvore.

- Utvrđeni srednjovjekovni gradovi, društveno ekonomski i kulturni značaj gradova, proces formiranja vlasti i odnos grad-selo. P. Anđelić je u brojnim radovima dao odličnu osnovu za posmatranje mreže utvrđenih gradova u određenoj mikroregiji. A. Benac je od prvih monografija o Radimlji i Olovu do 1989.godine insistirao također na modernijem pristupu proučavanju stećaka, tj. na posmatranju grupa nekropola u okviru neke manje geografske cjeline. Tek studioznim pristupom proučavanju takvih cjelina i svih naseobinskih elemenata u njima može se odmaći od parcijalne slike koju sada imamo.

- Odnos autohtone crkvene umjetnosti i istovremene umjetnosti u Evropi (zapadnoevropska i bizantska). Dublje stilske analize sa primjenom metode historije umjetnosti radili su uglavnom historičari umjetnosti iz susjednih zemalja, jer u Bosni i Hercegovini nije bilo muzejske ili galerijske ustanove u čije bi koncepte djelovanja ulazili i historičari umjetnosti. Oni su djelovali u muzejima kao arheolozi, a u zavodima za zaštitu spomenika su se više bavili, shodno zahtjevima službe zaštite, periodima od XVI stoljeća nadalje. Izuzetak su bili N. Miletić i Z. Kajmaković sa većim, te M.Gavrilović i T.Glavaš sa manjim prilogima. Njima su se u posljednjem desetljeću pridružili i M. Gavrilović (1997, 219-233; 1999, 113-120) P. Mikulić, (1996, 23-26; 1997, 204-218; 1998, 149-168; 1988.a, 176-194) i N. Šahinović (neobjavljen rad o arhitektonskoj plastici iz Visokog).

- Srednjovjekovno rudarstvo i metalurgija je tema o kojoj je mnogo pisano, ali uglavnom na temelju historijskih podataka. Podrobnim terenskim radom stručnjaka iz raznorodnih oblasti (arheologa, paleoetnologa, inženjera rudarstva), te raznim analizama i mjerenjima ostataka troske sa terena mogla bi se dobiti potpunija slika o ovoj djelatnosti, od one koju nam pružaju historijski izvori. Do sada se nismo odmakli od rezultata koji su izneseni na skupu u Zenici 1978.godine. (Razni autori 1999). U jednom manjem prilogu P. Anđelića (1983, 145-152) trasiran je metodološki istraživački put za razrješavanje ove teme. Nažalost, osim njega, drugi arheolozi nisu pokazali veće zanimanje, jer je i

proučavanje ovog segmenta srednjovjekovlja u nas veoma komplikovan poduhvat.

Treba dodati da se osjeća potreba za studijem materijala iz perioda osmanskih osvajanja u BiH, jer se već pomalo ocrtavaju saznanja da su neke kulturne tekovine i uticaji predhodili političkim događajima. No mi za taj materijal nemamo ni osnovne literature.

Period 1992.-1996.

Sva produkcija se uz velike napore autora svela na produblјivanje analiza objavlјjenih rezultata, čemu su doprinјjeli skupovi u opkolјjenom Sarajevu, na kojim su učestvovali i arheolozi, kao što su: *Bosna i svijet*, *Urbano biće Bosne i 700 godina Vrhbosanske biskupije*.^{*} Nažalost, tek sada imamo parcijalne podatke o tome šta se za to vrijeme događalo u dijelovima BiH nezahvaćenim ratom, u dijelovima zapadne Hercegovine, jugozapadne Bosne, te u djelovima Republike Srpske u sjeveroistočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Barem što se arheologije tiče, ne bi se moglo reći da je i u tim krajevima izdata neka značajnija naučna publikacija.

Period 1997.-1999.

Razni dobro uhodani i kvalitetni časopisi su skoro prestali da izlaze. Od *Glasnika Zemaljskog muzeja* izašao je 1996.godine jedan, i to "ratni broj", u kojem je samo jedan članak koji tretira materijal srednjeg vijeka. Jedan broj *Godišnjaka CBI* se tek sada priprema. *Naše starine* su već odavno i prije ovog rata imale nekih problema sa izlaženjem, a poslije rata više ne postoje. Češće izlazi časopis *Hercegovina*, ali i u njemu se objavlјuju članci iz arheologije srednjeg vijeka, u kojima se ne mogu naći neki novi podaci.

Nude se mogućnosti objavljivanja u časopisima raznih profila i monografijama. U njima se mogu naći zanimljivi prilozi sa produblјjenim analizama već poznate građe. Ipak bi trebalo izdvojiti nekoliko novijih radova iz srednjovjekovne arheologije za koje smatram da donose nova naučna saznanja. To su sinteza M. Popovića (1995, 33-55) o bosanskim srednjovjekovnim gradovima utvrđenjima, manja sinteza o crkvama istraženim arheološkom metodom u BiH (L. Fekeža - M. Gavrilović 1997, 219-234; M. Gavrilović 1999, 113-120), te rezultati iskopavanja u okolini Livna (Vrdoljak 1990, 119-194).

* Iscrpnа bibliografija u pomenutom radu E. Kurtovića

Istraživačka baza danas je svedena skoro na krajnji minimum i prisiljena je da se bavi ili neobjavljenim materijalom iz muzejskih depoa, da sistematizira i analizira objavljeni materijal, ili da na tom materijalu primjenjuje poneku novu metodu. Prije rata u cijeloj BiH bila su aktivna 34 arheologa; danas u Sarajevu 4 u aktivnom radnom odnosu (3 u mirovini), u R.Srpskoj 3 aktivna i u HB 1 aktivan.

Za ovaj period je karakteristično da još uvijek teško do nas dopiru vijesti o novim izdanjima širom Bosne i Hercegovine i kod naših najbližih susjeda, te se samo nadovezujem na konstatacije kolege Kurtovića koje su vezane za karakter historioografske literature. Može se konstatirati da su, u arheološkim radovima koje sam imala na uvidu, a tiču se teritorije Bosne i Hercegovine, sama arheološka građa i problematika stručno obrađene, dok se, zavisno od namjene časopisa ili monografije, o etničkom određivanju i pripadanju pojedinih nalaza i lokaliteta osjeća ista tendencija kao i u historijskoj literaturi.

Reference

- Andelić P. 1983. *Marginalije o tragovima starog rudarstva i metalur-gije u srednjoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM) (A) NS 38/1983, 145-152
1970. *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku*, GZM (A) NS. XXV/1970, 199-212
- Benac A. 1989. *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika*, GZM (A) NS.44/1989, 201-208
- Čremošnik I. 1965. *Rimska vila u Višićima*, GZM (A), NS XX, 1965, 147-260
1970. *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas*, GZM (A) NS. XXV, 1970, 45-117
- 1970.a *Die Chronologien der ältesten slavischen Funde in Bosnien und Herzegovina*, Archaeologia Iugoslavica XI, Beograd 1970, 99-103
1977. *Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine*, Godišnjak XV, Akademija nauka i umjetnosti BIH, Centar za balkanološka ispitivanja 13, Sarajevo 1977, 227-308
- Fekeža L. 1990. *Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva*, GZM (A), NS. 45/1990, 155-170

- Fekeža L. – 1997. *Srednjovjekovne crkve u Bosni i Hercegovini*, Bosna Franciscana V/8, Sarajevo 1997, 219-233
- Gavrilović M. 1999. *Dvije predromaničke crkve iz okolice Sarajeva*, Hrvatska misao 11-12, Sarajevo 1999.
- Kovačević-Kojić D. 1983. *Srednji vijek. U: Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)* ANUBIH, Posebna izdanja, knjiga LXV, Sarajevo 1983, 31-36
- Mikulić P. 1996. *Verticals of spirituality*, The Southern California Antology, Los Angeles 1996, 23-26
1997. *Elementi gotike u sakralnoj arhitekturi Jajca*, Bosna Franciscana V/8, 1997, 204-218
1998. *Utjecaj islamske umjetnosti na formiranje gotičkog stila i kontinuitet srednjovjekovnih formi u Bosni*, Bosna Franciscana VI/9, 1998, 149-168
- 1988.a *Bosna i europska gotika*, Dijalog IV/4, Sarajevo 1998, 176-194
- Popović M. 1989. *Uticaj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema u Bosni*. Međunarodni simpozijum *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo 1989, 99-110
1995. *Srednjovjekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini, (Prilog proučavanju fortifikacionih struktura)*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 1, Beograd 1995, 33-55
- Razni autori 1999. *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX stoljeća*, Zenica. 1999
- Vrdoljak fra B. 1990. *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, Starohrvatska prosvjeta III/18 za 1988, Split 1990, 119-194
- Živković P. 1983. *Diskusija. u: Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, ANUBIH, Posebna izdanja, knjiga LXV, Sarajevo 1983, 126-131

S u m m a r y

A REVIEW OF THE ARCHAEOLOGICAL HISTORIOGRAPHY OF THE MIDDLE AGES, 1983-1999

In this paper for discussion the main courses of the situation in the field of archaeology are stressed. Three periods of time are stressed too, within it, the most significant activities of this branch were described. The first period 1982-1992 was marked by the outstanding generation of archaeologists at the Regional Museum and The Centre for Balcanology of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia-Herzegovina and the successors of the mentioned generation. For the second 1992-1996 it can be said that there were some profound analysis of the published results. The third period can be characterized that the well organized and good journals ceased to be published, the research base was minimal, particularly the complete isolation of the people of the same vocation from the close neighbourhood.

Pejo Ćošković

PRILOG ZA DISKUSIJU

Nepobitna je činjenica da je bosanskohercegovačka historiografija u posljednja dva desetljeća dala zapažene rezultate kojima je unaprijeđeno naše poznavanje prošlosti bosanskohercegovačkog prostora. U tim naporima važno mjesto pripada i današnjem slavljeniku, *Institutu za istoriju*, pa mu ovom prigodom čestitam i jubilej i postignuti uspjeh.

Autore koji su se u proteklom izvještajnom razdoblju ogledali manjim ili većim prilogima u proučavanju tema iz srednjovjekovne bosanske prošlosti uredno je, koliko su to dopuštale objektivne okolnosti, evidentirao gosp. mr E. Kurtović u svom radu *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni koja je objavljena u zemlji i inostranstvu*. Njegov je rad tražio iznimno mnogo napora da se u informacijskim bespućima novonastalog stanja na bivšem jugoslavenskom prostoru domogne naslova radova i imena istraživača koji su se u minulom desetljeću nastavili baviti pojedinim pitanjima bosanske srednjo-vjekovne povijesti. U tom smislu, to je dobar prilog našoj potpunijoj obaviještenosti, pa uočene nepotpunosti ne bi trebalo suprotstavljati postignutim rezultatima. Vrijednosni sud je, razumljivo, izostao i nerealno bi ga bilo očekivati.

Ovdje bih, međutim, progovorio i o nekim važnim i zanimljivim pitanjima iz struke. Jedna od najsloženijih, zamršenijih i izazovnijih tema kojom se povjesničari, ali i istraživači drugih stručnih usmjerenja rado bave, i dalje je Crkva bosanska, o kojoj je u proteklih 134 godine napisana opsežna literatura, pobuđivala je zanimanje povjesničara i u posljednja dva desetljeća, a postignuti rezultati uredno su u izvještajnom smislu prezentirani. U proučavanju te teme postignuti su pažnje vrijedni rezultati, uz napomenu da mnoga pitanja iz te problematike i dalje ostaju otvorena te će, sasvim sigurno, biti predmet i budućih istraživanja.

Upravo to stanje pitanja Crkve bosanske u najnovijoj historiografskoj literaturi ponukalo me na ovo javljanje. Praćenjem novijih napisa o Crkvi bosanskoj nerijetko se stječe dojam da autori tekstova o tome ili zanemaruju postignute pozitivne rezultate ili su skloni samodopadljivoj kombinatorici, pa ignoriraju zanat i struku povjesničara i omalovažavaju svjedočanstva izvorne građe, iako bi im ona trebala biti podloga u radu. Naravno, u bavljenju poviješću Crkve

bosanske ima i pravih diletanata, kojima je vrlina strast za pisanjem, a mana nepoznavanje problema. Vrijedi stoga upozoriti da vraćanje na već odbačene tvrdnje u znanosti ne nudi nikakvo, a najmanje "novo" rješenje niti pozitivan prilog boljem poznavanju određenog problema, osobito složenog, kakav je uostalom pitanje Crkve bosanske. Doduše, i povjesničari mogu, a poneki čak i pišu "po volji i uhu", ali zbog toga prošlost o kojoj pišu ne postaje drukčija, nego je i dalje jednako dostupna i otvorena svima koji se njome žele baviti i bolje je upoznati.

Ne treba posebice naglašavati da se ovom prigodom ne može govoriti o svim pozitivnim rezultatima i zabludama o pitanju Crkve bosanske koje o tome nudi postojeća historiografija. Svjestan tog ograničenja, držim svrsishodnim upozoriti tek na nekoliko "loših" izbora i "nespretnih" interpretacija, budući da dostupna izvorna građa nudi bolja i znanstveno korektnija rješenja.

Tako se primjerice u najnovijoj literaturi vole spominjati *dobri Bošnjani* i izjednačavati ih sa sljedbenicima Crkve bosanske. To nesumnjivo može biti vrlo privlačno, ali i sugestivno objašnjenje, jer u čitatelja pobuđuje pozitivne asocijacije prema onima na koje se taj naziv navodno odnosi. Osim očite naklonosti, izraz sugerira postojanje i nekih drugih pripadnika tadašnjeg bosanskog društva koji očito nisu "dobri". Ako se takvo razmišljanje primijeni na konfesionalnu pripadnost srednjovjekovnog bosanskog društva, što neki autori čine, onda se nesumnjivo sve simpatije današnjeg čitatelja rezerviraju za Crkvu bosansku i njezine tobožnje sljedbenike, *dobre Bošnjane*. Takvim pojednostavljenim poimanjem i sugestivnim objašnjenjem konfesionalnih odnosa u bosanskom društvu sljedbenicima drugih dviju kršćanskih crkava, mnogobrojnijim katolicima i malobrojnijim pravoslavnima, u teritorijalno znatno proširenoj državi Kotromanića, simpatije bi bile uskraćene, a o njima bi se sugerirala slika kao o nečemu što nije dobro na način *dobrih Bošnjana*. To što oni ne nose bosansko ime ne čini ih nimalo manje pripadnicima bosanskog društva i podložnicima srednjovjekovne bosanske države. Naravno, prošlost se ne bi smjela tumačiti do isključivosti suprotstavljenim kategorijama "simpatija" i "antipatija" niti se zanat povjesničara može dobro izučiti u nepomirljivim taborima.

No, vratimo se našoj temi. Već davno je upozoreno da pojam *dobri Bošnjani*, odnosno *dobri mušje* i *dobri ljudi* imaju analogiju u *boni homines* na Zapadu i da ne označuje nikakvu crkvenu nego jednostavno stalešku pripadnost. Prema tome, *dobri Bošnjani* nisu nikakvi bogobojažni Bosanci nego plemeniti ljudi, odnosno plemići, među podanicima bosanskog vladara. S tim u vezi valja upozoriti da se izraz počinje upotrebljavati nakon osamostaljivanja bana Stjepana II Kotromanića i teritorijalnog širenja njegove vlasti na krajeve koji su dotada bili ili pod vlašću hrvatsko-ugarskih kraljeva ili pak pod vlašću Nemanjića. Prvi puta *dobri Bošnjani* se spominju u poblize nedatiranim ispravama bana

Stjepana II Kotromanića, od kojih je jedna izdana knezu Vukoslavu, sinu ključkog kneza Hrvatina Stipanića između 1326. i 1329, a druga velikom knezu Grguru Stipaniću nakon 1329. godine.

Drugo pitanje koje nesumnjivo zavrjeđuje da se na njega upozori tiče se favoriziranja naziva *bogumil* (*bogomil*) za sljedbenike Crkve bosanske. S tim u vezi valja upozoriti da je taj naziv u opticaju još od samih početaka historiografije o bosanskom krivovjerju. U naslove svojih djela uveli su ga B. Petranović (*Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*) i F. Rački (*Bogomili i patareni*). Dok je Petranović kroz njega u Crkvi bosanskoj gledao pravoslavnu crkvu, Rački je svojim naslovom želio upozoriti na bogumilsku i patarensku sastavnicu u postanku Crkve bosanske, imajući u vidu Nemanjin progon heretika u tadašnjoj srpskoj državi i progon krivovjeraca s područja Splitske nadbiskupije u doba nadbiskupa Bernarda. Danas je poznato da se samo u jednom slučaju iz 1427. bosanski krivovjerci nazivaju bogumilima, ali i u tom slučaju pozadina je politička, a ton neprijateljski. Stoga tim nazivom ne bi trebalo nazivati kršćansku crkvu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, koju izvorna građa dosljedno naziva Crkvom bosanskom, a njezino redovničko svećenstvo krstjanima, i razlikuju ih od svećenika drugih dviju kršćanskih crkava.

U izvornoj građi nastaloj u primorskim gradovima na istočnoj jadranskoj obali, osobito su brojna izvorna svjedočanstva dubrovačke provenijencije, prevladava naziv *pataren*, odnosno *patarin*, a tek iznimno se može naći talijaniziran ili latiniziran (*christiano*, *staraz christianino*) oblik bosanske riječi krstjanin. Treba napomenuti da se ni u upotrebi tog naziva ne odražava rezultat ispitivanja karaktera bosanskog krivovjerja institucionaliziranog u Crkvi bosanskoj, nego da on zrači talijanskim iskustvom zasnovanim na neposrednom dodiru s krivovjermem. U dalmatinskim gradovima on je samo dokaz njihovih tijesnih kulturnih veza i utjecaja kojima su bili izloženi i ne može poslužiti kao dokaz o karakteru bosanskog krivovjerja. Umjesto toga, on izvanredno dobro funkcionira u označavanju složene crkvene stvarnosti tadašnjeg bosanskog društva podijeljenog u tri kršćanske vjere, od kojih su dvije stekle status pravovjernih (katolička i pravoslavna), a treća naziv krivovjerne (Crkva bosanska). Svijest o njezinu pravovjerju ostala je vrlo ograničena i svodila se samo na članove vlastite hijerarhije.

Ispitivanjem karaktera vjerskog učenja bosanskih krstjana bavili su se učeni teolozi Rimske (katoličke) crkve u čijoj je jurisdikciji bilo i područje srednjovjekovne bosanske države, a osobito je dobro poznato ispitivanje koje je 1203. na Bilinu polju kraj Zenice proveo papin legat Ivan de Casamaris (*bilinopoljska abjuracija*) i ono kardinala Ivana Torquemada iz 1461. koje je proveo nad trojicom bosanskih krstjana. Rezultati teološkog ispitivanja bosanskog krivovjerja našli su odraza u nazivlju koje je u rimskim crkvenim krugovima upotrebljavano za bosanske krstjane. Iako u ispravama rimskih papa i Rimske

kurije u tom pogledu nema potpune dosljednosti, ipak evidentno prevladava upotreba naziva *manihejci*. Valja, međutim, naglasiti da se on ne upotrebljava izvan tog kruga.

Za pitanje imena mnogo je važnije voditi računa o stanju u domaćoj izvornoj građi, koja ne poznaje nijedan od navedenih naziva, nego isključivo govori o *Crkvi bosanskoj* kao institucionalno potpuno izgrađenoj sljedbi u Bosni s vlastitom hijerarhijom i vlastitim crkvenim poglavarom, i jasno se razlikuje od drugih dviju kršćanskih crkava, Katoličke i Pravoslavne. Pristaše te, za katoličke i pravoslavne suvremenike, krivovjerne Crkve bosanske, u užem smislu dosljedno se u izvornoj građi nazivaju *krstjanima* i označavaju njezino redovničko svećenstvo. U značenju vjernika Crkve bosanske taj naziv se u domaćoj izvornoj građi ne upotrebljava. Iznimno rijetko se heretičkim pojmovnikom nazivaju svjetovna lica, uglavnom se to događa u poremećenim dobrosusjedskim bosansko-dubrovačkim (Radosav Pavlović, Stjepan Vukčić Kosača) i bosansko-srpskim odnosima (stanovnici Srebrenice), ali ni tada domaći naziv *krstjani*, koji je isključivo rezerviran za članove Crkve u užem smislu nije upotrijebljen.

Držimo stoga da bi najispravnijim bilo sljedbenike posebnog vjerskog učenja u Bosni nazivati *krstjanima*, a njihovu sljedbu *Crkvom bosanskom*. Ako su Rimska (katolička) i Grčka (pravoslavna) crkva bile vlasne odlučivati tko im pripada a tko je od njih otpao, onda bi bilo korektno te odbačene kršćane i njihovu crkvu nazivati onim nazivljem koje su oni sami koristili.

Na kraju svog priloga današnjoj raspravi upozorio bih na još jedan pristup pitanju Crkve bosanske u našoj historiografskoj literaturi. On, doduše, nema velik broj sljedbenika i nije potpuno nov, ali vrijedi na njega skrenuti pozornost. Riječ je, naime, o pokušaju da se složena problematika Crkve bosanske svede na razinu klevete, izmišljotine i političke potrebe. Na prvi pogled takav pristup privlači jednostavnošću i "logičnošću". Iako istraživač u svom radu ni u pitanju Crkve bosanske nije oslobođen obveze kritičkog odnosa prema izvornim svjedočanstvima, zaključci mu ne bi smjeli biti olako doneseni. U svakom slučaju, istraživači koji na Crkvu bosansku gledaju na navedeni način ostaju dužni objasniti kako to da izvorna građa kroz dugo vremensko razdoblje iznosili iste prigovore na račun Crkve bosanske i njezinih krstjana i da oni nisu dolazili samo iz političkih, nego ponajprije iz crkvenih krugova u kojima su se sporne razlike dobro uočavale.

Ako nije prijeporno da su suvremenici jasno lučili krstjane od katolika i pravoslavnih, onda ta činjenica zaslužuje dužnu pozornost. Ne bi se smjelo izgubiti iz vida da je Radinu Butkoviću, uglednom članu crkvene hijerarhije bosanskih krstjana, bilo osobito stalo do njegove vjerske posebnosti te svoj mogući prelazak u Dubrovnik potkraj 1456. i na područje pod mletačkom vlašću 1466. uvjetuje nenapuštanjem pod prisilom svoje vjere koju vjeruje.

S u m m a r y

A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION

On occasion of the report: "Historiography Literature on the Medieval Bosnia" by Esad Kurtović, published in the country and abroad, all the scholars researching the medieval history of Bosnia are warned of some important and interesting questions. So, e.g. the good Bošnjani in the recent literature are simply equal to the adherents of the Bosnian church, the name of bogumili (bogomili) is favoured for the followers of the Bosnian church. The author of the paper warns of another wrong approach to the literature on the Bosnian church, the attempt to bring the problems on the level of slander, fabrication and political needs.

Sonja Dujmović

“MOLIMO TIŠINU” – PRILOG KRITICI ISTORIOGRAFIJE MEĐURATNOG PERIODA 1918. – 1941.

Svaki osvrt na istoriografiju bilo koga vremenskog perioda nužno nameće potrebu promišljanja i vremena kojeg se ona tiče, vremena u kome je nastala i vremena u kome se o njoj govori. To vodi, uvijek nanovo, postavljanju pitanja o ulozima, dometima i smjernicama istoriografije, svrsi njenog postojanja i mogućoj ili stvarnoj metamorfozi u istorijsku nauku. Sama po sebi nezaobilazna, pozicija istoričara kao glavnog arbitra ili protagoniste doba u kojem djeluje i društvenih okolnosti koje ga primoravaju da izborom načina vlastitog djelovanja plati sopstvenu egzistenciju i opstanak, takođe je predmet preispitivanja i ponovnog pokušavanja pronalazjenja odgovora. Sva pitanja i problemi koji se mogu postaviti nisu ni prvi put postavljena, niti je njihov niz konačan. Oni su sastavni dio vremena, problematike profesije i nužni su kao rezultat svjesnog spoznavanja istine o sebi i profesiji, kao i vremenu u kome se živi i kao smjernica za pokušaje pronalazjenja novih načina i djelovanja i življenja. Oni su rezultat svijesti o prihvatanju prošlosti sa svim posljedicama koje je ona donijela, njenoj osnovnoj i prvoj karakteristici – da je prošla, te svijesti o potrebi za napretkom i mogućnostima boljeg mišljenja o sebi i drugima u sadašnjosti i pripremanju svijesti za prihvatanje novih mogućnosti koje nudi budućnost. Stoga se ovakvi svečarski momenti trebaju iskoristiti da se iskaže želja i snaga za novo, bolje vrijeme i mjesto za svakog pojedinca u društvu.

Da bi se postigao bilo kakav pomak nužno je konstruktivno, kritičko i racionalno sagledavanje i ocjenjivanje teorijskih, metodoloških pristupa i rezultata dosadašnje istoriografije i njihovo preispitivanje da bi se moglo krenuti dalje i čin nešto što bi smoglo nazvati napretkom iz perspektive sadašnjice. To nije samo potreba već i imperativ ukoliko se želi što spremnije i racionalnije usmjeriti djelatnost koja će dosegnuti novo stoljeće. To je velika i obaveza i odgovornost koja iziskuje rizik, i nedjelovanje u tom pravcu će vjerovatno rezultirati ponajviše etičkim siromaštvom, a da se ne govori o profesionalnom padu.

Jedna od takvih tačaka osvrtnja na postignuto je bilo i *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1980)*, održano u Sarajevu 11. i 12.

februara 1982. godine, u čijem je radu učestvovalo tridesetak istoričara. Ono što je tada bilo navedeno kao nedostatak i zadatak historiografije o Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu čini se da je aktuelno i danas – "odsustvo prave i pravovremene naučne kritike, naročito posljednjih godina", "odsustvo cjelovitih zahvata", te da "u oblasti kulturnog i privrednog života, posebno u sferi agrarnih odnosa, i položaja seljaštva, tek predstoje ozbiljniji zahvati".¹ Ukoliko se još dodaju i zahtjevi iz prethodnog perioda o nuždi obrade pitanja "nastanka i razvoja buržoazije", "ekonomski i politički profil zemljoposjednika", "nacionalni pokreti naroda Bosne i Hercegovine"², to dovodi u napast da se citiraju neka, tek nezgrapno preuzeta, razmišljanja iz 1982. godine u Sarajevu: "Da li smo našli put koji bi našu historiografiju uskladio sa stremljenjima našeg samoupravnog socijalističkog društva, sa sopstvenim marksističkim pogledom na svijet?"³; te naredbodavnim tonom: "To djelo treba da zadovolji javnost svih naroda i narodnosti u našoj zemlji"...Nadalje – "...zaista historiografija koja se smatra marksističkom zapljusnuo je romantičarski nacionalistički talas"⁴, kao i da "...domaći autori nerijetko obrađuju pojedina pitanja bosanskohercegovačke istorije izolovano od širih tokova zbivanja i bez uklapanja u jugoslovenske i evropske okvire."⁵ "Složenost rada na Istoriji Bosne i Hercegovine u međuratnom periodu proističe i otuda što do danas ne postoji cjelovita istorija Jugoslavije 1918-1941. i stoga je veoma teško prikazati specifičnosti razvitka jednog užeg područja... U takvoj situaciji naš istraživač istorije Bosne i Hercegovine nalazi se u dvostruko težoj situaciji ..."⁶ Ali i ovo: "Poznato je da je istorijska nauka u svim društvenim epohama najviše trpjela kada je bila ideologizirana i politizirana. Što više u historiografiji ideološkog momenta i političke pragmatike, to je u njoj manje nauke. Stoji ocjena da historiografija naše socijalističke epohe nije lišena raznih ideoloških pritisaka i opterećenja. Što ih se prije oslobodi, tim će se brže otvoriti usponu i napretku".⁷ Ta 1982.godina, istovremeno i bliska i daleka, jer se u njoj naziru pitanja nedovoljno slobodno formulisana, bez odgovarajućih odgovora."Neka ideološka pitanja istorijske nauke, iako su dotaknuta, nijesu šire elaborirana... Rekao bih, takvih da sami pred sobom i pred širom javnošću još nijesmo dali puni odgovor. Očito da ovo zahtjeva naš samokritički pristup kako bi se brže dovršilo ono što je započeto, u

- 1 *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982.)*, Sarajevo, 11. i 12. II 1982. Posebna izdanja ANUBiH, knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, Sarajevo, 1983; str. 81, 84
- 2 *ibid.*, str. 76, 77
- 3 *ibid.*, str. 124
- 4 *ibid.*, str. 125
- 5 *ibid.*, str. 137
- 6 *ibid.* str. 168
- 7 *ibid.*, str. 155

formi u kojoj je zamišljeno ili nekoj drugoj... ovo je ujedno upozorenje da prilikom postavljanja tako velikih ciljeva, treba najprije kritički ocijeniti sve elemente koji takav poduhvat sam po sebi znači."⁸ Koliko poraznog u neslobodi, čega ni mi sada nismo lišeni. Sve to spada u domen prošlog koje se ne mjeri etičkim, ali otvara mnoga pitanja na koja odgovorima ovdje nema mjesta. Šta je ipak uputno primjetiti - da ovaj segment prošlosti nije i vrijeme apsolutno kontrolisanog života, ali svijest je to još uvijek bila. Ne govori se o 1965. godini i prvoj svesci *Priloga* Instituta za radnički pokret u Sarajevu u kojem nalazimo da u Savjetu Instituta sjedi 11 članova "radne zajednice Instituta" i 9 imenovanih i delegiranih članova iz ondašnje strukture vlasti.⁹ Nekoliko decenija ciljno stvarane kolektivne svijesti, diktirane jednopartijskim režimom, prisutne u pamćenju, rezultiralo je osporavanjem ili izbjegavanjem suočenja sa istorijom, profesionalnom pragmatičnošću koja se nije dala uvući u raspravu. Ukoliko je dijalog moć, onda je ovo drugo nemoć - da se dvije decenije međuratnog perioda ponude historiografiji za zaborav, kao i struktura tadašnjeg društva, da se ne pokušaju uspostaviti sociološki terminološki obrasci, pa čak i da se sve to ne uradi i time iskoristi konkretno znanje o činjenicama koje bi naglasile snagu i snalažljivost pobjedničkog lika. Moralni sudovi o dobrim i lošim momcima bili su sasvim dovoljni, jer jednostavnost nuđene slike javnost najlakše i najbrže prihvata. Nije se tražilo objašnjenje za prošlost i projekcija za budućnost, jer je ona, savršena, bila tu. Godina 1982. nije ona u kojoj se još uvijek krivio spoljni ili klasni neprijatelj, u kojoj su parole i emocije iskazivale potrebu za smetlištem istorije, u kojoj se dokazivao legalitet i identitet vlasti, i u kome je istina "uvijek na strani napredne klase", već je to vrijeme u kome se osjetilo i htjelo početi građenje slojevite slike i istine o prošlosti, cjelini društvenog života, ekonomskog, pravnog, kulturnog i političkog bića u vremenu i pokušaj zaobilaženja uzora postavljenih metodologijom pragmatizma. Vrijeme u kome darovana sloboda gubi svoj epitet i u kom je lako pamtljiva, prethodno ideološki i politički provjerena, faktografija nije sve što se od istoričara očekuje.

Opaska iz 1986. godine, pri obrazloženju novina u programiranju i organizovanju naučnog rada u historiografiji u Bosni i Hercegovini – da mnoge smjernice i inicijative "U praksi...nisu ili su veoma malo nalazile primjenu", te da su se problemi "gomilali a njihovo rješavanje se odugovlačilo". Stoga je cilj novina da "omogućiti metodično istraživanje cjelokupne prošlosti Bosne i Hercegovine, koje mora biti oslobođeno mitologizacije, predubjeđenja i površnih ocjena."¹⁰ Ali i te godine iznenađenjima nema kraja, jer "Primjedbe

8 ibid., str. 180

9 *Prilozi za istoriju radničkog pokreta*, Sarajevo, 1965., god. I, broj 1., str. 481-482

10 Nusret Šehić, *Novine u programiranju i organizovanju naučnog rada u historiografiji u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, Sarajevo, 1986, god XXI, br. 22, str. 15, 16

eksperata bile su usmjerene na potrebu da se poboljša sastav istraživača za tematsku oblast "socijalistička izgradnja"...¹¹ Reakcija, s jedne strane, pojedinca historičara, te s druge strane, grupa bliskih društvenoj uranilovci kao rezultanta političke, socijalne, kulturološke klime i nasljeđa, te konzervativnog mentaliteta uvijek je bila dinamična i kada se činilo da ona to nije. U procjepima sklonosti lokalizmu, pozitivizmu, bilo je i uspješnih pokušaja da se međuratni period ne shvati samo kao društvo u kome dominira grupa ljudi koja je živjela isključivo političkim životom, u bezvremenskoj i bezprostornoj kategoriji, te da je takvo društvo rezultat i uzrok historijskog toka, bez koga se ni prošli ni naredni periodi ne mogu shvatiti, niti je njegovo zaobilaznje pragmatično u smislu formiranja stabilne historijske svijesti. Već učinjenih grešaka svjedok je ovo vrijeme, koje potiče na drugačiji pristup prošlosti koji, ne prvi put rečeno, uključuje interdisciplinarnost, posebno sociološko viđenje totaliteta društva u njegovoj razvojnoj liniji. Sugerisanje prisilne imobilizacije dovelo je do teškog razumijevanja razvoja događaja i isto tako iskrivljenog valoriziranja pobjedničkih snaga čiju je moć i sposobnost sama historija bila potvrdila, ali je i osporila. Revizije naučnih stavova su nužnost i preduslov bavljenja naukom u svakom vremenu, ali budućnost će uključivati, čini se, i reviziju vlastite svijesti. Ona bi trebala donijeti više sintetičkih prilaza, pojava, ideja i djela ličnosti i pokreta, te kao osnov pojmovnu abecedu sa kojom bi se počelo povezivanje dijela i cjeline, prošlog i budućeg i uspostavila teorija koja uključuje sve dosadašnje, a ne pretenduje da bude konačna.

Zajedničko, ipak, vremenu u toku je nužno društveno anagažovani historičar, opterećen pristrasnostima i ideologijom. Uvijek pod prismotrom, naučen na stegu i kad je nema, opterećen spoljnom i autocenzurom iskaza i svijesti – on pokušava da očuva dostojanstvo poziva i nemoguće – da bude bez ljudskih strahova. Podložan sumnji, a utkan u vrijeme i društvo koje očekuje odanost, pozvan da brani historijsku istinu i da se nje kloni, omamljen političkim demagoškim govorima i instrukcijama ne razaznaje mjere istinitosti. Društvena korisnost je nezaobilazan teret historičara, koji je zbog formiranja historijske svijesti, sastavnog dijela društvene svijesti, uvijek zanimljiv vladajućim i moćnim. Pridržavanjem i poštovanjem zakona nauke historičar je jedino u mogućnosti da prati vlastiti napredak u svom pozivu i u slobodi i da pokuša da zaboravi da je samim svojim postojanjem dio historije, time već zastario.

Ali, ne smije da zaboravi da je vlasitim izborom vokacije, i pored toga što jeste ili nije sposoban da ulazi u okršaje sa složenim fenomenom vremena, dužan da shvati da nije posljednji koji se bori sa složenošću društvenih pojava. Historiografija Bosne i Hercegovine nije mlada, uslovno, ali ukoliko se govori o historičarima - postavlja se pitanje da li ima dovoljno generacija historičara da se

11 ibid., str. 20

mogu prebrojati prstima jedne ruke. Čini se da nema. Samodovoljnost i egocentričnost jeste ljudska kategorija, ali rezultira time da su kadrovi istoričara-početnika konstanta. Čitanje u pozivu dovoljno unižava da se nije moglo emancipovati barem kanalisanjem novih generacija istoričara koji bi imali jaču kičmu za nošenje političkih i ideoloških tereta.

Ovaj problem već jeste i još će proizvesti upitnost prosperiteta malih naroda privredno, politički i idejno... a veliki ostaju veliki. Poželimo svojoj profesiji i sebi sreću, jer se ne možemo pohvaliti mudrošću da je za nas "prošlost bila, sadašnjost jeste, a budućnost biće".

S u m m a r y

"SILENCE, PLEASE" – A CONTRIBUTION TO THE CRITIQUE OF THE HISTORIOGRAPHY OF THE INTER-WAR PERIOD, 1918-1941

A review of the historiography of any period of time is, at the same time, the thinking on the time in general, role, scope and guidelines of the historiography, the position of the history scholar in various social circumstances. To achieve any kind of a move in a critical and rational thinking and an appraisal of the theoretical, methodological approaches and results of the existing historiography is requested, it is a big compulsion and responsibility, the risk of not acting, will result in the professional and ethical failure.

In this sense the period 1918-1941 is sunk into oblivion, avoiding to be confronted with the history and that is the result of an equalization and the social and cultural climate, the conservative mentality, tending to the localism.

The socially engaged historian, trained to the demagogic discipline even when there is none, forgets, that he follows his own progress in his profession defending the dignity of his vocation, using the given freedom has to direct the way of the new generations of historians.

Izet Rizvanbegović

OBNAVLJANJE MUZEJSKO-KONZERVATORSKOG DRUŠTVA I NJEGOVA AKTIVNOST U RAZVOJU MREŽE MUZEJA BiH

Prošlo je nepunih 40 godina od osnivanja Muzejsko-konzervatorskog društva NRBiH, tj. od dana kad su muzejsko-konzervatorski radnici NR Bosne i Hercegovine održali svoju skupštinu (15.juna 1952. godine) i osnovali svoje društvo s ciljem da unapređuje muzejsko-konzervatorski stručni i naučni rad, da pomaže stručno uzdizanje svojih članova, njihovo zbližavanje i suradnju, i da štiti staleške interese svojih članova. Od posebnog je interesa da se u glavnim crtama osvrnemo na proteklo vrijeme i rezimiramo najvažnije rezultate dosadašnjeg rada muzejskih ustanova i muzejskih radnika, članova Društva. U trenutku svoga osnivanja Muzejsko-konzervatorsko društvo imalo je 51 člana. Brzo se broj popeo na 130 članova. U međuvremenu smrt je iz naših redova otrgla 42 člana.

U prvim godinama svoga postojanja Društvo je radilo na organizacionom učvršćivanju. Već 1953. godine osnovalo je svoje prve sekcije: *sekciju NOB-a, konzervatorsku i odmah zatim arheološku, etnološku, historijsku, prirodnjačku, pedagošku i najzad, najmlađu, za kompleksne i specijalizirane muzeje.*

Konzervatorska i historijska ugasile su se kad su se 1959.godine iz Društva izdvojili konzervatori osnivanjem svoga društva koje je formirano upravo od ovih sekcija.

Sekcije su radile dosta uspješno. Naročito treba istaći učešće sekcije NOB-a u proslavi 40-godišnjice KPJ i SKOJ-a, te 20. i 30. godišnjice ustanka naroda Jugoslavije. Rad se manifestirao u različitim akcijama: izložbama, predavanjima, člancima, radio-emicijama, vizitkonferansama, spomenicima kulture i zaštiti prirode.

Arheološka sekcija usmjeravala je svoj rad uglavnom na međumuzejsku saradnju u raznim naučnoistraživačkim pothvatima, zatim na izradi republičkih programa rekognosciranja terena odabirala je teme zajedničkog istraživačkog rada. Njeni članovi dali su vidan doprinos popularizaciji arheološke i historijske

nauke na mnogim domaćim i međunarodnim stručnim sastancima i simpozijima s vrlo uspješnim predavanjima i diskusijama. Rezultati arheoloških istraživanja obilni su i bacili su sasvim novo svjetlo na prahistorijsku, antičku i srednjovjekovnu arheologiju Bosne i Hercegovine.

Arheolozi su osnovali i svoje društvo, ali se nisu izdvojili iz Muzejskog društva Bosne i Hercegovine. Od 1955. do 1970. godine, od većih zadataka, Arheološka sekcija Muzejskog društva Bosne i Hercegovine održala je savjetovanje u Čapljini na kojem je razmatrano stanje istraženosti pojedinih epoha (prahistorije, antike, srednjeg vijeka) i usvojeni zaključci za dalji rad i planiranje terensko-istraživačkih radova svih muzeja u BiH. Održala je (1957.) savjetovanje u Visokom, na kojem je donesena odluka o izradi Arheološke karte BiH.

Ta je odluka uspješno provedena u toku idućih 10 godina; zajedničkim terenskim akcijama obuhvaćen je pretežan dio teritorija BiH i stvorena osnova za izradu arheološke karte BiH sa više od 2000 jedinica. Pored stalnih izložbi, njihovi su članovi izradili četiri pokretne izložbe, i to: *Život i kultura prahistorijskih stanovnika BiH, Izložba stećaka pribрана od materijala iz Muzeja i sa terena i namijenjena inozemstvu, izložba Arheološka dostignuća 1970. godine i izložba Bobovac i Kraljeva Sutjeska 1974. koja je gostovala u Muzeju primijenjene umjetnosti u Beogradu s materijalom iskopanim na Bobovcu.*

Etnološka sekcija sudjelovala je u proučavanju ognjišta na našem terenu. Zatim, na osnovu etničkog i kulturnog razvitka naroda Bosne i Hercegovine članovi su se angažirali na sistematskom proučavanju etnogenetskih problema i duhovne i materijalne kulture stanovništva Livanjskog polja, na etnološko-folklorističkim istraživanjima u Neumu i okolini, nastanjenima pretežno hrvatskim življem, zatim srpske etničke grupe u Imljanima i kompletne muslimanske grupe u Žepi. Na osnovu stečenih iskustava u ovom radu prišlo se etnološkim istraživanjima dinarskog stanovništva istočne Hercegovine, života i kultura svih grupa stanovništva Dervente, proučavanju srednjovjekovne narodne tradicije u srednjoj Bosni, ispitivanju matičnih oblasti hercegovačkih iseljenika u SAD, izradi etnoloških monografija Zmijanja, Semberije i narodnih nošnji zapadne Bosne, i još mnogim posebnim temama, kao što su orijentalni elementi u narodnim nošnjama, bondručni sistem građnje, ćilimarstvo u BiH, pogrebni običaji, historijska narodna predaja u BiH, epske narodne pjesme Muslimana, itd.

U vezi s održanim Saborom kulture Bosne i Hercegovine otvorena je i nova izložba u Etnografskom odjeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, kao i izložba *Život i kultura stanovništva Livanjskog polja* (1959.).

Članovi Etnološke sekcije osnovali su 1975. godine, u zajednici s etnolozima iz cijele zemlje, Etnološko društvo Jugoslavije, u kojem su stručno djelovali, ali su istovremeno ostali i članovi Muzejskog društva. Pored stalnih

izložbi organizirana je i pokretna izložba *Nakit i vez u BiH*, koja se dugo nalazila u inozemstvu.

Prirodnjačka sekcija angažirala se u davanju savremenih pogleda na svijet, život i društvo, što se očitovalo u javnim istupanjima njenih članova. Pored toga, sekcija je posvetila znatnu pažnju razmatranju Zakona o zaštiti prirode Bosne i Hercegovine i pridonijela njegovom donošenju.

Zadaci i rad Sekcije za prirodnjačke muzeje Muzejskog društva BiH po mnogo čemu su specifični i razlikuju se od rada drugih sekcija. Na teritoriju Bosne i Hercegovine postoji već 80 godina samo jedno veće prirodnjačko odjeljenje u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a za status dviju drugih zbirki Sekcija se izborila u toku svog gotovo 20-godišnjeg rada. Postojanje materijala bez stručnjaka, ili samo s jednim stručnjakom koji se u sklopu svoje radne organizacije, zbog specifičnosti poslova, teško snalazio, nametnulo je problem koordinacije, međusobne pomoći i suradnje prirodnjaka svih muzeja, ne samo u našoj Republici nego i izvan nje. Tako je jedan od osnovnih zadataka Sekcije postao pružanje pomoći u vezi s formiranjem i održavanjem prirodnjačkih zbirki na teritoriju Bosne i Hercegovine.

U vezi s tim napravljen je pregled pojedinih zbirki u BiH, i istaknuta potreba za iznalaženjem načina da se one očuvaju. Zatim je izradena skica perspektivnog plana razvoja prirodnjačkih zbirki, odnosno odjeljenja, u našoj Republici i dostavljena odgovarajućim republičkim organima.

U vezi s tom problematikom Sekcija je u toku svoga rada isposlovala dodjeljivanje zgrade za smještaj prirodnjačke zbirke u Travniku, dala podršku inicijativi preparatora Demirovića za postavljanje male prirodnjačke izložbe u Muzeju Bosanske krajine u Banjoj Luci (prije zemljotresa), a zatim potpomogla osamostaljivanje odjeljenja, izbor i postavljanje kustosa biologa u tom muzeju.

Sekcija je osim toga sazivala sastanke plenuma i sudjelovala u radu savezne sekcije za prirodnjačke muzeje.

Na sastancima su tretirana pitanja iz muzejske problematike (npr. inventarizacija muzejskih predmeta, stepenovanje muzejskih zvanja, planovi i skice izložbi), a pojedini stručnjaci održavali su predavanja o svojim posjetama stranim zemljama prikazujući uz to dijapozitive i prikupljeni materijal.

Sekcija je bila organizator dvaju plenuma Savezne sekcije, i to: u Sarajevu 1963. (u povodu proslave 75-godišnjice ZM) i 1968. na Treskavici. Na plenumima su, pored podnesenih stručnih referata, razmatrana pitanja od zajedničkog interesa za sve prirodnjačke muzeje u Jugoslaviji, a posebno problemi kadrova.

Od 1967. do 1969. godine sjedište Savezne sekcije, po određenom turnusu (dva mandata), nalazilo se u Bosni i Hercegovini, pa je i rad Sekcije zahvaljujući tome bio obimniji.

Pored spomenutih plenuma, Sekcija je 1970. godine organizirala Nedjelju muzeja posvećenu poznavanju prirode, i time se uključila u akciju Međunarodne evropske godine zaštite prirode. U vezi s tom manifestacijom održano je kviz-takmičenje za školsku omladinu (prvo takve vrste u Republici) na temu poznavanja biljaka, životinja i fosila iz Prirodnjačkog odjeljenja ZM, organizirana je stručna posjeda pećini Vjetrenici u Popovom polju, objavljene su nagradne fotografije objekata prirode u *Biološkom listu*, održana četiri stručna predavanja za posjetioce Muzeja i dati su prikazi u dnevnoj štampi na radiju i televiziji.

Članovi sekcije redovno su (često o svom trošku) sudjelovali i na ostalim plenumima Savezne sekcije za prirodnjačke muzeje, koji su gotovo svake godine održavani na teritoriju neke druge republike, istupali su s referatima iz muzejske problematike na III kongresu biologa Jugoslavije (1969.) i VII kongresu Saveza muzejskih društava Jugoslavije (1971.). Članovi sekcije prisustvovali su 1965. proslavi 70-godišnjice rada Prirodnjačkog muzeja u Beogradu, a 1971. godine 150-godišnjici osnivanja Prirodoslovnog muzeja u Ljubljani.

I u pogledu usavršavanja kadrova Sekcija je, u skladu s finansijskim mogućnostima Muzejskog društva BiH, u dva navrata isposlovala usavršavanje preparatora u drugim centrima i organizirala zajedno sa ZM nekoliko preparatorskih tečajeva za đake i nastavnike.

Iz iznesenog se vidi da je rad Sekcije za prirodnjačke muzeje bio sadržajan i da je obuhvatio aktivnost članova izvan njihovih radnih mjesta. Zato u ovom referatu nisu ni spomenuti njihovi uspjesi u naučnoistraživačkom radu.

Pedagoška sekcija posvetila je posebnu pažnju suradnji s pedagoškim sekcijama drugih republičkih društava, s kojima održava uske stručne veze. Dala je korisne sugestije i pismena obavještenja o metodama pedagoškog rada u Vojnom i Etnografskom muzeju u Beogradu i Pomorskom muzeju u Rijeci, i uspostavila kontakt sa Sindikatom prosvjetnih i kulturnih radnika Srbije i Savjetom za kulturu Hrvatske. Ona je gotovo uvijek bila organizator naših *Nedjelja muzeja*. Organiziranjem *Nedjelja muzeja* rukovodio je odbor koji je formiran na jednom od plenarnih sastanaka Društva za svaku godinu u kojoj se organizira takva manifestacija.

Izrađivani su i umnožavani raspisi koji su slani svim savjetima za društvene službe kotarskih narodnih odbora u Bosni i Hercegovini da ih dostavljaju školama na terenu, upute svim muzejima s isticanjem da organiziranje *Nedjelje muzeja* nije samo briga Muzejskog društva nego i muzeja kao ustanova.

Raspisivan je i nagradni konkurs za obradu stručnih tema u kojemu su mogli sudjelovati svi učenici, umnožavani su i slani po cijeloj Republici plakati, održavana predavanja na radiju, prikazivani dijapozitivi s muzeološkom

propagandnom tematikom u gotovo svim gradskim kinematografima u Sarajevu pa i u unutrašnjosti naše Republike, objavljeni su članci u dnevnim listovima itd. *Nedjelje muzeja* otvarali su društveno-politički i eminentni stručni muzejski radnici svojim izlaganjima u štampi, na radiju i televiziji, i predavanjima na radničkim i narodnim univerzitetima i pripadnicima JNA.

Ova manifestacija muzeja u našoj republici postiže iz godine u godinu sve veće rezultate u povezivanju muzeja i muzejskih radnika sa širokim slojevima naroda, a posebno s radničkom, školskom i studentskom omladinom.

Nedjelje muzeja održavaju se od svoga prvog organiziranja 1954. godine gotovo redovno, svake godine, sa uvijek novim obilježjima i novim izložbama, javnim predavanjima, plakatima i parolama, popularnim člancima u štampi i na radiju, od 1956. godine redovno se raspisuje nagradni konkurs za dake svih škola, s temama u vezi sa proslavom.

Najbolje radove Društvo je nagrađivalo novčano i u knjigama.

Sekcija za kompleksne i specijalizovane muzeje djelovala je prvenstveno u cilju određivanja fizionomije, naziva i teritorijalne podjele muzeja. Taj je rad priveden kraju izradom definitivne mreže muzeja i galerija BiH na regionalnim savjetovanjima u Tuzli, Mostaru, Banjoj Luci i Bihaću, za koju su svrhu izrađeni temeljiti elaborati.

U momentu svoga osnivanja Društvo je po sindikalnoj liniji bilo vezano jednim dijelom za Udruženje univerzitetskih nastavnika i naučnih radnika kao njegova sekcija, a drugim za sindikat administrativnih radnika. Na sastanku Savezne uprave, održanom u martu 1954. godine, odlučeno je da sva republička muzejsko-konzervatorska društva postanu samostalne sindikalne organizacije vezane direktno za Zemaljsko vijeće sindikata republike. Tako je i naše društvo postalo Sindikat muzejsko-konzervatorskih radnika Bosne i Hercegovine. To je trajalo do 1959. godine, kad je ova odluka ukinuta. Istovremeno su se i konzervatorski radnici Bosne i Hercegovine izdvojili u posebnu organizaciju, pa od 27. juna 1959. godine naše Društvo nosi naziv Muzejsko društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, koje djeluje kao stručna organizacija sa zadacima postavljenim na osnivačkoj Skupštini 25. juna 1952. godine.

Brzi tempo izgradnje fabrika, pruga, autoputeva, stambenih objekata, vještačkih jezera ugrožavao je brojne arheološke i druge spomenike kulture i prirode.

Prodiranjem industrijskih proizvoda na selo, počelo je naglo da se gubi i zaboravlja sve ono staro narodno, tradicionalno ustupajući sve više mjesta novim industrijskim izrađevinama. Na prijedlog Muzejsko-konzervatorskog društva, kao i razumijevanjem organa tadašnje vlasti čitave Republike, došlo je do osnivanja niza republičkih, regionalnih, zavičajnih i gradskih muzeja Bosne i Hercegovine:

- Umjetnička galerija BiH osnovana je 1947. godine,

- Muzej Grada Sarajeva 1949. godine,
- Ranije osnovani Etnografski muzej pripojen je Zavičajnom muzeju u Banjoj Luci u jedinstveni muzej/Bosanske Krajine/ 1953. godine,
- Muzej Hercegovine u Mostaru 1950. godine,
- Zavičajni muzej u Travniku 1949. godine,
- Muzej NOB u Visokom /od 1954. godine djeluje kao muzej kompleksnog tipa, pod imenom Zavičajni muzej/ 1951. godine,
- Muzej I zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 1952. godine,
- Gradski muzej u Bihaću jednovremeno je djelovao kao zavičajni muzej, danas regionalni muzej Pounja 1953. godine,
- Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu,
- Muzej Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu,
- Muzej "Mlade Bosne" u Sarajevu /djeluje kao depandans Muzeja grada Sarajeva/. Depandanse ovoga muzeja su još: Despića kuća, stara srpska trgovačka kuća, Muzej Jevreja i kuća porodice Sabura iz 17. vijeka,
- Muzej Kozare u Prijedoru 1954. godine,
- Zavičajni muzej u Trebinju 1955. godine,
- Muzej NOB-e Birča u Šekovićima, u sastavu Muzeja istočne Bosne u Tuzli,
- Muzej jugoistočne Bosne u Foči, pod imenom Muzej fočanskog perioda NOB-e 1956. godine,
- Zavičajni muzej u Doboju, 1957. godine,
- Spomen-muzej "25. maj 1944." u Drvaru,
- Muzej književnosti BiH u Sarajevu,
- Zavičajni muzej u Bileći, 1963. godine,
- Muzej "Branka Šotre" u Stocu-ekspozitura Umjetničke galerije BiH Sarajevo, 1963. godine,
- Zavičajni muzej u Stocu je djelovao jedno vrijeme. Muzejski materijal predat Gimnaziji i tako rad zamro, 1956. godine,
- Muzejska zbirka grada Zenice - od 1968. godine pod nazivom "Muzej grada Zenice",
- Umjetnička galerija u Mostaru - ekspozitura Umjetničke galerije BiH Sarajevo, 1969. godine,
- Samostalna muzejska zbirka u Bijeljini 1970. godine,
- Umjetnička galerija u Banjoj Luci, 1971. godine,
- Galerija umjetničkih portreta u Tuzli 1972. godine,
- Galerija Jovana Bijelića u Bosanskom Petrovcu, u sastavu Muzeja Pounja u Bihaću 1972. godine.

U generalnoj koncepciji mreže muzeja i galerija Bosne i Hercegovine stoji, da u Bosni i Hercegovini do danas postoje 23 samostalne muzejske ustanove. Još bi trebalo osnovati muzej tehnike u Zenici i muzej školstva u Sarajevu.

Po tematici kojom se bave, razlikujemo muzeje kompleksnog tipa, specijalne i memorijalne muzeje.

Pomenuti muzeji, zajedno sa centralnim muzejima, arhivima i galerijama pridonose na polju historiografije Bosne i Hercegovine, jer skoro svi su izdavali svoje naučne i stručne edicije iz arheologije, etnologije, bibliotekarstva, arhivistike i pomoćnih historijskih nauka koje su se osamostalile kao nauke.

Jednim od svojih važnijih zadataka Društvo je smatralo rad na stručnom uzdizanju svoga članstva, mlađih kustosa i preparatora koje je slalo na usavršavanje i razvijanje u muzeje u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

U toku svoga postojanja ono je organiziralo niz stručnih predavanja s muzeološkom problematikom, a za stručno uzdizanje svojih članova dobivalo je od Savjeta za kulturu NR BiH znatna finansijska sredstva. Društvo je organiziralo stručna predavanja, angažirajući predavače ili iz svoje sredine ili iz drugih republičkih centara (Zagreba, Beograda i Ljubljane), ili pozivajući goste iz Grčke, Njemačke i Francuske. Uz finansijsku pomoć Savjeta za nauku i kulturu BiH Društvo je organiziralo i izvelo uspješnu stručnu ekskurziju u Beč u kojoj je sudjelovalo 27 njegovih članova. Članovi MD BiH velikim dijelom sudjeluju i u ekskurzijama koje organiziraju druga društva, kao Društvo historičara BiH i Muzejski dokumentacioni centar u Zagrebu.

Članovi Društva u ovom su se periodu naročito trudili da pruže stručnu pomoć svim muzejima kojima je to bilo potrebno. Na nizu savjetovanja i diskusija o konkretnim problemima pojedinih ustanova, kao što je diskusija o izložbama arheološkog i prirodnjačkog odjeljenja Zemaljskog muzeja ili diskusija o tematskoj strukturi Muzeja grada Sarajeva pridonijeli su boljem i uspješnijem radu. Pomagali su, u suradnji sa Savezom boraca, pri otvaranju Muzeja I zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, Jajcu, Bosanskom Petrovcu i Drvaru, zatim muzejima u Banjoj Luci, Trebinju, Prijedoru, Tuzli, Mostaru, Muzeju grada Sarajeva, Muzeju književnosti, Muzeju narodne revolucije, muzejima Zenice, Foče, Travnika i Livna, u izradi tematskih struktura, u otvaranju izložbi, prikupljanju i konzerviranju materijala, u arheološkim i drugim istraživanjima.

Članovi Društva, posebno njegova uprava, mnogo su učinili na spasavanju muzejskog materijala za vrijeme zemljotresa u Banjoj Luci. Materijal je čuvan u Zemaljskom muzeju, Muzeju revolucije i u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu, te je nakon stvaranja povoljnih uslova vraćen u Banju Luku.

Društvo je uspostavilo čvrste veze s ostalim republičkim društvima, a naročito sa Savezom. Mnogo godina članovi našeg Društva bili su i članovi

potpredsjednici Saveza muzejskih društava Jugoslavije. Društvo je sudjelovalo u svim akcijama savezne uprave, naročito u organiziranju savezne izložbe "Umjetnička obrada metala naroda Jugoslavije", održane u Beogradu 1956. godine, zatim kao redaktori izdanja Saveza ("Muzeji u Jugoslaviji" za Britansku enciklopediju i "Muzeji Jugoslavije" kao posebno izdanje), te kao suradnici saveznog časopisa "Muzeji", "Muzeologica informatica", Muzeologija - izdanja Muzejskog dokumentacionog centra u Zagrebu, te "Arheologija Jugoslavica", "Arheološki pregled" i sl.

Članovi Muzejskog društva sudjelovali su zatim u organiziranju niza izložbi koje su imale međunarodni karakter. Tako je pokretna izložba stećaka, kojom je rukovodila Nada Miletić, obišla niz država i postigla značajne rezultate u broju posjetilaca i u zemlji i u inozemstvu.

Isto tako, izložba *Narodni vez i nakit u Bosni i Hercegovini* postiže značajne uspjehe na svom putu po inozemstvu. Izložba je bila duže na terenu, a njen autor je Bratislava Krstić Vladić, viši kustos Etnografskog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Izložba *Život i kultura praistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine* postigla je na svom putu vidne rezultate. Njeni su autori bili prof. Vojin Dramušić, prof. Izet Rizvanbegović i, kao konsultant, dr. Borivoje Čović.

Izložba *Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas*, koja je bila otvorena u sarajevskoj Skenderiji 28. jula 1972. godine pod rukovodstvom prof. ing. arh. Džemala Čelića, postigla je značajne uspjehe. Karakteristična je masovnost posjete: u jednom danu bilo je do 7000 posjetilaca. U stručnom radu na postavci ove izložbe sudjelovali su kao komesari za pojedine epohe na izložbi naši članovi društva, poznati muzealci i historičari umjetnosti dr. Borivoje Čović, Đuro Basler, Nada Miletić, Zdravko Kajmaković, Smajil Tihić, Ljubica Mladenović i Muhamed Karamehmedović.

Društvo je bilo domaćin III plenarnom sastanku Savezne uprave, održanom u Sarajevu 28-30. marta 1954. i domaćin i organizator V kongresa Saveza muzejskih društava Jugoslavije održanog 1962. godine u Banjoj Luci.

U cijelom tom periodu Društvo je sudjelovalo u radu Nacionalnog komiteta Međunarodnog vijeća za muzeje ICOM-a. Po jedan njegov član bili su predstavnici na IV konferenciji ICOM-a u Švicarskoj 1956. godine i na V konferenciji u Stokholmu 1959. godine. Moni Finci bio je na konferenciji ICOM-a 1971. u Grenoblu. Naš član u Nacionalnom komitetu bio je predsjednik Sekcije za pedagogiju ICOM-a prof. Vojin Dramušić, koji je u Parizu podnio referat *O vaspitno-obrazovnom i pedagoškom radu jugoslovenskih muzeja*.¹

1 Na internacionalnom simpozijumu o kulturnoj ulozi muzeja, koji je održan u Parizu 23.27. novembra 1964. godine i na kojem je sudjelovala 41 osoba, u ime Saveza MDJ Jugoslavije

Društvo je sudjelovalo na plenarnom sastanku Sekcije za kompleksne muzeje ICOM-a, održanom u Jugoslaviji 1960. godine. Tom prilikom članovi Sekcije bili su naši gosti tri dana i obišli Muzej grada Sarajeva, kojom prilikom je održan plenarni sastanak našega Društva.

Članovi sekcije obišli su još muzeje u Jajcu i Drvaru.

Novi Statut ICOM-a predviđa da sve muzejske ustanove mogu biti članice ICOM-a.

Dva člana našeg Društva članovi su Koordinacionog odbora Saveza muzejskih društava Jugoslavije i ICOM-a, i to Dušan Kojović i Izet Rizvanbegović.

Akcije u kojima se Društvo naročito angažiralo u toku ovih godina teško bi bilo sve nabrojati. Zato ću se zadržati samo na još nekima, i to: na sudjelovanju Društva u proslavi 20-godišnjice ustanka naroda Jugoslavije. U tim prigodama Društvo je organiziralo posebne akademije. *Nedjelje muzeja* bile su u znaku tih proslava, organizirana je ekskurzija na Sutjesku, a svi su muzeji posebnim manifestacijama - otvaranjem spomen-muzeja i odjeljenja NOB i publikacijama sudjelovali u proslavama.

Posebno treba naglasiti udio našeg Društva u Donošenju Zakona o muzejima i propisa za primjenu zakonskih odredbi.

U toku 1960. godine tri člana našeg Društva radila su komisiji za izradu Zakona o muzejima NR BiH. Nacrt zakona živo je prodiskutiran na jednom od plenarnih sastanaka Društva, i najzad je Zakon donijet krajem 1960. godine. Poslije donošenja Zakona predsjednik Društva prof. Vojin Dramušić izradio je za pravni referat Savjeta za kulturu NR BiH nacrt bližih uputa za primjenu odredaba Zakona: Pravilnik o uslovima za osnivanje muzeja, Pravilnik o registraciji muzeja i Pravilnik o vođenju inventarskih knjiga u muzejima. Nacrti tih pravilnika prodiskutirani su također na plenarnom sastanku Društva, poslije čega ih je Savjet donio.

Savjet za kulturu organizirao je u suradnji s našim Društvom savjetovanje muzealaca i predstavnika Republičkog savjeta i savjeta za prosvjetu NO saveza, na kojem su predsjednik i potpredsjednik Društva podnijeli referat o stanju u našim muzejima i uslovima koje su muzeji dužni ispuniti da bi mogli dalje postojati.

Na jednom sastanku Sekcije za kompleksne muzeje, kojemu su prisustvovali i predstavnici Zemaljskog muzeja i Muzeja narodne revolucije, razmatrano je i prodiskutirano pitanje financiranja muzeja i raspodjele dohotka.

Društvo je imalo poteškoća s financiranjem najosnovnijih svojih akcija u periodu od prelaska sa administrativnog upravljanja privredom do uvođenja i razvijanja samoupravnih odnosa u našem društvu. Te poteškoće još nisu najbolje riješene, one još traju, i polako se ali uspješno premošćuju.

Veliki posao koji je obavilo Muzejsko društvo Bosne i Hercegovine jest organiziranje V kongresa muzejskih društava Jugoslavije. Predstavnici Muzeja Bosanske krajine u Banjoj Luci prihvatili su se zadatka da preuzmu brigu o smještaju delegata i da obave druge poslove u vezi s organiziranjem Kongresa koji je održan u Banjoj Luci 16-18-IV 1962. godine.

Na VI kongresu SMD Jugoslavije, održanom u Ohridu, u ime Savezne uprave podnio je Branko Bokan, tadašnji direktor muzeja Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, referat *O zajednicama muzeja i galerija Jugoslavije*, koji je nešto kasnije djelomično poslužio kao baza za osnivanje pojedinih zajednica muzeja i galerija Jugoslavije.

Uz veliko zalaganje MD BiH, poslije niza održanih sastanaka, a neposredno poslije VII kongresa SMDJ u Ljubljani, došlo je do formiranja Zajednice muzeja i galerija Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Na ovom Kongresu SMD Jugoslavije u ime MD BiH podnio je Izet Rizvanbegović referat *Dostignuća i neki rezultati rada u praksi muzeja Bosne i Hercegovine*.

U daljem radu muzejski su radnici, osim na stručnom i naučnom polju, djelovali na uvođenju samoupravnih odnosa izrađujući i usvajajući statute, pravilnike i ostala normativna akta u svojim radnim organizacijama i organima udruženog rada.² Naša privredna i društvena reforma nije mimoišla muzejske radnike, članove našeg Društva. Ona je zahvatila sve sfere našeg života. Naša "otvorenost" prema svijetu uslovljava živo strujanje i utjecaj svjetske ekonomike na našu ekonomiku, ubrzava tehničke i tehnološke promjene u nas, traži kvalitet, sigurnost, viši standard: suočavamo se sa svjetskim tržištem, sa zakonom ponude i potražnje. Tražimo "prodor u svijet".

Sasvim je razumljivo da "otvorenost" prema svjetskim strujanjima uključuje recipročno djelovanje u sferi društvene nadgradnje. Mijenjanje, usavršavanje, prilagođavanje društvenim kretanjima uočljivo je i kod muzeja u svijetu, pa i kod naših muzeja. U svijetu se zbivaju velike promjene u položaju i tretmanu muzeja; kulturna baština svijeta nije samo interes ovog ili onog naroda na čijoj se teritoriji nalazi, već interes čitavog kulturnog čovječanstva.

Promijenio se i način prezentiranja kulturnog blaga: upotrebljavaju se i moderna sredstva ljudske komunikacije, da bi kulturno blago bilo što

2 Za ovaj referat koristio sam se arhivom Muzejskog društva Bosne i Hercegovine, a posebno referatom Ljubice Mladenović održanim na akademiji u povodu proslave 10-godišnjice rada Muzejskog društva Bosne i Hercegovine.

pristupačnije širokim slojevima naroda. Pokrenuta kulturna baština izlaže se u najreprezentativnijim zdanjima, a za njihovu dostupnost masama služe moderna sredstva.

Savremeno čovječanstvo želi da sačuva od propadanja sve svoje tekovine koje utječu na njegov dalji razvoj. Otvorenost naše zemlje prema vanjskom svijetu, slobodu stvaralaštva u konkurenciji sa stvaralaštvom u svijetu, zahtijeva od nas solidnost, temeljitost i stalno preispitivanje dostignutog. Turistička je "armija" iz godine u godinu sve brojnija. Svaki kutak naše zemlje podvrgnut je kritičkoj analizi onoga što je ostvareno u svim domenima rada. Na muzeološkom planu to je izrazito karakteristično. Raste želja da tu "turističku armiju" što duže zadržimo animiranjem našim kulturnim nasljeđem, našim muzejima, spomenicima kulture i prirode i načinom prezentacije tih kulturnih tekovina.³

U konfrontaciji naših ostvarenja (od 2-20 muzeja) u muzeologiji sa svjetskim dostignućima u toj oblasti uočavamo naš polet, ali nedorečenost, naše htijenje ali nedostatak materijalne osnove, našu zainteresovanost da slijedimo vrhunska ostvarenja ali našu nedovoljnu organiziranost, često i neznanje. Naše je društvo već poodavno uvidjelo i potrebu za registriranjem života i aktivnosti svih muzeja u našoj Republici, pa je donijelo odluku da se pokrene stručni časopis *Novosti Muzejskog društva Bosne i Hercegovine*, ali ta zamisao na žalost nije do danas mogla biti ostvarena iz financijskih razloga pa i zbog nerazumijevanja i neuviđanja potrebe za takvom publikacijom.

Iz tog razloga nije došlo ni do osnivanja Muzejskog dokumentacionog centra u Bosni i Hercegovini, iako je elaborat bio napravljen, a potreba je za njim očita. Mi nismo toliko bogati da za sve muzeje i muzejske zbirke nabavljamo skupa naučna izdanja kad bi iz ovakvog centra mogli svi da se njima služe, a za naša iskustva dobivali bismo besplatno, u vezi s odlukama UNESCO-a, mnoga svjetska dostignuća iz oblasti muzeologije i disciplina koje se njeguju u muzejima. Bar naša Zajednica muzeja i galerija, zajedno s našim društvom, može i treba o tim pitanjima da se malo više pozabavi i tako mladom muzejskom sektoru u unutrašnjost naše Republike pomogne mnogo više nego dosad.

Uvjeren sam još dok čitate ovaj referat, možda stičete utisak da je naše Društvo išlo iz uspjeha u uspjeh, jer je običaj da se govori samo o postignutim rezultatima.

3 O radu Arheološke, Prirodnjačke i Etnološke sekcije neke su mi podatke dali dr. Borivoje Čović, dr. Sofija Mikšić i Radmila Kajmaković, na čemu im se ovom prilikom zahvaljujem. Istovremeno se zahvaljujem i prvom predsjedniku akademiku dr. prof. Alojzu Bencu koji je za referat dao korisne sugestije.
Vidi koreferat prof. Borivoja Aksentijevića podnesen na VII kongresu Saveza muzejskih društava Jugoslavije u Ljubljani 15. i 16. oktobra 1971. godine.

Svjesni smo da je bilo propusta i da smo mogli učiniti mnogo više. Društvo je, kao svaki živi organizam, imalo dane svojih uspjeha i dane svojih zamora i zastoja.

Sjetimo se i onih momenata kad su se skupljali potpisi da se naše Društvo rasformira. Tek u posljednji čas, zahvaljujući nekolicini energičnih ljudi i drugih članova našega Društva, ta zamisao nije ostvarena.

Muzeji su bili ostali riznice iz kojih čitamo prošlost, izvori znanja, stvaralaštva, mudrosti, umjetnosti, ljepote i poezije, odgoja, međusobnog upoznavanja i zbližavanja naroda i narodnosti. Iz tog razloga autentičnost našeg zajedništva i kulturnog nasljeđa obogaćenog pozitivnim ostvarenjima svjetske muzeologije i treba da postane ona snažna karika u lancu naših kretanja koja će činiti život i naše rezultate rada sadržajnijim, produhovljenijim, ljepšim, i krčiti put višoj društvenoj i kulturnoj organiziranosti naše društvene stvarnosti.

U radu održanog Sabora kulture, naši su muzejski radnici i muzejske ustanove vidno sudjelovali. Tako je dr. Borivoj Čović u časopisu *Odjek* objavio članak o aktuelnoj muzejskoj problematici naše Republike. Niz naših ustanova surađivao je u pripremama Sabora i priredio brojne izložbe za vrijeme njegovog trajanja. Iako prostor ne dozvoljava taksativno nabranjanje svih tih manifestacija, ipak ću između ostalih istaknuti tri izložbe sarajevskih muzeja: *Život i kultura seoskog stanovništva u Bosni i Hercegovini* Umjetničke galerije i *O životu i djelu Vase Kosića* Muzeja književnosti. U diskusiji na Saboru kulture sudjelovali su dr. Borivoj Čović i Fikret Ibrahimpašić koji je predložio niz osmišljenih mjera i dobrih sugestija za budući rad, a u foajeu Skenderije izložio je sva izdanja Muzeja grada Zenice.

Ovaj referat ne bi bio potpun ako ne bismo izrazili zahvalnost čitavom našem članstvu na doprinosu i uspješnom radu našeg društva, jer je svatko od nas dao svoj obol u određenom trenutku. Također treba odati priznanje svim upravama našeg društva, koje su se smjenjivale od osnivačke skupštine do danas, za nesebični rad i često krajnje požrtvovanje koje je između ostalog najviše pridonijelo uspjehu i rezultatima što smo ih postigli.

U ovom agresorskom ratu treba odati dužno priznanje članovima našega Društva i radnim organizacijama koji su pod najtežim uslovima života, pod kišom granata, i djelovanjem snajperista u Sarajevu, uspjeli spasiti muzejsko blago i građu sad Historijskog muzeja BiH u Sarajevu, Muzeja grada Sarajeva, Zemaljskog muzeja BiH.

U tom radu su se pored članova kolektiva i Društva istakli Mevlida Serdarević, dr. Enver Imamović, Josip Pejaković dr. Ibrahim Bušatlija, dr. Ahmed Hadžirević, svi članovi Zemaljskog muzeja koji su u ratu u njemu radili, i drugi.

S u m m a r y

THE RENEWAL OF THE MUSEUM CONSERVATION SOCIETY, THE ACTIVITY ON THE MUSEUMS DEVELOPMENT IN BOSNIA-HERZEGOVINA

The continuation of the already published paper: PRILOZI ISTORIJI SARAJEVA (Contributions to the History of Sarajevo), an edition of the Institute under the title. The Museum Society of Bosnia-Herzegovina, activity in establishing museums, libraries and archives, 1997, 19-21 March, 1993, p.283-293.

The period since 1884 when the Museum Society was established, at the time when The Museum of B-H came to existence.

The renewal of the Museum Conservation Society on 15 June 1952 to the beginning of the aggression on Bosnia-Herzegovina, 1992. In the period of forty years the important changes took place, the number of museums and their collections in Bosnia-Herzegovina was increased.

It is well known that after World War II Bosnia-Herzegovina had only two museums: The Museum in Sarajevo and the Ethnographic Museum in Banja Luka.

Since the Museum-Conservation Society was established to the aggression Bosnia-Herzegovina, 1992, the number of museums in Bosnia-Herzegovina is 23. The Society was strongly supported by that time authorities. The professional sections were organized. The membership to a great deal helped to rescue and collect the material. Exhibitions throughout of Bosnia-Herzegovina took place.

The Pedagogic section, besides performing their duties with visitors, organized the "Week of Museums and Cultural Monuments Protection". The section has achieved success with school children, students, foreign visitors and delegations every year.

Mustafa Memić

PRILOG ZA DISKUSIJU

Pridružujući se onima koji su odali priznanje organizatorima ovog skupa, želim da skrenem pažnju i na jednu manjkavost, bar po mom mišljenju, cijeneći da time neću umanjiti njegov značaj i sve ono što ga čini vrijednim i društveno korisnim.

Smatram da je u prezentiranoj bibliografiji ispušteno sve ono što se događalo i na prostorima na kojim živi bošnjački narod u dijaspori. Bez obzira što je dio tog naroda otrgnut od svoje matice, protivno svojoj volji i ne svojom krivicom, on nije prestao, ne samo da se osjeća dijelom svog matičnog naroda, nego je svojim ponašanjem u svim značajnijim događanjima pokazivao da je nerazdvojni dio matičnog naroda, kako u odbrani njegovog postojanja i opstanka tako i u oblasti kulture i njegovanju duhovnog jedinstva. On je dio historiografije matičnog naroda pa ga treba zajedno ili uporedo tretirati i pratiti, bar u onim historijskim događanjima koja su bila presudna za Bošnjake u cjelini.

Ne može se, primjera radi, historijski promatrati i istraživati pokret za autonomiju pod vođstvom Husein-kapetana Gradaševića a da se pri tome skoro potpuno ignoriše odnose Bošnjaka u susjednom Novopazarskom sandžaku, jer je u tim vremenima i bošnjački narod na tim prostorima iskazivao, u najviše slučajeva, privrženost tom pokretu, a samo povremeno i svoju odbojnost, što je dovodilo do značajnih sukoba i diferencijacije među pripadnicima istog naroda. Matičnom narodu malo je poznato o punom angažovanju u pokretu Husein kapetana Gradaševića na prostorima Kolašina, Bijelog Polja, Prijepolja, Plava, Gusinja, Bihora, kao i o diferencijaciji koja je tada nastala među tamošnjim Bošnjacima. Bosansko-hercegovačka historiografija i bibliografija sigurno bi bila obogaćena obuhvatanjem ove problematike.

Posljedice Berlinskog kongresa nisu se dešavale niti se mogu ograničeno pratiti samo na prostorima današnje Bosne i Hercegovine. Veoma značajna događanja zbivala su se tada i u dijelu Hercegovačkog sandžaka, koji je danas u državnim granicama Crne Gore, posebno na prostoru Nikšića i Kolašina i drugih krajeva. Puna 42 dana pripadnici bošnjačkog naroda pružali su junački otpor onima koji su bili opredijeljeni da ih unište ili protjeraju sa tih prostora. Etničko

čišćenje, koje je prije toga zahvatilo prostore na kojima su živjeti tzv. "Turci iz Srbije" (u najviše slučajeva Bošnjaci) veoma drastično izvršeno je na prostorima Nikšića, Kolašina, Spuža, Žabljaka, Zete, Bara i Ulcinja. Bilo je to preteča etničkim čišćenjima koja su se dešavala sve do posljednje agresije na Bosnu i Hercegovinu, čije nepoznavanje, ili zanemarivanje, nije iskorišteno kao iskustvo i pouka da se i matičnom bošnjačkom narodu ne dogodi sve ono što je doživio u vremenu od aprila 1992. do konca 1995. godine. Junačka borba bošnjačkog naroda u suprotstavljanju agresiji u Nikšiću i Baru ne bi trebala da ostane u zaboravu, jer je to bila objektivna stvarnost, čije sagledavanje može biti samo od koristi. Posebno je neopravdano prećutkivanje borbe dijela bošnjačkog naroda na sektoru Plava i Gusinja, koji se organizovano suprotstavljao agresiji i odlukama Berlinskog kongresa. Naprotiv, analiza ovog pokreta bila bi poučna i korisna, jer je na tim prostorima agresor doživio svoje prve poraze. Pokazalo se da i jedan brojčano mali i veoma slabo naoružan narod može da se suprotstavi nekoliko puta jačem agresoru, samo ako je svjestan ciljeva za koje se bori i ako je spreman da se žrtvuje da bi opstao, pa i u slučaju kada agresiju podržavaju velike evropske sile, u svojstvu potpisnika odluka Berlinskog kongresa. Nema objektivnog opravdanja da se ovakvi pokreti i pojave prešućuju, jer iskustva koja bi trebalo sticati na njima mogu i trebalo bi da budu primjer kako se i u različitim uslovima može voditi uspješna borba.

Na ovom mjestu trebalo bi podsjetiti da i Prizrenska i Pečka liga nisu bile samo pokret albanskog, već dobrim dijelom i bošnjačkog naroda, koji je bio uključen u njega preko svojih delegata iz Novog Pazara, Sjenice, Pljevalja, Plava i Gusinja. Neki od njih bili su i organizatori i čelne ličnosti ovih liga, među kojima su posebno zapaženi Ali-beg Šabanagić, Vehbi Mehdi Nurudin Šemsikadić, poznat kao pljevaljski muftija, Jakub Ferović i drugi. Dogodio se u tom periodu i poznati muhadžirluk Bošnjaka, čime su nastale bitne promjene u demografskoj strukturi stanovništva Sandžaka i na tim prostorima znatno ojačana bošnjačka komponenta.

Slična su se stradanja bošnjačkog naroda dešavala na ovim prostorima kada je vršeno nasilno prevođenje muslimanskog stanovništva u pravoslavnu vjeru, uz prethodno masovno strijeljanje svih onih koji su se suprotstavili pokrštanju. Oko 50 posto Bošnjaka Sandžaka napustilo je tada svoje domove. I pored svega toga sačuvali su bošnjački duh i svoju privrženost i povezanost sa svojom maticom, što su dokazali i u posljednjoj agresiji na nju.

Sve je ovo bilo predmet historiografije tokom devete decenije posljednjeg stoljeća i bibliografski ne bi trebalo prešutkivati. Ove teme su takođe prisutne i u crnogorskoj historiografiji (dr. Žarko Bulajić, dr. Žarko Šćepanović, dr. Đorđe Pejović, dr. Branko Babić, posebno dr. Radoje Pajević, koji je u svojoj *Kontrarevoluciji* na veoma korektan način, objašnjavajući četnički pokret u Crnoj Gori, objasnio i teška krvoprolića nad muslimanskim stanovništvom tih

krajeva). Ovom bibliografijom zasluživali su pomen i oni rijetki Bošnjaci koji su tokom devete decenije ovog stoljeća obrađivali ove teme, prvenstveno dr. Ejub Mušović, mr. Safet Bandžović, mr. Avdija Avdić, i Hajrudin Čengić, te autor monografije o Velikoj medresi u Skoplju, Bošnjacima-muslimanima Sandžaka i Crne Gore (doktorska disertacija) te monografija o Plavu i Gusinju. To tim prije jer se na prostorima gdje žive Bošnjaci u dijaspori i u današnjim danima javlja težnja da se izvrši njihovo nacionalno odrođavanje, u šta se čak uključuje i navodna muslimanska matica, kao suprotnost koja nema ništa zajedničkog sa bilo kojom maticom, već joj to služi kao plašt, i koja do sada nije ništa uradila na njegovanju kulture, tradicije i svih drugih bitnih elemenata onog što jedan narod čini narodom. Uporedo sa tim aktivnostima propovijeda se i sa najodgovornijih mjesta navodna opasnost od "muslimanskog nacionalizma", samo zato što se na naučnim skupovima spominju i muslimanski partizanski bataljoni, što se pokušava objasniti proces diferencijacije koji je tokom NOB-a među njima nastajao, i što se pokušava organizovanje okruglog stola u Bijelom Polju o Rifatu Burdžoviću "Trši". Ako su ovakve pojave prisutne i objavljene čak i u časopisu Istorijskog instituta iz pera njegovog direktora i ako je u vezi s tim održana i proširena sjednica Predsjedništva Centralnog komiteta SK Crne Gore, onda one objektivno postoje i treba ih objasniti, odnosno makar spomenuti. To tim prije ako je ova tematika bila predmet rasprave i na naučnom skupu *AVNOJ i savremenost*, kao prilog nacionalnoj afirmaciji Bošnjaka. Zbog svega toga valjalo je spomenuti i autore koji su tu problematiku posljednjih desetljeća pokušavali da prezentiraju javnosti.

I na kraju, dopustite mi da izrazim svoje neslaganje sa kritikom jednog od kapitalnih djela, kao što je *Historija Bošnjaka* prof. dr. Mustafe Imamovića. Nije prihvatljivo na onako prepotentan i jednostran način, bez stvarne kritičke analize pokušavati da se ona obezvrijedi, čak i u odsutnosti njenog autora, a da se pri tome ni na koji način ne objasni na čemu su takva kritika zasniva. Zbog toga je smatram subjektivnom, bez stvarnih osnova o onome što je o ovoj knjizi na ovom skupu izrečeno.

Said Hadžiahmetović

APEL UPUĆEN HISTORIČARIMA

Dozvolite mi da vam se kratko obratim i dam jedan prijedlog. Prije dva dana Međureligijsko vijeće BiH poklonilo je medijima *Glosar religijskih pojmova* s ciljem da iste pravilno upotrebljavaju, jer zloupotreba ili pogrešna upotreba religijskih pojmova imala je i može imati dalekosežne negativne posljedice.

Juče i danas pažljivo sam pratio vaš rad i čuo, uz ostalo, mnogo i o upotrebi i zloupotrebi historije. Predložio bih, ako je ikako moguće, da i vi uradite sličan poduhvat, kakav je poduzelo Međureligijsko vijeće izdavanjem *Glosara religijskih pojmova*. Mislim da detaljnije obrazloženje nije potrebno.

Ipak, ako vi ne uradite ovaj posao, možda će oni koji vas zloupotrebljavaju uraditi "naučni" rječnik gdje će, primjera radi, rodoljublje značiti sijanje mržnje protiv drugih, patriotizam-ubijanje drugih, humanizam - protjerivanje drugih, herojstvo- ubijanje djece i starih osoba, a provođenje genocida-osiguranje mjesta u raj. Dobro ste čuli- u raj, nisam rekao u Hagu, jer su neke, koje sada traži Hag, predlagali da budu proglašeni svecima. Imao sam, nažalost, prilike da slušam i ljude vaše struke sa najvišim zvanjima kako "naučno" objašnjavaju neka događanja i određene pojave kao da sa historijom nemaju nikakve veze.

Biću sretan ako moj prijedlog pažljivo razmotrite, a neizmjereno zahvalan ako dođe i do njegove realizacije. Na taj način omogućili bi novinarima da ne upadaju u neprilike zbog nepoznavanja određenih pojmova iz vaše oblasti, koje sada mnogi tumače prema vlastitim potrebama.

Ako ovako ili nešto slično ne učinite, bojim se da vam sadašnje i buduće generacije neće oprostiti, još određenije da vam nauka (historija prije svega) neće oprostiti!?!

Hvala vam što ste mi omogućili da prezentiram ovaj prijedlog. Čestitam na uspješnom radu ovog naučnog skupa uvjeren da će vaš rad ubuduće biti još uspješniji i plodonosniji, uključujući i realiziranje mog ili nekog sličnog prijedloga.

IN MEMORIAM

PROF. DR. BORIS NILEVIĆ (1947. – 1999.)

Iznenada, 11. decembra 1999. godine, u Sarajevu je preminuo višegodišnji direktor Instituta za istoriju prof.dr. Boris Nilević. Rođen je u Sarajevu 2.juna 1947.godine od oca Božidara i majke Nade. Osnovno, srednje i fakultetsko obrazovanje stekao je u Sarajevu. Nakon okončanja studija 1971. zaposlio se u Republičkoj zajednici za naučni rad u Sarajevu, a 1974.godine prešao je u Institut za istoriju u Sarajevu, na mjesto asistenta za historiju srednjeg vijeka. Iste godine je u Beogradu upisao postdiplomski studij na Filozofskom fakultetu – Odsjek istorija naroda Jugoslavije srednji vijek. Magistarski rad kod akademika, prof.dr. Sime Ćirkovića, pod naslovom *Posljednji Pavlovići – Bosna*

sredinom XV stoljeća, uspješno je odbranio 12.januara 1978.godine. Isti profesor bio mu je mentor doktorske disertacije pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, koju je odbranio 1.jula 1986.godine u Beogradu. Koncem iste godine Boris je izabran u zvanje naučnog saradnika. Nakon što je u tom zvanju proveo skoro 7 godina, napisavši više naučnih radova i nakon što je objavio doktorsku disertaciju 1990, predložen je i izabran u zvanje višeg naučnog saradnika. Članovi komisije bili su akademik, prof.dr. Avdo Sućeska, prof.dr. Enver Imamović i dr. Dževad Juzbašić. Početkom oktobra 1990.godine povjerena mu je funkcija direktora

Instituta za istoriju, koju je, posebno u ratnim godinama, uspješno obavljao sve do 15.aprila 1997.godine. Uz naučnu aktivnost, u predratnim godinama bio je neko vrijeme angažovan kao predavač na Filozofskom fakultetu – Odsjek za historiju u Sarajevu, a sve do prerane smrti predavao je na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli.

Kao historičar – naučni radnik Boris Nilević se specijalizirao za historiju srednjeg vijeka i doba osmanske vlasti. Njegov naučni opus se mjeri sa više desetina bibliografskih jedinica, među kojima jedna monografija, 20 članaka, desetak osvrta i prikaza, petnaestak učešća na naučnim skupovima, okruglim stolovima i savjetovanjima. Radio je u više redakcija i komisija, bio često u ulozi recenzenata i promotora. U dva maha bio je i član komisije za odbranu doktorske disertacije u Zadru i Tuzli. Njegovi radovi su citirani u inostranstvu, a nekoliko članaka Borisa Nilevića prevedeni su na engleski jezik.

U toku 1991.godine Boris je bio član podgrupe Komisije za ustavna pitanja za grb i zastavu Republike Bosne i Hercegovine.

Životno naučno djelo Borisa Nilevića je monografija *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Nakon dvanaestogodišnjeg mukotrpnog rada na prikupljanju arhivske građe i druge dokumentacije, konsultovanja literature i tekstualne obrade, tema pod navedenim naslovom odbranjena je kao doktorska disertacija u Beogradu, 1.jula 1986. godine, pred komisijom Filozofskog fakulteta u sastavu: akademik, prof. dr. Sima Ćirković, prof. dr. Radovan Samardžić i prof.dr. Rade Mihaljčić. Pod istim naslovom doktorsku disertaciju je objavilo izdavačko preduzeće *Veselin Masleša* u okviru biblioteke *Kulturno nasljeđe* 1990. godine. U uvodu svoje monografije autor Boris Nilević kaže: “Zanimljivo je pratiti istorijski hod pravoslavne crkve u vjerskoj šarolikosti onovremene Bosne. Mada duboko utkana u tijelo jedinstvene srpsko-pravoslavne crkve na Balkanskom poluostrvu sa sjedištem u Peći, ona je ipak u Bosni i Hercegovini kroz posebnosti kulturno-civilizacijskog života ovog podneblja imala i svoju historiju koja do sada nije obrađena u cjelini”. Prvi ocjenjivač monografije o srpsko-pravoslavnoj crkvi, akademik Avdo Sućeska, u svom prikazu objavljenom 1991.godine u *Prilozima* br. 27, između ostalog, kaže: “U svojoj monografiji Boris Nilević se prihvatio krupnog zadatka da prikaže cjelovit razvoj pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u označenom periodu. Prije toga Nilević je publikovao više posebnih studija iz srednjovjekovne istorije Bosne, kasnijeg perioda, koje donekle, predstavljaju pripremu za izradu ove monografije. Time se on, u stvari, spremio da se uhvati u koštac s nimalo lakim zadatkom da u svojoj monografiji opiše složenu problematiku vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni, koja će dobiti svoju modifikaciju u Bosni pod osmanskom vlašću. Kao što je poznato, složenost te problematike je izražena u činjenici da se od davnina u Bosni pojavljuju tri vjerske grupacije – u srednjovjekovnoj Bosni bogumilstvo,

katoličanstvo i pravoslavlje, u osmansko-turskoj Bosni katoličanstvo, pravoslavlje i islam.

Polazeći od glavnog zadatka, ističe dalje akademik Sućeska, Nilević je svoja istraživanja prvenstveno usmjerio na izučavanje porijekla, teritorijalne rasprostranjenosti, te odnosa pravoslavlja prema ostalim vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557.godine. Da bi stvorio potpunu sliku toga stanja, Nilević je započeo obradu teme od prikaza početka hristijanizacije južnih Slovena, uspostave najranije crkvene organizacije i nastanka episkopija srpske pravoslavne crkve. Iz tih dubina Boris se u daljem toku svoga rada postepeno ograničavao na prikaz istorijata pravoslavlja kod Srba, njegovu pojavu, mjesto i značaj u pojedinim dijelovima srednjovjekovne bosanske države i u prvom stoljeću osmanske vlasti u Bosni. U skladu s takvom ambicijom u pristupu temi, Boris Nilević je morao da obavi izuzetno obiman i raznovrstan istraživački posao. Neobjavljenu i nepoznatu gradu tražio je u Dubrovačkom arhivu, naročito za drugu polovinu 15. i 16.stoljeće. Pored toga, vrlo vješto se koristio podacima iz objavljenih izvora, kao što su putopisi, zapisi i natpisi, dokumenti o djelovanju crkvenih ličnosti i sl. Naročitu pažnju je posvećivao turskim dokumentima, popisnim defterima, kanunanama itd. Ogromna literatura kojom se služio je raznovrsna po sadržini i nejednaka po kvalitetu, ponekad obojena nacionalnom ili crkveno-političkom tendencijom. Prema toj i takvoj literaturi autor Boris Nilević zauzeo je izrazito kritičan stav.

Monografija Borisa Nilevića, pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, pokazuje da je njen autor znalacki, upotrebom naučnog metoda, ovladao svim elementima naučnoistraživačkog rada, sakupljanjem i interpretacijom izvora i literature, njihovom kritikom i uspješnim komponovanjem bogatog istorijskog materijala u cjelinu teme. Borisova knjiga je bogata značajnim brojem novih rezultata, koji se odnose na pojedinosti, kao i na cjelinu djela. Kao takvo, Nilevićevo djelo ispunjava veliku prazninu u našoj historiografskoj literaturi i predstavlja nesumnjiv doprinos naučnom poznavanju istorije srpskog naroda, istorije Bosne i Hercegovine kao zemlje i poznavanju hrišćanskih crkava..."

Boris Nilević se, u funkciji direktora Instituta, posebno istakao u čuvanju zgrade, namještaja i biblioteke Instituta za vrijeme rata. Pokazao je veliki smisao za organizaciju raznih naučnih i kulturnih manifestacija, ne samo u ulozi organizatora i inicijatora već i ličnim učešćem i doprinosom. Zahvaljujući najviše Borisu, njegovim inicijativama i smislom za saradnju, Institut je postao ustanova poznata po onom čuvenom duhovnom otporu agresiji, destrukciji i primitivizmu. Kao naučni radnik – specijalista za srednjovjekovnu historiju, pokušavao je u svoje tekstove unijeti nešto novo, i interesantnije. Ponekad bi literarnim i esejističkim izrazom pokušao više zainteresovati čitaoca. Bio je nezadovoljan svojim, pa i ukupnim učinkom bosanskohercegovačke

historiografije, osjećao je da zaostajemo za novim trendovima u historiografiji Evrope i svijeta. Ipak, ono što je u nauci postigao biće mu i trajno ostati najbolji spomenik. Umro je prerano, u najboljim i najzrelijim godinama života. Kod mnogih će ostati u uspomeni kao kontroverzna ličnost, ličnost boemskog ponašanja. Smrću Borisa Nilevića Institut za istoriju i bosanskohercegovačka historiografija izgubili su puno, a u ovom momentu period srednjovjekovne historije u Institutu za istoriju ostao je potpuno upražnjen.

Ibrahim Karabegović

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Prof. dr. IBRAHIM KARABEGOVIĆ

Prevodi rezimea na engleski jezik:
Prof. dr. TATJANA PRAŠTALO

Štampa:
"DES" Sarajevo

Za štampariju:
DŽEMAL BAŠIĆ

Tiraž 500 primjeraka

Izdavač:
Institut za istoriju u Sarajevu, 71000, BiH
Alipašina 9, Tel./Fax: 471-667

Ovaj broj "Priloga" štampan je zahvaljujući donaciji "St. Lawrence University, Solidarity Project", Professor William Hunt, Director and the "Koerner Foundation". Također, zahvaljujemo Soros Fondaciji – Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine na finansijskoj pomoći i razumijevanju.

Časopis izlazi godišnje

ISSN 0350-1159

9 770350 115006